

*M/224*  
*Sz. kelt. 123/6.*

# TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

I. ÉVFOLYAM.

1912.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1912



SZEGEDI TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
Magyar Művelődéstörténeli Intézetnek Könyvtára

Leh. napló: 1. Lsz. VI







## AZ I. ÉVFOLYAM TARTALMA.

### Értekezések és kisebb közlemények.

|  | Lapsz. |
|--|--------|
| Gróf ANDRÁSSY GYULA a pákozdi csatáról .....                                       | 587    |
| BERZEVICZY ALBERT: Alfonso nápolyi király levelezése Siena ügyében .....           | 4      |
| ECKHART FERENCZ: A diplomatikai kritika és a hazai okleveles anyag .....           | 557    |
| GRAGGER RÓBERT: Egy német Gil Blas Magyarországon .....                            | 421    |
| „ „ II. József a felvilágosodás irodalmáról .....                                  | 86     |
| HAMPEL JÓZSEF: A római császárság emlékeinek bemutatása Rómában .....              | 321    |
| HEINLEIN ISTVÁN: A marathoni csatáról .....  | 528    |
| HÓMAN BÁLINT: Az első állami egyenes adó .....                                     | 161    |
| HUSZÁR IMRE: Báró Kübeck Károly Frigyes naplói .....                               | 357    |
| KALLÓS EDE: Történeti hypostasis .....   | 226    |
| KARÁCSON IMRE: Dalmácia és Horvátország dogeja, közli Thallóczy Lajos .....        | 236    |
| KÉGL SÁNDOR: A legújabb mohammedán Messiás .....                                   | 220    |
| KORNIS GYULA: Dilthey történetelmélete .....                                       | 481    |
| KROLLMANN KERESZTÉLY: <sup>1</sup> A német lovagrend porosz államának bukása ..... | 73     |
| MITROFANOFF PÁL: Lermontov .....   | 392    |
| SZEKFI GYULA: Az osztrák központi kormányzatok történetének irodalma .....         | 185    |
| TAKÁTS SÁNDOR: A budai basákról .....  | 40     |
| THALLÓCZY LAJOS: Albán diaspora .....  | 1      |
| VERESS ENDRE: Rorario Jeromos magyarországi pápai követ jelentése .....            | 237    |

### Irodalom.

|   |     |
|---|-----|
| BAIN, Nisbet: The last King of Poland and his contemporaries. Ism. <i>Kropf Lajos</i> .....   | 121 |
| BÉKEFI Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540. és a káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Ism. <i>Perepatis István</i> ..... | 432 |
| BÖHTLING, Arthur: Bismarck und das päpstliche Rom. Ism. <i>Wertheimer Ede</i> .....   | 125 |
| CAETANI, Leone: Studi di Storia Orientale. Ism. <i>Goldziher Ignác</i> .....  | 108 |
| DIEHL, Charles: Manuel d'art Byzantin. Ism. <i>Darkó Jenő</i> .....   | 253 |
| HANOTAUX, Gabriel: Jeanne d'Arc. Ism. <i>Karl Lajos</i> .....   | 272 |
| HORNÝÁNSKY Gyula: A görög felvilágosodás tudománya. Ism. <i>Heinlein István</i> .....   | 93  |
| KÁPOSI József: Dante Magyarországon. Ism. <i>Császár Elemér</i> .....   | 595 |
| KLUGE, Theodor: Der Mithrakult. Ism. <i>Révay József</i> .....  | 590 |
| LANDSBERG E.: Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft. Ism. <i>Illés József</i> .....   | 437 |

<sup>1</sup> Tévedésből Krollmann Károly néven.

|   |     |
|---|-----|
| LÜTTICH, Rudolf: Ungarnzüge in Europa im X. Jahrhundert. Ism.   |     |
| <i>Hóman Bálint</i> — — — — —   | 592 |
| MEYER, Ed: Geschichte des Altertums. Ism. <i>Mahler Ede</i> — — —   | 244 |
| OSTWALD, Wilhelm: Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft.   |     |
| Is. <i>Hornyánszky Gyula</i> — — — — —  | 242 |
| ROCA, Émile: Le règne de Richelieu. Ism. <i>Szántpétery Imre</i> — — —  | 277 |
| SANDEMAN, G. A. C.: Metternich. Ism. <i>Kropf Lajos</i> — — — — —   | 446 |
| SONIS, Comte F. de: Lettres du comte et de la comtesse Ficquelmont à la comtesse Tiesenhausen. Ism. <i>Wertheimer Ede</i> — — — | 599 |
| TECKLENBURG, Adolf: Die Entwicklung des Wahlrechts in Frankreich.   |     |
| Is. <i>Nagy Miklós</i> — — — — —  | 282 |
| TOCCO, Felice: La quistione della poverta nel secolo XIV. Ism. <i>Lukcsics József</i> — — — — —                                 | 268 |
| TOYNBEE, Dante Alighieri. Ism. <i>Kaposi József</i> — — — — —   | 265 |
| VATIKANISCHÉ QUELLEN zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung. Ism. <i>Eckhart Ferencz</i> — — — — —            | 429 |
| WAGNER Vilmos: Hírszolgálat a XVII. század elején. Ism. <i>Márki Sándor</i>   | 279 |
| WOLF, Gustav: Einführung in das Studium der neueren Geschichte.   |     |
| Is. <i>Szekfü Gyula</i> — — — — —   | 114 |
| WOLFF, Georg: Über Mithrasdienst und Mithreen. Ism. <i>Révay József</i>   | 590 |

### Folyóiratok és könyvek.

|   |                    |
|---|--------------------|
| <i>Elmélet</i> . Irta <i>Madzsar Imre</i> — — — — —   | 129, 287, 449, 603 |
| <i>Ókor</i> . Irták <i>Gagyi Jenő, Heinlein István, Mahler Ede</i> 131, 289, 450, 604   |                    |
| <i>Középkor</i> . Irták <i>Áldásy Antal, Divéky Adorján, Domanovszky Sándor, Gagyi Jenő, Krofta Kamil</i> — — — — —   | 141, 293, 454, 607 |
| <i>Újkor</i> . Irták <i>Divéky Adorján, Gagyi Jenő, Görög Imre, Holub József, Krofta Kamil, Lukács Károly</i> — — — — —   | 146, 304, 461, 615 |
| <i>Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban</i> . Irták <i>Angyal Dávid, Divéky Adorján, Domanovszky Sándor, Gagyi Jenő, Krofta Kamil, Kropf Lajos</i> — — — — —                 | 158, 320, 470, 629 |
| <i>Mangold Lajos</i> : Könyvek jegyzéke 131, 135, 140, 145, 148, 152, 156, 288, 291, 299, 303, 307, 313, 319, 450, 453, 457, 461, 463, 466, 469, 604, 605, 611, 615, 617, 622, 628. |                    |

### Különcfélék.

|   |     |
|---|-----|
| Az 1910—11. évi görögországi ásatások eredményei, írta <i>Láng Margit</i> | 473 |
| Olaszországi ásatások eredményei 1910—11-ben, írta <i>Láng Margit</i> —   | 633 |
| Borovszky Samu †, írta <i>Áldásy Antal</i> — — — — —                      | 480 |
| Anatole LeRoy-Beaulieu †, írta <i>Kont Ignác</i> — — — — —                | 634 |
| Justin McCarthy (1830—1912), írta <i>Kropf Lajos</i> — — — — —            | 636 |
| Mangold Lajos †, írta <i>Angyal Dávid</i> — — — — —                       | 639 |
| Mika Sándor †, írta <i>Domanovszky Sándor</i> — — — — —                   | 477 |
| Gabriel Monod †, írta <i>Kont Ignác</i> — — — — —                         | 475 |

1912

I. évf.


 111/683  
 11/221

## ALBÁN DIASPORA.

Sötétség fődte s fődti még részben a Balkán-félsziget<sup>1</sup> egyes államainak és államtagozatainak középkori s kora-újkori történetét. De az egyes országok történeti irodalma ma már a pirkadás korát éli. Bulgária és Szerbia *Jireček* Konstantin munkáival jeleskedhetik. Különösen a *Szerb történet* I. kötete,<sup>2</sup> mely nem rég jelent meg, valóságos kincsesbányája a balkáni tudománynak. A byzantin történetírás is — legalább extensiv irányban — a *Byzantinische Zeitschrift* (1892 óta) s az orosz nyelvű *Byzantin szemle* (1894 óta) révén nagyot haladt. Nem szólunk a Balkán-félsziget északnyugati szögletéről: Boszniáról s Hercegovináról, melynek története is kiderülő félben van. Erre nézve csak a szarajevoi *Glasnikra* s annak feldolgozott német szemléjére: a *Wissenschaftliche Berichte*-re<sup>3</sup> utalunk.

Ezekkel szemben Albánia története még ugarban van. Hahn,<sup>4</sup> Hopf,<sup>5</sup> specialis munkálatai óta — elnézve a kü-

<sup>1</sup> Bizvást megmaradhatunk a Balkán-félsziget elnevezésnél. Nevezik ugyan délkeleteurópai s Haemus-félszigetnek is, de míg az első elnevezés tisztán földirati jellegű, az utóbbit csak a szaktudósok szűk köre értékelheti. A Balkán-hegység igaz, hogy a félszigetnek csak keleti részét borítja, ámde az elnevezés oly közkeletű, annyira használatos a tudományos irodalomban, hogy ettől nincs miért eltérnünk.

<sup>2</sup> *Gevchichte der Serben* I. B. bis 1371, 442 l. Gotha 1911 Heeren-Ukert gyűjtemény. Elsőnek ismerteti Radonić az Arch. f. sl. Phil. 1911. 2. köt.

<sup>3</sup> *Glasnik zemaljskog muzeja* 1894 óta. *Wissenschaftliche Berichte aus B. H. XII.* kötet.

<sup>4</sup> Hahn G. J. *Albanesische Studien.* Jena 1854.

<sup>5</sup> Az Ersch-Gruber-féle *Realencyclopedia*-ban Griechenland alatt. Kéziratai a berlini cs. könyvtárban.

|   |                 |
|---|-----------------|
| SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM                           |                 |
| Könyvtár és Gálai történelmi Intézetnek Könyvtára |                 |
| Lelt. napló: <i>lv</i>                            | Lsz.: <i>II</i> |
| csoport: <i>5.</i>                                |                 |





lönfőre olasz, görög, horvát, orosz oklevélkiadásokban elszórt anyagtól<sup>1</sup> — a legújabb albán emigráns irodalom is megpróbálkozott nemzete történetének feldolgozásával.<sup>2</sup> Mindezek a közlemények azonban csak szárnypróbálgatások s egy-egy komolyabb kísérletet letudva, nem alapulnak forráskutatáson. De hiába is fáradoztak volna a nemzetiségökért rajongó írók, mert az albán történelem forrásai a földközi tengermelléki államok levéltáraiban vannak elszórva s mindenekelőtt földrajzilag kell meghatározni azt a területet, melyre az albán történelem joggal tarthat igényt.

E részben néhány év óta Jireček Konstantinnal és Šufflay Milánnal kutatjuk s összeállítjuk úgy az északi Albániára (Skutari-Skodra fővárossal,<sup>3</sup> a régi római dalmát provincia déli része, később Prævalis) s Délalbániára (voltaképp Durazzo, Kroja, Janina, Valonáig terjedő tengermellék s

<sup>1</sup> Makušev, *Mon. sl. Mer.* I—II. Jorja (*Notes et extraits stb.*) I—II. Gelcich, *A Balsakról stb.* Megemlítjük Ippen Th. munkálatait a bécsi földr. társ. közleményeiben s a szarajevói Glasnikban. Alapos munkálata jelent meg a Leo-egyesület «Kultur» cz. folyóiratában az albániai osztr.-magyar egyházi protektorátusról.

<sup>2</sup> T'nnolumat e Šeč8 pniis pre gni Gheget ci don vënnen e vet. Alexandria, 1908. (Albánia tört. főtékintettel a gegekre, t. i. éjszaki albánokra.) Histoire d'Albanie Bruxelles 1901. Albania e Vogel (Albánia s népe) Kairo 1896. Albánia térképét kiadta a bruxellesi földrajzi intézet. A Bruxellesben francziául és albánul kiadott Albania folyóirat 1901. évf. Fisét é Maltsové czímmel érdekes fejtegetéseket közöl a hegylakók klan-szervezetéről. Hibája, hogy szolgál módjára követi Conrady: *Histoire de clans écosais* cz. érdekes, de nem teljesen kimerítő munkáját. E tanulmányok a szarajevói Balkán-intézet kiadásában németül is megjelennek.

<sup>3</sup> «Ab Epidauro (a mai Ragusa vecchia, horvátul: Cavtat=civitas) sunt oppida civium Romanorum Rhizinium (Risano) Ascrivium, Butua (Budua), Olchinium (Dulcigno), quod antea Colchinium dictum est, a Colchis conditum: amnis Drilo (Drin), superque eum oppidum civium Romanorum Scodra (Skutari), a mari XVIII. M. pass. Præterea multorum Graeciæ oppidorum deficiens memoria, nec non et civitatum validarum. Eo namque tractu fuere *Labeatae, Enderoduni, Sassaci, Grabaei*, proprieque dicti Illyrii, et Tavlantii et Pyraei» Plinius: Hist. L. III. C. XXVI. Ezek a törzsek a mai *maljsorok* (hegyi lakók Skutaritól é. ny.) ősei.

hátmögére) vonatkozó anyagot, melynek I. kötete (a XIV. század derekáig) esetleg már az idén kerül sajtó alá.

E kritikailag megszerkesztett oklevéltár megjelenése után lesz majd lehetséges az eddig csak nagyjából is alig ismert albán középkorral foglalkozni.

Bennünket nem az albán kérdés aktualitása szólaltat meg. Régóta foglalkozván az albán történelemmel s irodalmával, ismerjük azokat a nem tudományos szempontokat, amelyekből kiindulva némelyek a balkán történet egyes részeit a multa nézve is *praeparálják*. Sokban hozzájárult a történetnek ehhez az elhomályosításához az *albán diaspora*, értve ezalatt azon néptörödékeket, melyek az albán-ságból kiválva századok folyamán idegen földön, magyar, velencei s nápolyi területen találtak menedékhelyet s részben máig is megtartották sajátos jellegöket. Ezt a diasporát kívánjuk röviden bemutatni, amennyiben a rendelkezésünkre álló anyag megengedi.

Kezdjük a régi péterváradi határőrezred területén telepített Klementinekkal, azután rátérünk a régi velencei területre: a Dalmáciábantelepés albánokra s végül körvonalaikban tárgyaljuk az italo-albán községeket. Az a sok hézag, mely e telepítvények történetében máig is fennmarad, csak azt bizonyítja, hogy mily nehéz feladat vár majd az albán történetírás művelőire.

## 1. Albánok a Szerémségben.

Ha az óvilág népeinek elhelyezési viszonyait megismerésük tekintetében vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy minden nemzeti tömbnek vannak, vagy voltak diasporái, vagyis a központtól elvált néptörödékei. Csak úgy, mint a hogy az egyes földtani rétegekben észlelhetjük a különmemű ereket, azonképen van ez a megtelepedett népek tömegében is. Minden nemzetnek megvan a központtá vált telepedési nukleusa, melyből vagy elemi csapások, vagy egyéb történeti ténykörülmények következtében kipattogzottak egyes mépszilánkok. Ezek az idők folyamán vagy áthasonultak a

környező néprétegekhez, vagy elzárt területre jutván, továbbtengették életüket. Mentül hatalmasabb az eredeti alapréteg, annál több életerőt juttathatott különvált töredékének, feltevé, hogy azok még elvegyülésük előtt megélték az anyafaj felvirágzását. De megesik az is, hogy az eredeti, senyvedésnek indult népközpontot kedvezőtlen körülmények folytán a szerencsésebb körülmények közt idegenbe szakadt népelemek frissítették föl s keltették új életre.

A Balkán-félsziget néphullámozása e részben meggyőző bizonyossággal szolgál. Az oszmán hatalmi keretből legelőször a szerbség vált ki, melynek új életre költésében a magyarországi fajrokonoknak kiváló szerep jutott. Majd az új-görögök függetlenségi harczában a nagy hellén diaspora adja meg kívülről a lökést. Az új Bulgária keletkezésében nagyban kézre játszik a külföldre került bolgár művelt elem. Legutóbb a kuczo-vlach, vagyis pindusi oláhság adott magáról életjelt, de azt már a független Románia kívülről látta el kultureszközökkel.

A Balkán-félsziget történeti szempontból legrégebbi néprétege az *illyrség* sokféle néplombikban leszűrődött utódja: az albánság, mely az ókor (167 óta K. e. — 14. K. u. tartott küzdelmek a rómaisággal) óta — ha szabad úgy neveznünk — souverain történeti szerepet nem játszott, hanem szomszédjai közt részint mint népjárulék, részint mint az oszmánság balkáni kovásza szerepelt. Mindamellet mint külön nyelvet\* beszélő népelem, szomszédjai közé ékelve, majd mikor azok elvonulnak, nyomukba telepedve, az albánság megmaradt eredeti szervezetében, mint a régi törzsszervezetnek erraticus sziklája.

Nincs a Balkánnak egy népe sem, még az új-görögöt sem véve ki, melynek történetét oly pontosan, mondhatni genealogiai rendben az ókortól fogva lehetne levezetni, mint az albán törzsekét.

\* Két elűtő nyelvjárást különböztetünk meg: az éjszakit; az ú. n. *geg* s a délit *tosztk*-ot. A *geg* nyelvjárás szláv-olasz hatás alatt fejlődött, míg a *tosztk* a hellen nyelv befolyását érezte. Az oszmanli török nyelv mind a kettőre hatott.



Messze határokba jutnánk — s nem ez a célunk — ha az albánság történetét elejétől fogva, ha csak röviden is, vázolnók. Megmondottuk már legelől, hogy a kellőleg rendezett anyag híján lehet meg sem alkotni a kereteket. De még a magyar vonatkozások részletezését is figyelmen kívül kell hagynunk. Csak arra utalunk, hogy az 1381-iki turini békekötés, melynek legfontosabb eredménye a «szabad kéz», vagyis a «*liberum mare*» biztosítása, a magyar királyok részére<sup>1</sup> bizonyos érdekkört állapított meg Durazzóig, amennyiben a velencei felfogás értelmében *egész Dalmácia* alatt az adriai tengerpart keleti szélét értették a nevezett kikötőt.<sup>2</sup> A belső albán terraformára azonban, amely e részben önálló politikai szervezetekből állott, a magyar befolyás nem terjedt ki. Szorosabb összeköttetés már csak azért sem alakulhatott a békekötés után, mert a kivívott sikert Zsigmond idejében (1409) tényleg elvesztette a magyar király és a Mátyás király alatti visszahódoltatási kísérletek csak meg nem valósított tervezetek sorozatából állanak. Az epizodikus jellegű Skan-

<sup>1</sup> Magyar Történelmi Tár, XI. kötet: «*Deinde commune Veneciarum dare et solvere debeat dicto domino Regi et ejus successoribus in Regno et Corona, et ipsi Corone representanti dictum Regnum . . .*» (15. lap.)

<sup>2</sup> Ugyanott: «*quod dominus Dux et Commune Veneciarum effectualiter renunciaret de facto in manibus prefati domini Regis Hungarie et successorum ejus toti Dalmacie, numque dicti sindici, procuratores et ambaxatores domini Ducis et Communis Veneciarum nomine dictorum dominorum Ducis et Communis Veneciarum in pace presenti renunciarent effectualiter de jure et de facto in manibus supradictorum dominorum Episcoporum, procuratorum et actorum dicti domini Regis recipiendum nomine dicti domini Regis et successorum suorum in Regno et Corona toti Dalmacie, a medietate scilicet Quarnarii usque ad fines Duracii tanquam ab antiquo de jure Regno et corone Hungarie spectanti et pertinenti*». A turini békekötés 1381. Wenzel G. M. Tört. Tár i. h. A «*tota Dalmacia*» alatt a régi római Dalmáciát kell érteni Prævalissal együtt. 19. lap. Csak egy rövid megjegyzésre szorítkozunk ez alkalommal. Középkori történetünknek vezérlő mozzanatai belterjes tárgyalásban még nem részesültek. «*Apáink*» egyelőre beérték a publikációval, s mi utódaik egyelőre szintén csak publikálunk.

derbeg—Hunyady-féle szövetkezés az egyetemes viszonyok megítélésében pedig nem jöhet számba.

Az albánság a középkorban tényleg Velence s az oszmán birodalom történetében majd ide, majd oda terelt lazán. összefüggő szervezetek képében szerepel. Egy részök az oszmán hatalommal tart, illetőleg kénytelenségből simult hozzá. A kisebb rész a nápolyi, velencei és szerb-bulgár politika érdekkörébe került.

Az albánságnak ez a helyzete irányította e népet aztán a különféle történelmi torlódások alkalmával. Még hozzánk: a magyar birodalom területére, a Szerémségbe is került az ú. n. Klementinus néptörédék,\* mely III. Károly király nem szerencsés emlékü 1737. 9. hadjáratához fűződik, midőn a

\* Az irodalomban legelőbb Windisch emlékezett meg a Klementinusokról az *Ung. Magazin* II. k. 77. lapján: «Von den Klementinern in Syrmien» cz. a. Rendkívül felületes közlemény. Valamivel bővebb tört. jegyzeteit illetőleg Engel Chr. (*Gesch. von Dalmazien, Kroatien und Slavonien*) 1798-ban munkája 268. lapján F. W. Taube. Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogtums Syrmien. Leipzig, 1777. III. 123—125 l. nyomán. Történelmi részében Czoernig nyilatkozott: *Ethnographie der österr. Monarchie* III. 167—8 l. Jireček H.: *Aktenmässige Darstellung der gr. n. u. Hierarchie in Oesterr.*, Wien 1860 cz. forrásmunkájából szerkesztette össze: Schwicker H.: *Die Geschichte der Serben in Ungarn* 1883. 75—76 l. az erre vonatkozó részt. Használhatók e részben az újabb egyházi schematismusok is. Teljesen eredeti forrásmunka a cs. és kir. régi hadiirattár szorgalmas főnökének, néhai Langer J.-nak: *Nordalbanien und der Hercegovina Unterwerfungs-Anerbieten an Oesterreich* 1737—1739. cz. tanulmánya, mely a cs. és kir. titkos s a hadi levéltár adatain alapul. (*Archiv für österr. Geschichte* LXX. 241. s. k. I.) Nem használta egyébként a m. kir. országos levéltár s a karloviczi metropolita levéltár adatait. Némileg használható F. Vaniček *Specialgeschichte der Militärgrenze* I. K. 476—77. Ahol nem idézünk külön forrást, Langert követjük. K. A. rövidítés alatt a bécsi hadi levéltár értendő. A horvát és szerb időszaki sajtó bizonyára szintén foglalkozott e településsel, de ezeket nem volt módunkban összeállítani. A *Danica Ilirska* 1839. folyamában Marjanović S. szól a kérdésről röviden. Kompiláció a bruxellesi *Albania* 1902 (2—5 füz.) *Schyptart en Slavonia* c. közleménye.

Habsburgház családi politikája ösztönszerűleg a Balkán északnyugati részére akarja hatalmát kiterjeszteni.

Nincs helyén, hogy e népek telepedéséhez fűzzük e politika részletes tárgyalását. Azonban nagyjából vázolnunk kell az előzményeket, mert bizonyos esetekben még a kerekdedtség rovására is czélszerűbb többet mondani, mint elhallgatni, amire a vita brevis törvényénél fogva más alkalommal talán rá sem érhetünk.

Ila a kitűzött kis feladatocskának — mint ahogy a nép mondja — nagy feneket akarnánk keríteni, legelőbb is azon kellene kezdenünk, hogy erős kritika tárgyává tennők a Balkánnal foglalkozó történetírók többségének a törökökről vallott felfogását. Mily felületes, s amellet nem igaz frázis, melylyel a néhai derék Langer az északalbánokról való fejtegetéseit illusztrálja: «A keresztény népek ezen (a török ellen vívott) harczot — úgymond — nemcsak jogaikért, szabadságokért és függetlenségökért vívták, hanem a kereszténység s *a nyugati kultúra és műveltség előharcosainak* (!) tekintették magokat az iszlám s a keleti barbárság ellen.»\*

De nem akarunk messzire elkalandozni. Csak röviden megállapítjuk, hogy a török elleni keresztény felkeléseknek 1683 óta nem a nyugati civilizáció iránti hajlandóság adott istápot, hanem egyfelől a keresztény fegyverek győzelme, másfelől a törökök idegessége, akik a magyarországi vereségért balkáni alattvalóikon töltötték ki gyakran ok nélkül bosszújokat.

A császári fegyverek győzelmeinek hatása alatt megmozdult a Balkán-félsziget nyugati része. Bosnyákok, rácok «et alii asseclæ eorundem», tehát albánok és görögök megcincárok (pindusi oláhok = kuczo-vlachok) követeket küldöttek 1685 elején Lipót királyhoz s vezéreihez hűségüket, meghódolásokat jelentendők. A király a hűségére áttérni szándékozókat gróf Erdődy Miklós dalmát-horvát-szlavon bán

\* I. é. 243 l.



részére — magyar királyi pecsétje alatt — kiállított páten-sében ajánlja, kijelentvén:

1. hogy hódolatokat elfogadja,
2. jogaikban és szabadságaikban megtartja őket.<sup>1</sup>

A Buda visszavételét követő győzelmes harcok után Lipót király már támadólag lép föl. Amiről századok óta álmodni is alig mertek, a török haderő züllésének láttára immár jelszóvá lett a vérmesebb hadvezéreknél: Konstantinápoly visszafoglalása.

1690 ápr. 6. kelt felhívásában most már maga a császár és király szólítja fel a hajdan Magyarországhoz tartozott országok keresztény lakosait,<sup>2</sup> hogy fegyverrel támadjanak örökös ellenségeikre s egyesüljenek a császári seregekkel.<sup>3</sup> Ezzel szemben megígéri vallások megtartását, vajdájok szabad megválasztását s csak a török járom előtt fizetett adókat kívánja tőlök. Ennek eredménye az első, ú. n. szerb bevándorlás a magyar szent korona területére: Délmagyarországba, Szlavóniába és Horvátországba Csernovics Arzén ipeki patriárcha vezérlete alatt.

Mindamellet, hogy ez a 16 éves hadjárat, valamint az 1716—18-as győzelmes küzdelem a magyar államterület visszahódítását s néhány észak-balkáni területi töredék bir-

<sup>1</sup> M. Orsz. levéltár. Liber regius I. XVIII. fol. 194. 180 sz. Erdődyéknek a határszéli törökökkel való viszonyairól l. gyűjteményemnek Cerović B. közölte darabjait a szarajevói *Glasnik* 1910—1911. évf. Bizonyos tekintetben tájékoztatást nyújt az «Álbrankovicsok»-ról szóló tanulmányunk is a *Turul* 1888. évf.

<sup>2</sup> «omnibus populis et provinciis ab hereditarie nostro Hungariae regno dependentibus»

«nobis iure subiectos et iure a memorato nostro Hungariae regno dependentes»

«per universam Albaniam, Serviam, Mysiam, Bulgariam, Silistriam, Illyriam, Macedoniam, Rasciam constitutos, aliasque provincias a praedicto regno nostro Hungariae dependentes. E formulában természetesen nagy auxesis és anachronismus rejlik.

<sup>3</sup> Czoernig: Ethn. der öst. Monarchie. III. 69. melléklet. Idézi Langer i. m. 244. l. Eredetije a bécsi titkos levélt.

tokba vételét eredményezte,<sup>1</sup> a török hatalom nem tört meg a Balkán-félszigeten. Ott erősebbek voltak a gyökerei, segítették a francziák s a Habsburgház nyugati érdekeltenfelei, az akkori császári sereg pedig — eltekintve a nyugot-európai helyzettől — noha kiváló vezérek voltak az élén, nem győzte sem pénzzel, sem emberrel.

Ezt különösen az 1737—9. török háború igazolja, melynek szerencsétlen kimenetelében egyébként a gyöngye epigon hadvezérek a főhibások.

1737-ben is «megmozdultak a Balkán népei». A török uralommal szemben már volt hová fordulniok s Belgrád császári őrségének közelsége nagy vonzást gyakorolt a papjaiktól felizgatott szerb népségre a mai novi-bazári szandzsákban. Mindenki érezte, hogy a két ellenfél között háborúra kerül a dolog. Akkoron még a balkáni keresztény rajahk között a különböző ritus nem volt gátja az együttműködésnek. A gör. keleti szerb, csakúgy, mint a köztük és szomszédjokban lakó buzgó kath. albán törzsek egyformán bíztak a keresztény eszmét képviselő császársban.

Az albánokat illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a török foglalás sohasem terjedt ki voltaképp az albánok lakta területnek minden vidékére. Délen a *Chimara*,<sup>2</sup> mely a tengerpart menti Akrokeraunion nagyobb részét foglalta magában, csak a XIX. század második tizedében vesztette el függetlenségét, végleg azután Ali Tepelendi pasa hódoltatta be e vidéket. A miriditák földjének — Skutaritól délnyugatra — függetlensége, bizonyos vonatkozásaiban, mint törzsállam, a XVI. század óta máig megmaradt.<sup>3</sup> Épp oly függetlenek maradtak a skutarii hegylakók: a maljsorok is. A török hatalom beérte azzal, hogy a termékenyebb vidékeken alapí-

<sup>1</sup> A balkáni népek reménykedéséről l. Feldzüge des Prinzen Eugen XVI. 35. s 50. l. Joannes Gigropulos szereplése.

<sup>2</sup> A chimarioták, afféle egyebütt hajdú, uszkok, martalóc néven ismeretes szabad csapatok voltak. Álltak velenczei s török zsoldban is. Bas. Herold: De rebus turcicis S. R. II. 1/2. 639 folio kiadás.

<sup>3</sup> Ezek a XVI. század végén állítólag behódoltak a savoyai háznak. Nyomát sehol sem lettük.

totta meg uralmát, ott tőle telhetőleg szervezte a közigazgatást, a pásztor-törzseket pedig meghagyta a maguk eredeti függetlenségében. Megéltek, de nem fejlődtek. Csak azért maradtak meg ősi szervezetükben, mert semmiféle állami közigazgatás keretébe nem jutottak, s a török főhatóság alatt nem is juthattak, még azon esetben sem, ha egyik-másik törzs át is tért a mohamedán hitre. A főbbek közül váltak ugyan ki erős hadvezérek, de a nép a maga fajához s szokásaihoz hű maradt.

Az északi albánok legéletrevalóbb kath. törzsei között elsősorban a klementinusok törzse említendő. Hagyományaik szerint Triepšiben (a skutarii püspökség területén) valamikor egy Clementhei (Klement) nevű pásztor valamely gazdag katundárhoz (gazdag juhászgazda) szegődött s elvette a leányát. Minthogy azonban a viszony tilosban kezdődött, az apa 20 darab juhval elküldte őket más vidékre, Bestanára, ahol ma is látszanak a templom s néhány ház romjai. Ez a hely mintegy négyórányira fekszik *Selzetől* és *Vukli* falvaktól (a mai montenegrói határon) s máig is tényleg osztatlan törzsbirtoka a klementinusoknak.

Ettől a Klementtől hét fiú ágazott el, akik hét nemzetiséget alapítottak: a Selze, Vukli, Nikai, Untai és Martinovics nemzetséget, Dukadžinban Bukovát s a kossovoi hegyekben Lapot.

Ez a hét nemzetség az idők folyamában megszorodván, a régibb telepéseket apródonként elszorította a völgyek széléről. Harcos pásztor-népség volt, mely kivált éhínség idején rablásból is élt. Időközben sikerült nekik a Gusinje, Pešteri és Ipek közti vidéket is béradásra — adónak nem nevezhetjük — kényszeríteni. Ekképen gyakran összetűztek a török államhatalommal, meg-megcsapva az ellenük mozgósított kisebb csapatokat, miről mondáikban máig is emlékeznek. Ha megszorultak, természetalkotta védhelyeiken, hozzáférhetetlen fennsíkokon mindig találtak menedéket családjaik és nyájaik számára. Végre is az éhség vett rajtok erőt. Ha azonban sikerült meglepniök az őrszemeket, akkor aztán kegyetlenül lecsaptak szomszédjaikra és erős pusztí-



lásokat vittek végbe. Az ipeki pasával való harcokban állítólag árulás következtében a rövidebbet húzták s szétszóratván ezért támadt bennök a kivándorlás vágya.<sup>1</sup>

Elnézve ettől a folyton megújuló belső háborúskodástól, a törökellenes hangulatot 1736-ban *Joannovich Arzén* ipeki patriárka ébreszti fel bennök. Küldöttei végig járták az egész ó-szerbiai területet az észak-albán hegyvidéken tüzelvén a törzseket, hogy háború esetén a német császár pártjára álljanak. Bazil studenica i archimandrita vitte meg 1737 márc. 8. a patriárka megbízásából a hírt Marulli cs. tábornokhoz, hogy az egész nemzet (Ó-Szerbiában) háború esetén a császár pártjára áll s ajánlotta, hogy a császári sereg a Rigómezőre irányozza diversióját. Bécsben a haditanács szívesen fogadta a följajnlkozást, csak — egyelőre legalább még — titokban kívánta tartani az akciót.

Mikor azután 1737 júl. havában kitört a háború, a szerbek és albánok fegyvert fogtak és aug. havában a felvonuló cs. vezéreknek hódolatokat jelentették.<sup>2</sup> Seckendorf tábornagy erre Lentulus ezredest bízta meg, hogy Novi-Bazar felé törjön s igyekezzék a fölkelő szerb és albán (klementinus) csapatokkal egyesülni. Lentulus eleinte sikerrel mű-

<sup>1</sup> Hahn i. m. 183—185. Az albánok, illetőleg klementinusok szerepére s 1689 helyzetére Röder Philipp: Des Markgrafen Ludwig von Baden Feldzüge wider die Türken. Bd. II. Karlsruhe 1842. cz. munka 196. lapján közölt következő jelentés vet világot:

Markgraf Ludwig an den Kaiser Leopold,

Brankovenj 27. XI. 1689.

Unterbeilage: Instruktion für den General Veterani: . . . . 5. Mit Albania hatt es diese beschaffenheit dass Ein theil desselbigen Türkisch. der andere aber frey ist, und von den Clementinern possedirt wird, welche den Türken Niemallen contribuiert haben. auch in solchen gebürgen gelegen, dass mit gewalt nit wohl zu zwingen, sondern von den umbliegenden plätzen und schlössern. bevorderist von Scutari, woher sie das getraidt haben müssen, mit guettem leichter zu dominiren seind, dannenhero villmehr mit einen güttlichen Vergleich diese leuth zu Ihr K. M. devotion zu bringen und darinnen zu Erhalten sein werden, welches alles jedoch in loco am besten judiciren ist.

<sup>2</sup> K. A.

ködött s beveszi Uzicet (a mai Szerbiában). Azonközben az egyesült szerb (rácz), albán (klementinus) és részben bosnyák felkelők Sjenica és Nova-Varošnál szétverik a török csapatokat, de a török Valjevonál rajtok üt s a felkelőket szétveri, Lentulus pedig visszavonulási vonalát féltvén, hátrálni kénytelen. A felkelők szétszórt csapatai erre a császári szerb területre menekülnek s az ugyancsak megfutamodott ipeki patriarkával együtt jutnak oda.

Kétségtelen, hogy ezzel a bosnyák-szerb-albán területek aktiv részvétele elmaradt a háború további folyamában. A bécsi udvar sokkal nagyobbnak és értékesebbnek hitte a segítséget, a felkelők meg bizton számítottak a császári sereg győzelmére. Annál érzékenyebb volt csalódások, mert hazájokat elhagyván, összes vagyonuk odaveszett. A többi rajah pedig bizalmatlankodott a császári fegyverek győzelmében s óvalosan meghúzódott, mert nyugton maradások esetére a török bántatlanságot ígért nekik.

Megjegyzendő, hogy ez a felkelő had feleségestől, gyerekestől hagyta el földjeit, s *voltakép* inkább is hevenyészett népvándorláshoz hasonlított, mint rendes hadsereghez. A férfiak ugyan apró harczokban edzett, részben lovas nép, de nem rendes katonák, legfőljebb pandur vagy stratiota-őrszolgálatra (portyázó) alkalmasak.

Mindamellet a bécsi haditanácsnak, szorult helyzetében is erkölcsi kötelessége volt immár gondoskodni a hazája-vesztett elemekről. Legjobban járt a pátriárka, aki a Joannovich Vincze belgrádi metropolita halálával megüresedett metropoliaával kárpótoltatott.

A pátriárka kötelességének is tartotta, hogy e szerencsétlenül járt nép sorsát jóra fordítsa. De la Cerda de villa Longa tábornokkal egyetemben azt az ajánlatot tette a haditanácsnak, hogy a menekülőkből és később szórványosan azokhoz csatlakozó szerb és albán elemekből alakíttassék egy határezred. A haditanács ezt az ajánlatot azzal a kijelentéssel fogadta el, hogy a békekötés alkalmából azon lesz, hogy a menekülteket előbbi birtokaikba visszahelyezze, a hadiszolgálatra képteleneket pedig idehaza letelepítse.

Azonban az említett tábornok, aki a hangos nagy ígéretek hallatára eleinte azt remélte, hogy a patriárka 80.000 főből álló fegyvelmezett szerb és albán felkelőt fog rendelkezésére bocsátani, most azt találta, hogy csak alig pár száz fegyvelmezetlen, egészen megbízhatatlan, folytonosan szökdöső felkelő jelentkezett. Sőt azt hitte, hogy «ez a mi érdekünkben szított lázadás voltaképp csak képzelt dolog, s hogy a patriárka azt a törökkel egyetemben tette, s kémnek használta fel a mi táborunkban». Az udvarnál ugyan nem adtak hitelt e gyanúsításnak, s bár a többi hadvezér is nagyon elítélőleg nyilatkozott a felkelők katonai értékéről, mindamellett azt remélték, hogy a bennök rejlő «bravour» idővel jó katonai anyagot fog majd formálni belőlük.

A császári vezérek ekkor nem ismerték és nem is ismerhették a balkáni népek viszonyait és azt remélték, hogy 20—25 évi szolgálatban megedzett *rendes* csapatok lesznek segedelmökre. Viszont a balkáni népek, akik nélkülözéshez szoktak, csodálkozva látták, hogy a híres császári seregek mily kevésbé tűrik a fáradalmakat.

Minden tárgyalásnak végét vetette Belgrád eleste, amikor Joannovich patriárka Karloviczra menekült, vele együtt pedig a felkelő szerbek és albánok megmaradt töredékei is, akik immár teljesen hazátlanná váltak.

Ez időponttól kezdődik a klementinusok és velök a szerb emigráció hányattatása az akkor már Szlavóniának nevezett új szerzeményű földön. Csak úgy futtában jegyezzük meg, hogy ennek az 1699 óta visszakerült területnek érdekes betelepítési története — pedig nagy tanulságokat foglal magában — máig sincs alaposan megírva\*

A törökök kivonulása után a Duna-Száva köze: a Szerémség, Valkó s Verőcze megyék területe valójában tabula

\* Érdekes, amit Engel Ch. *Gesch. v. Dalmazien, Czoatien und Slavonien* mond e részben 1798-ban: «So gibt es selbst viele Ungarn die in diesen Theilen des Reichs, besonders in den Confinen unbewandert sind, wie in Kamcsatka oder Canada.» Smičiklas okiratgyűjteménye (Zágr. akad. kiadv.) becses ugyan, de nem teljes.

rasává lett. A telepítés nem rendszeresen folyt, egyes csapatok jöttek, mentek, s a hadijog alapján adományos új birtokok majdnem évről-évre cseréltek gazdát. Az első birtokosok ugyanis rohamosan igyekeztek túladni földjeiken. Az 1690 bevonult balkáni tömegeket olajként szívta magába a szlapon s délmagyar alföld, egyelőre szó sem lehetett tehát a gyökeres telepedésről. Volt ama menekülők közt sok felől összegyűlt földműves, a ki keleti módon csak épen annyit dolgozott, hogy meg legyen az élelme, volt kereskedő — jobbára görög s kuczo-vlach — meg néhány vagyonosabb rác<sup>1</sup> kenéz s úgynevezett martalócz, haramia néven nevezett, ott-hon majd pandur-szolgálatot végzett, majd rablásból élő fegyelmezetlen szerb-albán fegyveres népség, mely a rendes munkától, mint a pászlorelemek rendszerint, alaposan idegenkedett. Ennek a vegyes elemű tömegnek végleges letelepítése sok oknál fogva ment oly nehezen. Ugyanis 1690-től 1750-ig folyton szivárogtak be vegyesen a szerb, bosnyák, hercegovinai s oláh, albán, görög elemek. Noha az 1739. belgrádi béke (I. c.) kimondotta, hogy a török nem fogja elűzni alattvalóit, de ez az átvándorlási láz — a politikai okokat nem is említve — hiszen akár csak ma a kivándorlási ügynökök, úgy hívták őket,<sup>2</sup> szinte

<sup>1</sup> A rác<sup>1</sup>, Rascianus elnevezés a Raškából (Ó-Szerbia) való eredetet jelzi s nem volt magalázó vagy csúfnév. Csak a letelepedés alkalmából felmerült kegyetlenkedésekből folyólag nevezte el a *telepes földműves* vadrácznak a *nem állandóan* megtelepedett katonát. A ráczság a bevándorlók közt a fegyveres elem derekát képviselte, a nép magát — tudvalevőleg — *szerb*-nek, Rišćaninnak (kereszténynek) nevezte, a hivatalos körök pedig tudákosan szlavo-illyrnek írták a nemzet nevét.

<sup>2</sup> Arzén patriárka még 1739 márc. 18. kérdi gr. Wallis tábornagyot, hogy a már menekült klementinusokon és szerbeken kívül kíván-e még «ex Turcico» elemeket. Jellemző, hogy Nedelko grodzskai hadnagy néhány ószerbiai albán foglyot kiváltott 500 aranyért a töröktől, mert Wallis megígérte neki, hogy a török foglyok árán kárpótlást szerezhet. Ámde ezeket német tisztekkel cserélték ki s Nedelko a patriárka útján Wallison kereste a pénzét. Karloviczi metr. lt. 1739 : 583, 620.

krónikussá vált a keresztény elemekben. Ez oknál fogva rendszeres telepítési tervről szó sem lehetett. Hozzájárul a haditanács, az udv. kamara s a magyar kamara nehézkes eljárása, közegeinek járatlansága, a bevándorló népségnek a vallási ellentétekből folyó torzsalkodása s a kincstárnak meg a bevándorlóknak pénztelensége. Elbe a keretbe tartozik a klementinus emigráció is, mellyel a hatóságok: katonaiak és polgáriak egyaránt, ugyancsak meg voltak akadva.

A patriárka már 1738-ban érezte, hogy az általa fölvert rajt neki kell kasba telepíteni. Karlovicz körül le a Száváig tanyázott nomád módra az albánság, mely apránként vagy 2000 főre szaporodott családotól. Gödröket ástak a földbe, s ott nyomorogtak. Járvány ritkította soraikat, élelmet is keveset, vagy olykor nem is kaptak. Lovaik nem kaptak abrakot, hátralevő zsoldjukat, élelmőket gr. de la Cerda tábornok nem adta ki.<sup>1</sup> A gyérszámú telepesek meg nem adhattak a magokéból, mert magoknak is alig telt. Megindultak tehát a tárgyalások a hatóságok között, hogy mi tévők legyenek. 1738-ban már szó van róla, hogy katonasorba állítják a férfiakat, ámde sürgősebb, hogy valahol földet kapjon ez a csángó népség. A haditanács egyszerűen azt izeni nekik, hogy csak válasszanak ki magoknak helyet Szlavóniában, ahová megtelepedni akarnak s jelentsék be.<sup>2</sup> Az udvari kamara pedig utasítja a szegedi kamarai prefektust (Markovics Józsefet), hogy beszéljen e részben a patriárkával s intézkedjék, hogy legalább ideiglenesen kapjanak helyet Temesben vagy a Bácskában.<sup>3</sup>

Ámde számos nehézség merült fel. Menekülő tömegesen volt: fegyveres, munkás, szerb, albán. Ezeket — amint hogy a haditanács is átlátta<sup>4</sup> — nem lehetett a már régebbi ren-

<sup>1</sup> Karloviczi metrop. lt. 1738: 565 folyamodásai Langernél említve.

<sup>2</sup> Karloviczi metr. lt. 1739: 57.

<sup>3</sup> 1739. VI.: 25. Bécs. Közös p. ü. lt.

<sup>4</sup> Bécs. K. A. 1739 dec. 30. 782.

desebb életű telepesek közé osztani. Monaszterly, „az emigráció fölé rendelt főkapitány külön figyelmezteti a haditanácsot, hogy a szerbeket és albánokat<sup>1</sup> nem szabad összezavarni. Ez utóbbiak katolikusok lévén, már régebben sem hajtottak a patriárka szavára<sup>2</sup> s egyenetlenkedésök előre látható.

Az emigráció nagyobbik: szerb része 1739-ben még Sabácon táborozott. A fegyveres rész: 418 hajduból (gyalogosból) s 215 lovasból, összesen 633 emberből állott. Iszakovics Vuk őrnagy volt a parancsnokuk, alatta 5 kapitány állott. Ez a szerb nemzeti miliczia nem volt egyforma tagozású, a létszám sem egyforma az egyes szakaszokban. A kapitány alatt áll tisztként: a *hadnagy* (szerbül is хаднаѣ-*nak* írva), ezután a harambasa (törökül a helyőrségi tiszt), a bajraktár (*törökül* zászlós), strázsamester, káplár, a gyalogosoknál dobosok. Németesen átalakított régi magyar-török szervezet ez.<sup>3</sup>

Ez a kompánia kéri előbb Szerémbe telepítését, de nem paraszti sorban, hanem katonákul akarnak maradni. A földet családjaik eltartására kívánják s ezért szívesen vállalják a császár szolgálatát.

A katonai renden lévő albán-klementinusok parancsnoka: Rašković Athanáz ezredes (főkapitány). Alatta: 7 kapitány, 5 hadnagy, 5 bajraktár, 1 strázsamester, 9 káplár s 137 közlegény, összesen 164 gyalog-hajdú. Lovas (huszár): 2 kapitány, 4 hadnagy, 3 bajraktár, 3 strázsamester, 6 káplár, 170 lovas, összesen 188, együttvéve 355 ember. 1739 dec. kelt kérvényében, melyet a péterváradi parancsnokhoz báró Helfreichhöz intézett Rašković, fölemlíti, hogy az albánok derekasan átvágták magokat a török hadakon s az eredetileg 1000 emberből álló klementinus had, mely minden

<sup>1</sup> «Arbanas, orbonas». Bécs. K. A. 1739. okt. 697.

<sup>2</sup> 1738. okt.—nov. De la Cerdá: «Les Clementins n'ont jamais voulu le (az érseket) reconnaitre». Langer i. m.

<sup>3</sup> A hajdúkról bővebben Takáts S. a m. gyalogság tört. A szerb miliczia részletes története még megírásra vár. — Iszakovics őrnagy ú. l. már magyar nemes. Címere pelikán.



ütközetben részt vett, 355 emberre olvadt. A török hívogatja ugyan vissza őket, de inkább a császárhoz maradtak hívek s most ott tanyáznak a szerémi erdőkben.<sup>1</sup> Az albán-ságot kétségtelenül a rácz tisztek szervezték, mert kettőt kivéve (Deda Gjondoković, Fata Gioka) az összes kapitányok szerbek, Rašković meg még az első (1690) bevándorlás alkalmával felvitézlett régi katona. Nincs mért részletezni, vajon mennyiben túlozta emberei érdemeit Rašković, de hogy az új török határmentén a belgrád—racsai Szávavonalon,<sup>2</sup> ezen a lázas posványos vidéken a kevésbé beérő balkáni elem leginkább megállta a helyét, bizonyos.

Ezt a kérést annál inkább figyelembe vették, mert a pátriárka 1740 aug. 21. Lotharingiai Károly hghez fordult az elkeseredett albánok és klementinusok<sup>3</sup> érdekében s most már a Száva mellékén, vagy a Duna mentén kért részökre szállásokat.<sup>4</sup> Erre bekérték tőle az illető hadi népség létszámát.<sup>5</sup>

1741-ben nevezetes fordulat történt az albánok sorsában. Trenk hirhedt pandúr-csapatának egy része a klementinusok közül került ki. Külön esküvel kötelezték el magukat Trenknek. Az osztrák örökösödési háborúban viselt dolgaik ismeretesekek. Ha egyebet nem is, de rémületet keltettek mindenfelé, ahol ellenséggént megfordultak. Szlavonia történetében gyökeres jelentőségű az 1741: XVIII. évi L. t.-c. értelmében alakított udv. bizottság munkálkodása. Kimondatván Szlavóniának és a Szerémségnek visszakebeleztetése: egy gr. Batthyány horvát bánból, br. Engelshofen altábornagyból, gr. Patachichból és br. Vajay László kam. ta-

<sup>1</sup> Bécs. K. A. dec. 794.

<sup>2</sup> 18 révet 120 ember őrzött.

<sup>3</sup> Bizonyára más törzsbeliek is voltak közöttük.

<sup>4</sup> Ered. bécsi titk. lt. Illyr-Serb. «zu dato mit kein Ihnen und der ibrigen zum Unterhald nötigten Terrain begnadiget worden seyen», pedig ismételt beadványaikban megjelölték a gr. Schönborn és Colloredo-féle szlavoniai erdőket, ahol számokra bőven akadt volna hely. Bécs. K. A. 1739—42.

<sup>5</sup> Bécs. K. A. 1740 dec.

nácsosból álló bizottság küldetett ki, melynek az volt a feladata, hogy a katonai határőrvidéknek szánt területet kihasítsa a megyékké alakítandó ú. n. polgári részből. A bizottság eljárásában s a Száva torkolatától a Lonja-torokig terjedő területet szemelte ki határőrvidéknek. A Szerémség berendezésénél különös tekintettel voltak az emigránsokra, 1743 jún. 17. jelentvén, hogy 2859 szerb és albán családot kell elhelyezni. Ebben része volt a patriarkának is, ki az ügyet a haditanácsnál folyton sürgette, hangsúlyozván, hogy a szerbek és albánok katonák akarnak maradni, s javaslatokat is tett egyik-másik uradalom átvétele tekintetében. A haditanács a sok huza-vona folyamán végre elhatározta, hogy, ha már nem találnak földeket e bevándorlóknak Szlavoniában, (1742 aug. 18.), egy. részöket azonnal letelepíti a tenger-mellékre.<sup>1</sup> Ekkor azonban elkészült az orsz. szlapon-bizottság várva várt munkálata s a megtelepedési helyeket térképileg is megállapították.

Az albánok részére az akkor br. Pejachevich kézen lévő mitroviczai<sup>2</sup> uradalom lakatlan telkeit találták legalkalmasabbnak.

Az uradalomhoz tartozott *Hrtkovci* és *Nikinci* falu is. Mindkettőn, ha nem is nagyszámmal, de már ülték régibb telepesek: Hrtkovciban összesen 20 család. Szegénységek bizonyítja, hogy csak 17 lovat, 19 ökröt, 20 tehenet, 22 borjút, 10 bárányt és kecskét, 56 sertést, 65 méhkest s 29 hold művelhető szántót sorol fel az összeírás. A telepesek neveik után ítélve Boszniából jött gör. keletiek. Ostoja volt a knéz, a bíró nevét nem említik, a többi név: Atanacković, Petrović, Vuković, Vukomirović, Vučić, Živković szerbesen hangzik, egy Stanko Sturdzia ú. l. oláh. Nikinciről csak annyit tudunk, hogy 6 lakatlan telke van, a lakott telkek megszállóiról nincs említés.<sup>3</sup> Az egész uradalomban 88<sup>2</sup>/<sub>24</sub> megszállott s 124<sup>12</sup>/<sub>24</sub> lakatlan telek foglaltatott. Az udv. bizott-

<sup>1</sup> Karlovicz, metrop. ltár. 1742: 136. B. 8. 181.

<sup>2</sup> Középkori neve Száva-Szt.-Demeter.

<sup>3</sup> Mk. Orsz. ltár Urb. et conscr. f. 132. 21. 25.

ság e lakatlan telkeket a katonai határvidék számára foglalta le s ezért a katonai kincstár 1846 frt 52<sup>10</sup>/<sub>24</sub> kr-t fizetett.

Csakhogynagy útba került míg az indítvány 'tényleg alakot öltött. Az ügy «tárgyalás alá került». Három évig tart a tanulmányozó kísérletezés. Egyelőre Karlóca-Karlovicz közelébe telepítettek néhány katonai családot, de nem jó eredménnyel, mert a régi telepesekkel összeörrentek. Komolyabb jelenség azonban, hogy a szerémi klementinusok átszökdöstek a török határon, mire azután kiadták a parancsot, hogy csínyján kell velök bánni. Nem csoda, hogy a folytonos bizonytalanság s a hiábavaló ígéretések meg-lazították köztök a fegyelmet s folytonos a panasz, hogy kapitányaik elnyomják őket.<sup>1</sup> Ennek az volt a következménye, hogy «mikor kitavaszkodott s kiszökdült az erdők lombja, rablóbandák alakultak» a szerémi szerb és klementinus katonákból.<sup>2</sup>

A szlavoniai országos bizottság most már komolyan veszi a dolgot, s a bűnbánóan jelentkező rablóknak kegyelmet, az ujonnan összeírt 1332 szerb és albán gazdának telket jelöl ki Verőczemegyében.<sup>3</sup> 84 rabló kért és kapott kegyelmet.

Ugyancsak 1746-ban Mária Terézia királynő élénken érdeklődik az ügy iránt. Elrendeli a betelepítést s felállítja az 1081 szerb és klementin főt számláló hadból (638 szerb, 443 klementinus) a szerémi határőrvidéki ezredet. Két kapitánya az ezrednek: Deda s Fata Giokich a régi kompániából való albánok.<sup>4</sup> Azonfelül akkép rendelkezett, hogy a r. kath. albánokhoz r. kath., a szerbekhez ó-hitű tisztek osztassanak be.

<sup>1</sup> 1745. Bécs. KA.

<sup>2</sup> b. Helfreich péterváradai parancsnok jelentése 1746 márc. 171.

<sup>3</sup> Bécs KA. 1746. jun. 167.

<sup>4</sup> Bécs KA. 1746. 482. 507. 1747. 425. Később Deda Ivanii, Deda Luka, Deda Ginnovich (Gyon = János) albán tisztek neveivel találkozzunk.

A vallás kérdése ekkor már nagy szerepet játszott ez új határőrvidéki elemek közt. Volt ugyan állítólag egy albán papjuk, valami Summa nevezetű,<sup>1</sup> aki — mint mondják — velök jött ki 1738-ban. Bizonyos, hogy lelki ügyeiket missionáriusok látták el, de ezek is, csak oly hitvány kalyibákban laktak, mint nyomorgó híveik.<sup>2</sup> Mig a szomszédos pópákat gazdagon honorálta a szerbség, a szegény missionáriusok éheztek. Végre Fra Petrus Paulus de Arezzo erre való tekintettel, a klementinusok nevében arra kérte a királynőt, hogy telepítse őket a temesi bánságba, még pedig Erdély közelébe. Megígérték nekik, de ez sem valósult meg, noha ú. l. Szerémben szerették volna kitolni közelökből ezt a nyugtalan elemet. Mennyiben volt jogosult a klementinusok abbeli panasza, hogy a gör. kel. (óhitű) papság r. kath. hitők miatt üldözi őket, nem ítéltető meg. Tény, hogy 80 embert kivéve 300 klementinus 1748-ban vissza akart az ősi hazába települni s ezt hozták fel okul. Mikor aztán kérdőre vonták a csakhamar kézre kerített lázítókat, azt felelték, hogy nem komolyan értették e vádat s csak azt akarták, hogy a haditanács vegye tekintetbe nyomorukat. «Nem esnék valami nagy kára a határőrvidéknek — ú. m. a hivatalos jelentés — ha kivándorolna is e könnyen pótolható nép, de politikai okoknál fogva elkerülendő».<sup>3</sup>

1749-től fogva végleg rendbe jött a telepesek ügye. A mitroviczai Pejacevich-uradalomból 222 telket hasítottak ki számokra s Hrtkoveibe s Nikincibe, valamint Jarakba települt az albánság zöme; miután egy részök Ó-Palánkára<sup>4</sup> s szétszórva egyes falvakba ment el jobbágynak, nem akaráván tovább katonáskodni. Ezek beolvadtak a falvak illető kath. lakosságába.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> 1775-ig 1800 frtot (?) húzott állítólag a szlaven kamarától s. 1775. † Eszéken. Közlebbi adatokról nincs tudomásunk.

<sup>2</sup> 1750 ápr. 20. az udvari kamara 250 frtot rendel a szétszórott klementinusokat gondozó öt missionáriusnak. Bécs, közös p. ü. ltr.

<sup>3</sup> Bécs. KA. 1748 nov. 9. 86.

<sup>4</sup> Temesmegye fehértemplomi j., ahol nyomuk veszett.

<sup>5</sup> Bécs. KA. 1749 jan. 412 és 1750 Prot.

További történetök a helyrajzot érdekli. Ma Hrtkovci és Nikinci (helyesen Nikitinci) népes falvak. Az 1900-iki népszámlálás szerint

|  |           |
|--|-----------|
| <i>Hrtkovci</i> (a golomaci pusztával) | 2565 + 38 |
| <i>Nikinci</i> (a tiganji pusztával)   | 1773 + 43 |

lakost számlált.

Ezek között *másnyelű*, vagyis a «*klementin nyelvet*» beszélő volt

|             |           |                        |
|-------------|-----------|------------------------|
| Hrtkovciban | — — — — — | 37 lakos               |
| Nikinciben  | — — — — — | 18 lakos. <sup>1</sup> |

A legutóbbi 1910. népszámlálásból csak annyi konstatálható, hogy Hrtkovci lakossága 2517 lelket mutat fel, tehát fogyott, Nikinciben 2005 a lélekszám.<sup>2</sup>

Biztosra vehető, hogy a jobbára már formáiban is erősen elhorvátosodott klementin nyelvet csak néhány öreg ember beszéli. Természetes tünet ez ott, ahol elszigetelten beleékelve a szerbségbe, iskoláiban a horvát országos nyelven tanítatván gyermekeik, az isteni tisztelet horvát lévén, egy-két évtized alatt csak emléke marad meg az egykor beszélt nyelvnek. Az ethnographus esetleg konstatálni fog majd egy s más vonásból bizonyos sajátosságokat, míg aztán ennek is nyoma vész.

Történeti vonatkozásaiban azonban nem érdektelen e népiségnek 173 éves multja, mert szívós életerejéről teszen tanúbizonyságot. De nincs érdek híján azért sem, mert mintegy belévilágít abba a nagy sociológiai folyamatba, mellyel Dél-Magyarországot a XVIII. században ismét benépesítette a Habsburg-ház fegyveres és bürokratikus ereje.

<sup>1</sup> 1883-ban még 70-en tudtak a faluban albánul.

<sup>2</sup> Az adatokat Sufflay M.-nak köszönhetem.

## II. Borgo Erizzo Zára mellett.\*

Zárától délre a kies Blažekovič-park, illetőleg a katonai gyakorlótér mellékén terül el Zárának Borgo-Erizzo néven ismert külvárosa. Voltakép faluról (2 km hosszú, 0.5 km széles) van szó, mely a canale di Zara s a valle di Borgo közti földnyelvet tölti be. Földszintes házikókkal váltakozó emeletes, olaszos modorban épült házak sora van előttünk, mely külsőleg nem üt el a többi adriamelléki kisebb helységektől. Ezt a telepét török földről eredett albánság lakja, mely a családi tűzhelynél még mindig beszéli ősi nyelvét s melyben — noha leszűrődve — de még él a régi eredet emléke.

Ez a telepítés (Zárában és környékén *Arbanaši* a nevek, v. ö. a magyar Orbonás névvel) nem egyszerre, hanem csapatonként ment végbe a XVIII. század második felében.

A velencei köztársaság mint Dalmáciának és tengerpartjának ura, az adriai politikában folyton szem előtt tar-

\* IRODALOM: *Prof. Erber Tullio*: «La colonia albanese di borgo Erizzo presso Zara», közzététetett a *Bibliotheca storica della Dalmaziában*, Ragusa, Tipogr. Flori, 1882. (160 lap.) — Forrásmunka, de nem teljes. A velencei államlevéltárat nem használta.

*Petter Ferencz*: *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, Gotha, 1857.

*Carrara*: *La Dalmazia*. (22. lapon, röviden.)

*Buzolič Stjepan*: *Zadarski Arbanaši i Prabiskup Zmajević*. (A zárai albánok és Zmajević érsek.) Megjelent a «*Narodni Kalendar*»-ban, 1868.

*Gopčević Spiridion*: *Ethnographische Studien in Ober-Albanien*. (Dr. Petermanns Mitteilungen. Gotha, 1880.) — Felületes munka.

*Petermann Reinhard*: *Führer durch Dalmatien*. Wien, 1899. Hölder.

*Ngelovokről* lásd *Waigand G.* jelentését a lipcei rumun és bulgár intézet évi jelentéseiben.

*Addobati Dott. Pietro*: *Lotta tra soldati tedeschi e villici di Borgo Erizzo*. Megjelent a «*Consigliere e Commissario criminale*»-ban. 1799. (Kézirata a zárai Paravia könyvtárban.)

*Shcyptaret é Borgo Erizzo*: (Az albánok Borgo Erizzoban.) Albania folyóirat, Bruxelles. 1902.

totta, hogy a török uralom alatt élő keresztények benne lássák a szabadító kezét. Elnézve az egyenként menekülőktől, szívesen fogadta a tömeges áttelepülő elemeket is. Előre kell bocsátanunk, hogy a cattarói öböl vidékét és hátmögét a velencei közigazgatási beosztás — mint ismeretes — Albania Venetanak nevezte el, úgy hogy lakói — tekintet nélkül vallásukra — a XVII—XVIII. században hivatalosan gyakran albánoknak neveztettek, sőt maguk is e néven nevezték magukat, noha anyanyelvük a szerb s görögkeleti volt a vallásuk.

1655-ben Niccolo Cechlina albán főember — capitano — egy ötven családból álló, körülbelül száz tagot számláló «albán» telepes csapatot szándékozott Isztriába elvezetni s talált is számukra egy helyet, Fontanetól 12 mérföldnyire Isztriában. Beadványában a következő feltételeket kérte «Dalmácia és Albánia» akkori kormányzójától, Antonio Zen-től: hogy emberei ugyanazon kiváltságokban részesüljenek, mint a župaiak,\* azonkívül anyagi segílyt kívánt, a görög-keleti vallás számára szabad vallásgyakorlatot követelt, további óhajta, hogy a köztársaság építsen nekik templomot, kapjanak anyagot házaik felépítésére, földjeik megművelésére eszközöket, ne legyenek kötelesek a tengeri hajókon szolgálatot tenni, csak a saját kapitányuktól függjenek, ez meg közvetlenül a köztársaság kormányának legyen alárendelve s végül, hogy együttesen telepítsék le őket. Az a körülmény, hogy görög-keletiek s a Župa kiváltságát kérik, valószínűvé teszi, hogy itt voltaképpen Bocchesek-ről, tehát szerb dalmatákról vagy montenegróiakról van szó. *Peroi* faluban Isztriában, Póla mellett, bocchei viseletben, máig is élnek a görög-keleti ú. n. albán,

\* Župa a Bocche di Cattarohoz tartozó terület Cattaro és Budua között, mely a Lazarević, Tuković, S. Sava és S. Maria conteákból, zsupákból állott s 1647-ben került velencei fennhatóság alá. Ezek eredeti törzsszervezetükben éltek, élükön zsupánok (contek, knézek) állottak s a köztársaság csak főbenjáró ügyeikben járt el s képviselte érdekeit hivatalosan a török hatóságokkal szemben.

de voltakép 1645—47-ben odatelepített montenegrói s morlák gyarmatosok.<sup>1</sup>

Mennyiben volt eredményes ez a telepítés, bizonyossággal meg nem állapítható, azonban tény, hogy a köztársaság 1675-ben rendeletet adott ki a dalmát kormányzónak, hogy a Nápolyba menekülő «albánokat», még ha nyílt tengeren vannak is, tartsa vissza a kivándorlástól.<sup>2</sup> Már most a saját alattvalóiról volt-e szó e rendeletben, vagy a török határon lakó alattvalókról? — eldöntetlen kérdés marad.

1705—1707 közt Giustino da Riva dalmáciai kormányzó (provveditore) hivatalos körútjában a bocchei, montenegrói és albán törzsekkel szorosra fűzte a barátságot. E népek képviselői, üdvözlésére Cattaroba sereglettek és szövetségeseikül ajánlkoztak a török ellen.

Az 1707. év folyamán ugyanis a maljsorok, a Skutari-tó északi részén lakó hegyi törzsek, jelesül a klementiek és a török közigazgatási hatóságok közt villongás támadt, mert a porta tovább nem nézte békén a hegyi pásztorok garázdálkodását a földmivelőkkel szemben, de még a törzsek függetlenségét is erőszakkal akarta megszorítani.<sup>3</sup> A köztársaság képviselője — mint rendesen — megajándékozta az előkelő főnököket s Castelnuovóban (Herczeg-Novi) fogadta a montenegrói vladikát, aki akkoron a crnagorai hegylakóknak csak egyházi fejök volt. A skutarii basa nem bánt ildomosan a klementiekkal, kiszorítván őket legelőikről s azonfelül erőszakkal akarta őket más vidékre telepíteni. Ez volt felkelésük közvetlen oka. Apródonként elszökdöstek, amerre nem érte el őket a basa keze, minek ismét a mohamedán birtokosok látták a kárát. Ily apró harcokból állt a mindennapi kenyérért erőszakkal küzdő hegyi törzsek élete mindvégig.

<sup>1</sup> περὸν περὶ albánul völgy. Erről a telepről, valamint a szórva-nyosan időközönként Isztriába telepített albánokról l. Bernardo Dtt. Schiavuzzi: *Cenni Storici sulla etnografia dell' Istria* 89., 91. s 98—99. II.

<sup>2</sup> Erber i. m. 16. l.

<sup>3</sup> A klementiekről lásd az I. fejezetben.



Azonban nem a klementiek mozgalmából ered az albánok dalmát telepítési mozgalma. A török hatalom ugyanis nem bírván a Skutaritól északra lakó hegyi törzsekkel, a sikon megtelepült békés keresztény albánokkal érezte hosszúját s mint a sikertelenségen felizgult török basák ily esetekben tenni szokták, megszorították vallásuk gyakorlatát, sőt földjeik megművelésében is meggátolták őket. Skutaritól délre, a *miriditák* közelében (ez a szövetséges törzs 1410 □-mfd területen lakik) Prešja és Šjak területéről sereglettek össze 1723-ban a völgyben telepes s a malj-sorokkal rokon, szorongatott földművelők. Egyházi előljárók régebben *Zmajević* Vincze antivarii püspök (ekkor zárai érsek) volt.\* aki panaszait meghallgatta s dalmát földre telepítésöket nagy buzgalommal magára vállalta, bár néhány görög-keleti hitű család is akadt köztük.

A velencei dalmát provincia csakúgy megérezte a hosszú török háborúk folyamán beállott vérvesztiséget, mint a Habsburgok országai. A határszéli háború különösen megviselte a föld népét, melynek gazdasági gyökereit helyelközzel ugyancsak kitépte a sok török martalócz. Noha a karloviczai és passzaroviczai békék tiltották a menekülők befogadását, a köztársaság örömmel fogadott be minden jelentkezőt.

1723—26. Dalmáciát Conte Nicolo Erizzo (II.) kormányozta. Zmajević útján értésére esvén, hogy keresztény albánok jelentkeztek a befogadásra, mindent elkövetett, hogy tisztességes földet jelölhessen ki számokra. Zára városában egyaránt kellett akkor a munkás és fegyverforgatáshoz értő kéz. A köztársaság gyarmati politikájának az volt a titka, hogy ahol szerét ejthette, zsoldos munkásokat igyekezett megtelepíteni. A kormányzó tehát örömmel fogadta a 147 egyénből álló 18 albán családot s rávette P. Giovanni Grisogonot (zárai patricius), hogy bizonyos ígérek mellett telepítési célokra átengedte 160 campból (egy páduai

\* Született 1670-ben Perastoban, a Bocche di Cattaroban, 1701—1713. antivarii püspök, 1713—1740. zárai érsek.

campo 1016 hécsi □-öl) álló birtokát Zára mellett. Ide telepítették előzetes, pontos kimérések alapján ezt a bevándorló rajt s a telepet elnevezték Borgo Erizzonak.

A tartományi kormány menten megépítette házaikat (főépület, istálló, szérű) s a tized kivételével adómentességet biztosított a számokra. 1726 aug. 15 bizonyos kiváltásigolt helyzetet is nyertek, a mennyiben magok választotta capitano (knéz) alá rendeltettek, aki földieinek érdekét képviselte a kormányzóval szemben. Ugyancsak ő nevezte ki a községi előljárókat (giudici). A kapitányi hivatal azonban 1759-ben megszűnt<sup>1</sup> s a telepesek a zárai mezei főkapitány (Colonello del contado di Zara) alá rendeltettek.

A Borgo Erizzo-i telepen kívül azonban már az első telepesek közül, a mintegy 12 km távolságra fekvő *Zemonico*-ba<sup>2</sup> is telepítettek néhány családot ugyanoly feltételek mellett, mint a záramellékieket, sőt azonfelül még faizási jogot is kaptak.

1727-ben hét család jött be 71 taggal, 1733-ban 28 család 150 taggal. 1733-ban ugyanis Omer antivarii basa rendkívül keményen bánt az odavaló keresztényekkel, úgy hogy menekülni kényszerültek. Emo cattaroi főnök szívesen fogadta őket. De nemcsak Antivariban, hanem Skutariban Ahmed s letétele után Kurd basa is zaklatták az albánokat. Az elmenekült albánok miatt aztán protestálni akart Kurd basa a portánál, de ez a lépés a velencei ügyvivő magatartása miatt elmaradt.

A 150 menekülön kívül később még 49-en jöttek Castelnuovon át Zarába, ahol egyrészt Grimani kormányzó, másrészt Zmajević püspök szívesen fogadták őket. Eleinte az volt a terv, hogy katonailag szervezik őket, de a menekülők erről hallani sem akartak. Végre azután 1735-ben ezeknek is helyet szorítottak Borgo Erizzóban s Zemonicoban. Megjegyzendő, hogy a kormány szigorúan megtiltotta hogy egyik helyről a másikba költözzenek.

<sup>1</sup> Első kapitányok Luca di Andrea (Andreičić).

<sup>2</sup> Zemonico helyzetéről I. P. Pisani: *Les possessions Venitiennes de la Dalmatie du XVI. au XVIII. siècle*. Paris, 1890.

A telepések számát a jegyzékek pontatlansága következtében nem lehet biztosan megállapítani. Évek folytán számos család kihalt, néhányan elköltöztek. A Zemonicoban telepes családok később elvegyültek a horvátságban s ma már nyoma sincs köztük az albán nyelvnek, még a családi nevek sorában is alig találunk albán vonatkozásút (Poletta?).

Borgo Erizzo azonban megtartotta albánságát, mert Zmajević érsek kieszközölte a harmadfoku rokonsági akadály alól való felmentést s így lehetővé tette, hogy törzsrokonaik közt házasodhattak. Azonkívül albánul tudó papokat is kaptak. 1727-ben templomot építtetett számokra — mely azóta újra épült — 1737-ben pedig házat emeltetett a parochus számára.

Borgo Erizzo, mely 1756: 409, 1853: 900, 1880: 2000 lelket számlált, ma 3194 lélek lakta külön helység és plébánia (606 egyénnel több, mint 1900 dec. 31.). Azonban nem valamennyi lakosa albán ivadék, mert újabban néhány szigetbeli család (Kuklicából) s a városból egyéb elemek is költöztek a községbe. Az 1908. dalmát helységnévtár adatai szerint Borgo Erizzóban

| 384 házban lakott: |      | nemzetiségre nézve: |      |
|--------------------|------|---------------------|------|
| róm. kath. ....    | 2573 | horvát ....         | 2415 |
| görög-keleti ....  | 13   | olasz ....          | 117  |
| másvallású ....    | 2    | német ....          | 18   |
|                    |      | egyéb ....          | 23   |

A horvát nemzetiség itt csak a külső társalgási nyelvet s a politikai érzületet jelzi, minthogy az osztrák statisztika tudvalévően nem veszi külön rovat alá az anyanyelvet. Politikailag a borgo-erizzoi albánok túlnyomó részben horvátok, de anyanyelvők az albán.

A mi családi neveiket illeti, az 1726. jegyzékben a következőket olvassuk: Gesgenovich (3), Marghiecevich (10), Matesich (1), Cielencovich (1), Lucich (1), továbbá Petar Vucca Gianova, Pere di Marco és Luca Prend. 1733-ban: Vlagdan, Prento Stani, Kneunichi, Nichin, Luco, Prendi, Tamartinovich, Muzia, Popovich, Marusich, Pavlov, Vucin,

Nica-Dobrez, Gioca-Giuchin, Gioca Gionon, Lecca, Sperz. Marcov, Toma, Covaz, Tanovich, Dioba, Giuri, Pertú. Az 1756-iki kataszterben a következő nevekkel találkozunk (a düll betűkkel nyomottak ma is virágzanak): *Bergela*, Bitri, *Chiurcovich*, *Calmetich*, Covacich, Covacevich, Duca detto *Cioba*, *Duca*, Giuca, *Jovi*, *Gelencovich*, *Kraste*, Marsija, *Marsani*, Nica, Nicagi, *Petani*, *Pincich*, Pezzi, *Scopelja*, *Sestani*, Smira, Jochich, *Vuva (Vukić)*, *Vladagni*, *Zancovich*.

A nevek (olaszosan írva) túlnyomólag horvátok, azonban ezt részben az anyakönyvvezető papok írták így, minthogy az albánoknak, csakúgy mint a rumun pásztoroknak, nem volt vezetéknévük.\*

Hogy azonban a telepések vagy tisztán albán, vagy részben albánná vált elemekből kerültek ki, arra bizonyosság nyelvökön kívül a legújabb időkig divott vérbosszú, némely lakodalmi szokásuk s hirtelen jellemők. A típus nem sokat bizonyít, mert a balkáni különféle népelemek közt vajmi nehéz megállapítani a fajtypust.

Feltűnő, hogy a telepések kizárólag földmivesek s nem tengerálló népség. Nyelvökből is hiányoznak a maritim fogalmak s jellemző, hogy a köztársaságtól megadott halászati jogokat potom árért eladták. Valószínű tehát, hogy Antivari kikötő vándorutjoknak a megkezdését jelentette s ők az albán belföldről vonultak oda.

A borgo-erizzoi albánok viselete nem különbözik a dalmát szomszédokétól. Fiatal korában az albán ifjú s leány megnyerő, nyílt tekintetű, de az asszonyok az erős munka folyamán csakhamar elvirulnak. Szorgalmas, kitartó nép, mely a legcsekélyebb földet is fölkuatja a sziklás talajon. A mellett kedélyes, dalos apraja-nagyja, azonban ősi dalai közül csak keveset őrzött meg. Erősen tartják a baráti szövetkezést (pobratimstvo, testvérül fogadást), családi életök mintaszerű.

\* Ezt a sok magyar nevű erdélyi jobbágynál is figyelembe kell vennünk. Nem minden magyar nevű jobbágy volt magyar, a tisztartók írták be őket magyarul a jegyzékbe.

E mellett kulturképes elem,<sup>1</sup> fiait taníttatja, iparosaik ügyesek, kivált mint jobb pallérok keresettek s élelmes kereskedők. Zárában a mészárosok és borkereskedők majdnem kizárólag albánok. Mellékesen említjük, hogy a zárai maraschino-üvegek szalmafonatait albán leányok kötik.

Mindent összevéve egy virágzó albán község képe van előttünk, melynek kétségtelenül jövője is van.

### III. Az italo-albánok.<sup>2</sup>

A római birodalom makedoniai provinciájának az Adriáig huzódó nyugati hegységében említik a kútfők Albanopolis városát, melynek az illírség Ἀλβανῶν törzse adott nevet. Körülbelül a krojai hegyvidéken feküdt e valamikor nevezetes hely. A vidék a byzanci időben a Durazzo-i themához (tartományhoz) tartozott. A XI. század óta ezzel az ősi törzsnévvel azon albánokat illették, akik e hegyvidéken megtartották nemzeti jellegüket. Földrajzi szempontból a Skutari, Durazzo, Ochrid és Prizrend közötti négyszög nevezetett Albániának. A görög források Ἀλβανον-nak nevezik Kroja fővárossal és a nemzetet Ἀρβανῖται-nak. A latin egyházi for-

<sup>1</sup> Borgo-Erizzoban van egy horvát s egy olasznyelvű népiskola, egy Fröebel-intézet, s itt van a konviktussal összekötött tanítóképző-intézet.

<sup>2</sup> Hahn i. m. — Zwei Urkunden aus Nord-Albanien. Thallóczy-Jireček. Ez utóbbinak bevezetése az oklevelekhez. *Archiv. f. Slav. Philologie* XXI. 77. s kk. II. — Tajani Francesco: *Le istorie albanesi*, Salerno, 1887. — Bozza: *Il vulture ovvero brevi notizie di Barile e de sue colonie Albanesi*. Rionero. 1892? 172. II. — Smilari: *Gli Albani in Italia*. Napoli 79. II. — Rada: *Sulla venuta di Albanesi in Italia*. Rivista Calabrese. Catanzaro, 1893. — Riggio: *Falconara Albanese*. Rivista Calabrese 4. 1893. — Padiglione C.: *Di Giorgio Castriota Scanderbec e de suoi discendenti*. Napoli. 1879. — Zurani Stefano tanulmányai, kézirat. — Rešetar M.: *Die Serbokroatischen Kolonien Südtaliens*. Wien, 1911. A bécsi Akadémia Balkán-bizottságának kiadványa. Az osztrák tudományos körök módszeresen s alaposan dolgoznak s jóval megelőzték bennünket. A mi publikációink egyáltalán ismeretlenek a külföldön, mit csak röviden kívánunk megjegyezni.

rásokban Arbanenses, Albanenses neve alatt fordulnak elő, az olasz Arbanese, Albanese néven, a szerbek Arbanas (Арбанаси) s innen a magyarok orbonás néven hívják e nemzetet. A törökök az új-görög Αρβανίτης névből alakították az Arnaut-in nevet. Az Arbanon vidéket a középkorban Rabnak nevezték szlávul. (L. e. részben Ruvarac Hilarion tanulmányát, *Archiv für slavische Geschichte*, XVII. kötet, 567. lap. V. ö. Jireček i. t.)

Tény, hogy a középkorban Arbanum központja Kroja volt, ahol egy róm. kath. püspökség is virágzott. E tartományhoz tartoztak az albán havasok és a Lim és Drim közötti vidéknek Elbassantól délre fekvő hegységei.

A tartomány neve azonban apródonként nagyobb vidékekre ment át. Adria keleti partja sokáig *Sclavoniának* neveztetett (ideértetvén Dalmácia, Horvátország és a szerb birodalom), s Romániának hívták tudvalevőleg az egész kelet-római birodalmat. Később a Románia elnevezés Görögországra nyert alkalmazást, míg Albánia neve a partig terjedt. A nápolyi Anjouk Durazzoi birtoka hivatalosan mindig regnum Albaniae-ként fordul elő. A XIV. század vége óta Albánia neve észak felé is terjed, már Podgoricza (ma Montenegróban) is oda tartozik. A XVI. században Albánia alatt a Dulcigno és Valona közötti vidéket értették. Csak ismétlést követünk el, felemlítvén, hogy a mai Dél-Dalmácia, vagyis a Cattaró-i öböl előbb velencei, később, Napoleon alatt, francia s 1848 előtt osztrák Albánia néven neveztetett. A mai Albánia elnevezés azonban inkább *ethnographiai* fogalom, melyet földrajzilag és ethnographiailag pontosan csak körvonalozni is alig lehet.

A középkori Arbanumban *Kroja* (albánul Krua : forrás) játszotta a főszerepet. A tényleg hatalmas forrásokban bővelkedő hely ma egy hosszú utcából áll, a vár körül alig van 1000 háznál több. Itt székeltek a XII—XIII században az albán dynasták. 1272—80. megszállta I. Anjou Károly nápolyi hadakkal, 1280-ban azonban csakhamar visszafoglalták a byzantínusok. Ezeket nyomban a szerb uralom váltotta fel. 1343-ban Dušan cár erősíti meg Kroja kiváltságait. A XIII. század

vége óta az albán hegységekben erős terjeszkedési folyamat indul meg. Ugyanis a byzanci császárok, az epiruszi deszpoták, a nápolyi Anjouk és a szerbek hadjáratainak dulásai következtében a hegyek alján virágzó községek elpusztultak. Helyökbe a hegyi pásztornép emberfölöslege a völgyekbe és városokba nyomult, majd apródonként északi Görögország és Thessália vidékeit lepték el. Előnyomulások villongásokat idézett elő köztük s a telepes görög lakosság közt. E surlódások folyamán a szerbek az albánoknak kedveztek s elősegítették terjeszkedésüket.

A szerb birodalom bukása után Kroja *Topia* Károly dynasta birtokába került, 1403-ban pedig velencei főhatóság alatt állott, 1415-ben már török helytartót — Balabán béget — ural. Kroja szomszédságában Kastriota Iván, a híres Skanderbeg (Kastriota György) apja uralkodik. Ismeretesek II. Mohamed eredménytelen harcrai e sziklafészek ellen, mely Skanderbeg halála után velencei fennhatóság alá kerül. 1478-ban kemény védelem után megvívja a török, amikor is a szultán személyesen veszi át a város kulcsát. Azóta Ak-Hisszár néven fontos végvára a törököknek.

Az albánok lakta terület a középkor röviden érintett harcrai folyamán természetszerű összeköttetésbe került délnyugati irányban a nápolyi Anjou-dynastiával. \* Míg Velence Tessalonikit (Szalonikit) tartotta megszállva, addig természetesen a velencei befolyás volt az irányadó. Miután azonban a törökök 1430 III. 29-én bevették Szalonikit és Epirust feldulván, Janinát is hatalmukba vették, Tocco II. Károly ottani despota. Artára szorult. Egy másik török sereg Iszák bég vezetése alatt Albániába nyomult és Kastriota Iván területét elfoglalva, két várba török őrseget helyezett el. Ismeretes, hogy Kastriota Iván a törökökkel megalkudott és hogy fia túszként jutott a törökök kezére.

Midőn a török később szorongatni kezdte úgy az északi,

\* A nápolyi államlevéltár anjoui regesta-könyveiben már a XIII. században fordulnak elő érdekes vonatkozások az albánok és Nápoly viszonyát illetőleg.

mint a déli albán területet, Paleolog Demeter, Románia és Morea ura, Aragoniai Alfonzohoz Nápolyba követséget küldött és 6000 lovast, valamint feles számú gyalogost ajánlott fel a királynak azzal a feltétellel, hogy ha a törökök sikerül kiszorítania, a konstantinápolyi császári trón legyen az övé.

Sokkal fontosabb ennél Kastrioti György követsége, a ki 1451-ben István krojai püspököt küldötte Nápolyba, s a királynak egyenesen hűbérül ajánlotta fel országát. Alfonso elfogadta Skanderbeg ajánlatát, s őt tette meg főkapitányának, kinek akkor a nápolyi források szerint 12.000 ember állott rendelkezésére.\*

Mindez csak külső kerete az eseményeknek. Sokkal fontosabb ennél, hogy az a társadalmi szervezkedés, amely az albán lakta területen részint természetes szaporodás, részint a görög, szerb és bulgár enclaveok elalbánosodása következtében megindult s e népet részben földművelőkké, részben városlakókká tette, a török hódítás következtében szétmállott. A rablópásztorokból, akik azelőtt a byzanci sereg zsoldjában szolgáltak, lassankint az albán főurak zsoldjában álló nemzeti csapatok váltak, akár csak a katalánok vagy normannok. Kemény vezetés és jó zsold mellett bármely urat szolgáltak, legszívesebben természetesen a törökökkel harczoltak. A földműves elem azonban menekült, mert két tűz közé fogta egyfelől a török, másfelől az albán zsoldos katonaság. Dalmáciai szerb-horvátokkal, s bulgárokkal vegyesen Anconától Calabriáig már a XV. század harmadik és negyedik évtizedében találunk albán menekülőket, akiket az olasz városi községek rendesen a város határában telepítettek meg, illetőleg rendőri felügyelet alatt tartottak.

Ezen emigrációtól teljesen elüt amaz albán segédcsapatok szerepe, melyek Paleolog(?) (Reres) Demeter vezetése alatt Alfons királyt segítették Anjou János ellen. 1443-ban Ca-

\* *Alfonso V. de Aragón en Italia.* Írta D. José Ametller y Vinyas. II. kötet.



lábria meghódítása után állítólag ez a Deméter a reggiói tartomány helytartója lett és hadainak egy része a király védelmére Sziciliában maradt, míg számos albán a Catanzaroi tartományban széledt el és ott Andali, Amato, Arietta, Caraffa, Casalnuovo, Vena, Zangarone, Pallagorio, S. Nicolò dell'Alto, Carlizzi és Cizzerie községeket alapítá. Ezek közül jelenleg már csak Caraffa, Vena, Zangarone, Pallagorio, S. Nicolò és Carlizzi albán, míg a többiben már nyomuk sincs. Ez a *Moreából* történt fegyveres település a délalbánok közül került ki, akik magukat toszkoknak nevezik. Nem is képzelhetjük el másképen ez emigrációt, minthogy e fegyvereseket családjaik is követték. A bevándorlók egy része kimutathatólag a városokba széledt el, s vezéreik nemességet nyervén, csakhamar beolvadtak az olaszországba.

A másik nagy albán fegyveres és nyomában békés megszállás Skanderbeg alatt ment végbe. II. Pius pápa óhajára ugyanis Alfons király fia, II. Ferdinand, Giacomo Picinino híres condottiere ellen ugyancsak Skanderbéget hívta Itáliába s egyben megtette 1461-ben Apulia helytartójának, hűbérül adományozván neki a Monte San Angeloi és a S. Giovanni Rotondoi területet. Skanderbeggel kétségtelenül északalbánok, «*Gegek*» is jöttek, de azok számát vajni nehéz megállapítani. Ezen időtől fogva az Itáliába való átvándorlás Skanderbeg haláláig, de mondhatni Skutari elestőig (1479.), sőt azon túl is folytonossá vált. Csapatostúl jöttek a kivándorlók; ha találtak helyet, ott maradtak, ha nem, ismét visszaszállingóztak. Így alapították 1467—71-ben S. Elena, S. Croce Colle del'Lauro (Campobassoi provincia), S. Demetrio Corone, Macchia, S. Cosmo, Vaccarizzo, S. Giorgio és Spezano (Cosenzai provincia) községeket. S. Elena, S. Croce és Colle del'Lauro ma már nem albánok, mert 1540-ben elüldözték őket, s csak 1583-ban találtak helyet Ururi-ban. Lassanként aztán ellepték az otrantói vidéket, a Capitanátát, vegyesen a velük egyetemben beszármazott görögökkel.

1476—1478 között albán csapatok Calabriába is telepedtek, még pedig a következő helyekre: Lungro, Firmo,

Acquaformosa, Castroreggio, Cerzeto, S. Giacomo, Cavalierizzo, Cività, Falconara, Frassineto, Percilevel együtt, S. Basilio, S. Benedetto, Marri, S. Caterina, S. Lorenzo, S. Martino, S. Sofia d'Epiro, Serra di Leo, Cervicati, Farneta, Mongrassano, Platíci, Rota Greca és egyéb helyekre is. Ez utóbbi, valamint S. Lorenzo, Serra di Leo, Cervicati, Farneta és Mongrassano már teljesen olaszok.

Ugyanekkor (1477—8.) skutaribeliek is jöttek Itáliába, s Rioneroba, Barileben s több helyen szétszórva telepedtek le, Ginestrat és Maschitot pedig újonnan alapították. Ezek közül ma már csak Rionero albán. E skutarioták nem sokat értek, mert a velenceiek Skutari ostroma előtt, mint használhatatlanokat távolították el őket a városból. Az ostromból élve kikerült csapatok Velenczébe menekültek.

Ezen többé-kevésbé *gey* (éjszak albán) elemekből álló bevándorlásokat *toszok* (dél albán) emigráció követte és pedig rendszeren Görögországon át. Dalaikban itt-ott még most is Moreát emlegetik őshazájukul.

II. Bajazet szultán üldözései elől 13 délalbán előkelő család Alession át Szicziába menekült. Ferdinánd király ezeket — állítólag Skanderbeg rokonai voltak — a szicziiai alkirály figyelmébe ajánlotta. Ezen családok egyike (Adriano) alapította Palazzo Adriano községet a palermoi tartományban 1481-ben.

Szicziiai albánok alapította községek: Piana de Greci, Bronto, Mezzojuso, S. Angelo és S. Michele, sokkal később pedig S. Cristina Gela (1691.). Ezek közül jelenleg csak Piana és S. Cristina albán, míg Palazzóban csak 5—6 albánul beszélő család él. Mezzojusóban részben fennmaradt a görög rítus és a lakosok közt még él görög albán eredetűk emléke.

Midőn a török Oláhországot megszállotta, több albán család (p. o. a Masci család) Itáliába menekült. Ugyanoda került 1499-ben néhány család Alessio Comite, előkelő konstantinápolyi fanariota vezetése alatt. 1534-ben újabb bevándorlás történt a Peloponnesus déli részéből: (Morea). Koron és Modon, valamint Patras városok lakosai V. Károly

hajóin jöttek Itáliába. Ezek menten elszéledtek az italo-albán telepekben, ahol nagy tekintélyre tettek szert.

1675-ben ugyancsak Dél-Moreából a Manioták (Maniából, Lakoniában) jöttek Itáliába, s Barileben és más helyeken telepedtek le. Szalmakunyhóik (paglia) miatt «Pagliari»-aknak, vagy fekete ingük (camicia) miatt «Cami-ciotti»-aknak neveztettek. Alkalmasint ezek voltak a Tajani és más írók említette, 1680-ban bevándorolt «fekete albánok», kiket Ururi, Chiluti, Portocannone, Campomarino, Montecilfone és Casavecchio községekbe telepítettek.

1744-ben történt az utolsó, de már nem jelentékeny albán bevándorlás: mintegy 10, Pichermi faluból (Chimara) származó család telepedett le Villa Badesában.

Az albánok jobbjára más fajokkal: kivált görögökkel vegyülve jöttek Itáliába, s itt újra elvegyültek, úgy hogy ebből a keverékből egy külön albán typus fejlődött belőlük, melyben a *toszk* vonások a túlnyomók.

Ami a megtelepedés módját illeti, az albánok, akik közt italiai (olasz) elemek is voltak, csak kivételesen alapítottak új helységeket, s rendszerint a lakóiktól elhagyott községeket szállták meg, vagy pedig a régi helységek *mellé* telepedtek. Ha az illető község olasz népsége számosabb volt az új telepeseknél, akkor az új telepések gyorsan elolaszosodtak vagy elűzettek, ellenkező esetben pedig a kisebb számú olaszság olvadt beléjük.

Ami az Olaszországban megtelepített albánság számát illeti, arról eleddig pontos statisztikai adataink nincsenek. A következő — Tajani szerkesztette — összeállítás is csak nagyjából tünteti fel az 1881. és 1894-iki állapotot.

#### Az italo-albán községek áttekintése:

| <i>Campobasso</i> provincia: |          | Lakosok száma |          |
|------------------------------|----------|---------------|----------|
|                              |          | 1881-ben      | 1894-ben |
| Campomarino                  | r. kath. | 1.492         | 1.684    |
| Portocannone                 | « «      | 2.021         | 2.137    |
| Ururi                        | « «      | 3.540         | 3.824    |
| Montecilfone                 | «        | 2.734         | 3.100    |
|                              |          | 9.787         | 10.745   |

|  |          | Lakosok száma |          |
|--|----------|---------------|----------|
|  |          | 1881-ben      | 1894-ben |
| <i>Foggia</i> provincia :                          |          |               |          |
| Chieuti _ _ _ _ _                                  | r. kath. | 1.664         | 2.780    |
| Casalvecchio _ _ _ _ _                             | « «      | 2.442         | 2.410    |
| S. Paolo _ _ _ _ _                                 | « «      | 2.591         | 3.932    |
|  |          | 6.697         | 9.122    |
| <i>Avellino</i> provincia :                        |          |               |          |
| Greci _ _ _ _ _                                    | r. kath. | 3.156         | 3.572    |
| <i>Potenza</i> provincia :                         |          |               |          |
| Barile _ _ _ _ _                                   | r. kath. | 3.884         | 4.407    |
| Ginestra _ _ _ _ _                                 | « «      | 1.404 (?)     | 1.404    |
| Maschite _ _ _ _ _                                 | « «      | 3.522         | 3.245    |
| S. Constantino _ _ _ _ _                           | g. kath. | 1.561         | 1.446    |
| S. Paolo _ _ _ _ _                                 | « «      | 1.083         | 836      |
|  |          | 11.454        | 11.338   |
| <i>Cosenza</i> provincia :                         |          |               |          |
| Acquaformosa _ _ _ _ _                             | r. kath. | 1.733         | 1.562    |
| Castroreggio _ _ _ _ _                             | g. kath. | 1.104         | 1.478    |
| Cerzeto (S. Giacomo és Cavallerizzóval együtt) _ _ | r. kath. | 877           | 2.613    |
| Cività _ _ _ _ _                                   | « «      | 2.326         | 2.849    |
| Falconara _ _ _ _ _                                | « «      | 1.501         | 2.323    |
| Firmo _ _ _ _ _                                    | g. kath. | 1.875         | 1.971    |
| Frascineto (Percilével együtt) «                   | «        | 1.931         | 2.526    |
| Lungro _ _ _ _ _                                   | « «      | 5.155         | 4.000    |
| Platici _ _ _ _ _                                  | « «      | 1.821         | 2.022    |
| S. Basile _ _ _ _ _                                | « «      | 1.835         | 2.023    |
| S. Benedetto (Marrival együtt) «                   | «        | 1.279         | 2.537    |
| S. Catarina vagy Pizilia _                         | r. kath. | 920           | 1.726    |
| S. Cosmo vagy Strigari _                           | g. kath. | 727           | 823      |
| S. Demetrio (Macchiával együtt) _ _ _ _ _          | « «      | 2.556         | 5.125    |
| S. Giorgio vagy Mbusati _                          | « «      | 1.308         | 1.311    |
| S. Martino di Finita _ _                           | r. kath. | 944           | 2.387    |
| S. Sofia d'Epiro _ _ _ _                           | g. kath. | 1.441         | 2.040    |
| Spezzano _ _ _ _ _                                 | r. kath. | 3.570         | 3.572    |
| Vacarizzo _ _ _ _ _                                | g. kath. | 1.454         | 1.505    |
|  |          | 34.357        | 44.393   |

| <i>Catanzaro</i> provincia : |           |          |  | Lakosok száma |          |
|------------------------------|-----------|----------|--|---------------|----------|
|                              |           |          |  | 1881-ben      | 1894-ben |
| Pallagorio                   | — — — — — | r. kath. |  | 1.139         | 1.412    |
| S. Nicolo dell'Alto (Carfiz- |           |          |  |               |          |
| zivel együtt)                | — — — — — | « «      |  | 1.554         | 3.622    |
| Caraffa                      | — — — — — | « «      |  | 1.251         | 1.478    |
| Vena                         | — — — — — | « «      |  | 1.000         | 1.000    |
| Zangarone                    | — — — — — | « «      |  | 1.000         | 1.000    |
|                              |           |          |  | 5.944         | 8.512    |
| <i>Palermo</i> provincia :   |           |          |  |               |          |
| Piana di Greci (S. Cristina- |           |          |  |               |          |
| val együtt)                  | — — — — — | g. kath. |  | 8.847         | 8.470    |
| Contessa Entellina           | — — —     | r. kath. |  | 3.266         | 2.646    |
|                              |           |          |  | 12.113        | 11.116   |
| Sommázat — — —               |           |          |  |               | 98.798   |

Összesen tehát 36 község és 3 kis község. Ezekben 98.798 ember lakik, akiket italo-albánnak neveznek. Az újabban közéjük telepedett olaszoknak csak egy kis része beszél albánul és Falconarában p. o. van 22 olyan albán, aki anyanyelvét már nem beszéli.\*

Az italo-albánok telepedési története bizonyosságot tesz, hogy nem tiszta fajú albánság ez, hisz alig van köztük egy család is, amely össze nem házasodott volna olaszszal. Jellemző, hogy «Skypetaroni» vagyis pseudo-albán elnevezés alatt nevezik őket a saját íróik.

Amennyire a XV—XVI. századbéli adatokból megítélhetjük, nem mondhatni, hogy ez új telepéseknek Olaszországban jobb dolguk lett volna, mint aminő sorsban eredeti hazájokban volt részök. Nápolyban a katolikus dynastia és egyház ugyan védelmezte őket, de bevándorlások után csak hosszú idő múlva sikerült házakat és kunyhókat építeniök; a kormány pedig mindig azon volt, hogy a hegyek

\* Hangsúlyozzuk azonban hogy ez adatok nem hivatalos összeállításokon alapulnak, minthogy az olasz statistika eddig nem vette figyelembe az albánság megállapítását.

közé szorítsa e jövevényeket. Oka volt is rá, mert az emigránsokkal elvegyült pásztorok Calabriában és Sziciliában rablóbandákba álltak össze. Chieutiben például az olasz lakosság arra kényszerítette az albánokat, hogy csak egy bizonyos kapun járhattak a városba és ghettoba szorította őket. A nápolyi bárók 1506 június 3-án kimondották, hogy az albánok csak fallal körülzárt helyeken lakhatnak, fegyverrel nem járhatnak ki, lovat, öszvért, szamarat nem tarthatnak, fegyvert pedig egyáltalában nem viselhetnek. Ez a törvény különben a görögökre és szlávokra nézve is kimondatott.

Hogy ez albán népség a görögökkel szomszédos területehől került ki, arra bizonyosság eredetileg orthodox hitük, kivéve a Skutariból oda vándorolt csekélyebb számú katolikus telepest. Később nagyobb részük áttért a katolikus hitre és a görög-keletiekből görög katolikusok: unitusok lettek. Az egyház nyelve olasz vagy görög, Piana községet kivéve mindenütt *olaszul* és *görögül* \* imádkoznak.

Idők folyamán az albánok közül számos kitűnő író, jogász, egyházfő, államférfi (Crispi stb.) származott. A bevándorlók szívósságát, s fajukhoz való ragaszkodását bizonyítja, hogy magok közt máig az italo-albán dialektust, illetőleg keveréknyelvet beszélnek.

Gazdasági és műveltségi tekintetben ugyanazon színvonalon állanak, mint a délolaszok. Az egyes községekben vannak ugyan úgynevezett kötelező elemi fiúiskolák, de a leányok nevelésével nem törődnek. Az analfabéták száma 74%. Két középiskolájuk van: Palermóban és S. Demetrióban.

Ruházatukban is alig különböznek szomszédaiktól. csak jószemű balkáni ethnographus tudja észrevenni viselükön az apró különbségeket.

A mi nyelvöket illeti, már említők, hogy az *külön albán nyelvjárást* alkot, mely közelebb áll a *görög-albánhoz*, mint az északihoz és sok oly elemet tartalmaz, mely más

\* Összesen 36.073 görög-katolikus van köztük.

albán dialektusból már kiveszett. Illetékes albán philologusok ítélete szerint az italo-albán nyelvjárás a görög-albánnak toszknak egy változata. Az italo-albán irodalom mint ilyen csak különlegesség számba megy, amely elsősorban az ethnographust érdekli. Nem is fejlődhetik ott külön irodalom a műveltség és az iskolák révén folyton terjedő olaszság miatt. Dalaikban azonban sok az eredetiség, noha úgy a lírában, mint az eposzban erős az olasz befolyás. E részben Girolamo de Rada működése nagyon hasonlít a provençal Mistraléhoz. Legtehetségesebb költőjük Giuseppe Serembe, aki nagy hányattatások után Amerikában pusztult el.

Összegezve a mondottakat, ez az italo-albán elem, noha kétségtelen, hogy a nagy olaszországban önálló nemzeti élet folytatására nincs kilátása, — amire különben komolyan nem is törekeshetnek — a Balkán-félszigetről kiindult emigrációk között — a régi rumun vándorlás mellett — a legérdekesebb. Mi e gyöngé vázlatban inkább utalni akarunk e tárgyra, mely ha az összes szempontokat akarnók figyelemre méltatni, az ugyancsak részletesebb tárgyalást igényel. Az újabb olasz Ancona, Calabria, Apulia helyrajzát illető történeti publikációk idővel lehetővé teszik majd, hogy összefüggő teljes képet nyerhetünk a még csak mozaikszerűen tárgyalható immigrációról.

THALLÓCZY LAJOS.



## A BUDAI BASÁKRÓL.

### I.

Századok hite és fölfogása a multnak emlékeit — mint valami erős czement — annyira összeforrasztotta, hogy azokat megbolygatnunk s az össze nem illő részeket szétválasztanunk csak hosszú és nehéz munkával sikerülhet. Pedig nekünk gyakran kell az ilyen bolygatáshoz és bontáshoz fordulnunk, mert multunk írott emlékeinek jó része még ma is ismeretlen. S ha a kutató ezek közül napvilágra hoz néhányat, mindig a régi hagyományos hitet, a meggyökere sedett fölfogást kell döngetnie, hogy helyébe a történeli igazságot állíthassa.

A török hódoltság koráról, a nálunk megtelepedett törökség politikai és társadalmi életéről történetírásunk még mindig a régi krónikák kopott nyomdokain halad; még mindig a letűnt századok hagyományos hitét és fölfogását tálalgatja föl. A deftereken alapuló városi adózáson kívül aztán nincs is kérdés, mely a történeli igazsággal hadi lábon nem állana. Nem is csoda, hiszen a források, amikből történetírásunk eddig meritett, jórészt egyoldalúak s nem közvetlenek. Azt a rengeteg írott emléket ugyanis, amit a magyarországi vezérek, basák, bégek, zaimok stb. leveleikben és diplomáciai tárgyalásaikban reánk hagytak, a magyar történetírás eddig ki nem aknáztá. Nem csoda tehát, hogy a hódoltság kora még ma is meg nem fejtett talány előttünk. Ödipuszi talány, amit ha megold az ember, elámul; ha pedig megfejteni nem tudja, eltéved.

A legkiválóbb külföldi írók, akik a multban és a jelenben mélyreható szemmel tanulmányozták a török népet,



faji és egyéni tulajdonságai miatt a balkáni népek legkiválóbbjának mondták és mondják ma is. A XVI. és a XVII. század magyar forrásai meg egyértelműen azt hirdetik, hogy a *magyarországi végházakba és városokba vetett török katonaság, mindenkor a török népnek színe-java volt!* Már ha egy kiváló népnek legkiválóbbjai laktak nálunk, föltehető-e, hogy ezek másfél századon át egyebet sem tettek, mint romboltak, pusztítottak és öltek? Pedig a magyar történetírás ezt hirdeti, ezt tanítja róluk ma is.

Egyének és népek a viszonyok hatása alatt megváltoztathatják jellemöket és gondolkozásukat, de a török fajnak tán éppen az a végzete, hogy századokon át nem változott. Ha tehát igaz, — amint hogy igaz is — hogy a törökök mikor határainkat megölték s várainkba állandó lakókul beszálltak, vitézséget, lovagias szellemet s bizonyos fokú humanismust hoztak magukkal: akkor — ha bizonyítékaink nem is volnának — föl kellene tennünk, hogy ezen jó tulajdonságaikat akkor sem vetették le, mikor a magyarok lakta földnek már szabad uraságában voltak. Kiadatlan irott emlékeink csakugyan ezt hirdetik! Idáig azonban íróink csak a rosszat, csak a gyűlöleteset hüvelyezgették ki, s általánosították; a jóról ellenben teljesen megfeledkeztek. Ideje már, hogy jobb lélekkel szöljünk a hódoltság dolgához s ne csak a rosszat, de a jót is számba vegyük. Mert ha ezt nem tesszük s általánosítunk ott is, ahol általánosítanunk szabad nem volna, akkor a XVI. és a XVII. századnak bizonyos politikai, gazdasági és társadalmi jelenségeit megfejtani sohasem fogjuk.

Tekintsük például Magyarország XVI. századi gazdaságát. Tudjuk, hogy az úgynevezett királyi terület a réginek egy harmadára apadt. S mivel ezt a harmadot is a török fogta körül, azt kellene hinnünk, hogy az imigyen összezsugorodott magyar királyság jövedelme rohamosan fogyott. Pedig ennek éppen az ellenkezője történt. Az I. Ferdinánd idején kötött első török békesség idejétől fogva az ország vám- és harminczadjövedelme rohamosan emelkedik s csakhamar az első jövedelmi forrássá lesz. S mi teszi

a kereskedésnek ezt a nagy fellendülését? A kereskedők, a tőzsérek és az árus emberek biztonsága a hódoltság területén! Valamennyi magyar tőzsér és kereskedő bevallja, hogy a törökök között nagyobb biztonsággal járnak, mint a királyi végházak közepette. A törökök józan gazdasági politikája tehát fölvirágoztatta a szarvasmarhakereskedést és a keleti árúczikkek forgalmát. Ez pedig annyit jelent, hogy XVI. századi nemzeti életünknek, művelődésünknek s fennmaradásunknak *«nervus»*-át jórészt a magyarországi törökök, illetve a budai basák józan kereskedelmi politikájának köszönhetjük.

A hódoltság magyarságát — kiáltják könyveink — a törökök irtották ki! Ha ez állítást valónak vesszük, akkor a magyarországi törököket szörnyen esztelen embereknek kell tartanunk; mert hiszen azt irtották ki, amiből élniök kellett. De hát a jó törökök ilyen bolondot nem műveltek. Hiszen a hódoltság népe volt a törökök legfőbb támasza és erőssége, mely nélkül hadat nálunk nem is viselhettek, nagyszámú állandó katonaságukat nem táplálhatták volna.\* Védtek is a hódoltság népét tőlük telhetőleg! A budai basák még máshová telepített jobbágyaikat is visszakövetelték s egész sereg falut és pusztát benépesítettek. A XVI. század végén kiütött nagy háborúig nem is beszélt senki a hódoltsági nép pusztulásáról. A török történetírók és utazók virágzó s gazdag városokat emlegetnek, melyek bőven ontják az adót. A Bécsből Konstantinápolyba küldött császári residensek és oratorok (például Lichtenstein 1584-ben) *Esztergomtól Belgrádig népes és gazdag magyar közsé-*

\* Cs. és kir. hadi levélt. Feldakten; a török viszonyokat nagyon jól ismerő Prépostváry Bálint a hosszú török háború alkalmával (1594 jan. 24-én) írja Mátyás főhercegnek, hogy a töröknek Békés, Debreczen, Halas, Túr, Makó, Simánd, Tolna, Ráczkevi, Kálmánsehs, Kecskemét és több eféle város a fő ereje és segítsége: *«mert azok teljességgel elidegenedtek az kereszténységtől»*. Bár így állt a dolog, Prépostváry lebeszélni igyekezett Mátyás főherceget arról a tervről, hogy az egész hódoltságot elpusztítsák. A haditanács ugyanis ezt proponálta.

*geket találtak, ahol minden kapható volt, s ahol a lakók a maguk protestáns templomaiban bántatlanul dicsérték az Urat.* Buda és Pest magyar városok voltak, magyar bírák botja alatt.<sup>1</sup> E bírákat, a városi mesterekkel és prédikátorokkal együtt gyakran emlegetik a török levelek.

Pest város bírái közül például meglehetősen szerepet játszik *Nagyszájú* (Nagyzayw) *János*, aztán *Thetey Lőrincz*, akik a magyar rabok megváltása körül sokat forgolódtak és vesződtek. A budai magyar bírőról tudjuk, hogy a királyi követek úgy a XVI., mint a XVII. században náluk szálltak meg. Ezek a bírák magyarul leveleztek még a XVII. században is. Bocskay járásakor például Zakay András volt Budán a főbíró és Asztalgyártó Mihály az esküdtbíró. Thurzó Györggyel 1615-ben Szőcs Mihály budai főbíró levelezget. Ez a Szőcs Mihály ily módon írja alá levelét: *«Az budai keresztyén és magyar ekkleziában való bírák és esküdt polgárok mind fejenkint.»*<sup>2</sup>

A budai magyar község nem lehetett jelentéktelen, mert a budai basák mindég nagyra voltak vele. Amikor például 1582-ben híre jött, hogy a magyarok Báthory Istvánt akarják királynak választani, a basa ezt mondá: ám válasszák meg a magyarok Báthoryt s tagadják meg a török adót, mi majd *Buda magyar lakósságát* és a hódoltságot fosztjuk meg birtokuktól és országuktól!

Pest városa is elég népes magyar község volt. Itt még katolikusok is akadtak, akiknek bosnyák franciskánusok misézgettek. Az 1644. évben *Peygott Dániel* mint követ járván Budán, megírja, hogy *Vezir Oszmán* basa maga kérdé tőle, nem akar-e templomba menni? Az igenlő válasza a

<sup>1</sup> Budáról és Pestről még Bocskay járásakor is azt írják, hogy több bennük a magyar, mint a török. Tehát most nem volna nehéz visszafoglalni. — Lichtenstein követi jelentésében még *Tolnárról is azt írja, hogy népes magyar város; lakói protestánsok; prédikátoruk is van. A szép városban mindent lehet kapni!* (E követi jelentés, illetve útleírás eredetije a cs. és kir. áll. levélt. Turcica-i közt van.)

<sup>2</sup> Orsz. ltr. Thurzó levélt. 85. fasc. Buda 1615. máj. 1.

basa átvezetése őt a pesti templomba, ahol misét hallgatott. A basa aztán megmulatta néki a *budai török kapuczinus klastromot* s a budai fürdőket.<sup>1</sup>

Az első halálos csapást a hódoltság népére a tizenhatéves háború mérte. A császári hadak, no meg a tatárok széllal fuvatták el a fölperzselt falvak hamvát. Siránkozva szólnak e pusztulásról a török történetírók is. A mi Illés-házy Istvánunk is megjegyezte e pusztításról: «ha minden esztendőben ennyi vész el az magyarban, mint ez esztendőben, hát kevesen maradunk meg».<sup>2</sup>

A tizenhatéves háború — amint tudjuk — mód nélkül megnövelte a szabad hajdúk és a szabad huszárok számát. Ezek aztán állandóan a hódoltsági falvak fosztogatásából éldegéltek. E tekintetben versenyeztek velök a fizetetlen végbeli katonák is. Széllal nem élhettek, tehát ők is a török botja alatt lévő falvakat rabolgatták. Valóságos hadakozás folyt a török és a magyar katonaság között az adóbehajtás körül is. Mindegyik fél a másiknak falvait szomjúhozta, és — ha módjában volt — fosztogatta. A huszárvárak, a kastélyok és a hajdú-palánkok népe halálos veszedelem volt a környék falvaira! Egy-egy ilyen kastély vagy huszárvár ugyanis száz falu adóját is elvonta a másik féltől. Nem csoda aztán, hogy a törökök oly hévvel követelték e kastélyok és palánkok lerontását.

Minél ritkábban fizették a magyar végbelieket, annál merészebben jártak ki a falvakra. Minél többet bocsátottak el közülök, annál inkább növelték a szabad hajdúk számát. Tehát mindenképen a hódoltságot vitték a veszére. Ha ehhez még hozzávesszük a nagy háborúk okozta pusztításokat, akkor nem nehéz megértenünk, mi tette tönkre az egykor virágzó hódoltságot!

Az 1641. évben Izdenczy András kapitány mint rendkívüli követ ment a portára. Budán is megállapodván, *Vezir*

<sup>1</sup> Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1644. máj. 27. Peygott jelentése.

<sup>2</sup> Orsz. levélt. Akadémiától átvett iratok, 1599 november 25. Levél Thurzó Györgyhöz.

*Musza* basa fogadta őt. Izdenczy felsorolá neki azokat a támadásokat, amiket a törökök újabban a királyi végházak ellen intéztek. A basa erre *tizannyi hasonló támadást sorolt föl, amiket a magyar végbeliek intéztek a hódoltság ellen.* Izdenczy uramat ez nem hozta zavarba. Ha — mondá — a törökök folytatják a portyázást, mi az egész hódoltságot felperzseljük, s a basák falvak helyett az üszkökön uralkodhatnak! *A magyarok — felelé erre Musza basa — fejükkel mennek a sziklának! Hiszen ha a hódoltsági falvakat rabolják, a magukét pusztítják!*<sup>1</sup>

Bölcs szavak voltak ezek, de semmi foganatjuk sem volt! A végbelieket az éhség és a nyomorúság nem hagyta pihenni s kijártak a hódoltságiakra, még ha halál várt is ott reájok.

A törökök természetesen nem nézték nyugodtan a pusztítást. Elkecseregetten küzdöttek a támadókkal és tüzzel oltogatták a tüzet; azaz, hogy ők meg a királyi területeket dúlták és fosztogatták.

Bár egyik évtized a másik után mult el ily kétségbeejtő állapotok között, a budai basák a hódoltság pusztáinak betelepítésével s a meglevő községek adójának leszállításával újra és újra talpra állították a maguk birodalmát. Gróf Leslie, mint konstantinápolyi követ átutazván a hódoltságon, még 1666-ban is népes és eléggé módos községeket talált Esztergom és Belgrád között. *Ezek a községek — írja gróf Leslie — a legutóbbi háborúban 18,000 háromfogatú szekeret bocsátottak a török rendelkezésére — pénzért!*<sup>2</sup>

A későbbi években, beállván a végbeli élet teljes felbomlása, aztán a kurucz-labancz világ, a hódoltság esztendő-ről-esztendőre jobban pusztult. A kóborló katonaságnak nem lévén mit elragadnia a királyi területen, a török falvakat koppasztotta. Maga a hadi tanács is elismerte, hogy a ma-

<sup>1</sup> Izdenczy követi jelentése a Közös pénz. ltr.-ban, Hung. 1641. van.

<sup>2</sup> Cs. és kir. állami ltr. Turcica, Relation Leslies, 1666. d. n. «*Das Landt von Gran bis nach Belgrad sei wohl bewohnt*» etc.



gyar katonaság szakadatlanul a hódoltságban portyáz. A budai basa kimutatása szerint a mieink egyetlen évben (1669-ben) csupán szarvasmarhát hatvanezer darabot raboltak a hódoltsági falvakban! <sup>1</sup>

A másfél évtizednél tovább tartott nagy felmentő háborúk idején aztán teljesen elpusztult a hódoltság. Két hatalmas sereg vállvetve dúlta, égette és fosztogatta a szerencsétlen hódoltság falvait. Nem csoda aztán, hogy egész csomó község végleg megszűnt. Maga az udvari kamara is Magyarország romlását véglegesnek mondta. <sup>2</sup> Jellemzi a hódoltság akkori állapotát a következő eset. Amikor a békealkudozások megkezdődtek, a török követtségnek Bécsből az örökös tartományokon és Dalmácián át kellett hazatérnie, mert mint az udvari kamara írja, *a császári hadak a hódoltságot úgy elpusztították, hogy ott egy falat kenyeret sem lehet kapni.* <sup>3</sup>

Valamennyi történeli munkánkban azt olvassuk, hogy a törökök a frigyet soha meg nem tartották s a békeség idején is úgy kalandoztak és portyáztak, mint a háborúban. Ez állításban sok igaz van. De mégis hozzá kell tennünk, hogy a törökök, ha akarták volna sem tarthatták volna meg a frigyet; mert a magyar végbeliek és a szabad legények szüntelenül támadtak; örökké harczoltak. Nekik szabályjukkal kellett a kenyerüket keresniök, tehát vesztég nem is ülhettek. Megesett, hogy Musztafa basa idején, mikor Rudolf követe ép panasszal jött Budára, egyetlen napon öt csata népe fordult meg Buda alatt s fosztogatta a vidéket. Méltán kiálthatta tehát Musztafa basa a követnek: ime így tartjátok meg ti a frigyet! <sup>4</sup>

Ha a magyarországi basák és a magyar végbeliek töménytelen levele egykoron napvilágot lát, napnál világosabban megtetszik, hogy a mieink — ha talán többször nem

<sup>1</sup> Közös pénz. ltr. Hung. 1670. január 17. 14.568. fasc. Ex consilio bellico.

<sup>2</sup> U. o. 1698. okt. 30. *Total Ruin des Königreichs Ungarn.*

<sup>3</sup> U. o.

<sup>4</sup> Cs. és kir. áll. ltr. Turcica 1572 ápril 25.

is — de legalább annyiszor törték meg a frigyet, mint a törökök. Hiszen még a halálbüntetéssel sem lehetett őket a portyázástól visszatartani!<sup>1</sup>

Kétségtelen dolog, hogy a legtöbb budai basában meg volt a békességre való hajlam, de semmire sem mentek vele. Hasztalanul irogattak békességes szándékjukról, hiába ajánlgatták barátságukat, a mieink süket füllel hallgatták a szép igéket. Még gyanuba is keverték, aki a pogányba veté bizodalmát. Tehát oktanul élesztgették a tüzet, melyben végre maguk égtek meg. Csak kevés oly okos emberünk akadt, mint *Gyulay Pál* uram, aki 1585-ben e bölcs szókat írta a törökről Sibrik György váradi főkapitánynak: *«Az kinek ártalomra hatalma vagyon, és hozzánk való barátságát maga hasznával tartja, annak szántszándékkal ne vétsünk.»*<sup>2</sup>

## II.

Mivel a török-magyar világ politikájának, gazdasági és társadalmi életének minden szála a budai basák kezébe futott, mivel ők voltak a hódoltság teljes hatalmú kormányzói, s ők irányították a budai helytartóság népének sorsát: tehát az ő kormányzásuknak megvilágításával igazában a hódoltság homályos multjára vetünk fényt. Ezért nagyon is érdemes a budai basákkal foglalkoznunk. Eddig a magyar történetírás úgy is nagyon mostohán bánt velük s úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyta azt a tömérdek levelet, amit ők kormányzásuk idején írtak. Pedig elsőrangú történeti források ezek a levelek s kellő kritika mellett fényes eredménynyel használhatjuk. E levelek s a Konstanti-

<sup>1</sup> A valóságot írta Musztafa basa, mikor 1576. ápril 13-án a bécsi udvarnak így írt: «Ila mindön dolgot előszámálnék, nemcsak levelet, de ugyan *könyveket írhatnék*». Vessz basa a magyar végbeliek töménytelen támadását föl sorolván, 1579 szept. 27-én ezt írja: *«Nagy könyvet írhatnánk, de látjuk senmi foganatja irásunknak... még csak azt sem mondja fölségöd, hogy nem jól mívelik.»* (Cs. és kir. ltr. Turcica.)

<sup>2</sup> Erdélyi Múzeum 1815. évi folyam 2. füzet 140. lap, 1585 aug. 29.

nápolyi oratorok és residensek (követek) jelentései alapján mondunk el egyet-mást a budai basákról s kormányzási módjukról.

Buda a törökök kezére esvén, az ősi várost a maguk ízlése szerint való formára alakították át. A kapukra török czímert metszettek s a tornyokra feltűzték a szarvára fogyott holdat. S hogy veszedelmet és kisebbséget ne valljanak, a várba jó deliákat (lovasokat), bátor janicsárokat és merész martalóczokat vetettek. Lent a Duna partján, a királyi kert tövében, berendezték *«Magyarország új kormányzóinak»* a budai basáknak lakását.\*

A budai basáknak eleinte nem valami nagy tekintélyük volt. Még vezéri czímet sem igen adtak nekik s nem számították őket a divánülő basák közé. Idővel azonban folyton nőtt a budai helytartóság jelentősége s ezzel együtt tekintélye is. A XVI. század végén már majd mindegyik budai basa megkapja a vezéri méltóságot s Budán külön divánt is adnak melléjük. A portán pedig külön politikai agensekkel forgatják ügyeiket.

A budai helytartóság igen nehéz tiszt volt. Két hatalmas császárság közt a közvetítő szerepet kellett játszania s amellet az erdélyi viszonyokat s az örökké hadakozó magyar végbelieket is szemmel kellett tartania. Tehát ugyancsak embernek kellett lennie, aki a portának, a bécsi udvarnak és a magyaroknak is kedvében tudott lenni. Pedig a budai basának ezenkívül értenie kellett a végek életéhez is. A török és a magyar végházak között ugyanis bizonyos szövevényes szokástörvény gyökeresedett meg, melyet ha rosszul értelmeztek, tömérdék kellemetlenséget támasztottak.

Bár a budai helytartóság kényes volta szinte megkívánta a kiváló embert, a porta mégis többször ugyancsak pipogya emberekre bízta azt! Az udvari intrikák ugyanis sokszor

\* E lakás oly közel volt a Dunához, hogy Ferhát basának a fia például a palota ablakából ugrott a Dunába. Nagyobb vizállás idején a követek hajói egyenest a palota ajtaja előtt kötöttek ki. Az egész XVI. században itt laktak a budai basák. Csak a XVII. század közepén húzódnak föl a várba.



olyanoknak a kezébe juttatták a budai basaságot, a kik eladdig Magyarországról még hallani sem hallottak semmit! Máskor meg az kapta meg a basaságot, a ki többet ígért érte. Hogy ért-e az ország nyelvéhez és kormányzásához valaki, azt nem igen kérdezték. A szultán ma a magyar föld igazgatására küld valakit, holnap már ugyanazt Afrika sivatagjára szalasztja. Itt kincstartó, amott hadvezér. Mihez ért, melyik ország nyelvét tudja, hova vágyódik, azzal senki sem törődik. Vakon viszi mindegyikét sorsa hol ide, hol amoda és sohasem tudja, vesztére vagy boldogulására indul-e?

Eszefordult állapot ez, de a régi török kormányzás sikerének a titka javarészt mégis ebben rejlik. Embereit vakon vitte a végzet. A basák tudták, hogy vagy sütik, vagy főzik, helyükön kell maradniok. Tudták, hogy az első szóra ott kell hagyniok az országot, bármily erős kötelék fűzi őket ahhoz. Az is nyilvánvaló dolog volt előttük, hogy ha a hadban helyt nem állnak, hurok vár a nyakukra. Ezek a körülmények teremtettké aztán a bátor, ravasz, száz-színű, csavargó beszédű, köpenyforgató, lelkelen, de eszes basákat, a kik irgalmat nem ismertek, mert ilyenre maguk sem találtak, akik mások szenvedésével keveset törődtek; mert a könnyörület köntösét előttük is fölaggatták.

Szerencsére nem mind ilyenek voltak a budai basák. Akadtak világlátott hadvezérek, a kik hosszabb időt töltvén Magyarországon is, a végbeli életet nagyon jól ismerték s a magyar viszonyokkal nagyon megbarátkoztak. Ezeknek a működése, gondolkozása és jelleme aztán teljesen elüt azokéitól, a kiket a konstantinápolyi udvarból küldtek a nyakunkra. Képzeltető-e például lovagiasabb, vitézebb s embersegebb ember mint Ferhát basa volt? Ki kívánna magának Ali basánál \* nyájiasabb és szeretetre méltóbb ellenfelet? Hiszen nemcsak a magyar főurak, de még Althan uram sem röstelte őt apjává fogadni. Haszán basáról még a portai

\* Több Ali nevű budai basa volt. Az itt megnevezett Ali Kadiszade Ali) 1602 óta volt budai basa.

követek is azt írják, hogy jobban ragaszkodott a kereszténységhez, mint az iszlámhoz. A nagy Musztafa — Buda e jeles építője — bölcs intézkedéseivel nemcsak a hódoltságot gyarapította, hanem a kereskedelem megszilárdításával a magyar király kincstárát is duzzasztotta. Mehemet (Muhammed) budai basáról tudjuk, hogy még a hosszú háború idején is jobbágyok telepítésén törte a fejét s még a királyi területekre is visszabocsátá a szegény elmenekült jobbágyokat.

Persze akadtak olyan budai basák is, a kiknek bukását vagy távozását az egész magyar föld megkönnyebbülve fogadta. Úgy ezek, mint amazok megismerése szép tanulsággal jár. A törökség legérdekesebb típusait tanulmányozhatjuk bennök, a kik keleti világnézettel és gondolkozással nyugoti népek sorsát intézik. Az iszlám türelmetlen híveit tanulmányozhatjuk bennök, a kik a hazai viszonyok hatása alatt türelmes és emberséges gondolkozásra kapnak. Zsarnokok boldogulásában, derék és eszes basák tragikus bukásában vizsgálhatjuk a portai kormányzás módját és titkait.

Szóval nem hiába való fáradság a velök való megismerkedés. Annál furcsább, hogy a magyar történetírás eddig ügyet sem vetett reájok. Pedig a budai basáknak rengeteg magyar nyelvű írását őrzik köz- és magánlevéltárainkban. És ezek politikai tartalmuk mellett, a magyar műveltség-történetnek, a magyar nyelvnek is valóságos kincses bányái. Hiszen ezekből a levelekből ismerhetjük meg a török-magyar társadalmi érintkezés módját. Ezek adják megértésünkre a budai basák messzemenő intézkedéseit a magyarországi kereskedelem biztonsága ügyében. S honnét meríthetnők az adatokat a festői magyar viseletnek kialakulásához a török hatás alatt, ha nem a levelekből? Igen bizony, tömördek oly kérdésre adnak ezek választ, mikre felelni különben nem tudnánk. Ezekből tanulhatjuk meg, minő hasznos növényeket, virágokat, gyümölcsfákat és állatokat honosított meg nálunk a török; mert hiszen a budai basák maguk küldöztetik magyar szomszédaiknak a török virággyökereket, a dinnyemagvat, a perzsiai baraczkot és szilvát,

a török kacsákat, a török juhokat. S hány iparág meghonosításáról, mennyi keleti szövet és szőnyeg elterjedéséről találunk a basák leveleiben megbízható adatokat?

A budai basák a XVI. és a XVII. században javarészt a kipróbált vitézek sorából kerültek ki. Nálunk állandóan hadas idők jártak, tehát olyat kellett az ország élére állítani, a ki a hadi mesterség minden csinyját-binját jól tudta. Azonban megesett az is, hogy néha a konstantinápolyi udvaroncoknak és érdemes adószedőknek kellett helyet szorítani. Ilyenkor aztán a budai basának utilaput kötöttek a talpára akár rászolgált, akár nem. Még szerencsés volt, a kit csak egyszerűen elcsaptak, vagyis — hogy akkori szóval éljünk — *mazullá* tettek. Az elmozdított basák többjének ugyanis a szultán selyemzsinórt küldött, a mit magyarul császármadzagának hittak. S ezt, mint tudjuk, nem a kezébe adták az illetőnek, hanem a nyakára szorították.

Ha az új budai basa a konstantinápolyi udvarból vetődött hozzánk, valami nagy szeretetet a magyar földhöz nem igen hozott magával. Ismeretlen világ volt az előtte s nem is sejtette, rózsaaág vár-e itt reá, avagy tüske? S mivel hogy tisztségük állandóságára nem gondolhattak, nem is törték magukat az ország megismerésével. Azt a pár évet tehát, a mit itt töltöttek, arra fordították, hogy az erszényöket minél jobban megtömjék. Az ügyek intézését pedig átengedték a budai divánnak.

A budai basák legtöbbje azonban nem ilyen szabású ember volt. Országot-világot látott emberek közül válogatták őket s nemcsak a hadi mesterséghez értettek, de a népek kormányzási módját is jól tudták. S mivel — ha nem is születtek nálunk — éveket töltöttek a magyarországi végbázakban, tehát ismerték is viszonyainkat. Bámulatos, mennyire tudta némelyikük a végbeli szokástörvényeket, mennyire ismerte a magyar katona minden jó és rossz tulajdonságát, a magyar nemzet minden vágyát és óhaját. Az eféle basák aztán ugyancsak helytálltak magukért! Érdekes, hogy éppen az ilyenek keresték legjobban a magyarok barátságát, ezek mutattak legtöbb jóindulatot hozzánk

még akkor is, mikor magasabb polczra jutván, távoztak hazánkból.

Ila a budai basák politikai írásait lapozgatjuk s észbe vesszük azokat a följegyzéseket, a miket róluk magyar kortársaik vetettek papírra, azt látjuk, hogy a legtöbbjük ravasz körmönfont, keleti szabású ember volt, a kiknek a szavát készpénzül vennünk nem igen szabad. Állításaikat tehát mindig meg kell rostálnunk, máskülönben csapdába jutunk. Ő kigyelmők ugyanis az édes és nyájas szókkal takargatták a hamis praktikát, a mit fejükben forgattak. S így, ha virágos czégért kötöttek is ki, bizony többnyire csak maszlagot árultak alatta. Rókával bélelt emberek lévén, mesteri módon értették az emberek megtévesztését, a ferdítést és a nagyítást. Mintha csak a jó Evlia Cselebi följegyzéseit olvasnók, úgy hatnak ránk politikai leveleik. Ha száz magyar vitéz csatára indult, a basák szeme legalább is kétezeret látott. Holmi kis vigyázó végházunkból — az ő állításuk szerint — tíz annyi lovas tört ki, mint amennyi igazában elfért benne. Mikor a mieink az egyik török vámszedőt elfogták, harminczöt forintot találtak nála. Musztafa budai basa azonban égre-földre fogadta, hogy ötezer tallér volt a vámszedő táskájában s ennyit követelt a bécsi udvaron. Ha a magyar vitézeknek nem volt pecsenyéjük s a budai törökök nyájait dézsmálgatták meg, a basák annyi birkát követeltek vissza, amennyi a budai hegyek között tán sohasem legelt. A török vitézek a budai basák levelei szerint jámbor és csöndes emberek lévén, örökké otthon ültek. De az átkozott magyarok nem hagyták őket békességben, hanem örökké a harcra ingerelték.

S a legmulatságosabb ebben a dologban, hogy a budai basák állandóan a bécsi udvarnak hányták fel a kétszínűséget; a bécsi udvart vádolgatták, hogy a magyar végbeliek hamis beszéde után indul!

Ilyen emberek lévén a budai basák, rászedni őket nem könnyű dolog volt. A diplomáciai tárgyalásoknál csakugyan sokszor kitűnt, hogy ökigyelmők agyafurtsága sok diplomata eszén túljárt. Ugyancsak ismernie kellett tehát az ő fogásaikat

annak, a ki velük tárgyalásba ereszkedett. A legtöbbjük ugyanis kitűnően értette a diplomáciai fogásokat s mesteri módon egymásra uszította azt a két felet, a kik neki együttesen kellemetlenek lehettek. Úgy a szóbeli tárgyalások alkalmával, mint levélváltáskor hallgatag volt, ha valamit ki akartak belőle venni; bőbeszédű, mikor a figyelmet másfelé akarta terelni; ravasz, óvatos, nyájas és simulékony aszerint, amint a dolgoknak mivolta megkívánta. Olyanok voltak, mint a kétszínű kendő; ha a fehérség mutatták, bizonyára a pirosára gondoltak. A szép szóval és az ígérettel sohasem fukarkodtak; mert hisz jól tudták, hogy a szép szó kedvet talál az embereknel; de az ilyen szép szó az ő szájukban csak mézes madzag volt, a min az avatatlanokat vezetgették. A nyájas és udvarias modor különben is csak addig tartott náluk, amíg haragra nem gyulasztották őket. Ilyenkor aztán olyan volt a nyelvük, mint a boszniai kasza, mely mindenfelé vág. Leveleikben tegezik a bécsi királyt s megírják neki, hogy a hódoltság ügyéhez mit sem ért!

Minden budai basa a békesség hívének mondja magát, de azért valamennyi hadakozik. Erősen irogatnak a basákra, és a bégekre, tiltva tiltják őket a harctól, de magukban örvendenek, mikor azoktól győzelmi híreket hallanak. Szóval szakasztottan úgy tettek, mint a bécsi udvar. Ez is halálbüntetéssel fenyegette a portyázó magyar tiszteket, de ha győztek, aranylánczczal jutalmazta őket.

Ismeretes dolog, hogy a budai basák minden nemzeti mozgalmat, mely Bécs ellen irányult, örömmel láttak és támogattak. Természetesen nem a mi, hanem a maguk érdekében tették ezt. A politikai menekülteket, az üldözötteket is szívesen látták. A magyar uraknak meg szeretetre méltón irogatnak, keresik azok barátságát s ajánlgatják nekik a maguk szolgálatját. De mikor Bécsbe írnak vagy mikor a bécsi király embereivel tárgyalnak, egyszerre más hurokat pengetnek. Szidják a magyar tiszteket, ezer és ezer panaszt emelnek ellenök s kérve kérik a bécsi udvart, hogy a magyar kapitányok helyébe németeket helyezzen. Az e féle hang a bécsi füleknek persze igen kellemetes volt. A török-

nek meg egyéb sem kellett, mint hogy a veszedelmes magyar kapitányok helyébe tehetetlen, otthon ülő németeket bocsássanak. A jó basák tehát egy csapással két legyet is ütöttek.

Ismervén a budai basák ravaszságát és diplomáciai fogásait, természetesen csak kritikával használhatjuk leveleiket. Különösen áll ez a bécsi udvarral váltott leveleikre. Eligazodnunk azonban ezeken sem nehéz, mivel rendelkezésünkre állanak a konstantinápolyi oratorok és residensek meg az időleges budai követek és levélmutatók (tabellarius-ok) jelentései. Ezeken kívül még a magyar végbeli vitézek kiterjedt levelezése is segítségünkre lehet; mert nincs olyan esemény, a miről a végbeliek leveleiben említést nem találunk.

Az első dolog, a mi a budai basák kormányzásában figyelmünket megkapja, a magyar nyelv használata. A XVI. század közepétől (vagyis a nemzeti élet fellobbanásának az idejétől) fogva a budai basák s az ő példájukra a többiek is a hivatalos és a társadalmi érintkezés nyelvén a magyart tették. Imigyen a bécsi udvart is kényszerítették, hogy magyar fogalmazói kart szervezzon. Bizony kissé hihetetlenül hangzik, de mégis úgy volt, hogy a haditanács elnöke, Ernő főherczeg, II. Mátyás király, az Althanok, Gall Césárokok, Khlesel-ek, Stadionok pompás magyar levelekben tárgyalgattak a budai basákkal. Németül hiába is írtak nekik, mert az ilyen levélre választ sohasem kaptak.\*

Ám ha Budán a diplomácia nyelve a magyar volt, önkényt következik, hogy ennek a többi magyarországi basa udvarában is így kellett lennie. A mit a budai basák kimondottak, azt a többi basa sem merte játékra venni. A jó

\* Szinán basa el sem fogadta a leveleket, ha nem magyar nyelven szóltak. *Kadiszade Ali* budai basa is így tett. *Khlesel Mengyhárt* leveleire például csak akkor válaszolt, mikor a püspök magyar nyelven való írásra szánta magát. «Hanem — feleli ekkor Ali basa — *ennekutána mindenkor magyarul írásson nagyságod és úgy lévén, szép, bec sületes választ igyekszünk red adni.*» (Cs. és kir. áll. ltr. Turcica, 1615 szept.)

példát tehát ők is követték. S mivelhogy imigyen Magyarországból tömérdek magyar írás ment a portára, ott is tért foglalt a magyar nyelv. Veráncsics püspök, a ki — mint tudjuk — a XVI. század másik felében többször megfordult a szultán udvarában, maga jelenti Bécsbe, hogy a portán a magyar, a horvát és a bosnya nyelv járja — néha az olasz és a német.<sup>1</sup>

Veráncsics ez állítását igazolja az a körülmény is, hogy a szultán udvarából magyar nyelvű rendeleteket is bocsátottak ki. Emellett szól az a körülmény is, hogy a bécsi udvar a konstantinápolyi oratorok és residensek mellé a XVI. században magyarul tudó titkárt vagy magyar tolmácsot adatott.

A magyar nyelv azonban nemcsak a diplomácia és a társadalmi érintkezés terén érvényesült. A török közigazgatás, az adózás és a bíraskodás sem boldogulhatott a magyar nyelv nélkül. A viszonyok arra kényszerítették a törököket, hogy magyar vagy magyar nyelven szóló vámszedőket, harács-behajtókat, harminczadosokat, agyrovókat stb. alkalmazzanak. Mivel *a föld népének jó része a török bíróságoknál kereste az igazát*, a kádiáknak magyarul is tudniok kellett, azaz hogy a török bíraskodásban is helyet foglalt a magyar nyelv.<sup>2</sup> A végházak kapitányaival a török csakis magyarul tárgyalhatott és levelezhetett. Csoda-e hát, ha a magyar nyelv mindenfelé terjedt? Mi van abban különös, hogy a basák is támogatói lettek nyelvünknek? Hiszen mint hamis praktikájú és agyas emberek jól tudták, hogy ezzel csak a maguk politikájuknak használnak. A magyar nyelv térfoglalását ugyanis Bécsből Káin szemmel nézték, mert tudták, hogy hatalmas erő az a nemzeti élet és a nemzeti érzés fejlesztésében, az együttérzés növelésében. Már pedig a nemzeti élet és szellemi fejlődése mindig eltá-

<sup>1</sup> Cs. és kir. áll. ltr. Hung. Veráncsics jelentése Miksához 1570 szept. 28.

<sup>2</sup> Érdemes megemlítenünk, hogy a föld népe ügyes-bajos dolgaiban még Nyitramegyében is a török kádiákat kereste föl, amint ezt maguk a megyei jegyzőkönyvek írják.



volodást jelentett a bécsi udvar politikájától. Amikor tehát a budai basák a magyar visszahatás és a magyar nyelv támogatóivá lettek, igazában a bécsi udvar és a császári politika iránt mutatták ki az idegenségüket. A mi más szóval annyit jelent, hogy a maguk természetes érdekét szolgálták.

A magyar nyelv jogainak elismerése, általános használata és föllendítése nemzeti önállóságunknak talpköve és bélyege lévén, nemzeti államunk fennmaradásának is fontos tényezőjévé vált. A magyar nyelv jogainak elismerésével a törökök részéről különben is karöltve járt *a magyar királyság eszméjének az elismerése. A budai basák ennek az eszmének állandó propagálói voltak.* Ők csak a magyar királytal leveleztek s a magyar király embereivel tárgyaltak. A császári méltóságról ők tudni sem akartak; mást mint a *bécsi királyt* nem ismertek. Csakis ez a bécsi király (azaz magyar király) kifejezés járta a fényes portán, s ezt (*betschi királ-t*) használták a nyugoti államok konstantinápolyi követei is. A portán a Habsburgok oratorai és residensei nem a császár, hanem csak a magyar király követeiként szerepelhettek. *És ezeket a követeket a többi állam követei között hivatalosan is az a hely illette meg, a mi a magyar király követeinek járt.*<sup>1</sup> És a ház, ahol e követek szállásukat tartották, nem a császári követek házának hívták, hanem *magyar háznak*. A török diplomácia után aztán a nyugoti államok konstantinápolyi követei is *La maison d'Hongrie* néven emlegették a bécsi udvar követeinek a szállását.<sup>2</sup>

A törökök részéről a magyar királyi méltóságnak ilyen előtérbe tolása azt eredményezte, hogy a Habsburg-ház

<sup>1</sup> Ungnad Dávid követi jelentése a portáról 1581 szept. 27.: «als für ain potschaft aines königs von Hungern halten» etc. (Cs. és kir. áll. lvt. Turcica).

<sup>2</sup> Karácson Imre az erdélyi követek szállását vélvén a magyar háznak, téves úton kutatott és hibás következtetésre jutott. A konstantinápolyi *magyar ház* ugyanis sohasem volt az erdélyi követek szállása.



követeinek — a kiket itthon császári követeknek hívtak s többnyire idegen nemzetiségűek voltak — Konstantinápolyban magyar ruhát kellett ölteniök, mert máskülönben a szultán és a nagyvezér nem fogadták őket! És ettől a szokástól a portán nem tértek el a XVII. század végéig.

A budai basák politikájának tehát — amint látjuk — ránk nézve előnyös eredményei is voltak. Az ilyenek közé számítjuk az ő valláspolitikájukat is. Sajátságos játéka a sorsnak, hogy akkor, mikor a művelt bécsi udvar tagjai a vallási türelmetlenség zászlóvivőinek állottak be, a budai basák majdnem kivétel nélkül a legmesszebb menő türelmet tanúsítják a keresztény vallásfelekezetek iránt. *A protestantizmusnak van is mit köszönnie a budai basáknak!* Nemcsak a nagy Musztafa volt az egyetlen budai basa, a ki prédikátort hozatott s azzal taníttatta a jobbágyait! Megtette ezt több basa is. Erdemes megemlítenünk, hogy a basák Buda protestáns lakóinak a Szent Magdolnáról nevezett ősi templomot engedték át. Budán katolikus csak egy-néhány olasz kereskedő akadt. Ezek meg ugyanazon templom chorisát kapták meg. És a két felekezet békésen megférte egy templomban!

Tudjuk, hogy a XVI. században nálunk több új vallásfelekezet is támadt. Ezek ellen úgy a katolikusok mint a protestánsok harczot hirdettek. De nem sokra mentek, mert a török minden vallásujítást támogatott. A törökök pártfogása tette lehetővé, az unitárius stb. vallásfelekezetek terjedését. Hogy ezt a prédikátorok sem nézték jó szemmel, arra nézve idézzük itt Balhay István veszprémi prédikátor levelét, a ki Batthyány Boldizsárt kérte az új eretnecség üldözésére. «Az eretnecség — írja Balhay — ideki Magyarországra is kihatott. Először Székesfehérvárott kezdették, *melynél az török nagy oltalma lón és most is oltalmazza.*» \*

Amikor a vallási türelmetlenség a felekezetek között a hódoltság területén is lábra kapott, a basák — bár nem

\* Kőrmendi levélt. Missiles, 1570 dec. 21.

igen avatkoztak a felekezetek villongásiba — mégis mindég a gyöngébbnek fogták a pártját.<sup>1</sup> Emellett azonban hirdetik a türelmesség igéit. Nem egy basa levelében olvashatjuk: *«egy Istenünk van, egy emberek vagyunk, ha hitünkre különbözzünk is»*. Ilyen gondolkozás mellett nem csoda, ha a mieink közül sokan jobban ragaszkodtak a törökhöz, mint a saját vérükhöz. *«Mind pap, mind barát, mind deák, mind nemes — írják — mind terekké lesznek az bestyék!»*

Igen szép vonás a basákban, hogy a nagy felmentő háborúk idején, mikor egyik váruk a másik után esik a mieink kezére, szerződésben gondoskodnak a köztük élő pribékekről. Kikötik, hogy ezek velük együtt szabadon mehessenek, de megengedik nekik — ha kinek tetszik — hogy újra fölvegyék a keresztény hitet.<sup>2</sup>

Ilyen figyelemre méltó jelenségekkel találkozunk a budai basák gazdasági politikájában is. Egy-két zsugori és népnyúzó basától eltekintve, a legtöbben tőlük telhetőleg védtek a maguk jobbágyait. Musztafa basa már a XVI. század közepén hirdette, hogy a szultán kapuja mindenki előtt nyitva van. 1605-ben is ezt írja a budai basa apja, a fő kádía: *«Az mi hatalmas császáruink kapuja mindenkoron nyitva vagyon, s valaki jó, bizvást dolgát megláthatja szépen!»*<sup>3</sup>

Ha a szultánoknak Magyarországra bocsátott rendeleteit vizsgálgatjuk, arra jövünk, hogy Musztafa basa és Habil effendi nem üres szókat hirdettek. A panaszkodó jobbágyokat csakugyan meghallgatták a portán s intézkedtek is ügyes-bajos dolgaikban. A szultán még egy egyszerű budai

<sup>1</sup> Habil egri basa írja 1664-ben Egerből: *«A kálvinista valláson lévőek nagyságodat éjjel-nappal várják, mivel itt az pápistákkal immár viaskodásuk volt.»* (*Török-magyarkori államiokmánytár* 4. köt. 141. lap.)

<sup>2</sup> Ilyen szerződés több van a körmendi levéltárban. Székesfehérvár megadásakor például ezt kötötte ki a basa.

<sup>3</sup> Cs. és kir. áll. lvt. Turcica, 1605 szept. 27. Habil effendi levele.

zsidó kereskedő ügyében is diplomáciai tárgyalásokat kezdett, s háborúval fenyegetőzött, ha követelését nem teljesítik. Több budai basát a jobbágyok zsarolása miatt fojtatott meg. S még több béget tett ugyanezért mazullá. Volt idő, mikor a Magyarországon lévő török katonaság fizetése kitélt a befolyó adóból. De ha kevesebb folyt be — mint például Musztafa és Ali idején — akkor a portáról kértek és kaptak pénzt.<sup>1</sup>

A budai basák levelei számtalan adattal szolgálnak a jobbágyok védelméről,<sup>2</sup> telepítéséről s adójuk elengedéséről. Akad olyan basa is, a ki még a magyar urak ellen is kikel, ha a jobbágyokat sanyargatják. Musztafa basa például 1578-ban a *nagy-turi*-ak érdekében kétszer is írván Rudolfnak, fenyegetőzik, «ha fölségöd az nyúzó, fosztó Kövér Ferencztől el nem veszi őket és az gyökeres uroknak az Lórántffyoknak nem szabadítja föl.»<sup>3</sup>

Kalajkiloz Ali budai basa 1581-ben ugyanígy követeli, hogy Ispán Istvánt megfenyítsék, mert Marcziháza falut «fölte való kegyetlenségben tartja s kastélyt akar velök csináltatni».<sup>4</sup>

Még a kegyetlen Szinán basa is mazulokká teszi a bégeket, ha a szegénységet nyomorgatják.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> Joachim Sinzendorf jelentése Konstantinápolyból 1580 dec. 24. (Cs. és kir. áll. lvt. Turcica).

<sup>2</sup> Ennek a védelemnek köszönhatték a törökök, hogy a föld népe jobban ragaszkodott hozzájuk, mint a magyar urakhoz. Orpányi Józsa írja 1561-ben a nádorispánnak: «*Az hódolt nép annyira az terekhez adta magát, hogy az ű maga vérét, az keresztényt az tereknek bedarolja és minden kémséggel tartja.*» (Orsz. lvt. Nádasdy lev.)

<sup>3</sup> Nemzeti Múzeum, Személy szerinti iratok: Musztafa basa levelei. Musztafa basa keményen kikelt az ellen is, hogy Zrínyi György Pozsega népét telepíti magyar birtokaira.

<sup>4</sup> Cs. és kir. áll. lvt. Turcica 1581 április 14. Ali levele Ernő főherceghez.

<sup>5</sup> U. o. levelei Rudolfhoz és Ernő főherceghez. 1583—1587. Ezt a Szinánt a törökök Frenk Juszuftak hívták. Az 1584-ben Doló Ferencz panaszt tett nála, hogy a nógrádi bég zsarolja a falvakat.

Mehemet (Muhammed) budai basa is nagy védője volt a szegénységnek, azt még a végbeli vitézek is elismerték. Ez a Mehemet írja 1593-ban Mátyásnak, hogy ő a szegénységnek mindkét felé javát kereste, mert az országot oly állapotban akarja itl hagyni, mint az édes atyja, hogy utána jól mondjanak.<sup>1</sup> Valamivel későbbben meg e jellemző sorokat írta Bécsbe: «*A szegénység megmaradására mindenkör szívünk szerint törekedtünk, mióta ez országban jöttünk, . . . kit mind Isten s mind világi embörök jól tudnak!*»<sup>2</sup>

A budai basák ilyen jó példáját a török urak közül is sokan követték. A végbeli vitézekkel váltott leveleik igen gyakran szólanak a szegénység védelméről s az elpusztult faluk benépesítéséről. Memy Aga mint Komját ura 1568-ban például így ír Komjáthy Gergelynek, a falu társtulajdonosának: «Jól tudom, hogy *igen szegények (a komjátiak); mert az németek elvesztették. Én is szánom szegényeket.* Ím én ő rajtok sokat nem kívánok; mert énnékem vagyon mit ennem, innom; de az urak azt ne mondják, hogy meg nem holdoltak.»<sup>3</sup>

A XVI. századi budai basák között különösen kivált a jobbágyok iránt mutatott jóindulatával *Michalidzslü Ahmed*, a kit a mieink Amhát basa néven ismertek. Ez az Amhát a nagy háború idején a török és tatár sereg fosztogatásaitól is védte a szegény jobbágyokat, s a kiket elűztek lakóhelyükről, azokat ő megint visszatelepítette. Az 1597. évben például így írt ez ügyben Örsy Péter naszádos kapitánynak: «Az vácziai dolgát az mi illeti, mi abban ellentartók nem vagyunk, hogy haza ne szállíttassanak. Ha valami házacskájok vagyon, hol megmaradhatnak, csak szálljanak

Szinán erre kijelenté, hogy nem tűri a zsarolást. A szegény jobbágyok szálljanak haza, a nógrádi béget pedig ő aláhivatja s megbünteti. (U. o. 1584 jun. 4.)

<sup>1</sup> U. o. 1593 jul. 30.

<sup>2</sup> U. o. 1593 aug. 3.

<sup>3</sup> U. o. «Az vitézlő Komjáthy Gergelynek, nekem jó szomszéd barátomnak.»

haza. De minthogy három basa és tíz szomszéd bég vagyon itt, kiket az csatázástól meg nem tarthatunk, azoktól féltek szegények, hogy vagy önmagukban, vagy gyermekökben valami kár ne legyen, és mi is attól féltettük szegényeket; azért nem akartuk hazaszállatni. Mi azt akarnánk, hogy faluk, városok épülnének. Az óbudaiakat is biztassa haza kigyelmed.»<sup>1</sup>

A XVII. század legnagyobb, legeszesebb és legember-ségesebb budai basája: *Kadiszade Ali*, a ki nemzeti küzdelmeink idején végtelenül fontos szolgálatokat tett a magyarságnak (s a ki a magyar és a török népet oly közel hozta egymáshoz, hogy még a királyi végházak vitézei is együtt mulattak a törökökkel), az ország gazdasági fölviragoztatásán is sokat fáradozott.<sup>2</sup> Méltán írhatta tehát 1604-ben Althannak e szép sorokat: «Talán az élő mindenható, fölséges Úristen az sok szegény, megnyomorodott népeknek meghallgatja óhajításokat, kiáltásokat, s az mi eddig való jó törekedésünk, fáradságunk hiában nem löszön.»<sup>3</sup>

Ez a derék Ali basa telepítette meg a többi között a teljesen pusztá Tatát is Csáthy Gergely uram segítségével. Ali basa Tata új népétől és Csáthy Gergelytől sem dézsmát, sem szolgálatot nem kívánt s szabadságukban pöcsétes levéllel erősítette meg.<sup>4</sup>

Ali basa gazdasági politikájának a híve volt egyik utóda *Gázy Haszán* vezérbasa is,<sup>5</sup> a kiről írva hagyták, hogy mindenkor az volt a nyelvén, a mi a szívében. Ez a Haszán basa írta 1610-ben Molartnak: «*Ez ideiglen csak egy job-*

<sup>1</sup> U. o. Turcica, 1597 nov. 20.

<sup>2</sup> Ő volt az első budai basa, a ki oly basákat és bégeket helyezett az országba, a kiknek a végházakban semmi jószáguk sem volt, tehát az adóért nem is nyúzhatták a népet. (Ali levele Khlesel püspökhöz 1615 aug. 4. u. o.)

<sup>3</sup> U. o. 1604 febr. 26. Buda.

<sup>4</sup> Orsz. lvt. Urb. et Conscr. 20. fasc. 1608 szept. 4. és 1612 okt. «Az Tata városi Cháthy Gergely törekedett s fáradozott ez megnevezett helynek szállításában és megültetésében» etc.

<sup>5</sup> A törökök Terjaki (opiumevő) néven ismerik.

*bágy is, ki mi hozzánk jöven s panaszt téven, igazság szerint, hogy dolgát meg nem láttuk volna, el nem ment tőlünk.»<sup>1</sup>*

Ugyanő Thurzó Györgyöt is kéri, ne engedje a palánkok építését, mert ezzel csak a szegénység pusztul. Már pedig *«az ország az jobbágygyal jó!»* Mikor Thurzó 1611-ben a Gesztes vidéki falvak települőinek oltalomlevelet adott, Gázy vezér Hasszán basa megköszönte a bölcs intézkedést s megírta Thurzónak, hogy a települőknek ő is biztató levelet adott s a bégeknek megparancsolta, *«hogy az mely szegénység a pusztára száll, mindenök ellen igen otalmazzák».*<sup>2</sup>

Gázy Hasszán helytartósága idejéből egész csomó adattal rendelkezünk, a melyek pusztá helyek benépesítéséről szólnak. A sok közül álljon itt néhány. Az 1612. évben *Pécsi Ali* írja Batthyány Ferencnek: *«Pusztá Almás falu Nagyságodé, én meg az iszpahájok vagyok. Szállítsa rá nagyságod az polgárokat, az melyek annak előtte rajta laktanak; mert hiszen jobb leszen, hogy maguk éljék régi földjüket; s nagyságodnak is jobb hasznára leszen s mind minékünk azonképpen. Nagyságod írjon felőlök énnekem levelet, mi leszen az nagyságod kedves akarátja, és én is inned az nagyságos basától levelet szerzek az polgároknak.»*<sup>3</sup>

Hadsy Musztafa ugyanilyen hangon ír a makfái pusztá megszállítása ügyében. *«Ha úgy vagyon — írja Keresztury-nak — tehát jóakaró vitéz úrbarátom csak bizvást szállíttassa meg azon pusztánkat. Én szíóvel, lélekkal azt akarom; szabadságot három esztendeig kész leszek megadni azon polgároknak, s minden jóval leszek hozzájuk.»*<sup>4</sup>

<sup>1</sup> U. o. Buda, 1610 okt. 22.

<sup>2</sup> Orsz. ltr. Thurzó levélt. 76. fasc. Hasszán levele Thurzó Györgyhöz 1613. márc. 23. és 1611. márcz. 27. Érdekes, hogy az eféle telepítéseket a törökök a békealkudozások alkalmával is sürgették. Az 1606. évben a felek ki is mondták: *«Mindkét részről szabad legyen kinek-kinek az ő földjén az régi elpusztult faluhelyeket megszállítani s megépíteni és az ország földnépét reá vinni.»* (U. o. 5. fasc. 1606.)

<sup>3</sup> Körmendi lvt. Missiles, 1612 okt. 19. Kanizsa.

<sup>4</sup> U. o. 1614 jul. 17. Kanizsa. *«Vitézlő Keresztury Jánosnak, mint jó vitéz urbarátomnak nagy hamarsággal.»*

Amint ez adatok is mutatják, a falvaknak régi földesurai és új (török) iszphahiái sok helyen békességesen megérték egymással.<sup>1</sup> Az egyik megkapta az iszphahiát illető adót, a másik meg szedte a magyar adót. A veszprémi püspök például maga írja, hogy Pah falu iszphája följött hozzá s vele megszerződött.<sup>2</sup> A csanádi püspök írja ugyanekkor, hogy jobbágysai eddig mindég följöttek még Tolnából is, most azonban nem akarják földesuroknak elismerni. Ezért a budai basát kéri, hogy küldje fel hozzá a csanádi püspökség jobbágysait.<sup>3</sup>

Az eféle elmaradásnak rendesen az volt az oka, hogy a magyar urak és a végbeli kapitányok meg a hódoltsági faluk népét nem bocsátották a török adó megfizetésére. Különben is a XVII. század háborús és megbomlott viszonyai miatt már az adózás kérdését is fegyverrel kellett eldönteni. A ki bírta, az szedte az adót.

Tudjuk, hogy a budai basák a hódoltság egész területén elismerték a nemesek adómentességét. Ezt a régi szokástörvényt aztán a zsitvatoroki békeség pontjai közé is beigtatták. A XVII. században azonban ezen kérdés körül is sok kellemetlenség támadt. A hódoltság területén élő nemesek ugyanis — hogy a török adótól szabaduljanak — *egész falukat megnemesítettek, s aztán megtagadták a töröknek az adót és szolgálatot*. Ez ügyről írja Gázy vezér Haszán budai basa 1612-ben Molárnak: «Ha egy faluban egy nömös vagy, az kinek ide nem kellene fizetni, az felől mind az egész falunak nevét nömössé költik és nem akarnak semmit fizetni s az falubeli polgároknak egyikét is az fizetésre be nem akarják eresztetni.»<sup>4</sup>

Ezért a budai basa a királyi kommisszáriusoktól azt

<sup>1</sup> Thoti Lengyel Farkas írja például 1615-ben, hogy a török újabb időben nem bocsátja föl baranyai jobbágysait, holott eddig békével bírta őket az iszphájokkal. (Cs. és kir. áll. lvt. Turcica 1615.)

<sup>2</sup> U. o. d. n. 1615.

<sup>3</sup> U. o. Herovicus Mátyás püspök levele a budai basához.

<sup>4</sup> U. o. 1612 máj. 31. Buda.

kivánta, mondják ki, hogy csak az *igaz nemesek*, a kik a fölséges király nemesei voltak eleitől fogva, ne fizessenek adót a hódoltságban.

Az a méltányosság és józanság, a mit a budai basák többje a gazdasági téren meghonosítani igyekezett, szépen nyilvánult az ő kereskedelmi politikájukban is. Mindenféle nemzetiségű kereskedő védelemben részesült náluk. Gondoskodtak az utak biztonságáról, a vásárok őrizéséről és a hitel biztosításáról. A XVI. században olyan magyar kereskedők is akadnak, a kik 50.000 frtnál nagyobb hitelt találtak a törököknél. Rengeteg összeg volt ez abban az időben!

A Budán megletelepedett magyar, olasz és zsidó kereskedők oly védelemben részesültek, mint tán sehol. Egész csomó kiváltságlevél maradt ránk, a mit a basák adtak a hódoltsági városok kereskedő rendjének. Maguk a budai basák többször írják leveleikben, hogy a szultán semmire sem ad annyi, mint amennyit a kereskedők biztonságára! De ha a szultán nem is követelte volna a kereskedők védelmét, a basák maguktól is megtették volna mindent az érdekükben; mert hiszen a hasznot ebből először is ők húzták! Musztafa beglerbég 1593-ban levelet írván Békés Istvánnak, eldicsekszik a sókereskedők védelmével is. *«Ha — írja — az császár parancsa nem érkezett volna is, az kereskedőket megvédelmeztem volna!»*<sup>1</sup>

A basák intézkedéseinek volt is foganatja! A magyarországi tőzsérek és kereskedők számtalan írásukban mondják, hogy a hódoltság területén sokkal biztonságban járhatnak, mint a magyar király földén, a hol ezernyi zaklatás vár rájuk.<sup>2</sup> Az eféle zaklatások ellen írta Ali budai basa e sorokat a bécsi udvarnak: *«Az szegény áros népeket és tő-*

<sup>1</sup> Nemzeti Múzeum kéziratára, 1593 febr. 13.

<sup>2</sup> A marosi főbíró írja a magyar kamarának a hódoltsági tőzsérekéről: *«... pedig sem török sem más nem háborgatja őket, valahol az igaz útban járnak. Láttuk is Budán létünkben, hogy elég tőzsér ember jár által az hidon, de csak egyet sem háborgatnak közülök; nem gondolnak velek, bátor akármely felé hajtanak.»* (Orsz. levélt. Kamarai level. 1618 jun. 13.)



zséreket ne háborgassák, ne tartóztassák, hanem kereskedjenek... *Lám az mi birtokunkban sehol senkit sem tartóztatnak, sem háborgatnak.*»<sup>1</sup>

A hódoltság területén uralkodó biztonság az örökös tartományokon át kereskedő olasz tőzséreket is hozzánk csalta. Amikor ugyanis Károly főherczeg és Rudolf a vámokkal és az aufslágokkal mód nélkül zaklatta őket, egyszerűen Budára jöttek, ahol Musztafa basa igen szívesen fogadta őket, s nemcsak megengedte nekik, hogy a hódoltságon át Záraig hajtsák a marhát, de még katonai kíséretet is adott melléjük. Bezzeg volt aztán ijedelem Bécsben és Gráciban, mikor az olasz hajtás busás jövedelmétől egyszerre el-  
estek!

A XVI. században a legvirágzóbb heti marhavásárok közé tartozott a győri. Ennek az a jó tulajdonsága is megvolt, hogy a jövedelme a magyar kincstárba folyt be. Bécsben azonban nem jó szemmel nézték e vásárok fejlődését, mert hiszen az óvári és a bécsi heti marhavásárok forgalmát csökkentették.<sup>2</sup> Ezért Rudolf 1581-ben elrendelte, hogy a győri heti vásárokat be kell szüntetni. A magyar rendek még észbe sem vették, minő kárt jelent Magyarországnak e vásárok beszüntetése, mikor Ali budai basa és Ozmán aga, a török császár főharminczadosa, már fölemelték szavukat a győri vásárok beszüntetése ellen! Ozmán aga, a ki jól tudott magyarul, hosszú magyar levélben fejtegeti,<sup>3</sup> mennyi kárt fog az országnak okozni a győri vásárok eltörlése-

<sup>1</sup> Cs. és kir. áll. lvt. Turcica, 1582 szept. 22. Buda.

<sup>2</sup> Az óvári heti vásárok jövedelmét az alsó-ausztriai kamara szedte, s az udvar rendelkezett vele.

<sup>3</sup> *«Hagyom magamat — írja Ernő főherczegnek — egész Magyarországra és Németországra való kereskedő rendre, hogy soha miattam senki sem útjába sem kereskedésében kárt nem vallott, sőt inkább járásokban még kárommal is nagy segítségjőkre voltam. Csak nem tudom, mi lőn oka, hogy az Győr alatt való sokadalmakat és vásárokat Óvárra akarják szerzeni, mely dolog az két császárnak nagy kárára és végre netalán háborújára lenne.»* (1581 aug. 20. Vác.)

Hitlevelet kér tehát magának, hogy Pozsonyba mehessen, s a magyar urakat felvilágosíthassa a dolog felől.<sup>1</sup>

És Rudolf kénytelen-kelletlen engedett a nyomásnak, a mit török részről a legvirágzóbb marhavásár beszüntetése ellen kifejtettek. Visszavonta rendeletét; mert a török háborúval fenyegetőzött.

Ugyancsak a budai basáknak köszönhetjük, hogy a hódoltsági kereskedők s a török pénzzel járó tőzsérek feltartóztatását a királyi területeken beszüntették.<sup>2</sup>

A budai basák más nemzetek szokására hivatkozva azt is követelték a bécsi udvartól, hogy a kalmárok és a tőzsérek mind a két fél részéről a háborúk idején is szabadon kereskedhessenek. A szabad hajdúk és a kóborló végbeliek miatt azonban e kívánság teljesítése merő lehetetlenség volt. Gabelmann és egyéb szemtanú írásaiból azonban tudjuk, hogy a hódoltság kereskedő népe a háborúk alkalmával is sereggel követte a török hadat, s igen jó eredménynyel üzérkedett; mert a törökök mindent készpénzzel vettek.

Megesett természetesen a hódoltságban is, hogy a kóborló törökök egy-egy magyar kereskedőt kifosztottak. A budai basák azonban ilyenkor a tetteseket szigorúan büntették. Számos példával szolgálnak erre a budai basák levelei.

Az 1613. évben például Sebestyén deák nevű árus-embert fosztottak ki. Haszán basa erre Sebestyén deákot szembeállította mindazokkal, a kikre gyanakodott. Mivel a bűnösök nem kerültek elő, Haszán basa még Boszniába is lovasokat küldött azok üldözésére. «Hiszöm az Istent — írja a basa Thurzó Györgynek — hogy mint az fényös nap magát kimutatja, azonképpen ez is kijelönik és az szegény

<sup>1</sup> Ali basának és Ozmán agának ez ügyre vonatkozó magyar levelei a Cs. és kir. állami lvt. Turcica, 1581. és 1582. évi csomójában vannak.

<sup>2</sup> Ozmán főharminczados magyar levele Rudolffhoz 1582 szept. 25. és 1583 április 13. (Cs. és kir. áll. lvt. Turcica.)

legénynek könnyhullatása hiában nem leszön, mert mi is vastagon utánna leszünk.»<sup>1</sup>

Tudjuk, hogy a basák országszerite külön hitlevelekkel csalogatták kereskedőinket [a török vásárookra s katonákkal őriztették a vásárokat és a vásárosokat is. S ha mégis baja történt valakinek, megfizették a kárát.<sup>2</sup> Ezeknek az intézkedéseknek az lett a következményük, hogy a mieink még akkor is fölkeresték a török vásárokat, mikor ezt a királyi rendeletek keményen tiltották.

Tudjuk, hogy a fegyverekkel való kereskedés állandóan tilalmazva volt. A mi kereskedőink mégis annyit vittek török területre, hogy a fegyver ott olcsóbb volt, mint nálunk. Illésy János 1612-ben mint követ Budán járván, azt írja, Budára és Esztergomba a kereskedők annyi puskát hoznak, hogy három forinton vesztegetik a darabját!<sup>3</sup>

Tudjuk, hogy a XVI. század második felétől kezdve Magyarország harminczadbevétele már az ország fő jövedelmi forrása volt. Amint a magyar kamara írta, az volt a *nervus aerarii*, mely nélkül Magyarország fönt nem állhatott volna. S azt a nagy jövedelmet első sorban a budai basák józan gazdasági politikájának köszönhetjük. Igaz ugyan, hogy a basák a marhakereskedés védelmével és fölvirágoztatásával első sorban a maguk javát mozdították elő; de ez a körülmény mit sem von le érdemükből, mert intézkedéseikkel azért mégis a közjót vitték előbbre.

Ismeretes dolog, hogy a budai basák a konstantinápolyi kormány részéről állandó nyomás alatt állottak. A szultántól kezdve az utolsó divánuló basáig mindenki pénzt várt és követelt tőlük. S ha a követelések kielégítése

<sup>1</sup> Orsz. ltr. Thurzó-levélt. 77. fasc. 1613. márcz. 23.

<sup>2</sup> Eger várának ejup-pasája 1607-ben például így hívja a magyar kereskedőket a vásárra: «Kiáltassátok minden városokban és tartományokban, hogy vásárra, sokadalomra bejöjjetek és mindent behozzatok, valami eladnivalótok vagyon. És valaki megháborgatna bennetök, engöm megtalálván felőle, egy pénz kárt ki teszön. tízannyit adok helyében.» (U. o. 1607. Bőjtelő 28.)

<sup>3</sup> U. o. 14. fasc. 1612 júni 2.

nem volt módjukban, a maguk nyakát szegték. Ha fukarkodtak s maguknak gazdálkodtak, ugyanez a sors várt reájok. A nagy Musztafa basa például hiába teremtetett rendet a hódoltságban, hiába építette föl Budát, hiába volt igazságos ember, vitéz vezér s emellett körmönfont diplomata, azért mégis a hóhér madzagára került, mert a portán híre terjedt, hogy tömérdek kincset gyűjtött!

A pénzvágyó szultánok, vezérek és basák kielégítése eszerint a budai basák legnehezebb feladata volt. A hódoltság népén sokat nem csikarhattak ki, mert ha a jobbágyok panaszkodtak a portán, megint csak az ő bajuk gyűlt meg. Ezért tehát nagy bölcsen a bécsi király kincstárán próbáltak eret vágni. Ez többé kevésbé sikerült is. Így jött létre az a szokás, hogy az évi adó mellé évi ajándék is járt a törököknek. Ez az ajándék lassan-lassan olyan kötelezővé lett, mint az adó. Ha meg nem küldték a portára, hadda fenyegetőztek. Mivel az évi adóból a vezíreknek, a basáknak és az udvari tiszteknek semmi sem jutott, az ő szemükben az ajándék sokkal fontosabb volt, mint maga az adó. A császári követek nem egyszer írják Bécsbe, hogy *a basák napról-napra lesik a budai póstát, nem hoz-e hirt az ajándékról?* Elgondolhatjuk, hogy e sok pénzsóvár ember kielégítése sok gondot adott a budai basáknak — meg a bécsi udvarnak. De hát ez alól ki nem bújhatott egyik sem. A porta kormányzásának a kerekét folyton hájazni kellett, más-különben megakadt. Sehol a világon a baksis, a megvesztegetés nem járta oly szemérmellenül, mint a portán és sehol sem kívánták azt oly leplezetlenül, mint a fényes portán.

Mivel történetírásunk az ajándékok ügyével még nem foglalkozott, hát meg kell magyaráznunk, hogy mi is volt az? Az ajándékon\* azokat a drága arany és ezüst edényeket, ütő s verő órákat, fegyvereket és jó verésű körmöczi aranyokat értették, a miket a bécsi király az évi adó beküldésekor a török kormányférfiak között kiosztatott. Jutott

\* A budai basák is kivétel nélkül e szót használják. Úgy látszik, hogy az *ajándék* volt az első magyar szó, a mit megtanultak.

abból a szultánnak, a validának, a nagyvezirnek, a diván-ülő basáknak s az udvari tiszteknek. Ha valaki közülök kevesebbet kapott, mint amennyit várt, akkor a bécsi király követét vette elő s lüg nélkül is megmosta a fejét.

Mivel Konstantinápolyban az ajándék nélkül semmit sem lehetett kivinni, a budai basáknak legfőbb gondjuk volt az ajándék sürgetése. Az ajándék Konstantinápolyban többet beszélt, többet ért mindennél. Ajándékon, pénzen szerezték a töröktől a békességet, a fegyverszünetet, sőt — mint I. Ferdinánd mondá elkeseredésében — még a háborút is! És az ajándékvívó követek évről-évre jártak a portára. Ha valaki összeszámitaná, mennyi értéket tett ki másfél század alatt ez az ajándék, bizony hihetetlenül nagy összeg jönne ki.\*

Mondanunk sem kell, hogy az ajándékokat nem nagyon szívesen küldözgették Bécsből. Megesett az is, hogy a kormányzések a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudták a szükséges pénzt előteremteni. Az ajándék tehát késett, s a konstantinápolyi basák türelmetlenkedni kezdtek. Ilyenkor kellett aztán a budai basáknak a szájokat megnyitniok, s ha a jó szó nem használt, holmi harczias játékkal a bécsi kormányt megijeszteniök. A ki értette ezt a mesterséget, az nyugodtan ülhetett Budán. S minél nagyobb ajándék jött Bécsből a portára, annál jobban nőtt a budai basa tekintélye. Így tehát a derék budai basák az ő nyugodalmukat, az ő céljaikat és útjaikat tulajdonképen a magyar király pénzén szerezték és egyengették. Nem csoda tehát, hogy minden kigondolható ravaszsággal és furfanggal dolgozgattak a bécsi ajándék kicsikarásán. Hiszen ha az ajándék elmaradt, legelőször a budai basa szakálát fenyegette a veszedelem?

De mégsem ez volt, a mi a legtöbb budai basának a nyakát szegte. A magyarországi nagy háborúk jártak rájuk nézve legnagyobb veszedelemmel. Ezek a nagy háborúk

\* Ezen ajándékokra vonatkozó számadások Türkische Verehrungen czímen a Köz. pénz. lvt.-ban vannak. Hatalmas fasciculusokat tesznek ki.

először is az ő közgazdasági fáradozásukat évek hosszú sorára tönkretették. A betódult török-tatár seregek ugyanis a hódoltságon éltek, s a maguk módja szerint pusztítottak mindent. A császári és a királyi hadak szintén a hódoltsági falukat és városokat fosztogatták és égették. Ilyen módon egy-egy nagyobb háború után a hódoltság kiélt, fölégetett pusztasággá lett.

A nagy háborúk ezenkívül még más veszedelmet is hoztak a budai basákra. Az urak és a parancsolók ilyenkor a Konstantinápolyból küldött nagyvezérek voltak. Ezek ezer és ezer okot találtak arra, hogy a budai basát útjokból félretolják.<sup>1</sup> Az eszközökben nem igen válogattak, s minden bűnt a budai basára vetettek. Innét van, hogy a nagyobb háborúk alkalmával Budán majd mindig basaváltozással találkozunk.

A magyar történetírás semmi különbséget sem tévén a török és a magyarországi török között, azt a rettenetes pusztítást, a mi a hódoltságot a nagyobb háborúk alkalmával érte, a magyarországi törökségnek rója fel bűnül. Pedig igazában ezek a magyarországi törökök voltak azok, a kiket a háború legjobban sújtott, s a kik imigyen legtöbbet vesztek. Innét van, hogy a budai basák meg a magyarországi török földesurak jobban tartottak a nagy török hadaktól, mint maguk a magyarok. Nem is igen akad budai basa, a ki Konstantinápolyban a háború ellen ne dolgoznék!

Ezeztől a veszedelmektől megválva, a budai basaság szép és nagy tisztség volt. Akár fejedelemségnek is mondhatnók. Hiszen pénz, hatalom és föld nem hiányzott, s hűséges alattvaló is akadt bőven. Maguk a budai basák érezték is, hogy ők nem utolsó emberek a magyar földön. A szó szoros értelmében uralkodtak, s még a bécsi uralkodókat is magukkal egyszerűeknek tartották. Néha bizony csak úgy félvállról irogattak nekik. S megvárták tőlük, hogy

\* Csak például említjük, hogy 1615-ben a vezérbasa 16 ló-tereh pénzt vett a budai basán. Egerből a basát kivonatta a mezőre, hogy ott agyonverjék. A gazdag török urakat mind megfogatta és megsarczoltatta. (K. p. I. Hung. 1615 szept. 22. Kémjelentés.)

mikoron a budai helytartóság tisztét fölveszik, a bécsi király követtel üdvözlje őket. A jó szomszédság kedvéért a bécsi udvar ezt a fura kívánságot is teljesítette, s az új budai basát megjövetelekor szép tisztességgel köszöntette.

Szóval a budai basát még Bécsben is a szultán képének nézték s nem vonták meg tőle a becsületes tisztességet, noha különben egy sem akadt köztük olyan, a kit valami jó szemmel néztek volna!

Ha mindezt látba vetjük, értjük azt is, hogy a basák bizony nagy, jó kedvvel vették a budai helytartóságot, s ha erővel el nem vették tőlük a tisztet, a maguk jószántukból ott nem hagyták azt.

A budai basaság azonban nemcsak szép, de nehéz hivatal is volt. Nehezebb bármelyik török helytartóságnál. Gyorsabban is változtatták a budai basákat, mint egyéb helytartókat. Megtollasodni ritkán hagyták őket, s akármi baj történt nálunk, vagy a mi tájunkon a lepedőt először mindig a budai basa alól vonták ki. Akadt is elég köztük, a ki Buda fényes udvarából egyenest a hóhér madzagára került. Sok esetben ez Magyarországra is bajt hozott. Ugyanis minél gyorsabban változtak a basák, annál több baj volt velök. A kinek egyetlen napja sem biztos, a kinek minden órában készen kellett arra lennie, hogy a konstantinápolyi fondorkodók hitvány mazullá teszik: józan politikát, okos nemzetgazdaságot és humánus kormányzást nem igen űzhetett. Minden gondját tehát arra fordította, hogy a mazulsága idejére minél többet összeharácsolhasson.

Azok a basák azonban, a kiknek összeköttetésük és rokonságuk révén nem kellett tartaniok a császár madzagától, eléggé okosan és emberségesen igazgatták a kormányrudat. Akadt olyan is köztük, a kit a föld népe is megsírtott, meg a végbeli magyar vitézek is sajnáltak.

Az olyan budai basáknál, a kik hosszabb ideig éltek a mi földünkön, különösen érdemes azt az átváltozást figyel-nünk, a mit életükön és gondolkozásukon a társadalmi érintkezés véghez vitt. Majdnem azt mondhatjuk, hogy magyarosan gondolkoznak! Elsajátítják a lovagias szellemet;

megbarátkoznak a magyar intézményekkel, az egynejuségre adják magukat, keresve keresik a magyar urak barátságát. Szívesen nyulásznak velök, szívesen és nyájasan váltanak velök leveleket. Magyar módra még a lakodalmukra is meghívják a magyar urakat. Több budai basa akad, a ki a magyar földhöz való ragaszkodását, a magyar nép iránt érzett jóindulatát a portára is magával viszi. S ha követek érkeznek hazánkából Konstantinápolyba, jóindulattal támogatják őket. Olyan budai basa is több akad, amilyen a nagy Musztafa volt, a ki semmiféle magasabb méltósággal nem volt hajlandó a budai helytartóságot elcserélni.

Különös, de igaz, hogy a pogány zsarnoknak hívott budai basák másfélszázadon át mindég türelmesebbeknek és emberségesebbeknek mutatták magukat, mint a mi végbeli tisztjeink legtöbbször. A magyar rabokkal ugyanis hasonlíthatatlanul jobban bántak, mint a mieink a török rabokkal. Tudvalévő dolog, hogy a végbeli kapitányok a török kezesrabok kiszaggatott fogait, levágott ujjait, füleit küldözgették Budára a basáknak. A lovagiasság mintaképe: Ferhát basa, még Pálffy Miklóst is kénytelen hóhérnak nevezni a rabok kinzása miatt. Jellemző a mi tisztjeinkre, hogy még az emberséges Batthyány Ádám is ilyen utasítást ad a török rabok kezelésére: «Ha úgy megverik őket, hogy meghalnak, abban semmi hasznunk, sőt még kárunk következik. Hanem úgy kell őket sanyargatni, hogy meg ne haljanak!»\* És mindez azért történt, hogy a szegény rabok hamarabb kiváltsák magukat, s hogy néhány forinttal többet ígérjenek sarczukban. Az ilyenekkel szemben büszkén írhatták a budai basák, hogy soha egy ujjal sem bántották magyar rabjaikat! És igazat írtak! Ezer és ezer vitézünk szabadult ki váltságón a török rabságból és egy sem akadt köztük, a kit megcsonkítottak. Olyan azonban elég találkozott, mint Perényi Péter, a ki rabsága idején apjává fogadta Kucsuk Báli budai basát, mert úgy bánt vele, mint az édes fiával...

\* Körmendi lvt. Missiles, 1647 április 4.



Elmondottunk egyet-mást a budai basákról. Nem a budai helytartóság multját akartuk ismertetni, hanem csak azt óhajtottuk bebizonyítani, hogy *jót is lehet azokról írni, a kikről eddig rossznál egyebet nem írtak*. Azt hisszük, ezzel sem végeztünk fölös munkát.

TAKÁTS SÁNDOR.

## A NÉMET LOVAGREND POROSZ ÁLLAMÁNAK BUKÁSA.

A német lovagrend államának saecularisatioja Poroszországban nem volt a lutheri reformatió következménye, ahogy állították, sem pedig egyetlen ember, az utolsó kormányzó nagymester, Brandenburgi Albert örgróf nagyravágyó terveinek és cselekedeteinek eredménye. Valójában ez a bukás utolsó láncszeme volt egy hosszas fejlődésnek a politikai államképződés terén, amely már sok évvel előbb megkezdődött és ebben a korszakban semmikép sem nevezhető egyedül álló jelenségnek. Először is arról van szó, hogy egy vallásos szervezettől alapított és attól vezetett államalakulás egységes és egy fejedelem által személyesen kormányzott territorialis állammá változott át. Hogy azután ez a fejedelemség választáson alapult vagy örökösödésen, magában véve nem számít. Ugyane jelenséget észrevehetjük akkor a német püspökségekben, kivált a nagyobbakban és politikailag jelentékenyekben, hogy mindinkább territorialis államokká fejlődnek, amelyek a maguk erejére támaszkodnak, s mint a lovagrendi állam Poroszországban az utolsó időben, nagyobb részt német fejedelmek fiainak kormányzata alá kerülnek, a kik így egyrészt rangjuknak megfelelő ellátást kapnak, másrészt házuknak politikai súlyát is öregbitik. E párhuzamos jelenségek belső kapcsolatát nagyon világosan illusztrálja az a körülmény, hogy az első fejedelmi házból való nagymester,

Frigyes szász herceg, egyszersmind az első volt a nagymesterek közt, a ki egyidejűleg még egy másik magas hierarchiai állást is elfogadott, amennyiben coadjutorrá és ezáltal unokatestvérének, Ernő magdeburgi érseknek, designált utódává választatta meg magát. Nincs adatunk arról, hogy két ilyen heterogén hivatalnak, mint a német rend nagymesterének és a magdeburgi érseki méltóságnak, szándékba vett személyes uniója különös feltűnést keltett volna. Hiszen a középkor végén a katolikus egyház romlásának legfeltűnőbb jelei közé tartozott az, hogy illetékes helyen közömbösen vették a hierarchia magas állásainak az egyházi, sőt vallási feladatok tekintetbe nem vételével kánonellenes módon való betöltését és nagyon gyakran politikai szempontból egy kézbe jutását. Ezek a viszonyok s különösen a fejedelmi házaknak a püspökségek betöltésében folyvást gyakoribb részesedése, Németországban sokkal inkább előkészítették a saecularisatiót, mint minden más körülmény, amennyiben az egyházi területeknek territoriális fejedelemségekké való átalakítását szükségkép okozták. De ez magában véve kevésbé kapcsolatos a vallási reformatióval, mert hiszen épen a római egyház fejének állama ugyanebben az időben hasonló módon alakult át.

A XVI. század kezdetén Olaszország súlyos politikai rázkódtatások között megérte Péter örökségének zárt territoriális állammá változását is; oly állammá, amely a pápának megadta a lehetőséget, hogy a jövőben a magas politikában egyházi hatalmuknak érvényesítésén kívül még egy gazdag világi fejedelmi szavát is latba vehessék. Művészi tollal jellemezte Ranke ezt a nagyjelentőségű alakulást a római pápák történetében. Tehát igen könnyen elképzelhető, hogy valamint az egyházi állam, a porosz lovagrendi állam is átélhette volna ugyanezt az átalakulást, anélkül, hogy egyidejűleg elszakadjon a római egyháztól és evangélikussá legyen. Föl is merültek olyan tervek és törekvések, melyek az utat nyitva akarták tartani az ilyen megoldásnak. Természetesen ezek nem a rendnek köréből indultak ki, hanem politikai ellenfelétől, a lengyel királytól

származtak, a ki egyuttal hűbérura volt a porosz földön a nagymesternek és rendjének.

I. Zsigmond király az évek hosszú során, amíg a német lovagrend német fejedelmek fiainak vezetése alatt igyekezett Lengyelország fennhatóságától szabadulni, állandóan foglalkozott azzal a tervvel, hogy lehetne-e a nagymesteri hivatalt a lengyel koronával egybekapcsolni, hogy így kiküszöböljék az útból azokat a nehézségeket, amelyeket Lengyelországnak viszonya a rendhez újra meg újra teremtett. Erre nézve hivatkozhatott a spanyol királyok példájára, a kik a Spanyolországban virágzó lovagrendek nagymesteri hivatalát csakugyan a koronához csatolták. Ez a terv, ha magában tekintjük s egyedül egyházi szempontból mérlegeljük, Poroszországban talán ép úgy megvalósítható lett volna, mint Spanyolországban. Zsigmond pápai fölmentésre gondolt, amely házassága ellenére lehetővé tette volna neki a rendbe való belépést és a lengyel királyválasztók már örömmel gondoltak arra, hogy csak olyan trónjelöltekre adják szavazatukat, a kik a nagymesteri hivatal miatt nőtlenségre köteleznék magukat. Ilyen eszmék abszurdumnak tűnhetnek fel, de az ilyen képtelenségek abban az időben egyszerű lehetőségeknek látszottak; vagy nem játszott-e I. Miksa azzal a gondolattal, hogy pápává választja magát? Az akkori kereszténységből a római egyház hanyatlása miatt épen a magas egyházi állások igazi jelentősége és valódi tartalma iránt az érzék majdnem teljesen kiveszett. De Poroszországban mégis lényegesen másképp állott a dolog, mint Spanyolországban. A spanyol lovagrend egyrészt soha sem alapított államot, mint amilyen a porosz volt, másrészt a hazai királyság uralkodói fenhatóságának elfogadása nem fosztotta meg a rendet nemzeti jellemétől.

Ellenben ha a porosz nagymesteri hivatal a lengyel király kezébe jut, akkor nemcsak egy tisztán német állam, hanem maga a rend is — amennyiben Poroszországban honosodott meg — ki lett volna szolgálatva a lengyelesítésnek és végül a főtelep a németországi és livlandi szervezetektől bizonyára teljesen elszakadt volna. Ez volt két-

ségtelenül a lengyelek célja, ezt a célt már elég érthetően kifejezték akkor, midőn 1466-ban Ehrlichshausen Lajos nagymestert Thornban arra az ígéretre kényszerítették, hogy a rend félig lengyelekből álljon. De ez a kikötés soha sem teljesült, a büszke német lovagok kudarczuk után még kevésbbé voltak hajlandók lengyel nemeseket felruházni a fehér köpenynyel és testvérekül rendjükbe fogadni, mint azelőtt. Miért nem? Vajon a lengyel nemesség tagjai nem voltak-e ép oly jó katolikus keresztények, mint a németek és nem tartoztak-e egy bátor és harczias fajhoz? Kétségtelenül. De a német rend rég óta német nemzeti intézmény volt. A Lengyelországgal való ellentétek az évszázados harczban teljesen és kizárólag a nemzeti birtokért való versenyben gyökereztek. Emellett a rendnek, mint egyházi testületnek a pápához való viszonya csak politikai fegyverül, mintegy paizsul szolgált a világi javak védelmére. Ez leplezetlenül kitűnt attól az időtől kezdve, mióta a német rendnek Lengyelország és Litvánia egyesítése után a kereszténységre áttért Jagellók uralkodása alatt Poroszországban nem kellett többé vallási érdekekért harczolnia. Ettől fogva hiányoztak azok a feladatok, amelyek egykor nagygyá tettek: a kereszténység védelméért folytatott küzdelem, a római egyház terjesztésének munkája.

Ebben a körülményben megdöbbenő gyengeség rejlett, melyet a politikai ellenfélnek éles szeme rögtön észre vett. Már Litvánia fejedelme, Witowd, alig hogy átlért a keresztény vallásra, röviddel a tannenbergeri csata után, tagadta a rendnek jogát a világi uralomra a tartomány és népe felett. Jagello Ulászló felvette ezt az eszmét s képviselője fejtegette azt a konstanzi zsinaton, oly végletesen, hogy a rend létjogát is tökéletesen tagadta. Ez ugyan még korai gondolat volt, mert még lehetséges volt a német lovagrendnek olyan feladatot kijelölni, amely megfelelt eredeti rendeltetésének. Nem vehette-e volna át, ép úgy, mint a János lovagok Rhodusban és később Malta szigetén, a kereszténység védelmét és biztosítását a hitetlenek támadásai ellen az európai területre feltartóztatlanul nyomuló törökkel szemben?

Az erre irányuló tervek Zsigmond császártól származtak. Kázmér lengyel király a poroszországi rendnek Podoliába való áttelepítését, abból a célból, hogy ott átvegye a törökök és tatárok ellen a határőrség szerepét, olyan komolyan szorgalmazta, hogy már e végből hozzá is fogott Podoliának a litván és lengyel uralomtól való elszakításához. A János lovagok 1460-ban a mantuai congressuson felajánlották a szövetséget a német lovagrendnek, hogy egyesült erővel küzdjenek a törökök ellen a Balkán-félszigeten. Az ilyen gondolatok folyvást föl-fölmerültek Poroszországban a lovagrendi uralom legutolsó évéig. A német urak minden tárgyalás nélkül visszautasították e kísérleteket. Egyáltalában nem tudott többé bennük gyökeret verni az a gondolat, hogy az ő rendjük a János lovagok példáját követve még egyszer más helyen teljesítse világtörténelmi missióját. Mert nem volt meg bennök a vallásos lelkesedés, amelyből erőt meríthettek volna arra, hogy tekintet nélkül a vagyona és a kényelmes életre ideális céloknak és nehéz küzdelmeknek szentelhessék életüket. Már régóta, a tannenbergi első összeroppanás ideje óta, a német lovagrend vallásos jelleme csak külső máz volt, csupán a látszat szerint volt még egyházi testület, de lényegében már csak a német nemesség fiatalabb sarjainak elhelyezésére szolgáló intézmény. És már akkor kicsinyes, csupán személyes érdekeket istápoló szellem uralkodott benne, úgy hogy a kitűnő nagymesternek, Plauen Henriknek erélyes kísérlete, melylyel a még fennmaradt erőket hatalmas összpontosítás által teljesen ki akarta használni, a jövedelmeikért aggódó lovag urak ellenállásán hajótörést szenvedett. A rendi önzés érzelme a lovagokban és alattvalóikban okozta a 13 éves háború katasztrófáját. Az 1466-iki szárnalmas thorni béke után sem érkezett el a magabaszállás ideje. A derék Tiefen János nagymesternek az igyekezete, hogy a rend régi hírneves alapszabályainak új életre keltése által elejét vegye a bomlásnak, egészen hatás nélkül maradt és csak azt bizonyította, hogy a régi formák céltalanok ott, ahol a régi szellem hiányzik.



A forma mindinkább tehernek tűnt fel, a lovagrend állam belső szervezete is mindinkább átalakult a birodalom territoriális fejedelemségeinek szokásai és elvei szerint. Az összes hivatalok végeredményben birtokot és jövedelmet jelentettek. A rendi állam szervezetének ezt a belső széthullását előre nem sejtett módon sietteté a német fejedelmi sarjak bevonulása a königsbergi palotába. Ezek a született fejedelmek nem voltak többé *primi inter pares* rendi testvéreik körében, hanem alig voltak más helyzetben közöttük, mint a többi német fejedelem neumes alattvalóikkal szemben. A rendi főkormányzók észrevétlenül fejedelmi tanácsosokká, a *commendator* és felügyelő fejedelmi hivatalnokokká lettek s úgy intézték hivatalaikat, mintha otthon Frankhonban tisztviselői állomásokat töltöttek volna be, a fejedelemnek szolgálva, de jutalomért és a saját zsebüknek gazdálkodva. Sőt a fejedelemmel bérleti és zálogkölcsonzói viszonyba is léptek és ilyen módon a rend uradalmaiból vagyont szereztek maguknak, melyet öreg korukban hazájukban költ-hettek el vagy hagyhattak örökbe. De a fejedelmi nagymesterek nem csupán a rend tagjai által kormányoztak. Hazulról hoztak magukkal világi tanácsosokat és egyéb hivatalnokokat, a kiknek a befolyása a lovagokét mindinkább kiszorította. Az udvartartás egészen otthoni mintára volt rendezve, költségeit semmiesetre sem fedezték a nagymesteri állás szerény jövedelmei. Ebből azután az következett, hogy a jószágkormányzóságokat megszüntették és a jószágok a fejedelmeknek jövedelmeztek. Így tehát a jószágkormányzó kerületek nem bírtak többé konventeket fenntartani és ezek egymásután eltűntek. A lovagok száma nagyon megapadt. Az a néhány konventlovag, a ki nem volt valamely kisebb hivatal intézője, minden igazi hivatás nélkül tartózkodott Königsbergben. A nagyravágyók és tehetségesek a legszorosabban csatlakoztak a nagymester személyéhez, hogy még valami szerephez juthassanak. Másrészt a königsbergi udvartartás kedvező alkalmat nyújtott a porosz nemességnek, hogy megszabaduljanak a lovagrend eddigi gyámkodásától és úgy, mint a többi német államban, a fejedelmi

udvarban szerezenek összeköttetést, szolgálatot és befolyást. Így lett ép a német fejedelemség, amelyben a rend támaszt keresett és talált porosz államának lengyel támadói ellen, az az elem, amely belső szétmállásának folyamatát befejezte. Mindenki látta, hogy a rend ilyen állapotban nem maradhat fenn tovább. Watzelrode Lukács ermlandi püspök kérlelhetetlen következetességgel fosztotta meg jelentőségüktől a pápai privilégiumokat, melyek alapján nyugodott a rend élete, mert a körülmények, amelyek jogosságukat igazolták, már megszűntek.

Ez érzéstől vezelve maguk a pápák, Leo és Adorján is, a rendnek gyökeres reformját sürgették, de sajnos, elfelejtették megjelölni, hogy egyházuknak akkori viszonyai között hogyan lehetne az ilyen reformnak útját egyengetni. Mikor Luther kijelentette, hogy a rend Istennek nem kell és a világnak sem válik hasznára, csak az elterjedt közvéleményt fejezte ki. Csak látszólag czáfolja e nézetünket az a rendkívüli részvét, amelyet a német nemesség nagy része és a birodalomnak sok fejedelme tanúsított a rendnek a lengyel hatalom ellen folytatott utolsó küzdelme iránt. Ez a részvét egyrészt azon körök önzésének tulajdonítható, amelyek nem akarták engedni, hogy megfosszák őket «a német nemesség kórházától», de még sokkal inkább a magasra fokozott nemzeti érzésnek, amely éppen a XVI. század első évtizedeiben jellemzi Németország vezető köreit és a lutheri reformatió gyors terjedésének egyik jelentős tényezője volt; de arra nézve, hogy a német lovagrend egyházi jellemének megtartását fenn kívánták volna tartani, semmiféle adatot sem fedezhetünk fel, ha mellőzzük a hivatalos írások szokásos phrasisait. Németország, amely nem volt elég erős arra, hogy a lengyel királyra ráerőszakolja a saját akaratát, nemzeti rokonérzésével nem bírta a rendet porosz államának elvesztésétől megóvni. A belső szakadás után elkövetkezett a külső is. Amint az egyházi lovagrend birtoka Poroszországban lassankint fejedelmi kormányzat alatt álló territoriális állammá alakult át, úgy lett most a lengyel királynak hűbéres herczegsége. Ez

hosszas fejlődésnek volt a szükségképeni befejezése. Zsigmond lengyel királynak és az utolsó nagymesternek, Brandenburgi Albert örgrófnak együttes működése segítette elő ezt a befejezést. Az előbbi jó katolikus volt és távol esett tőle a gondolat, hogy a római egyházat károsítsa, de megvolt arról győződve, hogy a rend anélkül, hogy létének alapját meglagadta volna, a fennálló tényeket, azaz a nyugat-poroszországi terület elvesztését és a keleti-porosz tartománynak lengyel fennhatóság alá rendelését sohasem fogadhatja el tartalék nélkül és azért tartós békére számítani addig lehetetlen volt, amíg Poroszországban a lovagrend fennmaradt.

Am egy világi fejedelemnek el kellett ismernie a tényállást és keresnie kellett a hatalmas szomszédhoz és hűbérúrhoz való jó viszonyt, ha nem akarta veszélyeztetni újonnan alapított dynastiáját. Albert örgróf előtt is első sorban politikai szempontok döntöttek; valóban nem volt más mód a kicsiny, lengyelektől körülzárt német államnak megmentésére, mint épen a saecularisatio. Albert csatlakozása a Luther-féle reformmczgalomhoz jelentőségre csak másodrendű, ez a csatlakozás megkönnyítette fontos elhatározását és igazolta azt saját lelkiismerete előtt. Az a könnyűség, amelylyel a reformatió Poroszországban elterjedt és az a nagyon jelentékeny körülmény, hogy a lakosság a saecularisatiót az egész országban ellenkezés nélkül, sőt tesszéssel fogadta, eléggé bizonyította, hogy a rendi uralom ott rég elvesztette minden gyökerét. Könnyen érthető, hogy a német mester s a vele együtt a római egyháztól el nem pártolt lovagtestvérek a birodalomban nem helyeselték az egykori nagymester eljárását, hanem szenvedélyesen kárhoztatták, mint a rend ellen elkövetett büntényt és mint rettenetes szentségtörést, sőt minden lehetőt megtettek, hogy az elvesztett provinciát újra visszanyerjék a rend számára. Sohasem tudták megérteni, hogy maga a rend volt a legnagyobb vétkes, mert elkorhadt és túlélte önmagát és sohasem jutott eszükbe, hogy akkor, midőn Poroszországot többé nem kellett védelmezniök, elérkezett



az ideje a magábaszállásnak és annak, hogy az egyházi lovagrendhez méltó új feladatnak szenteljék magukat alapítóik szellemében. Így a német rendnek ez a maradványa – hiszen Livlandot néhány évtized múlva hasonló okok miatt veszítették el, mint Poroszországot — mint haszontalan rom maradt fenn, nem saját erejéből, hanem egyedül a római szent birodalomnak sajátságos viszonyai miatt, hiszen e birodalom egész tömeg felesleges terhet hurczolt magával a századokon át. A rend anélkül, hogy hatalma vagy csak kedve lett volna arra, hogy még valami hasznosat művelhessen, azóta egyetlen feladatát abban kereste, hogy tehetetlen tiltakozásokat és eredménytelen cseleket gondolt ki a Hohenzollern-uralom ellen Poroszországban, valahányszor a politikai helyzet erre alkalmat látszott nyújtani, így a birodalom protestáns hatalmaira nézve szerencsétlen smalkaldeni háború után, így a 30 éves háborúban, midőn Tilly és Wallenstein sikerei Észak-Németországban az evangélikusok teljes megsemmisítését valószínűvé tették, így az 1655-től 1660-ig tartó, a Brandenburgra oly veszélyes, svéd-lengyel háborúban és végül, 1701-ben, Poroszországnak királysággá emelése alkalmából. A rendnek ez irodalmi tevékenységéből természetesen gazdag levéltári gyűjtemény maradt meg, amely, amennyiben a történeti fejlődésre fontossága van, nagyjából már ismeretes és fel is van dolgozva, de részben még, nevezetesen a cs. és kir. udvari és állami levéltárban és a német lovagrend levéltárában Bécsben nyugszik, arra várva, hogy a történetbúvárok felhasználják. E levéltári anyag tanulmányozásának köszönheti keletkezését egy mű, amely 1911-ben *«Der Untergang des Ordenstaates Preussen und die Entstehung der preussischen Königswürde»* címen Mainzban jelent meg.

Szerzője az I-Vota álnév alá rejtőzött. A messze tekintő elbeszélés, amely a rend első évein kezdődik és a porosz királyság alapításáig terjed, az iskolázott történetíróra vall. Bár a szerző az általa először felhasznált okleveleken kívül a kézirati kútfő anyagot és nyomtatásban

megjelent irodalmat is a legteljesebben feldolgozta, még sem birta megvalósítani az előszóban kimondott alapelvét, hogy Waitz György példájára nem akarja túlságosan egyéni szempontból mérlegelni a dolgokat, hanem meg akarja óvni érzékét az általános mozgató erők iránt is.

Vota teljesen magáévá teszi bécsi aktáinak egyoldalú felfogását. Mivel hozzájuk tapad, nem is bir magasabb álláspontot elfoglalni, hanem a rendnek túlhaladott, a történet valódi életéből kiküszöbölt felfogása körében reked. Azzal együtt pusztán az alaki jog talajára helyezkedik, Albert herczegben csak a hitehagyottat látja, a ki a rend ellen égbekiáltó jogtalanságot, az egyház ellen vétkes szentségtörést követett el és hasonlóan elítéli Albert utódait, a kik az általa teremtetten alapon tovább építve jogtalanságot jogtalanságra halmoztak. De a történetíró, a ki tekintetét az általános mozgató erőkre akarja irányítani, nem ragaszkodik egy legyőzött párt formális jogához, mert könnyen felejtethné, hogy van ennél magasabb, a történeti fejlődésben immanens igazság is. Ennek felismerése az ő tulajdonképeni feladata, ha a történeti fejlődés nagy kapcsolatát megérteni és rajzolni akarja; de ha az igazságot és igaztalanságot szorosan vett jogi értelemben magyarázza, mindig az egyes tényeken fog tapadni. Így tehát Vota nem is mondhat nekünk sok újat; munkája a belső kapcsolatok ismeretére nézve nem jelent haladást, akár a porosz rendi állam bukásának, akár a nagy választófejedelemtől szerzett souverainitásnak, akár a porosz királyi korona megszerzésének magyarázatában. Csak részletes ismereteink gyarapodnak egyes eddig ismeretlen akták közlése által. A szerző egészen cserbe hagy ott, hol Poroszország belső történetével foglalkozik. Csodálkozva látjuk, hogy a rend történetéhez írt bevezető előadásában Schütz Gáspár krónikáját kiválóan megbízható forrásnak tekinti. Teljesen elégtelenek Vota fejtegetései Albert herczegnek a porosz rendekhez való viszonyáról, állítólagos törekvéseiről az abszolút uralomra és a György Frigyes örgróf, Frigyes Joachim és János Zsigmond választó fejedelmek alatt dúló rendi küzdelmekről is.

Ezeknek a viszonyoknak akár csak mellékes és némileg kifogástalan tárgyalására mégis több jártasság szükséges a porosz történetben, mint aminővel Vota rendelkezik. Ehhez járul még előadásának az a módja, hogy az aktákat hosszú kivonatokban vagy teljesen fölveszi a szövegbe, a mi a vastos könyv elolvasását megnehezíti. Mindent összefoglalva a szerző többet használt volna a tudománynak, ha új anyagát inkább egyszerű oklevél kiadásban, semmint az általa választott formában tette volna hozzáférhetővé a kutatóknak.

KROLLMANN KÁROLY.\*

\* Szerző e tanulmányát folyóiratunkban teszi közzé először. Krollmann, a königsbergi egyetem magántanára, dolgozótársa volt Lohmeyer: *Geschichte von Ost- und Westpreussen* I. kötetének és Lohmeyer halála után folytatja e munkát, mely a Lamprecht-féle *Allgemeine Staatengeschichte* című gyűjteményben jelent meg.

Szerk.

## KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

### Alfonso nápolyi király levelezése Siena ügyében.

A «*Bullettino Senese di Storia Patria*» című, Sienában megjelenő történelmi folyóirat XVIII. évfolyamának I. füzete egy közleményt hozott ily cím alatt: «*Alcune lettere del Re Alfonso II. d'Aragona alla Repubblica di Siena, 1454-1457.*»

Ez a közlemény bennünket két szempontból érdekel. Először azért, mert a benne foglalt, szám szerint tíz levelet egy magyar tudós, dr. Thallóczy Lajos kutatta föl a barcelonai spanyol udvari levéltárban és bocsátotta a nevezett folyóirat rendelkezésére; másodszor érdekel az Alfonso király személyénél fogva, kinek fényes történelmi alakját részben épen a Thallóczy barcelonai kutatásai hozták közelebb a mi hazai történelmi érdeklődésünk köréhez.

Itt mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a szóbanforgó nápolyi király — kit a *Bullettino* cikke II. Alfonsónak nevez, — az első nápolyi király volt ezen a néven s tehát mint ilyen tulajdonképpen I. Alfonsónak volna nevezendő, a «bölcs» s a «nagy-lelkű» mellékneveket viselte s unokáját nevezték a nápolyiak II. Alfonsónak. Eddig bennünket magyar szempontból csak úgy érdekelt, mint Beatrix királyné, a Mátyás király feleségének nagyatyja; Thallóczy azonban, ki külön tanulmányt is szentelt e nápolyi Alfonsónak,<sup>1</sup> kimutatta, hogy ő különösen királysága első idejében élénk érintkezésben volt a balkáni fejedelmekkel és érdeklődött Magyarországnak a törökök elleni küzdelmei iránt; Fraknoi pedig kifejtette azt is, hogy Alfonsó mint magyar trónkövetelő tárgyalt 1447 után Hunyadi Jánossal.<sup>2</sup> Bizonyára

<sup>1</sup> «*Bosnyák és szerb élet- és nemzedékrajzi tanulmányok*» Budapest, 1909.

<sup>2</sup> Hunyadi János és Aragoniai Alfonsó, a *Kath. Szemle* 1911-iki márcziusi számában.

ez az érintkezés fűzte szorosabbra a szálakat közte s Hunyadi János között, ki László fiát — mintegy lovagi nevelésbe, de talán kezesül is — a daliás és nagy műveltségű nápolyi királyhoz akarta küldeni, mely terv azonban a nándorfehérvári hősnek csakhamar bekövetkezett halála miatt meghiúsult.

A «Bullettino» szerkesztősége rövid bevezetéssel látta el a Thallóczytól közölt leveleket, mely — főkép Muratori nyomán — emlékezetbe hozza azokat a korviszonyokat, melyekre a levelek vonatkoznak. Elmondja, hogy Jacopo Piccinino gróf, a híres bérhadvezér, a XV. század ötvenes éveiben hadat viselt Siena ellen, azért, mert Velence szolgálataiból elbocsáttatván, csapatai foglalkozás nélkül voltak és mert e hadviselésben Alfonso nápolyi király előbb csak titkon, majd nyíltan is támogatta, ezzel akarván bosszút állani a sienaiakon, kik őt firenzei hadjárata alkalmával rászédtek. A pápa azonban pártfogása alá vette a sienaiakat, kiknek nagyvezér püspöke, Enea Silvio Piccolomini — a későbbi II. Pius pápa, — diplomatai ügyességével rávette utóbb az ékesszólás iránt mindig fogékony Alfonsót is, hogy Piccininót békekötésre kényszerítse s őt másutt foglalkoztatandó, inkább szolgáltatába fogadja.

A közreadott levelek e történeti epizód végkifejlésére vonatkoznak; már nem árulnak el semmit a nápolyi királynak Sienával szemben ellenséges érzületéből, hanem inkább mint Olaszország békéjének apostolát tüntetik őt fel, ki váltig hangoztatja azt a XV. század második felének olasz diplomáciájában közkedveltségnek örvendő szólamot, hogy a keresztény népek tartsanak békét egymás között s fordítsák fegyverüket egyesült erővel a török részéről fenyegető veszély ellen.

A levelek úgy látszik kivétel nélkül ú. n. minuták, vagyis levélfogalmazványok, s mint ilyen némelyik több címre volt intézve; így mint címzettek szerepelnek: Jacopo Piccinino hét esetben, egy L. nevű bibornok (bizonyára Lodovico Scarampo, mert abban az időben ő volt a San Lorenzo in Damaso címtemplom kardinális) egy, a velencei és firenzei köztársaság, Francesco Sforza milanói és Borso d'Este Ferrara-modenai herceg két-két esetben, a pápa, a savoyai herceg, Campofregoso hercege, Federigo, Urbino hercege, Mantua és Montferrat örgrófjai és Villamarina tengernagy egy-egy esetben.

Legnagyobb része a leveleknek (számszerint nyolcz) olasz vulgaris nyelven van írva, kettő latinúl, kettő pedig catalan nyelven,

amely az Aragoniai dynastia idejében a nápolyi udvárnak aféle-  
«belső szolgálati» nyelve volt. A címkezés és a záradék azonban —  
az akkori szokásnak megfelelően — valamennyinél latin. Mint  
levélfogalmazó a legtöbbször Arnaldus Fonolleda protonotarius  
szerepel; kettőnél azonban az Antonio Panormita névvel talál-  
kozunk; ez a Panormita tudvalevőleg nem más, mint Beccadelli,  
a «Hermaphroditus» hírhedt írója, kit Zsigmond császár — hó-  
dólva kora irodalmi közvéleményének — poëta laureatus-szá-  
vatott, s ki pogány gondolkozása és hihetetlenül ledér irodalmi  
iránya mellett mégis udvari költője és benső bizalmi embere volt  
a vallásossága miatt is dicsőített nápolyi királynak.

BERZEVICZY ALBERT.

## II. József a felvilágosodás irodalmáról.

A kevésbé korlátozott sajtószabadság, az enyhe censura,  
amely II. József rendelkezése szerint alig gátolta az írni vágyó-  
kat, túlságosan bő gyümölcsöket termelt. Már úgy látszott, hogy  
az ausztriai irodalom szerencsésen kikerül az ú. n. Gottschedia-  
nizmus hatása alól s az írók Klopstockhoz, Wielandhoz és Les-  
singhez kezdtek fordulni, amikor 1781-ben megjelent az új  
sajtóügyi rendelet. A felvilágosodás irodalma egyszerre soha nem  
sejtett arányban felburjánzott s a komolyabb munkákat leszorí-  
tották a napi kérdésekről szóló, ezerszámra megjelent röpiratok.<sup>1</sup>  
Együgyű tartalmuk, szemérmetlen hangjuk ellenére, vagy éppen  
ezért tömegesen vásárolta őket a közönség. Napi érdeküknél  
fogva azonban úgy eltűntek ezek a «Papilloták», hogy noha nagy  
számban nyomták őket, igen sok közülök ma már nem található.<sup>2</sup>  
Szerzőik Bécsben Sonnenfels, Rautenstrauch, Blumauer, Pezzl,  
Richter, Eybel és a többi nagyszámú «Biedermann», nálunk for-  
dítók Szerencsi Nagy István, Galambos Mihály, Búzás János, majd  
az önállók: Benzur József, Szacsvey Sándor, Szeitz Leó és sokan  
mások minden kérdést agyontárgyaltak, sok eszmét sárba tapos-  
tak és viszont erősen növelték az érdeklődést a közügyek iránt. Új

<sup>1</sup> L. Nagl-Zeidler, Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte  
II. 298. l.

<sup>2</sup> L. Josephinische Curiosa V. Bändchen 48. és köv. lk.

tárgyat nyújtott ez iratok szerzőinek a pápa bécsi útja (1782.). Pro és contra heves tollharcz fejlődött ki s ilyen czimű röpiratok «Mi a pápa?», «Mi a püspök?», «Mi a plébános?», «Mi az egyház?», «Mi a császár?» «Mi az ördög?» hazánkban is nagyon elterjedtek.\* Az egyház és a közönség egy része rossz szemmel nézte a «felvilágosítók» (Aufklärer) iratainak terjedését, de mitsem tehetett ellenük.

II. József maga szívesen látta a felpeszsdülő szabad szellemet és elnézte azt is, hogy az ő személyét sem kimélték az iratok. Jellelnzően világítja meg egyrésről az uralkodó álláspontját, másrésről a magyar papság felfogását az a beszélgetés, amely II. József és Patachich kalocsai érsek között lefolyt. Ezt Bretschneider Henrik Gottfried, a budai egyetem könyvtárigazgatója jegyezte fel Patachich saját szavai nyomán s némileg kiélevezve közölte eddig kiadatlan levelében Nicolai Frigyessel. Bretschneider mintegy előörse volt hazánkban a terjedő német felvilágosodásnak s minden erre vonatkozó eseményről jelentést tett Berlinbe Nicolainak, a ki e jelentések alapján írt és íratott a magyar kulturális viszonyokról sokat olvasott vállalatába, az *Allgemeine Deutsche Bibliothek*-ba. Bretschneider jelentéseivel számos ellenséget szerzett magának, de mivel II. József személyes védelme alatt állott, mint a josefinizmus terjesztője, egy ideig tartotta magát állásában. Végre azonban kénytelen volt áthelyezését kérni s 1784-ben Van Swieten az újonnan felállított leMBERGI egyetem könyvtárához küldötte ki.

Az a levél, amelyiknek idevágó részletét közöljük. 1782 június 10-én kelt s a berlini kir. könyvtárban Nicolai Frigyes levelezésében van meg. Belöle nemcsak az tűnik ki, hogy II. József uralkodása kezdetétől fogva pártolta s védelmezte a felvilágosodás íróit ellenfeleik támadásaival szemben, hanem az is, hogy jól ismerte e pamfletisták magánviszonyait és határozott ítéletet alkotott róluk magának. Bretschneider jól ismerte Patachichot, sűrűn érintkezett vele s többek közt a budai egyetem megnyitásánál mondott beszédét le is fordította németre. Jelenése így hangzik:

\* L. Ballagi Géza, A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig, 152. és köv. lk.

„Ahelyett, hogy arról a feltűnésről írnék Önnek, amelyet a pápa bécsi látogatása keltett, inkább közlöm Önnek a császár egy beszélgetését a kalocsai érsekkel, úgy, amint ez utóbbi maga elmondotta nekem s olyan jól, ahogyan ex tempore ki tudom rázni kabátom ujjából. Mivel az uralkodó eljárása, noha tehetősége és, amint hiszem, jóakarata is kétségtelen, nem az én szájam íze szerint való volt, minden részvétel nélkül ráhagyom a rendeletek megszorítását, visszavonását, vagy kiterjesztését<sup>1</sup> és megengedem a pápának is salvo jure tertii, a ki magam vagyok, hogy azt tegye, a mit akar. A mit azonban a bécsi önhittségről írt levelében, abban teljesen egyetérték Önnek; tudom mindazt, ismerem azokat a Rotomantadokat,<sup>2</sup> amelyek csak annál több tudatlanságot árulnak el. Hanem Barátom! Én azt hiszem, hogy ez a németek nemzeti sajátsága és különösen e nemzet azon urainak művészi fogása, a kik tudós reformátorok akarnak lenni. GOTTSCHIED irataiban nyüzsögnek a külföldiek elleni lenéző nyilatkozatok s a nagy francziákkal vagy angolokkal mindig egy-egy német kon-

---

*An stat allem dem was ich Ihnen von der Sensation die der Pabst in Wien gemacht hat, schreiben soll, will ich Ihnen hier ein Gespräch des Kaisers mit dem Erzbischof von CALOCZA so wie mir es der letztere selbst erzählt hat, und so gut ich es ex tempore aus dem Ermel werfen kann, mittheilen. Da der Monarch vom Anfange beÿ allen guten Anlagen und wie ich glaube auch seinen guten Willen nicht nach meinem Kopfe verfahren ist, so überlasse ich ihm jetzt das Einschräncken, Zurückziehen oder Ausdehnen,<sup>1</sup> ohne Theilnehmung und erlaube dem Pabst salvo jure tertii der ich selbst bin zu thun was er kann. Was sie mir aber von dem Wiener Eigendünckel schreiben, darin bin ich mit Ihnen völlig einverstanden, ich weiss das alles und kenn diese Rotomantaden,<sup>2</sup> die nur um so mehr Unwissenheit verrathen. Aber Freund! es scheint mir dieses eine eigenthümliche National Eigenschaft der Deutschen zu seÿn, und besonders ein Kunstgriff der Herren dieser Nation die gelehrte Reformatoren seÿn wollen. GOTTSCHIEDS Schriften wimmeln von verächtlichen Ausdrücken auf die Ausländer, immer setzt er einem grossen*

<sup>1</sup> Így tett II. József rendeleteinek nagy részével; Bretschneider szavai a türelmi rendeletre vonatkoznak.

<sup>2</sup> Helyesen Rodomontade a. m. nagyzozás Ariosto *Őrjöngő Lórántja* egyik pogány hősének Rodomontenak neve után.



tárt, egy Miltonnal Schönaicht,<sup>1</sup> egy La Fontainenel Trillert<sup>2</sup> állít szembe. SONNENFELS, az önhittségnek valóságos mestere épen így tesz, de ő még Gottschednél is merészebben állítja minden más ember fölébe a maga becses személyét és aztán így szól: «de azok az emberek, a kik között én ragyogok, sem macskafejek ám, sőt sokkal különbek, mint az összes szászok, poroszok, thüringiaiak, frankok és azok, a kik Sziléziában, Svájcban és a Genfi-tó mellett laknak». Az együgyű tömeg persze vakon követi és — én részemről teljes szívből megbocsájtok mindnyájuknak. A ki nincs velük, az ellenük van és a ki ellenük van, az egészséges, eszű és független ítélőképességű ember. Ime a kabala és most hollá:

Itt kezdetik

Az császár beszégetése báró Patachich érsekkel.  
Præmissis consuetis.

*Franzosen ober Engelländer, einen Deutschen Stümper, einem Milton den Schönaich,<sup>1</sup> und einem La Fontaine den Triller<sup>2</sup> entgegen. SONNENFELS ein wahrer Dünckelmeister macht es eben so, nur dass er noch mehr als Gottsched immer seine eigne werthe Person allen andern vorpflanzt und so dann sagt «die Leute unter denen ich glänze, sind aber auch keine Katzenköpfe, sondern weit grösser als alle die Sachsen und Preussen und Thüringer und Francken und die da wohnen in Schlesien, in der Schweiz und am Genfer See»; Der gemeine Haufe betet ihm nach — Meines Orts seij es allen von ganzem Herzen verziehen. Wer nicht mit ihnen ist, ist gegen sie und wer gegen sie ist, hat gesunde Vernunft und unbefangene Beurtheilungskraft — also ist Caballa und damit holla*

*Hie hebt an*

*Das Gespräche des Kaisers mit dem Erzbischof Baron Patachich  
Præmissis consuetis.*

<sup>1</sup> Christoph Otto Freiherr von Schönaich (1725—1807.) szász lovastiszt, a kinek *Hermann* cz. eposát Gottsched Klopstock műveivel szembe állította, hogy a svájcziaikat hasonló költői tettel ellensúlyozza, a kinek még az akkor dívott kitüntetést, a költői koronát is megszerezte.

<sup>2</sup> Daniel Wilhelm Triller (1695—1782) orvos, több silány vers-kötete, orvosi versezete és egyéb kiadása mellett megjelent egy mesegyűjteménye: «*Neue Aesopische Fabeln*» (1740). Ezt hasonlította Gottsched La Fontainehez.

Cs. Most már itt is mindenféléről írnak s az emberek szabadabban és felvilágosodottabban kezdenek gondolkozni és írni.

P. (felemelt kézzel). Ó édes Istenem! Igen, sajnos, többet írnak a soknál és az Istenért kérem Felségedet, vessen gátat ennek a visszaélésnek, amely magát Felséged felkent személyét sem kíméli meg.

Cs. Ejnye, de hát miért — olvassa el a megjelenő röpiratokat?

P. Én valamennyit elolvasom és hivatalomnál fogva el kell olvasnom őket, hogy lássam, vajon ezek az emberek mondanak-e valami újat is és hogy a veszély, amelyet olyan írók, mint Curalt,<sup>1</sup> Plarrer, Eybel<sup>2</sup> és hasonlók az egyházra hoznak, járhat-e komoly következményekkel.

Cs. Igen a Curalt, erről az emberről azt hiszem, hogy mindent megvédelmez vagy megczáfol, a mit tőle kívánnak, ő maga kilépett szerzetes; Plarrer pedig bolond, fanatikus, de engedni

K. Nun itzt wird hier auch allerleij geschrieben und die Leute fangen an freyer und aufgeklärter zu dencken und zu schreiben.

P. (mit aufgehobenen Händen). Ach du lieber Gott! ja leider wird nur mehr als zu viel geschrieben und ich bitte E. M. um Gottes willen diesem Fievel einhalt zu thun durch den selbst Ew. M. geheiligte Person gemissbraucht wird.

K. Ey warum — lesen sie die brochuren die heraus kommen?

P. Ich lese sie alle und muss sie kraft meines Amtes lesen, damit ich sehe ob denn diese Leute auch etwas Neues sagen und ob die Gefahr, die solche Schriftsteller als Curalt,<sup>1</sup> Plarrer, Eybel<sup>2</sup> u. d. g. die Kirche setzen von würcklichen Folgen seyn kann.

K. Ja der Curalt von dem Menschen glaube ich, dass er alles vertheidigt oder widerlegt was man will, er ist ein aus gesprungener Mönch; Plarrer ist ein Narr ein fanaticus, aber man

<sup>1</sup> Robert Curalt ciszterci rendi szerzetes 1781-ben kiadta *«Genuina totius Jurisprudencia sacrae principia»* c. kétkötetes munkáját. Nemsokára kilépett a rendből s névtelenül és álnéven írta röpiratait.

<sup>2</sup> Josef Valentin Eybel (1741—1805.) az egyházjog tanára Bécsben egyike volt a felvilágosodás legtermékenyebb és hatásos íróinak. Röpiratai: *«Was ist der Pabst?»* *«Was ist ein Bischof?»* *«Was ist ein Pfarrer?»* *«Was ist Ablass?»* (valamennyi 1782) stb. rendkívül elterjedtek.

kell ezeket az embereket, hiszen engemet sem kimélnék meg, sőt olyan könyvet is kiadtak, amelyben egy sorban tesznek Lutherrel. Olvasta Ön ezt is?

P. Ó igenis — olvastam és bámulok, hogyan képes a szerző olyan rettentő sértést elkövetni Felséged ellen. Már a cím is felségsértő: JÓZSEF CSÁSZÁR ÉS LUTHER, aztán elmeséli mindazt, a mit Luther úgynevezett reformatió-művével véghezvitt, — megjegyzendő, hogy az egész könyvön végig a boldog Luthernek nevezi — és végül ezzel fejezi be: eddig jutott a boldog Luther, és most József császár van hivatva arra, hogy végleg befejezze azt, a mit ő megkezdett, vagy csak részben vihetett keresztül.

Cs. De én azt a könyvet a censurához küldtem és ott azt jelentették nekem, hogy nincs benne illetlenség.

P. Épen ez az Felség, a censura —

Cs. Igen, de én megküldtem a theologiai karnak és nevezetesen Rautenstrauchnak \* is, a ki állítólag ügyes ember theologiai kérdésekben.

*muss schon die Leute reden lassen, verschonen sie doch mich auch nicht, sie haben ja gar auch ein Buch herausgegeben wo sie mich mit Luthern zusammensetzten — haben sie das auch gelesen?*

P. Ach ja wohl — habe ichs gelesen und bin erstaunt wie sich der Verfasser so entsetzlich an Ew. M. vergehen kann. Der Tittel ist schon Majestätbeleidigend KAISER J. II. LUTHER, dann erzählt er alles was Luther in seinem sogenannten Reformations Wercke gethan hat, nennt ihn durch das ganze Buch NB. den seligen Luther und endlich schliesst er damit — so weit sey der sel. Luther gekommen, nun wäre es K. J. aufgehoben das vollends auszuführen was jener angefangen oder nur zum Theil vollbracht habe.

K. Ich habe aber das Buch in die Censur geschickt und man hat mir gesagt, dass nichts unanständiges darinn sey.

P. Das ist eben Ew. Majth. die Censur —

K. Ja aber ich habe es der Theologischen Fakultät und besonders dem Rautenstrauch \* der doch ein geschickter Mann in theologischen Sachen seyn soll, geschickt.

\* Rautenstrauch említett eljárása érthető: egyike volt azon nagyszámú osztrák papoknak, a kik maguk is a felvilágosodás terjesztéséért és védelmezésére forgatták tollukat.

P. (vállvonogatva). Igen, épen ez a baj, én R. praelatust nem akarom becsnérelni, de —

Cs. Nos, hogyha ezek az emberek sem értik a dolgot, akkor már nem tudok más segítséget. — Ezzel a császár másra terelte a beszélgetést s többé nem adott alkalmat az érseknek, a jezsuiták egyik főpártfogójának, hogy erről a tárgyról újra kezdjen beszélni. Az egyszerű nép a császár állítólag langyos keresztény volta miatt nagyon haragosan zúgolódott, de azért, hogy egy igen fényes úrnapi körmeneten részt vett, ismét betönte az emberek száját.»

---

P. (mit Achselzucken) ja eben das ist das Unglück, ich will den Prälat R. nicht verachten aber —

K. Ja wenn diese Leute es nicht verstehen da kann ich mir weiter nicht helfen, und so wurde der Discours auf etwas anderes gelenckt und weiter dem Erzbischof einem der vornehmsten Jesuiten Patronen mit vieler Höflichkeit die Gelegenheit benommen von dieser Materie wieder anzufangen. — Das Murren des gemeinen Volcks über das vermeinte laue Christenthum des K. war ausserordentlich laut, allein seine öffentliche Beywohnung einer recht glänzenden Frohnleichnahms Procession hat den wieder das Maul gestopft.

GIRAGGER RÓBERT.

## IRODALOM.

**Hornyánszky Gyula: A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates. Budapest 1910.**

Lecky ismeretes művében részletesen leírta, hogy az utolsó negyedfél század folyamán mennyire megváltozott a civilisált népek világfelfogása, értelmi és érzelmi világa, vallása, erkölce, tudománya, művészete, politikai, társadalmi és gazdasági élete. E változás oka az emberek lelki állapotának bizonyos átalakulása volt, melynek következtében a rationalis eszmék az azelőtt uralkodó érzelmi eszméket kiszorították és ez utóbbiak aztán egy észszerűbb világfelfogás és életrend kialakulásának útját egyengették. Hasonló átalakulás észlelhető a görög történetben is. Csakhogy az itt simábban ment végbe. Akkoriban ugyanis a hagyományos világfelfogás, minthogy nem volt forrása oly erős szenvedélyeknek, mint a keresztény-germán világnézet a maga uralkodása idejében, csekélyebb ellenállást fejtett ki. Hozzájárult, hogy a halott-tisztelet, amelyen, mint azt Fustel de Coulanges oly szépen kifejtette, a klasszikus népek családi, társadalmi és állami szervezete alapult, már az epikus korban kezdte elveszíteni azt a hatalmat, amelyet egykor mint élő hit a lélekre gyakorolt. Így történt, hogy a rationalis eszmék, melyek még a hatodik és ötödik század fordulóján csak egyes kiváló gondolkodók lelkében éltek, míg a nép általában még a perzsa háborúk korában inkább érzelmi eszmék hatása alatt állt, az ötödik század utolsó éveiben már általánosan elterjedhettek a görög intelligentia körében és új, a hagyománytól független, az akkori ismereteknek és életviszonyoknak megfelelőbb, természetesebb, észszerűbb világnézet alakulásához vezethettek.

Az új világnézet kialakításán fáradozó gondolkolóknak, a philosophusoknak leghatalmasabb fegyvere volt a fellendülő tudomány, melynek fellendülését ők maguk is előmozdították. A történeti ismeretek gyarapodása, a rendkívül tágult föld- és népismeret,

a geologiai és physikai földrajzi megfigyelések, elsősorban, pedig az astronomia hozzájárultak ahhoz, hogy a hagyomány iránt a bizalom megrendült, helyét kétely foglalta el, mely kaput nyitott a kritikának, a kritika pedig az új, észszerűbb világfelfogás számára készítette elő a talajt. Ezt az átalakulást a tudomány mellett természetesen még egyéb tényezők is előmozdították: a politikai, társadalmi és gazdasági életben és ennek folytán az erkölcsi nézetekben beállt változások egyrészt okozói, másrészt folyamányai az értelmi és érzelmi átalakulásnak. Ennek a felvilágosodási folyamatnak gyönyörű leírását adta Gomperz *«Griechische Denker»* című műve első kötetében.

Ő figyelmeztetett arra a fontos szerepre is, amelyet a folyamatban az orvostudomány játszott. Maga az orvostudomány is a felvilágosodási mozgalom szülötte. Bölcsője talán az alsóitáliai Krotonban ringott. Itt élt a VI-ik század végén Demokedes, a ki mint a világhódító Dariusnak udvari orvosa nagy hírnévre tett szert, és Alkmaion, a ki pythagoreusi alapon kísérelte meg a betegségek közös okát megmagyarázni. Demokedes atyja knidosi Asklepiades volt. A knidosi és kosi orvosi iskolák voltak azok, amelyeknek a görög orvostudomány legtöbbet köszönhet. Amannak feje Euryphon volt; emezé fiatalabb kortársa, Hippokrates. Az utóbbi orvosi iskola tudós orvosainak műveiből hatalmas gyűjtemény maradt reánk Hippokrates műveinek neve alatt, a melybe azonban alighanem knidosi orvosoktól származó munkák is kerültek. Ezen gyűjtemény alapján kísérelte meg Hornyánszky a görög orvostudomány képét a felvilágosodási korban megrajzolni. Ha e kép itt-ott kissé homályos, úgy ennek oka leginkább abban a körülményben rejlik, hogy a tudomány e művek szerzőségét és egymáshoz való viszonyát illetőleg jelenleg még végleges megállapodásra nem jutott és így a különféle szerzők nézetei közt a viszony még nincsen tisztázva. Mert hogy ezek a munkák különféle szerzőktől származnak, azt már csak a betegségek keletkezéséről vallott teljesen eltérő nézetek is mutatják.

A betegnek az a vágya, hogy gyógyuljon, az orvosnak az a rendeltetése, hogy gyógyítson. És amióta a betegségek léteznek — már pedig ilyenek mindig léteztek — bizonyára gyógyítottak is és gyógyultak is az emberek. A régi, babonás világnézet a betegségeket felsőbb hatalmak, istenek, daimonok műveinek tekintette és az ő kiengesztelésük vagy kiűzésük által vélte

a bajt gyógyíthatni. Mindez természetesen meghatározott ceremóniákkal történt, melyeknek ismeretét ébren tartották kuruzslók és papok. E csodás szerek alkalmazása különben a felvilágosodás korában is megmaradt; a beteg ember mindig babonásabb, mint az egészséges. A csodás kúrái révén ismertté vált epidaurosi Asklepios-szentélyt tovább is látogatták a gyógyulást kereső hívek ezrei. De emellett már jórégén a tapasztalat más, természetes gyógyszerek és gyógy módok megismerésére vezette az embereket. Ezek ismerete is eleinte ép úgy, mint a ceremóniáké, egyes gyógyítással foglalkozó papi nemzetségekben, később az azokból kifejlődött orvosi iskolákban leginkább szöveggyománny útján származott át atyáról fiúra, tanítóról tanítványra. Így a csodás és természetes gyógy módok alkalmazása már régóta elkülönítve egymás mellett haladt. Míg az egyik helyen kuruzslók és papok az elődeiktől megtanult ceremóniákat, addig a másikon laikus orvosok a tanítómestereiktől hallott tapasztalati szabályokat alkalmazták. Ámde az élénk, kutató görög szellemet nem elégíthette ki az ilyen ismeretek betanulása, az ilyen szabályok egyszerű alkalmazása. Fel kellett vetődnie a kérdésnek, hogy miképen történik a gyógyulás, és annak kapcsán, hogy mi a betegség lényege, illetőleg mi a különbség a beteg és az egészséges ember között. Midőn e kérdésekre megfelelni próbáltak, a gyógyítás mesterségéből megszületett az orvostudomány.

Ezek a kérdések meg szorosan összefüggtek azzal a kérdéssel, hogy mi is lényegében az emberi test. Erre a kérdésre pedig az orvosok kész feleletet kaptak a philosophusoktól, nevezetesen pedig ezeknek attóla csoportjától, amelyet ion természetből-cselőknek szoktunk nevezni. Az utóbbiak a monizmus álláspontján álltak, azaz azt tanították, hogy a mindenség egy őanyagból alakult, de arra nézve, hogy melyik volt az őanyag, egymástól eltértek, hol a földet, hol a vizet, hol a levegőt, hol a tüzet tekintették annak. Empedokles e fölfogásokat egyesítette, amennyiben szerinte mind a négy nevezett anyag (a tüzet is anyagnak vették) őselem és minden létező ebből a négy őselemből áll. A hippokratesi iratok között is van olyan, amely közvetlenül az ilyen, philosophusoktól kölcsönzött taura építve keresi a betegségek okának megfejtését. Ilyen a «περι διαίτης». Ezen irat szerint az emberi test két elem keveréke, a tűzé és a vízé. A tűz az, a mi mozgat; a víz az, a mi táplál. Ha a keverék arányos, akkor

az emberi test egészséges; ha az egyik elem túlteng, akkor beteg. Ebből a phantastikus theoriából azt a helyes diaetetikai szabályt vonja le, hogy a test mozgásának a táplálkozással arányban kell lennie.

A «*περὶ φύσιος ἀνθρώπου*» című irat a philosophusok tanaival szembeállítja az orvosokéit, a kik szerinte az emberi test alkotó elemét a benne állítólag található nedvek egyikében, a nyálkában, a vérben vagy az epében vélték fölfedezni (*τῶν δὲ ἱγρῶν οἱ μὲν τινες λέγουσιν, ὡς δ' ἀνθρώπος αἷμα μούνον ἔστιν. οἱ δ' αὐτέων χολήν φασιν εἶναι τὸν ἄνθρωπον, ἔνιοι δὲ τινες φλέγμα.*) Miként Empedokles az ion természetbölcseleőknek, úgy szerzőnk orvostársainak monismusa ellen foglalt állást. Véleménye szerint az emberi testben állandóan négy egymástól teljesen eltérő tulajdonságú testnedv van: a nyálka, a vér, a sárga és a fekete epe. (*τὸ δὲ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἐν ἑωυτῇ αἷμα, καὶ φλέγμα, καὶ χολήν διττήν ἵγρουν ξανθὴν τε καὶ μέλαιναν*). Ő maga az egész emberi testet ezekből alakultnak látszik tekinteni (*φημὶ δὴ [t. i. τὸν ἄνθρωπον] εἶναι αἷμα, καὶ φλέγμα, καὶ χολήν ξανθὴν τε καὶ μέλαιναν*), míg pl. a «*περὶ γονῆς*» szerzője a testnedvek mellett még a csontokat és húst külön említi meg. (*τὴν δὲ γονήν φημι ἀποχρίνεσθαι ἀπὸ παντὸς τοῦ σώματος, καὶ ἀπὸ τῶν στερεῶν καὶ ἀπὸ τῶν μαλθακῶν καὶ ἀπὸ τοῦ ὕγρου παντὸς τοῦ ἐν τῷ σώματι*). Mindkettő szerint azonban a főfontosság a testnedveknek jut, mert ezeknek helyes arányú keveréke az egészség feltétele, közülük az egyiknek túltengése betegséget okoz. Ez a híres nedvelmélet. Látszólag emlékeztet az empedokleszi négy őselem tanára, valóságban azonban lényegesen eltér tőle és ez elmélet által lett az orvostudományból a philosophiától elszakadt önálló tudomány. Világos ugyanis, hogy ez az elmélet az emberi test megbetegedéseinek megfigyeléséből keletkezett, első sorban csak a betegségek okát megmagyarázni volt hivatva és így azt csakis orvos állíthatta fel.

A nedvelmélet Hornyánszky szerint (352–353. l.) «abból a megfigyelésből indult ki, hogy bizonyos betegségek alkalmával a szervezet bizonyos secretiókat választ el s már most a fejletlen gondolkozás az okviszonynak gyakran előforduló felcserélésével okká tette meg az okozatot s ama betegségi tüneteknek tulajdonította a betegséget magát». Hozzájárult, hogy akkoriban a belső betegségek gyógyításánál nagy szerepet játszott az érvágás, a hánytató és purgativ szerek alkalmazása, amelyek szintén arra



látszottak mutatni, hogy egy-egy testnedv túltengése okozza a betegséget és a fölösleg eltávolítása hozza meg a gyógyulást.

Vajon az egyiptomiak nézetei befolyással voltak-e a nedv-elmélet keletkezésére, kétséges. Kár, hogy erre Hornyánszky nem terjeszkedik ki. Ha ugyanis igaz az, a mit Schneider Hermann állít (*Kultur und Denken der alten Ägypter*: 317—330; 362., 363. l.), hogy az egyiptomiaknál régebben a gyógyítás kizárólag tapasztalat útján megismert természetes gyógymódok szerint történt és a babonás elem csak a XVIII-ik dynastia óta kezdett szerepet játszani, akkor itt a gyógyítás terén a görög felvilágosodás korában bekövetkezett változásnak épen fordítottjára találunk példát. Sőt Schneider kifejti, hogy az egyiptomi orvosok gyógyításainál a tapasztalat mellett némi theoria is érvényesült amennyiben ők nem szorítkoztak a belső betegségek symptomáinak tapasztalati gyógyítására, hanem a belső betegségnek külső okát felismerván, az utóbbinak folytán beállt bizonyos belső szervi átváltozásokra következtettek és ezeket az elméletileg megállapított rendellenességeket ismét elméletileg megállapított ellenszerekkel igyekeztek megszüntetni. A belső betegségek nagy részét, sőt még lelki állapotokat is, miként az aggkori gyengeséget, a haragot, az őrjöngést és a búskomorságot, a testben szétágazó csatornáknak, vezetékeknek (metu, melyeket az erekhez és az idegekhez hasonlóknak képzeltek) állapotaiból magyaráztak, amely csatornákat a váladékokból megismert nedvekkel, vérrel, nyálkával, epével stb. és azonfelül levegővel állandóan megtöltve gondoltak és ennek alapján gyógyítottak. Mindamellett túlzásnak tartom, ha Schneider itt már kifejlett nedvelméletről beszél. Sőt tekintettel arra, hogy Schneider szerint e rendszer tovafejllesztése, kiépítése a az egyiptomi orvostudományba később betódult babonás elem túltengése miatt abban maradt, még az is kétséges, vajon ebben egy általános, a betegségeket egyetemlegesen a testnedvekre visszavezető theoria csiráját lehet-e felismerni, vagy még az utóbbit vele csak némi összefüggésbe is hozni.

Bárhogyan keletkezett különben ez az elmélet, mely a betegségeket a testnedvekkel összefüggésbe hozta, idővel aztán «az illető nedvetek szervezetünk állandó alapnedveinek tekintette s... azok helyes arányától, egyensúlyától tette az egészségi állapotot függővé» (Hornyánszky, i. h. 356. l.). Miután pedig a tapasztalat arra tanította az orvosokat, hogy az egyik ember erre, a másik arra a betegségre hajlik, csakhamar támadt «az a gondolat,

hogy ki-ki egyéni természeténél fogva majd az egyik, majd a másik nedvvel rendelkezik viszonylag nagyobb mennyiségben, a mi azután majd pathologiai hajlama és ellenálló képessége fölött fog dönteni» (U. o.). Így lett a nedvelmélet «előkészítője az egyéni alkatok tanának. S a további rendszerezésnek tág teret nyitott, hogy az egyénihez hasonló szempontot a nemek, a korok, a népfajok, a geographiai tartózkodás stb. különbségeire is lehetett alkalmazni» (U. o.). Minthogy pedig a testnek és a léleknek kapcsolata az orvosok előtt nem volt kétséges, idővel a testi alkatokkal összeköttetésben a lelki alkatok schémáját, a temperamentumtanát is kidolgozták. Ezért használták az egyes temperamentumok megkülönböztetésére a nedvelméleten alapuló kifejezéseket és ilyen értelemben ezek a kifejezések magát a nedvelméletet túléltek és még mai nap is közszájon forognak.

A fentebb vázolt nedvelmélet azonban csak a «περὶ φύσιος ἀνδρώπου»-ban, annak első részében van így kifejtve. Ezt pedig csak egy késői író, Galenos, mondja Hippokrates művének, míg Aristoteles tanítványa, Menon szerint azt alighanem Hippokrates veje, Polybos írta. A többi munkák nagy része ugyan szinte nedvelméleten alapul, csakhogy ezek az elméletek többé-kevésbbé lényegesen eltérnek a «περὶ φύσιος ἀνδρώπου»-ban kifejtett elmélettől. Így lehetséges, hogy régebben a betegségeket csak általánosságban hozták a testnedvekkel összefüggésbe, de a rendszert abban az alakban, amelyben az később megmerevedett, csak Polybos állapította meg.

Láttuk, hogy a nedvelmélet szerint a betegségeket a testnedvek közül az egyiknek vagy a másiknak túltengése okozza. Így természetszerűen felvetődött az a kérdés, vajon viszont mi okozza a nedvnek túltengését. A «περὶ φύσιος ἀνδρώπου» szerzője a testnedveket az évszakokkal hozza összefüggésbe. Télen több nyálka, tavasszal több sárga epe, nyáron több vér és ősszel több fekete epe van az emberi testben. Az összefüggést azzal magyarázza, hogy a testnedvekben hasonló tulajdonságokat fedez fel, mint azokban az évszakokban, amelyekben állítólag túltengnek és ezt aztán a táplálkozási folyamat megfigyeléséből levont és még alább megemlítendő primitív physiologiai tétellel hozza kapcsolatba, amely tétel szerint a hasonló természetek egymást vonzzák. Első tekintetre látszik, hogy itt a már régebben felismert összefüggés évszakok és betegségek között a nedvelmélet segítségével mesterkéltén van megmagyarázva.

Az évszakok azonban nem mindenkor és nem mindenütt egyformák. A klimatikus viszonyoknak ezen változásai és helyi eltérései sem kerülhették ki az orvosok figyelmét, a kik az időjárásnak a betegségekre való befolyásáról megvoltak győződve. Sőt minthogy ők a betegségekre való hajlandóságot a testi constitutióval, ez utóbbit pedig a lelki tulajdonságokkal is kapcsolatba hozták, kutatniok kellett azt is, hogy minő összefüggés van a klíma és az embernek testi és lelki alkata között. Ezt teszi a «*περὶ ἀέρων ὁδάτων τόπων*» szerzője. Ez a mély gondolkozású író, a kiben Hornyánszky másokhoz hasonlóan magára Hippokratésre ismer, midőn az évszakoknak befolyását a betegségekre vizsgálja, már tekintettel van arra, hogy az előbbieket nem mindig és mindenütt azonosak és ebből a szempontból állapítja meg az összefüggést köztük és a betegségek között. Már ebben a részben is a főszínyt az időjárás változásaira helyezi. Az utóbbiaknak még nagyobb szerepet juttat ott, ahol a klíma helyi eltéréseit fejtegeti. Négy klimatikus övet különböztet meg: az állandóan forró és száraz Egyiptomot és Libyát, a szerinte mindig hideg és nedves Skythiát és vele szomszédos Északázsiát, az állandóan mérsékelt éghajlatú övet, melyhez Ázsia legnagyobb, középső részét számítja és végül a változatos éghajlatú, nagy helyi és időbeli eltéréseket mutató Európát. A főszínyt Európa és Ázsia lakóinak megkülönböztetésére helyezi. A perzsa háborúk emléke, a melyek a déliek nagyító phantasiájában (voilà Tartarin) Európa s Ázsia harczainak tündek fel, arra a meggyőződésre juttatta a görögöket, hogy az európaiak sokkal bátrabbak, mint az ázsiaiak. A görög dicsőséget hirdető történeti és szónoki művek, melyek a perzsa haderő nagyságát szinte hihetetlen mértékben fokozták, nagyban hozzájárultak e különbség érzetének megszilárdításához.

A tépelődő hajlam nem elégedett meg ennek a ténynek constatalásával, hanem annak okát is kereste és az ázsiai gyávaság okát csakhamar a despotikus kormányformában lelte fel. Ez a némileg tendenciózus magyarázat, melynek elterjedését, amint az Herodotosból kitűnik, bizonyára előmozdította a görögök között dívó tyrannisgyűlölet, elméletileg is könnyen plausibilissá volt tehető. Szerzőnk nem lett volna korának gyermeke, ha ennek igazságát el nem ismeri. Ennek kapcsán aztán ő is Herodotoshoz hasonlóan (pl. ott, ahol a lydiaiak elpuhulásáról beszél, I. 155—157.) nyíltan vallja, hogy a törvény (*νόμος*) nagy befolyás-

sal van az emberi jellem alakulására. E mellett azonban az európaiak és ázsiaiak közti különbséget arra a különbségre igyekeznek visszavezetni, amelyet Európa és Ázsia klímája között észlelt. Ezért állítja, hogy az ázsiaiak gyávaságának oka az egyenletes, az európaiak harciasságáé a változatos klíma. Az összefüggést pedig így magyarázza: az időjárás hirtelen nagy változásai (*μεταβολαί*) következtében a lélek megrázkódtatásokon (*ἐκπλήξεις τῆς γνώμης*), a test pedig erőszakos változáson (*μετάστασις ἰσχυρὴ τοῦ σώματος*) megy keresztül; ezek pedig a testre edzőleg, a lélekre élénkítőleg hatnak. Azért lesznek a változatos klíma alatt élők magasak, szikarak, fáradalmat tűrők, makacsak, harciasak, a művészetekben és mesterségekben ügyesek. Ezzel szemben az egyenletes klíma alatt élők, hol az időjárás változásai hiányznak, kisebbek, elhizottak, elpuhultak, könnyelműek, felületesek, ügyetlenek és gyávák lesznek. Sőt a klíma és emberi alkat között még más összefüggést is észlelt; ahol a klíma egyenletes, ott az emberek is jobban hasonlítanak egymáshoz, mint ott, ahol erős változások vannak. Sőt az előbbi esetben még a vidék is egyenletesebb lesz, mint az utóbbiban, a mi az ok és okozati viszonynak nyilvánvaló felcserélése.

A klíma, a vidék és az emberalkat közti összefüggésnek felismerése csirája a milieu-elméletnek és az anthropogeographiának. A milieu-elmélet folytatólagos történetét Taineig különösen az utóbbira való tekintettel vázlatban megírta Dutoit Eugénia, a ki némi túlzással Hippokratesben látta ennek az elméletnek a megalapítóját. Hornyánszky is az ő adataiból kiindulva, de azokat bővítve és módosítva, ismerteti ennek az elméletnek fejlődését. De Hornyánszky aztán megállapítja azt is, hogy a klíma és az emberi alkat közt az összefüggést nem Hippokrates fedezte fel. Már Herodotos, a ki pedig alig állhatott Hippokrates hatása alatt, ismerni látszik ezt az összefüggést, sőt ő is Hippokrateshez hasonlón, a betegségeket a klíma változásaival hozza kapcsolatba. A *«περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων»* szerzője tehát csak egy már régibb, tapasztalatokon alapuló megfigyelést igyekezett magyarázni és rendszerbe foglalni.

A klíma és az emberi alkat közt az összefüggést a nedvelmélet segítségével csak mesterkéltlen lehetett magyarázni. Azok, a kik a nedvelméletből indultak ki, sokkal közvetlenebb összefüggést találhattak a táplálék és az emberi alkat között. Ezt az összefüggést tárgyalja a *«περὶ γονῆς»*, a *«περὶ φύσιος παιδίου»* és a

«περὶ νοούσων» negyedik könyvének szerzője. Nedvelmélete lényegesen eltér a «περὶ φύσιος ἀνθρώπου» szerzőjének nedvelméletétől. A sárga és fekete epe között nem tesz különbséget, e helyett negyedik alapnedvnek a vizet tekinti. Élesen figyeli meg a természetet, különösen a növények életét és ezekre a megfigyelésekre és a belőlük levont következtetésekre alapítja elméletét. A növény a földben levő nedvekből táplálkozik. Már most ő azt tapasztalta, hogy ugyanaz a növény, azonos klíma mellett is, az egyik helyen megél, a másikon nem. Ebből azt következteti, hogy az utóbbi helyen a talajból az illető növény táplálékát képező nedvek hiányzanak. A föld tehát különféle nedveket rejt magában, de az egyes növény csak azokat szívja fel, amelyek neki táplálékul szolgálnak. Táplálékul neki pedig csak azok szolgálhatnak, melyekhez hasonlókból maga áll, mert különben sajátosságait nem őrizhetné meg. Ennek általánosítása az a kémiai valórokságra emlékeztető és Hornyánszky szerint (58., 59. l.) már Empedoklesnél található, bár nála még megfigyelésekkel és racionális megokolással nem támogatott primitív physiológiai tétel, hogy a hasonló természetek vonzzák egymást. A mi áll a növényről, áll az emberről is. Szükséges tehát, hogy az emberi testet tápláló anyagokban meglegyenek az emberi test alapnedvei. Csakhogy ezek az egyes anyagokban más-más mértékben vannak meg és így az orvosnak módjában van a táplálék mennyiségének és minőségének meghatározása által a testnedvek egyensúlyát és ez által az egészséget helyreállítani, illetőleg állandósítani. Ezen alapszik a hippokratesi diätetika.

De szerzünk tovább megy. A növény csak azt veszi fel táplálékul, a miből maga áll. Tehát szükséges, hogy a magban, a csirában már mindazok az anyagok meglegyenek, amelyek a kifejlett növényben vannak. Csak így történhetik meg, hogy a rózsból ismét rózsza, a foghagymából ismét foghagyma lesz. Hasonlóképpen szükséges, hogy az emberi embrióban már mindaz meglegyen, a miből a kifejlett ember áll. Minthogy pedig az embrió keletkezését az akkoriban közönségesen, úgy Alkmaion, mint Parmenides, Empedokles és Anaxagoras által vallott nézet szerint (Censorinus: de die natali 5. 4.) úgy magyarázza, hogy a férfi és nő testéből kiváló sperma az anyaméhben egyesül, következteti, hogy már ez a sperma is az anya és atya egész testéből annak mindegyik részéből tartalmaz valami parányit (pangenesis.) Ha az anyának valamelyik testrészéből több

sperma kerül a magzatba, mint az atyának megfelelő testrészéből, a gyermeknek illető testrésze az anyjáéhoz fog hasonlítani és megfordítva; a gyermek tehát mindkét szülejéhez hasonlít (*ὁκόθεν ἀπὸ τοῦ σώματος τοῦ ἀνδρὸς πλέον ἔλθῃ ἐς τὴν γονὴν, ἢ τοῦ γυναικὸς, τὸ τέκνον κεῖνο κάλλιον ἔοικε τῷ πατρὶ· ὁκόθεν δὲ πλέον ἔλθῃ ἀπὸ τῆς γυναικὸς τοῦ σώματος, κεῖνο κάλλιον ἔοικε τῇ μητρὶ. ἔστι δὲ οὐκ ἀνυστὸν πάντα τῇ μητρὶ εἰκέναι, τῷ δὲ πατρὶ μηδέν· ἢ τὸ ἐναντίον τούτου, μὴ δ' ἑτέρῳ εἰκέναι μηδέν, ἀλλ' ἀμφοτέροισιν ἀνάγκη τίς ἐστὶν εἰκέναι τινί· εἴπερ ἀπ' ἀμφοτέρων τῶν σωμάτων τὸ σπέρμα χωρέει ἐς τὸ τέκνον*). Mintha itt már csiráját találónk annak, a mit Haeckel az amphigon átöröklés törvényének (*lex hæreditatis mixtæ seu amphigonæ*) nevez és az összes különmemű organikus lényekre kiterjesztve így formuláz: «Bei allen Organismen mit getrennten Geschlechtern vererben sich die nicht sexuellen Charaktere gemischt fort, d. h. es gleichen die männlichen Descendenten zwar in den meisten Charakteren mehr dem Vater, aber in einigen auch der Mutter, und ebenso gleichen die weiblichen Descendenten zwar in den meisten und wichtigsten Charakteren mehr der Mutter, aber in einigen auch mehr dem Vater.» A hasonlóságot aztán szerzőnk a morfológiai tulajdonságokról kiterjeszti a physiológiaiakra is és kifejti, hogy erős szülők gyermekei erősek, gyengéké gyengék, egészségeseké egészségesek, betegké betegék lesznek. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki a «*περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*» szerzője: «ὁ γὰρ γόνος πανταχόθεν ἔρχεται τοῦ σώματος, ἀπὸ τε τῶν ὑγερῶν ὑγιερὸς, ἀπὸ τε τῶν νοσερῶν νοσερός... γίνονται ἔκ τε φαλακρῶν φαλακροὶ καὶ ἐκ γλαυκῶν γλαυκοὶ καὶ ἐκ διεστραμμένων στρεβλοὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλῆθος καὶ περὶ τῆς ἄλλης μορφῆς ὁ αὐτὸς λόγος.» Tehát a milieu mellett az embert determináló főtényezők másodika is, a származás, a nedvelmélet alapján meg van okolva és tudományos rendszerbe van foglalva. Az alkalmazkodás, adaptáció, törvényéhez lép az átöröklés, hæreditas, törvénye. És itt is ugyanaz az óvatosság. A milieu-elmélet hirdetője itt is azt mondja, hogy a szabály ὡς ἐπὶ τὸ πλῆθος érvényes, a «*περὶ γονῆς*» szerzője pedig ezt még tudományosan is megokolni igyekszik.

Különben a szülők és gyermekek közt a hasonlóságnak észrevévése, mely e tannak alapul szolgált, ép oly kevésbé érdeme a «*περὶ γονῆς*» szerzőjének, mint a klíma befolyásának felfedezése a «*περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*»-é. Sőt a philosophusok már előtte is ezt a már nagyon régi tapasztalatot rendszerbe is igyekeztek

foglalni. Empedokles szerint (Censorinus i. h. 6., 7.), ha az atyai és anyai sperma egyformán meleg, atyjához hasonló fiú keletkezik, ha mindkettő egyformán hideg, anyjához hasonló leány. Ha az atyai sperma melegebb az anyainál, a gyermek anyjához hasonló fiú lesz; ha az anyai a melegebb, atyjához hasonló leány. De a gyermek még ahhoz az alakhoz is hasonlíthat, amelyet a phantasia a fogamzás pillanatában a nő elé varázsol, így pl. élettelen tárgyakhoz, szobrokhoz vagy képekhez (Aet. V. 12., 2. lásd Diels: *Fragmente der Vorsokratiker.*) Parmenides a hasonlóságot a sperma képződésének helyével magyarázta és Anaxagoras, bár még csak általánosságban, azt tanította, hogy a gyermek ahhoz hasonlít, a kinek testéből több sperma került ki (Censorinus, i. h. 6., 8.). Orvostudósaink érdeme tehát csak az, hogy a gyermeket úgy atyjához, mint anyjához hasonlónak állították, hogy a hasonlóságot a morfológiai tulajdonságokról a physiológiaiakra is kiterjesztették és hogy a hasonlóság törvényét a nedvelmélet alapján egy egész életünket meghatározó természeti törvény folyamányaként igyekeztek megokolni. Mindamellett véleményem szerint ez is elegendő arra, hogy az átöröklés tana ne csak futólagosan említettessék, hanem beható fejtegetésben részesüljön.

Tehát olyanok vagyunk, mint amilyenek szüleink voltak és olyanok vagyunk, mint amilyenekké a környezet és a törvény tesznek bennünket. Az átöröklés minket a multhoz csatol, de a környezet és a törvény átalakíthatnak bennünket és viszont az átalakulás folytán szerzett tulajdonságok átöröklés által ismét állandó jelleget ölthetnek. A skytha nők, ha Hellasba kerülnek, könnyebben fogamzanak, mint hazájukban, állítja a «περί ἀέρων ὑδάτων τόπων» írója. Ugyanő a μαχροκέφαλοι sajátságos fejformáját azzal magyarázza, hogy ennél a népnél valamikor szokás volt a csecsemők fejének ezt az akkor szépnek tartott alakot adni és e fejforma aztán átöröklés következtében a szokást túlélte, noha a szokás hanyatlása után a rendes fejforma is gyakorivá lett. Ámbár itt határozott szavakkal csak az összefüggés a νόμος és a φύσις, az emberi és a természeti törvény között állítatik, mégis mintha itt már csirája volna annak, a mit Haeckel a progressív átöröklés törvényének (lex hæreditatis adaptatae sive acomodatae) mond és ismét az összes organikus lényekre kiterjesztve így formuláz: Alle Charaktere welche der Organismus während seiner individuellen Existenz durch Anpassung erwirbt



und welche seine Vorfahren nicht besaßen, kann derselbe unter günstigen Umständen auf seine Nachkommen vererben. A fajoknak átalakulás által más fajokból való származásáról akkor azonban még nem volt szó, sőt éppen a «περὶ γονῆς» szerzője, amint láttuk, határozottan a fajállandóság (Species Constant) mellett foglal állást. De ha a progressív átöröklési törvénynek e kezdetleges alakjával kapcsolatba hozzuk azt a már Empedokles selectio tanában kifejezett és erre való hivatkozással Aristotelesnél is megemlített elméletet, melynek értelmében a meglevő fajok azért látszanak bizonyos célra és célnak megfelelően teremteteknek, mert az esetlegesen alakult képződmények tömegéből csak az ilyenek maradhattak életben, míg a meg nem felelőek szükségképen elpusztultak, amely elméletről Windelband nagy túlzással azt állítja, hogy az «die ganze heutige Entwicklungslehre in nuce enthält»; ha emellett még tekintettel vagyunk Platonak a «*Timaios*»-ban kifejtett és a lélekvándorlás tanára emlékeztető sajtószerű descendenz teoriájára, mely azonban inkább magasztos költői gondolatnak, mint tudományos elméletnek illik be; ha végül ehhez még hozzávesszük azt, hogy Theophrastos művében az említett átöröklési és alkalmazkodási törvények az egész növény- és állatvilágra kiterjesztetnek és úgy az egyedek, mint a fajok közti különbségek magyarázatára használatnak és különösen az állatokról mondatik, hogy azok «καὶ τῇ ἄρρενι καὶ τῇ θήλει καὶ τῇ χώρῃ καὶ τῷ ἀέρι καὶ ἀπλῶς ταῖς τροφαῖς λαμβάνουσι διαφορὰς, ὅθεν καὶ γενῶν ιδιότητες γίνονται» (de causis plant. 4., 11., 7.): e gondolatok további fejlődését felfedve talán mégis sikerül valami összefüggést a hippokratesi és darwini tanok között találni. A nedvelmélet tehát, bármilyen alaptalan hypothesis volt is, mégis alkalmas volt arra, hogy annak segítségével a származásra vonatkozó, részben már régebben megfigyelt jelenségek, egy egységes természeti törvény folyamányaiként tétessenek érthetőkké.

Mindez az emberi élet törvényszerűségének felismeréséhez vezetett. És itt a hippokratesi iratoknak egy nagyon leszólt pontjáról kell megemlékeznünk, a szám-mystikáról. Roscher foglalkozott ezzel leginkább és ő kimutatta, mekkora szerepet játszik ezekben az iratokban a 7-es, a 9-es és a 40-es szám, az előbbiek inkább a kétes eredetűekben, az utóbbi inkább a valóban hippokratesi eredetűeknek tartott munkákban. Azt is kimutatta, hogy ezek a számok minden nép világnézetében nagy sze-



repet játszottak. Ha tehát igaz is, hogy a szám-mystika elterjedését a babona nagyban előmozdította, másrésről ezek a babonák egymástól függetlenül keletkeztek és bizonyos törvényszerűség megfigyelése volt az alapjuk. És mikor a szám-mystika a tudományban is helyet foglalt a Pythagoreusok tanításában, akkor a mindenség és az ember életének törvényszerűségét volt hivatva megmagyarázni. A hippokratesi iratok legtöbbje még ebben a tekintetben is haladást látszik mutatni. Már nem a szám az többé, a mi szabályoz, hanem csak az élet törvényszerűségének folyománya. A szenteknek tartott számok mellett profán számok is érvényesülnek, a mi a babonás és játékszerű elemnek a tudományból való lassankénti kiküszöböléséhez vezetett.

Az emberi életet szabályozó természeti törvényeknek valódi felismerésétől tehát még távol álltak e kor orvosai. De ők már hittek ilyen törvények létezésében és azok megismerésére is törekedtek. «*Νόμος μὲν πάντα κρατύνει*», mondja a «*περὶ γυνῆς*» szerzője ; a «*περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*» írója pedig így szól : «*ἔχαστον δὲ ἔχει φύσιν τῶν τοιούτων καὶ οὐδὲν ἄνευ φύσιος γίνε-ται.*» (Lásd Hornyánszky 195/6. l.) A természeti élet jelenségei többé nem úgy tűntek fel, mint természetfeletti lények szeszélyeinek megnyilatkozásai. Meggyőződéssé vált, hogy «a természet irányítása megint csak a természet rendje szerint és nem annak ellenére történhetik» (Hornyánszky, 329. l.). És ez a tudat mind mélyebb gyökeret vert az emberek gondolatvilágában. A régi vallás már csak a műveletlen tömeg lelkében élt, az intelligencia fölött elvesztette uralmát és amennyiben még itt-ott megmaradtak a régi elnevezések, egészen új képzetek és fogalmak fűződtek hozzájuk. A családi, társadalmi és állami életben is találunk még a régi felfogás maradványaival, de ezek már csak, mint üres formák, palástul szolgáltak teljesen új alakulatoknak. A művészek még mindig gyakran merítették tárgyukat a mythológiából, de ezek már csak keretül szolgáltak az önmagában szépek kifejezésére. Hasonlóképen alakultak át az erkölcsi nézetek. Az emberek a hagyománytól függetlenül kezdték vizsgálni, mi a jó és mi a rossz. Az eredmény, melyre így jutottak, természetesen különféle volt és mindezek a különféle nézetek ismét nagy hatással voltak gondolataikra és cselekedeteikre. Mindezek a változások természetesen nem csakis az itt vázolt gondolatfolyamatnak voltak következményei, sőt részben maga ez a gondolatfolyamat is következése e változásoknak. A régi görög világ

az ötödik század végén letűnt és helyébe egy új görög világ lépett, melynek alkotásai örök táplálékul szolgálnak az emberi értelemnek és érzelemnek.

HEINLEIN ISTVÁN.

**Studi di Storia Orientale, Vol. I. di Leone Caetani, Deputato al Parlamento. Milano (Ulrico Hoepli) 1911; XV és 419 l. 8°.**

E munka szerzője, *Leone Caetani, Teano hercege* 1905 óta *Annali dell' Islam* címen az iszlám történeteiről egy nagyszabású munkát tesz közzé, mely, amint annak idején már a *Budapesti Szemlében* (CXXII. köt. 311—314. l.) jeleztem, e tudományban korszakot alkotónak mondható. Évről-évre indulva, kimerítő terjedelemben mutatja be az események ismeretének forrásait, egymással szembevetve, összehasonlító kritika alá fogja azokat, ismereti eltéréseiket és ellenmondásaikat, kideríti ezek okait és irányzatosságát, megállapítja a hagyomány szétágazó irányait és eredményül az iszlám politikai fejlődését és tényezőit teljesen új világításba helyezi. Ez óriási méretekben induló munka (eddig csak a hidsra 22. évéig terjedően négy folio alakú kötet jelent meg belőle, összesen CXCVI. és 3918. lappal) nem csupán az iszlám történetére kiválóan fontos, hanem általán, különösen a forrás-kritika szempontjából, a históriai módszer iskolájának nevezhető. Már e nagy monographiában is, mely szoros szakszerűsége és részletező jellege mellett a tárgyalt eseményeket a nagy világtörténeti folyamatok kapcsolatába helyezi, a történetek rugóinak félderítésében a források szigorú kritikáját az egész munkán uralkodó magas szempontokkal egyesíti. A beható forráskritikus és a történetphilosoph szövetkezik a szerző egyéniségében. Azontúl egyetemes történeti műveltsége a tárgyával rokon területekbe vezeti a szerzőt; kritikai vizsgálódásait érdekesnél érdekesebb művelődéstörténeti excursusokkal élénkíti.

A nagy munkának mintegy mellékes hajtása akar lenni az a sorozat, melynek első kötetét mutatjuk be ez ismertetésünkkel. E négy kötetre szánt könyv céljául maga a szerző első sorban a nagy munka eredményeinek, a nagyobb közönségnek hozzáférhető, összefoglaló bemutatását tűzi ki. Ez első kötet azonban, bár a művelt nagyközönség igényeinek megfelelő alakban, a jelzett célt nagyban túlhaladja. Végső fejezetében (289—400. l.)

az iszlám keletkezésével és első terjedésével foglalkozik, csakugyan a nagy munka eredményeit összefoglaló módon. A megelőző részekben azonban teljességgel eredeti szempontokból a sémi faj és az arab nemzet sok ezeréves őskorába visszanyúló viszonyai alapján kutatja az iszlám történeti előzményeit. Ily mély alapra a történet e részét soha senki még, nem építette; ily messzire visszanyúló folyamat szempontjából az iszlám keletkezését eddig egy történetíró sem vizsgálta. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a teánói herczeg könyve ez irodalom legradikálisabb jelenségének tekinthető. Mély problémáját positiv természettudományi alapon vizsgálja és az olvasót lépésről-lépésre csudálkozásra készítő meglepő eredményeket mutat fel.

Caetani azt a mozgalmat, melyet az iszlám a VII. században keltett és mely rövid idő alatt a történelemben ismert legnagyobb világbirodalom alakulására vezetett, a sémi faj történetének legősiebb korszakaival hozza kapcsolatba és a faj vándorlásai és államalkotásai láncolatának legutolsó szeméül tünteti fel. Eddigélé az iszlám keletkezésének magyarázatára megelégedtünk azzal is, hogy az eredet legközvetlenebb szellemi milieu-jének felderítésére és megértésére törekedtünk; vizsgáltuk az arab társadalom helyzetét a Muhammedet közvetlenül megelőző időben és azokat a befolyásokat, melyek közelebbi és távolabbi környezetéből reá hatással lehettek. Csak az utolsó két évtizedben mutatkozott némi kísérlet arra, hogy az iszlám előtti arab világot az arab félsziget elzárkozottságából kiemeljük és Ázsia nagy népeinek történeti kapcsolatába helyezzék. Nevezetesen Winckler Hugó, a híres assziriológ és az ókori keleti világ történetének kutatója számos munkában, de különösen *«Altorientalische Forschungen»* cz. gyűjteményes munkájában (3 kötet, Leipzig 1893—1900.) az asszíriai emlékekből mutatta ki azokat az érintkezési pontokat, melyeken az ókori Arábia az ázsiai népek történeti folyamatába illeszkedik. Kimutatta, hogy az ékiratokban előforduló *Magan*, *Milukkhka*, *Muszri* és egyéb tartomány- és népnevek Arábia egyes részeit jelölik, melyekkel a nagy babylon-asszíriai birodalom politikai és gazdasági kapcsolatban állt. E felfedezések, melyek véget vetettek annak az addig megingatatlanul uralkodó feltevésnek, hogy Arábia a maga sivatagi elzárkozottságában egészen a középkorig a világforgalom hozzáférhetetlen területe volt, melyen a nagyhatalmak hódító kísérletei (Nagy Sándor, Aelius Gallus) mindenkor fennakadtak.



nagyrészt módosították a szempontokat, melyekből az ókori Arábia viszonyait szemléljük.

Winckler tanításának, mely a geographai nomenklatura magyarázatában gyökeres felforgatásokkal járt (*Muszri* megszűnt Egyiptom nevének lenni, a bibliai Midian azonosává vált; *Assur* a Holttenger partjára került), számos híve akadt az assziriológiai iskolában; jelesül *Hommel* (*Aufsätze und Abhandlungen; Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, 3-ik kiadás, München, 1909) a legbővebb alkalmazással fejtette ki Winckler elméleteit. Sőt akadtak már népszerűsítői is. *Weber Otto* (több kis munkában, főképen *Arabien und der Islam* [«*Der alte Orient*» 2. sorozat. III. évf., 1. füzet] Lipcse, 1904), és *Grimme Hubert* a Muhammed életrajzában, mely a művelt nagyközönségnek szánt gyűjteményben jelent meg, (*Die weltgeschichtliche Bedeutung Arabiens. Muhammed* [*Weltgeschichte in Charakterbildern*. München, 1904] az iszlám előzményeit a Winckler-Hommel kombinációihoz fűzik. Ez elméletek nem bírták kikerülni a régi alapot teljesen felforgató túlzásokat; néhol féktelen optimismussal szemmelátható valószínűtlenségeket, hogy ne mondjam, lehetetlenségeket kockáztatnak. A régi iskola hívei ezért óvatossággal viselkednek a következtetéseikben mindinkább mértéktelenebb assziriológus iskola hypothesisei irányában.

*Caetani* nem azok közé sorakozik, kik az új iskola tanaival szemben visszautasító állást foglalnak el. Sőt belőlük azokat a pontokat, melyeket a történelmi és philológiai kritika szempontjából megállhatóknak ismer el, egy egyetemesebb rendszer körébe helyezi. Csak láncszemeknek tekinti a sémi fajnak a praehistorikus homályba visszanyúló viszontagságai konstruálásában. Mert C. bizony nagyon mély alapra építi a probléma tárgyalását. A *sémiség őshazájának* vitás kérdéséből indul ki. Tudva van, hogy e kérdés eldöntésében sok ideig háromféle vélemény járta. Némelyek Mesopotámiából, mások Afrikából, az ethióp alpesek vidékéről indítják útnak a sémiak történelmi előtti népvándorlását; míg mások Arábia fennsíkját (Nedsd) tekintik az osztatlan sémifaj őshazájának; innen elindulva telepedtek volna meg egyes csoportjai Ázsia különféle területein, melyeken aztán külön-külön együtt élve alakultak önálló nép-egységességek, alakították ki egymással rokonságban levő nyelv-járásaikat: az aramäus-nyelveket, a kanaáni nyelveket, az Afrikába vándorlók az abessziniai délsémi nyelvjárásokat.

Ez ellentétes thesisek képviselői leginkább philologiai okokkal, az illető nyelvek hasonló szemléletéből levont következtetésekkel erősítik állásukat. (Lásd e vitás kérdésről értekezésemet: *«A sémi faj őshazájáról és vándorlásáról.»* Nyelvtudományi Közlemények 1875. évi XII. kötet, 285—340. lap.). Caetani e szétágazó vélemények közt, ellentétben tanárával, *Guidi* római professzorral, a mesopotámiai hypothesis leg-erősebb védőjével, a sémiség arab őshazája mellett foglal állást. Még pedig, nem pusztán philologiai alapon; következtetéseit inkább természettudományi, közelebb geológiai megfontolásokra alapítja. Geikie, Croll és más természettudósoknak a jégkorszakról szóló kutatásaiból azt a következtetést meríti, hogy e korszakban Arábiában még oly természeti körülmények uralkodtak, hogy ottan az emberiség sűrű tömegei megélhettek, míg Mesopotámia természeti viszonyai közt abban az időben ily feltételeknek teljességgel híján volt. Bebizonyítja továbbá, hogy későbbi korszakokban e viszonyoknak éppen ellenkezője állott be. A középső és keleti Arábia területei fokonsint *«elszáradásnak»* (inardimento) estek áldozatul. A hol ősidőben sűrű erdőség foglalta el a felületet, melyet folyamok szeltek át és melynek klímáját esőzés mérsékelte és termékenyítette, lassankint (sok évezredes folyamatokra kell gondolnunk) teljes kiszáradás állott be. Az élet helyét halál foglalta el. Kevés oázistól ritkán félbeszakított homoksivatag foglalta el az ősi erdőket és virányokat. A florával megváltozott a területek faunája is. Mindinkább elpusztultak a kényelmes megélhetés feltételei. Az éhség és szükség kivándorlásra szorította a tömegeket. Ily természeti változások már ősrégi, a történet előtti időkben őshazáikból való elbujdosásra indították az embereket. A mi természetesen nemcsak Arábiáról áll, hanem mindazon vidékekről is, a melyek ugyanazon természeti változások következtében fokonsint elszáradtak. Ebből magyarázza C. azt a tüneményt, hogy sok vidéken, a honnan már évezredek óta a kultúra teljesen kiveszett s a lakosság gyér maradékokra apadt, az ásatások annak bizonyosságát nyújtják, hogy ott évezredekkel időszámításunk előtt magas kultúra virágzott. C. e tekintetben *Bent* délafrikai kutatásainak eredményeire hivatkozik, meg *Stein Aurélie*-re (kit különben a 85. lapon «anglo-indian»-nak minősít) és *Scen Hedin*-re a középső Ázsiában. Az e tudósoktól felkutatott ősi kultúrta-  
ságok oly vidékeken, melyek mostan emberektől gyéren lakva, a

teljes pusztulás képét mutatják, abban a tényben lelik magyarázatukat, melyet a washingtoni «Carnegie-Institution» Turkesztánban végzett geológiai expedíciója (Pumpelly, *Exploration in Turkestan* 1905) megállapított: ez ősidőben termékeny és virágzó, sűrűn lakott vidékeknek lassankint beállott elszikkadásában (*essiccamento dell' Asia Centrale*). Hisz különben ugyanez áll az afrikai Szaharáról is, melynek homoksivatagját hajdan virágzó kultúra foglalta el (61. l.).

A kedvező természeti feltételek közt virágzó Arábia volt tehát a sémi faj ősfészke; a megélhetésre kedvezőtlen természeti változások voltak évezredekén át indító okai a lakók folytatólagos kivándorlásának oly vidékekre, ahol párhuzamos természeti változások kedvező feltételeket teremtettek. Ily módon jutottak el a sémiak különféle rétegei már történetelőtti időkben, de aztán a történeti idők folyamataiban mind sűrűbben, a középtenger medencéjét alkotó európai és afrikai területekre, Egyiptomba is, ahol az őslakossággal vegyülve, sajátos kultúra kifejlődésének voltak tényezői; így jutottak el Babiloniába és Asszýriába, ahol nagy államokat, egész Nyugatáziát ellepő hatalmas birodalmakat alkottak, így Palesztinába (phoenikiai, kanaáni népek, héberék), így innen északra, Szíriába (aramaeusok).

Mindezen, sok évezredre terjedő kivándorlásokból és megtelepedésekből magyarázza C. Ázsia nagy történeti eseményeit, az első nagy babiloniai monarchia alakulását I. Sargon alatt (3800 Kr. előtt), a másodikét az Arábiából kivándorolt Hammurabi-dynastia alatt (2000—1800 Kr. előtt), melyet alkotójának nagy törvényhozói ténye is világtörténeti nevezetességre emelt. E dynastia tiszta arab jellegét, mint legelőször *Hommel* mutatta ki, most pedig szerzőnk megerősíti, kétségtelenné teszi tagjainak az ékírásokon olvasható, tisztán arab hangzású és értelmű tulajdonnevei. Őket aztán a Kr. előtt I. évezred küszöbén a már régóta a Tigris felső mentén megtelepedett asszýrek váltják fel Ázsia uralmában, ezeket pedig a keleti Ázsiából származó káldok szorítják ki az uralomból, kik 606-ban Kr. előtt Nabukodonozorral az Egyiptom határáról az iráni fennsíkig terjedő hatalmas káld uralmat alapítják meg. «Nabukodonozornak, Babilon legelső káld királyának birodalma — úgymond szerzőnk — (199. l.), valamint az 1800 esztendővel ő előtte a Hammurabié, valóságos arab birodalom volt, mint a minőt 1200 évvel később a muszlim arabok Omar alatt ön-

«tudatlanul fognak újjáébreszteni.» Mert e dynastiával a VI. században Kr. e. vége szakad egyelőre a sémiták hatalmának Ázsiában. Uralmuk hajdani területeit a hatalmas médusok, majd a még hatalmasabb perzsák foglalták el. Kyros, Kambyzes és Darius alatt szemtanújává lesz Ázsia az árja népek előnyomulásának és diadaluknak a semita hegemonia fölött. A perzsa uralmat Nagy Sándor hódítása váltja fel, vele és utódaival, a seleukidákkal a görög elem túlsúlya jut érvényre Ázsia uralmában, végre Rómáé és a parthusoké, míg a III. században Kr. u. az iráni elemnek a sassanidák által felkeltett politikai és művelődési renaissance-ával ismét a perzsáknak jut Előázsia uralmában a parancsoló szerep. Egy évezrednél hosszabb korszakon át a sémiak teljességgel háttérbe szorultak Ázsia állami életében; a hajdani uralkodók ez idő alatt alávetettjei voltak a helyükbe ült médusoknak, perzsáknak és görögöknek. E szolgaságnak a Kr. u. VII. század közepén az iszlám hódító előnyomulása vet véget «il quale rappresenta l'ultima, la più gloriosa e la più grande rivendicazione semitica che la storia ricordi» (200. l.).

Ezzel szerzőnk munkája tulajdonképeni céljához érkezett el. Az iszlám kitörését az arab félszigetből és hódító sikereit azokon a területeken, melyeken évezredekkel azelőtt más sémi világbirodalmak keletkeztek vala, a sémifaj őshazájából, Arábiából való kivándorlásának utolsó mozzanatául tekinti és mint az imént egy idézetből láthatjuk, ama nagy világtörténelmi mozgalmak okszerű folytonosságába helyezi. E szempont lebegett szeme előtt már az előbbi korszakok nagy eseményeinek jellemzésében is. «Bizonyosnak vehető, hogy mindazok a politikai terjeszkedéssel járó mozgalmak, melyekkel a Kelet régi történetében az arab hódításig az egymásra következő századokban találkozunk, nem egyebek, mint kísérletek arra, hogy a sumer-semita birodalomnak I. Sargon alatt 3800-ban Kr. e. fennállott viszonyai helyreálljanak. Más szóval: valamint a Tigris és az Eufrates medenczéjének kedvező helyzete legnagyobbbrészt a perzsa öböl és a Középtenger közötti terület kereskedelmi útjának feltétlen birtokolásától függ, úgy az ép említett területnek egy uralom és egy törvény alatti egyesítése mindenkor elkerülhetetlen történelmi szükségnek mutatkozott. Ez volt mindenkor a nagy babilonai imperiumoknak, az asszírjai és káld királyok véres harczainak, Róma és a parthusok, majd Byzancz és a sassanidák között a háborúk belső oka egészen a nagy moszlimhódításokig. A politikai fel-

tételek, melyek a nagy őstörténeti birodalmak jólétének tényezői voltak, ugyanazok, mint amelyek Előázsiában az arab hódítás idejében érvényesülnek. Babilonia, Arábia, Mesopotámia és Szíria soha másképen nem virágozhattak, mint egy uralom alatti egységben. Az omajjádák, abbászidák, sőt még újabb időben az oszmán törökök birodalmai nem egyebek, mint felélesztői, utánozói a régi babiloniai hagyománynak, és talán ez maga sem egyéb, mint ismétlése a sumeri ősképeknek, mely a Kr. e. 4000 évnél is idősebb.» (175. lap.)

Már az *Annaliban* is az iszlám első terjedésében és azon hódító sikereiben, melyekkel az arab-nomád csoportok a Muhammed vallását az arab félszigeten túl Szíriába, Perzsiába és Egyiptomba vitték, mindenütt véget vetve a nagy birodalmak és a régibb vallások uralmának, csekély részt tulajdonít a vallásos lelkesedésnek. Váltig ismétli nagy munkájában és a jelen összefoglalásban is, hogy *il fame*, az éhség volt az indító erő, amely az arabok legnagyobb részét Muhammed és első utódai mellé sorakoztatta és harczkedvüket élesztette. Arábia gazdasági viszonyai, természeti feltételei mindinkább kedvezőtlenebbekké lettek. Csak a félsziget nyugati és délnyugati részén a Vörös-tenger mellett végighúzódnó keskeny partterületen voltak tűrhető viszonyok, melyek számosabb lakosság fenntartását lehetővé tették; itt a tenger közelsége jobb feltételeket nyújtott, elegendő esőzést, friss legelőt és egyebeket, és ez volt földrajzi fekvésénél fogva az Indiából egészen Mesopotámiáig terjedő kereskedelem szárazföldi útja is. Itt a lakosság meglehetősen jólétben élhetett, régóta városi élet fejlődött a művelődés némi érvényesülése mellett. A vallásos hagyomány központjai (különösen Mekka szentélye) itt tartották fenn magukat. Különösen a délnyugati tartomány (Jemen) építkezési emlékei és sok ezerre menő feliratai még mai napig is tanúi e tartomány régi műveltségének és virágzásának. Ellenben az e keskeny földszávtól keletre elterülő óriási lapályon feltarthatatlan volt a pusztulás, a természeti viszonyok változásai itt megnyomorították az élet feltételeit; itt a legszükségesebbek hiányában rabló beduin-életnél egyéb nem fejlődhetett.

Az ókor óta a szükség kivándorlásra kényszerítette a lakosságot e területről, mely nagyobb tömegeknek nem nyújthatta az élet legszükségesebb feltételeit. E kivándorlási kényszer soha sem gyengült. Csak döntő alkalom kellett arra, hogy a lakosság vándorútra keljen és hogy oly területeket keressen.



a maga számára, melyeken boldogulhatott. Ilyen alkalmat nyújtott a VII. század elején a Muhammed hívására megszületett iszlám. Nagy lelkesedéssel csatlakozott a beduinság azon portyázásokhoz, melyeket a próféta halála után uralkodó utódai a szomszéd területek ellen indítottak; C. szerint nem vallásos buzgalom, hanem az anyagi nyomor volt a lelkesedés rugója. E szempontot Caetani nagy következetességgel érvényesíti az iszlám első háborúinak méltatásában. (V. ö. munkámat: *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg, 1910, 142. l.) E háborúk példátlan sikerei a legrövidebb idő alatt a byzanci birodalom ázsia és afrikai tartományainak a görög államtól való elszakítására, a perzsa birodalom teljes romlására és helyükbe Khína határától Afrika belsejéig és az Atlanti-tenger partjaiig terjedő nagy muszlim világbirodalom megalkotására vezettek. C. történetírói mélységgel mutatja ki e győzelmek okait és körülményeit (374. és következő lapokon). Az arabok hódító lelkiületén, a szükségstől fokozott kedvükön és bátorságukon kívül a byzanci és a perzsa birodalom züllött belső viszonyait, ez országok sémi-fajú keresztyén lakosainak ellenszenvét az őket elnyomó keresztyén (byzanci) uralom ellen, mely velük is valódi felszabadítás-ként éreztette a másvallású fajrokonok bevonulását: mindezen tényezőket számbaveszi C., midőn az arab hódítás sikereinek okait feltünteti.

Munkájának legmesteribb módon megalkotott részlete mindenestre a *«La psicologia delle grandi vittorie musulmane»* című fejezet. Ebben saját tapasztalata alapján a sivatagi élet viszonyaiból fejti ki az arabok néppszichológiai képét; részletesen jellemzi továbbá harczias modorukat; egyenkint bemutatja hadviselésük eszközeit a támadásban és védelemben; éleselméjű következtetésekkel construálja a nép statistikai viszonyait a hódítások idején; a háborúba induló seregek számviszonyait stb. E kérdéseket nagy apparátus feldolgozásával tárgyalta az *Annaliban*; itt a forrásanyag nehézkes felhordásától felszabadítva, és újabb pszichológiai szempontokat vetvén fel fényes és megkapó módon összegezi a mély kutatások eredményeit. Ha végigtekintünk azokon az eredeti szempontokon, melyeket Caetani az *Annaliban* és ez újabb könyvében az iszlám történetének szemléletére nézve érvényesít; ha azon módszert követjük, melyet a világtörténet e fontos részének vizsgálásában és előadásában legelőször ő alkalmaz; ha méltatjuk azon eredménye-

ket, melyekkel a történelmi belátást máris meggazdagította és azon addig észre nem vett problémákat, melyeket kitűz: a régi iskola híve is készséggel hozzájárulhat a szerző azon nézetéhez, hogy ez új alapon teljesen meg fog változni az arab történet szemlélete és hogy a tőle kidomborított szempontokból a történelem e részét újra kell megírni: «La storia quindi d'Arabia è da riscrivere tutta con questo nuovo concetto generale: noi possiamo soltanto sfiorare il grande argomento e toccarne i punti principali» (177. l.).

Jelesül két nagy eredmény emelkedik ki Caetani útmutatása nyomán: elsősorban Arábia történetének folytonossági kapcsolata a sémi faj őstörténetével; másodsorban az arab nép középkori szereplésének és világtörténeti jelentőségének egészen új szempontok alá kerülő megértése.

Ámbár csak egy fél évtizede annak, hogy az *Annaliban* ez új irány érvényesül, hatása az azóta e körben megjelenő munkákon máris észrevehető. Tagadhatatlan, hogy Caetani tanulmányai új korszakot nyitnak a Kelet történetírásában. Ezért tán nem volt fölösleges, hogy a figyelmet e helyen is reájuk irányítottuk.

GOLDZIHNER IGNÁCZ.

**Gustav Wolf: Einführung in das Studium der neueren Geschichte.** Berlin, Weidmann, 1910, I—XXVI. és 793 l.

Bevezetés az újkori történetbe: a tárgy a szakemberek kivül a művelt olvasóközönség nagy tömegét is érdekli. Az ilyen tárgy feldolgozója könnyen kerül veszélyes helyzetbe. Olvasóinak majdnem mindegyike rendelkezik valamiféle ismerettel a széleskörű tárgy kisebb-nagyobb részében, s amint kezébe jut a könyv, első gondolata lesz annak utána nézni, mit mond a szerző arról, a mit ő maga is jól ismer. Ilyenkor rendesen kiderül, hogy az összefoglaló könyv szerzője nem tud, vagy legalább nem mond annyit, mint bármelyik olvasó a maga kis tudományos tartományában. Az angol kritika igen rossz néven vette szerzőtől, hogy az angol irodalmat nem méltányolja eléggé, az udvariasabb francziák kissé több francziaságot szerettek volna könyvében találni, akadt olyan német bíráló is, a ki, mivel maga a történeti segédtudományok emlőin táplálkozott, ezeknek csekély mérvű méltánylását rótta meg és igen sajnálta, hogy Wolf különösen

a genealogiai segédkönyvekről nem nyújtott részletesebb tájékoztatást.

Hogy a kérdés ez oldalát mindjárt elintézzük, megjegyezhetjük, hogy a magyar irodalomról és Magyarországról egy árva szóval sem emlékezik meg. A szlávokról is igen ritkán. Anyagát leginkább az angol és olasz, főként a francia és leginkább a német történetirodalomból veszi. Ez utóbbinak osztrák ágait is aránylag mostoha bánásmódban részesíti.

A bevezetésben az újkori történettudományozás fejlődése címén igen jó összeállítását adja annak, hogyan keltette fel Ranke a középkorba szerelmes romantika mellett, majd ellene az újkor iránt az érdeklődést s hogyan nőtt ez nagyra a német egyetemeken semináriumokban a reformatió és a német területiális történet alapjain. Az érem másik feléről: a francia mozgalomról, Voltaire hatásáról, a francia forradalom történetének igen korai és elmélyített tanulmányozásáról egészen megfelelnek. Később mégis igazságot szolgáltat a francia és angol irányoknak, amikor a történetírás újkori történetét adja elő.

A könyv maga nem arról ad felvilágosítást, hogyan készüljön egy újkori tárgyú történeti munka, a mi természetesen nem is tartozik a tanítható dolgok közé. Megelégszik az újkori történet kútfoínak bizonyos rendszerbe sorozásával, valamint néhány elméleti és gyakorlati tanács adásával arra, miként lehet ezen kútfoket a múlt rekonstruálására felhasználni. A tárgy filozófiai és szorosan módszertani megalapozására sem terjeszkedik ki, a mi tanulási célokra különben is megtalálható Bernheim könyvében. Könyvét a kútfoket két nagy csoportja szerint két részre osztja. Az egyikben a tradícióval számol le, a másikban a maradványokkal (überreste). Mint ismeretes, a tradíció fogalma alá tartoznak azok a kútfoket, melyek már oly célból készültek, hogy az akkori állapotok képét a jövő számára megrögzítsék. Ilyeneknek tartja Wolf az újkorra nézve a történetírókat, az újságokat, emlékiratokat és végül segédkönyveket, mint az encyclopaediákat, lexikonokat, tankönyveket és kézikönyveket. Mindezekkel négy fejezetben foglalkozik, s igen hasznos irodalmi útmutatásokat ad, amelyek azonban — a könyv természetéhez képest — az egészen kezdőket már tömegükkel is zavarba hozzák, a tudósok pedig könnyen találhatnak bennök hiányokat. Az idézett munkák használhatóságáról rövid és mégis többnyire kimerítő mondatokban ad értékes megjegyzéseket. Olvasottsága kiterjedtségével

összhangban van ízlésének megbízhatósága. Többi között igen sympathikusan emlékezik meg G. Monodnak Renan, Taine és Michelettről írt könyvecskéjéről, amely felfogás igen megbecsülendő a német történetírás újabb irányjaival szemben.

Kevésbbé kielégítők azon útmutatásai, melyek a traditio kritikai feldolgozása szempontjaira vonatkoznak. Az altaichi évkönyvek és Saint-Simon emlékiratai történetirodalmi értékesítésénél bizonyára más és más módszertani szempontok érvényesülnek. A középkori kútfőkritika ma már, hajszálpontossággal megépített tudomány, melynek szabályait a routine is sikerrel alkalmazhatja. Mint Wolf maga megjegyzi, az újkori történetírók kritikáját illetőleg Ranke óta nem sok történt. A mester tanítása, melyet Jovius, Guicciardini és mások kritikájában adott, nem hullott termékeny talajra. A mit a részletkutatás mégis összehozott egyes írókra vonatkozólag (Aventinus, Sleidanus, egyes memoire-ok), abból sem vonattak el a módszertani alapelvek. Wolf is egész általános megjegyzéseket tesz, amelyek az újkori kútfőkritikát nem sokkal viszik előbbre. Mint egy osztrák bírálója helyesen megjegyezte, kár volt itt nem követnie Bernheim eljárását, a ki a középkori kútfőkritika általános elveit egyes tanulságos példákon mutatta be.

A traditioról szóló rész bevezető fejezetében az újkori történetírás fejlődésének technikai előzményeiről beszél. Ilyeneknek tartja a postaügy, könyvnyomtatás, könyvkereskedés és könyvtárügy kifejlődését. Mind a négy kérdést illetőleg széleskörű anyaggal rendelkezik, s a részletkérdések iránt érdeklődőket is helyes nyomokra vezetheti. Ez a fejezet és a hirlapírás történetéről szóló rész az irodalom összeállítása miatt könyvének állandó kedveltséget fog szerezni.

A második főrész a traditioval ellentétben olyan forrásokról szól, melyek egyszerűen nem a későbbi történeti érdeklődés számára, hanem bármi más célból készültek, s így csak esetlegesen. a készítő szándékán kívül jutottak a történetkutató kezébe. Ilyenek a legrégibb korokból származó szerszámok, csontok, konyhahulladékok, majd épületek, pénzek, feliratok, fegyverek és a legkülönbözőbb, de nem történeti célból készült irományok, levelezések. Ezek közül az újkori történeténél szinte kizárólag oklevelek és irományok, akták jönnek szóba. A kútfők e két csoportjának fontossága a középkori és újkori történetre nézve igen különböző. A középkor történetét régebben a traditio anyagából, a

történetírókból szokták összeállítani, mindaddig, míg az oklevelek mérhetetlen fontossága ki nem tűnt. Azóta a középkori történetíróktól szolgáltatott adatok háttérbe szorultak azon végtelen változatos anyag mellett, a mit az oklevelek nyújtanak. Az okleveles anyag történeti felhasználását a múlt század közepén kifejlesztett segédtudományok tették lehetővé. Sickel, Ficker és Brunner munkássága óta a középkori történet kérdéseinél minden egyes oklevél létrejövése és hozzánk jutása történetével tisztába jöhetünk s ezzel adva van a szilárd alap, melyen állva értékesíthetjük az oklevél adatait.

Ez a szilárd talaj elvész akkor, mikor az újkor történetéhez fordulunk. Az újkori történet anyagában az oklevelek aránylag csekély helyet foglalnak el. A fordulat az anyag minőségében a XV. század végén, a XVI. század elején következett be. Hirtelen az irományoknak egész csomó új fajtája jelentkezett, amilyeneket a középkor legutolsó százada még elenyésző csekély mennyiségben produkált. Az állandó diplomáciai képviselő intézménye a XVI. század eleje óta van kifejlődésben, s ennél fogva a diplomáciai jelentések sorozatai a XVI. század eleje óta nyújtanak többé-kevésbbé kapcsolatos képet az eseményekről. Ugyanezen időponttól kezdve beszélhetünk nagyobb földrajzi kiterjedésben a modern hivatali apparatus kifejlődéséről, amely a közigazgatás minden terén szervezett intézményekben az irományoknak mérhetetlen tömegét hozta létre. Mindezen változások észrevétele következtében Wolf elhagyta Bernheimnak már más oldalról is megtámadott álláspontját és az oklevelek és szoros értelemben vett akták között éles határvonalat húzott. Ezen határvonal segítségével nevezhetjük középkornak azt a kort, melynek története szemlélésénél főként oklevelekre vagyunk utalva és újkornak azt, amelynél aktákra támaszkodunk. Wolf könyve ezt a különbséget igen világosan tünteti fel.

Az újkori anyagnak a középkortól elűtő természete a kutatót új feladatok elé állítja. Mivel a történeti segédtudományok a középkori oklevél tanulmányozásából születtek, igen természetes, hogy az újkori okleveleket illetőleg is kevés, az újkori akták felhasználására pedig semmi felvilágosítással sem szolgálnak. Az újkori oklevelek három fajtájáról részletesen megemlékezik ugyan Wolf — ezek az államszerződések, konkordátumok és a törvényhozó testületek működéséből létrejött oklevelek, — megjegyzései anyagát azonban a nemzetközi és egyházjog szolgáltatja, s egészben véve

inkább praktikus útmutatásokat, mint az újkori oklevél kritikájának elvi alapjait adja.

A könyvnek módszertanilag legfontosabb része az aktákról szól. Ezen a téren igen kevés előmunkát állott rendelkezésére. Az újkori akták történeti felhasználhatóságának elméleti alapelvei eddig nincsenek összeállítva, a velük foglalkozó tudományág, mely a középkori okleveleket tárgyaló diplomatikának megfelelője volna, még a kezdet kezdetén is alig van. A diplomatika a középkori oklevél történetét vizsgálja, az újkori akta történetéről igen keveset tudunk még. A kiindulópont e téren is Sickel munkásságában van, a ki összeállította a pápai nunciusi jelentések és tridentí zsinati levelezések egyes kézíratos köteteinek történetét.\* Amennyiben ezen iratok hivatalos jelleggel bírtak, létrejövésük körülményei megismerésénél elsőrangú fontosságú volt az őket kiadó pápai hivatalok berendezésének és gyakorlatának kérdése. Ily módon Sickel a közigazgatástörténet körébe vágó megállapítások segélyével körvonalazta az illető akták születésének történetét. A történettudományi felhasználást érdeklő további kérdés volt az aktáknak a kiadást követő sorsa. Sickel e téren a legkisebb részletekbe menő, szinte mikroszkopikus kutatást szentelt egyes pápai utasítások, egyes nunciusi jelentések sorsának addig, míg azok rendeltetési helyükre jutottak és az akta készítőjének, a kiadónak célzatait a címzett tudomására hozták. A címzett működésének történeti megítélésére elsőrangú fontosságú a kézbesítés idejének meghatározása. A legátusok és nunciusok akárhányszor elkésve kapták kézbe az utasításokat és természetes, hogy egy elkésett utasítás egész más történeti összefüggést derít fel, mintha az idejében jutott volna helyére. Ahol az íromány eredetijén megvan jelölve az átadás napja, ott e kérdés könnyen el van intézve, ilyen megjelölés hiányában kicsinyességnek tetsző részletkutatásra van utalva a történetkutató. Viszont az átadás napjának a kutatás körébe vonásával a kiadó hivatalok registratúrája is, ahova a kiadott aktákat bevezették, új kútfoi értékelésre szorul. Ilyen gondolatmenet követésével Sickel értekezései a pápai levéltári anyag egyes részei történetéhez, de egyúttal az újkori aktákra alkalmazott diplomatika megalkotásához is sok adatot szolgáltatott. A szereplő egyének

\* Sickel: *Römische Berichte* (bécsi akadémiai Sitz.-Ber. phil.-hist. Kl. 133., 135., 141., 143., 144. köt.)

actiója kezdőpontjának megismerése kedvéért a postaberendezésre is kiterjesztette figyelmét, a postajáratok egyes fajai (ordinaripost, staféták, kurírok) éles szétválasztásával itt is irányt adott a további rendszerezésnek.

Sickel mindezen kutatása legnagyobbbrészt diplomáciai iratokra vonatkozott, s a ki az anyaggal nem volt ismerős, nehezen juthatott el vizsgálódása elvi alapjaihoz, mivel ezek összeállítását nem nyújtotta munkájában. Elveit azóta sikerrel alkalmazták újkori akta-kiadásokban, elsősorban a németországi pápai nunciások jelentéseinek kiadásában. A kutatás kezdetleges állapotára jellemző, hogy az újabb lépések rendesen nem elméleti megállapodásokból származnak, hanem valamely pozitív levéltári anyag kiadásával vannak kapcsolatban. Ilyen alkalom volt Fülöp heszszeni landgraf politikai aktái regestáinak kiadása, melyet egy porosz levéltárnok, Friedr. Kűch végzett el.\* A minket érdeklő módszertani megfontolásokhoz tisztán praktikus cél vezette. Feladata volt a fejedelem politikai levelezése, regestáinak összeállítása, amely munkában szükséges volt a világosság és érthetőség kedvéért az irományok különböző fajtáit egymástól messzire láthatóan megkülönböztetni. A hivatalos eredetű aktákat iratnak (schreiben) nevezte, s egyes fajai megkülönböztetésénél a külső jegyek helyett az eredet kérdését hozta előtérbe. Eszerint az irat lehet: 1. fogalmazvány, 2. tisztázat (mundum), 3. expeditió: elkészített és elküldött tisztázat, 4. másolat. Mindegyik formának különböző változatai vannak, melyek történeti érték szerint is különböznek egymástól. Igen közelfekvő, hogy a fejedelem sajátkezü fogalmazványa más értékkel bír, mint egy alárendelt titkáré, a kinek a fejedelem csak általános utasítást adott. Gyakran előfordul az a helyzet is, hogy a fogalmazványból többet tanulhatunk, mint az expeditióból, a kész és elküldött tisztázatból. Így pl. ha a kancelláriai alkalmazott fogalmazványán a fejedelem sajátkezü javításai találhatók, vagy viszont ha a fejedelem sajátkezü fogalmazványát a titkár javította, hogy egyes kifejezéseket szelidítsen vagy szigorítson: az ilyen árnyalatok az expeditió már nem, csakis a fogalmazványon láthatók. Az irat történetének így részletes ismeretével sok finom vonás nyerhető a

\* *Politisches Archiv des Landgrafen Philipp des Grossmütigen von Hessen* (Publikationen aus den k. preussischen Staatsarchiven, 78. és 85. köt.).

cselekvő-személyek lelki képéhez is, nem is említve, hogy a tettek és indítókok megítélésénél sok vaskos tévedéstől óvhat meg az említett kategóriák pontos szétválasztása.

A diplomatika szabályainak az újkori anyagra való ilyen alkalmazása igen öröndetes tény. Napról-napra láthatjuk, hogy az újkori történetírás anyaga a kiadók részéről nem részesül olyan megbecsülésben, mint a középkori anyag. Nagyon gyakori ma is még, hogy az írók kiadatlan mémoire-okat használnak fel anélkül, hogy a használt kútfő természetéről bármiféle felvilágosítással szolgálnának. S ez nemcsak ma is aktuális események előadásánál történik, ahol természetes, ha a mémoire-író megköti a használó kezét. Az újkori elbeszélő kútfők kézirat-története is mostoha elbánásban részesül, a diplomatikai érzék hiányára vezethető az is vissza, ha újkori kútfők — első kiadásban is — kivonatossan vagy fordításban közöltetnek. A követjelentések felhasználásánál sincsenek mindenütt tekintetbe véve a kritikai kérdések. Ily körülmények közt csak örömmel üdvözölhető az a fejlődés, melynek kezdő nyomait most vizsgáltuk, s amelyet Wolf munkája az aktákról szóló részében újabb lépéssel előbbre vitt.\*

Az egyes akta története tárgyalásánál Küch nézeteit egészben véve elfogadja s szükségesnek látja, hogy azok a publikációkban ezután alkalmaztassanak, a miben a németországi kiadási gyakorlat követelményein sokban túlmegy. A történeti felhasználás methodikai kérdéseiben önálló úton jár. Az akták osztályozását tisztán elméleti szempontból kísérli meg. A felosztás alapja nála is az eredet kérdése. Az irományok három különböző forrásból származnak. Az első a szóbeli tárgyalás, amelyről gyakran hiányos értesülésünk van s ehhez képest az első csoportbeli akták is gyakran csak hézagos ismereteket szolgáltatnak. Ezen forrásból erednek a levéltárakban gyakran található keltezetlen, cím, aláírás nélküli czédulák, a mikkel aktakiadások alkalmával rendszeren nem szoktak törődni. Ide tartoznak alkalmilag készített jelentések, majd a rendszeresebb hírszolgálat idején jegyzőkönyvek és registratúrák. Ebben a kapcsolatban külön beszél a

\* Irodalmi tájékoztatást nyújt *Wilhelm Bauer*: Hilfswissenschaftliche Forschungen und Forschungsaufgaben auf dem Gebiete neuzeitlicher Geschichte (*Deutsche Geschichtsblätter*, Armin Tille kiadása 1908, 161—175. ll.), amelyeket Wolf könyve most kiegészít.



német birodalmi gyűlés, a római zsinatok és kongregációk, angol parlament jegyzőkönyveiről, azok történeti használhatóságáról és a kutatás mai állásáról. Ugyanide kerül a gyorsírás története és a stenogramm történeti értékének megbeszélése.

A második csoportot az írásbeli tárgyalásokból származó akták képezik, amelyek már sokkal bonyolultabb kútfőkritikai tárgyalást kívánnak. Sajnálatos, hogy itt nem terjeszkedett ki a közigazgatástörténet idevonatkozó kapcsolatai megbeszélésére. Mint bonyolult tárgyalások eredményét külön kiemeli a vesztfáli békeaktákat és a parlamenti tárgyalások iratait, pedig itt igen szemlélhetően adhatta volna elő, hogyan jut a közigazgatás különböző fokain át valamely jelentés egy alsóbbrendű, periferikus szervtől a legfelsőbbhöz, avagy visszafelé addig, míg elintéztést nyer. Legrészletesebben beszél meg végül a harmadik forrásból származó aktákat, a diplomáciai iratokat, amelyek állandósított szó- és írásbeli tárgyalásokból származnak. Néhány jegyzet a diplomácia történetéről, s a pápai, velencei és francia követjelentések publikációjának értékes összeállítása egészíti ki e fejezetet. Legvégül a levéltári ügyről, egyes államok levéltári szervezetéről, s a mi fontosabb, egyes levéltárak anyagának specifikus jellegéről s az erről szóló irodalomról ad tájékoztatást.

Mint látható, a könyv sok mindent nyújt, a mit az olvasó első pillanatra nem vár tőle. A történetírás művészetét belőle sem lehet megtanulni, de forgatása a történetkutatót sok fáradságtól megkímélheti, s itt-ott új szempontokra is vezetheti.

SZEKFC GYULA.

**The last King of Poland and his Contemporaries.** By R. Nisbet Bain. With 16 illustrations. London 1909. — 8. réti, XVIII. és 296. lap.

A jelen munkában néhai Nisbet Bain, a British Museum Könyvtárának volt hivatalnoka és Jókai munkáinak angol fordítója, beszél el az utolsó lengyel királynak, Poniatowski II. Szaniszló Ágostonnak és kortársainak történetét jobbra orosz és lengyel források nyomán.

Tizenkét fejezetre osztja könyvét, melyeknek elsejében röviden ecseteli a szerencsétlen Lengyelország korábbi történetét III. Ágoston haláláig 1763 október 5-én, «The Root of the Mischief» cím

alatt, melyet szabadon «A halálos kór csirájá»-nak fordíthatunk le, legalább ezt érti szerző, kinek véleménye szerint a lengyel nemzet helyzete tarthatatlan volt már 1662-ben, midőn a nemzetgyűlés újra megerősítette a szabad királyválasztás jogát és hazaárulónak bélyegzett mindenkit, ki még az uralkodó király életében meg merte volna választani utódját a trónra; midőn új fejadót vetettek ki a köznépre és a lengyelek visszafogadták kegyükbe Radziejowskit, a hazaárulót.

Bain szerint Lengyelország helyzete ezentúl reménytelen volt. Szántszándékosan fitymált minden intelmet és visszautasított minden mentő eszközt. Oly sors várt reá, mint amilyen vala a 16-dik századbeli Magyarországé, el kellett pusztulnia, mint a mi hazánknak, ugyanoly módon és ugyanazon okból, mert vezérférfiai nem törődtek semmivel. A párhuzam nem eléggé világos, de másrészt nem ő az első, a ki megjövendölte a magyar hazára Lengyelország sorsát. Még 1779-ben jelent meg «à Pastor-Vecchio aux pieds des Alpes de Montenegro» (a címlap szerint, de valósággal Hágában) egy kis francia röpirat *«L'horoscope politique de la Pologne, de la Prusse, de l'Angleterre»* stb. cím alatt, melyben a névtelen szerző figyelmeztette a lengyeleket közeli bukásukra. A szerző St. Zannowich volt, más néven «Castriotto, Prince d'Albanie» mint magamagát címezte. E röpiratot egy névtelen hazánkfia lefordította a mi nyelvünkre «az ötödik kiadás szerént», még pedig a címlap szerint «A Magyaroknak tükrüb» és kiadta 1790-ben valószínűleg a censor tudta és jóváhagyása nélkül *«Tsillagok-forgásai-bul való polgári jövendölés Lengyelországra»* stb. címen, hogy hol, nem tudjuk, mert nyomtatás helye gyanánt csak «A Nagy-Szívűségnél» van megnevezve.

Visszatérve Bain munkájára, szerzőnk a második fejezetben leírja a régi lengyel nemesség, a «szlachta», kiváltságos helyzetét, életmódját, hatalmaskodását, dévajkodásait, garázdálkodásait az országban, a *liberum veto* jogát; hogy mint nyomták el nemcsak a parasztokat, hanem néhány kivétellel a régente kiváltságos városok polgárait is és tönkretették a hajdan virágzó ipart és kereskedelmet, mely utóbb egészen a zsidóság kezébe jutott.

Leírja azután a következő fejezetben «a családot», érte ez alatt a Czartoryski családot, melynek egyik nőtagja, Constantia volt édes anyja az utolsó lengyel királynak, ki 1732 január 17-én született. Már 16 éves korában külföldi útra indult előbb nevelőjével, később nevelő nélkül. 1753-ban megfordult Párisban,

később (valószínűleg a következő évben) Londonban. Hazaérve ez útból, még 1754-ben, édes apjának protekciójával kinevezték a fiatal embert Litvánia «Stolnik»-jának, ki e méltóságnak elfoglalásával a nyilvános politikai pályára lépett. 1755 végén elkísérte az angol követet Williams-ot Szent-Pétervárra, névleg mint ennek titkára, de valóságban mint kezdő diplomata oly czélból, hogy Erzsébet czárnő udvaránál befolyást szerezzen magának és utat törjön ott két hatalmas nagybátyja politikai nézeteinek. Az orosz udvarnál, mely akkoriban a francia XV. Lajos udvara után a legerkölcstelenebb volt széles Európában, megismerkedett Katalin nagyhercegnővel és halálosan beleszeretett a menyecskébe, de férje fölfödözte a tiltott viszonyt közöttük és elcsipette a legényt egy éjjel, amint éppen a parkban ólálkodott kedvese után és szembesítette őt vele. Komoly következménye nem volt ugyan e kalandnak, de azért Szaniszló mégis tanácsosnak tartotta Oroszországot ott hagyni; de már a következő évben ismét visszakerült oda, még pedig mint Lengyelország követe és megújította a nagyhercegnővel a viszonyt, ez alkalommal azonban már nemcsak kedvtöltésből, hanem politikai ildomosságból és czéltudatossággal, «as a matter of business, as well as pleasure», mint az angol mondja. Midőn a nagybeteg Erzsébet czárnő kissé fölocsúdott bajából és tudomására jutott a dolog, a lengyel követnek szépen kitétette a szűrét, kinek 36 óra lefolyása előtt el kellett hagynia az országot. Szaniszló ezt nem igen vette zokon, mert ekkor már megúnta volt a fiatal asszonyt. Erzsébet czárnő halála után Katalinnak férje III. Péter foglalta el a trónt, de csak rövid időre, mert az ellene összeesküvő párt letette őt és nejét kiáltotta ki czárnőnek. Ez volt a híres II. Katalin, kinek oly végzetes szerepe jutott Lengyelország későbbi történetében, földarabolásában, elbukásában.

Midőn III. Ágostonnak váratlan halála után királyválasztásra került a sor, két jelölt volt az országban, Czartoryski Ádám és a fiatal Poniatowski Szaniszló, a mi kiutasított szerelmes fiatal emberünk. Az öreg Kaiserling, a czárnő követe Varsóban az előbbi ajánlotta úrnőjének, de az eszes Katalinnak ez nem volt inyére, mert az ő ítélete szerint a szűk erszényű és kevés befolyással bíró Poniatowski sokkal jobban illett lengyel királynak az orosz külföldi politika gépezetébe, mint a másik jelölt, a gazdag és hatalmas oligarcha s azért az új orosz követ Reppin tábornok utasítást kapott, hogy Szaniszló megválasztását vigye keresztül, a mi

csakugyan sikerült is neki. S ezzel a szerencsétlen ország sorsa végleg el volt döntve.

A többi kilencz fejezetben szerzőnk azután elbeszéli az új király uralmának jól ismert történetét a trónjáról való lemondásáig 1795 november 23-dikán, amidőn a megtört «őreg» ember (csak 64 éves volt) sírva fakadt és Repnin segítette le őt a trón lépcsőin. Katalin nagyon kíméletesen bánt vele, meghagyta magánbirtokait és évi díjt rendelt számára, a mit azonban nem igen pontosán fizettek ki. A következő évben a czárnő meghalt és utóda Pál czár Szaniszlót Grodnóból, ahol lemondása óta élt, Szent-Pétervárra hívta meg és a márvány palotát bocsátotta rendelkezésére. Itt szélhűdés ölte meg 1798 elején s innen temették el a katolikus templomban. A czár maga is jelen volt temetésén és rendeletére két hatalmas zászlót tűztek az utolsó lengyel király sírja fölé.

Szaniszló fölött pálczát tört a régibb történetírás, Bain szerint azért, mert személyes és politikai ellensége, Essen a szász miniszter írta meg legelső életrajzát és azóta nemcsak a német, hanem még a lengyel írók is teljes hitelt adtak Essen sürgönyeinek nyilván csak azért, mert eredeti okmányok voltak. Az újabb időben azonban Kalinka megrostálta az adatokat és Szaniszlót sokkal kedvezőbb színben tüntette föl, mint elődei a történetírás terén és az 1902-ben megjelent *Documents relatifs à l'histoire du deuxième et troisième partage de la Pologne* áttanulmányozása után az olvasó Kalinkának fog igazat adni és ez ítéletet a két Poniatowskiról megerősíti, a mi Szaniszlónkról és «Pepi»-ről 1904-ben (francziául és lengyelül) kiadott jellemrajz is, mely magánlevelezésük nyomán készült. Mindkét munka, melyet Dembinski B. adott ki, fölötte fontos segédforrás.

Bain számot ad mindarról a nyomtatott munkáról, melyeket könyvének megírásánál fölhasznált. Levéltárakban nem kutatott, pedig — saját vallomása szerint — nem kaphatunk hű képet a kérdésben forgó kor történetéről mindaddig, míg az orosz-lengyel levéltárakat át nem kutattuk és nem ismerjük teljes szövegét, példának okáért gróf Sievers magánleveleinek, kinek nevét Bain oroszosan «Sivers»-nek írja. Eddig csak kivonatokat ismerünk belőlük, melyeket C. L. Blum adott ki németül.

Nagyon föltűnő Bain könyvében az, hogy mily csekély szerepet juttat Ausztriának. Wojna, a bécsi lengyel követ, Cobenzl az osztrák államférfiú, De Caché az osztrák követ Lengyelországban csak egyetlen egyszer vannak említve, Kaunitz háromszor,

II. József császár ötször. Poroszország szereplése szintén el van hanyagolva, talán azért, mert szerzőnk majdnem teljesen mellőzte a német forrásokat.

KROPP LAJOS.

**Arthur Böhtling: Bismarck und das päpstliche Rom. Genetische Darstellung an der Hand der Quellen.**  
Puttkammer und Mühlbrecht. Berlin 1911.

A császárságnak és a pápaságnak középkori küzdelme sohasem fogja elveszteni lebilincselő érdekességét. Folytatódott ez a küzdelem a IX. Pius pápa és az 1871-ben újra feltámadt német birodalom közt keletkezett nehéz harcban. E küzdelem, melyet Bismarck indított meg a Vatikán ellen, bizonyára egyik legérdekesebb fejezete a nagy német kancellár tetteiben gazdag életének. Könnyen érthető, hogy ez az összeütközés az egyházi és világi hatalom közt, melyet több mint egy évtizeden keresztül feszült figyelemmel kísért a világ, alkalmat adott egy meglehetősen széleskörű irodalom keletkezésére. E tárggyal katolikus érzelmű írók és ellenfeleik egyenlő kedvteléssel foglalkoztak. Lenz, Oncken, Lamprecht tömör formában beszélték el ez úgynevezett kulturharcot. A hézagot Böhtling akarja kitölteni és ez a könyvpiaczon nemrég megjelent műve 449 lapra terjedő tekintélyes kötet. Böhtling már évekkal ezelőtt ismertté tette nevét *«Napoleon Bonaparte, seine Jugend und sein Emporkommen»* című, két kötetes munkájával, melyben éles kritikával támadta meg a nagy korzikai fiatalkori történetéről szóló legendaszerű hagyományokat. Meg kell azonban vallanunk, hogy Böhtling, a ki úgy látszik Goyau: *«Les origines du cultur Kampf»* című művét nem ismeri, legújabb művének értéke csekélyebb, mint első könyvéé. Az előszóban nagyon-nagyon sokat ígér, mert véleménye szerint e tárgyat elődei közül senkisémm dolgozta fel minden vonatkozásra kiterjedő teljességgel. Böhtling például mintegy felfedezésének hirdeti, hogy Lengyelország, mióta a jezsuiták visszahódították a római pápaság részére bástyája lett a római katolicizmusnak egyrészt a schizmatikus Oroszország, másrészt a protestáns Porosz-Németország ellen, pedig ez ismeretes dolog. És írónk, ki az ultramontan íróknak elfogultságot vet a szemére, maga sem kerül ki a liberális heveskedés hibáját. Mert némi elfogulatlanság megóvta volna

a szerzőt attól, hogy IX. Pius pápát «hevesvérű lármázónak» nevezze. Ilyen elnevezés bizonyára nem illeti meg a pápát, a ki a francia, német, lengyel és osztrák papságot a maga buzgó elszántságának szolgálatára készítette. Böhtling fejtegetéseiből általában hiányzik a belső kapcsolat, előadása laza és a tárgyat nem fejleszti ki a kellő méretekben. Megtévesztően hat az a mellékcím is, hogy: «okozati előadásban a források alapján», a mi könnyen vezethet arra a hitre, hogy itt a kulturharcnak új forrásokra támaszkodó elbeszéléséről van szó. Pedig Böhtling nem látott oly forrást, amely eddig már kiadva ne lett volna. A felsorolt hibák ellenére is e mű elismerésre méltó, amennyiben a szerző a nagyérdekű történeti eseményt évek óta ismeretes anyagon alapuló új összefoglalásban dolgozta fel. Böhtling igen helyesen tette, hogy Bismarckot politikája kezdetén, Stahl keresztyén-conservatív államtudományi hívének tünteti fel, ki e tanok értelmében főképp arra gondol, hogy 1848 után a forradalmi hatásokat a közéletből lehetőleg kirekessze. Bismarckot bántja e kifejezés «keresztyén vallástársulatok», mivel ez nagyon emlékezteti a politikai klubokra. Hevesen kikel 1848 november 15-iki beszédében a polgári házasság s annak a lehetősége ellen, hogy az áldást és a házasság érvényességét függővé tegyék «egy falusi jegyző bírói aktáitól, a kinek kezébe teszi majd le a mátká hűségi fogadalmát». «Önök megengedik persze — kiáltja oda követársainak az első egyesült porosz országgyűlésen — az utólagos egyházi esküvőt azoknak, kik szükségét érzik. Megengedik, hogy az egyház az alárendelt burokratia uszályhordozója legyen. Megengedik a papnak, hogy a házaspárt az oltár előtt is láthassa és megkérdezhesse a férjet, vajon már törvényes hitvesét hajlandó-e nőül venni vagy nem, oly kérdés, melyre nemmel törvényesen felelni lehetetlen.»

Később Bismarck teljesen ellenkező irányba sodródott, úgy hogy még a kötelező polgári házasság hívévé is lett, mert ebben alkalmas eszközt látott a katolikus papság befolyásának korlátozására. Hiszen e papság az ő politikai céljaival szembeszállva, a pápa és az ultramontánok szolgálatában állott. Böhtlingnek teljesen igaza van abban, hogy az 1866-iki és 1870-iki eseményekben keresi okát a kulturharcz kitörésének. Tagadhatatlan, hogy 1866-ban, 1870-ben, különösen a katolikus tényezők állottak útjában a protestáns Poroszország megerősödésének. E tényezőket, mint a pápa szövetségeseit akarta Bismarck sújtani hatalmas

erejével. Böhtling nagyon részletesen beszéli el a kulturharcz egész történetét, az ellenfelek szenvedélyes összeütközését. Mert IX. Pius ép oly kevésbé ismerte az engedékenységet, mint Bismarck. IX. Pius halálát kellett megérnie Bismarcknak, hogy egészen más természetű ellenféllel, XIII. Leóval kerüljön szembe. Az új pápa, a finom műveltségű humanista, a hidegvérű és a formákban tökéletes diplomata, tökéletes ellentéte volt a hevesvérű Piusnak.

A katolikus kereszténység új feje okos, finoman számító diplomáciájával akarta elérni azt, a mit elődje féktelen vérmérsékletével hasztalanul iparkodott kierőszakolni. I. Vilmos császárhoz intézett levelében, melyben trónralépését bejelentette, XIII. Leó «tökéletes, szívből fakadó szeretet kötelékeiről» szól, amelyek őt a német eszázárral összefűzik. Sőt a német birodalmi gyűlés ultimantán centrumának boszúságára oly merész volt, hogy Róma eddigi hatalmas ellenségének a legmagasabb pápai érdemrendet adományozta. Találóan mutatja ki Böhtling, hogy bárminemű hízeltetés meg nem tántoríthatta volna Bismarckot, ha súlyos politikai okok nem követelik a kulturharcz befejezését és a római katolikus egyházzal oly régen megzavart béke helyreállítását.

Belső viszonyok és a külpolitikai körülmények egyaránt ajánlották a Rómával szemben követett irány megváltoztatását. A pápa nem rendelkezett már egy határozottan katolikus Francziaországgal, Ausztia-Magyarország sem volt már a katholicizmusnak olyan ütőkártyája, hogy azt XIII. Leó kijátszhatta volna Németország ellen.

Azonban új gazdaságpolitikai tendenciái következtében Bismarck elidegenítette a liberálisok nagy részét, kiknek támogatására utalva volt eddig a római pápa uralma ellen indított harcban. Az a remény sem teljesült, hogy a német katolikusok az ókatolikusok példájára tömegesen szakadnak el Rómától. A papok számának apadása az erkölcsi életet gyógyíthatatlan elvadulással fenyegette. Nem csekély gondot okozott Bismarcknak a szociáldemokraták elhatalmasodó radikalizmusa, a kiktől feltette az új birodalom belső békéjét.

Mindezek a körülmények arra bírták a német kancellárt, hogy abbahagyja a harczt a Vatikán ellen ; hiszen ezt a harczt sohasem tekintette végcélnak, csupán az új Németbirodalom biztossága végett vállalkozott reá. Maga így nyilatkozik erről:

«Álláspontom tisztán politikai, a pápával kötött béke nekem csak olyan, mint más békekötés bármely belső viszonyaink iránt

érdekeiben érintett külső hatalommal.» Valóban megtörtént a kibékülés.

1887 május 23-án XIII. Leó egy consistoriumon allocutiójában tudatta az összegyűlt bibornokokkal, hogy a Poroszországgal folytatott harcz be van fejezve és a béke meg van kötve. A politika adta Bismarck kezébe a fegyvert Róma ellen és a politika kényszerítette arra, hogy lerakja azt.

A ki a pápaság és császárság e 14 éves harczának története iránt bővebben érdeklődik, Böhtlingnek — igaz hogy nem mindenütt kifogástalan — művében beható tárgyalását találja ennek a drámai momentumokban gazdag küzdelemnek.

WERTHEIMER EDE



# FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

(1909.)

## Elmélet.

Arról a nagy átalakulásról, melyen a történet-felfogás szemünk láttára keresztülmegy, széleskörű olvasottságon alapuló tömör jellemzést nyújt *Dékány István* «*A Ranke-féle történet-felfogás és történeti irodalmunk*» czímen a *Magyar Paedagogia* 1909. 477. és következő lapjain. Erősen kidomborítja a német szellem, német philosophiai és politikai eszmék nagy hatását, főleg Ranke közvetítése útján, a 19. század egész történeti irodalmára. Kitér a Ranke-féle történet-felfogás egyik sajátos elemére, az «eszmék»-nek oly sokszor tévesen magyarázott tanára (l. erről legutóbb Ritter M. nyilatkozatát, *Hist. Zeitschrift* 1909. 277. l. jegyz.), melyeket helyesen kellőkép nem analizált socialpsychologiai képleteknek tekint. Kissé rövidebben végez Ranke világtörténeti conceptiójával és ennek jelentőségével, noha ezt a szempontot a bevezető sorokban második helyen emelte ki. A mi az új, kialakulóban levő történet-felfogást illeti, annak fő jellemvonását abban találja a szerző, hogy az *állampolgár* helyett a *kulturembert*, a kulturtörténeti fejlődést fogja szerephez juttatni. A fejlődés ez iránya mellett sok jelenség szól, de vajon ép olyan bizonyos-e az is, hogy a politikai szempont domináló szerepe pusztán koreszmék hatásából származott s nincs-e gyökere magában a történeti élet természetében?

Egy népszerű előadás keretében és igényeivel, de formás és tartalmas előadásban szól *Görög Imre* «*A történelmi tanulmány értéke*» czímen (*Uránia*, X., 6—8. füzet) azokról az erkölcsi értékekről, melyeket a történelem tanulmánya a vele foglalkozókban kifejleszt. Jellemzi a különböző társadalmi osztályok — arisztokrácia, középosztály, munkásság — különböző állásfoglalását a történettel szemben, a hős és a történet viszonyát, a történeti tapasztalat hasznát a közintézmények, a társadalmi élet, sőt a

társadalmi együttérzés fejlődésére. E mozzanatokra rövidebben utal, majd részletesebben elemzi azt a hatást, melyet a történet-tanítás a fejlődő lélekre gyakorol.

«Egyének és tömegek a történelemben» címen (*Századok*, 1909., 1. és 97. l.) *Madzsar Imre* az individuális és kollektív történeti erők egymáshoz mért jelentőségének sokat vitatott problémájával foglalkozik, kapcsolatban *Szentpétery Imre* hason-tárgyú dolgozatával (*Századok*, 1908., 193. l.), melyhez kiegészítő megjegyzéseket fűz. Kiemeli, hogy ha a régebbi történetírás nem is vádolható jogosan *tudatos* individualizmussal, mindazon-által a socialis erők helyes értékelése és pszichológiai magyará-zata mégis az újabb történetirodalom vívmánya. Nem tartja na-gyon veszedelmesnek a kollektivista történet-theoretikusok egy-oldalú értékelését, mivel az elmélet túlzásait a történelmi gya-korlat, mai módszeres iskolázottságunk mellett, többnyire lecsi-szolja. Részletesebben foglalkozik azután a tudomány azon definitiójával, a tudományos tételek *általános* természetének ki-emelésével, melylyel Lamprecht, Barth és mások kollektivista fel-fogásukat ismerettanilag megtámasztani töreksenek. Szerző sze-rint nem is fontos itt e tétel igazának eldöntése, mivel kapoco-latba hozatala a tömeg-erők nagyobb jelentőségének kérdésével pusztán egy logikai tévedésen alapul.

A *Jaffé-féle Archiv für Sozialwissenschaft u. Sozialpoli-tik* 1909. évfolyama (168. és 543. l.) *Eulenburg F.* «*Neuere Geschichtsphilosophie*» cz. kritikai tanulmányának harmadik ré-szét hozza. Beható vizsgálat alá veti E. az újabb német történet-elméleti és történetphilosophiai irodalom majdnem összes nevezete-sebb termékeit. Az 1906. és 1908. évi kötetekben Lamprecht, Meyer Eduard és Breysig kerültek sorra, majd Grotenfelt (*Wert-schätzung in der Geschichte*) és Spranger (*Grundlagen der Ge-schichtswissenschaft*) nézeteit elemezte a szerző. Ezúttal Simmel «*Probleme der Geschichtsphilosophie*»-jának harmadik kiadásá-val, továbbá Gottl és Dittrich O. azonos tárgyú és című munkáival (*Die Grenzen der Geschichte*, 1904, ill. 1905.) foglalkozik, illetve polemizál (V. ö. *Századok* 1906., 161. és 392. l.). Nem lehet itt feladatunk érdemileg ismertetni e polemiciát és a szerző állás-pontját, mindenesetre utalunk e tartalmas cikkekre, melyek a problémák előbbrevitele mellett a legutóbb annyira megduzzadt történetphilosophiai irodalomban való tájékozódást is a kellő mér-tékben teszik lehetővé.

MADZSAR IMRE.

**Könyvek:** *Lamprecht K.*, Moderne Geschichtswissenschaft. 25 New-Yorker Vorträge. (2. kiad.) Berlin, Weidmann. VII., 131 l. M. 2. — *Lamprecht K.*, Zur universalgeschichtlichen Methodenbildung. Lipse, Teubner. 31 l. 1. M. 20. (Különlenyomat az «Abhandlungen d. königl. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften. 27. kötetéből.») — *Bernheim Ernst*, Das akademische Studium der Geschichtswissenschaft. 3. kiad. Greifswald, Bruncken. 84 l. 1. M. 80. — *Heinrich Ad.*, Methodik des Geschichtsunterrichts. Bécs. Manz. VI. 329 l. 5. Kr. — *Albert Julius*, Geschichtswissenschaft und Geschichtsunterricht. I. rész. Nagyszeben. 1909. Krafft. 25 l. (Kül. leny. a szászrégeni gymn. 1908—9. évi értesítőjéből.) — *Fester R.*, Die Säkularisation der Historie. Ein Vortrag. Lipse, Teubner. M. 1. (Kül. leny. a Hist. Vierteljahrschrift XI. kötetéből.) — *Lotze Hermann*, Mikrokosmos. III. köt. (= Die Geschichte. Der Fortschritt. stb.) 5. kiad. Lipse, Hirzel. VI. 623 l. 10. M. — *Madzsar Imre*, Egyének és tömegek a történelemben. (Századokból. Kül. lenyomat. Bpest, Athenæum.) — *Gorter Hermann*, Der historische Materialismus. A hollandi eredetiből fordította *Pannekoek A.* Stuttg. Dietz, 128 l. M. O. 75. — *Dékány István*, A történelmi materializmus mint történelembölcseleti kérdés. Pécs. Taizs. 14 l. (Kül. leny. a M. Társadalomtudományi Szemléből.) — *Mehlis G.*, Die Geschichtsphilosophie. Aug. Comtes, Kritisch dargestellt. Lipse, Eckardt. III. 158. l. 3. M. — *Ferey A.*, Jules Michelet et Hippolyte Taine. Paris. Société franç. d'impr. et de libr. 95 l. — *Heinrich K. B.*, Nietzsches Stellung zur Geschichte. München. 61 l. 1. M. 50. — *Siebert*, Die Bedeutung der Geschichtsphilosophie (in Rud. Euckens Weltanschauung). Halle, Mühlmann. 1909. 1. M. 50. — *Finot Jean*: A fajok problémája. Magy. ford. Zalai Béla. Budapest. Athenaeum. 232. l. 6 kor.

### Ókor.

*Thureau-Dangin*-nak a «Journal Asiatique»-ban közölt «*Rim-Sin et la fin de la dynastie de Larsa*» című dolgozata Babyloniának Hammurabi ideje előtti történetével foglalkozik.

*Gunkel H.* «*Aegyptische Parallelen zum Alten Testament*» című dolgozatában (Zeitschrift der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft) felhívja a tudósok figyelmét az egyptologiai kutatásoknak azon eredményeire, a melyek a bibliai iratokkal sokfélekép érintkeznek.

Az «Archiv für Religionswissenschaft» XII-ik kötetében *Spiegelberg W.*, strassburgi egyiptológus «*Der Fisch als Symbol der Seele*» czímen érdekes dolgozatot közöl. Hivatkozva az 1907-ben Gamhud mellett talált és jelenleg a kairói múzeumban őrzött fakoporsót díszítő ábrára, arra a meggyőződésre jut, hogy ez a hal a «lélekmadarat» pótolja.

Vallástörténeti szempontból jelentős *Jequier*-nek «*Les tables d'offrandes égyptiennes*» című dolgozata. (Sphinx.) Jequier e kis értekezésében megmagyarázza az egyiptomi sírköveken látható áldozati asztalok jelentését és azok ábrázolásának kifejlődését.

A vallástörténet körébe vág *Dechelette J.*-nek «*Le culte du soleil aux temps préhistorique*» című dolgozata, mely a *Revue archeologique*-ban jelent meg.

Kulturtörténeti dolgozatot közöl *Hunger Joh.* a «Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft»-ban «*Babylonische Tieromina nebst griechisch-römischen Parallelen*» czímen. Miután a bevezetésben az «omen» fogalmát kifejti és megmagyarázza az «állatomen»-ben való hitnek keletkezését, áttér a szerző a jóslás elvének magyarázatára. A felhozott szövegek kizárólag Assurbani-pal könyvtárából származnak, a melyek a British Museum Kujundschik-gyűjteményét alkotják. Az így felhasznált anyag természetesen hízagos, de elég ahhoz, hogy belőlük a sumír-babiloniai szellemi élet jellemét megismerjük.

Az Egyiptomban végzett német és amerikai ásatásokról tudósít *Borchardt L.* a «Klio»-ban.

A sumírok kulturtörténetéhez nyújt adalékot *Pottier E.* «*Les Sumeriens en Chaldée, d'après les monuments du Musée du Louvre*» című dolgozata, amely a «Revue de l'art ancien et moderne» 1909. és 1910. évfolyamaiban jelent meg.

MAHLER EDE.

*Schjött P. O. Studien zur alten Geschichte III.* — Skrifter udgivne af Videnskabs-Selskabet i Christiania. Historisk-filosofisk Klasse No 2) a görög alkotmánytörténetet igyekszik új alapokra fektetni. Szerinte Athen Kodros idejében alapított dór gyarmat volt. Azelőtt Attikában semiták és a tyrrhenekkel rokon pelasgok laktak. A dór gyarmatosok, apoikoi, a birtokaikban hagyott régi bennszülött családokkal, az eupatridákkal együtt alkották a geomoroinak nevezett ethnost. Az agroikoi és demiurgoi legalább túlnyomóan bennszülöttek voltak. Az agroikoihoz tartoztak a

hektemoroinak nevezett kisbérlők és a geomoroi birtokait művelő thetek. A demiurgoi kisbirtokosok voltak és megfelelték a spártai perioikoinak. Drakon az alkotmányt nem változtatta meg. A Kenyon-féle Athenaion politeia adatai nem érdemelnek hitelt, mert ellenében vannak Aristoteles kijelentésével és így ezt a munkát Aristoteles nem írhatta. Solonig a geomoroi földje ép úgy, mint Lakedaimonban a spartiataié, tulajdonképen az államé volt. Csak Solon tette őket teljesen birtokuk uraivá; ennek fejében azonban a hektemoroi is birtokosai lettek azoknak a földeknek, a melyeket annak előtte a geomoroiól haszonbérletben birtak. A 4 vagyoni osztály közül a zeugiták leginkább a hektemoroi közül kerültek ki, a thetek a thetek közül, a demiurgoi e két vagyoni osztály között megoszlottak. Az első két osztályba (pentakosiomedimnoi és hippeis) csakis geomoroi tartoztak. Solon megtartotta a még dór előtti időből származó gentilikus felosztást, a 4 phylét, 12 phratriát, 360 genset (a dóroknál 3 phylé, 30 phratría, 300 gens volt ép úgy, mint Rómában 3 tribus, 30 curia, 300 gens). Csak-hogy akkoriban úgy a közigazgatásban, mint a hadi szervezetben a 12 phratría helyét azok alosztályai, a 48 naukraria, foglalták el. Kleisthenes a naukrariak számát 50-re szaporította és mindegyiküket két alosztályra, demosra osztotta. A naukrariak megtartották jelentőségüket a hadi szervezetben, különösen a hadi tengerészetnél, de a közigazgatási teendőket a demosok végezték. A genszek száma már Kleisthenes előtt apadt; Kleisthenes azt 300-ban állapította meg és minden demosba 3 genst osztott be. Minden ilyen régi nemesi genssel 29 nem nemesi genst egyesített egy patraban. A nemesi gens tagjait gennetainak, a nem nemesiét orgeonesnek hívták, a genseket pedig triakisoknak. Később aztán a patrakat a név hasonlósága miatt szintén phratriaknak nevezték.

*Tárczy Károly* (*Az areiopagos története és az Αθηναίων πολιτεία* Egyet. Phil. közlöny. 604—12., 679—85.; 732—42. l.). az areiopag történetét adja elő az Athenaion politeia adatai alapján, a melyeket megvédelmez az újabb íróknak, nevezetesen Busolt-nak, támadásaival szemben.

*Schilling Lajos* (*Solon jelleméről*, Erdélyi Múzeum II. 69—74. lap.) Solont védelmezi Schvarcz Gyulával szemben.

*Aly V. Herodots Vorlesung in Athen.* (Rhein. Museum f. Phil. 737. l.), azt hiszi, hogy Herodotos athéni fölolvasásáért csak-ugyan Anytos indítványára jutalomban részesült, de nem 10 talen-

tumot (=600,000 drachmát) kapott, hanem csak egy 600 drachmát érő arany koszorút.

*Nestle Vilmos* (*Politik und Aufklärung in Griechenland im Ausgang des V. Jahrhunderts v. Chr.* N. Jahrbücher f. d. Kl. Altert. Gesch. u. d. Lit. 1—22. l.) szerint a politikai theóriát a sophisták kezdték művelni. Azt hirdették, hogy a törvény meg-egyezés útján jött létre. De míg eleinte annak szükségességét hirdették, hogy az egyén magát a törvénynek alárendelje, már Hippias a törvényt tyrannusnak mondja és vele szemben a természetijogot hangsúlyozza. Általában a politikai theória túlnyomóan antidemokratikus volt.

*Hornyánszky Gyula* (*A görög orvos a Kr. e. V. században.* Egy. Phil. Közöny. 346—34.; 408—422. l.). «A görög felvilágosodás tudománya» című munkájának egyik legértékesebb fejezetét, a 6-ikat, mutatja be. A görög orvosok legkiválóbbjai hatósági orvosok voltak (*ἱατροὶ δημόσιοι*). Ezek rendesen bizonyos meghatározott évi fizetésért magukra vállalták, hogy általuk fizetett orvossegédek és más személyzetük segítségével az illető állam lakóit, közülük legalább a szegényeket ingyen gyógyítják. Demokratikus államban az orvosokat előzetes dokimasia után szokták választani. Voltak tisztán magánpraxist folytató orvosok is. A magánpraxisért természetesen honorarium járt. Az orvosságokat rendesen maguk az orvosok készítették. A hozzávaló anyagot vagy a rizotomostól szerezték be, vagy a pharmakopolestól. De az utóbbiak néha maguk is készítették orvosszereket és a népezeket orvosi rendelés nélkül közvetlenül tőlük vásárolta. A hatósági orvost hivatalos idejének letelte után felelősségre vonták. De a kuráért az orvos felelősséggel nem tartozott. Ez ugyan visszaélésekre vezetett; de Hornyánszky nagyon szépen fejtegeti, hogy annak, mint arra már Plato figyelmeztetett, csak az orvosi tudomány fejlődésének megakasztásával lehetett volna elejét venni. Különben is e kor orvosai amúgy is nagyon óvakodtak a kísérletezéstől, mert a beléjük helyezett bizalmat sikertelen beavatkozással nem akarták megingatni. Erre vezethető vissza a hippokratési iratoknak az a tanácsa, melyet mint a mai ethikai felfogástól teljesen eltérőt, Hornyánszky művének «*A hippokratési gyűjtemény ethikája*» című fejezetében fejteget, hogy kétes esetekben vagy gyógyíthatatlan betegségeknél az orvos valami ürügy alatt visszavonuljon.

HEINLEIN ISTVÁN.

**Könyvek.** *Meyer Eduard*, Geschichte des Altertums. II. kiad. I. köt. 2. fele. Die ältesten geschichtlichen Völker und Kulturen bis zum 16. Jahrhundert. Stuttgart és Berlin. Cotta. XXVIII. 894 l. 15 M. — *Platz Bonifác*, Az ősember kritikai méltatása. Akad. székfoglaló. (Érték. a társad. tudom. köréből. XIV. köt.) Budapest. 42 lap 1 korona. — *Maspero G.*, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique. (8-ik kiad.) Páris, Hachette. 916 l. 6 Fr. — *Rózsa Géza*, Az ókori keleti népek története. Budapest, Hornyánszky. 49 l. (Uránia-felolvasás.) — *Breasted J. H.*, History of Egypt from the earliest times to the Persian conquest. II. edit. New-York. 22 M. 50. Németre fordította *Ranke H.*: Geschichte Ägyptens. Berlin, Curtius. 478 l. 18 M. — *Mahler Ede*, Ókori Egyiptom. Budapest, Hornyánszky. (M. Akad. Könyvkiadó-Vállalat.) 335 l. — *Sethe Kurt*, Die Einsetzung des Veziers unter der 18. Dynastie. Lipcse. Hinrichs. 69 l. 15 M. — *Giessewein Sándor* dr., Egyiptom és a Biblia. I. köt. Budapest. Szent István-Társ. 119 l. — *Champollion le jeune*, Lettres. Recueillies et annotées par *H. Hartleben*. II. köt. Lettres et journaux écrits pendant le voyage d'Égypte. Bibl. Égyptologique. XXX. és XXXI. köt. Paris. Leroux. 15 Fr. — *Möller G.*, Hieratische Paläographie, Die ägyptische Buchschrift in ihrer Entwicklung von der 5. Dynastie bis zur römischen Kaiserzeit. I. Bis zur 18. Dynastie. II. Bis zur 22. Dynastie. Lipcse, Hinrichs. 4°. VIII. 20 és 76 l. 30 M. — *Steindorff G.*, Urkunden des ägyptischen Altertums. IV. Abt. Urkunden der 18. Dynastie. 76. füzet. Kiadja *Sethe K.* Lipcse, Hinrichs. VI. 74 l. 6 M. — *Sethe Kurt*, Die altägyptischen Pyramidentexte, nach den Papierabdrücken u. Photographien des Berliner Museums herausg. und erläutert. (Füzetekben.) IV. füzet. Lipcse. Hinrichs. Füzetenkint 10-50 M. — *Ägyptische Urkunden* aus den königl. Museen in Berlin. *Griechische Urkunden*. IV. köt. 7. füz. Berlin. 193-224 l. füzetenkint. 2-40 M. — *Kmoskó Mih.*, Unu-Amon papyrusa. Budapest. Stephaneum. 35 l. 1 kor. — *Capart J.*, L'art égyptien. Paris. 31 és IV. l. 10 M. — *Bissing F. W.*, Denkmäler ägyptischer Sculptur. 10. füz. München. 12. tábla és szöveg á 20 M. — *Griffith F. L.*, Archaeological Report 1908/9 comprising the work of the Egypt Exploration Fund and the progress of Egyptology during the year 1908-9. London. 72 l. és 1 tábla. 2 sh. 6 d.

*Pöhlmann R.* von. Grundriss der griechischen Geschichte nebst Quellenkunde. 4. kiad. München, Beck. VIII. 334 l. 5•80 M. (Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft. III. Band, 4. Abteilung). — *Paris P. et Roques.* Lexique des antiquités grecques. Páris. (Képes.) 10 M. — *Croiset A.* Les démocraties antiques, (Bibliothèque de philosophie scientifique.) Paris. 3•35 Fr. — *Katz R.*, Werke klassischer Kunst. Zum Studium der bildenden Künste der Griechen u. Römer. (200 tábla 1000 ábrával.) II. köt. Stuttgart. 4°. 66 tábla s 12 l. szöveg. 25 M. — *Marquard Allan*, Greek Architecture. New-York. Macmillan. X. 426 l. 392. ábrával. 10 Sh. — *Zsámboki Gyula*, A görög művészet kiválóbb alkotásainak ismertetése. II. kiad. Bpest. Franklin. 162 l. 2 kor. 20 f. — *D'Ocye M. L.*, The Acropolis of Athens. London. 8°. 432 l. 23 M. — *Diehl Charles*, Excursions archéologiques en Grèce. (Mycènes, Délos, Athènes, Olympie, Éleusis, Épidaure, Dodone, Tirynthe, Tanagra.) 6. édit. Paris, Colin. X. 386 l. 8 tervrajz. 4 Fr. — *Svoronos J. N.*, Das Athener Nationalmuseum. Phototypische Wiedergabe seiner Schätze. Mit Text. Deutsche Ausgabe von *W. Bazth*. Athen, Griech. Verlags-Gesellschaft. (Füzetekben à 7•20 M.) — *Furtwängler A. u. K. Reichhold*, Griechische Vasenmalerei. Folytatja *Hauser Fr.* München, Bruckmann. (II. Serie, 6. Lieferung.) 10 tábla. 267—356. l. A II. teljes Series ára 300 M. — *Graef Bertho.* Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen. *P. Hartwig* és *R. Zahn* közreműködésével. I. füz. Berlin, Reimer. 88 l. és 46 tábla. Füzetenként 40 M. — *Kieseritzky Gangolf* u. *Carl Watzinger*, Griechische Grabreliefs aus Süd-Russland. Berlin. Reimer XI., 148 l. 56 tábla. 50 M. — *Reinach S.*, Répertoire des reliefs grecs et romains. I. köt. Paris, Leroux. 493 l. 10 M. — *Kékulé von Stradonitz* und *Hermann Winnefeld*, Bronzen aus Dodona in den königl. Museen zu Berlin. Berlin, Reimer. 45 l. 6 tábla. 11 kép. 50 M. — *Sallet*, Die antiken Münzen der königl. Museen zu Berlin. Új kiad. Kiadja *Regling Kurt*. Berlin, Reimer. 148 l. 2•50 M. — *Babelon Ernest*, Traité des monnaies Grecques et Romaines. 3 köt. Paris, Leroux. 30, 40 és 30 fr. — *Hiller de Gaertringen*, Inscriptiones Cycladum. Pars II. (Inscr. Graecae. Kiadja a berlini akad.) Berlin. 32 M. — *Friedrich C.*, Inscriptiones insularum maris Thracici. (u. o. 217 l. 34 M.) — *Wilhelm Adolf*, Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde. Bécs. Holder. VI., 379 l. 89 ábrával. 35 Márka. (Sonderschriften des Wiener Archæolog. Instituts. VII. köt.) —



*Album palaeographicum.* Tabulae LIV. selectae ex cunctis iam editis tomis codicum graecorum et latinorum photographice depictorum *Scatone de Vries.* Lugduni Batavorum. 4°. 46 p. 54 facs. 35 M. (Más kiadásban 24 M.) *Supplementum* VI. Préface de *Hesseling.* (u. o. 4°. 16 és 95 l. 81 M. — *Christ W.* von, Geschichte der griechischen Literatur. 5. kiad. *Stählin O.* közreműködésével *Schmid W.* II. rész. Nachklassische Periode. I. rész. München. Beck. 235 l. 450 M. — *Murray G.*, The interpretation of ancient Greek Literature. Inaugural lecture delivered before the University of Oxford. (u. o. Clarendon Press. 1 sh.) — *Tyrell Rob.*, Essays on Greek Literature. London. 214 l. 570 M. — *Bury J. B.*, The ancient Greek historians. Harvard-Lectures. London, Macmillan. X. 282 l. 126 Sh. — *Robert Carl*, Pausanias als Schriftsteller. Berlin, Weidmann. VII. 348 l. 10 M. — *Hegedűs István*, Menander Redivivus (Értekez. a nyelvtudom. köréből.) XXI. köt. Budapest, Akadémia. 138 l. 2 kor. 80. — *Gomperz Theodor*, Griechische Denker. III. köt. (Füzetenként.) Lipcse, Weit. à 2 M. (A III. kötet ára 10 M.) — *Wildhaut H.*, Quellenkunde zur allgemeinen Geschichte. II. Römische Geschichte. Werl., Stein. VIII. 368. l. 4 M. — *Bouché-Leclercq*, Leçons d'histoire romaine. Paris, Hachette. VIII. 295 l. — *Hardy E. G.*, Studies in Roman History. Second Series. London. 320 l. 320 M. — *Mommsen Theodor*, Gesammelte Schriften. VII. Philologische Schriften. Berlin, Weidmann. XII., 826 l. 20 M. Kiadja *E. Norden.* (Tartalmából kiemeljük: Cornel. Tacitus és Cluv. Rufus; Das Verhältnis des Tacitus zu den Akten des Senats; Die scriptores historiae Augustae (contra Dessau); Ammians Geographica; Die Origo gentis Romanae; Über den Chronographen vom J. 354.; Über die Chroniken des Hieronymus, Eusebius und Cassiodorus stb.)

### Középkor a XIII. század közepéig.

E. Ch. Babut a «Gorthonicum» szó használatából bizonyítja, hogy a kelta gallok hazájuk nagy részét Gorthoniának, magukat gorthoniceinek nevezték, és Sulpicius Severus egyik helye alapján (I. 27. 1—4.) rámutat arra, hogy ezt a kelta nyelvet az V. század elején is beszélték (Gorthonicus et le celtique en Gaule au début du V.-e siècle. *Revue Historique* 1910, 104. kötet, 287—292. lap).

A *Revue Historique* hasábjain vita támadt a saliai törvény

bírságainak értelmezéséről. A kérdést M. Ricci vetette föl (*Note sur les tarifs de la loi salique.* 100. köt. 311—325. l.). Őt Hil- liger, Heck, Vinogradoff munkái ösztönözték tanulmányaira, a kik pénzügyi szempontból vizsgálták a bírságokat. Feltűnő, hogy a büntetések nincsenek arányban az okozott károkkal. Ennek alapján arra gondoltak, hogy egy hosszabb és egy rövidebb solidus közt kell különbséget tenni. Ricci azt hiszi, hogy a törvény nem is compositióról beszél, hanem bírságról (amende), hogy a büntetésnek kétféle sanctiója volt, az egyik büntető jellegű (amende), s ez a bűn nagysága szerint változik, a másik magánjogi természetű (compositio), a melyet a bűnös a sértett félnek fizetett. Ricci véleménye szerint tehát a lex salica csak a bírságot határozza meg, a compositio esetről-esetre a kár nagysága szerint változik. Ezzel szemben Reinach (*A propos des tarifs de la loi salique.* 1909. 101. köt. 394—395. l.) arra figyelmeztetett, hogy az első törvényhozások büntetései mind compositiók meghatározott összegekben. Ezt hangoztatja L. Treich is (*Les tarifs de la loi salique.* 1910. 104. köt. 293—309. l.), a ki azonban a közkeletű felfogást maga sem tartja kielégítőnek és megtoldja. Szerinte a pénzbüntetést mindig a károsult magánfélnek fizették, nagysága a kár nagyságának felel meg, vagy annak többszöröse. Treich szerint ugyanis a primitív jogban a büntetésnél három törekvés érvényesül: 1. hogy a sértett kárpótlást kapjon, 2. hogy haragját éreztesse, és 3. számbajön a bosszúállás lehetőségének foka. A mikor azután írásba foglalták a törvényeket, a törvényhozó egyszerűen átvette a régi szokásokat és Treich sok aránytalanságot azzal magyaráz, hogy az illető esetekben a bosszúállásnak a lehetősége kisebb vagy nagyobb.

P. Allard a *Revue des questions historiques* 1908. évi folyamában megírta Sidonius Apollinaris működésének történetét. Az 1909. évi folyamban ezt kiegészíti azzal, hogy megfesti Sidonius működésének a képét abban az időben, amikor méltóságáról lemondott és Rómából elvonulva, Lyonban és Auvergneben töltötte élete hátralevő részét. Működését akkor főképp az egyháznak szentelte, de nagy szerepe volt azokban a politikai küzdelmekben is, a melyek a gall-római és az új barbár lakosság közt fejlődtek (*La retraite de Sidoine Apollinaire.* 85. köt. 49—67. l.).

Gautier de Chatillon (szül. 1130—1140) Nagy Sándorról

epost írt. Ezzel a művel foglalkozik H. Christensen a *Preussische Jahrbücher*-ben. (*Ein Alexanderepos aus der Zeit Barbarossas* und sein Verfasser. 137. köt., 280–304. l.). A szerző jó ideig Angliában élt, de a nagy összeütközések idején visszatért Franciaországba. Chatillonban működött, majd Vilmos reimsi érsek pártfogásából amiensi kanonok lett († 1190 körül). Kora politikai küzdelmeiben élénk részt vett és természetesen az egyházi párt híve volt. Eposában különösen a korát érintő politikai vonatkozások érdekesek, de figyelmet érdemel a földolgozás módja is.

L. Halphen a *Revue Historique*-ban (Les biographies de Thomas Becket. 102. köt., 35–45. l.) Becket életének egykorú kútfőivel foglalkozik és megvizsgálja, hogy mennyiben használták egymást. A kútfők közt két csoportot különböztet meg. 1. Salisbury Jánostól származnak Canterbury Vilmos és a lambethi névtelen munkái; 2. Grim Eduardtól Pontignyi Róbert, kettejüktől Garnier. Ezenkívül Roger ismerte Salisbury művét, Garnier Canterburyi Vilmosét. Salisburyból merített Canterbury Benedek, tőle pedig Grim és Canterbury Vilmos.

R. Michel a *Revue Historique*-ban a nimesi aréna lovagjainak történetét írta meg (Les chevaliers du château des Arènes de Nîmes aux XII-e et XIII-e siècles. 102. köt., 45–61. l.). Az aréna a középkorban erődítésül szolgált, harcosai a nimesi vicomtek, majd a toulousei grófok hűbéresei voltak. Az albigeni küzdelmek korában függetlenítették magukat, szövetkeztek a polgársággal és önkormányzati jogokat szereztek. VIII. Lajos azonban megtörte hatalmukat, 1226 után jogaikat lassanként elvesztették.

Az egyház uniótörekvéseiről a középkorban vita támadt W. Norden és Joh. Haller között. Haller Norden *«Das Papsttum und Byzanz»* c. könyvét bírálva, Nordennek szemére vetette, hogy az uniótörekvésekben csak a politikai részleteket látja és nem az egészet, és hogy ennek következtében a pápaság ideális egységesítő terveit nem méltányolja kellőképpen, hanem a másodlagos politikai tényezőket állítja előtérbe. Norden erre válaszol a *Historische Zeitschrift* 1909. évfolyamában, a hol tiltakozik az ellen a vád ellen, hogy a pápák politikáját tisztán világinak tüntetné föl, de határozottan hangsúlyozza, hogy az ideális törekvéseket csakis realis politikával lehetett megvalósítani. és így ezeknél az összeköttetéseknél a realis politikai kapcsolatok dön-

tik el az egyes korok politikájának sikereit. Ezzel kapcsolatban bővebben szól az 1274-iki lyoni unio előzményeiről. (Prinzipien für eine Darstellung der kirchlichen Unionsbestrebungen im Mittelalter. 102. köt., 277—303. l.) DOMANOVSKY SÁNDOR.

A Przegląd Historyczny. VIII. 20—48. olvasható Ludwik Krzywicki. *Wposzukiwanie grodu Mendoga*. (Mendog várának keresése című értekezése.) Ketrzynski Wojciech dr. 1907-ben a «Kwartalnik Historyczny»-ben a «Legrégibb litván székhely» című dolgozatában azt állítja, hogy Mendog \* székhelyét valahol Betygola közelében kell keresni. Ezzel szemben Krzywicki hosszú kutatásai alapján, továbbá ásatások által arra a meggyőződésre jutott, hogy Mendog székhelyét Raczkiszki mellett kell keresni, ahol egy régi nagy erődítménynek nyomai láthatók.

DIVÉKY ADORJÁN.

**Könyvek:** *Pflugk-Harttung*, Weltgeschichte. II. Band. Geschichte des Mittelalters. Von *Pflugk-Harttung*, G. Kaufmann, W. Friedensburg und A. Brückner. Berlin, Ullstein. XVI. 466 l., 16 M. (Képes díszmű.) — *Ehrhard A.*, Das Mittelalter und seine kirchliche Entwicklung. Mainz, Kirchheim. 340 l. — *Sohm Rud.*, Kirchengeschichte im Umriss. 16. kiad. Lipse, Ungleich, VIII. 219 l. — *Schulz Marie*, Die Lehre von der historischen Methode bei den Geschichtsschreibern des Mittelalters. (6—13. Jahrhundert.) Berlin és Lipse, Rothschild. 1909, M 5'60. — *Traube L.*, Vorlesungen und Abhandlungen. Kiadja *Boll Fr. I.*: Zur Paläographie und Handschriftenkunde. Kiadja *Lehmann Paul*. München. Beck. 1909, LXXV. 263 l., 15 M. — *Ihm M.*, Palaeographia latina. Exempla codicum latinorum phototypice expressa scholarum maxime in usum. Series I. Lipsiae, Teubner 1909. 18 tábla, 16 l. szöveg, 5 M. — *Karabacek Jos.*, Monumenta Palaeographica Vindobonensia. *Beer R.* közreműködésével. I. füzet. Lipse, Hiersemann. 100 M. — *Chroust, A.*, Monumenta palaeographica. I. Abtheilung, 2. Serie. München, Beuckmann. (Megjelenik füzetenkint à 20 M.) — *Lamprecht Karl*, Deutsche Geschichte. (Új, 4. kiad.) II. Bd. I. Abt. Vorzeit und

\* Mendog litván nagyherceg (1226—36) egyesítette hatalma alatt a különböző hercegségeket. Ő az első a litván nagyhercegek közül, aki a kereszténységet fölvette.

Mittelalter. Berlin, Weidmann. XVII. 411 l., 6 M. — *Schmid L.*, Allgemeine Geschichte der germanischen Völker bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts. (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. II. Abteilung.) München, Oldenbourg. XIV. 247 l., 7 M. 50. — *Schnürer G.*, Bonifatius. Die Bekehrung der Deutschen zum Christentum. Mainz, Kirchheim. VIII. 110 l., 4 M. (Weltgeschichte in Charakterbildern.) — *Dahn Felix*, Die Könige der Germanen. XII. köt. Die Langobarden. (A mű vége.) Lipse, Breitkopf-Lyärtel. X. 271 l., M. 8. — *Blasel K.*, Die Wanderzüge der Langobarden. Breslau, Müller-Seiffert. 1909. XIX. 133 l., M. 3-50. — *Caspar Er.*, Petrus Diaconus und die Monte Cassineser Fälschungen. Berlin, Springer. XI., 284 l., 12 M. — *Inama-Sternegg K. Th.*, Deutsche Wirtschaftsge-  
schichte. I. köt. Bis zum Ende der Karolingerperiode. II. jav. kiad. Lipse, Duncker-Humboldt. XXXVIII. és 755 l., 20 M. — *Gessler E. A.*, Die Trutzwaffen der Karolingerzeit von 8. bis 11-ten Jahrhundert. Basel, Gering 1909, 160 l., 3 M. — *Crivellucci A.*, Le origini dello stato della chiesa. Storia documentata. Pisa. XVI. 372 l., 12 M. — *Greinacher Ant.*, Die Anschauungen des Papstes Nicolaus I. über das Verhältniss von Staat und Kirche. Berlin. V. 69 l., 2 M. 40. (Abhandlungen zur mittleren und neueren Gesch. 10. füz.) — *Drehmann I.*, Papst Leo IX. und die Simonie. Zur Vorgeschichte des Investiturstreites. Lipse, Teubner. IX. 96 l., M. 3.

### Középkor a XIII. század második felétől az újkorig.

*Toskanische Studien* címen *F. Schneider* a toskánai történetre közl rendkívül becses adalékokat, tanulmányokat és okleveleket (Quellen und Forschungen aus ital. Archiven und Bibliotheken 1909 és 1910. évf. folytatálagosan), a melyek egészen a XIII. század végéig terjednek és főleg a toskánai részek birtoktörténetére, egyházi viszonyaira és kormányzatára tartalmaznak eddig ismeretlen anyagot.

*V. Samanek*, *Zur Beurteilung der Herrschaftsverhältnisse Kaiser Heinrichs VII. in Italien* (Historische Vierteljahrsschrift, 1909. évf. 77—91.) Caronak e tárgyú, különösen Genuára vonatkozó tanulmányával foglalkozik. Caro ugyanis azt vélte régebben, hogy Genua városa maga ruházta át a signoriát Henrikre. Ezzel szemben Samanek már előbb kimutatni igyekezett



azt, hogy nem a város volt az, a mely Henrikre átruházta a signoriát. Caro újabban közeledett S. nézetéhez, a ki e czikkében Henrik olaszországi kormányzati viszonyát behatóbban tárgyalja és arra az eredményre jut, hogy Henrik életének utolsó éveiben a császár taktikáját az olasz városokkal szemben a Róbert nápolyi király elleni expeditio befolyásolta és irányította.

H. Meyer, *Zur Vorgeschichte des ersten Hansgesetzes der Hohenzollern* (Historisches Jahrbuch 1909. évf. 1—13. ll.) egy 1341 július 10-iki oklevelet ismertet, a mely a János és Albrecht hohenzollerni grófok által 1341 okt. 10-én kötött házi törvényhez fontos magyarázatot ad. Ebben az október 10-én Burghausenben kelt oklevélben Hohenzollerni IV. Frigyes fiai közül János és Albrecht megegyeznek abban, hogy hat éven keresztül együttesen viszik a kormányt. kimondják, hogy a házi birtokok el nem idegeníthetők és hogy birtokaik felosztása esetén a fiág részesül örökösödési előnyben. A burghauseni egyezményt a két testvér között hosszabb viszály előzte meg, melyhez a július 10-iki oklevél megadja a magyarázatot. Belőle megtudjuk, hogy Albrecht fiatal korában a német lovagrend tagja lett, de később onnan kilépve, részt követelt az uralkodásból, a mit János nem volt hajlandó neki engedélyezni és hogy magának az uralmat biztosítsa, nem ismerte el Albrecht kilépését és követelte, hogy térjen vissza a rendbe, vagy lépjen be egy másik rendbe. A testvérek e viszályában egy választott bíróság ítélkezett, mely Albrecht javára döntött, a döntést a július 10-iki oklevél tartalmazza. A jogi véleményyt e vitás kérdésben Johannes Andreae bolognai jogtudor szerkesztette.

Bajor Lajos idejéből származó, ismeretlen és nyomavesztett politikai röpiratokat ismertet R. Scholtz, *Studien über die politischen Streitschriften des 14. und 15. Jahrhunderts (Quellen und Forschungen aus ital. Arch. und Bibl. 112—131. ll.)* című értekezése. Scholtz, a ki általában a XIV. és XV. századi politikai röpirat-irodalmat kutatja, Bajor Lajos idejéből összesen 17 ilyen röpiratnak jött nyomára. Ezek között van Occam Vilmos *Dialogus* cz. munkája befejező részének ismeretlen szövege, a *Defensor pacis* ellen irányuló öt különféle röpirat, melyek szerzői a kuria tagjainak sorából kerültek ki, 3 röpirat Lajos ellen XXII. János letetésére vonatkozólag, egy névtelen értekezés, Compendium maius, a XXII. János által Lajos ellen indított törvényes processusról, az ú. n. Determinatio compendiosa újabb kéziratai,

végül Augustinus Triumphus, Alvarus Pelagius és Landulfus de Colonna ismeretlen és kiadatlan polemikus természetű röpiratai. Scholtz egyelőre az Occam-féle Dialogus végét és egy 1338-ból származó tractatus de potestate imperiali szövegét közli.

A pápai választási kapitulációkkal foglalkozik *J. Lulvé*s-nek az 1908-iki berlini történelmi congressuson tartott előadása. (*Päpstliche Wahlkapitulationen. Quellen und Forschungen aus ital. Archiven und Bibl.* 212—235. ll.) Az első választási kapituláció tudvalevőleg az 1352-ben, VI. Incze választása alkalmával alkotott, az utolsó az 1730-iki konklavekor készült, a mely azonban csak Albano Hannibál bibornok magán munkája, a bibornoki testület elé nem került, tehát nem tekinthető hivatalos jellegűnek. A választási kapitulációk a bibornoki testület és a pápaság fejlődésében nagy fontosságúak, belőlük fejlődtek ki a bibornoki testületnek most is érvényben levő jogai, továbbá egyes egyházi törvények és rendelkezések eredete is a kapitulációkra vezethetők vissza, így V. Pius rendelkezése az egyházi állam elidegeníthetetlenségéről, az V. Sixtus-féle rendelkezés a bibornoki kinevezésekről stb. Lulvé's értekezésében nagy vonásokban ismerteti a kapitulációk jelentőségét és fejlődését, előleges tájékoztatást adva összefoglaló nagy munkájáról, mely e kérdéssel fog foglalkozni. A választási kapitulációk célja tudvalevőleg a bibornoki testület hatalmának, befolyásának továbbfejlesztése, mely hatalmi törekvések köztudomásulag három pontban foglalhatók össze, befolyás a kormányügyekbe, financiaiális függetlenítése a bibornoki testületnek a pápától és döntő befolyás a bibornoki kreatióknál. E hatalmi törekvésekkel az 1352-iki kapituláció előtti időből foglalkozik *Lulvé*s egy másik értekezésében (*Die Machtbestrebungen des Kardinalats bis zur Aufstellung der ersten päpstlichen Wahlkapitulationen*, ugyanazon folyóirat 1910. évf. 73 -102. ll.), a mely, alkalmi előadás lévén, nagy vonásokban vázolja a bibornoki testület hatalmi fejlődését 1352 előtt. E hatalmi fejlődésnek kiinduló pontját III. Sándor 1179-iki rendelkezése képezi, a mely a bibornoki testületnek végleg megadja a kizárólagos jogot a pápaválasztásra. A XIII. századtól kezdve a bibornoki testület továbbá döntő befolyást nyer az új bibornoki kreatiókra, a mi első sorban a bibornokok számának apasztására és ezzel kapcsolatosan a testület jövedelmeinek fokozására vezetett. Pénzügyi tekintetben fontos a bibornoki testületre nézve IV. Miklós 1289-iki Coelestis altitudo constitutiója, a mely

az általuk már kivivott pénzügyi előnyöket biztosítja részükre és bizonyos befolyást biztosít nekik egyes kormányzati ügyekre. Ezek és a többi engedmények, melyeket a pápaság a bibornoki testületnek tett, indirekt uton értek el, egyes gyöngébb pápák adományozta előnyök és kiváltságok későbbi utódaik által mint szokásjog megerősítést nyertek, a minő az 1289-iki constitutio is. Az 1352-iki kapituláció az első kísérlet, hogy a bibornoki testület kiváltságokat követeljen a pápától, alkotására valószínűleg káptalani vagy konventi választásoknál követett hasonló eljárás adhatott okot. Hogy csak oly későn állíttatott fel az első kapituláció, ennek okát Lulvès abban találja, hogy egoistikus törekvések kerekedtek felül a bibornoki testületben, mert a kapituláció tulajdonképen a pápai plenitudo potestatis megnyirbálása volt, pedig a bibornoki testület csakis a plenitudo potestatis segítségével tudott oly magasra emelkedni. A bibornoki testület különben hatalmi törekvéseiben nem érte be az 1352-iki kapitulációban kifejezésre juttatott igényekkel, még tovább ment és VI. Orbán alatt már azt a jogot is vindikálta magának, hogy a pápa letevése fölött határozhasson, a minthogy Orbánt tényleg, noha kánonilag törvényszerűen megválasztott volt, a bibornoki testület saját jogából nyilvánította trónvesztettnek. Ez képezi egyúttal a bibornoki testület hatalmi törekvéseinek történetében a legnagyobb elért eredményt.

ÁLDÁSY ANTAL.

A Przegląd Historyczny. VIII.-ban 129—153. Stanisław Kętrzyński. *Okręślenie Wielkopolskiem.* (A nagylengyelországi királyság) című dolgozat jelent meg. Balzer Osvát Iwóvi (lemburgi) és Kutrzeba Szaniszló krakói egyetemi tanárok közt nagy vita folyt a «Kwartalnik Historyczny» hasábjain ama kérdés fölött, vajon a «rex Polonie» cím a XIV. század elején az egész Lengyelországra vonatkozott-e vagy csak Nagy-Lengyelországra. Kętrzyński Szaniszló fönti alapos tanulmányában hozzászól a kérdéshez és Kutrzebának fogja pártját s számos oklevélre hivatkozva, (melyeken ily kifejezések fordulnak elő: «Nos, Wladislaus Dei gracia rex Polonie, dux Cracovie, Sandomirie, Cuiavie, Lancicie et Syradie»... vagy «Nos, Wladislaus Dei gracia heres regni Polonie, dux Cracovie, Sandomirie, Cuiavie, Lancicie et Syradie»... «Nos, Wladislaus Dei gracia dux regni Polonie, Cracovie, Sandomirie, Syradie, Lancicie ac heres Pomeranie»...), azt állítja, hogy 1295 és 1335 között a «rex Polonie» Nagy-



Lengyelország királyát jelentette, tehát II. Przemysl Lokietek Ulászló, II. Venczel és Nagy Kázmér idejében a «Polonia» név csak Nagy-Lengyelországot jelentette.

DIVÉKY ADORJÁN.

A bukaresti *Revista pentru istoria, archeologie și filologie*-ben olvassuk Goilav Gr. ily című értekezését: *Armenii ca întemeietori de orașe în partea de răsărit a Europei*. A török elől a XIV. századtól kezdve nyugatra menekülő örmények tulajdonképeni megalapítói a városi életnek a ruthének és oláhok közt. Ștefan cel Mare vajda fosztja meg őket vallásuk szabad gyakorlásától Moldvában, mikor is templomukat koboza el, illetőleg fegyveres erővel szentelteti fel a görög keleti egyház részére.

GAGYI JENŐ.

**Könyvek:** *Lodge E. C.*, The end of the middle age. 1273—1453. [«Six ages of European history.»] London, Methuen 312 l., 2 Sh. 6 s. — *Vildhaut H.*, Quellenkunde zur allgemeinen Geschichte. IV. köt.: Quellenkunde der deutschen Geschichte vom Falle der Staufer bis zum Auftreten des Humanismus. II. kiad. Werl, Stein. 1909. XII. 638 l., 6 M. — *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*. Kiadja Seemüller J. II. Hannover, Hahn. 4°. XIV. CCCVII. 243—276 l. M. 15. [Mon. Germ. Hist. Deutsche Chroniken des Mittelalters. 6. köt.] — *Mollat G.*, Jean XXII. (1316—1334) lettres communes analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican. T. V. Paris, Fontemoing. 468 l. — *Grotefend S.*, Die Erwerbspolitik Kaiser Karls IV. Berlin. Ebering 1909. VIII. 128 l. 3 M. 60. — *Schiff O.*, König Sigmunds italienische Politik bis zur Romfahrt 1410—1431. Frankfurt am M. Bær. VIII. 155 l. 5 M. — *Áldásy Antal*, Zsigmond király viszonya Milánóhoz és Velenczéhez római útja idejében. Akad. Székfoglaló. Bpest. Athenaeum. 190 l. 3 kor. 60 f. — *Lützw C.*, The life and times of Master John Hus. London Dent 1909. 414 l. 12 Sh. 6 s. — *Boulding W.*, Aeneas Silvius. Orator, man of letters, statesman and pope. London, Constable 378 l. Sh. 12. 6. s. — *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*. Kiadja Wolkan R., I. Abteilung: Briefe aus der Laienzeit 1431—45. I. köt.: Privatbriefe, Kiadja a bécsi akadémia. II. Abteilung: Diplomataria et Acta. [Fontes rerum austriacarum.] Bécs, Hölder XXVIII. és 595 l. 11 M. 70. — *Áldásy Antal*, A görög bucsu ügye a baseli zsinaton.

Felolvasás a Szt. István-Társulatban. Bpest, 83 l. 2 kor. — *Barthold F. W.*, Die Geschichte der deutschen Hanse. (Új kiad.) 2 köt. Magdeburg, Deubach. 426 és 499 l. M. 10. — *Kraus Viktor v. és Kaser K.*, Deutsche Geschichte im Ausgang des Mittelalters. 1438–1519. [Bibliothek deutscher Geschichte.] Stuttgart, Colta, füzetenként 1 M. — *Wolff M.* (báró), Die Beziehungen Kaiser Maximilians I. zu Italien 1495–1508. Innsbruck, Wagner 1909. 126 l. 3 M. 50. — *Böhm Károly*, A Landsknechtek. Bpest. Fritz. 112. l.

### Reformatio és ellenreformatio.

*O. Clemen* a *Zeitschrift f. Kirchengesch.* 4. füzetében Johann Voit, Ronneburg első evangélikus lelkészének életével foglalkozik. (*Johann Voit, Franziskaner zu Weimar, erster evangelischer Pfarrer zu Ronneburg.*) Voit, a ki a Szent Ferencz-rend weimari kolostorának volt tagja, 1523-ban elhagyta a rendet és Lutherhez csatlakozván, János vál. fejedelem udvari papja lett, a ki annyira tisztelte őt, hogy beszédeit le is írta. Ilyen prédikációs fatábla-könyvecskét őriz Koburg várának gyűjteménye s a gothai hercegi könyvtár s nagyon valószínű, hogy ezek Voit beszédeit tartották fenn. 1528-ban hívták meg Ronneburgba; később Bürgelbe ment s ott halt meg 1559-ben.

A *Zeitschrift f. Kirchengeschichte* első három számában von Schubert folytatja és befejezi még 1908-ban megkezdett cikksorozatát: *Beiträge zur Gesch. der evang. Bekenntnis- und Bündnissbildung* 1529/30.

*J. Scheuffler* dolgozata (*Die in Wittenberg von 1539–1572 ordinierten österr. evang. Geistlichen.*) nyitja meg a *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 1909. évfolyamát, a ki *Buchwaldnak* nagy munkája. (*Wittenberger Ordiniertenbuch*) alapján ez első közleményében a Wittenbergben 1549-ig ordinált 75 lelkészt mutatja be s mindegyiknél felsorolja a róluk szóló irodalmat is. Az osztrákok közé veszi a 11 magyart és 19 erdélyit is s külön felhívja rájuk a magyar egyháztörténettel foglalkozók figyelmét, hogy kutassák ezeknek életpályáját.

Hogy volt-e Kálvin közvetlen személyes érintkezésben valamelyik magyar reformátorral, ezzel a kérdéssel már foglalkoztak, de biztos eredményre nem tudtak jutni. *S. Szabó József* a

*Prot. Szemle* 3. füzetében (*Kálvin és a magyar reformátorok.*) Valérand Poullain-nek, egyik Kálvinhoz intézett levelét közli, a mely egy tekintélyes magyar férfit említ, a ki 1544 őszén Kálvinnál járt. S. Szabó Szegedi Kis Istvánt tartja a Kálvinnal személyesen találkozó magyar reformátornak, de a következő számban elejti e feltevését, mert a *Corpus Reformatorum* egyik levele alapján, a melyet Belényesi Gergely írt Kálvinhoz, kiderül, hogy ő volt a Kálvint meglátogató magyar. E levélben ugyanis megköszöni Belényesi neki, hogy a mikor nála járt, a legnagyobb szeretettel fogadta.

A *Protestáns Szemle* 1909. évfolyamának több cikke foglalkozik Kálvinnal születése négyszázados évfordulójának alkalmából: *Kálvin és Servet* (Dr. Márk Ferencz), *Kálvin és az alsóbb iskolák* (S. Szabó József), *Kálvin és a magyar reformátorok* (S. Szabó József), *Kálvin leveleiről* (Dr. Pruzsinszky Pál), *Kálvin mint paedagogus* (Dr. Bartók György).

A *Katholikus Szemle* októberi füzetében Jablonkay Gábor a Jézus társasága önálló magyar rendtartományának megalakulása alkalmából főleg a Mon. Hist. Soc. Jesu és Canisius Péter levelezése alapján a szerzetnek Magyarországgal való első érintkezéseit teszi tanulmánya tárgyává. 1545-től kezdve elég sürűn találkozunk az érintkezés nyomaival s maga a szent alapító is nagyon szeretne volna rendjét hazánkba bevezetni, de 1556-ig, halála évéig terve nem valósulhatott meg s arról sincs tudomásunk, hogy addig magyar szerzetes lépett volna a rendbe.

Amióta Guyenne, Provence és Bretagne a koronához csatoltattak, ezeknek admirálisai is ugyanazon jogokat akarták élvezni, mint magának Franciaországnak admirálisa, a kinek ők formálisan nem voltak alárendelve. Ennek eredménye azután folytonos torzszalkodás lett. *Ch. de la Roncière* a *Nouvelle Revue Historique de droit français et étranger*-ban megjelent cikkében kifejti, mikép sikerült Richelieunek 1630-ig a tengeri hatóság központosításával s az autonóm admiralitások eltörlésével véget vetni a bajoknak, a mi által megtette az első lépést Franciaország tengerészetének felvirágoztatására.

*Baumgarten Ferencz* a *Budapesti Szemle* januáriusi füzetében *A reformatio és ellenreformatio kora* címén közölt dolgozatában, mely részlet nagyobb tanulmányából, e korszak általános jellemzését, mozgó eszméinek és erőinek megvilágítását nyújtja.

HOLUB JÓZSEF.

A Przegląd Historyczny. VIII-ban 222—234. Witold Kamieniecki. *Litwa w literaturze historycznej rosyjskiej.* (Litvánia az orosz történelmi irodalomban) című értekezése jelent meg.

Kamieniecki Witold fenti cikkében ismerteti az újabb orosz műveket, melyek Litvánia történetével foglalkoznak. Örömdetesen megállapítja, hogy a fiatalabb orosz történészek sokkal alaposabban és tárgyilagosabban foglalkoznak a lengyel és litván történelmi kérdésekkel, mint a régiebbek, a kik nem tudományos, hanem politikai ízü és tendenciájú műveket írtak. Litvánia történetére vonatkozólag az utóbbi években több igen becses orosz kiadvány jelent meg. Megindult a kiadása a litván nagyfejedelmi könyveknek, melyeknek eredeti kéziratai a moszkvai külügyminiszteri levéltárban vannak. Ezek igen fontosak és bennünket magyarokat is érdekelnek, mert a kiadvány XVI. századbéli kötetei okvetlenül fognak magyar vonatkozású adatokat tartalmazni Báthory István idejéből. Ugyancsak Báthory korával foglalkozik Lappo F. J. «A litván nagyfejedelemség a lublini uniótól Báthory István haláláig. 1569—86.» I. köt. című munkájában. A bíráló szerint a könyv egyes részei igen kiválóak, más részei pedig rendkívül gyöngék. Szerencsére a leggyengébb részek a mű elején vannak és hova-tovább mind ügyesebb a könyv. A lublini unió és Valois Henrik uralkodásának ideje leggyengébb részei e műnek. Báthory korára vonatkozólag bő forrást szolgáltatnak neki a litván nagyfejedelmi könyvek; Lappo szerint Báthory Litvánia különállásának volt lelkes védője. Mi magyarok érdeklődéssel várjuk a következő kötetet. DIVÉKY ADORJÁN.

**Könyvek:** *Hollings M. A.*, Europe in Renaissance and Reformation 1453—1659. London, Methuen 302 l., 2 Sh. — *Brandi K.*, Die Renaissance in Florenz und Rom. Acht Vorträge. Lipcse, Teubner XIV. 286. l. — *Batiffol L.*, Le siècle de la Renaissance. (L'Histoire de France racontée à tous. II.), Paris, Hachette. V. 419 l., 5 Fr. — *Schmidt Lothar*, Die Renaissance in Briefen. II-ik köt. Lipcse, Klinckhardt. V. 298 l., 5 M. — *Mac Nutt*, Fernando Cortes and the conquest of Mexico. 1485—1547. London, Putnam. 500 l., sh. 5. — *Cortés Hernán*, Copias de documentos existentes en el archivo de las Indias etc. por el general *Polavieja*. Sevilla. 518 l., 25 M. — *Enock C. R.*, Mexico: its ancient and modern civilisation; history and political conditions. London, Unwin. 398 l., 10 sh. 6. — *Wright M. R.*, The

Old and the new Peru. Philadelphia. 456 l., 60 M. — *Imbart de la Tour*, Les origines de la Réforme. II. köt. L'église Catholique, la crise et la renaissance. Paris, Hachette. 592 l., 7 fr. 50. — *Thudichum F.*, Die deutsche Reformation 1517—37. II. köt. 1525—37. Lipse, XV. 663 l., 5 M. — *Luthers Werke*. Kritische Gesamtausgabe. 26. és 36. köt. Weimar. IV. 656. és XXXVI., 700 l., 42 M. A «Deutsche Bibel» II. kötete is megjelent u. ott. 1909. 727 l., 23 M. — *Denifle H.* und *Weiss A. M.*, Luther und das Luthertum in der ersten Entwicklung. Quellenmässig dargestellt. II. köt. Kiadja Weiss A. M. (O. P.), Mainz, Kirchheim. XVI. 514 l., 7 M. — *Boehmer Heinr.*, Luther im Licht neuerer Forschung. Ein kritischer Bericht. 2. umgearbeitete Auflage. Lipse, Teubner. VI. 176 l., 1 M. — *Heyck E.*, Luther. (Monographien zur Weltgeschichte. 29. köt.) Bielefeld, Velhagen-Klasing. 156 l., 4 M. (Képes.) — *Révész Imre*, Kálvin élete és a kálvinizmus. Debreczen, Hegedüs és Sándor. 364 l., 5 kor. — *Szabó J.*, Kalvin élete és reformációja. 3. kiad. Debreczen. Városi nyomda. 1909. 32 l. — *Pruzsinszky Pál*, Kálvin János. I. köt. Pápa; a Ref. főiskola nyomdája. [Református egyházi könyvtár IV. köt.] 438. l. 8 K. — *Pastor Ludwig*, von, Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. V. köt. Geschichte Papst Pauls III. 1534—49. Herder, Freiburg. 1909. XLIV és 892 l., 12 M. 50. — *Oxenstierna A.*, Rikskansler Skrifter och brevexling. Afd. I. Bd. IV. Bref 1628—29. Stockholm. XXIII. 868 l., 18 M.

### Újkori történet a harminczéves háború végétől 1789-ig.

A *Revue d'hist. diplomatique*ban Ch. Samaran ismerteti a nunciaturák történetét a XVI. és XVII. században, Richard abbé idevágó tanulmányai alapján.

Martens állapította meg, hogy a pápák voltak a tulajdonképi kezdeményezői az állandó követségeknek, noha ezt az eszmét valósággal az olasz köztársaságok léptették életbe. A XV. század előtt az apostoli küldötteknek csak meghatározott missiójuk volt. A fiskális kérdések állandó kapcsolatban lévén a diplomáciaiakkal, a legtöbb országban a nunciaturák alapja és kiinduláspontja egy *collectoria* vagyis egy pénzügyi kerület volt, a melynek élén az apostoli kamarától függő adószedő állt. A fej-

lődés aztán így haladt tovább: a belföldi kollektorokat olaszok vagy legalább is idegenek váltják fel; ezek a nuntiusok egyelőre megőrzik, de lassanként elvesztik pénzügyi tiszti szerepüket; az apostoli kamara hatásköre alól lassanként az államtitkárság irodáinak a vezetése alá kerülnek. Magyar viszonyokról nincs szó az ismertetésben; a német birodalomról is csak alig pár sorban emlékszik meg.

A *Revue des deux Mondes* február 15-iki füzetében Emile Faguet a két Perrault testvér mémoiresjai alapján egy párisi család életének rajzát adja a XVII. században.

A *Revue des questions historiques* I. kötetében L. Lallemand két cikkben folytatja a *járványos betegségek történetét Európában*, fő tekintettel azokra a vallásos gyakorlatokra és szertartásokra, a melyekkel a pestist vagy kolerát eltávolítani igyekeztek. «1633 október 28-án — úgymond — 18 ember szövetkezett Oberammergauban egy fogadalomra, a mely szerint minden 10 évben előadják a Passio mistériumát s e naptól fogva a pestis megszűnt.» A munka végén szerző kifakad Viviani francia miniszter ellen, a ki 1906 novemberében a képviselőházban azt mondta, hogy «a felhők mögött csak ábrándképek vannak». A tanulmány különben óriási erudícióval van írva, a külföldi s főleg az olasz forrásokat a szerző bőven használja fel.

A *The English Historical Review*-ben két cikk C. Brinkmanntól az 1660—1688. évekre terjedő angol-német érintkezést tárgyalja. Az utolsó Stuartok alatt a diplomáciai szolgálat el volt hanyagolva. Abban az időben, mikor Franciaország arra taníttatta a többi európai államokat, hogy a tevékeny diplomáciát tegye a nemzeti haladás főtényezőjévé, II. Károlynak csak Konstantinápolyban, a Keleti Keresk. Társaság érdekében volt állandó és magasrangú diplomatája. Angolország és Németország közt is kereskedelmi érdekek, t. i. az angol kereskedőknek a Hanza-városokkal, különösen Hamburggal való összeköttetése volt a két ország közt az érintkezés alapja. A birodalom többi részeivel Anglia csak a pillanat kombinációi szerint érintkezett diplomáciai úton: pl. mikor a brandenburgi választót Hollandiával szemben támogatta. Végeredményben: Anglia helyzetének történeti jelentősége kezd láthatóvá lenni abban a tényben, hogy ő az egyetlen valóban semleges hatalom az európai bonyodalmakban.

A *Revue des quest. historiques*-ban Marquis de Chateau-

*brun* újabb adatokat közöl *Fouquet perére* vonatkozólag. Nicolas de Toison dijoni parlamenti vizsgálóbíró családi levéltárából egy érdekes emlékirat került elő, a mely kifejti a nevezett bírónak a vizsgálat alapján formált véleményét. Épúgy mint az előadó (Lefèvre d'Ormesson), ő is örökös száműzésre ítéli Fouquet-t.

*The English Historical Review*-ben Theod. Keith: A skót Unio (1707) gazdasági okairól értekezik. A skótok már a forradalom óta iparkodtak a világkereskedelemben részt venni, a mi angol segítség nélkül lehetetlen volt, viszont az angoloknak érdekükben állt a skótokat az ellenséges francia érdekkörből kivonni. A Navigation Actot sem tudták volna megvalósítani, ha a hollandok a skótokkal és e révén Britanniával közlekedhettek. Ezért voltak az angolok kénytelenek az ő féltékenyen őrzött kereskedelmi privilégiumaikat északi szomszédaikkal megosztani.

A *Revue des questions historiques*-ban (1909 I.) P. Féret egy titkos alkudozást ismertet XIV. Lajos és XI. Kelemen közt (a külügyminisztériumi levéltárból) az *Unigenitus bulla* dolgában (1714), a melyhez Noailles bibornok és több más főpap nem akart hozzájárulni. Az alkudozásokat és az ügy befejezését XIV. Lajos halála akasztotta meg.

A *Revue d'histoire moderne et contemporaine*-ban J. Letaconnoux XVIII. századi francia szállítási vállalatokról (messagerie = személyszállítás, roulage = fuvarozás, batellerie = vízi teherszállítás) ír nagy kiadatlan kézirati anyag alapján hosszabb cikket. Túlnyomólag a szárazföldi alkalmazhatóságot használták. A víziutak el voltak hanyagolva; nagy ártalmára voltak még a közlekedésnek a szállítói czéhek és a révészek visszaélései. De általában a vízi, ép úgy mint a száraz közlekedés igen alacsony fokon állt: drága, lassú és ritka volt.

A *Revue d'hist. mod. et contemp.*-ban H. Carré: Az 1775-iki parlamenti reakció és Moydieu, a grenoble-i parlament procureur-général-ja címen értekezik.

A visszahatás Maupeou kancellár bukásával kezdődött, mikor utódja, Miromesnil visszaállította a régi parlamentokat és ezek szigorú represszáliákat gyakoroltak azon bírakon, a kik Maupeouval tartottak. Ezt a reakciót a «noblesse jégeante», a «revenants» csinálták, a hogy Miromesnil embereit nevezték, a kiknek leghíresebb áldozata Moydieu volt. A saját bírái, alárendeltjei lázadtak fel ellene és nem engedték, hogy köztük mű-

ködjék. M. hiába várta a kormány segítségét, ez cserben hagyta: állását másnak adta és őt sovány nyugdíjjal eltávolította.

A *Revue bleue*-ben Edme Champion: *Rousseau és az emberi jogok kinyilatkoztatásáról* szól. Igyekszik kimutatni, hogy a *Contrat social*-nak kevesebb része volt, mint hiszik, ennek a deklarációnak a létrejöttében. Ő is azt tartja, a mit Mirabeau, hogy t. i. a nemzetet inkább bajainak érzete, mint a felvilágosodás haladása készítette elő a forradalomra.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

**Könyvek:** *Firth Charles*, Harding, The last years of the Protectorate. London, Longmans 2 vols. XX. 341. és XII. 345. l. Sh. 24. — *Bagwell R.*, Ireland under the Stuarts and during the Interregnum. 1603–60. 2. köt. London. Longmans, XV. 370. és XII. 388. l. Sh. 28. — *The Register of the Privy Council of Scotland*. Edited and abridged by *P. Hume Brown*. III. Series. Vol. I. 1661–1664. Edinburgh, LXV. 898. l. 15. Sh. — *Crawford R.*, The last days of Charles II. London. Frowde. 1909. 80. l. Sh. 5. — *Conti*, Firenze dai Medici ai Lorena. 1670–1737. Firenze, Bemporad. 1909. 15 lira. — *Hergenröther J.*, Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte. 4. kiad. 3. köt. 2. Abt. Von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis zur Neuzeit. Freiburg, Herder. XII. 1175 l. 11 M. 50. — *Fuchs Adalb.*, Briefe an den Feldmarschall Raimund Gf. Montecuccoli. Beiträge zur Geschichte des nordischen Krieges. 1659–60. Sopron, Röttig. XXIV. 290. l. — *Lord Acton*, The Cambridge modern history. Edited by *A. W. Ward*, *W. Prothero*, *St. Leathes*. Vol. VI. *The eighteenth century*. Cambridge, University Press. XXXVIII. 1019. l. Sh. 16. — *Lindner Theodor*, Weltgeschichte seit der Völkerwanderung. VI. köt. Das neue europäische Staatensystem. Absolutismus und Merkantilismus. Die geistige Befreiung und die Aufklärung. Asien und Afrika. Stuttgart, Cotta. 1900. XII. 577. l. M. 5.50. — *Johnson A. H.*, The age of the enlightened despot. 1660 1789. («Six ages of European history»). London, Methuen. 1909. 302. l. 2. Sh. — *Santai M.*, Les débuts de la guerre de la succession d'Autriche. T. I. l'Entrée en Bavière et en Haute-Autriche. Paris, Chapelot 421. l. (Publié sous la direction de la section historique de l'état major de l'armée.) — *Giudici*, I dispaeci di Germania dell'ambasciatore veneto Daniel Dolfin. (22. febr. 1702 fino al 7 luglio 1708). Venezia. Istituto



veneto di arti grafiche. 5. L. — *Campagna di guerra in Piemont*, (1703—8.) e l'assedio di Torino (1706). Studi, documenti, illustrazioni. Vol. VIII. Torino. 40. 538. l. 18. — *Politische Korrespondenz Friedrichs des Grossen*. 33. köt. Berlin, Duncker V. 688. l. 20. M. — *Scheibe A.*, Die französische Revolution. Gotha, Perthes VII. 178. l. 3. M. — *Kropotkin P. A.*, La grande révolution. 1789—93. Paris 1909. 3. M. 50. Pf. — Németre ford. *Landauer K.* Lipse, Thomas 2. köt. IV. 284. és 282. l. 4. M. 80. Pf. — Angol fordítás: The greath French Revolution. London. 622. l. 8 M. 10. Pf.

### Legújabb kor.

*G. Gautherot a Revue des questions histor.*-ban levéltári kutatás alapján jellemzi *Páris első alkotmányos érékét, Gobelt*. A pápától kiátkozott főpap, kínos és meddő küzködésében az egész alkotmányos egyház vergődését akarja jellemezni helyzetének belső ellenmondásai között. Gobel a jezsuiták neveltje, 44 éves korában már püspök. Jótekonny, tudomány pártoló, adósságcsináló. 1791-ben Páris alkotmányos főpapja, ki alelnökévé lesz a jakobinus klubnak, megáldja a forradalom zászlóit. De 1793. a konvent már arra kényszeríti, hogy tagadja meg vallását, a mely népbolondítás és végtére a guillotine alá kerül. «Éljen a köztársaság!» hangzik a vesztőhely körül. «Éljen Jézus Krisztus!» felel az elítélt.

*Viszota Gy. Századok* 1909 októberi füzetében *József nádor 1809 jún.—decz. naplójából* merít új adatokat az utolsó nemesi felkelés történetére és a főherczeg magatartására nézve. Bizonyítja, hogy a ruházat, fegyverzet és képzettség hiányosságán kívül, francia tisztek tanúsága szerint is a rossz vezetés okozta a győri vereséget, de semmiképen sem a felkelő csapatok harcziatlan szelleme. A naplójegyzetekből is élénken kidomborodik a nádor szeretetreméltó, lelkiismeretes és fegyelmezett, a magyar nemességgel szemben szigorúan igazságos, mégis vele melegen együttérző személyisége.

*Whigek és radikálisok a reform-bill előtt. Az Edinburgh review*, mint a liberális hagyományok régi letéteményese ezek szempontjából ismerteti az 1832. nagy reform előzményeit. Azt az időt, melyben a kezdődő gyárilap, a gépek, a gőzerő kihasz-

nálása válságba döntötték az angol életet és megroppantották a falusi lakosságot. Együttal a francia forradalom és a császárság elleni tusa óriási terheket rótt az államkincstárra és nem kisebb súlylyal terhelte meg az angol kormányzó osztály lelkét: a jakobinus szabadságtól való vak rettegéssel. A királyi pár és az udvar személyes torzsalkodásával, a tory-kormányzat korlátolt felfogásával; a hivatalok betöltése, a sajtó és a büntető igazgatszolgáltatás körül való szűkkeblű eljárásával szemben bemutatja az értekezés lord *Hollandet* és körét a whig hagyományok őreit.

Mint ugyanazon kormányzó osztály sarjai és neveltjei, felülről védelmezik a kormányzottak szabadságát és érdekeit, bár természetesnek tekintik rendjük kiváltságait. Az ő erélyes közreműködésükkel vitte keresztül a *Cobbet*-től és más radikálisoktól vezetett népies mozgalom a választójog jelentős, de mérsékelt reformját.

*Rouine az algériai bennszülött lakosság átalakulásáról értekezvén* a francia kormányzat gazdasági és közigazgatási intézményeinek hatásával foglalkozik a *Revue des deux mondes*-ban. A földközösség és a törzseket összetartó hagyományos tekintélyek erőszakos megbontása kiforgatta az arab, berber és kabil lakosságot anyagi és erkölcsi sajátjából és csak kis részük tudta helyét megtalálni az új rendben. A francia kormányzat meghozta a békét és rendet, megszüntette az éhínséget, a lakosság számban sokkalta erősebben gyarapodott, de standardja tűrhetetlenül alacsony. Az európai kutya, úgymond, nem érné be a bennszülöttnék ünnepi eledelével. Követeli a szabad magántulajdon véginségébe belévitt lakosság gazdasági és jogi védelmét, megfelelő oktatását. A földvásárlás adataival bizonyítja, hogy az arabság életrealitása nagy és elégedetlensége annál természetesebb, mint hogy Tunishban a francia protektorátus sokkal megfelelőbb kormányzatot létesített legutóbb.

*Thallóczy L. «Vázlatok a magyar közigazgatás történetéből»* cz. értekezése vázlatosan áttekinti a magyar közigazgatás élen működő kancellária fejlődését 1526—1867-ig, a *Jogállam*-ban. Figyelemreméltó: 1. az a megállapítása, hogy III. Károly 1727-i instructiója a királyi rendeletek kiadványozásán kívül a kancellariára bízta azt a feladatot is, hogy a «köz-kormányzat terén való főfelügyeleti jogának közvetítője» legyen. Tehát a kancellaria ellenőrizze a szentesített törvények végrehajtását. 2. Tisztázza Esterházy hg. és Batthyány miniszterelnök levélvál-

tása alapján az ú. n. külügyministerium, helyesebben a királyi felség személye körüli ministerium hatáskörét 1848-ban.

W. Busch Bismarck álláspontját állapítja meg az *Észak-német-szövetség megalakításakor*, a *Histor. Zeitschrift*-ben. Bismarck 1866 után elejtette a birodalmi egység porosz vezetés alatt való megalkotását, részint III. Napoleonra, részint Ausztriára való tekintetből. Még 1868-ban úgy nyilatkozott, hogy nem remélhető istenajándéka volna, ha a német egység tíz vagy éppen öt éven belül létrejöhetne és nagy dolog lesz, ha egyáltalában megvalósul még a 19. század folyamán. Bár nem kétséges, hogy csak idő kérdése.

GÖRÖG IMRE.

A Przegląd Historyczny. IX. k.-ben 185—214, 299—324.

Władysław Jabłonowski *Dekabrysci i ich stosunek do Polski*. (A dekabristák és viszonyuk Lengyelországhoz.) című értekezése jelent meg.

Az 1825-ik év december havában kitört orosz forradalmat az ú. n. dekabristák, (vagyis decemberi emberek), indították meg. Kik többnyire külföldön járt tisztek voltak s ott megismerkedve a szabadkőműves eszmékkel, összeesküvést szöttek az absolutizmus ellen. Két szövetséget alkottak: az északit Szent Pétervárt és a délit Kijevben. Az összeesküvés kitudódott, perbe fogták őket és vezetőiket halálra ítélték. E per tárgyalása alkalmával kitudódott, hogy a dekabristák titkos tárgyalásokat folytattak a lengyelekkel a célból, hogy forradalom esetére a lengyelek velük tartsanak vagy legalább ne okozzanak zavarokat, ne szakadjanak el Oroszországtól.

A lengyelekkel való tárgyalásokat a «Déli Szövetség» tagjai kezdték meg, első sorban annak vezetője Pesztel ezredes. A tárgyalások nehezen mentek, mert a lengyelek azt kívánták, hogy ismerjék el az ő függetlenségüket, azonkívül mind a két fél bizalmatlan volt egymással szemben. Sokáig folytak a tárgyalások, az oroszok nem akartak belemenni, végre azonban taktikai okokból reáállottak, de úgy, hogy Lengyelország szoros kapcsolatban legyen Oroszországgal. Erre a lengyelek megígérték, hogy készek az oroszok kívánságait teljesíteni. Midőn azonban a Déli Szövetség tudomására hozta ezt az északinak, az hallani sem akart a lengyelek részére teendő engedményekről. Ők sokkal távolabb állottak a lengyelektől, mint a déliek, kik a gyakori érintkezés követ-

keztében hajlékonyabbak voltak velök szemben, de ők sem őszintén, csak a körülmények nyomása alatt.

DIVÉKY ADORJÁN.

A Convorbiri Literare (1-ső füzet) *Th. Rosetti: Amintiri din timpul unirii* című cikkét közli. Rosetti, Az utolsó oláh fejedelemnek, Cuzának rokona, 1859—1862-iki emlékeit jegyzi fel.

Ugyanott jelent meg *Donciul: La 24. Ianuarie* című cikke. Áttekintés az oláh fejedelemségek egész történetén kutatva az egyesülés eszméjének multját. Az első egyesülési kísérlet Heraklides János moldvai vajdától származik 1560-ban, a második Mihály vajdától 1600-ban, ki Erdélynek is gubernatora lett, a harmadik Vaszile Lupu moldvai vajdától; Cantacuzino Serbántól kezdve legalább rokon az uralkodó család a két országban. A fanarióták közül is (46), a többség (31) mindkét állam uralkodói székén ült, ha nem is egyszerre. Részletes leírása az egyesülés végbemenetelének (1859 január 5. és 24.).

Ugyanott Tit. *Maiorescu: Cuza premergutorul lui Carol I.* című cikkében az oláh fejedelemségek egyesülésének 50 évfordulója alkalmából ismerteti Cuzát, az utolsó nemzeti fejedelmet és megróvja az Akadémia főtítkárját Sturdzát, a ki politikai okokból lekicsinyelte az ünnepi beszédben Cuza szerepét. A jassyi *Arhivă*-ban Xenopol *Unirea* című cikkében szól az oláh fejedelemségek egyesítéséről 1857—59-ben. *Gagyi Jenő.*

Az imperialistikus irányokat és elméleteket a késői ó-kortól egészen az újabb korig a tárgy gazdag irodalmának tekintetbe vételével áttekinthetően fejtegeti, *Sustu József* tanárnak *«Dějinné předpoklady moderného imperialismu»* (Az újkori imperialismus történeti előzménye) című értekezése, mely a *Český časopis historický* (Cseh történeti folyóirat) XV. évf.-ban jelent meg.

KROFTA KÁMIL.\*

**Könyvek:** *Driault E. et Gabr. Monod., Évolution du monde moderne. Histoire politique et sociale. 1815--1909.* Páris, Alcan. Fr. 5. - - *Egloffstein Herm., Maria Ludovica von Österreich und Maria Paulowna.* Leipzig. Insel-Verlag. X. 60. 4. tábla.

\* Krofta. kinek nevével, mint reméljük, a következő számokban is fognak találkozni olvasóink, a történet tanára a prágai-cseh egyetemen.  
Szerk.

3. M. — *Briefe von und an Gentz*. Auf Veranlassung und mit Unterstützung der Wedekindstiftung zu Göttingen herausgegeben von F. C. Wittichen. I. köt. München, Oldenbourg. X. 365. l. 10 M. — Aus den Tagebüchern des Grafen Prokesch von Osten, k. u. k. österr.-ungar. Botschaftes und Feldzeugmeisters. 1830—34. Bécs, Reisser. IV. 252. l. 4. M. 20. — *Kübeck* von Kübau, Carl, Friedr., Freiherr. Tagebücher. Herausgegeben und eingeleitet von seinem Sohne Max Freih. von Kübeck. 2. köt. Bécs, Gerold. XXIX. 847. és 276. l. — *Réz Mihály*, Tanulmányok. A politikai tudomány határai és módszere. (Macchiavelli, A kiegyezés. Szabadság és Egyenlőség. Gf. Desewffy Aurél. Széchenyi problémák.) Bpest. Kilián. 550. l. 9. kor. — *Zagorazky Vladimir*, François Rački et la renaissance scientifique et politique de la Croatie. 1828—1894. Paris, Hachette, VI. 257. l. — *Boissy d'Anglas*, sénateur, Louis XVII. et ses descendants. X. partie. Paris, Daragon 60. l. — *Duchesse de Dino*, (puis duchesse de Talleyrand et Sagan), Chronique de 1831 à 1862. Publié par la princesse Radziwill, née Castellane. I. köt. 1831—35. Paris. Plon-Nourrit 9 fr. 7 50. cent. — *Turquan Joseph*, La dernière dauphine. Madame duchesse d'Angoulême. 1778—1851. Paris. Émile-Paul. 436. l. — *Weill G.*, Histoire du catholicisme libéral en France 1828—1908. Paris, Alcan, 316. l. — *Boulger C. D.* The history of Belgium. II. 1815—65. London, 456. l. 18. sh. — *Thomson C. L.*, A first history of England. VII. 1820—1901. London, Marshall, 316. l. Sh. 2., 6d. — *Zimmermann A.*, Daniel O'Connell, der Befreier. Paderborn, 241. l. M. 2.40. — *Sibert M.*, Étude sur le premier ministre en Angleterre depuis ses origines jusqu'à l'époque contemporaine. (Thèse.) Paris. Rousseau, XIII. 355. l. — Lettres et papiers du chancelier comte de Nesselrode. 1760—1850. Avec une introduction par A. de Nesselrode. VII. köt. 1828—1839. Paris, Lahure, III. 313. l. — *Klaczko J.*, Listy wloskie. Alex. Wielopolski. Adam Czartoryski. Kiadja: *Hoesicka F.* Krakó. 1908—9. 137. l. 2. M. 60. — *Degli Alberti M.*, Dieci anni di storia piemontese. (1814—24.) ossia lettere inedite di Carlo Emanuele IV., Vittorio Emanuele I., Carlo Felice, Carlo Alberto ed altri. Torino 266. l. 4. M. — *Nisco N.*, Storia del reame di Napoli dal 1824 al 1860. V. edizione. Napoli, Lanciano e Veraldi. XI. 109., 401., 222. l. — *Guardicne Fr.*, Il dominio dei Borboni in Sicilia dal 1830 al 1861. in relazione alle vicende nazionali. Vol. II. Torino, 670. l. 10. M.

## Magyar Történet Idegen Nyelvű Folyóiratokban.

(1909.)

Magyarországnak a honfoglalás előtti történetét érinti a kiváló cseh régész, Niederle L. tanár kis értekezése, mely Přisěvký k počátkům českých dějin (Adalékok Csehország legrégebbi történetéhez) címmel jelent meg a *Český časopis historický* XV. évf.-ban. Niederle határt próbál vonni a cseh szlávok és a szlovének területe közt történetük kezdetén főleg a mai Ausztriában, de a régi Pannoniában is. Fölteszi, hogy itt a lakosság magva szlovén volt, de a cseh szláv elem is behatolt oda, igaz, hogy csak a IX. század óta. Értekezése második fejezetében megtámadja a szerző azt a feltevést, melyet néhány cseh történetíró is elfogad, hogy az avarok hosszabb ideig tartózkodtak Csehországban s hogy állandó és eredményes lett volna uralmuk az ottani szlávokon.

KROFTA KAMIL.

Anatole Leroy-Beaulieu a *La Langue Française et les Révolutions de l'Orient* (Revue des deux mondes T. L.) című cikkében néhány szép sorban emlékszik meg a magyar nemzet történetéről. E régi és egyszersmind fiatal nemzetben — úgy mond — semmi sincs a parvenuból. Forradalmi harczeit ősi jogaiért küzdi. Százados alkotmánya a legrégebbi a continensen.

Az *Edinburgh Review* (Vol 210) *The Problem of the Hungary* című essayjében több könyv, egyebek közt gróf Andrassy Gyula és Knatchbull-Huggesen munkái megjelenése alkalmából, Magyarország állapotával foglalkozik történeti fejtegetések kapcsán. Az angol és magyar nemzet alkotmánya közt talál hasonlóságot is, de gyökeresnek látja a különbséget a két ország fejlődésében. Az angol elv: no taxation, without representation (nincs adózás képviselő nélkül) a magyar történetben nem valósult meg, mert 1848 előtt a jobbagyságnak nem volt képviselője a törvényhozában. A magyar történet jellemző vonásának mondja azt, hogy élénk nemzeti szellem hatja át a középkorban és azon túl is. Ez a nemzeti szellem túlélte az Árpádok s az Anjouk korát s megerősödött a hosszú török háborúban. Ausztria nem bírta azt elnyomni a XVIII. és XIX. századokban és végre kénytelen volt elismerni követeléseit majdnem teljesen. *Ez oly eredmény, melynek sehol sincs párja.* (This is a record, that has no parallel elsewhere.) Ennek a rendkívüli jelenségnek az okát a szerző leg-

inkább a félig demokratikus s nem egészen feudális alkotmányban látja, mely a magyar nemességnek kitűnő politikai iskolája volt. A magyar történetet a czikkíró a legmelegebb rokonszenvvel tárgyalja, azután a nemzetiségi kérdésről, a választói reformról és a legújabb politikáról beszél. Itt is törekszik a tárgyilagosságra, de Seton Watson hatása nagyon is meglátszik rajta.

Az *Archivio Storico per le provincie Napoletane* (806 l.) Durazzói Károly egy levelét idézi, melyben Johanna nápolyi királynő haláláról van szó. Ez a levél megerősíti Áldásy Antalnak a *Századok* 1896-ik folyamában közzétett fejtegetéseit. Johanna 1382 július 27-én halt meg betegség, nem gyilkosság következtében s halála előtt elismerte VI. Orbánt.

Az *Archiv für oest. Geschichte*. (B. XCVIII, zweite Hälfte) Gróf Voinovich L. dr. közli a ragusai köztársaság követének Francesco Gundolának jelentéseit, ki V. Pius és XIII. Gergely pápák udvarában tartózkodott (1570—1573). Ezek a jelentések Ragusa történetére fontosak s az akkori török-magyar viszonyokra is világot vetnek.

A *Deutsche Rundschau* (141. K.)-ben Laban Ferdinánd Savoyai Eugént jellemzi. Nagy, hatalmas és jó embernek nevezi, kit az utókor nem méltatott érdeme szerint. Az Eugént ábrázoló művészek közt megemlíti Rónát, a szobrászt és Benczurt «a magyar Piloty tanítványt» (ki a Buda visszafoglalását ábrázoló képen festette a fiatal Eugént.)

Az *Archiv für oesterreichische Geschichte* Bd. 97-ben (zweite Hälfte) Franz Ilwof: *Flussregulierungen und Wasserbauten 1772—1774* című közleménye új adatokat tartalmaz a magyarországi folyószabályozási munkálatokról Mária Terézia korában.

A *Deutsche Rundschau* 141. kötetében Martin Spahn értekezik *Ausztria és a rastatti követseggyilkosságról*. Most már negyven év óta vitatkoznak arról, hogy kinek a parancsából és kik gyilkolták meg 1799 április 28-án a francia követeket Rastattban? Vajon Barbaczy székely huszárai-e felsőbb parancsból? Vagy csak katonai kihágásról van szó? Vagy talán a huszároknak része sem volt a gyilkosságban? A források állapota — mondja Spahn igen beható fejtegetése végén — olyan, hogy e kérdésben határozottsággal nem nyilatkozhatunk. A szerző azt a benyomást akarja kelteni az olvasóban, hogy Barbaczy ezredes huszárai felsőbb parancsból ölték meg a francia követeket.

A *Deutsche Rundschau* 138-ik kötetében megjelent dr. Friedr.

Tezner válasza gróf Zichy Tivadar cikkére ily czímen: *Das österreichisch-ungarische Staatsrecht des Grafen Theodor Zichy*. Tagadja ebben a magyar állami souverainitás folytonosságát a történetben. Magyarország csak autonom provincia volt. Téves állításának bizonyítására azzal a fogással él, hogy a tényleges állapotot egyenlőnek veszi a jogival. A jogi állapotot legjobban kidomborító törvényezikket nem idézi s nem tudja — vagy nem akarja tudni — hogy 1848 előtt is volt egy-két rövid év (1608—1612), a mikor a tényleges önállóság elég nagy mértékben érvényesült a nemzeti öntudatban folyvást eleven jogérzet követelményei szerint. Kellemetlen rabulistikával kívánja Tezner kiterjeszteni az osztrák császári cím érvényességét Magyarországra nézve is. Erre és a mivel Tezner ezzel együtt foglalkozik, az 1867-iki kiegyezés jogi természetére még visszatérünk.

ANGYAL DÁVID.

Az aradi Tribuna november 7-iki számában megjelent: *Petitia sinodului din 1800 către Cuza voda*. Az erdélyi görög-keleti egyház kéri a vajdát, hogy adja át vagy váltsa meg azokat a Romániában fekvő ingatlanokat, melyeket elődjei az erdélyi görög-keleti egyháznak adományoztak.

GAGYI JENŐ.

Adamek Károly, az ismeretes cseh politikus és osztrák főrend *Časopis muzea Království Českého* (a cseh királyság muzeumának folyóirata) LXXXII. és LXXXIII. folyamaiban *Upomínky z Uher* (Magyarországi emlékek) című cikkében érdekesen beszél el budapesti élményeit 1884-ben, mikor mint az osztrák delegatio tagja hosszabb ideig Budapesten tartózkodott. Itt érintkezett több Magyarországon lakó csehvel, nevezetesen az 1907-ben elhalt Homolka József térképrajzolóval. Közli beszélgetését Grünwald Bélával is, a magyar politikussal. Homolka részletes életrajza ugyancsak e szerzőtől megjelent Památce kartografa Josefa Homolky (Homolka József kartograf emlékének), a česká revue 1908—09. évf.

KROFTA KAMIL.





L97

v. b. 123.

v. b. 224

1912.

2. füzet.

# TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,  
márczius, június és október hónapokban.  
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1912

## Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők

(II. k., Retek-utca 37.)

### TARTALOM.

|  | Lapsz. |
|--|--------|
| <i>Hóman Bálint</i> : Az első állami egyenes adó .....                                   | 161    |
| <i>Szekfü Gyula</i> : Az osztrák központi kormánysszervek történetének<br>irodalma ..... | 185    |
| <i>Kégl Sándor</i> : A legújabb mohammedán Messiás .....                                 | 220    |
| <i>Kallós Ede</i> : Történeti hypostasis .....   | 226    |

#### Kisebb közlemények.

|  |     |
|--|-----|
| <i>Kardcsen Imre</i> : Dalmácia és Horvátország dogeja, közli <i>Thallóczy</i><br><i>Lajos</i> ..... | 236 |
| <i>Veress Endre</i> : Rorario Jeromos magyarországi pápai követ jelentése .....                      | 237 |

#### Irodalom.

|  |     |
|--|-----|
| Wilh. Ostwald: Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft. Ism.                                    |     |
| <i>Hornyánszky Gyula</i> .....   | 242 |
| Ed. Meyer: Geschichte des Altertums. Ism. <i>Mahler Ede</i> .....                                      | 244 |
| Charles Diehl: Manuel d'art byzantin. Ism. <i>Darkó Jenő</i> .....                                     | 253 |
| Paget Toynbee: Dante Alighieri. Ism. <i>Kaposi József</i> .....  | 265 |
| Felice Tocco: La quistione della poverta nel secolo XIV. Ism. <i>Luk-</i><br><i>csics József</i> ..... | 268 |
| Gabriel Hanotaux: Jeanne d'Arc. Ism. <i>Karl Lajos</i> .....   | 272 |
| Émile Roca: Le règne de Richelieu. Ism. <i>Szentpétery Imre</i> .....                                  | 277 |
| Wagner Vilmos: Hirszolgalat a XVII. század elején. Ism. <i>Márki Sándor</i> .....                      | 279 |
| Adolf Tecklenburg: Die Entwicklung des Wahlrechts in Frankreich.<br>Ism. <i>Nagy Miklós</i> .....      | 282 |

#### Folyóiratok és könyvek.

|  |                                   |
|--|-----------------------------------|
| <i>Elmélet</i> . Irta <i>Madzsar Imre</i> .....  | 287                               |
| <i>Ókor</i> . Írták <i>Gagyi Jenő</i> és <i>Heinlein István</i> .....  | 289                               |
| <i>Középkor</i> . Írták <i>Áldásy Antal</i> , <i>Divéky Adorján</i> , <i>Domanovszky Sándor</i> .....  | 293                               |
| <i>Újkor</i> . Írták <i>Divéky Adorján</i> , <i>Gagyi Jenő</i> , <i>Görög Imre</i> , <i>Holub József</i> ,<br><i>Krofta Kamil</i> , <i>Lukács Károly</i> ..... | 304                               |
| <i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban</i> . Irta <i>Angyal</i><br><i>Dávid</i> , <i>Domanovszky Sándor</i> .....                                      | 320                               |
| <i>Mangold Lajos</i> : Könyvek jegyzéke .....  | 288, 291, 299, 303, 307, 313, 319 |

VIII/124

## AZ ELSŐ ÁLLAMI EGYENES ADÓ.<sup>1</sup>

— Adalék az európai adótörténethez. —

### I.

Az adózás és vele rokon jelenségek szerves kapcsolatban vannak az államigazgatás más ágaival és a társadalmi jelenségekkel, ezért csupán azokkal együtt tárgyalhatók. Ez az irányelv elsősorban adótörténeti kutatásoknál érvényesül, mert a történeti fejlődésnek gyakran nehezen érthető jelenségei egyáltalában nem magyarázhatók meg, ha a pénzügyet az államélet egyéb tényezői közül kiszakítva, önállóan vizsgáljuk. Az adótörténet sokkal tágabb keretek közt mozog, mintsem azt nevéből következtethetnők és oly jelenségekkel is foglalkozik, melyek modern szemmel nézve nemcsak az adótan, hanem még az államháztartástan fogalmi körébe sem sorozhatók.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1912 márc. 11-én tartott ülésén.

<sup>2</sup> Adótörténeti munkákban már korábban érvényesült ez a tisztán pénzügyi felfogással szemben történetinek nevezhető felfogás (v. ö. Clamageran: *Histoire de l'impôt en France*. Paris, 1867. Vocke: *Geschichte der Steuern d. Britisch. Reichs*. Leipzig, 1866). Az újabb német adótani irodalomban mindinkább tért hódít ez az irány; v. ö. Schäffle. *Die Steuern*. I., II. Leipzig, 1895—7.; Schönberg: *Handbuch d. polit. Ökonomie*. III. 1. Finanzwissenschaft. 4. Aufl. Tübingen, 1897. és Ad. Wagner: *Finanzwissenschaft*. 2. Aufl. II. Bd. Allg. Steuerlehre. III. 1. Bd. Steuergesichte. Leipzig, 1890—1910. A magyar adótörténeti irodalomban Acsády pénzügytörténeti monographiái, Hegedüs Loránt vázlatos értekezése (*A magyar egyenes adózás kifejlődése. Közgazdasági Szemle*.

Az adók és általában az államháztartás bevételei az állami szükségletek fedezésére szolgálnak.

Az állam mindig hatalmi célokra jön létre s ezért fogalma sohasem nélkülözi a nyers erő, a katonai hatalom elemeit. Első megjelenésében minden állam katonai jellegű alakulat, mihez képest első szükségletei is hadi szükségletek; sőt már az állammá alakulás előtti időben, mikor a közfunkciókat a kisebb politikai közületek (törzs, nemzetiség) végzik, mint közös — a törzsek és nemzetségek egységét először kifejező — szükséglet lép föl a háborúk emberanyagának kiállítása.

Az államhatalom, azaz a fejlődés kezdetleges fokán ezzel egyértelmű királyi hatalom, megalakulásakor átveszi az alacsonyabb közületek közigazgatási funkcióit; ezzel előállnak a közigazgatási szükségletek, melyek — a kezdetleges közigazgatás nagyrészt hadi célokat szolgálván — részben szintén katonai szükségleteknek tekinthetők.

Az állam és társadalom szoros kapcsolatának következménye,\* hogy a szükségletek fedezése a társadalomra hárult, viszont a társadalom intenzív részvétele a közfunkciók teljesítésében új állami szükségleteket hozott létre. Az államnak központi hatalma szilárdítására, a közfunkciókat végző társadalommal szemben szüksége van oly erőre, mely őt attól bizonyos fokig függetlenítsé, illetve melylyel a társadalom tagjait szorosabban magához kapcsolja. Előbbi zsoldos vagy fizetett katonaság tartásával, utóbbit anyagi előnyök nyújtásával éri el. Mindkettőhöz egyaránt pénzre van szüksége.

1900.) és Illés Józsefnek *Az Anjoukori társadalom és adózás*. Bpest, 1900. cz. műve érvényesítik ezeket a szempontokat. Jó tájékozást nyújt Hegedüs L.-nak a *Közgazd. Lexikon*ban is megjelent *Adóelmélet*. Bpest. 1898. cz. cikke. V. ö. még Földes B.: *Államháztartástan*. Bpest, 1900. Mariska V. *Az Államgazdaságtan Kézikönyve*. Bpest, 1905. és Acóády I.: *Adótörténet cz. (Közgazdasági Lexikon. I. 59. s köv. l.)* dolgozatát.

\* A középkori állam szoros kapcsolatáról a társadalommal: Illés id. m. 18. s köv. l. V. ö. Hüppe: *A lengyel alkotmány története*. Bpest, 1894. 76—77. l.

A hadi és közigazgatási szükségletek mellé harmadikul sorakozó pénzügyi szükségletek, — hatalmi célok elérésére szolgálván — bár más alakban jelentkeznek, lényegükben hadi szükségletekként foghatók fel. Az államháztartás mint a hadügy segédága jelenik meg s a későbbi fejlődés folyamán is mindig első sorban a katonai kormányzat támogatására szolgál.

Az állami szükségletek kielégítése a társadalmi osztályoknak a közfunctióban való részvétele által történik. Az egyes osztályok azonban — a történeti fejlődés alacsonyabb fokán — nem egyazon módon, hanem gazdasági és politikai helyzetükhöz mérten róják le ebbeli kötelezettségeiket. Az előkelőbbek a közigazgatási szervezetben való hivatalos működéssel és személyes hadi szolgálattal, az alsóbb osztályok anyagi (pénzügyi) szolgáltatások teljesítésével járulnak az állami szükségletek fedezéséhez. Ehhez képest az állami (pénzügyi, katonai és közigazgatási) szükségletek kielégítésére rendelt pénzügyi szolgáltatások, és a katonai (közigazgatási) szolgálat különböző társadalmi osztályokra nehezedő, de lényegükben azonos terhek. ?

A pénzügyi és hadügyi szolgáltatások szoros kapcsolata, illetve azonos jellege és a társadalmi osztályokra nehezedő állami terhek különfélesége magyarázzák meg az adóelméletek és a történeti fejlődés közt található ellentmondásokat.

Primitív fogalmak szerint a magasabb társadalmi osztályok katonai kötelezettségek mellett a más osztályokra nehezedő pénzügyi terhek viselésére nem voltak kötelezhetők. Ezért az állam az ő gazdasági erejüket fokozottabb mértékben csak közvetett úton, hadi terhek átruházásával használhatta ki. Bizonyos vagyonnal bíró nemesek gazdasági erejükhöz mérten a személyes hadi szolgálat teljesítése mellett jól fegyverzett vitézek tartására köteleztettek. Az okot okozatnak véve, — a földesúri adóztató hatalom a katonaaállítás kötelezettségének megokolt ellenszolgáltatásaként tűnik fel s ezért ellentétben a későbbi magángazdasági } ?

szolgáltatásokkal a kezdetleges földesúri adók közszolgáltatások jellegével bírnak. A különböző társadalmi osztályok más és más formában vevén részt a közfunkciók végzésében, a közfelfogás szerint magasabb (katonai) funkciót teljesítő osztályok adóztató hatalmat gyakorolnak az alacsonyabb (pénzügyi) funkciókat végző osztályok felett. Más szóval az alsóbb társadalmi osztályok szolgáltatási képességének egy része a katonai terhek viselésével állami szolgálatot teljesítő osztályok hasznára fordítatik.<sup>1</sup>

A társadalmi osztályoknak a közfunkciók más és más ágában való működéséből következik a középkori adók individuális jellege. A teljes szabadsággal bíró katonáskodó népelemek pénzügyi szolgáltatásokkal megterhelhetők nem lévén, mai értelemben vett általános adóról a történeti fejlődés kezdetleges fokán szó sem lehet.<sup>2</sup>

Az adóelmélet tanítása szerint — az ellenszolgáltatásért nyújtott illetékekkel szemben — «az adó a magángazdaságok által valamely pénzügyi hatalom részére minden ellenszolgáltatás nélkül fizetett járulék.» Az ellenszolgáltatás hiányának elve azonban csak a fejlődés későbbi folyamán, az államhatalom fejlettebb felfogásával érvényesül. A történeti fejlődésben minden adó mint valami ellenszolgáltatásért fizetett illeték jelenik meg, melynek illetékjellege csak idők folyamán tűnik el.<sup>3</sup> A hadügygyel való szoros kapcsolat következtében leggyakoribb a katonáskodásra nem kötelezett népelemek mintegy hadmentességi díj alakjában feltűnő szolgáltatásainak adóvá alakulása.<sup>4</sup> A történeti fej-

<sup>1</sup> V. ö. Hegedűs és Illés id. műveit, a földesúri adóztató hatalomról s annak eredetéről.

<sup>2</sup> V. ö. Wagner id. m. III. I. 18. I. Alább jegyzetben idézve.

<sup>3</sup> Az illeték adóvá alakulásáról s az adók illetékjellegéről v. ö. Wagner id. m. II. 62—66., 48—49. I. és a III. I. köt. történeti példáit. Illés id. m. 49—50. I. Hegedűs: Adóelmélet. 6. I.

<sup>4</sup> Az angol, francia, német és magyar földön tallagium, terrarium, census néven ismert, magánjogi karakterű szolgáltatások a földbérből; az angol monetarium, a sziléziai állandó Münz-geld, a lengyel moneta és a magyar lucrum-ból alakult portalis adó

lődés kezdetleges fokán mai értelemben vett adót nem ismerünk, csak illetékeket. Ezért történeti szempontból nagyon is indokoltnak tartható a régebbi írók elmélete, mely az adót mindig az állam által nyújtott bizonyos ellenértékért fizetett járuléknak tartja.\*

A pénzügyeknek az államigazgatás más ágaival és a társadalommal fennálló szoros kapcsolata mellett az általános gazdasági állapotokat is figyelemmel kell kísérnünk adótörténeti kutatásoknál. A gazdasági fejlődés fokának megfelelően a pénzügyi szolgáltatások más és más alakban jelennek meg. Ugyanaz a szolgáltatás különböző cultur-fokon álló népnél vagy különböző időben fejadó, földadó vagy jövedelmi hányad; termény vagy pénzszolgáltatás;

a pénzverési illetékből keletkeztek; az angol *scutage* és *danegeld* (*hytage, carucage*), a frank és francia *adiutoria, heristuora, exactio*, a német *Bede*, a cseh *pomoc* és a magyar *collecta* első megjelenésükben hadmentességi adójellegét viselik magukon. Dowell St.: *A history of taxation and taxes in England*. Vol. I. London, 1884. 11., 16., 39., 41., 57. l. — Vocke id. m. 172., 276., 461. l. *Clamageran* id. m. I. 180., 200., 259., 279. l. *Wagner* id. m. III. 1. Bd. 41., 46., 48. l. *Roepell: Geschichte Polens*. I. Hamburg, 1840. 321. l. *Jireček H. Das Recht in Böhmen u. Mähren*. Prag, 1866. I. 2. Bd. 83. l. *Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte* III. 2. Leipzig, 1901. 371. l. A német *Bede* hadmentességi díj jellegét — Zeumer és Below felfogásával szemben — Eichhorn, Maurer, Waitz és Schröder nyomán haladva sikeresen domborítja ki Kogler: Das landesfürstliche Steuerwesen in Tirol. 1901. (*Archiv f. österr. Gesch.* 90. Bd. különösen 438—446. l.) cz. értekezésében. Hasonló véleménye van erről *Wagnernek* id. m. III. 1. 73—76. l. A frank adóról *Clamageran* (I. 182. l.): «les Francs dispensés du tribut proprement dit, mais tenus d'acquitter la charge du service militaire». A *danegeld*ről Vocke 172. l. és 480—1. l. írja, hogy a hadbamenők nem fizették, viszont a nemeseket is terhelte. A magyar rendkívüli adók (*collecta, exactio, subsidium*) hadmentességi illeték eredetére világot vetnek a «*collecta iudiciorum exercitus*» vagy «*iudicium exercitus*»-t említő források, melyet az aranybulla 7. §. szerint nemesek is fizettek. V. ö. *Eckhart: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig*. Arad, 1908. 54—55. l. A vámokon, réveken szedett fogyasztási adók illeték jellegéről: *Illés* id. m. 57—58. l.

\* V. ö. *Hegedüs Adóelmélet*. 5. l. e teoriákra tett megjegyzéseit.



egész törzsek, nemzetségek által egy összegben fizetett vagy egyénekre kivetett teher képében jelentkezhetik a nélkül, hogy lényegében változást szenvedne.

Összevetve ezt a hadügy és pénzügy kapcsolatáról mondottakkal, látjuk, hogy a történeti fejlődésben a személyes katonai szolgálat és a legkülömbözőbb (termény vagy pénz) szolgáltatások egyazon tehernek eltérő módon jelentkező alakjai lehetnek.<sup>1</sup>

A népek gazdasági fejlődése — különösen a primitívebb korban — nagy vonásokban analog gazdasági fejlődésnek eredménye. Az adótörténet számtalan példát nyújt<sup>2</sup> annak a culturtörténeti tételnek bizonyítására, hogy hasonló gazdasági feltételek hasonló intézmények kialakulását segítik elő.<sup>3</sup> A szolgáltatások természetére nézve elsőrendű fontosságú a gazdasági culturfok megállapítása, melyen az létrejött, mert csakis ennek segítségével állapítható meg a más-más országokban különböző néven szereplő adójelenségek azonos jellege.

Összegezve az adótörténetben szemmel tartandó elvekből vonható tanulságokat: a szolgáltatások azonos jellegét — minden külsőséget mellőzve — három lényeges körülmény egyezése határozza meg: kik, kinek, mily ellen-szolgáltatásért fizetik azt? Más szóval: a gazdasági fejlődés

<sup>1</sup> V. ö. *Wagner* II. 247—290. l. és a katonai szolgálatnak terményadó jellegéről tett megjegyzéseit. III. 1. 41. l.

<sup>2</sup> Szinte törvényszerűen hasonló fejlődést mutat a középkori angol és magyar adótörténet. Ennek illusztrálására álljanak itt korrendben párhuzamosan az egyes adónemek:

?? { füstpénz (fumage, smoke farthing) — füstpénz (liberi denarii);  
monetagium — lucrum cam., portalis adó;  
' { danegeld, hydage, carucage — collecta, exactio, subsidium;  
2 { tallagium,  $\frac{1}{10}$  — terragium,  $\frac{1}{12}$ .

<sup>3</sup> Az összehasonlító jogtudományban mind nagyobb határozottsággal érvényesül ez az elv, különösen az ős-keleti népek jogéletét ismertető újabb leletek feldolgozása óta. V. ö. például *Rabel Ernst: Die Verfügungsbeschränkungen des Verpfänders, besonders in den Papyri.* Leipzig, 1909. cz. munka 2—3. lapján erről tett megjegyzéseit.



*dés mily fokán álló nép társadalmának mely osztálya, minő ellenérték fejében, a közhatalom melyik funkcionáriusának fizeti?*

## II.

Az összehasonlító adótörténetnek feltűnő és eddigelé kevésbé méltatott jelensége, hogy *már a szigorúan dománialis jellegű középkori, kezdetleges államháztartások bevételei közt találunk oly termény és pénzszolgáltatásokat, melyek az állami egyenes adó minden ismertető jelét magukon viselik.\**

\* Az egyes országokban — sőt kisebb területeken — más-más alakban fizetett és különböző néven előforduló kezdetleges közszolgáltatásokról az adótörténetek nagy része — «a források szűkszáva és bizonytalan értesítései miatt» — igen tartózkodóan nyilatkozik. Ennek oka az, hogy egységes tárgyalás helyett külön területális tünetekként fogták fel és magyarázták a jelenségeket. — Dowell az angol forrásokban igen kevésbé körülírt fumageről annyit ír, hogy az távoli idők maradványa és «it seems to have been a customary payment to the king for every hearth in all houses, except those of the poor.» id. m. 12. l. Inama-Sternegg id. m. I. 2. Aufl. 200—1. l. megmagyarázhatatlannak tartja az alemannoknál dívó egyenest adók eredetét. Hasonló tartózkodással szól ezekről és a stuopháról Waitz (*Deutsche Verfassungsgeschichte*. II. 2. Bd. 3. Aufl. Berlin, 1882. 254—257. l.) és Brunner (*Deutsche Rechtsgeschichte*. II. Leipzig, 1892. 236. l.), a cseh mir-ről H. Jirecek (id. m. I. 2. Bd. 81. l.) és az orosz füstpénzről, földadóról Strahl (*Geschichte d. russischen Staates*. I. 1832. 395. l.). Wagner id. m. III. 1 43—48. l. nem sok figyelmet fordít e szolgáltatásokra. A frank adókat helyi jelenségekként fogja fel, az angolt épen csak megemlíti: «Rauch und Heerdsteuern sind nicht ganz unbekannt» (185. l.). — Hegedüs L. is csak röviden említi «a szabadosok adóját», a füstpénzt, mint első egyenes adót (id. ért. *Közgazd. Szemle*. 1900. 194., 202. l.) Waitz, ki — Inama-Sterneggel (I. 2. Aufl. 202. l.) együtt — a frank agrarium és pascuarium s más adók magánjogi eredetét vitatja (id. m. II. 2. 279. l.) szintén kénytelen elismerni a közjogi jelleget s ezért meghatározásában nagyon ingadozó. Az agrariumról és pascuariumról írja: «die allerdings mehr zu jenen privatrechtlichen Leistungen gehören, die aber doch nicht ohne eine gewisse allgemeine Bedeutung gewesen zu sein scheinen.» Másutt a stuopha magánjogi karakterét vitatva mondja: «Es ist kein Grund zu zwei-

E primitív adójelenségek egységes tárgyalásánál elsőrendű szerepe jut a magyar történeti források értesítéseinek. Míg a nyugati országok történeti emlékeiben csak halvány körvonalait látjuk a kezdetleges állami egyenes adóknak s azok sajátságaira nézve felvilágosítást alig nyerhetünk, addig a magyar füstpénz jellegét és eredetét ez adó virágzásának korából származó források teljesen megvilágítják. Kálmán király törvénykönyve, mely nemcsak a magyar, hanem az európai történetnek is legbecsesebb emlékei közé tartozik, nevezetes intézkedéseket tartalmaz az állami pénzügyekre vonatkozólag. Világos rendelkezésekkel szabályozza a denáradó (füstpénz) fizetési módját és fényt derít annak eredetére is.\*

A nemzetségi (törzs) szervezetben élő népek társadalma egységes. A szabad nemzetségtagok mind egyenjogú tagjai a társadalomnak s egyenlő módon vesznek részt a köz-funkciók teljesítésében a nemzetségi (törzsi) közigazgatás

fein, dass hier von früher Zeit her auch die freien Hufenbesitzer zu einer solchen Abgabe verbunden waren, *welche die mitte hielt zwischen freiwilliger Gabe und wirklichem Zins und welche zu den eigentümlichsten Erzeugnissen des Deutschen Alterthums gehört.*» (id. m. 255. l.) — Vocke feltevése az angol *fumage* magánjogi karakterét illetőleg, egészen önkényes hypothesis, semmiféle forrása arra nézve nem lévén (id. m. 461. l.). A magánjogi eredet teóriája e kezdetleges adókra nézve ellenkezik a források értesítéseivel, de ellentétben áll a fejlődés általános törvényeivel is; mint Kogler id. jeles értekezésében Zeumerrel szemben — a Bedéről szólva — kifejtette, a középkorban *«wir können auf Schritt und Tritt die Umwandlung öffentlicher Rechte in Private verfolgen, nicht aber das Umgekehrte»* (id. h. 444. l.). Zeumer felfogását Wagner sem találja meggyőzőnek (id. m. III. l. 73—76. l.) — A magyar történetírók megadják a füstpénz helyes definitióját, mint az első állami egyenes adóét (legújabbban Eckhart id. m. 14—15. l.), de az adó eredetére ők sem terjeszkednek ki.

\* Földes Béla feltevésének, mintha ezt az adót Kálmán hozta volna be (*Államháztartás*, 1900. 12. l.), maga a törvény mond ellent, mikor a már addig is szedni szokott denárokról szól (45. és 79. t.-cz.). Már *Kerékgyártó (A műveltség fejlődése Magyarországon*. I. Bpest, 1880. 406. l.) kiemelte, — Jászayval vitatkozva — hogy ez adót a királyság megalapítása óta szedték.

és biráskodás szervezetében, valamint a hatalmi okból szövetségi kapcsolatba lépő nemzetségek közös haderejében való szolgálat által. Mindenki, a ki a nemzetségi köteleken kívül áll, idegen s ha a társadalmat és népet alkotó nemzetségekkel hadi balszerencse következtében szorosabb kapcsolatba, alávetettségi helyzetbe jut is, a nemzetségi szervezet részese nem lévén társadalmon kívül állónak, szolgának tekintetik.

Az államhatalom megalakulásakor előállt állami szükségletek közül a hadiakat és közigazgatásiakat a szabad nemzetségtagok összeségéből alakult (nemesi, lovagi, vitézi) társadalmi osztályok látják el a közhatalmi szervezetben való személyes részvétellel. A pénzügyi szükségletek fedezésére azonban ez az elem nem volt felhasználható. Egyrészt a középkori s általában a primitív népek felfogása szerint a teljes szabadsággal (Vollfreiheit) merőben ellentétben áll a pénzügyi szolgáltatások teljesítése.\* Másrészt és főképen — mint fentebb említettük — épen a közigazgatási és hadi functiókat teljesítő néposztály hatalmával szemben lévén az államnak szüksége pénzügyi jövedelemre, csupán ettől független forrásból merítve érhetette el célját. Ellenkező esetben még nagyobb függőségbe jutott volna a minden közhatalmi eszközt kezében tartó társadalmi osztálylyal szemben. A katonáskodó társadalomtól független pénzügyi forrásul kínálkozott a szabad társadalommal — hadi tények következtében — kapcsolatba került, de azon kívül álló idegen vagy idegen eredetű népelemek gazdasági ereje.

\* Brunner: *Deutsche Rechtsgeschichte*. I. 2. Aufl. Leipzig, 1906. 351—2. I. Waitz id. m. II. 2. 256., 272. I. Illés id. m. 85. I. Wagner id. m. II. 287. I. V. ö. Clamageran id. m. I. LXIII. I. Wagner id. m. III. 1. 18. I.: «Dagegen fehlen, der antiken wie der mittelalterlichen und der noch später andauernden Auffassung von der persönlichen Vollfreiheit gemäss, allgemeine Personalsteuern insbesondere gleiche Kopfsteuern u. dergl. für die Bürger; auch ein beachtenswerter typischer Punct der vergleichenden Steuergeschichte». Még a későbbi fejlődés folyamán is csak rendkívüli alkalmakkor kivetett s szigorúan illetékjellegű szolgáltatások fizetésére kötelezték a katonáskodó osztályt.

A pénzügytörténetnek minden korszakban ismert jelensége az állami terhek bizonyos részének áthárítása idegen, az államtesthez szorosan vagy egyáltalán nem tartozó gazdaságokra.<sup>1</sup> Már az állami fejlődés legkezdetlegesebb fokán találunk példákat e jelenségre. A hódító nép a legyőzöttől bizonyos anyagi szolgáltatást követel, mely nem tekinthető a leigázott nép ellenszolgáltatás nélküli kizsákmányolásának,<sup>2</sup> hanem a békés megtűrésért fizetett, hogy új szóval éljünk — tűrelmi illetéknek.

Ilyen tűrelmi díj jellegű hadisarcz a germán törzsek *tributa*, *inferenda* néven ismert s a frank királynak fizetett szolgáltatása. A burgundok, longobárdok, aquitánok, baskok, thüringiaiak, szászok, bretagneiak, velenceiek s a hódolt szláv törzsek egyaránt kötelezve voltak meghatározott összegű (pénzben vagy terményben fizetett) évi járulékok fizetésére.<sup>3</sup> Teljesen hasonló természetű a Majna vidékén *steora* vagy *ostarstuopha* néven ismeretes és husvétkor fizetendő évi szolgáltatás.<sup>4</sup> A lengyelek 1054-től fizettek a cseh uralko-

<sup>1</sup> *Wagner* II. 263. és 283. l. a rendkívüli pénzügyi segédforrások közt említi ezt s például az atheni Schutzgeldet, a római provinciák kizsákmányolását, középkori leigázott államok adóit s a modern államok hadisarczát említi.

<sup>2</sup> Így fogja fel *Wagner* id. m. II. 48. l. s etikai szempontból nézve, igaza is van. A történet azonban arra tanít, hogy a népek létért való küzdelmében a hadi siker dönti el, melyik életképesebb; az erősebb azután — a hadban mindenkor érvényesülő ököljog értelmében — kénye-kedve szerint bánhat a legyőzöttel, még életével is rendelkezik.

<sup>3</sup> *Waitz* id. m. II. 2. (3. Aufl.) 250—253. l. és IV. (2. Aufl.) 103—104. l. *Inama-Sternegg* id. m. I. 199—200. l.

<sup>4</sup> Így gondolkozik erről *Waitz* id. m. II. 2. 254. l. és *Inama-Sternegg* id. m. I. 200. l. *Brunner* magyarázatának, ki az ostarstuophát ajándéknak véli, nincs kellő alapja, id. m. II. 237. l. Újabban *Rosenstock: Herzogsgewalt und Friedensschutz*. Breslau, 1910. cz. műve 99—101. l. fejti ki Rübellel szemben, hogy az ostarstuophát a frankok semmiesetre sem fizették s az a leigázott népek tribútuma volt.

dóknak évi adót<sup>1</sup> és tudunk ilyen *tributumokról* Oroszországban is.<sup>2</sup>

E türelmi illetékek egy összegben voltak a meghódított népre vagy törzsre kivetve és felelős volt érte elsősorban a legyőzöttek politikai egységének feje, az uralkodó.<sup>3</sup> Idők folyamán, mikor a hódító és a legyőzött néptörzs szorosabb kapcsolatba léptek s a hódított terület már az államterület részének tekintetett, az előbb egy összegben kivetett terhek felosztattak az egyes lakosok közt s azok által fejenként fizetendő szolgáltatássá váltak.<sup>4</sup>

Előfordult, hogy a hódító már kezdetben egyesekre vetette ki a türelmi illeték terhét. Ez akkor történt meg, ha a meghódított terület, mindjárt a leigázás után szerves részévé vált a győzelmes államnak. Oleg az oroszok fejedelme, mikor Kiev környékét elfoglalta s e hódítással birodalma súlypontját is e vidékre helyezte, a Kiev környékén lakó szláv törzsekre tűzhelyenként egy nyestbőr fizetését róttá ki — mint egy ó-orosz emlék mondja — béke fejében.<sup>5</sup> Az orosz és vele rokon cseh adó *békeadó* neve igen eklatáns bizonyíték azoknak türelmi illeték jellegére nézve. Hasonlóképen mindjárt kezdetben egyéni szolgáltatás alakjában jelentkezik a türelmi illeték a frank birodalom gall-római részén. A többi germán törzsek lakta vidékek kezdetleges szolgáltatásai, akár egyesekre, akár egész törzsekre voltak kivetve, teljesen ismeretlenek a régi Gallia területén. Viszont itt — a tudósok egybehangzó véleménye szerint —

<sup>1</sup> Jireček id. m. I. 2. 90. l.

<sup>2</sup> Strahl id. m. I. 144. l.

<sup>3</sup> Így a cantabriai és beneventumi herczégek adóiról Waitz id. helyeken.

<sup>4</sup> Ezt a magyarázatot adja Waitz is a Rajna vidéki *stucpharól*, az alemannok adóiról s feltételeken a Bretagneban divó censusról (id. m. II. 2. 254—255. és IV. 113. l.). V. ö. Inama-Sternegg I. 200—201. l.

<sup>5</sup> Strahl id. m. I. 68. l. Rambaud: *Oroszország története*. I. Budapest, 1890. 71. l. Jireček id. m. I. 1. 79. l. idézi azt a forrást, mely szerint Oleg mir-dlja (pacis causa) vetette ki ez adót.

a római provinciák adórendszeréből származtatott<sup>1</sup> fejadó fizetésének kötelezettsége állt fenn. A frank *census* tényleg azonos a római provinciák föld és fejadójával, csak hogy jellege idővel átalakult. A szabad frankok — mellőzve néhány törvénytelen adóztatási kísérletet<sup>2</sup> — soha sem fizették a *censust*, melynek kötelezettsége elegendő a mérsékelt szabadság bizonyítására.<sup>3</sup> A hódító frank királynak ugyanazok a római provinciális lakók fizették, a kik azelőtt a római császároknak.

A nagy államalkotó képességgel bíró népek, a milyenek a frankok is voltak, természetsszerűleg hajlandók minden életképes idegen intézményt befogadni, ha azt államéletük keretébe illeszthetik, de viszont az ilyképen meghonosodott intézményeket saját kulturális és gazdasági fejlettségükhöz mértén észrevétlenül át is alakítják. A frankok adófizetőkjükké tették a leigázott tartományok népét és igen természetes, hogy Galliában, hol a római adórendszer nagyszerű *organismusa teljes épségben működött*, azt felhasználták, illetve továbbra is fenntartották.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> *Clamageran* id. m. I. 6—10. és 118. s köv. I. *Wagner* id. m. III. 1. 39—43. I. *Waitz* id. m. II. 2. 259—274. I. *Brunner* id. m. II. 234. I. *Meister: Deutsche Verfassungsgeschichte*. Leipzig, 1907. 63. lap.

<sup>2</sup> *Waitz* id. m. II. 2. 273—274. I. *Brunner* id. m. II. 234. I.

<sup>3</sup> *Brunner* id. m. I. 2. Aufl. 351—352. I. *Waitz* id. m. II. 2. 272. I. *Wagner* id. m. II. 287. I.

<sup>4</sup> *Waitz* (id. m. II. 2. 259—274. I.) és különösen *Brunner* (id. m. II. 234. I.) kiemelik, hogy a *census* a frank uralom alatt teljesen átalakult, más intézményekhez hasonlóan magánjogi karaktert öltött. Az átalakulás tényleg megtörtént, de csupán az adóztató hatalom megváltozásában s az előbb általánosabb jellegű adók a beköltözött frankok adómentessége következtében kevésbé általánossá alakulásában nyilvánul. Lényegében a provinciális fejadó és földadó sem más, mint hódolt népektől szedett türelmi díj (V. ö. *Wagner* id. m. II. 52., 263. és III. 1. 24—29. I.), igazat kell tehát a *census* magánjogi szolgáltatássá alakultát vitató *Waitz*zal (id. m. II. 2. 270—272. I.), szemben *Clamagerannak* adnunk, ki a frank birodalomban fennmaradt s a VII—VIII. században is tényleg fenállt állami egyenes adónak tartja a *censust*. (Különösen id. m. 132—142. I.) V. ö. *Wagner* III. 1. 43. I.

A kor felfogása szerint társadalmon kívül álló népelemek gazdasági kihasználása már az államalkotást megelőző időben megkezdődött. Attól az időponttól kezdve, mikor a hódító törzsek és nemzetségek — magasabb gazdasági és culturigények fellépte következtében — a létfenntartási küzdelmekben elbukott ellenségeket többé nem semmisítik meg, hanem mint rabszolgákat, saját gazdaságuk gyarapítására használják fel, a hódolt népek által fizetett türelmi illetékekkel azonos jelenségeket látunk feltűnni. A nemzetségek és törzsek, bár primitivebb formában és szűkebb körben, ugyanazokat a functiókat gyakorolják, mint a fejlődés magasabb fokán az állam. Mikor tehát a harcban leigázott idegenek, rabszolgák gazdasági termelésének egy részét a közhatalmi functiókat gyakorló nemzetségek tagjai lefoglalják, az lényegében a fent leírt türelmi illetékekkel azonos jellegű szolgáltatás. Egykorú forrásokból tudjuk, hogy a Lebediában tanyázó s még törzsszervezetben élő magyarok «terményekből álló nehéz adókkal terhelték a körülöttök lakó szláv törzseket».<sup>1</sup> Hasonlóképen jártak el a népvándorlás áradatában római területre nyomuló germán törzsek. A keleti gótok, longobardok Itáliában, a vandálok Afrikában és a nyugati gótok Spanyolországban a megtört római lakosság termelésének egy részét (rendszerint egy harmadát) maguk számára foglalták le.<sup>2</sup>

A szabad társadalmon kívül álló elemek körében nagyon korán bizonyos differentiálódás indult meg, mely két élesen megkülönböztethető rétegre osztotta őket. A nemzetségek gazdaságához szoros kapcsolatokkal fűzött és az állatokhoz, ingóságokhoz hasonlóan magánvagyon számba menő tulajdonképeni rabszolgák függősége mellett hasonlíthatatlanul jobb helyzetbe jutottak az ú. n. szolganépek. Ők csupán évi termelésük bizonyos hányadával, vagy<sup>2</sup> meghatározott

<sup>1</sup> Ibn Rosteh és Gardézi: *Magyar Honfoglalás Kütfői*. Bpest, 1900. 169—172. 1.

<sup>2</sup> Brunner id. m. I. 2. Aufl. 77—79. 1. Lembke: *Geschichte von Spanien*. I. Bd. Hamburg, 1831. 193. 1.

szolgálatok végzésével tartoztak, minek teljesítése után jövedelmükkel és személyükkel szabadon rendelkeztek. Az államhatalom e népréteget szemelve ki pénzügyi szükségleteinek fedezésére, tagolódásuknak megfelelően kétféleképpen vette igénybe szolgáltatási képességüket. Mindenekelőtt életbe léptetve a már az államélet legkezdetlegesebb fokán is érvényesülő elvet, mely szerint a központi hatalom alá tartozó területen gazdátlan tulajdon, legyen az föld, állat vagy ember, nem lehet, saját hatalmi körébe vont minden a nemzetségek gazdaságához csak laza kapcsolatokkal fűzött és többé-kevésbé függetlenül élő népelemet.

A rabszolgák helyzetében változás nem következett be. Magángazdasági alanyok maradván, szolgáltatási képességüket a magángazdaságok erejének gyarapítására fordítják. Az uralkodó ép úgy használja fel saját rabszolgáit, mint a többi urak, viszont mások rabszolgáival szemben semmi követelést sem támaszt. A katonáskodó osztály vagyona a kor felfogása szerint közszolgáltatással megterhelhető nem lévén, a rabszolgák pedig a magánvagyonhoz tartozván, köztartozások fizetésére kötelezhetők nem voltak.

A jobb helyzetű szolganépeknek az államhatalommal közvetlen kapcsolatba, magánjogi viszonyba kerülő részét, hasonlóképen a magánurakhoz, terményből adott hányad vagy bizonyos meghatározott szolgálat végzésére kötelezték. E szolgáltatásokat az úr a földbirtok gazdasági szerepének kialakulása után földbér, korábban, mikor a gazdasági szervezet még az emberi munkaerőn nyugodott, a «szabad munkálkodhatás» \* czímén fizetett illeték fejében szedte.

- 1) Ezek a magángazdasági szolgáltatások, 2) a rabszolgák tartozásaival s a szintén magángazdasági alapon nyugvó 3) bánya (só, fém) jövedelmekkel alkotják a kezdetleges államháztartási bevételek túlnyomó részét s ezek teszik azt domaniális jellegűvé.

Az államhatalom a szolganépeket, tekintet nélkül arra,

\* *Kálmán* törvénye nevezi a földesúri adót «*denarii pro opere*» néven. I. 80., 81. t.-cz. Erről szól még *Kálmán* I. 35. és 40. t.-cz.



vajon vele vagy más hatalommal (magánurral) állnak e magánjogi kapcsolatban,<sup>1</sup> meghatározott évi szolgáltatások fizetésére kötelezte. Ez a szolgáltatás lényegében azonos a leigázott törzsektől egy összegben vagy egyesektől külön fizetett és az államalkotás előtt a nemzetségek által szedett türelmi illetékekkel, de mivel az állam annak fizetését a békés megtűrésen kívül már egyéb ellenszolgáltatással is honorálja, jellegét némileg megváltoztatta. A közjogi jellegű szolgáltatás fizetése ezt a néposztályt is az államhatalom, a köztörvények védelme alá helyezi s ehhez mérten — ellentétben a tisztán magánjogi kapcsolatban élő s állami védelemben nem részesülő rabszolgákkal — bizonyos, bár mérsékelt szabadsághoz juttatja.

A XI. századi magyar törvényhozás terminológiájában s különösen Szent László és Kálmán törvényeiben a valódi szabadokat jelentő nobiles és milites mellett a liberi szó sohasem általában szabadokat, hanem mindig a rabszolgával (*servi*) szemben ezeket a szolganépekből lett, helytelenül magánjogi szabadoknak nevezett, félszabadokat vagy szabad parasztokat jelenti.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Kálmán I. 80., 81. t.-cz.

<sup>2</sup> A félszabad vagy szabad paraszt elnevezést helyesebbnek tartom a magyar irodalomban szokásos magánjogi szabadnál, mert a közfunctiókban adózás által való részvételük ellenkezik a tisztán magánjogi szabadság fogalmával. A liberi szó helytelen értelmezése okozta, hogy a füstpénz jellegét félreismerték, azt véelve, hogy azt a nemesek is fizették. V. ö. Eckhart id. m. I. 5. l. — A törvények idevágó helyei: László I. 27. t.-cz.-ben az apátok szabadjairól van szó, a 30. t.-cz.-ben a bármely püspök vagy ispánhoz álló szabadok tizedéről szemben a szabadosokéval; II. 6., 12., 14. III. 4., 5., 8., 13., 17. és Kálmán I. 45. t.-cz. mindig a rabszolgával szembe állítva szólnak a liberiről. László törvénye külön intézkedik a nemes ember (II. 1 t.-cz.) s külön a szabadok lopásáról (II. 12. és 14. t.-cz.). Kálmán I. 40. t.-cz. a magánföldesúri birtokon élő szabadokról emlékszik meg. Legvilágosabban szól László II. 11. t.-cz. a négy néposztályról, e szerint: «Si quis nobilium vel militum, alterius domum nobilis invaserit... alii vero, qui cum eo erant liberi... servi vero...» etc. Vagyis a nemes és vitéz kíséretében levő szabadokról és rabszolgákról szól. László III. 2. t.-cz.-e, mely a Corpus Juris

Es...  
liberi...  
...  
...  
...

A szolganépek az államhatalom védelme alá kerülván, mint mérsékelt szabadsággal felruházott elemek, többé nem mint hódolt idegenek békés megtűrésükért (pacis causa),

?  
ban» aliqui civium, vel illorum qui dicuntur ewrek (Hosvai Codex: ewnek) vel servi, vé torzult, a legjobb törvényszöveget adó Turóczi codex (v. ö. jóságáról: Erdélyi L. Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. Bpest, 1907. 9. l.)-ben így szól: «aliqui civium vel illorum, qui dicuntur liberi, vel servi» Vagyis itt három népelemről a várkatonákról, szabadokról és szolgákról beszél a törvény. László III. 13. az ispán szedőjéről szól, a ki vagy liber vagy servus lehetett. Világos, hogy itt csak alsórendű szabad emberről lehet szó. Hozzávéve ehhez, hogy egykorú oklevelek is a földesúri hatóság alatt álló népeket mint szabadot és szolgát különböztetik meg, egész határozottsággal állíthatjuk, hogy liberi alatt a XI. század végén a vitézi (később váriobbbágy) rend alatt álló néposztály tagjait értették. Liberi ecclesie közé sorolja az esztergomi I. zsinat 29. cz. a szolgából lett pap fiait. Margit úrnő 1152-ben Szt. Márton monostorának ad más emberek közt, a kik szolgasorsúak «liberum nomine Petrum, cum tribus capitibus... cuius servitium non aliud sit, nisi in singulis annis... persolvat ecclesie duodecim ulnarum tapetum.» (Pannonh. Rendtörténet. I. 601. l.) A garamszentbenedeki alapítólevél (1075): «omnium hominum suorum, tam liberorum, quam servorum <sup>1/10</sup> habeat.» (Knauz Monumenta eccl. Strigcn. I. 53. l.) Fila adomány (1116—1131 közt): «Pedium Ursu cum servis et liberis domibus ac vineis...» adja. (Fejérpataky Oklevelek II. István korából. 19. l.) A dömösi oklevélben (1138.) is az egyház népei közt: «liberorum hec sunt nomina» (Knauz I. 88. l.) Márton comes oklevelében (1141—61.) feleségének hagyott embereket, «quos tali libertate donavit, hogy ha felesége meghal, «cuiunque nobilium vellent, libere servirent», vagyis szabadokká lettek, de nemes úrnak szolgálatába álltak. — Magdolna Márton özvegye a csatári monostornak hagy egy szolgát «Hartvige cum filiis suis absque uxore, que est libera». (Fejérpataky A Gutkeled-Biblia. Magyar Könyvszemle. 1892—3. 14. és 18. l.) A külföldön is találunk példát arra, hogy a liber szót hasonló jogállású emberekre alkalmazták. A frankoknál: «liber ecclesie quem colonum vocant» (Brunner id. m. I. 352. l.) hasonló jogállású emberre vonatkozik s nem szabad frankra. Hasonló helyzetűek az alemann vidékek szabad tributariusai: «sie sind wohl frei, haben aber nicht das volle Recht ihrer Volksgenossen.» (Waitz id. m. II. 2. 256. l.) Lengyelországban 1065-ben a mogilnoi kolostor népei közt vannak servi adscripticii et liberi. (Hüppe id.

hanem az állami által nekik nyújtott előnyökért, szabadságukért (pro libertate)<sup>1</sup> fizetnek meghatározott évi összeget.

A magyar forrásokban említett körülmény, hogy a félszabadok osztályát terhelő illetéket «pro libertate» fizették, bizonyítja, hogy a feltevés, mintha ez az adó korábban a teljes szabadsággal bíró magyarokat is terhelte volna, ingatag alapon áll.<sup>2</sup> Szabadságért csak az fizethet, a ki előzőleg nem volt szabad. Ezért nevezi néhány későbbi forrás a füstpénzt a közhasználatú liberi denarii, fumarii elnevezés mellett libertini denarii, szabadosok denárja néven.<sup>3</sup>

Mihelyt a félszabadok a szabadságnak, bár igen mérsékelt fokát elérve, már nem mint túrt idegenek, hanem mint az államszervezethez tartozó s az államhatalom által védett népelem vesznek részt pénzügyi szolgáltatások teljesítésével a közfunctiók végzésében, társadalmi helyzetük is jelentékenyen megváltozott. Az addig társadalmon kívül álló népelem most már törvényesen is megkülönböztetve a régi helyzetében változatlanul megmaradt rabszolgáktól, mint új osztály csatlakozik a szabadok társadalmához, annak szerves, bár fajsúlyra legkönnyebb részét alkotván. A tár-

m. 83. l.) Morva-cseh földön a megfelelő néposztályt, a dědiciket, «heredes liberi» néven is nevezik. (H. Jireček I. 2. 33. l.) Szent István törvényeiben is említetnek a szabadok, de törvényeikéiben (II. 13., 20., 26., 27., 37., 41., 55.) a liberi szó ép úgy vonatkozhatik minden szabad emberre, mint erre az egy néposztályra. Azonban a II. 20. t.-cz., mely szabad ember szolgaságra vetéséről, a 26. t.-cz., hol szabad és szolganő paráználkodásáról van szó, a 27. t.-cz.-ben a «nemo eorum, qui libero nomine censentur» kifejezés és az 55. t.-cz., mely szerint az udvarnok a szabad emberek törvénye szerint ítéltessek, arra látszanak mutatni, hogy már István is ily értelemben használta a liberi szót, ellentétben a servivel.

<sup>1</sup> Kálmán I. 80., 81. t.-cz.

<sup>2</sup> Eckhart id. m. 15. l.

<sup>3</sup> Eckhart 21. l. Illés 64. l. Az okleveles adatokat mindez elnevezésekre s általában a füstpénzre vonatkozólag teljesen összegyűjtötték s felhasználták Krajner: Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns. Wien 1872. cz. műve 628—720. l. és Eckhart id. m., a későbbi adatokat Illés id. művében.

sadalom szervezetében elfoglalt új helyzet következtében köztartozásaik megítélésénél is egy új szempont, a társadalom többi osztályainak közkötelességeivel fennálló viszony veendő figyelembe.

A félszabadok társadalmi osztálylyá tömörülésével köztartozásuk elveszti addigi jellegét. Többé nem csupán a szolganépek utódai fizetik azt szabadságukért, hanem azok az eredetileg szabad, idegen eredetű népek is, kik a király vagy magánföldesurak földjére telepedve, illetve azokkal magánjogi kapcsolatba lépve, váltak e mérsékelt szabadságú társadalmi osztály tagjaivá.<sup>1</sup> Ez a körülmény segítette elő a magasabb társadalmi osztályok katonai kötelezettségével való szembeállítás határozta meg a félszabadok közszolgáltatásának új és végleges jellegét.

Míg a társadalom előkelőbb, nemesi, vitézi, lovagi osztálya az állami<sup>2</sup> haderőben való személyes szolgálat által rója le kötelezettségét, addig az idegen eredetű, félszabad osztály pénzügyi szolgáltatások teljesítésével járul az állam szükségleteihez. E viszonylat magyarázza meg, hogy nemcsak a modern kutatók szemében, hanem már az egykorúak előtt is a félszabadok közjogi jellegű szolgáltatása hadmentességi díj képében tűnik fel.

A magyar történeti irodalomban későbbi okleveles adatok alapján felállított meghatározás szerint «a füstpénz az első királyi egyenes adó, melyet fizetett mindenki, a ki személyére nézve szabad volt, de hadi szolgálatot nem teljesített, ha csak különös királyi kegy nem mentette fel.»<sup>2</sup>

<sup>1</sup> *Kálmán* király törvényének a füstpénz fizetésére vonatkozó rendelkezései: *Denarii octo, qui de liberis singulis colligebantur* (I. 45. t.-cz.); ... *denarios, qui per universas Hungariae partes colliguntur* ... (I. 79.); *liber quoque hospes, sicut slavi vel caeteri extranei, qui in terris laborant aliorum, pro libertate tantum denarios dent, non alios etiam denarios insuper pro opere aliquo dare cogantur* (I. 80.); *de castellanis autem tam pro opere, quam pro libertate denarii accipiantur* (I. 81. t.-cz.)

<sup>2</sup> *Eckhart* id. m. 30. l. a XIII. század okleveles anyagát teljesen felhasználva jutott erre a conclusióra. Hasonlóan határozták

Nem vették azonban iróink figyelembe, hogy *már Kálmán törvénykönyvének egyik rendelkezéséből egész világosan kitűnik a szabad denárok hadmentességi adó jellege*. Az I. 45. t.-cz. szerint: «A nyolcz denárt, melyet eddig minden félszabadtól (de liberis singulis) szedtek, ezután ne vegyék mindenkitől: <sup>?</sup> <sup>?</sup> a hetes várnépek közül azoktól, a kik nem a király által szabadítottak fel (liber non a rege), hanem a várkatonák (cives) által, szedjék a nyolcz denárt, *de azok a félszabadok, a kik a királynak átutazóban előfogadással és zsoldos szolgálattal (servitia stipendiaria) tartoznak, csak négy dénárt fizetnek.*» Nevezetes intézkedés, mert visszatükrözi a felfogást, mely szerint a füstpénz a katonáskodásra nem kötelezett népelemek adója s mihelyt valaki hadi jellegű szolgáltatásokat teljesítve, csak részben is katonává válik, annak fizetése alól legalább részben mentesítést nyer. Alig van a középkori történetnek forrása, mely világosabban fejezné ki, hogy az adómentességek alapját a hadi kötelezettségben kell keresnünk. <sup>} ? a ... népelem?</sup> <sup>?</sup>

Az idegen népelemek tűrelmi illetéke a felfogás érvényesülésével, mely abban a katonai szolgálat alól való mentesség ellenértékét látja, kezdi elveszteni illetékjellegét és tiszta egyenes adóvá alakul. Ez átalakulás ismertető jele abban domborodik ki, hogy oly kötelezettség alól való mentesítés ellenszolgáltatásául tekintik, mely kötelezettségnek tényleges ellenértékét nem élvezik. A félszabadok fizetnek ugyan a

meg *Kerékgyártó* id. m. 406. l. és *Timon Ákos: Magyar alkotmány és jogtörténet*, 4. kiadás. 1911. 243. l.

<sup>1</sup> Ebből *Eckhart* azt következteti, hogy Kálmán előtt a nemesek is fizették s ez intézkedéssel felmentettek, holott e mondatot a következők magyarázzák csak meg s azokkal összefüggésben olvasandó!

<sup>2</sup> Egy régi lengyel forrás felemlíti a strozáról, melyet I. Boleszló hozott be, hogy azt «mindenki fizeti, kivéve, a kik a hazáért harcolnak». *Stroža* eredetileg a katonai őrszolgálatot jelentette s csak utóbb vált az érte fizetett váltság nevévé. *Roepell* I. 155—7., 314. l. Orosz forrásokból is kitűnik, hogy a kezdetleges fejadót a katonáskodó osztály — bojárok, nemesek — nem fizették. *Strahl* I. 388., 395. l. — V. ö. a 169. és 170. lapon a jegyzeteket.

katonáskodás alól való mentességért évi járulékot az államnak, de az állam nem nyújt nekik jogokban annyit, mint a honvédelmi kötelezettséget személyes szolgálattal teljesítő osztálynak. Mihelyt pedig az illeték ellenértéke kevesbedik, az illetékjelleg eltűnik és adó áll előttünk.<sup>1</sup>

### III.

*A hódolt népek türelmi illetékéből alakult első állami egyenes adó, az idegen eredetű alsóbb társadalmi osztályok hadmentességi adója, általános s a fejlődés legkezdetlegesebb fokán minden nép adótörténetében ismétlődő világtörténeti jelenség.*

Fizetése kezdetben az államalkotás idején uralkodó terménygazdaságnak megfelelően természetben történt. Az adózók a gazdasági termények és nevelt állatok bizonyos hányadát voltak kötelesek beszolgáltatni.

Ilyen hányadadó alakjában jelentkezik a frank birodalomban *agrarium* és *pascuarium*, továbbá *stuopha*, *medem* s az alemannoknál *fiscus* néven ismert adó,<sup>2</sup> a lengyel *stroza*<sup>3</sup> s a frank, magyar és lengyel földön egyaránt szokásban volt *állattized* (decima porcorum, boves, vaccæ).<sup>4</sup> Ez utóbbiaknak tartós fennmaradása azt bizonyítja, hogy a pásztorosztály legtovább marad meg — pénz híján — a terménygazdaság niveauján. Hasonló természetű a magyar forrásokban *csőbör* néven (*chibrio*, *acones*) ismert szolgáltatás, mely a gabona és bortermelés után fizetett hányad volt.<sup>5</sup> Terményben fizették eleinte a *cseh békeadót* (mir) is.<sup>6</sup>

<sup>1</sup> V. ö. *Wagner* II. 62—63. l.

<sup>2</sup> *Clamageran* id. m. I. 122. l. *Inama-Sternegg* id. m. I. 201—203. l. *Waitz* id. m. II. 2. 254—258., 279—282. l. *Meister* id. m. 63 l.

<sup>3</sup> *Roepell* id. m. I. 156—157. l.

<sup>4</sup> *Inama-Sternegg* id. m. I. 201—202. l. *Waitz* id. m. II. 2. 279—282. l. *Eckhart* id. m. 9—13. l. *Roepell* id. m. 316. l. a *podwo-roweról*.

<sup>5</sup> *Eckhart* id. m. 5—8. l.

<sup>6</sup> *Jireček* id. m. I. 2. 81—82. l.

Később — néhol már kezdetben — a primitív adórendszerek personalis jellegének megfelelően *fejadó* (vagy az *evvel* azonos jellegű *füst- vagyis családadó*) alakjában tűnik fel. A legtöbb forrásban ilyen formában szerepel.

A szláv népeknél találkozunk terményben (nyestbőrben) fizetett fejadóval, mely — a nyestbőr állandó (pénz) értéket képviselvén — már átmenetet jelent a pénzgazdaságra. Dél-Oroszországban a meghódított szláv törzsek tűzhelyenként egy nyestbőr fizetésére köteleztettek<sup>1</sup> s hasonló formában adóztak Szlavónia lakosai a magyar királynak. A *marturina* (nyestadó) a füstpénznek Szlavóniában dívó formája volt.<sup>2</sup>

A mongolok (tatárok), mikor a XIII. század elején Georgiát, Aghwankot és Örményországot meghódították, — a tartományt állandó hódításnak tekintvén — a lakosokra gazdasági terményekből álló fejadót (*thagar*) vetettek ki.<sup>3</sup>

A pénzgazdaságra való lassú áttéréssel bekövetkezett a terményadók pénzbeli tartozássá alakulása. A források túlnyomó része pénzben fizetett fejadókat említ. A lengyel *stroża* vagy *podworowe*, a cseh *mir*, a magyar *csőbőr*, a szlapon *marturina* s a tatár *thagar* igen korán átalakultak pénzben kivetett adóvá.<sup>4</sup> A frank *census*, a forrásokban

<sup>1</sup> Strahl id. m. I. 68. l. Rambaud id. m. I. 71. l.

<sup>2</sup> Eckhart id. m. 74—78. l. és Sindelár J.: *Adatok a marturina történeti fejlődéséhez*. Esztergom, 1900. Oroszországban előfordul a nyestbóradó, mint hányadó is a megölt nyestek után. Így fordul elő Jaroszláv törvénykönyvében a *kunovina*. Sindelár id. m. 17. l.

<sup>3</sup> Altunian G.: *Die Mongolen u. ihre Eroberungen in kaukasischen und kleinasiatischen Ländern im XIII. Jahrh.* Berlin, 1911. 86. lap.

<sup>4</sup> Roepell id. m. I. 316. Jireček id. m. I. 2. 81—82. l. Sindelár id. ért. 17—18. l. Eckhart id. m. 5—8. l. Altunian id. m. 83—89. l. A *marturina* pénzbeli megváltását Kálmán király szabályozta. *Kálmán* I. 45. t.-cz. a szabadságért fizetett *nyolcz denárról* szól. Ez a rendelkezés nemcsak a füstpénzre, hanem a marturinára is vonatkozik. Az aranybulla (27. §.) szerint «marturine iuxta consuetudinem a Colomanno rege constitutam solvantur», csak hogy Kálmán-

csak említett, de kétségekívül hasonló természetű angol-szász *fumage* és a magyar *füstpénz* (*liberi denarii*) pedig mindig pénzszolgáltatás alakjában szerepelnek.<sup>1</sup>

Azonos természetű szolgáltatások a keleti népeknél, különösen a mohammedán államok mindegyikében az idegeneket, nem muzulmánokat, a katonai szolgálatra alkalmatlan keresztényeket, zsidókat és pogányokat terhelő fejadók.<sup>2</sup> Törökországban a legújabb időkig fennmaradt az idegeneket terhelő *dschisie* és *charadsch* néven ismert fejadó.<sup>3</sup>

A középkori államháztartások kezdetleges állami egyenes adójával — eredetére és jellegére nézve egyaránt — teljesen azonos jelenség az ókori államok idegen eredetű, hódított népektől származó és teljes polgárjoggal nem bíró lakosságát terhelő *védelmi díj*, a milyen az athéni metoikok fejadója és a római királyság korában a plebset (*æarii*) terhelő *aes pro capite, tributum in capita*.<sup>4</sup>

nak ily intézkedése csupán a szabadságért fizetett denárokról ismeretes. Kétségtelen, hogy itt arra történt hivatkozás. A *Sindelar* id. m. 50. lapon közölt 1224. évi oklevél látszólagos ellentmondását a denár márkaértékének változása magyarázza meg. Ez oklevél szerint: «*pro denariis marturialibus . . . in duodecim frisaticis tantummodo de qualibet mansioni populorum suorum, sicut in tempore regis Colomanni antecessoris nostri consuetum fuerat, usui regis teneantur respondere.*» A 160 denáros XI. századi s a 240 denáros XIII. században divatozó *báni* márka értékváltozása szerint 8. XI. századi denár és 12 *báni* denár egyaránt  $\frac{1}{20}$  márka ezüst értéket jelent.

<sup>1</sup> *Clamageran* id. m. I. 118. s köv. I. *Dowell* id. m. I. 12. I. *Eckhart* id. m. 14—30. I.

<sup>2</sup> *Erre Goldziher Ignác*z egyetemi tanár úr volt szíves figyelemzetni.

<sup>3</sup> *Hammer Joseph*: *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*. I. Theil. Wien, 1815. 174., 181., 187., 212. I.

<sup>4</sup> *Busolt G.*: *Griechische Staats u. Rechtsalterthümer*. 2. Aufl. Leipzig, 1892. 197—8., 295. I. *Lange*: *Römische Alterthümer*. 2. Aufl. I. Bd. Berlin, 1863. 473—476. I. *Wagner* id. m. II. 283. I. és III. I. 18—19., 24. I. *Schäffle* id. m. Besonderer Theil. 457. I. *Mommsen Th.*: *Römisches Staatsrecht*. III. Bd. I. Abt. 103. és 228. I. tett megjegyzései értékesek az adó hadmentességi díj jellegére nézve.



A kezdetleges államháztartások bevételei közt első helyen állnak ugyan a domaniális jövedelmek, de az állami lét és gazdasági fejlődés legkezdetlegesebb fokán keletkezett adók jelentőségét bizonyítja, hogy a legfejlettebb államgazdaságok jövedelmei közt azokéhoz hasonló eredetű és jellegű szolgáltatásokat találunk. A gazdasági és kulturális fejlődés legmagasabb fokára emelkedett államok szükségleteit, ha kellő hatalommal rendelkeznek, ismét első sorban idegen, hódolt népek szolgáltatásai fedezik. A gyarmatpolitika államgazdasági célja, hogy az állampolgárokat túlságosan megterhelő szükségletek egy részét és fedezését idegen, az állam kötelékébe szorosan nem tartozó népelemekre hárítsa.

Az ó-perzsa birodalom tartományaira kivetett adó lényegében azonos a frankoknál és másutt is a leigázott törzsekre egy összegben kivetett tributummal.<sup>1</sup> A római tartományok capitalis censusa, a Német-Kelet-Afrika néger törzseire 1898-ban kivetett ház és sátoradó, valamint az oroszok szibériai fejadói — hódolt, idegen eredetű népelemek türelmi díjából alakulván — a tárgyalásunk körébe vont kezdetleges adókkal azonos jelenségek.<sup>2</sup> Habár az adóztató hatalom ez esetekben a gazdasági fejlődésnek sokkal magasabb fokán áll, semhogy az általa szedett államháztartási bevételek a kezdetleges államok jövedelmeivel együtt volnának tárgyalhatók, mégis figyelembe veendő, hogy ez esetben — különösen közvetlenül a hódítás után — ugyanazon primitív rendszer alapján adóztatja új alattvalóit, mint a kezdetleges államok. Ez mindenesetre indokoltá teszi az összehasonlítást — annál is inkább, mert a tartományok hódolt népessége rendszerint nem áll nagyobb kulturális magasságon az állami fejlődés legprimitívebb fokán élő népeknél.

<sup>1</sup> Geiger-Kuhn: *Grundriss der iranischen Philologie*. II. Strassburg, 1904. 438. l.

<sup>2</sup> V. ö. Wagner id. m. II. 52., 263. és III. 1. 24—26., 467—8. l. Schäffle id. m. 460. l. *Finanz Archiv* 28. Jg. 1911. II. 411. l. (Bursian: *Die Häuser- u. Hüttensteuer in Deutsch Ostafrika*. 1910. cz. mű ismertetése.)

A középkori államok első egyenes adóját a középkori intézmények közös sorsa érte utól — magánjogi szolgáltatássá alakult. Immunitások mértéktelen oszlogatása s a közjövedelmek elajándékozása következtében hova-tovább az összes magánbirtokokon a földesúr szedette a fejadót saját hasznára. Az állami egyenes adó földesúri adóvá változott.\* Helyét az állami jövedelmek közt más — kezdetben csak rendkívüli alkalommal kivetett, utóbb rendes egyenes adóvá alakult — földadók, mint az angol danegeld, hydage, a német Bede, a francia adiutoria, exactio, a cseh pomoc és a magyar collecta foglalták el. Eredetükben mindezek hadi adó alakjában fellépőilletékek és kifejlésükben az első állami egyenes adó helyét töltötték be.

HÓMAN BÁLINT.

\* H. Jireček id. m. I. 2. 82. l. Roepell id. m. I. 316—7. l. Hüppe id. m. 434—35. l. Waitz id. m. II. 2. 281—2. l. Inama-Sternegy 201—2. l. A magyar források teljesen megvilágítják ez átalakulás folyamatát. (Eckhart id. m. 28—29. l.) A füstpénz már az aranybulla kiadása idején magánjogi karaktert öltött s nem sokkal utóbb a marturina is követte. 1222. 3. t.-cz.: «A nemesek földjén nem fog a király szabad denárokat szedetni.» Az a föltevés, mintha a marturina sokkal tovább maradt volna fenn a füstpénznél (Eckhart id. m. 74—78. l. Sindelár id. m. 35—37. l.) téves. Az 1351. XII. t.-cz. szól ugyan a marturináról, eltörölve azt s annak helyébe a portális adót léptetve; csakhogy ekkor már marturina alatt a descensus jogából alakult bánzsolozsma megváltását értették, a mit az is bizonyít, hogy nemesek is fizették, holott a nyestbőradó őket sohasem terhelte. Ezért mondja a törvény: «Collecta marturinarum bansulusma (tévesen: bansulmora!) vocatarum.» Nézetünket az is igazolja, hogy 1351 után, vagyis mikor a marturinát ebben a formában is végleg eltörölték és helyébe más adót léptettek életbe, gyakran előjön a neve. Albert király, V. László, sőt II. Ulászló idejében is kísért oklevelekben, törvényekben a marturina (Sindelár id. m. 36—37. l.), csakhogy itt már mindenütt portális adót kell értenünk rajta. A nép megszokván a királynak fizetett adó marturina nevét, azt más eredetű — bár amazzal azonos karakterű — adókra is alkalmazta.

## AZ OSZTRÁK KÖZPONTI KORMÁNYSZERVEK TÖRTÉNETÉNEK IRODALMA.

A politikai irányoknak a történetírás termékeire gyakorolt hatása igen régóta megbeszélte és népszerűvé vált probléma. Egyes nevek említésénél szükségszerűen feltolakszik a meggondolás, hogy az illetők irodalmi munkássága a politikai élet adott alakulása nélkül nem jöhetett volna létre. Sybel, Treitschke, Mommsen munkásságának elmaradhatatlan háttere a köztudatban a német birodalomnak megalakulása, a német és francia romantikus történeti iskoláknak gyökerét is a nemzeti politikai életben látja a közfelfogás. A szigorúan szaktudományi körökből kinőtt általános felfogás mindazonáltal nem terjeszti ki a politika és történetírás szoros összefüggésének elvét az úgynevezett politikai történeten kívül álló munkák nagy tömegére. Az államélet, politikai és diplomáciai, tehát «fő és állami működések» körén kívül eső emberi tényekkel foglalkozó történeti munkákról rendszeresen igen kevesen tudják, hogy ezek is csak nagy ritkán szabadulhatnak meg a szerző politikai felfogásának hatása alól. Gazdaság-, közigazgatás- és alkotmánytörténet, sőt még az úgynevezett segédtudományok is beletartoznak abba a birodalomba, hol a napi politika eseményeitől életre keltett irányok alakítólag, gondolatot ébresztőleg és elnyomólag uralkodnak. Minél távolabb áll azonban a történeti munka tárgya a politikától, annál nagyobb elmélyedést kíván a szemlélőtől a politikai irány felismerése, de viszont annál tanulságosabb adatokat nyújt egy-egy történeti munka, mint egyéni lelki termék felismeréséhez.

Maga az osztrák burokratia köztudomás szerint az igen száraz dolgok közül való, annál kevésbbé várható, hogy e burokratia történetével foglalkozó tudományos termékekből a lelki életnek megismerésre méltó tényeit lehetne kipréselni. Pedig e tudományág bölcsőjénél ugyan-csak sok lelki, intellectualis és érzelmi tényező volt munkában. A kezdődő hatvanas évek eseményei az osztrák társadalom értelmiségét mélabús érzelmekkel töltötték el. Az akkori Ausztria szellemi életének vezetői még kizárólag németek voltak, a kiknek tétlenül kellett szemlélniök, miként törik ketté a márczius előtti éveknek mégis csak német monarchiája és mint nyer a magyarságnak különálló helyzete a dualismusban teljes elismerést. Írók, politikusok, magas hivatalnokok nézték ezt a fejlődést, melynek iránya tőlük függetlenül határozódott meg, s melynek eredményébe kénytelen-kelletlen meg kellett nyugodniök. «Nem tagadom,— mondja a régi Ausztriának egyik legvilágosabb fejű írója — szerettem volna, ha a kormány és birodalmi tanács a magyarok követeléseivel szemben kevesebb engedékenységet tanúsított volna. Mivel azonban a kiegyezés mégis törvényes módon létrejött a dualismus és Magyarország állami függetlensége alapján, mindkét résznek kötelessége most azt lelkiismeretesen megtartani.» \*

Igen természetes, hogy a kiegyezés lehetőségéről, módzatairól folyó viták a művelt társadalmi köröknek állandó foglalkozása volt. A művelt osztrák körökben igen elterjedt volt az a nézet, hogy a kiegyezés minőségére döntő befolyással kell lennie azon viszony ismeretének, mely Magyarországot és a császárságot 1848-ig egybe kötötte. E felfogásra élénk világot vet Beust beszélgetése Arnehttel, az udvari levéltár igazgatójával a kiegyezés megkötése előtt. A minister azon véleményének adott kifejezést, hogy a birodalomnak dualistikus kettéosztása egyszerűen nem más, mint a Magyarország és Ausztria között századokon át fennálló kapcsolat formájához való visszatérés. Arneht nézete szerint

\* Alfr. Ritter v. Arneht: Aus meinem Leben. 2., 323.

azonban a régi intézmények visszaállításánál nem szabad oly messze időkre visszanyúlni, melyeknek viszonyai a maiakkal semmiféle közös pontot nem nyújtanak. «Az 1711. év, a szatmári békekötés éve az, a mely Magyarországnak a Habsburg-királyok uralma ellen való felkeléseit lezárja. VI. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt azonban Magyarország helyzete távolról sem volt olyan önálló, a milyenre a magyarok most törekednek. Ennek bizonyítására elég arra hivatkozni, hogy a magyar kamara a bécsi általános udvari kamarának alárendelt hatóság volt és ennek parancsait kötelessége volt követni. Selmezbánya és Körmöczbánya ép úgy a bécsi pénzverési és bányaugyi udvari kamara alá tartozott, mint akár Joachimsthal vagy Przibram. Az 1760-ban alapított államtanács Magyarország belső ügyei fölött ép úgy mondott véleményt, mint a többi osztrák tartományoké felett.» \*

Arneth maga is előkelő részt vett az osztrák politikai életben és jól tudta, hogy e történeti érvek aligha fognak számba jöhetni a kiegyezés megkötésénél. Az ausztriai német intelligencia azonban nem hanyagolta el ezt az eszközt sem s ha már a kiegyezésnél csakis a tényleges erőviszonyok működtek közre, e történeti érveknek az irodalom kerülő útján akartak mégis csak valami befolyást biztosítani. A kezdet ez irányban, Lustkandl könyvével, igen sokat ígérő volt. *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht* 1863-ban jelent meg Bécsben, a címtől kissé elütő tartalommal. A «magyar-osztrák» jelző a «deutsch-österreichisch» mintájára készült s az ily módon telfogott, Magyarországra alkalmazott osztrák közjognak akart a szerző történeti létalapot bizonyítani. Erre szolgál a munka legnagyobb részét tévő harmadik fejezet: Magyarországnak Ausztriához való viszonyáról annak közjogi összekötő momentumaival együtt. Ilyen momentumoknak tartja a szerző az uralkodó személyének közösségét, az örökösödési jogot, a regalékat, a pénzügyi és hadi igazgatást s végül az osztrák tartomá-

\* Id. m. 2., 317.

nyokkal végzett közös tárgyalásokat. Mindezeknek vizsgálatából arra az eredményre jut, hogy 1526 óta Ausztria és Magyarország közt reál-unio volt, a melyben az uralkodó személyes jogait, a regalékat és a legfontosabb közigazgatási ágakat a bécsi központi hatóságok kezelték és birtokolták. Vizsgálatának természete követelte, hogy a központi hatóságok életére olyan adatokat gyűjtsön egybe, melyek a reál-unio létezésének bizonyításához hozzájárulnak. Így az a különös helyzet állott elő, hogy a központi hatóságoknak Magyarországra kiterjedt hatáskörét kellett megrajzolnia a nélkül, hogy maguknak az említett hatóságoknak története és berendezése tisztázva lett volna. A bécsi állami kancelláriának, az udvari kamarának és a hadi tanácsnak története *akkoriban* ép olyan homályos volt, mint akár a magyar kamaráé és kancelláriáé. Első és elengedhetlen módszeres lépés lett volna a bécsi központi hatóságok szervezetét és életét tanulmányozni s csak az így nyert eredmények alapján lett volna szabad ítéletet alkotni arról, milyen hatáskörük volt ezeknek Magyarországra. A szerzőnek politikai érdekeltsége követelte azonban, hogy a kormánysszékek történetéből meritendő érveket minél előbb belé vethesse az akkor már folyton kisértő «kiegyezés» serpenyőjébe s ezért elégedett meg ily módszertani hiba elkövetése mellett a keze ügyébe eső legközelebbi adatokkal. A rendelkezésére álló kútfők kivétel nélkül gyűjteményes publicatiók, törvénykiadások: Lünig, a *Codex Austriacus*, a *Corpus juris Hungarici*. Hogy a központi hatóságok története megismerésétől milyen messzire van még, arra nagyon jellemző az a körülmény, hogy azoknak magyarországi hatását a magyar Corpus Jurisból bizonyítja. A magyar rendek gyűlése a meglévő hatóságok hivatali viszonyaiba a legritkább esetben szólt bele s akkor is nem törvényhozási parancsokkal, hanem kérésekkel és tiltakozásokkal, mivel a hivatalok legnagyobb részének berendezése tényleg nem rendi, hanem a királyi hatáskörbe tartozott. Így a magyar törvénykönyvből sok mindent be lehet ugyan bizonyítani, de talán legkevesébbé Lustkandl tételét. A törvényekben csak homályos útbaigazítá-

sok voltak találhatók; Lustkandlnak azonban igen messze kiható adatokra volt szüksége s így kénytelen volt messze-menő következtetéseket állítani fel. Mikor a források az intézményeknek még körvonalait is alig mutaják, kénytelen volt intézmények helyett szavakat venni kiindulási pontul. A magyar követek I. Ferdinánd korában a prágai gyűléstől a török ellen segélyt kértek, pusztá jelenlétükből azt következteti, hogy a magyar rendek az egymással foederativ viszonyban lévő osztrák tartományok gyűlésén képviselve voltak, — a mely felfogás téves voltát a későbbi nem politizáló osztrák történetírás is elismerte.

Szüksége volt annak kimutatására, hogy a magyar kamara a bécsi udvari kamarának alárendelt hatósága volt: a magyar törvénykönyv erre csak sovány és sokfélekép magyarázható útbaigazítást<sup>1</sup> ad, a mi nem akadályozza őt a tétel positiv kimondásában. Némely állításánál egyáltalában semmi adat sem áll rendelkezésére, s így tisztán gyanítgatásokból állít össze igen mélyre ható eredményeket.\* Ilyen részletek azonban könnyen felismerhetők s egészben véve kutatásának, a mennyire az adatokon épül, irányát és mélységét előre megszabta a rendelkezésére álló anyagnak korlátoltsága.

A reál-unio felé való fejlődés tagadhatatlanul a XVIII. században tett legnagyobb haladást, mégis az államkancellária, a hadi tanács, az államtanács hatáskörére igen kevés adattal rendelkezik. Ennek egyetlen oka az, hogy a magyar törvénykönyv a XVIII. században a XVI. századhoz képest igen szűkszavú: országgyűlés is aránylag kevés volt, másrészt a magyar rendek ekkor már bizonyos formalistikus elzárkozottságba jutottak s az állam és rendek függetlenségének

\* Teljesen légből kapta pl. Lustkandl azt az állítást, hogy a magyar helytartótanács az osztrák hatóságok mintájára rendeztetett be. Egészen bizonyos, hogy az irodalomtól azóta napfényre hozott egyetlen idevonatkozó adat (v. ö. Bidermann idézendő munkáját, 2., 59. és 292. l.) nem fordult meg kezén. E tény megállapítását fontosnak tartjuk a szerző hiányos módszere jellemzésére. A magyar helytartótanács története, sajnos, ma is teljesen homályban van.

határozott kimondásán kívül a világ valóságos folyásával nem igen törődtek s a központi hatóságoknak Magyarországra gyakorolt befolyásával inkább csak általános tiltakozás keretében foglalkoztak. Ez az oka Lustkandl bizonyító anyaga aránytalanságának. A központi hatóságok kérdése felvetésével a kutatásnak politikai irányzatot adott, melytől sem osztrák követői, sem magyar ellenfelei nem tudtak egyidőre szabadulni.

★

Fáradtságos munkája nem hozta meg a politikai élet terén a szerzőtől és az osztrák német értelmiségtől remélt eredményeket. A központi kormányzás története kérdését azonban nemcsak a közbeszéd, de tudományos érdeklődés tárgyává is tette. Mivel a kérdés története a *magyar* kiegyezést megelőző harcban fegyverül szolgált, természetes, hogy a magyar tudományosság is állást foglalt az ügyben. A magyarok állásfoglalását ép úgy a politikai irányok határozták meg, mint az osztrákokét.

A központi hatóságoknak Magyarországra is kiterjedt hatásköre az udvar és a magyar országgyűlés tárgyalásaiban, legalább a kiegyezés első periodusaiban, nem ritkán érv gyanánt szerepelt. A bécsi hatóságok hatáskörét egyik fél sem különböztette meg a reál-unió kérdésétől s így történt, hogy a magyar álláspont mindkettőnek létezését kereken tagadta. «Magyarország és az örökös tartományok között országlás és kormányzás tekintetében real-unio nem létezett és nem is létezhetik... Lehet-e oly országok között, melyekben az országlás és kormányzat mind személyzetre, mind rendszerre és formára nézve annyira különböző, más és szorosabb kapcsolat, mint az uralkodó ház ugyanazonossága?» ★ Ily szavakban formulázta Deák már 1861-ben a magyar álláspontot, a melyhez a conservatíveknek középutra mutató érvelésével szemben és az osztrák támadás ellenében

★ *Könyi Mánó*: Deák Ferencz beszédei. 3., 41., 42. Deák 1861-iki válaszfelirati javaslata.



állandóan ragaszkodott. A mint az osztrákok a létesítendő reál-unió érdekében szükségesnek látták a magyar kormányzásnak a múltban való állandó függését kimutatni, úgy kívánta az önálló magyar berendezkedés érdeke, hogy az osztrák tan a központi hatóságok hatásköréről visszautasíttassék. Az osztrák politikai tendentia igen világos volt: a múltból akart kötelező következtetéseket vonni a jelen és jövőendő berendezésre. A Szécsen Antaltól készített és az udvartól túlságos particularistikusnak talált leirati javaslat a pénzügyigazgatásnak állandóan megvolt közösségét hirdeti s a háromszáz éven át uralkodó helyzet jellemzésére megjegyzi, hogy «a régibb magyar közjog, az országnak hadiadó ajánlási joga mellett, nem ismert szervezett pénzügyi és adózási rendszert»,<sup>1</sup> s ennek megfelelően szól az 1861. jul. 21. leirat: «Figyelmeztetjük egyszersmind az országgyűlésre egybegyűlt főrendeket és képviselőket azon körülményre, miszerint befolyásuk ezelőtt a közadózásnak csak csekély részére terjedett ki, nem pedig... az adó és pénzügy minden tárgyaira.»<sup>2</sup> A történeti excursusból levonatott a követelmény: a múltban megvolt közösségnek a jelenben való elismerése. A magyar álláspont tagadván a jelen politikai postulatumot, tagadta egyszersmind a múltban megvolt közösséget. Deák második felirati javaslatában a leirat idézett részéről beszél: «Felhossa a legmagasabb királyi leirat azt is, hogy Magyarország befolyása ezelőtt a közadózásnak csak csekély részére terjedett ki. De mi ezt el nem ismerhetjük. Az egyenes adónak azon része, mely királyi adónak is neveztetett, mindenkor országgyűlésileg lón meghatározva; azon részét pedig, mely a megyék, kerületek és városok beligazgatási költségeire volt fordítandó, a magyar kormányzések felügyelete alatt maguk az autonóm törvényhatóságok állapították meg. Indirect adó, mit valósággal adónak lehetne nevezni, alig létezett Magyarországbán más, mint a sónak eladása, mely mint monopolium a törvény szerint regale

<sup>1</sup> Id. m. 3., 121.

<sup>2</sup> Id. m. 3., 128.

10. 11. 12. 13. 14.  
27. 28. 29. 30. 31.

volt és a magyar harminczadok.» Kimutatja, hogy a só, harminczad, posta és egyéb indirect adók, a mennyiben nem voltak törvényellenesek, mint regalék a magyar kormány székek felügyelete alatt állottak s azok kezelésébe, sőt meghatározásába is gyakran beleszólt a magyar törvényhozás.<sup>1</sup>

Mindezen elszórt és töredékes megjegyzések rendszerre kialakulva láthatók Deáknak Lustkandl munkájára írt feleletében: *Adalék a magyar közjoghoz*,<sup>2</sup> melyben egyúttal a minket érdeklő problémát illetőleg igen érdekes felfogás jelentkezik. Az első három fejezet teljesen megoldotta a megoldandó kérdéseket és Lustkandl idevonatkozó tételait külsőleg is nagy sikerrel tépte darabokra. Az 1848. törvények jogérvényességét, a magyar trónörökösödési jog fejlődését tárgyaló részek a magyar közjognak classicus alapjait alkotják, melyeken valóságban is felépült a kiegyezés. A negyedik és ötödik fejezet Lustkandlnak a Magyarország és az örökös tartományok közt lévő viszonyt illető adataival foglalkozik. Mint láttuk, Lustkandlnak csak a magyar törvénykönyvtől nyújtott hiányos adatok álltak rendelkezésére, és bizonyításaiban néhány igen messziről felismerhető fedetlen helyet hagyott. Ilyen volt azon állítása, mintha az 1608. évi conföderatio a had- és pénzügyre vonatkozott volna, a mit Deák könnyen megczáfolt. Az osztrák tudósnak a magyar curialis stilus is nehézségeket okozott s ezek elosztatásában kissé felületesen járt el, így esett meg vele, hogy a magyar törvények *montium tributa*, hegyvám s hasonló elnevezéseit a bányajogra vonatkozóknak tartotta. Deák finom ironiával javítja ki tévedéseit és megkísérli, hogy a központi, bécsi hatóságoknak Magyarországra való befolyását megvilágítsa. E téren rendelkezésére ugyanazon egyetlen kútforrás áll, a melyből Lustkandl is egész tudományát merítette: a magyar *Corpus Juris*. Mint láttuk, a *Corpus Juris*ből *nem*

<sup>1</sup> Id. m. 3., 156.

<sup>2</sup> Különlenyomat a Budapesti Szemle 1865. I. füzetéből. Pest, Pfeifer Ferdinánd.

*lehetett* kimutatni a központi kormányzásra való állandó befolyást s ez által a hiányos megalapozás volt Lustkandl munkájának eredendő bűne. Ezzel szemben, a dolog természetéből folyik, hogy a magyar törvények lehető részletesen nyilatkoznak mindarról, a mibe a magyar rendeknek legtávolabbról is beleszólásuk volt. arról azonban, vajon az illető törvények rendelvényei mennyiben hajtottak végre, sehohsem szólnak. Ilyen körülmények közt Deák igen találóan meg tudott felelni Lustkandl sok érvére a kérdés egyszerű megfordításával: Lustkandl szerint erre az igazgatási ágra a bécsi hatóság gyakorolt befolyást (ezt a tételt a Corpus Juris alig bizonyította), Deák szerint ugyanerre az igazgatási ágra a magyar országgyűlés gyakorolt befolyást (a mire aztán a Corpus Juris igen sok, de természetesen csak az érem egyik oldalát mutató adatot szolgáltat). Ehhez képest a kérdést is lehetőleg úgy állítja fel, hogy az az országgyűlés hatásköre kimutatásával elintézhető. «Nem foghatjuk meg, miként állíthatta ő, hogy az ország soha sem gyakorolta törvényhozási jogát a katonaság felett.» Csakis az országgyűlés jogköre iránt érdeklődik s a központi kormánysszervek, a mennyiben a magyar törvénykönyvben is ritkán szerepelnek, néha egészen háttérbe szorúlnak. Lustkandlnak egy hibás szómagyarázatával kapcsolatban, alkalmilag kijelenti, hogy a haditanácsnak és udvari kamarának nem volt Magyarországra jogköre s ezen jogi visszautasítással a két hatóságnak a valószínűségben mélyreható tényleges befolyása problémáját is elintézi.

Mindamellet a had- és pénzügytörténet terén több szembeszökő jelenség maradt, a melyre az országgyűlés befolyása a törvénykönyv szűkszáúságánál fogva nem volt egész pontosan kimutatható. Az igazgatás ilyen ágairól Deák kimutatta, hogy ezek egyszerűen vagy királyi jog, magyar regale voltak, vagy pedig magyar kormánysszékek: helytartótanács, kamara kezelése alá tartoztak. Így kiemeli, hogy a katonaság élelmezése és elhelyezése fölött mindig a magyar királyi helytartótanács intézkedett s viszont, ha a bécsi kamara szeretett is jogtalanul beleavatkozni Magyar-

ország pénzügyeibe, az ország minden ilyen beavatkozást határozottan visszautasított és törvény által is több ízben kimondotta pénzügyének függetlenségét. Jellemző, hogy itt többek között az 1608. koronázás előtti törvény azon rendelkezésére hivatkozik, mely a magyar kincstárnoki hivatalt felállítását rendeli el: a törvény teljesen igazolja Deák tételét, hogy az országgyűlésnek beleszólása volt a pénzügyigazgatásba, de a törvény valóságban soha sem hajtatott végre. Egyedül a külügyek közös voltát ismeri el és hogy ezeknek vezetése nem tartozott a törvényhozás hatáskörébe. Gondolatmenete ugyanaz, mint most láttuk: a külügyek vezetése a magyar királynak fejedelmi joga volt, s ezért nem szólt bele az országgyűlés. S itt felismeri a háromszáz év történetének punctum saliens-ét: a magyar király személyének más országok fejedelme személyével való azonossága nagy hatását: «De mivel a magyar király egyszersmind az ausztriai örökös tartományoknak is fejedelme, természetes, hogy azt (a külügyek vezetését) mind Magyarországon, mind az örökös tartományokra nézve ugyanazon fejedelem gyakorolja; és ez nem valamely szorosabb real-uniónak, hanem a valóságos personal-uniónak következése.»

Ha Lustkandlt politikai cél helyett tisztán tudományos érdeklődés vezette volna, Magyarország és Ausztria viszonya történetére a rendelkezésére álló kútfőkből a szerény *non liquet* eredményt nyerte volna. Az osztrák és magyar hatóságok története akkor egyaránt ismeretlen volt; az adatok jól elzártan nyugodtak az illető hivatalok vagy jogutódjaik irattáraiban. Manapság igen objectív, a politikától távol álló magyar és osztrák szakemberek kutatásából tudjuk, hogy a magyar kormányzások, melyek a regalékat kezelték, éppen nem voltak függetlenek indító okaikban és határozataikban a bécsi hatóságoktól. *Akkoriban* azonban Lustkandl nem inductive, adatok szemlélése és összehasonlítása által jutott tételre felállításához, hanem politikai tanait akarván igazolni, egyszerűen a múltba vetítette ezeket. A kezében lévő kútfő, a magyar törvénykönyv éppen ellenkezőjét bizonyította annak, amit tanított. Ezt a hibát Deák, a magyar törvénykönyv

legkitűnőbb ismerője, az első pillanatban észrevette s a magyar törvénykönyv adataiból, azoknak természetes, elfogulatlan olvasásmódjával utasította vissza Lustkandl meg-gondolatlan és be nem bizonyított állításait. A tudomány akkori álláspontján Lustkandl tétele *a priori* nézet volt, míg Deáké teljes egészében megbízható adatokon nyugodott.

Az 1526-tól 1848-ig érvényben volt hivatali szervezet története magában véve igen ártatlan tudományos kérdés volt. A Lustkandltól felvetett formában azonban mélyre-ható közjogi következményeket idézhetett volna elő annak ilyen vagy olyan elintézése. Csakis ez a politikai háttér magyarázza a Deák könyvének megjelenésére következő jelenségeket. Deák munkája a központi hatóságok történe-téről elterelte a kutatás figyelmét Magyarországon. Kimu-tatta, hogy az országgyűléseknek a kormányzás minden terén hatáskörük volt s ezzel a köztudatba belevitte, hogy az országgyűlések története a magyar történet gerincze. Közfelfogássá vált, hogy a magyar törvényhozás kezé-ben volt a kormányzás és igazgatás minden ága s ezzel szemben a központi hatóságok vizsgálata teljesen háttérbe szorult. Ez a felfogás politikusaink és publicistáink érzelmi világának egy részét tette ki akkor is, mikor a központi hatóságok tényleges hatáskörét néhány értekezés már két-ségen kívül megállapította. Ilyen élő hittel írta Beksics Gusztáv, hogy a XVI. században «Magyarországnak nemcsak belkormányzata, hanem még hadszervezete is egészen füg-getlen volt s a törvényhozás ellenőrzése alatt állott».\* Ugyanezen hittel magyarázhatjuk meg azt a tényt is, hogy a kiegyezés után a történetírás tervszerű fejlesztésénél az országgyűlések történetére esett a főszűly s innen van, hogy míg a krónikák kiadásában, regestagyűjtemények készítésé-ben s általában az intézmények történetében a külföldtől igen messze elmaradtunk, addig az országgyűlések történetét

\* *Beksics Gusztáv*: A dualismus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink. Budapest, 1892. 18. l.

illető tervszerű publicatio terén szinte a megfordított viszony áll fenn.

\*

A Lustkandl—Deák polémia egészen más gyümölcsöket termelt az osztrák történetírásban. Az osztrák professor könyvének tudományos hitele megsemmisült ugyan, de a felállított tételében való *politikai hit* az osztrák németek körében tovább élt és nagyon könnyen azon gondolatra vezetett, hogy a mi Lustkandlnak hiányos adatgyűjtéssel és hibás módszerrel nem sikerült, bizonyosan sikerülni fog mélyebb tudományos alapvetéssel, szélesebb látókörrrel, haladottabb módszerrel.<sup>1</sup>

Erre a munkára vállalkozott az innsbrucki egyetemnek egyik tanára, *Bidermann*, a ki korábban hasonló minőségben Magyarországon működött és évek során át igen szorgalmas tanulmányokat tett magyar és osztrák levéltárakban. Munkájának első kötete<sup>2</sup> összeállításához 1865-ben fogott hozzá, ugyanolyan politikai czéllal, mint ezt Lustkandlnál láttuk. Öszinteségénél fogva igen tanulságosak a könyv elé bocsátott megjegyzései: «A munkának tendenciája annak kimutatására irányul, mily régóta van az osztrák összbirodalom eszméje a megvalósulás folyamatában s ennél fogva mily régi eredetű az legalább is, továbbá mily nehézségekkel kellett küzdenie megvalósulásában és mily visszafejlődés

<sup>1</sup> Lustkandl 1866-ban megjelent felelete Deák munkájára (*Abhandlungen aus dem österreichischen Staatsrechte*, Wien) csak az 1861. évi feliratokat tárgyalja, igen ideges módon és sok ismétléssel. Célja ismét nem tudományos, hanem politikai: elmondja, hogy a jelen munka csak első része a Deáknak szóló feleletnek: *Es sind aber die Landtage schon einberufen . . . Ich publicire daher zunächst dasjenige, was ich am wenigsten für aufschiebbar und zur versöhnlichen reifen Erwägung der Verhältnisse am zweckdringlichsten erachte und was auch für sich allein ein ganzes bildet. A professor siet be sem fejezett kutatása eredményét közkinccsé tenni, hogy a politikusok felfogását befolyásolhassa.*

<sup>2</sup> *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526—1804. I. Abtheilung, 1526—1705. Innsbruck, 1867.*

volna az, ha ez az eszme, miután már a kivihetőség sok nehézsége ellenére annyira előrehaladt, nem valószínűsíthető meg vagy nem volna megvalósítható. Ennek bizonyítását szerző elsősorban az osztrák közigazgatástörténet segélyével végzi... A figyelmes olvasó igen könnyen fogja látni, miben állnak azon állítólag ezeréves igények, melyekre Magyarország függetlenségének védelmezői az osztrák összbirodalom eszméjével szemben hivatkozni szoktak. I. Lipót halálakor, tehát 160 évvel ezelőtt, még oly rosszul állt ez igények dolga, hogy a magyar rendek igen rendben lévőknek vagy legalább is tiltakozásra nem érdemesnek találták, hogy a fejedelmi előterjesztések körül forgó országgyűlési tárgyalásokat az osztrák udvari kancellár vezette és e célból körükben megjelent... A szerző fentartja, magának a II. kötetben annak tényleges bebizonyítását, hogy ezen jogigények, a mennyiben tisztán a personal-unióra vonatkoznak, mily új eredetűek és épen nem az ősi magyar alkotmány talajából nőttek ki. Ha ez nem is változtat azon igények formai érvényességén, mégis nem kis mértékben könnyebb súlylyal jutnak a kiegyezés serpenyőjébe, mint a hogy a magyarok állítják.»

A történeti kutatás mögött rejlő politikai indító ok tehát ugyanaz, mint Lustkandlnál. Bidermann is azért dolgozik, hogy munkája eredménye a magyar követelésekkel szemben a politikai kiegyezésben felhasználható legyen. A kiegyezés azonban sokkal nagyobb előhaladást tett már, semhogy Lustkandl munkájának tervrajzához ragaszkodni lehetett volna. Deák könyve és a tényleges magyar politika sikerei óta nem volt értelme az 1848. törvényhozás érvényességéről vagy a *pragmatica sanctio* elemi következményeiről vitatkozni. Bidermann is tisztán a közös hivatalok története terére vonul vissza, Lustkandl tárgyát szűkebb körre szorítja és e kisebb téren igen részletes kutatásokkal mélyíti.

Bidermann anyagának már csak kis részét nyújtja a magyar törvények gyűjteménye, a hol fel is használja azokat, előnyösen tér el Lustkandltól abban, hogy egyes törvények létrejövésének indokait és végrehajtásuk kérdését is

vizsgálat tárgyává teszi. A politikai célra irányuló interpretatio hajlandó a szöveg alkotóinak eredeti szándékáról megfeledezni. Ebben Bidermann könyve javulást jelent. Kiterjedt mértékben áll továbbá rendelkezésére a XVIII. és XIX. századi történeti és publicistikai irodalom s egyes problémákra (pl. délszláv, horvát, erdélyi, szász történet köréből) vonatkozó összeállításai annál inkább használhatók ma is, mivel ezt az 1848 előtti s ma már kútfői becsesel bíró irodalmat újabb időben nem szokás eléggé kiaknázni. Magában az osztrák központi hatóságok történetében óriási lépést tett előre s az egyes központi hivatalok alapítását és életműködését széles levéltári kutatás alapján próbálta megvilágítani. A magyarországi és bécsi levéltárak mellett főként az innsbruckiakban dolgozott s az ezen levéltárakból felállítható egyes kérdéseket ő tette először komoly kutatás tárgyává. I. Miksa császárnak berendezkedését, melyre az anyag előkelő része Innsbruckban van, vagy a magyarországi *Einrichtungswerk* mibenlétét, melyre a M. Tud. Akadémia kéziratát használta, ő helyezte először helyes világításba. Mivel igen szigorú időbeli rendet tartott előadásában, tanulságosan tűnik ki a rendek és központi hatalom folytonos küzdelmének változatossága, a mely megakadályozza a kérdésnek egységes szempontból, a 300 év tartalmára egyformán érvényes elintézését. A politikai céljával ellenkező eredményeket is becsületesen megvallja. Nem hallgatja el azt a magyar törvénczikket, mely a harminczadoknak a magyar kamara alá tartozását mondja ki; nem hallgatja el, hogy a XVIII. század elején a közhasználat *österreichische Monarchie* alatt csakis a cseh és (szűkebb) osztrák örökös tartományokat értette és hogy az akkori irodalom megkülönbözteti az osztrák főhercezséget, a cseh államot és a magyar királyságot. (II. köt. 20. l.)

Az összbírodalom eszméje létezésének bizonyítására a központi hatóságok hatásköri kiterjedtségén kívül még két más térre terjesztette ki kutatásait. Az egyik a magyar és osztrák rendektől az ő felfogása szerint közösen tartott országgyűlések kérdése, melyeknek nyomait már I. Ferdi-



nánd korában keresi. Ebben is Lustkandl gondolatának akar megbízható alapot szerezni, de a szövegeknek teljesen önkényes magyarázatot kénytelen adni, hogy eredményhez jusson s itt látszik legjobban politikai céljának kedvezőtlen befolyása a megbízható kutatásra. A másik momentum a kulturális közösség, mely már I. Ferdinánd korában a Habsburg-dynastia uralma alatt lévő különböző országok lakosai között kezdett kifejlődni. Magyar könyveknek, mint Turóczi krónikája, a Hármas Könyv ausztriai kiadásai, Lazius érdeklődése Magyarország iránt, Nádasdy Tamás kiegyenlítő szerepe, a magyar Sambucus udvari történetírósága és más momentumoknak egyetlen szempont alá sorozása Bidermann érdeme. Hormayrnak néhol hasonló gondolatkörökben mozgó munkássága alig volt itt reá hatással. A magyar és osztrák cultura kölcsönhatásai vizsgálatára vezető fonalat azonban Bidermanntól mindeddig tudtommal senki sem vette át.

A magyar kiegyezést megköltötték a nélkül, hogy a Bidermanntól szolgáltatott adatok a politikusok tárgyalásainál szóba jöhettek volna. Mindenki látta, hogy az összbírodalomnak Lustkandltól és Bidermanntól felfogott eszméje csakugyan háttérbe szorult a dualismus előtt. Ez utóbbinak munkája tehát kárba veszett: a vele elérendő politikai cél messzebb távolba jutott, mint valaha. Az első kötet folytatását semmiféle politikai érdek nem kívánta s a munkát semmi remény vagy diadalra való kilátás nem kecsegtette. Második kötete 1889-ben, huszonnégy évvel az első után jelent meg. Az előszóban ismét megható közvetlenséggel jellemzi munkáját Bidermann. «Olyan korban, mikor az osztrák összbírodalmi eszmé megvalósulásától távolabb van, mint valaha, mikor az iránta való érdeklődés szinte csak katonai körökben tartja még fenn magát, önmehtagadás kell hozzá, hogy az ember a munkában ki ne merüljön, a melylyel ilyen komor meggondolás van összekötve. Ezen kedvetlenségnek tulajdonítandó, ha a könyvön helyenkint az elfáradásnak és hosszasan tartó munkamegszakításnak jelei vehetők észre » Csak ezen sorok világítják meg teljesen, milyen szoros függésben volt Bidermann tudományos

kutatása a napi politika irányaitól. Egyszersmind tudományos módszerének hiányosságára is megdöbbentő fényt vetnek. A tudomány önmagáért, a kutatásnak, megállapításnak, rekonstruálásnak, egyszerűen a *látásnak* öröme nem volt reá hatással; csakis a politikai tendentia adott neki erőt és a mint ez, az új politikai helyzetben, veszendőbe megy, abban a pillanatban a toll is kiesik kezéből. Az *ember* itt szinte tragikus magaslatra emelkedik: huszonöt év munkájának eredményét semmisíti meg a sors, mely fölött nem sikerült magának uralmat szereznie. S ez annál tragikusabb, mivel a munka maga becsületes fáradság eredménye volt és meg is hozta gyümölcsét a tudomány, de nem a politika terén, a mint a szerző óhajtotta volna.<sup>1</sup>

\*

Az osztrák történetírás tudományos alapjainak mélységét mutatja, hogy a Lustkandl-Bidermann irányzat csődjéből az igazán értékes anyagot megmentette s a politikai tendenciákat, melyek e csődöt előidézték, tudatosan visszatükröztette. Ezt a politikai, sőt nemzeti önmelegtagadást kívánó munkát *Thomas Fellner* végezte el Bidermann könyvének egyik ismertetésében.<sup>2</sup> Bidermann szorgalmának és kutatása komoly eredményeinek méltánylása mellett ép azon tétteleket utasítja vissza, melyeknek Bidermann s már előtte Lustkandl is, a politikai cél érdekében legfőbb fontosságot tulajdonítottak. Nem hiszi el, hogy az I. Ferdinándtól tartott *gyűlések*, melyek tárgya a török segély volt, a mai értelemben vett osztrák országgyűlésekhez volnának hasonlíthatók. A magyar kamara helyzetének megítélésénél kimutatja, hogy Bidermann egyoldalúan csak az uralkodó és a

<sup>1</sup> Hasonló sorsra jutott Bidermannnak egy másik terve: osztrák gazdaságtörténet írása. Azóta kiderült, hogy ily egységesen felfogott osztrák gazdaságtörténet nem készíthető, hanem a kutatás nemzeti-ségek és kisebb területek szerint differenciálódott.

<sup>2</sup> Mittheilungen des Instituts für öst. Geschichtsforschung XV. (1894.) 517—531. l.

bécsi udvari kamara azon nyilatkozatait méltányolta, melyek a magyar kamarának az udvartól való szigorú függését hangsúlyozták s ezek mellett a XVII. és XVIII. századbeli magyar törvényeknek ellenkező irányú határozatait háttérbe szorította. Láttuk, hogy Bidermann súlyos politikai következtetéseket fűzött azon megállapításhoz, hogy a magyar rendeknek a fejedelmi előterjesztésekről folyó diätalis tárgyalásait az osztrák udvari kancellár vezette. Fellner elveszi az egész kérdésnek politikai élet annak kimutatásával, hogy Bidermann itt a kancellár hatáskörét azzal az állással zavarja össze, melyet az, mint a fejedelem bizalmasa, foglalt el: «a Habsburg-házbeli királyok rendesen olyan biztosokat küldtek a magyar országgyűlésre, a kik mint az uralkodónak képviselői annak kívánságait előterjesztették s a rendekkel a királyi propositiók felett tárgyaltak és gyakran megtörtént, hogy ezen legmagasabb birodalmi méltóságokat viselő bizalmi férfiak közt az osztrák kancellár is ott volt.»

A kutatás új irányára jellemző, mit tart Fellner Bidermann eredményeiből értékesnek. Mindenesetre sok adatot hozott napvilágra, melyek a bécsi központi hatóságoknak magyarországi hatáskörét illusztrálják. A Lustkandl-féle fel fogással bíró kritikus ezeket az eredményeket méltányolta volna. Nem így Fellner. Rá nézve a központi hatóságoknak Magyarországra kiterjedt hatásköre igen mellékes; a mennyiben érdeklődik is Bidermannnak ily irányú adatai iránt, — mint láttuk — lehetőleg a háttérbe szorítja a Bidermannál legelől, legerősebb világításban álló kérdéseket. Maguk a központi hatóságok, azok szervezete, berendezése és életműködése érdeklik őt, ezek vizsgálata a megoldandó feladat, a melynek megkönnyítésére szükséges a kutatás útjából a politikai irányzatosságból keletkezett akadályokat eltisztítani. Az eddigi kutatásnak a dualismus ellen irányuló élei és szűrös felületei voltak, melyeket Fellner bírálatában letört. a kutatás talaját egyenletessé tette s a szóban forgó kérdéseket politikai háttérüktől megfosztva, a tisztán tudományos érdeklődés középpontjába állította.

Ilyen tudományos érdeklődés létrejövésének meg volt adva a lehetősége attól kezdve, mikor az osztrák-németek belenyugodtak Ausztria és Magyarország új rendezésébe, a hogy azt a kiegyezés létrehozta, s nem akartak azon változtatásokat tenni. A politikai hasznosság iránt teljesen közömbös tudományos kutatásra Huber Alfonz jelölte ki az utat, egy csodálatosan világos gondolatfűzésű rektori beszédben, melyet az innsbrucki egyetemen 1883 deczember 13-án tartott.<sup>1</sup> A további kutatásnak ez a beszéd alkotja programját, — mint ezt maga Fellner elismerte — s egy-szersmind az azóta végzett munkának előlegezett összefoglalását. Kiindulópontja az a meggondolás, hogy a Habsburg-dynastia idők folyamán igen sok, együttvéve nagy kiterjedésű, de egymástól teljesen különböző berendezésű tartomány birtokába jutott. A dynastia elődjai az eredeti kicsiny Ostmarkot még a XII. században Stájerországgal gyarapították, mindkettő a Habsburg-család kezére kerülván, ennek tagjai szerezték meg 1335-ben Karinthiát, 1363-ban Tirolt, 1382-ben Triesztet, 1500-ban Görzöt, végül 1526-ban Csehországot és Magyarországot. Az egész terület már I. Miksa korában 1750 négyzetmérföld volt. Mivel mindegyik tartományban más kormányzási mód volt divatban, az uralkodónak igen sok nehézséggel kellett küzdenie, annál inkább, mivel a tartományok rendei erősen szervezve voltak, a katonai és adómegajánlási jogot kezükben tartván, sikeresen üzték a saját magukra gondoló politikát. Ilyen körülmények között a kénytelenség fejlesztette ki az uralkodókban a gondolatot, hogy e tarka, egymással ellentmondó kormányzásmóddal rendelkező tartományokat egységes szempontból próbálják meg kormányozni. Az első kísérleteket I. Miksa császár tette. Eszközül a bureaukratiát választotta, melyet maga alkotott és a rendektől lehetőleg függetlenül saját kezében tartott. Miksa császár berendezésében Huber három momentumot különböztet meg, melyek a haladás fokaira is jellemzők. Az

<sup>1</sup> *Alfonz Huber* : «Geschichte der öst. Verwaltungsorganisation bis zum Ausgange des achtzehnten Jahrhunderts», Innsbruck, 1884.

egyik a sok kis tartománynak három országos csoportba való egyesítése volt, mindegyikben külön központi kormány-szervek jöttek létre, a melyek a továbbra is megmaradt tartományi határoktól nem korlátozva, az egész tartománycsoport kormányzását végezték. Ez a három csoport volt: Alsó-Ausztria, mely a mai Alsó- és Felső-Ausztriát, Stájerországot, Karinthiát, Krajnát foglalta magában Bécs székhellyel, — Felső-Ausztria, a mai Tirol, Innsbruckkal, mint a kormányzat központjával, — s végül Elő-Ausztria, a mai osztrák császárság területén kívül, a német birodalomban lévő birtokok, Ensisheim székhellyel. Az ily módon berendezett három kormány sokkal könnyebben volt *egy* szempontból irányítható, mint a sok tartománynak a rendektől is igen befolyásolt szervei. A másik momentum a pénzügyigazgatásnak a politikai igazgatástól és igazságszolgáltatástól való elválasztása volt. A harmadik a bureaukratikussal elv mellett a parlamentarissal behozása az által, hogy a tartománycsoportok rendjeinek képviselőit egyetlen gyűlésben egyesítette. Ilyen volt az 1518. innsbrucki «Ausschusslandtag», a melyen Alsó- és Felső-Ausztria rendjeinek küldöttei egymással nuntiumok által érintkeztek. Az idők változására jellemző, hogy Huber ezt a berendezést a mai delegatiókhoz hasonlítja, az ő idejében már senki se gondolt arra, hogy ilyen külső hasonlatosságból közjogi postulatumokat állított volna fel, a mint ez még Lustkandlnak kenyere volt.

Miksa berendezése nem volt állandó életű. Az egész birtokterületre kiterjedt központi hatóságok felállításában I. Ferdinánd alkotott maradandót. Az udvari tanács, titkos tanács, udvari kancellária, kamara és haditanács részint tisztán az ő alkotásai, részint tőle nyerték állandó alakjukat. Az ezekre bízott központi kormányzásnak azonban igen sok nehézsége volt. Legnagyobb akadályra talált a rendek álláspontjában, melyen azok a tartományok további különállását hangsúlyozták. A Habsburg-dynastia uralma alatt lévő összes tartományok között I. Ferdinánd korában is personalis unio állott fenn. A titkos tanács működése létrehozott ugyan bizonyos kapcsolatot, de ennek látható hatása csakis

a hadvezetés és a rendes bevételek kezelése terén volt érezhető. Csakis e két igazgatási ággal foglalkozó hatóságok, a hadi tanács és az udvari kamara, tudták hatáskörüket mindjárt kezdetben a tartományokra kiterjeszteni. A parlamentarismussal való kísérletezés Ferdinándnak sem sikerült, sőt a cseh és magyar rendek ellenállásán teljes hajótörést szenvedett.

Ferdinánd alkotásban gazdag korszakára nem a központi kormányzat erősödése, ellenkezőleg hanyatlása, a particularismusba való visszaesése következett. I. Ferdinánd fiai felosztották maguk között a tartományokat, a tiroli és belső-ausztriai (stájer) tartományok kiváltak, s mindkét csoport külön fejedelmek alatt külön központi kormányserveket kapott. Ez a széttördeltség teljesen csak I. Lipót alatt szűnt meg az illető mellékágak kihalásával. Az alkotás ideje elmúlt. A Ferdinándtól alkotott hivatalok másfél századon át igen szűk körben működtek. 1620 után megszűnt ugyan Csehország rendének függetlensége, de ez az alkalom csakis az absolutismus behozására, nem pedig annak életképes kormányservek létesítése által való megerősítésére használtatott fel. Az I. Lipót korabeli javítási kísérletek sem hozták meg a kívánt eredményt. A Wesselényi-féle összeesküvést, valamint a török kiűzését fel akarták ugyan használni, hogy a magyar rendeket a csehek mintájára a központi kormányzás alá hozzák, siker azonban nem koronázta ezt a törekvést. VI. Károly és Mária Terézia ily módon teljesen középkori berendezésű államot kaptak kezükbe, s főként Mária Terézia és II. József fáradozásainak sikerült végre, hogy a XVIII. század végén az osztrák tartományok egységes központi kormányzás alatt állottak. Ezen utóbbi berendezés bonyolult menetét is igen világosan rajzolja meg Huber.\*

\* V. ö. *Károlyi Árpád: Emlékezésed Huber Alfonz kültagy felett*, Budapest, 1912. 20. l.: «Előadásában fogamzani, születni és megerősödni látjuk az intézményeket, amelyeknek lelkét és velejét találó megjegyzéseivel világítja meg.»

Részletesebben kellett Huber beszéde tartalmába behatolnunk, hogy annál jobban láthassuk a nagy úrt, mely az új és a régi, Lustkandl-Bidermann-féle felfogás között tátong. A beszéd hangjából kicseng néhol az osztrák hazafinak öntudatos elégedettsége, hogy hazája oly nagy kulturális utat tett meg az Ostmarktól kiindulva Mária Terézia birodalmáig, a Magyarország ellen irányuló tendenciának azonban nyomát sem látjuk többé. A központi hatóságok története vizsgálatában a súlypont Huber fellépéséig úgyszólván Magyarországon, a hatóságok magyar hatáskörén feküdt; Huber ellenben magas programmaszerű álláspontjára emelkedve, Fellner pedig polemikus élel áthelyezik azt oda, a hova természet szerint tartozik, Ausztriába. A kérdésnek ilyen megalapozása elvezetett egyúttal a történeti háttér legszélesebb felfogásához. Huber beszéde előtérbe állítja az osztrák államiság történetében a központi kormányzás kutatását: az ő felfogásában a központi kormányzás szervei voltak az államra egyesülés leghatásosabb eszközei. A magyar felfogás szerint a magyar államiság történetének gerinczét az országgyűlések teszik, ezzel ellentétben az osztrák tudomány szerint a specifikus osztrák államalkotó erők a központi kormányzat szerveiben jutottak működéshez. A XVIII. és XIX. századi Ausztriát az uralkodóház alakította ki a központi szervek segítségével: ezen processus vizsgálatához adott Huber első lökést és egyúttal széles körben méltányolt útmutatást. Az ő hatásának tulajdonítható, hogy a központi kormányzás története az újabban egymást követő «osztrák birodalmi történetekben» a tárgyalás középpontjába jutott.

★

A Hubertól megindított kutatás tárgyi eredményeinek feltüntetése nem tartozik ez irodalmi áttekintés körébe. Könyvek és értekezések egész sorozata jelent meg az utolsó harmincz évben, melyek az innsbrucki beszédben vázolt fejlődés részleteit hozták világosságba az adatok olyan bősége alapján, hogy a kutatás eredményeinek tárgyi szempontok-

ból való összefoglalása további cikkek tárgyát teheti. Legyen szabad itt néhány általános szempontot kiemelni, melyek segítségével a nagy anyag historiographiai értékét könnyebben meghatározhatjuk.

Eddigi szemlélődésünkből megállapítható volt, hogy a központi kormányzás története iránt való érdeklődés a hatvanas évek politikai irányzatának gyümölcse volt, s az igazán tudományos szempontok csak később érvényesülhettek, mikor már a politikai tendenciák tényleges jelentőségüket elvesztették. Az egész tudományág tehát specifikus osztrák termék, a mely másutt, más államéletben, más politikai viszonyok között *így* nem jött volna létre. Eredetének praktikus postulatuma volt, hogy a nyugateurópai közigazgatástörténeti mozgalmakkal — legalább kezdetben — semmiféle közösége nem volt. Huber és Fellner munkásságának most említett termékei sem adnak semmiféle támaszpontot arra, hogy a tőlük tudományos alapra fektetett kutatást a régebbi francia irodalommal, vagy a német jogtörténet századközépi irányával, avagy a Schmollertől representált porosz közigazgatástörténettel összeköttetésbe lehetne hozni. A további fejlődés, mely Fellner nevétől elválaszthatatlan és nagyrészen az ő munkásságának gyümölcse, szintén igen laza kapcsolatban van a német birodalomban virágzó tudományággal. Még mielőtt tudatosan kiküszöbölte volna Fellner Bidermannak politikai tendenciáit, már korábban megkísérelte egy értekezésben a mélyebb megmunkálásra váró mező áttekintését.\* Ettől az értekezéstől kezdve egész halála után megjelenő nagy munkájáig a kutatás az ő egyénisége bélyegét viseli magán. Szakműveltsége európai színvonalon állt, a tárgyával érintkező tudományágakban teljesen otthon volt és mindenben önálló munkát végzett, mégis könnyen észrevehető munkáin, hogy a forrásoktól messzebb vezető következtetésekre nem szívesen ragadtatja el magát és általano-

\* *Th. Fellner*: Zur Geschichte der österreichischen Centralverwaltung (Mitth. d. Instituts f. öst. Geschichtsforschung VIII. (1887) 258. l.



sabb érvényű megállapításokat csak akkor mond ki, mikor ezt a források betűje is követeli. Az osztrák tudományág mai napig az ő egyéniségétől kapta azt a tulajdonságát, melyet a synthesis kedvetlen alkalmazásának nevezhetünk. Innen magyarázható néhány különben nehezen érthető általános jelenség is. Az irodalomban igen korán megállapodott az a nézet, hogy a XVII. és XVIII. században a német terri-  
toriumokban keresztülvitt központi organiszációnak az osztrák berendezés volt a mintája. Ezen felismerés szinte követeli, hogy a középeurópai központi organiszatio tényleges menetének általános szempontjai első sorban az osztrák történet-  
től szolgáltatott adattömegből állapíttassanak meg. A dolog mégsem úgy történt. Az osztrák tudomány munkásai nem vállalkoztak erre a nagyjában synthetikus munkára, s átengedték a teret a német birodalmi, első sorban porosz tudósoknak. A mit ma a központi kormányzás, közigazgatás- és hivataltörténet elvi alapjaihoz számítunk, mindazt Schmoller, Below, Hintze és mások a német birodalmi, porosz és rajnai fejlődésből vonták el, s csak igen kis mértékben a dunai német-osztrák processus történetéből.\* Fellner maga életének munkáját az osztrák központi kormányzás törté-  
tének szentelte, de az anyag összehordásán és kritikai megrostálásán túl nem adatott néki eljutnia. Mint a munkában utóda, Kretschmayr megjegyzi, annyira vitte a pontosságot, hogy a pontatlanságtól való félelem miatt nagy önmegtagadásba került neki gondolatainak körvonalazása és leírása.

\* V. ö. Schmoller: Der deutsche Beamtenstaat v. 16. bis 18. Jahrhundert (*Umrisse u. Untersuchungen* 289.), u. az: Über Behördenorganisation, Amtswesen und Beamtenthum im Allgemeinen und speziell in Deutschland u. Preussen bis z. Jahre 1713 (*Acta Borussiae, Behördenorganisation, Bd. I.*); — O. Hintze: Der österreichische u. der preussische Beamtenstaat im 17. u. 18. Jahrhundert. Eine vergleichende Betrachtung (*Hist. Zeitschrift* 86 (1901) 400); — u. az: Staatenbildung u. Verfassungsentwicklung. Eine historisch-politische Studie (u. ott 88 l.) (1902); u. az: Geist u. System der preussischen Verwaltung um 1740 (*Acta Bor. Behördenorganisation, Bd. VI.*) — Below főként a *Territorium u. Stadt*-ban összegyűjtött értekezésekben.

Élete tanulmányának összefoglaló főmunkáját\* is csak halála után adta ki hagyatékából Kretschmayr, a ki a bevezetésben maga is sajnálkozik, hogy Fellner annyira óvakodott az óriási munkával és pontossággal összehozott adatokból általánosabb érvényű megállapodásokhoz jutni. Maga a munka beosztása is kizárta a nagyobb összefüggések tárgyalásába való bocsátkozást: az egyes központi hivatalok történetét egymásután mondja el s ezen teljesen objectiv, tárgyi beosztás a fejlődés nagy vonásainak képét széttördeli. Fellner ezen specialis irányának következése, hogy az osztrák történetből nyerhető eredmények a nyugati államrendszer fejlődési menetére vonatkozólag manapság még nincsenek eléggé összeköttesbe hozva a német, s még kevésbbé a francia és egyéb processusok eredményeivel. A mi e téren történt, azt is a német birodalmi, nem pedig az osztrák közigazgatási akták közt felnőtt kutatók végezték, a kik mégis csak inkább támaszkodtak a jelenségek általános értékelésében a saját kutatásukból nyert adatokra, mint az osztrák adatokra, miket csak másodkézből vehettek át.

Fellner egyéni érdeklődésével függ össze a porosz és osztrák tudományágaknak egy másik különbsége is. Fellnert a központi kormányzás történeténél igen szigorúan keresztülvitt tárgyi szempont vezette: a központi kormányzás szerveinek történetét vizsgálta. Egészben véve tehát intézménytörténetet írt: minden egyes újonnan fellépő szervnél megvizsgálta annak születését, azaz a reá vonatkozó instructiókat s további életét: hatáskörének kiterjedtségét, a szervezetben beálló változásokat, a többi intézményhez való kapcsolatok. Ezek voltak nála a főkérdések, melyekre teljesen kielégítő feleletet adott. Ezzel szemben a porosz kutatás szélesebb alapvetéssel indult meg. Az *Acta Borussica* nagy,

\* Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abteilung. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen u. böhmischen Hofkanzlei (1749), három kötet (egy feldolgozás, két kötet akták kiadása). Most H. Kretschmayr, a belügyminiszteri levéltár igazgatója vezetésével e levéltár tisztviselői folytatják. — V. ö. ismeretétését R. Kiss Istvántól a *Századok*-ban. (1908.)

negyedréte köteteibe vetett felületes pillantás is meggyőző bennünket arról, hogy a porosz kutatás nem szorítkozott a kormányzati szervek történetére. Instructiók és reglementumok mellett kinevezések, sőt magánjavaslatok, levelek, nem is létesített tervek vannak ott lenyomatva, a melyek az egyes szervek életműködésének az emberi egyéniségektől való függését illusztrálják. A hivatal felállításkor kiadott utasításokat nem kizárólag újabb utasítások változtathatják meg, igen sok függ attól is, minő emberek tényleges befolyása érvényesül az elvek keresztülvitelében. Más szóval egyéni, s ennek keretében biographikus elem is szükséges az intézmények életműködésének minden oldalról való megismeréséhez. Ezt a felfogást tüntette fel még az *Acta Borussica* megindítása előtt Isaacsolin nagyméretű porosz hivataltörténetében,\* melyben a szorosán vett hivatalszervek története mellett igen tanulságos vizsgálatokat találunk az egyes korszakok hivatali személyzete egyéni viszonyairól, a hivatalnokok anyagi és társadalmi állásáról. A porosz publicatio ezt az irányt még tovább vitte, míg az osztrák kutatás terén, eddig legalább, nem sok történt. Elkezdve I. Ferdinánd teljhatalmú tanácsadójától, Bernhard von Cles-től, a Sinzendorfo, Stahremberge, Lobkowitzok, Haugwitzokon át Kaunitzig és Metternichig, az osztrák államélet menetére mindig nagy befolyással volt a vezető hivatalnokok egyénisége, s hasonlóképen az egyes kormánysszervek működése is attól függött, arravaló, tehetséges vagy lelkiismeretlen emberek állottak-e azok élén. Mégis a mi keveset manapság az osztrák hivatalnokokról tudunk, ezt is más szempontból készült, többnyire tisztán biographikus munkákból tanuljuk. Maga Ilintze is kiemelte egyszer, hogy az osztrák udvari kancellária hatáskörét és annak absolutistikus színezetét csak akkor lehet teljesen méltányolni, ha az egyes kancellárok személyét illetőleg részletes vizsgálatok fognak rendelkezésünkre állani.

\* Geschichte des preussischen Beamtenthums vom Anfang des 15. Jahrhunderts bis auf die Gegenwart, 3 kötet, kiadta Harry Bresslau.

Ila mindezekhez hozzávesszük, hogy az *Acta Borussica* hivataltörténeti osztálya nem korlátozódik a *központi* kormányzás szerveit illető anyagra, hanem a provincialis kormányzás magasabb szerveire is kiterjed, valamint a központi szervek minden provincialis vonatkozású működésére is, igen szembetűnővé válik az osztrák és porosz kutatás közt a különbség. Ez utóbbinak nagy anyagi segédforrások mellett gazdaság- és közigazgatástörténetileg képzett tudósok egész csapata áll rendelkezésére, a kik a legkisebb részletekbe menő kutatás és publicálás segítségével állítják össze a folyamat képét: hogyan készítették el a Hohenzollernek a hivatali apparatus segélyével a modern, egységes Poroszországot. Az osztrák fejlődés hasonló, de talán bonyolultabb volt és sokkal több nehézséggel kellett küzdenie. A rendi ellenállás itt igen erős volt és korán nemzeti színezetet öltött magára, a mi az uralkodó munkája elé súlyos akadályokat gördített. Másrészt az osztrák fejlődés sokkal korábban indult meg, mint a porosz, olyan korban, mikor a rendiség még másutt is igen erős volt. Mindez az osztrák fejlődésnek igen nagy érdekességet kölcsönöz s valószínű, hogy az *Acta Borussica* széles alapján álló osztrák publicatio elsőrangú tényekkel gyarapította volna a tudományt. A specialis osztrák tudomány azonban kezdettől fogva független volt a porosz iskolától és a hogy e tudományág eredménye Fellner munkájában előttünk áll: figyelmét a kérdéscomplexumnak legbelső magvára korlátozta. A *központi kormánysszervek története*, mint láttuk, sok termékeny kutatási mezőt töretlenül hagyott, de végül meg kell állapodnunk annál, hogy saját feladatát — a német tudomány egyhangú véleménye szerint — fényesen megoldotta. Fellner posthumus munkája az osztrák központi kormánysszerveknek Mária Terézia koráig szinte végleg megállapított történetét adja, s a munkát annak folytatói kétségen kívül méltó módon fogják véghez vinni

★

A mai német birodalomban létrejött nagy gazdaság- és közigazgatástörténeti érdeklődésben olyan nagy expansiv

erő nyilvánult, hogy az érdeklődés időnkint az osztrák tudományágnak eredetileg idegen talajára is átcsapott. A történeti módszer szempontjából néhány érdekes jelenséget hozott létre ez az érintkezés, melyek ez irodalmi összefoglalás terén kívül a központi kormányzás történetének tárgyi részébe vágnak ugyan, mégis talán itt is megemlíthetők röviden és nagy általánosságban.

Huber innsbrucki beszéde nem maradt sokáig viszhang nélkül. Már a következő év meghozta az első igen részletes kutatást az osztrák kormányzástörténet első és iránytadó epochájáról, I. Miksa császár berendezéséről.<sup>1</sup> Az akkor még fiatal szerző, Adler, Schmollernek volt tanítványa, s bevezetésében Schmoller tanainak és kutatási módszerének alkalmazását erősítgette. Kiterjedt levéltári kutatásokat végzett, a feldolgozásban azonban, mint egy igen hivatott bírálója, Below, kimutatta, kevés módszerbeli jártasságot tanúsított. Számtalan adatát egymás mellé rakván, nem volt képes összefüggő képet adni a császár bonyolult reformműködéséről. Mindamellett a megállapításaiból leszűrhető eredmények a tudományos közfelfogásba is átmentek annál inkább, mert azokat egy másik német kutató, Rosenthal, I. Ferdinánd központi berendezéséről írt munkájában<sup>2</sup> megerősítette és világosabban körvonalazta. Rosenthalnak áttekinthetőbb előadása azzal az előnnyel is bírt, hogy az osztrák berendezés elveinek a német territoriumokban való alkalmazását is figyelemre méltatta, s ezzel szélesebb körökben is érdeklődést keltett. Adler és Rosenthal nyomán a köztudatba ment át az a felfogás, melyet újabban — talán kissé schematikusan — receptio-theoriának neveztek el. E felfogás szerint a központi kormányzat szerveinek felállítása mindenütt az európai államrendszer kereteiben az

<sup>1</sup> *Sigm. Adler*: Die Organisation der Centralverwaltung unter Kaiser Maximilian I. Leipzig, 1886. — V. ö. G. v. Below bírálátát Hist. Zeitschrift 57 (1887) 285.

<sup>2</sup> *Dr. Eduard Rosenthal*: Die Behördenorganisation Kaiser Ferdinands I. Das Vorbild der Verwaltungsorganisation in den deutschen Territorien. Arch. f. öst. Geschichte 69 (1887).

uralkodónak személyes lénye volt, a melyet a monarchia absolutistikus hatalma megerősítésének szükséglete a rendekkel szemben hozott létre. A központi kormányzat tere tehát mintegy üres lap volt, a melyen az uralkodó előzményektől függetlenül alkothatott. Különös fáradságot ez a munka nem okozott, mivel az egyes fejedelmek nem önállóan és nem új kormányserveket állítottak fel, hanem egyszerűen átvették a másutt már meglévő intézményeket. A receptio menete Nyugatról Keletre haladt. A francia központi és udvari hivatalok berendezése hatással volt a burgundi hivatalszervezetre, ez utóbbit látta, tanulmányozta és irigyelte I. Miksa császár, s a burgundi hivatalokat próbálta német birodalmi, tirol és ausztriai reformjaival átültetni; I. Ferdinánd egészben véve nagyatyja munkáját folytatta, s a mi Miksának nagyobb területen nem sikerült, azt ő az örökös tartományokra korlátozva életbe léptette. Uralkodása alatt a Franciaországban, Németalföldön és Burgundiában megindult fejlődés hullámai Csehországba és Magyarországra is elértek a tőle létesített központi kormányservezet folytán. Itt meg is állt a receptio folyása, s Rosenthal összeállítása mutatja, hogy a XVI. század második felében a folyam visszafelé, a német birodalomba fordult: ez időtől kezdve a bajor, szász, brandenburgi udvarok és egyéb német territorialis hatalmak vették át egymásután a Habsburgoknál látott mintát.

A receptio tárgyát képező reformokról a kutatás nem alkotott magának pontos képet. Előbb említettük már, hogy a theoretikus megállapításokat is inkább a későbbi, porosz és német fejlődésből nyerte a tudomány. Adler és Rosenthal munkáiból annyi látszott, hogy a központi berendezés a rendek kezében lévő igazgatással ellentétben a fejedelemtől függő, tőle kinevezett és neki felelős hivatalnokokra támaszkodott, a mint ezt Huber is megjegyezte. Ezek többnyire nem a rendek soraiból kerültek ki, hanem polgári származásúak, vagy idegenek voltak, s nem egyedül, saját felelősségükre kezelték a rájuk bízott igazgatási ágakat, hanem hivatali szervezetben, úgynevezett collegiumokban

szolgáltak. Ilyen collegiumok voltak első sorban a fejedelmek személyéhez legközelebb álló udvari, vagy másutt titkos tanács, a melyből az igazgatási ágak kezelésére lassankint külön collegiumok váltak ki. Legelőször a pénzügyek kezelése szokott ily módon önállósulni, a mikor is a kezelésben a rendes és rendkívüli bevételek egymástól elválasztattak, s az ellenőrzésre is külön szervek alapítottak. Mindez azonban főként az I. Miksától hátrahagyott óriási aktatömegből nehezen volt látható s a császárt vezető általános szempontokat Adlernek nem sikerült tisztába hoznia.

Az irodalom ily módon meg volt győződve a receptiónak Miksa korában való keresztülviteléről a nélkül, hogy pontosabban utána nézett volna annak, mi volt átvehető, mit vettek át s a mi nem kevésbé fontos, mi volt meg már az állítólagos receptio előtt. Fellernernek józan kutatásmódjára jellemző, hogy a németalföldi-burgundi hatást illetőleg Adler adataival nem elégszik meg. Szerinte a tirolai administratio már I. Miksa előtt is igen magas fokon állott, s lehet, hogy a császár nem annyira a burgundi mintákat akarta megvalósítani, mint inkább a Tirolban meglévő szervezetet egyéb országaira is kiterjeszteni. Az osztrák irodalom azonban nem foglalt állást Adler és Rosenthal teoriájával szemben, s a kérdésnek tisztázása csak újabban, egy egész más szempontból végzett kutatás alkalmával történt meg. A. Walthernek a burgundi központi kormányzás berendezéséről írt munkája függelékében találjuk az egész receptio-theoria bírálatát.\* Megállapítja, hogy Miksa császár nem vehette át a burgundi mintát, mivel ilyen akkor nem létezett: a burgundi igazgatás még elhanyagoltabb állapotban volt, mint az osztrák, mivel a Merész Károlytól csakugyan francia mintára készített intézmények akkor már nem voltak életben. Az Adlernél és Rosenthalnál e receptio bizonyítására szolgált adatokat pontosan megvizsgálja és

<sup>1</sup> Dr. Andreas Walther: Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. u. Karl V. Leipzig, 1909. — 6. Anhang: Österreich u. Burgund.

tarthatatlanságukat kimutatja. Miksa berendezése jövőbeli megértéséhez a tioli, s már meglévő egyéb osztrák intézmények pontosabb megismerését tartja szükségesnek.

Walther értekezése igen érthetővé tette a hiányt, a melyről az irodalom eddig csak néhány mellékes megjegyzésből értesült: az osztrák központi berendezés kiindulópontjainak ki nem elégítő ismeretét. Igaz, hogy a berendezés a fejedelem akaratából történt, de ez az akarat csakis a már adott viszonyok között érvényesülhetett. I. Miksa helyzete bizonyos mértékben hasonlított I. Ferdinándéhoz, mikor ez a központi kormányzás berendezését Magyarországon és később Erdélyben próbálta meg. A munkában itt is ugyanazon elvek és ugyanazon végcél vezették, mint az osztrák tartományokban, s mégis az osztrákoktól elütő hivatalokat szervez, a szerint, a mint a meglévő intézményekben rejlő energia hatása alól néhol nem tud teljesen szabadulni. Erdély elfoglalása után a pénzügyigazgatást nem collegialis alapon szervezi, a hogy ez már minden többi tartományában, s így Magyarországra is meg volt állapítva, hanem meghagyja az egyedül álló kincstárnok hatáskörét. Hasonlóképen a magyar helytartóság is alapján különbözik az osztrák regimentektől, nem is szólva arról, hogy itt a nádorság és a meglévő igazságszolgáltatási szervek továbbra is fennállanak. I. Ferdinánd magyarországi berendezését sem lehetne tehát tisztán a recipiált elvek és a monarchikus egységesítő törekvés alapján megérteni. A még csak ezután megalkotandó magyar közigazgatástörténetnek e tekintetben ép úgy szükséges a Ferdinándra jutott régi magyar hivatalszervezetet pontosan ismernie, a mennyire szükséges I. Miksa organizatiója ismeretéhez azon hatás vizsgálása, melyet a reformmunka előtt meglévő területi szervezetek gyakorolhattak a császárnak eredeti terveire.

★

Ezen futólagos irodalmi áttekintés alkalmas befejezésének kínálkozik az osztrák kutatás egyik újabban megjelent mellékága, a melynek megbeszélése kiindulópontunk köze-



lébe visszavezet. A Fellnertől megjelölt irányú további munkát, a hozzávaló kutatásokat és publicatiót utóda, Kretschmayr vezeti, s az egész munka az újabbkori osztrák történettudomány kutatására alakult bizottság ægise alatt folyik, a melynek tagjai közt az osztrák történettudomány hivatalos előkelőségei szerepelnek. Ettől, a Huber és Fellner alapján álló organisatiótól teljesen függetlenül fejlődött ki újabban egy másik irány, mely szintén sokat emlegeti az osztrák központi hatóságokat. Az egésznek kiindulópontja Friedrich Teznernek egy értekezése volt az osztrák császári cím felvételéről. Ha a kérdést időbeli elszigeteltségéből kiemeljük és az uralkodói címkérdés egy bevezető fejezetének tekintjük, igen természetes, hogy elintézése az osztrák és magyar politikai életet is érdekli. Tezner fejtegetésével szemben a magyar közjogászok álláspontját kezdetben a német sajtóban nem a legilletékesebb írók képviselték, a kiknek támadásaitól izgatva Tezner feleleteiben mindinkább eltávolodott eredeti tárgyától. Ki kell emelnünk, hogy az osztrák császári cím felvételéről részletes levéltári kutatásokat végzett, a mint azonban támadási felületét mind tovább kiterjesztette, a levéltári és vele együtt az objectiv, tudományos alap is elmaradt lábai alól és lassankint rá nézve teljesen ismeretlen területre jutott. Az osztrák császári cím felvétele kérdéséből a német-római császár magyarországi hatáskörére terjesztette ki figyelmét, majd a Habsburg-házi uralkodók minden jogára, s ezek között a magyar királyi prærogatívára, innen még tovább menve, a magyar rendek történetéről, a magyar rendi alkotmány szervezetéről is véleményeket alkotott, s tárgyat annyira kibővítette, hogy az egész régi magyar alkotmány fejlődésére is constructiókat hozott létre. Ezen kérdéstömegnek egyik gerinczét az osztrák központi kormányszervek története alkotja, a melyeknek Magyarországra is kiterjedt hatásköréből minden előfordulható alkalommal következtetéseket von le. A kérdések megoldását Tezner arra használja fel, hogy a dualismusként közjogi és történeti lehetetlenségét mindenki előtt világossá tegye s ezzel együtt a monarchia további fejlődését illetőleg

is bizonyos postulatumokat állítson fel. Ha munkája céljait és menetét közelebbről megnézzük, lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy a Lustkandl-Bidermann irányzatot ébresztette életre. Azok is a dualistikus berendezés ellen használták fel a központi kormányzat szerveinek történetét, — a dualismus mindamellett megszilárdult; — most pedig, a dualistikus felfogás uralma alatt előáll Tezner, s ugyancsak, a többi között, a központi kormányzat szerveiből merített érvekkel a dualismusként igen mélyreható correctivumait hozza javaslatba. Kutatása menetét tehát ép úgy politikai szempontok körvonalazzák, mint a Bidermannét.

Bidermann évek során át komoly, tudományos munkát végzett s csak a kor politikai mozgalmainak hatása alatt változott előbb vázolt munkája nem objectiv tudományos, hanem politikai, tendentiosus könyvvé. Tezner hasonlóképen az igen elvont tudomány terét hagyta el a politikai küzdőtérért. Jogtudományi munkásságán kívül alapvető tanulmányokat végzett az osztrák rendi igazgatás körében, ily irányú tanulmányaiból elméleti megállapításokhoz jutott, a melyekkel a német birodalmi tudomány is igen behatóan foglalkozott, bár tanaival szemben oly szaktekintélyek, mint Below és Rachfahl elutasító álláspontra helyezkedtek. Ilyen tudományos multtal igen könnyű lett volna Teznernek a kérdésekre vonatkozó anyagot átdolgoznia és megbízható tudományos eredményekhez jutnia. Arról itt nem beszélhetünk, hogy a magyar alkotmánytörténetben nem ereszkedett le a kúttőkig, az oklevelekig s hogy megállapításaihoz másod- és harmadkézből jutott, itt csakis az osztrák központi hatóságokat illető kutatásai érdekelnek bennünket. Fellner fellépése óta az osztrák központi hatóságok magyarországi hatásköre az osztrák kutatást csak igen mellékesen, a magyart pedig, sajnos, egyáltalában nem foglalkoztatta, a kérdés másik oldala, a specialis magyar hatóságok, magyar kamara, kanczellária, helytartótanács stb. története még elhanyagoltabb állapotban van s a mi e téren történt is, ahhoz sem jutott hozzá Tezner a nyelvi nehézségek miatt. A mint ő az ausztriai territorialis hatalom kutatásakor nem talált kielégítő iro-

dalmat és becsületesen leszállt a levéltári anyagba, s ebből alapvető munkát hozott létre, ez az egy út kínálkozott volna neki a központi hatóságok s általában a magyar alkotmány története kutatásában is. Az eredmény azt mutatja, hogy a tudományos elvek keresztülvitelét magyar történeti kérdések elintézésénél nem tartotta feltétlenül szükségesnek. Ilyen felfogás mellett természetes, hogy nemcsak az anyag feldolgozásán uralkodó tendenciájában, hanem az anyag összegyűjtésében is rokonságot tűntet fel a Lustkandl-Bidermann-iránynyal. Bizonyító anyaga kormányzertörténeti részét a két író adataira támasztja, főként Bidermann nevével találkozunk értekezései majd minden lapján. Ugyanazon kérdéseket is vonszolja elő a harminczéves homályból, hova Fellnertől taszítottak, a melyekre Bidermann és Lustkandl is legtöbbet építettek. Fölemlítjük, hogy Bidermann a magyar kamara függéséből közjogi következtetéseket vont le, melyeket Fellner visszautasított, Tezner azonban újra felfrissített.<sup>1</sup> Lustkandl a zsitvatoroki béke szövegéből igen messzemenő eredményekre jutott, melyeknek közjogi élet már Deák elvette; Tezner itt is visszatér Lustkandlhoz s igen figyelmenreméltónak tartja, hogy a zsitvatoroki békét a császár kötötte meg és hogy a béke nemcsak Magyarországra, hanem az osztrák ház alá tartozó összes tartományokra is kiterjedt.<sup>2</sup> Szerinte ez a béke a legelső ilyenmő szöveg. I. Ferdinánd császársága óta azonban az előző békekötéseket is a császár kötötte s mindegyik török béke kiterjedt az osztrák ház minden birtokára, s végül a mennyiben a béke a külügyek történetébe vág, már Deák is elismerte, hogy a külügyek vezetése nem tartozott a

<sup>1</sup> *Friedrich Tezner*: Der österreichische Kaisertitel, seine Geschichte und seine politische Bedeutung (Grünhut's Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart, 25 (1898) 360. l.). — a következtetések alapjául szolgáló tényeknél, a magyar kamara függését illetőleg, módszeresen dolgozó történetírónak nem lett volna szabad Acsády munkáit mellőznie.

<sup>2</sup> *U. az*: Österreichisches Staatsrecht in Einzeldarstellungen. Der Kaiser. 1909. 61. l.

magyar országgyűlések hatáskörébe. Tezner is, a helyett, hogy a kérdéseket közelebb vitte volna megoldásukhoz, avult tudományos apparatusával ismélésekbe bocsátkozik. Újra felveti a magyar országgyűlésen lévő küldötteknek közös jellegét, a melyet Bidermann is kiemelt, Fellner azonban — mint láttuk — visszautasított. Arra, hogy valóban az uralkodó, tehát a császár emberei voltak a gyűléseken jelen, Bidermann nagy szorgalommal több adatot hozott össze, Tezner itt sem irodalmi jártasságban, sem kritikai biztosságban nem éri el őt. Közjogi következtetéseit itt elégnék tartja azzal támogatni, hogy a *Histoire des révolutions de Hongrie*-ban *agents de l'Empereur* kifejezés fordul elő,<sup>1</sup> a mi a szenvedélyes tudóst (a hogy őt német ellenfelei nevezték) a könnyen-hívóság barátságos világításában tűnteti fel. A feldolgozott munkák mellett neki is egyetlen kútfője a magyar *Corpus Juris* s néhol az egykorúlag nyomtatott országgyűlési tárgyalások. Annyi fáradságot is restelt a barbár magyar történettel foglalkozás közben, hogy legalább a M. Tud. Akadémia publicatióinak országgyűlési osztályát kezébe vette volna, a mi nem akadályozza abban, hogy a magyar országgyűlések történetirodalmi feldolgozásának teljes hiányáról panaszkodjék.<sup>2</sup>

Tezner idevágó, többnyire alkalmi értekezéseiben thesisinek bizonyítási menetét rendszertelen ismélésekkel és elkeseredett polemikus támadásokkal szakítja meg, úgy, hogy anyagának értékelése meglehetősen rendszerező munkát követel. A mennyiben politikai tendenciái eléréséhez történeti anyagot használ és a mennyiben ezen anyag az osztrák központi hatóságok történetébe vág, irodalmi működése az

<sup>1</sup> *U. az*: Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht u. die ungarische Publicistik, Wien, 1899. 101. l.

<sup>2</sup> *Id. m.* 8. l. Zu beklagen ist ferner der Mangel einer kritisch-historischen Verarbeitung des Diarium und der Acta Comitiorum Regni Hungariæ, das ist gewissermassen des Protokolls der Versammlungen des ungarischen Reichstages und seiner Beilagen. Der Ungar vergiesst bereitwillig sein Blut für die uralte Reichsverfassung, aber nicht den Schweiss mühseliger Forschung.

utolsó harmincz év osztrák tudományos törekvéseihez képest hanyatlást jelent. Kutatása egyetlen új adattal sem gyarapította erre vonatkozó ismereteinket, ellenkezőleg, módszere nemcsak a felfogás, de az elemi anyaggyűjtés terén is Bidermanntól és Fellnertől hátramaradt. A központi kormány-szervek történetével foglalkozó osztrák tudomány Teznertől és követőitől távol, megy a maga útján tovább s igen kíváncsatos volna, hogy magyar részről is mielőbb tervszerű munka indulna meg, nem Teznernek feleletként, hanem a Hubertól és Fellnertől valóban objectiv tudományossággal megindított iránynyal párhuzamosan és annak mintájára.\*

SZEKFÜ GYULA.

\* Ezen irodalmi áttekintés csakis a XVI. és XVII. század történetére vonatkozó, módszertanilag fontos munkákkal foglalkozik, s ezért nem terjeszkedik ki *Hock*, *Beer*, *Beidtel*, *Turba* és mások műveire.

## A LEGUJABB MOHAMMEDÁN MESSIÁS.

A kelet vallásos világa még hiszi, reményli, sőt várja a Messiás jöttét. Várja a megváltót, ki a bűnös emberiséget kiemeli a bűn feneketlen fekete ingoványából, melybe a gyarló muzulmán ember lába egyre jobban süpped, süpped és csak az a két tehetetlen karja mered az égnek, segítségért esdve.

Es nem csupán a decadens mozlím társadalom várja üdvét az eljövendő Messiástól, lesi a hindú, parszi, várják a keleti zsidók. Temérdek mahdi támad, hol itt, hol ott lengetik a harczy zászlót, fújják a riadót és tömörül köréjük a hívők serege, küzdeni a hitért, mert a mahdik harczias szellemet visznek be a tespedt, fülledt levegőjű mozlím világba. Megmozdul a renyhe, indolens kelet népe, tüzei vérért az egyetlen nagy érzés lángja, amely keblét igazán hevíteni képes, a hit.

A mahdi szavai felszítják a hamú alatt lappangó paraszat, és hihetetlen gyorsan készen van a *dsihád*, de azért ne higyük, hogy a távozó mahdi lépteinek mindig véres a nyoma, nem, akad a mahdik fanatikus sorában bekességet, szeretetet hirdető is. Ilyen volt a mi mahdink, Mirza Ahmad.

Alig találunk a mahdik közt hozzá hasonlítható érdekes egyéniséget. Tolerans a szélsőségig; keresztényt, zsidót egy táborba kívánt terelni — a megjavított izlám táborába. Szinte elakad az ember lélekzete, ha fura doctrináit tanulmányozza. *Mirza Ahmad* muzulmánnak vallja magát, de azért ki nyilatkoztatja, hogy ő benne öltött testet újra Jézus. Hanem Krisztus urunk mellett jól elfért a Mirza Ahmad bőrében Mohammed próféta is. Ő benne egyesült a kettő és szállt le a földre megváltani a bűnös emberiséget.

Igaz ugyan, hogy a mohammedán tiszteli Jézust, de nem olyan mértékben, mint az új próféta. Mirza Ahmad nem hitte a keresztfeszítést. Szerinte Krisztus megmenekült a zsidók karmai közül és Kasmirban halt meg száz-húsz éves korában. Mirza Ahmad szerint Jézus nem halt meg a kereszten, csupán tetszhalott volt s midőn magához tért, Indiába, Kasmirba menekült s sírja *Srinugarban* lenne, ugyanaz a sír, amelyet a nép Juz Aszafénak tulajdonít.

Ahmad követőinek, az Ahmadijáknak, száma növekedőben van; egyik híve szerint az új Messiás halálakor négyszázezerre becsülték számukat.\*

Majdnem minden mohammedán országban találni belőlük, legtöbb azonban Indiában van, *Pandzsábban* s a bombay-i kormányzóságban. Mirza Ahmad békés eszközökkel dolgozott, mégis elég sok követőt toborzott össze. A toll s a szó volt az ő fegyvere. Egész halom folyóirat, havi és heti lap szolgálta, terjesztette az ahmadija szekta tanait. Több könyvet is írt, legfőbb szöcsöve volt az angolul írt *Review of Religions*.

Mirza *Ahmad* mohammedán izig-vérig, annak is tartja magát, öneki ez a vallások vallása, ez az egyetlen hit, mely képes magába zárni mindent, mi egyisten-vallásnak nevezhető. Éjet éj után virrasztott át töprengve, tanult, kutatott, kereste a nagy igazságot; búvárkodott más vallások szent könyveiben. Önkénytelenül a perzsa Faustot juttatja eszünkbe, a XI. század bölcsész költőjét, *Naszir Khoszevet*. Kész volt elfogultságtól menten lelkébe fogadni az igazat, bárhol lelje is meg. «Minden hitfelekezet tanát meghánytam, vetettem, meghallgattam mindenikök érveit. Elolvastam minden vallás szent könyvét. Minden vallás hittudásával megismerkedtem. Ezért fáradtam, ezért tanultam. Hosszú ideig ez volt egyetlen törekvésem. Hosszú éjszakákon át töprengtem e fölött, nem jött álom szemeimre. Istenfélelemmel, igaz lélekkel vettem szemügyre minden vallást. Más olyan szí-

\* Uszki dsamát csár lakh ke karib. *Ainah-i Szadakat* (Kádiján 1908) 85. l.

lárd alapon nyugvó igaz hitet, mint az izlám, nem talál-  
tam», \* mondja egyik perzsául írt versében.

Mirza Ahmad szerényen állt oda hívői elé, «ember va-  
gyok én is, mint ti», mondta. Nem a fensőbbiséges, magas-  
ból lebeszélő próféta volt ő. Ez a mahdi a szívekhez akart  
közelebb férkőzni. A szeretet jegyében dolgozik s mint  
ember akar az emberhez szólani.

Ahmad rokonszenves szép lélek, kihez hasonlót keveset  
szült a hitszomjas kelet.

A kelet! Hol is lenne hozzá hasonlóan kedvező talaj a  
mindenféle vallásos hóbortok keletkezésére. A társadalom,  
amelyből kiveszett jóformán minden erény, epedve kap a  
szellemi megújulás reményén; mint már mondtuk, a  
vallásos rajongás majdnem az egyetlen nagy érzelem, mely  
a keleti ember szívét megdobbantja. Hazaszeretetről esik  
ugyan újabb időben ott is szó (pl. a *szóadési* mozgalom),  
de elröppenő szó ez csupán, mely az ajkakon fakad s nem  
a lélekből tör elő.

Sokaknál divat az európai eszmék majmolása, de az  
eszmékért alig harczol ott valaki igazán. A polygamia meg-  
ölte a családot s a családdal együtt satnyult el az esz-  
ményi lelki világ s pusztult el az idealismus. Az izlám be-  
folyása alatt eltörpült, elsatnyult a kelet társadalma.

Az izlám bénító hatását nem akarja, nem bírja látni  
még az olyan különben oly őszinte szívvel, lélekkel népe  
regenerálásán dolgozó reformátor sem, mint például a hindú  
költő, *Háli*. Az izlám jegyében akarnak ők győzni minden  
áron és támad szekta szekta után. Így jöttek a vakhabiták,  
a mohammedán protestánsok, kik az ősi vallásba akartak  
új életet lehelni s visszaállítani annak eredeti formáját. És  
mit értek el?

Fanatikus dühre gerjesztették a népet. Reform, meg-  
újulás, szellemi regeneratio semmivé lett s a dsihádok harci  
zaja elnémultával maradt minden a régiben. Az örült mullák

\* Beher mezhebi ghaür kerdem beszi senidem beh dil hudset-i  
her keszi stb. *Ainah-i Szadakat* (Kadiján 1908) 68. l.



(mad mullahs) kitombolták magukat; egy pár százezer, talán millió ember másként tisztelte Mohammed prófétát, talán a dogmákba belécsempésztetett egy-egy szemernyi változtatás. Olyan volt az egész, mint a puszták porfelhője, melyet a karaván ver fel útjában, már leülepedik a por, pedig még hallik az öszvérek csengője a távol sivatagban.

Kelet haladásának félelmesen erős fékezője az izlám, a megadás, a szolgaság vallása s a szabad eszmék szárnyalását kurta pórázon tartja Mohammed hite.

A keleti pazar, léha világban a becsületesség fogalmával szinte egybeforrott a szürke szegénység. Ez a mahdi ebben is valódi beau ideálja a keleti szentnek. Szegényen, igen szűkös viszonyok közt élte le napjait. (*Vuh fakiránah túr par zindagi baszar karte.*)

1839-ben született és 1908-ban halt meg 69 éves korában. \* Iskolába nem járt, mert mozlim fogalmak szerint prófétának embertől tanulni nem szabad, minden tudásának az égből kell erednie; a próféta agyába csak onnan költözhet be ismeret. E hitnek alapja Mohammed próféta teljesen illiteratus (ummi) voltában gyökerezik. *Mirza Ahmad* életrajzírója ugyancsak hangsúlyozza, hogy a mahdi soha sem lépte át a Medressze küszöbét és nem a *muderrisz* csepegtette gyermeki lelkébe a tudományt. Mégis tudott mindent, arabul olyan remekül írt, hogy még irigy ellenségei is bámulták (*aíszí ála 'arabí ko'í likh nahín szakta*); hindusztáni, arab, perzsa nyelv mindegy volt neki, akár melyiken verselt mesés szépen, és írt mesteri prózát. Mi lett volna ez, ha nem isteni ihlet?

Negyvenegy éves volt, mikor egyik művében a *Baráhin-i Ahmadijában* mahdinak vallotta magát.

A próféta tehát megvolt, a hívek se vártak magukra

\* A mohammedán Encyclopædia cikkírója Houtsma még nem tudta, hogy Ahmad már akkor (1909-ben) meghalt. Die Angelegenheiten der Ahmediya stehen jetzt unter der Führung des Sadr Andžuman-i Ahmediya, da der Mahdi (wenn er überhaupt jetzt noch am Leben ist) sich seines hohen Alters wegen von der Leitung zurückgezogen hat. *Encyklopædie des Islām* (Lejda, 1909) 218. 1.

sokáig. Volt valami *Mirza Ahmad* nemesebb, emberszere-  
több tanaiban, a mi vonzotta a rideg mohammedán doctri-  
nától megcsömörlött jobb érzésű elemeket.

Az ahmadiják áhitattal néztek szektájuk fejére és várták  
a csodákat, mert hát a csoda a prófétaság elengedhetlen  
kelléke. «*Mohammednek* magának se lett volna könnyű a  
dolga manapság», mondogatták a hívők. Rossz idők járnak  
a sejkhekre, nagy sor ma prófétának születni.

A modern mahdik csodatevéseiket leginkább a jövő-  
dölések kényelmes terrenumára szokták terelni. Egy pár  
szerencsésen igazra vált jóslat óriásilag növeli hitelüket.  
Igen nevezetes híres jóslat volt például a Behaullah bábié,  
mikor évekkel *III. Napoleon* bukása előtt megjövendölte a  
francia császár szerencsecsillagának leáldozását. Ép ily  
sikerrel jósolt *Mirza Ahmad*, bár egyszer majdnem rajta  
vesztett a jövőmondáson. Megmondta előre egy bizonyos  
*lahorei* embernek, mely napon üt a végórája s az ember  
pontosan azon a napon a jelzett órában meg is halt.

A túlon túl szabatosan bevált jóslat láttára három hit-  
térítő gyanut fogott. A dolog törvényszék elé is került, de  
a mahdi bebizonyította ártatlanságát és felmentették. Mi  
volt a dologban igaz, bajos lenne megállapítani. India nem  
az a talaj, amelyen a detektív sok eredményt ér el.

Keleten nehezebb egy bűntény szálait kibogozni, ott  
elsimul hamar az áruló nyom még közönséges bűnsethen  
is, hát még mikor egy szentről van szó, kinek háta mögött  
ott áll a hívők fanatikus gárdája. Ki tudja — lehet, hogy  
hite szent ügyében a *Hamlet bare bodkinej*át a végzet  
névében valamelyik szentje hírnevét féltő ahmadija kezelte.  
Ez sem lenne olyan különös, kivált, ha elgondoljuk, mennyi  
ilyen megjósolt halálesetet váltottak valóra a két testvér-  
bábi közti viszályban a *Behaullah* fanatikus követői. *Tu-  
manszkij* szerint ez bebizonyított tény (kak uvidim nizse,  
eti obvinenija *ne liseny pravdopodobija*).<sup>\*</sup> A mi mahdink

<sup>\*</sup> *Tumanszkij Kitabe Akdesz «szvjascsennyejsaja kniga»  
Szcvremennykh babidov* (Szent-Pétervár, 1899) XVII. l.

esete is kissé gyanus. Az életben, ha mélyebben kutatunk s szorosabban szemügyre vesszük az eseményeket a világ nagy színpadán, vajmi kevés valódi coincidentíára bukkanunk.

Megtörtént azonban az is, hogy a mahdit cserben hagyta szerencséje és csütörtököt mondott a jóslat. A mahdinak volt két elkeseredett ellensége: *Murtad* doktor és *Szená-ullah*. Ezeknek is megjelölte haláluk napját a mahdi, mondván, hogy ő előtte fognak elköltözni az árnyékvilágból. Azonban az ahmadiják nagy sajnálatára se az egyik, se a másik nem tette meg ezt a szívességet a mahdinak és szépen előre bocsátották a szent férfiút. A saját halála napjának megjósolásával is pórul járt Ahmad. Kinyilatkoztatta, hogy nyolczvan éves korában lépi át a paradicsom küszöbét, de hatvankilencz éves korában már jobb létre szenderült.

Nagy baj lett ez hű tanítványainak, roppant fejtörést okozott nekik hogyan s mint magyarázzák meg a közönséges észjárású népnek, hogy a próféta mégis csak igazat mondott. A mahdi, magyarázzák, bölcs ember volt nagyon, de nem értett a számvetéshez, a kétszer kettő tudománya nem ment a fejébe, mivelhogy a számtan alantas tudomány is; tudta tehát a szent, mely évben hal meg, azt nem tudta csupán kiszámítani, hogy 1839 és 1908 közé hány év esik. Azt is mondták, a hiba onnan eredt, hogy a mahdi nem tudta tulajdonképen, melyik évben született.

Halála, írja anonym lelkes tanítványa, nem jött váratlanul. Attól a naptól, amidőn Allah Jézus néven szólította Ahmadot, harmincz teljes évet kellett megélnie, égi sugallat tudatta ezt vele.<sup>1</sup> Friss, jó egészségnek örvendett, de azért a mahdi sejtette, tudta, várta a nagy elkerülhetetlen jöttét. Pár nappal halála előtt így szól egy hindusztáni versében: «Jőjj gyorsan, kedves csapláros (csapláros szó alatt az Urat érti), nincs már sok idő hátra. Add nekem az egyesülés italát, ez a vágyam, ez a kívánságom.»<sup>2</sup> KÉGL SÁNDOR.

<sup>1</sup> Äp ko dsab khudä ta'la ne 'Isza kâ khitab diya. *Ainahî Szadakat*. 52. l.

<sup>2</sup> Dsald ä pjârî szâkî kuccsh nahîn hai bâkî. De sarbat-i talâkî hirsz o havâ jihî hai. U. ott 2. l.

## TÖRTÉNETI HYPOSTASIS.

Szerfelett gazdaságos berendezkedése elménknek az az egyszerűsítő eljárás, melynél fogva bonyolult folyamatokat egy-egy fogalom, egy-egy formula alakjában tehetünk gondolkodásunk tárgyává. Ilyenmő egyszerűsítő, összefoglaló eljárás nélkül magasabb szellemi munka egyáltalán lehetetlen volna.

A történettudomány, a tények megállapításával okaik, hatásuk kutatásával foglalkozva látszólag, egyáltalán nem dolgozik ily egyszerűsítő abstractiókkal. De csak látszólag! A történeti tények csak a legritkább esetben jelentkeznek a kutató számára mértani pontossággal elkülönülő történés alakjában. A mélyreható szemlélet a legtöbb esetben csupán ködös messzeségből haladó, látszólag rendszertelenül összehogozott szálakat állapít meg, melyeknek fokenként sűrűsödő egybefutását, maximalis feszültségét s ezután fokenként széteső, szétmálló divergálását egyetlen szóval jelöljük, egyetlen elvont fogalom gyűjtőneve alá foglaljuk, azt a látszatot keltve, mintha itt kezdet és vég irányában pontosan elhatárolható valamiről lenne szó. Ily abstractióval beszélünk Rómának 753-ban való alapításáról, a nyugati birodalomnak 476-ban való bukásáról stb. De tudatos-e mindenki előtt, ki ily kifejezéseket használ, a kifejezéseket megalkotó eljárás összefoglaló, elvonó jelleme, tudatos-e, hogy ez összefoglaló kifejezés csupán eszköze elmemunkánknak s korántsem a realis valóság megfelelője? Diákjaink előtt — hogy azzal a tapasztalattal kezdjem, mely e kérdés iránt érdeklődésemet felkeltette — ez egyáltalán nem vliágos. A legértelmesebb tanulókon tett próbákból tudom, hogy a

bonyolult folyamatokat egybefoglaló kifejezések agyukban többnyire valamely ép oly határozott esemény képét váltják ki, mint akármely tényleg konkrét esemény. Ebben bizonyára nagy része van az iskola compendiumszerű tanításának is, de a legfőbb oka a hiányos tapasztalatnak és a tejetlen gondolkodásnak a hypostasis felé való eredendő hajlandóságában keresendő. Elvont fogalomnak, gondolatbeli abstrakciónak realis léttel való felruházása, realis jelenséggént való kezelése minden téren veszélylyel járó, igen gyakori hibája a gyakorlatlan elmének.

Az antik — közelebbről: a görög — történetírásnak egyik leglényegesebb hibáját az ilyfajta történeti hypostasis jellemzi. A városi krónikákban, papi feljegyzésekben, különféle névlajstromokban, melyekből a görög történetírás kialakult, már eleve meg volt határozva ez a jelleg. Az eseményeket registráló feldolgozásban eltűnnek a hosszabb, bonyolultabb folyamatok számai, csak a legkiemelkedőbb pontok lesznek láthatókká s azután ezek az egyes pontok, melyek a folyamatnak csak irányát jelzik, önálló léthez jutnak és a tudatban az egész folyamat helyettesítőivé válnak. Ez az annalistikus módszer jellemzi mindvégig a görög történetírók kutatásának, valamint a görög közönség érdeklődésének irányát. Például a «dór-vándorlás» gyűjtőneve alá azt a századokig tartó mozgalmat foglaljuk, melynek folyamán a dór elem magához ragadta a Peloponnesus uralmát s melynek háborgó zavarában hadi és polgári, gazdasági és culturalis erők egymás mellett és egymás után, egymást okozva és egymást akadályozva végeredményben megteremtették a Peloponnesusnak történeti korbeli állami és társadalmi képét. A görög történetírók már most Herodotos óta (I. könyv 56) a legkülönbözőbb módon mesélték el ezt a dór vándorlást. S az adatok e tömkelegében a mi szempontunkból nem a történelmi valóságnak mesészerű elemekkel való helyettesítése a fontos, hanem az, hogy a dór-vándorlás még a legkritikusabb fők számára is mint egy chronologiailag pontosan leszögezhető, nevének megfelelő, aránylag egyszerű esemény jelent meg (pl. Thukydides: «A dórok

a Trója bevétele utáni 80. évben a Heraklidákkal együtt birtokukba vették a Peloponnesust.)<sup>1</sup> S a dór nemzet *előrenyomulásának képét* tisztán szószerinti értelmében fogván fel, eleget véltek tenni történetírói köteleességüknek, ha e «vándorlás» útjának egyes állomáshelyeit a hagyományból feljegyezték vagy képzeletükből kiegészítették. Szóval épúgy, mint a görögöknek Ázsia partjain történt térfoglalása s ennek a térfoglalásnak lassú, bonyolult folyamata egy tízéves háborúnak képében csapódott le a görög mythikus képzeletben, úgy a történetírók is egyetlen hadi előrenyomulás képébe sűrűsítették azt az evolutiós folyamatot, melynek ez az előrenyomulás csak egyik külső nyilatkozása. Ép így az alkotmánytörténeti elmélkedés egyetlen — Lykurgos neve alá foglalt — törvényadói tényként fogta fel a dór állami intézményeknek ősidőktől kezdődő kialakulását. Ugyanígy járt el Aristoteles (Pol. Ath. c. 41), midőn Attika lakosságát Ionnal egyszerűen 4 phylébe osztatja: egyetlen aktus alakjában képzeli el azt a fejlődési folyamatot, melynek szerves menetét Thukydidesből (II. 15) pontosan rekonstruálhatjuk.<sup>2</sup>

A művelődéstörténeti jelenségeket is ily annalistikus érdeklődésnek, ily hypostasisokat teremtő eljárásnak hatása alatt szemlélte az antik történetírás. Míg mi tudjuk, hogy egy-egy művelődéstörténeti lépcső csupán viszonylag kiemelkedő pontja egy szakadatlan fejlődési menetnek, melyet csak a történelmi szemléltetés céljából tüntetünk fel megállóhelyekkel szakadozottnak, addig a görög felfogás azt vallja, hogy ezek az annalistikusan leszögezhető pontok tényleg a történet realis képét adják, hogy a művelődéstörténet tulajdonképpen egyes emberek culturmunkájának, egyes culturvívmányok napfényrejutásának összegezése. Szóval az, a miben mi legfeljebb a művelődéstörténet vázát, tájékoztató irányvonalait látjuk, azt ők hypostasissal igazi

<sup>1</sup> μετὰ 'Πλείου ἄλωσιν... Δωριῆς ὀγδοηκοστῇ ἔτει ἔνν 'Ηρακλείδαις Πελοπόννησον ἔσχον. Thuk. I. 12. 3.

<sup>2</sup> V. ö. Egy. Phil. Közl. 1909 : 768. 1.

tartalomná emelték. A görög szellemnek határozottságra törekvő jelleméből folyik az a fogyatkozása, hogy elhanyagolva, észre nem véve azokat a titokban működő apró erőket, szellemi imponderabiliákat, melyek a művelődéstörténeti fejlődés folyamán összetevődnek, csak a kész eredményeket szemlélte («was ihr nicht tastet, steht euch meilenfern, was ihr nicht fasst, das fehlt euch ganz und gar» Faust). De az már a görög történeti felfogásnak fogyatkozása, hogy az egész művelődéstörténetet ilyképen ki-pattanó eredmények mechanikus egymásra halmozódásának tekintette. Mig mi egyrészt azt valljuk, hogy a természetben való felülkerekedés primitív eszközeire a fenmaradás ösztöne, a gyakorlat, a szükségnek nemzedékek végtelen során át ható ereje tanította az emberiséget és másrészt a művelődéstörténetnek név szerint, egyénileg megkülönböztethető nagy alakjaiban az előttük valók rendszertelenül tapogatózó, öntudatlan munkájának rendszeresítőit, összefoglalóit, tudatos befejezőit látjuk, kiknek nevében — czélszerű oekonomiával — benne értjük az előttük élt megkezdők, próbálkozók tiszteletreméltó összmunkáját: addig görögjeink hol a hagyomány egyes jeleiből következtetve, hol a hagyomány hiányait phantasiájukból pótolva, az egész művelődéstörténetet «feltalálókka», «találmányokkal» töltötték meg. Nem hiányoztak ugyan olyanok, kik az organikus fejlődésmenetnek voltak szószólói (így *Moschion*, a Kr. e. IV. századbeli tragédiaíró, «a mindent szülő és tápláló idő»-ről, a «kényszerítő szükség»-ről, a «hosszú gyakorlat»-ról beszél s a természetet «tanítómester»-nek nevezi,<sup>1</sup> mikor az emberi kultúra eszközeinek kialakulásáról szól és *Julianos* is erélyesen állást foglal egy helyen<sup>2</sup> a népszerű találmányelmélet ellen), de az ily szórványos felszólalások hangja elenyészett a görög történetíróknak ismételten s behatóan hangoztatott tanítása mellett, hogy az egyszerű kézi ügyes-

<sup>1</sup> ὁ τίκτων πάντα καὶ τρέφων χρόνος... ἀνάγκη... ἡ μακρὰ τριβὴ... ἡ φύσις διδάσκαλος Kiritias. 6. fr. (Nauck, Trag. Graec. fragm.<sup>2</sup> [1889] 814. l.)

<sup>2</sup> VII. p. 205. c.

ségektől kezdve, az ipari, kereskedelmi élet, a gazdasági berendezkedések, a művészi, irodalmi fejlődés minden egyes momentuma egy-egy (mythikus vagy történelmi nevű) feltaláló műve. A mit mi legfeljebb érzelmi hevületben mondan (pl. *Petőfi*, Ebéd után: «Oh kedves pamlagom, be áldott, puha vagy, ki téged föltalált, az volt ám még az agy!»).<sup>1</sup> az az ő számukra komoly történelmi felfogás volt. (Az érzelem világának az ősi gondolkodás nyomait megőrző jellemével állunk itt szemben).

A ki a Kr. e. III. században keletkezett parosi márványkrónikát (*Marmor Parium*)<sup>2</sup> böngészve, csodálkozva kérdi, hogyan lehet a nagy történelmi események felsorolásába oly jegyzeteket felvenni, mint pl. azt, hogy «[1505—04-ben Kr. e.] Erichthonios az első Panathenaia alkalmával megalkotja a szekeret» vagy «a phryg Hyagnis a fuvalát feltalálta» vagy [1409-ben Kr. e.] Demeter Athenbe érve, kitalálta a gabonatermelést,<sup>3</sup> annak legfeljebb az egybeállítás naiv módján van oka megütköznie, ha az egész görög történetírásnak idevágó felfogását ismeri. Ephoros szerint (Strab. VII. 3, 9) a fazekaskorong feltalálója Anacharsis, Plinius szerint (Nat. Hist. VII. 57, 208) a teherhordó hajó feltalálója a tyrusi Hippius, Kritias szerint (l. fr. Bergk Poet. Lyr. Gr.) a harczyi szekeret a thebaiek találták fel stb.<sup>4</sup> Irodalomtörténeti munkák mint kétségtelen igazságot hirdették, hogy Archilochos, ki a népköltészetből a műköltészet fényébe vitte át az iambikus formát, az iambus feltalálója, hogy Theokles az elégia feltalálója (Etym. Magn. p. 327) épúgy mint Thespis a drámáé (Suid. s. v. Θεσπις) stb. — Theophrastos, Aristoteles ünnepelt tanítványa és Ephoros,

<sup>1</sup> V. ö. Tibull. I. 10. 1. *quis fuit, horrendos primus qui protulit enses?* Hor. Carm. I. 3. 9. *illi robur et aes triplex circa pectus erat, qui fragilem truci commisit pelago ratem primus.*

<sup>2</sup> Legjobb kiadása: Jacoby, Berlin. 1904.

<sup>3</sup> Ἐριχθόνιος Παναθηναίοις τοῖς πρώτοις γενομένοις ἄρμα ἐξεσκε. — Ὑαγνίς ὁ Φρυγὲς αὐτοῖς πρῶτος εὔρεν. — Δημήτηρ ἀφικομένη εἰς Ἀθήνας καρπὸν ἐφεῖρεν.

<sup>4</sup> V. ö. W. Nestle, Kritias (Neue Jahrbücher f. d. klass. Alt. XI [1903] 96.) részletes tárgyalását.



a Kr. e. IV. század nagyratartott történésze nagy munkában állították egybe e feltalálók jegyzékét.

S minthogy a fejlődés lassú folyamát egyszerű ténynyé sűrűsítették, történészeink dús görög phantasiával ez «események» mellé egy-egy ætiologikus mondát költöttek. Miként egyes vallási szertartásokat vagy intézményeket, melyeknek eredete a távol kódébe veszett kíváncsi szemük elől, egy-egy általuk kitalált esemény emlékére *alapítottnak* mondtak, úgy egyes «feltalálások»-hoz hozzáköltöttek valamely specialis okot, valamely rendkívüli helyzetet, hogy ez a feltalálás eseményét okszerűnek éreztesse, vagyis megértesse. Így pl. az elégiát úgy találta fel mestere, hogy önkivületbe esett s ekkor az addig megszokott hexameterek helyett elegikus distichonokat szavalt stb. Íme, teljesen végletig elvive a dolgok anorganikus felfogása, a folyamatokat egybefoglaló fogalmaknak singularis eseményekké való emelése és immanens magyarázata.

Ugyanide tartozik a görög történetíróknak az a saját-sága is, hogy az egy körbe sorozott jelenségeknek gondolkodásbeli egységét realis egységnek tekintik. Hiszen ez már az előbb tárgyalt tulajdonságban is benne rejlik. Az emberi művelődés világtörténete nem úgy alakult, hogy a föld valamely helyén, valamikor, valaki feltalálta a teherhordó hajót, a szekeret, az ekét stb., hanem a létfeltételek hasonlósága, a szükségnek nagyjában egyező kényszerítő ereje, az emberi találékonyság ösztönszerű működése itt is, ott is nagyjában hasonló eredményekre vezetett, melyeket azután a célszerűség egységes parancsszava és a kölcsönös érintkezés mindjobban uniformált. Antik kollegáink ellenben az egységből, mint valami adott realitásból indultak ki s így jutottak az egységes, egyszeri feltalálás gondolatára.

Persze annak az ő történeti constructiójuknak a mélyén, melylyel valamely egyszeri, egy helyen elért culturvívmanyt az emberiség culturvívmanjává tettek meg, még egyéb is rejlik: az emberiség egységének, mely a művelődés lassú menetében fokozatosan megközelített, de még ma is csak a távol messzeségből kecsegtető ideál, az ős-

időkre való proiciálása s történeti tényként való felfogása. Nem is kell a természettudományból készen kínálkozó érvre hivatkoznunk. A közlekedés és érintkezés leküzdhetetlen physikai és nyelvi akadályai, az egyéni és csoportönzés, a nemzeti zárkózottság is eleget bizonyít az emberi művelődés történetének oly elképzelése ellen, minő a görög történet-szek lelkében élt. Míg a mi számunkra a művelődés kezdetleges tényezőinek monogenikus leszármaztatását már csak ez okok is lehetetlenné teszik, addig a görög történetírók számára az ősi emberiségnek az ő képzeletükben egységbe futó képe realis egységet jelentett. Hogy az ilyfajta hypostasis mily eredményre vezet, arra nem lehet jobb példát kívánni, mint az őskorbeli solidaritásnak azt a képét, melyet a derék Herodotos munkája elején oly lelki gyönyörűséggel fest (bár a hitelességeért való felelősséget elhárítja magától). Abban a körben t. i., melyben Herodotos nagystílú történeti gondolata is gyökerezett s mely a görög-perzsa háborúban helyesen felismerte Európa és Ázsia összeütközését, oly erősen élt a görögöktől képviselt európai és a perzsáktól képviselt ázsiai jellegnek kettős képe, hogy e kép a két világ ellenségeskedésének magyarázatául a következő történeti constructiót hozta létre: a phœniciaiak egykor elrabolták az argosi királylányt, Iót; ezt megbosszulandók, a krétaiak a tyrusi királylányt, Európét és a kolchisi Medeát rabolták el; ezért utóbb a trójai királyfi, Paris a spartai Helena elrablásával állt bosszút; ezért viszont a görög fejedelmek Trója elpusztításával fizettek; s ezért a pusztításért akart végül Xerxes a maga hadjáratával a görögökön bosszút állni. Íme, az egyik oldalon Görögország, a másik oldalon Ázsia — önmagán belül mindkettő egyenlőképen széthúzó területekre oszolva s a történet folyamán nagyhatalmi eltolódásokon keresztül — az egész történeten végig benső solidaritást vállal a maga reálpolitikailag nem létező, csak gondolatban elképzelt egységéért.

Ha a komoly történetírás természetesen nem is ment ennyire, az előbb említett tünetet, t. i. az egy fogalmi körbe

foglalható jelenségek egységének realis léttel való felruházását lépten-nyomon megtalálhatjuk. Aristotelesnek, mint államtudományi gondolkodónak, joga van ahhoz, hogy Politikájában a görög történetben fellépő államformákat osztályozza (királyság, aristokratia, köztársaság, mindegyikük a maga elfajulásával: tyrannis, oligarchia, ochlokratia), de a történelmi kutatás számára e hat név nem lehet egyéb, mint az egyes görög államok végtelen sokféleségének áttekintésében eligazító hat típus, szóval a maga egész tisztaságában csak gondolati léttel bíró fogalom. A görög történetírók ellenben — s itt már Aristoteles is szerepel a maga történelmi kutatásaival — e fogalmakkal úgy dolgoznak, mint ha tényleges állapotokat jeleznének s ezáltal kivonják magukat az alól a kötelességük alól, hogy minden egyes állam alkotmánytörténetének különleges viszonyait, specialis alakulását vizsgálják. Az 'még hagyján, hogy rendszeresítő összefoglalásokban a görög államok alkotmánytörténetét e tényleges állapotokká emelt fogalmak keretében egyöntetűen fejlődőnek tüntetik fel (a leghatározottabban Polybios, kinél a hypostasison alapuló constructióknak azt a fent megismert következményét is megtaláljuk, hogy okszerűséget is akar belevinni a maga képzeleti szerkezetébe: «Az első természetes és ösztönszerű alakulás az egyeduralom, mely rendszerré való alakítás útján a királyságba megy át. Mikor ez — a dolog természete szerint — elfajul, a tyrannisba csap át. A tyrannis megszüntetéséből fakad az aristokratia. Mikor az aristokratia — újból természetszerűleg — az oligarchia felé hajlik, a tömeg megtorolja az előkelők jogtalanságait s így megszületik a demokratia. A demokratia túlhajtásából és törvénytíprásából idővel megéri az ochlokratia.»)\* De a

\* πρώτη μὲν οὖν ἀκατασκευῶς καὶ φυσικῶς συνίσταται μοναρχία, ταύτη δ' ἔπεται καὶ ἐκ ταύτης γεννᾶται μετὰ κατασκευῆς καὶ διορθώσεως βασιλεία. μεταβαλλούσης δὲ ταύτης εἰς τὰ συμφύη κακὰ, λέγω δ' εἰς τυραννίδ', αὖθις ἐκ τῆς τούτων καταλύσεως ἀριστοκρατία φύεται. καὶ μὴν ταύτης εἰς ὀλιγαρχίαν ἐκτραπείσης κατὰ φύσιν, τοῦ δὲ πλήθους ὀργῇ μετελθόντος, τὰς τῶν προεστώτων ἀδικίας, γεννᾶται δῆμος. ἐκ δὲ τῆς τούτου πάλιν ὕβρεως καὶ παρανομίας ἀποπληροῦται σὺν χρόνῳ ὀχλοκρατία. Pol. VI. 4. 7., v. ö. Plat. Leg. III. 690. d., Ar. Pol. Ath. 3. 2.

történetírók tovább mentek s mikor egy-egy görög állam történetét tárgyalták, az illető állam alkotmánytörténetének specialis alakulását teljesen elhanyagolták, a hagyományban vagy az ő számukra még létező állapotokban ily tekintetben még kiaknázható momentumokat figyelmen kívül hagyták vagy megváltoztatták s — nem szólva most a pártpolitikától befolyásolt történethamisításokról — mindenféle mesterkedéssel azon voltak, hogy minden állam politikai kialakulása a fenti schemát mutassa.<sup>1</sup> Hypostasisokban mozgó gondolkodásuk egész jóhiszeműen követte el e végzetes hibákat: a mint valóságnak képzelték az említett alkotmánytörténeti fogalmakat, típusokat, valótlanak kellett képzelniök minden hírt, csalókának minden jelt, mely ezeknek ellentmondott. Ilyképen történt, hogy a Kr. e. VIII—VII. század nagy rendi átalakulásairól hiába várunk a görög történetíróktól igazi felvilágosítást. A királyságnak tyrannisszá való fajulásáról s az aristokrátiának ezzel szemben való forradalmi felülkerekedéséről olvasunk mindenütt. Pedig mily különféle, mily változatos eseményeket takar el előlünk ez az uniformáló keret! Nehezen kihámozható jelekre, a történetírókból úgyszólván kieroszakolt következtetésekre vagyunk utalva, hogy az események igazi képét megismerjük. Athenben az átalakulást az jellemzi, hogy egyetlen agrarius pénzcsoport kezére jut a teljes földbirtok, Aeginában viszont az, hogy egy megtelepült epidaurosi dór hajóstársaság felszívja a régi acháj hajóvállalatokat, végül Spartában egy katonai fegyelmezettségében s lovagi ideáljaiban consolidált nemesi társadalom tisztán fegyveres erejére támaszkodva rendőrállamot teremt.<sup>2</sup> Az eredmény persze mindenütt nagyjában egyenlő volt: az eredetileg agrarius, illetve merkantil, illetve katonai érdekcsoportból exclusivitása és következetes politikája uralkodó rendet teremtett. Ennyi s még ki tudja hányféle alakulás specialis jelenségei eltűntek a görög történetírók feldolgozásában, mert ők az aristokrátiában egy-

<sup>1</sup> V. ö. Pöhlmann, Grundriss d. griech. Gesch.<sup>2</sup> [1896] 50. l.

<sup>2</sup> V. ö. Pöhlmann, id. h. 53. s k. lapokon.

séges valamit látnak s ezért az arisztokratia keletkezését is csak egységesen, tipikusan tudják elképzelni.

További utánjárással valószínűleg több példáját s több irányú nyilvánulását lehetne felmutatni az antik történetírók hypostasisainak. Remélem, ennyiből is világos, hogy a görög történeti irodalom nem egy tévedését ebből a logikai szempontból lehet és kell megvilágítani. Soraimmal nem is az volt a célom, hogy mai ludásunk álláspontjáról régmúlt idők tiszteletreméltó elméinek egyes adatait lebíráljam, csak arra törekedtem, hogy az antik történetírás egyik jellemző sajátosságát beléhelyezzem az emberi gondolkodás természetrajzának keretébe. Nem az emberi gondolkodás *történetének* keretébe! Mert — s ez is szolgáljon antik munkatársaink védelmére — a történeti hypostasisok korszaka még ma sem tűnt le egészen. Nem szólva a köztudat ily irányú tévedéseiről, a tudományos irodalomban is gyakran találkozunk a fentebb megfigyelt esetek hasonmásaival. A kezdetleges emberiség gondolatbeli egységét nem egyszer vagyunk hajlandók realisnak tekinteni s pl. a vallási képzetek keletkezésének magyarázatául ennek alapján valamely egységes principiumot (hol a természetimádást, hol az ősök kultusát) felvenni.\* S általában nem helyezkedünk-e elég gyakran arra a kényelmes álláspontra, hogy valamely jelenség megmagyarázásával a vele egybetartozó jelenségeknek egész — realis egységnek elképzelt — körét megmagyarázottnak tekintjük?

De mi legalább felismerjük és elismerjük a hibát. S ez a haladás útja.

KALLÓS EDE.

\* V. ö. e kérdésről: Dietrich, Arch. f. Religionswiss. VIII. 1.

## KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

### Dalmácia és Horvátország dogeja.

A keresztes hadjáratok korában Velence hatalma folyton emelkedett s ez a hatalmi emelkedés különösen Dalmácia birtokáért sokszor összeütközésbe hozta Magyarországgal. Ismeretes, hogy Velence már mint a byzanci császár hűbérese, jogot tartott Dalmáciára és vele együtt a tengeri Horvátország birtokára, s a velencei dogek címei között már a X. század óta ott találjuk ezt a címet is : Dalmácia és Horvátország dogeja s ezt a címet még a keleti népek is megadták a dogeknek.

Ennek bizonyosságául szolgál Kalkasandinak, a XIV. század vége felé szereplő arab írónak <sup>1</sup> okmánygyűjteménye, melyben az egyiptomi szultánoknak a keresztény hatalmakkal váltott leveleit foglalta össze. Kalkasandi, vagy teljes nevén Abul-Abbász ben-Ahmed al-Kalkasandi okmánygyűjteményének címe :

صبح الاعشى فى كتابة الانشا

magyarul : A smaragd hajnalfénye az írás művészetében.<sup>2</sup> Ezt a különösen hangzó keleti címet abból az okból adta a szerző művének, mivel a benne foglalt leveleket, mint a hivatalos stílusnak remekműveit közli.

Ebben az arab okmánygyűjteményben foglalt levelek között

<sup>1</sup> Nevét szülőhelyéről, Kalkasand egyiptomi városról vette.

<sup>2</sup> Ez okmánytárat eredeti arab szövegével közölte a *Revue de l'Orient chrétien* 1904. *Correspondances diplomatiques entre les Sultans mamelouks d'Egypte et les puissances chrétiennes* cím alatt. A kézirat eredetije megvan Beyruthban a jezsuiták könyvtárában és Kairóban a khedivial könyvtárában. A *Revue de l'Orient chrétien*-ben Lammens. S. J. közli.

nincs ugyan közvetlenül a magyarokra vonatkozó s valamelyik magyar királyhoz intézett levél egy sem, találunk azonban olyan okmányt, amely Magyarország történetét is érinti, amennyiben Dalmáciát és Horvátországot, mint a velencei doge tartományait említi. Ezt a levelet az egyiptomi szultán intézte Cornaro Marc velencei dogehez.

Ebben a levélben így címezi a szultán a doget:

دوج البنادقه و المنسيه و دوج كراد

magyarul: Benádika és Almánszia dogeja és Krád dogeja.

Ebben a címezésben Benádika annyit jelent: Velence, mivel Benádika a Venedik szónak arabos kiejtése; Almánszia a Dalmácia szónak elferdítése. Krád pedig csupán a könnyebb kiejtés végett egyszerűsített alakja a Kroát vagy Horvátország szónak.

A Kalkasandi kéziratokból több megjelent az Al-Masrik beyruthi folyóiratban.

Kalkasandi meghalt 1418. Róla írtak Wüstenfeld, *Geschichtschreiber der Araber* 1867. Ellis, *Catalogue of arabic books in the British Museum* I. 141.

Cornaro Marc, akihez a levél szól, doge volt 1365—1367.

Karácson Imre hagyatékából közli

THALLÓCZY LAJOS.

### Rorario Jeromos magyarországi pápai követ jelentése.

(Budáról, 1539 deczember 18-ikáról.)

Utolsó nemzeti királyunkat, János királyt élete vége felé az a megtisztelés érte, hogy a Szentszék külön követet küldött udvarába. Ez Rorario Jeromos pápai kamarás volt, a ki 1524—1526 közt, mint németországi nuntius sokat hallott Magyarország viszonyairól, mikor pedig 1535 tavaszán Bécsben is megfordult, azokkal maga is megismerkedett ama főurak révén, kik Magyarországról dolgaik végett a császári udvarba feljáromgattak;\*

\* Ez időbeli működése részleteit ld. a *Nuntiaturberichte aus Deutschland* I. része, I. kötete (Gotha, 1892.) 59. lapján s u. o. több helyen. Küldetésére nézve a *Történelmi Tár* 1905. évf. 324—32. lapján kivonatolt okleveleket.

sőt I. Ferdinánd király tilalma ellenére úgylátszik már akkor is találkozott János királylyal.<sup>1</sup>

A viszonyokkal ismerős diplomatát küldött tehát a Szentszék Budára 1539 nyarán, olyformán, hogy Magyarországból Lengyelországba is átmenjen. De bizony őszre fordult az idő, midőn útnak indulhatott<sup>2</sup> és miután Bécsben több időt töltött, Rorario 1539 november 6-ikán érkezett Budára, a magyar királyi udvarba. Itt a pápai követ öt hétnél tovább tartózkodott mindaddig, míg János király Váradra indulván neki is szabadságot adott a hazatérésre.

Rorario megbízatása az volt, hogy a János király és I. Ferdinánd király közt — még a váradai béke után is — fennálló feszült viszonyt megenyhítse, illetve reávegye János királyt a békekötés kihirdetésére.<sup>3</sup> Ez ugyan neki nem sikerült, mert kihirdetésének sokféle állami érdek vetett gátat s köztük tán a legfőbb az volt, hogy mivel Izabella királyné boldog állapotba jutott,<sup>4</sup> az egész nemzet királyfit remélt tőle s mindenfelé ezért imádkoztak. Hanem a pápai követ legalább ígéretét vehette a királynak, hogy a külső jó viszonyt fentartja s ez neki elég is volt. Ám küldetésének nem ez a legfontosabb eredménye, hanem az, hogy Budáról írt öt jelentésében János királyról, Izabella királynéről és udvari embereiről sok, közvetlen megfigyelésen alapuló érdekes, jellemző adatot mentett meg történetírásunk számára.

Rorario e jelentései irodalmunkban immár harmincz eszten-deje ismeretesek<sup>5</sup> és nevezetes forrásai e kor története részleteinek. Kutatásaink gazdag anyagából azonban Rorario egy újabb, hatodik jelentésével bővíthetjük küldetésének történetét,

<sup>1</sup> A velencei követ három jelentése Bécsből; Óváry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai II. füzet 327—329. számú regestája.

<sup>2</sup> Erről a bécsi nuntius ír gyakran; Nuntiaturberichte 4. k. 155. és egyéb lapján.

<sup>3</sup> Megbízatása céljáról Giovanni Morone bécsi nuntius tájékoztat, a *Quellen und Forschungen der Görres-Gesellschaft* I. k. (Paderborn, 1892.) 40—43. l. V. ö. a pápa utasításával, kivonatosan közölte Kollányi Ferencz a *Történelmi Tár* 1905. évf. 337—338. l.

<sup>4</sup> Erről maga Morone is ír 1539 december 28-án; id. h. 73. l.

<sup>5</sup> Kiadva Óváry Lipót: III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomacziái levelezése (Budapest, 1879.) 86—99. l.



mely jelentésére a Magyar Nemzeti Múzeumi levéltár törzsanyagában akadunk.<sup>1</sup> Fontosságát mutatja az a külső körülmény is, hogy *titkos jelekkel* (cifrával) írott levél, melyet a Szentszék külön cifra-osztályában betűztek ki, mielőtt a biboros-államtitkár íróasztalára tették.

Az alábbi szöszerinti szöveg hű fordításban így hangzik :

**Rorario Budáról írt december 18-iki jelentésének meg-  
fejtése.**

«Ez az ország a töröktől való veszedelem mellett más zavar előtt is áll. Ezt a főurak okozzák, a kik si non temerent, contemnerent ipsum Deum. A király<sup>2</sup> azonban, a ki tudja ezt, nem meri őket kötelességeikre kényszeríteni. Másik oka, a mely a fő, a György barát kincstartó elleni végtelen gyűlölete nemcsak a főuraknak, a kik oly magasra emelkedni látták, de az összes alattvalóknak is. azokért a rendkívüli adófacsarásaiért, a minők ez országban eddig soha sem voltak. Ezt a dolgot látván, a király ingadozik, annyival inkább, hogy a római király<sup>3</sup> részéről halálát várják s hogy nincsen utódja. Ez azért is bántja, mert a királyné áldott állapotban lévén, a királynak erős reménysége van fiúutódra s így nem akarja közzétenni a római királylyal kötött békét és egyezségeket, úgy a töröktől való

---

**Decifrato del Rorario di 18 di Dicembre da Buda.**

*Questo regno sta in gran pericolo oltre, quello del Turco, di venire a qualche dissensione. La causa nasce delli baroni, li quali si non temerent, contemnerent ipsum Deum. Il re<sup>2</sup> che conosce questo non ha ardimento contra di loro in constringerli a quello son obligati. L'altra causa, la quale è la pincipale, è lo extremo odio [che] hanno contra Fra Giorgio tesoriere, non solo li baroni per vederlo alzato a tanta altezza, ma tutti li sudditi, per le extreme extorsioni [che] fa, qual mai furono in questo regno. La qual cosa vedendo il re, sta suspeso et tanto più considerando, che dalla parte del re de Romani<sup>3</sup> stanno aspettando la morte sua, et vedendo che li figliuoli suoi non hanno*

<sup>1</sup> Ide a Levéltári növedéknapló 1901. évi 28. sz. a. került.

<sup>2</sup> János király.

<sup>3</sup> I. Ferdinánd római és magyar király.

félelem miatt, mint a mondott okért, hogy meg ne tudja, mert — a mennyire megítélhetem a dolgokat — a mint kihirdetné a békeszerződést vagy aláírnák a főurak, engedelmesség nélküli árnykirályl্যা válna s csak a római királytól tartanának. A király jelenleg Váradra indul, hová az urakat országgyűlésre hívta össze és azután Erdélybe megyen, hogy annyi segítséget szerezzen, a mennyit bír. Váradról a kincstartót a törökhöz fogja indítani. Megbízása kettős leszen: az egyik, mivel a török nem kíván adót, de azt akarná, hogy alattvalójának jelentse ki magát a király és tőle kapottnak ismerje el országát — a mihez nem akar hozzájárulni sem a király, sem más — és hogy ünnepi követet küldjön tisztes ajándékkal, a mi annyi volna, mintha adót fizetne neki, megbízása tehát az leszen, hogy hajlandó adót fizetni s azért a török kötelezze magát megvédelmezni mindenkivel szemben. Egyéb megbízása nem leszen. Rajta voltam, — miként más levelemben írtam — megakadályozni a fentnevezett kincstartó indulását s ez nem sikerülvén, legalább rábeszélni, hogy egyidejűleg a császárhoz is küldjenek követet, s azt hiszem küldeni is fognak, a mint a császár Németországba érkezett.

---

*da succedere. Il che tanto più li preme, quanto ne ha ferma speranza, ritrovandosi la regina gravida, nè vol publicar la pace et conventioni fatte co'l re de Romani: tanto per paura del Turco, quanto per la causa detta, che non la sente, et più che quanto posso iudicare, conosco ogni volta el venisse a publicatione, o ver che li baroni se sottoscrivessero, restaria senza obedientia et pura ombra del re, che hariano rispetto solo al re de Romani. Al presente se ne va a Varadino, dove è inditta una dieta delli Signori et poi passerà in Transylvania per cavarne quello potrà. Da Varadino espedirà el tesoriere al Turco. Le commissioni [che] harà saranno due: l'una, perchè il Turco non recerca tributo, ma vorria ch'el re se dechiarasse, come membro suo et che riconosca il regno da lui, al che non vol consentir nè il re, nè altri. et che li mandi oratore solenne con presenti honesti, che sarà tanto, quanto se'l pagasse tributo. Per questo la commissione sarà che li vol pagare tributo et che'l Turco se oblighi difenderlo contra ciascuno. Altra commissione non harà. Me forzai, come ho scritto per altre mie, turbare l'andata del pre nominato tesoriere et non possendo, almeno persuader che*

Az erdélyi püspök<sup>1</sup> jó cselekedeteket végez és szükséges volt az ő feljövetele. Neki az a véleménye, hogy a Mi Urunk<sup>2</sup> vegye reá a királyt, hogy teljhatalmú követet küldjön ő Szentségéhez, megjelentvén azt, a mit ő Szentsége által megkapni óhajt a császártól, a végből, hogy a keresztyének minden szükségében a császár ő Felségével legyen s azt hiszi, hogy meg fogja tenni és Isten akaratával található leszén reá mód e szent cselekedet véghezvitelére.

A király újból megkért, hogy írjak Szentségednek az erdélyi püspök promotiója ügyében.»

A mit a fentiekben Rorario a Szentszékkal közölt, valóban nem lett volna bátorságos rendes írásban megírni, hiszen a hány mondata van, annyi kényes ügyet érint; de rövidségében is János király udvarára, politikájára és embereire új világot derít. Új főleg a jelentés második részének tárgya, mely a portára készülő György barát utasítását tartalmazza, a miről eddigelé — más forrásokból egyáltalán nem tudtunk.

*mandassino in un medesimo tempo all'imperatore; quale credo manderan poi ch'el imperatore sarà venuto in Alemagna.*

*Monsignor de Transylvania<sup>1</sup> fa de bone opere et era necessaria la venuta sua di qua. Lui è di parere che Nostro Signore<sup>2</sup> ricerchi il re a mandar un oratore a Sua Santità con piena autorità, dichiarando quello ch'el desidera ottenere dal imperatore per mezzo di Sua Beatitudine, acciochè sia in tutte le necessità de christiani con Sua Maestà Cesarea, et crede che lo farà, et piacendo a Dio si troverà modo di far questa santa opera.*

*Il re me ha di novo fatta istanza che io scriva a Vostra Santità della promotion del Transylvano.*

VERESS ENDRE.

<sup>1</sup> Statileo János, erdélyi választott püspök.

<sup>2</sup> III. Pál pápa.

## IRODALOM.

**Wilhelm Ostwald, Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft** (Philosophisch-soziologische Bücherei, Band XVI.), Leipzig 1909, Klinkhardt, 184 l.

*Ostwald*, miután mint szaktudós évtizedeken keresztül hasznos munkát végezett a chemia területén, újabban — kissé sűrű egymásutánban megjelenő könyveiben — philosophiával és culturtudománnyal foglalkozik. Nem mondom, hogy egész haszontalanul teszi ezt; mert hisz az olyan szabású egyén, mint ő, még a lehetetlent is elég tudós látszattal öltözteti fel arra, hogy ellenkezést provocaljon.

Philosophiája az *energia* fogalmán nyugszik, a természettudomány e jól meghatározott, számszerűen kifejezhető fogalmán. Egyetemesítő gondolata, hogy az a fogalom a *szellemi* élet tüneményeit is magyarázza, mert mint hiszi, ez utóbbiak is az energetikus törvények szerint mennek végbe. Nem veszi észre, hogy csak a szóval játszik, midőn még mindig energiáról beszél ott, a hol annak — legalább egyjelentésű határozottságában — többé semmi értelme. Vagy idővel tán mégis észrevette? Ebben az újabb munkájában nem ragaszkodik többé a *«szellemi energia»* kifejezéséhez oly kétértelműség nélkül, mint pl. közismert felolvasásaiban (Vorlesungen über Naturphilosophie, 1902.).\*

De azért csodálatosképen az emberi cultura mégis csak *tisztán* az energia feltételein fordul meg, ezekből nyeri mélyebb

\* Ostwald *psychológiájával* nem kell itt bővebben foglalkoznom. Megtette már nagyon alaposan *dr. Kornis Gyula*, Psychologia és energia, 34—50 l. (különlenyomat az «Athenaeum» cz. folyóiratból, 1910.). A végső eredmény: «Azt hiszi — már t. i. Ostwald — magáról, hogy positiv tudományt művel, pedig metaphysikai költészetet űz; csakhogy ez a költészet nem az anyagatomok, hanem az energiák nyelvén van megírva.»

magyarázatát Ostwald szerint. «Denn *die gesamte* Kulturarbeit lässt sich als die Bemühung bezeichnen, einerseits die Menge der verfügbaren Rohenergie tunlichst zu vermehren, andererseits das Güterverhältnis ihrer Umwandlung in Nutzenergie zu verbessern» (24. l.).

Jól jegyezzük meg, az *egész* emberi cultura előtt *csak* egy cél lebeg: mentől nagyobb nyersenergiát mentől jutányosabban feldolgozni. A hiba természetesen a túlzásban, a jogtalan általánosításban rejlik. Mert Ostwald nyilván igazában lenne, ha az egyébként közismert gazdasági tételt culturánknak csupán anyagi, gazdasági feltételeire szorítaná. De akkor Ostwald, bármily szép munkát végezne is annak felderítésével, hogy mi culturánknak az anyagi alapja, nem lenne kívánt módon az energiának egyetemes philosophusa.

Szerinte *jog, törvény* csak mint energiát megtakarító tényezők jönnek tekintetbe. Azt ugyanis már a primitív ember is belátta, hogy a csendes polgári munkára sok időt és erőt takarít meg, ha az örökös hadakozástól eláll. De csupán, vagy akár első sorban ez a belátás vezetett minden jog, törvény, állam megteremtéséhez? S hogy maga ez a belátás létrejöjjön, nem volt-e előbb szükséges, hogy a harcias ember életideálja bizonyos határig a maga ellentétébe csapjon át, a mit viszont semmiféle energetika nem lesz képes velünk megértetni? Mint a hogy a további jogfejlődés megértésére sem nyújt az Ostwald-féle energetika semmi támaszpontot; mert pl. büntetőjogász alig fogja illustris szerzőnk azon javaslatát vívmányként üdvözölni, hogy a gyilkost, a hasznos és káros energiák e vegyes összetételét, kasztrálni kell (!). Ostwald egyáltalán túlságos könnyűvé, egyszerűvé teszi a legszövevényesebb kulturális alakulatok magyarázatát, a mi keletkezésöket és egész fejlődésöket illeti. A mai industrialismus merev álláspontjára helyezkedik, innen értelmez, helyesel vagy ítél s az emberi léleknek bámulatos összetettségéből egyszerűen mindent ki-rekeszt, a mi nem a physikai munkára vonatkozik vagy arra szolgálatot sántikáló analógiákat.

És ez a botor egyszerűsítés, rossz értelemben vett *szimplizismus* Ostwaldot legnemesebb kulturális törekvéseink szegységteljes lefokozásához vezeti. Ép mert mindenütt az ő «energiáját» keresi, visszahatásképen emberi culturánk egész gazdag virágos kertjét csakis profán célokra szolgáló veteményesnek látja. Mi a *nyelv*? Szerinte csupán gondolatközvetítő, symbolum-készlet,

mely azonban mai irracionális állapota miatt — fölös synonymáival és homonymáival — feladatát csak nagyon hiányosan tudja betölteni, minek következtében egy mesterséges világnyelvre, az Ido-ra vagy Ilo-ra van szükségünk (synonymák vagy homonymák ezek?). Mi a *művészet*? Műtárgyak gyűjteménye, tulajdonkép haszontalan gyűjteménye, feltéve, hogy a műtörténet az egyes darabok értékével már tisztába jött: így tanítja ezt Ostwald «Grosse Männer» (1906) című könyvében. Mi a *tudomány*? Eszköz, technika a természet megismerésére, mert felhasználása, úgynevezett «nagy emberek» foglalkozása; de ezek a tenyésztésre érdemes nagy emberek első sorban technikusok, legfőlebb értékesíthető természettudósok.

Speciálisan a mi tudományunkat, a *történettudományt* illeti, Ostwald hamarosan végez vele. Miután megállapította, hogy minden «egészséges» tudomány a «rendszeres előremondásnak vagy proféciónak technikája», így folytatja (169. l.): «*So ist die blosse Kenntniss der Vergangenheit völlig werthlos, so lange sie uns nicht befähigt, mit mehr oder weniger grosser Wahrscheinlichkeit daraus, auf künftige Ereignisse Schlüsse zu ziehen.*» Hát hisz mi a magunk részéről is nagyrabecsüljük a történettudásnak orientáló, útbaigazító hatását a gyakorlati életre; de viszont az elméleti tudás lényegéről, öncélúságáról annyira más felfogásunk van, mint Ostwaldnak, hogy — engedelemmel — nem fogunk vele vitatkozni.

. HORNYÁNSZKY GYULA.

**Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. I. Band.** Stuttgart und Berlin 1910. J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger.

A «Geschichte des Altertums» előttünk levő első kötete, — a melynek szerzője a Németország határain túl is jól ismert kiváló történetíró, Meyer Eduard, — úgy tartalmilag, mint megjelenési idejét illetőleg két különböző részből áll: az első fele, a mely 1910-ben harmadik kiadásban jelent meg, bevezetése a nagyszabású történeti munkának és az anthropológiának valamint a történettudomány elveinek rendszeres előadásával foglalkozik; a második fele, a melynek második kiadása 1909-ben jelent meg, a legrégebb népek történetét és culturáját adja elő a Kr. előtti XVI. századig.

Kétségtelen, hogy nem elég, ha egy történeti mű, a mely-

nek feladata, hogy megismertesse velünk az emberi társadalomban az idők folyamán beállott változásokat, hogy megtanítson bennünket mindarra, a mit az ember mint egyén, vagy mint egy nagyobb egység tagja — akár az államban vagy egyházban, a tudomány vagy művészetek terén saját vagy mások javára, illetve kárára — alkotott, — mondom — nem elég, ha az emberiségnek csak politikai, vallási és gazdasági életét veszi tekintetbe, hanem az anthropológiára, azaz az emberi élet fejlődésének általános formáira is ki kell terjesztenie figyelmét. Igaz ugyan, hogy a culturtörténet terén tett tanulmányok az utóbbi évtizedekben kivívott eredmények által oly hatalmassá növekedtek, hogy *egy* kutatónak lehetetlen az egész fölött teljesen uralkodnia, mégis elhibázott lenne, ha a történetíró a nyelvészet, ethnographia, ethnologia és prähistoriának eredményeit tekinteten kívül hagyná; a történeti mű csak akkor áll feladata magaslatán, ha az anthropológiával és őstörténettel kellően számol. Míg a prähistorikus leletek a szerszámok, fegyverek, lakások, élelmiszerek, temetkezési módok stb. lassan fejlődő történetére vetnek világot, addig az ethnologia az emberi fejlődésnek általános alapvonásaival ismerteti meg bennünket. Nagyon öröndetes tény tehát, hogy Meyer művének ez újabb kiadásában az ethnologia elemeinek tárgyalására tízszer annyi helyet szentel, mint az első kiadásban. (Az első kiadásban 25 lap, most 252.). Igaz ugyan, hogy ha e tudományágakba mélyebben beakarunk tekinteni, okvetlen az idevágó szakirodalomhoz kell folyamodnunk; ha például az őstörténet minden egyes részleteivel meg akarunk ismerkedni, nem nélkülözhetjük *Hörnes*nek tanulságos és úttörő munkáját; a fontosabb alapelemek mégis áttekinthetően megtalálhatók Meyer művében. Az ember fejlődéstörténete; a társadalmi kötelékek és az állam kezdete; az állam és a családi kötelékek; erkölcs, szokás és jog; tulajdon és örökösödési jog; nők és gyermekek, a vének tanácsa, társadalmi tagozódás; a politikai szervezkedés kezdetei; a gazdasági élet és culturejlődés fokozatai; a törzsek közti érintkezések, közlekedés, vendégjog; faj, nyelv, nemzetiség; művelődési körök, a történeti fejlődésnek alapvonásai, egyéniség és homogenitás; ezek azok a problémák, a melyeket a szerző művének első fejezetében «Állami és társadalmi fejlődés» címen elénk tár. A mű másik fejezetének címe: «a szellemi fejlődés», a melyben a következő témákról van szó: Primitív vagy mythikus gondolkodás. — Lelkek és szellemek. —

A bűvészet. — Az istenek és a vallás. — Az emberi lélek és a halottak világa. — A papság és a vallási szertartások. — A vallásos fejlődés első fokai. — Az istenek és a természeti törvényszerűségek. — Vallás, cultura és hagyomány. — Államhatalom és erkölcs. — Az istenfogalom belső átalakítása. — Az ethikai postulatum. — Vallás és egyéniség. Theologia. Papok és vallásalapítók. — Egyetemes vallások. Az egyházak keletkezése és fejlődése. — Hagyomány és egyéni vonás a vallások fejlődésében. — Philosophia és tudomány. — Technikai művészetek és tudományok. A képzelet világa. Játék és művészet. — Egyéni és általános tényezők a történeti élet alaphatalmai.

Az itt felemlített problémák tárgyalásának mindegyike önálló, mélyenjáró kutatásoknak eredménye, de igen gyakran ellentétben áll más hírneves tudósoknak megállapításaival. Míg pl. most a vallás fogalmának definitiójára vonatkozólag általában a *Schleiermacher*-féle meghatározást fogadjuk el, hogy t. i. a vallásnak főjellemvonása a függés-érzete, addig Meyer e definitiót nem fogadhatja el (v. ö. 93. l. 7. sor), a mennyiben ez csak a vallás keletkezésének a feltételét állapítja meg, de nem magának a vallás lényegének mibenlétét.

Magától értetődik, hogy ilyen óriási anyagba, a melyet e bevezetés felöl, egyes oly részletek is becsusztak, a melyekről még nincsen kellőleg tisztázott felfogásunk és így az egyes problémák tárgyalásának eszmemenetéhez nem mindenben járulhatunk hozzá. Hiába igyekeztek a legkiválóbb ethnographusok és vallástörténészek a vallás fogalmára kielégítő definitiót adni: erre a kérdésre: «mi a vallás fogalma» ma sincs biztos, ellenvetést nem tűrő feleletünk. A múlt és a jelen összes ismert vallásaira egyaránt illő definitiót ép oly kevéssé adott *Tylor* Edward, a híres ethnologus, mint a nagy bölcslő, *Kant*; nem volt rá képes sem *Tiele* C. P., a híres leydeni vallástörténész, sem *Harnack*, a kiváló berlini theologus. Még *Schröder*-nek szigorúan tudományos alapon álló munkája «Wesen und Ursprung der Religion, ihre Wurzeln und deren Entfaltung» (München, 1905) sem állhatott helyt a kritika támadásaival szemben. Így Meyernek azon törekvése, hogy általánosan elfogadható és kielégíthető feleletet adjon, bizonyára sok kérdőjellel fog találkozni és történeti művének a bevezetésében érintett problémákra vonatkozólag a szaktudósok szigorú kritikáját nem kerülheti el. Mindazonáltal a műnek e részét nagy rokonszenvvel kell fogad-



nunk, mert az olvasók nagy részének oly kérdések megmagyarázását teszi hozzáférhetővé, a melyek hasonló történeti művekben alig vannak érintve. Mélyebb és behatóbb tanulmányozás alapjául semmiképen sem szolgálhatnak e fejezetek, mert Meyer tekintélyének öntudatában igen sok tételt mint axiómát állít elénk, holott azok csak sajátos eszmekörének és egyéni felfogásának termékei és nem közkincsei a komoly kutatóknak. Az összehasonlító ethnologia, az összehasonlító mythologia, a babyloniai világnézet és még egynehány tudomány-ág, a melylyel szemben Meyer a priori ellenszenvvel viseltetik, mert útjainak egyikét másikat keresztezik, még sokáig nem fognak az «elsülyedt» tudományokhoz tartozni, a hová Meyer őket állítani szeretné. Tudós szerzőnk nézete szerint az összehasonlító ethnologiával és összehasonlító vallástudománynyal manapság csodálatosan naivul bánnak el. «Ha a tudomány egészségesen tovább fejlődik — mondja Meyer — (v. ö. 98. lap.) nem maradhat el a visszahatás és a tudomány ma biztosnak vélt eredményei el fognak sülyedni, mint a matriarchatus, mint az «összehasonlító» mythologia, a vallásnak a totemismusból és a halotti kultusból való leszármaztatása, vagy mint a «babyloniai világnézet»; sőt lassankint azt is eldobják belőle, a mi benne helyes».

Őszintén megvallva, e sorok olvasásánál nem hittem szememnek. Én sem tartozom azok közé, a kik *Wincklert* és *Hommelt*, a «babyloniai világfelfogás» megalapítóit vakon követik és minden tételüket megdönthetetlen igazságnak tekintik; nem tartozom — mint *Hüsing* és *Siecke* — a hold mythologia követői közé, a kik az egész mythológiát a holdból származtatják. De az igazságot a feje tetejére állítanók és önmagunkat vakítanók el, ha — mint Meyer teszi — az összehasonlító mythologia és a babyloniai világfelfogás fölött kimondanók a halálos ítéletet, csak azért mert e tudomány-ágak eredményeit nem lehet vagy nem akarjuk *minden* phasisában követni. Az astrális mythologia minden ellenségeskedésen és Meyer megsemmisítő kritikáján át utat fog magának törni és a babyloniai világfelfogás Meyer szigorú fellépése ellenére is mindig nagyobb tért fog hódítani.

De nem kritikát gyakorolni a mi feladatunk, hanem Meyer e tanulságos művének első kötetét ismertetni. Nézzük először a bevezetésnek harmadik részét, a melynek czíme: «A történet és a történeti tudomány». Az anyag több szakaszra oszlik. Az első

rész «a történet belső lényegéről» szól, a második a «történeti módszerről», a harmadik a «történeti előadásról». Egy másik szakasz a történet anyagával foglalkozik, az írás általános történetével, az emlékekkel és oklevelekkel. Ezután következik az «irodalmi hagyományról» szóló fejezet, továbbá «a történeti irodalom keletkezéséről és fejlődéséről», majd az időszámítást tárgyalja, végül egy rövid elmélkedés az «ókor történetéről». Művének ezen részében mutatkozik Meyer teljes nagyságában, mint kiváló történettudós és mint a stilusnak mestere. Igen sok tétele mélyebb megfontolásra és bővebb méltánylásra érdemes. Különösen áll ez a történeti módszerről szóló fejtegetéseire (112—116. §§.) és a «történeti előadás» című szakaszra.

Sokkal gyöngébb és csak elővigyázattal fogadható el a «Kronologia» című fejezet. Találóan alkalmazhatók reá Meyernek saját szavai (v. ö. 209. l.) «Igen gyakran akadnak még kiváló emberek is, a kik feljogosítva érzik magukat egy történeti téma feldolgozására, a nélkül, hogy elődeiknek tudományos vizsgálatait tekintetbe vennék. Ha a történeti tudománynak egyik terén önálló megállapításokat mutat is fel a történetíró, ez még nem ígér biztosságot és sikert más téren; e tekintetben még a legnagyobb historikusok is tévedtek».

De nézzük közelebbről a műnek második részét, a melynek címe: «A legrégebb népek és culturák a XVI. századig». Itt már külsőleg is meglátszik a bő anyag, a melylyel a történeti kutatás az utóbbi negyedszázad alatt gazdagodott. Művének 1884-iki kiadásában az ókori keleti népeknek a perzsa korszak megalapításáig terjedő történetét mindössze 619. lapon tárgyalja Meyer, míg az új kiadásban csupán a Kr. e. XVI. századig terjedő történetnek 850 lapot szentel és e mellett nemcsak az egyiptomiat és semitákat veszi tekintetbe, hanem a Földközi tenger táján lakó összes ismert népek culturáját.

Az anyag három főrészből — mondhatni könyvből — áll.

Az első könyv az egyiptomiak történetével foglalkozik egészen a Hyksos-korig; a második könyvben megtaláljuk a babyloniaiak és semiták történetét a kossaeusok korszakáig. A harmadik könyv, a mely az Észak és Nyugat történetét tárgyalja, a következő kisebb szakaszokra oszlik: I. Kis-Ázsia. II. Az Aegei-tenger világa. III. A művelődés kezdete Európában. IV. Az indogermánok. V. Az árja törzsek. VI. Visszatekintés a történeti fejlődés kezdeteire. Az egyiptomi történet forrásanyagának tárgyalásával

vezeti be az első könyvet, de tekintettel a kitűzött feladatra, kissé szűk keretben. Figyelemre méltók Meyer fejtegetései, a melyeket Manetho művéhez fűz. Manetho 30 dynastiába osztotta be Egyiptom királyait Menestől Egyiptomnak III. Artaxerxes perzsa király által történt meghódításáig. Az emlékfeliratok megfejtése bebizonyította, hogy a Psammetik előtti korszakra vonatkozó görög értesítések teljesen értéktelenek, Manetho művének ellenben hiteles alapja van.

Igy Manetho a történeti anyag kronológiai elrendezésénél nélkülözhetetlen útmutató lett; de igen gyakran szélsőségekbe esvén, túlbecsülték Manetho adatainak megbízhatóságát. Sokszor az emlékek adatait egész önkényesen kijavították csak azért, hogy Manethóval összhangzatba hozzák. Meyer érdeme, hogy ez eljárás helytelenségére rámutatott. Már művének első kiadásában figyelmeztetett arra, hogy Manetho művének használatánál elővigyázatra van szükség, e második kiadásban még sokkal határozottabban teszi ezt. Meyer kimutatja, hogy Manetho adatai nem mind alapszanak hagyományon, hanem már kezdettől fogva sok tévedés csúszott belé. Az ő történeti elbeszélése egyáltalában nem tekinthető Egyiptom hiteles történetének.

A különben is elrontott király-névjegyzék után még egy csomó népszerű elbeszélést sző be, a melyek ép oly [határozatlanok, mint a hasonló görög elbeszélések és] éppen ezért csak a legnagyobb elővigyázattal használhatók. A «turini papyrus» adatai azonban teljesen megbízhatók és ezekre alapíthatjuk az egyiptomi történet külső vázát.

Az egyiptomi történet újabb feldolgozásának méltatása után — különösen Brugsch és Wiedemannak idevonatkozó műveit emeli ki — az egyiptomiak kronológiája következik. Ez a rész elhibázott, valamint a 193–197. §§-okban tárgyalt egyiptomi naptár, mert tisztán józan észszel alapos astronomiai előtanulmányozás nélkül, kronológiai és naptári kérdéseket nem lehet megoldani. Meyer ezt nem vette tekintetbe és csak így érthető, hogy a Sothis-korszakot, mely lényegében egy égi jelenségen, t. i. a Sirius csillag heliakus felkelésén alapszik, más, az asztrológián kívül eső elvekkel akarja megállapítani. Így Meyer a Kr. e. 1321. évet kapja a Sothis-korszak kezdetéül, holott Oppolzer asztrológiai számításai szerint a Kr. e. 1318. évre kell tennünk az eseményt. Sőt a kanopuszi decretum — az egyetlen nemzeti emlék, a mely a kérdés megfejtéséül szolgálhat — is arra utal

bennünket, hogy a Kr. e. 1318. és nem az 1321. évben ünnepelték e korszak kezdetét. Itt is eszünkbe jutnak Meyernek fent idézett szavai, csak az a kár, hogy ő maga nem szívelte meg azokat.

Máskülönben egész Egyiptom történetét oly eleven és tanulságos módon adja elő, hogy az olvasó bő felvilágosítást és útbaigazítást nyerhet belőle. Különösen becses a minden paragraphus végén idézett bő irodalom; a mű értéke ezáltal sokszorosán növekedik, mert lehetővé teszi a tárgyba való mélyebb behatolást és tudományos kutatásoknál is hasznos vezetőül és útmutatóul szolgálhat.

A Hyksosok eredetéről ma sem tud Meyer semmi biztosat. Nézete szerint Kisázsiból származtak, mert abban az időben (a Kr. e. XVIII. században), kisázsiai törzsek délfelé előrenyomultak; annyi bizonyos, hogy velük sok sémi elem jött Egyiptomba. Meyer nézete e pontban megegyezik bizonyos tekintetben e sorok írójának egy pár évvel ezelőtt kifejtett elméletével (v. ö. *Ethnographia* X. A szumér ősnép nemzetisége), a mely szerint a hyksoszok a turáni és sémi kanaanita népek keverékei. Uralmuk legfeljebb 150 évig tartott. «A hyksosz birodalom igen nagy világbirodalom lehetett, mint pl. a húnoké vagy mongoloké és valószínű, hogy Chian uralkodása alatt egész Babyloniáig nyúlt. Rövid virágzás után csak az Egyiptom fölötti uralomra zsugorodik össze. Később hatalma ott is egyre gyöngül.» (V. ö. Meyer, 296. l.).

A II. könyv a babyloniai és assyr történet forrásanyagával kezdődik. Az olvasó itt is igen szűk méretekből kapja az anyagot, a mely pedig egy történeti műnek egyik legfontosabb részét kell, hogy alkossa. Babylonia és Assyria történetének óriási forrásanyaga behatóbb méltatást érdemelne. Milyen másképp dolgozza fel e fejezetet Tiele C. P. a «*Babylonisch-Assyrische Geschichte*» című művében. És meg kell gondolnunk, hogy Tiele 1886-ban, tehát egynegyed századdal előbb írta művét és ezen negyedszázad Meyer szavai szerint (v. ö. a II. kiadáshoz írt bevezetést) «gazdag tudományos munkálatok ideje volt, a mikor az ókori Kelet népeinek története évről-évre új adatokkal és a várakozást felülmuló leletek által új ismeretekkel bővül és eddig teljesen ismeretlen korszakokra is kiterjed, sőt a rendelkezésünkre álló anyag a tudományos kutatások folytán történeti tanulmányokra alkalmasabb lett». Ilyen sokat ígérő bevezető

szavak után méltán elvárhatjuk a felhasználandó forrásanyag kritikai méltatását és mindebből nincs semmi! Az assyr történet forrásait jobban kiemeli ugyan, mint a babyloniai, az újabb irodalomra is meglehetősen kiterjeszkedik, de a gazdag forrásanyagnak *kritikai megvilágítása teljesen hiányzik*, valamint a nem ékiratos forrásokkal való egybevetése.

Pedig éles és körültekintő történet-kritikai érzéke hivatottá teszi erre inkább, mint bármely más történetírót. Különben lépten-nyomon tapasztalható, hogy Meyer nagyobb egyiptologus, mint assyriologus. Csak így érthető, hogy az egyiptomi kultúrát régebbinek és magasabbrendűnek tekinti a babyloniaiánál. Igaz, hogy Babyloniának templomai és palotái az ország természeti fekvésénél fogva nagyságra és történeti jelentőségre nézve nem versenyezhettek Egyiptom hasonló épületeivel; a babyloniai sírkamrák sem bírnak oly nagy jelentőséggel, mint az egyiptomiak. De viszont egy egyiptomi emléknek sincs oly culturtörténeti jelentősége, mint némely babyloniainak. Az egész ókori egyiptomi irodalomban nincs oly fontos emlék, mint Hammurabi törvénykönyve. A mellett nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy míg Egyiptomban az ásatások úgyszólván befejeződtek, addig Babyloniában a rendszeres ásatások még mindig nem érték el tetőpontjukat. Tello és Nippur gazdag nyereséget jelentenek a történeti kutatások számára és így méltán remélhetjük, hogy más városok is gazdag anyagot rejtenek magukban, a melyek hivatva lesznek történeti tudásunkat lényegesen kiszélesíteni.

Igen tanulságosak és figyelemreméltók Meyernek a sumér kérdésre vonatkozó fejezetei. A mi e tekintetben magyarázatra szorul, minden megtalálható Meyer könyvében. Minden kérdést behatóan tárgyal, pl. Sinearnak és szomszédnépeinek néptörzsei; a cultura kezdetei Sineárban; a sumér vallás; az írás feltalálása; a művészet és a sumér culturának az egyiptomi culturához való viszonya; a legrégibb sumér államok; a sumér és Akkad birodalom. Meyer hibásnak tartja Winckler és Hilprecht azon fel fogását, hogy Babylonia culturájának keletkezése még az emléknélküli és írásnélküli ősidőkbe nyúlik vissza, valamint azt a föltevést, hogy a legrégibb emlékek idején a sumérok már teljesen kihaltak és hogy a sumér fajt a benyomuló sémi népek teljesen megsemmisítették. Ameddig történeti emlékeink visszanyúlnak — így véli Meyer — nyelvileg és ethnographiailag két különböző néptörzset találunk, a melyek a fejlődés folyamán mind jobban

összkeveredtek és egymásra hatással voltak. Északon — Akkad országában — sémi népség telepedett meg, a kik «Akkadu»-nak nevezték magukat, délen — Sumir országában — egy nem sémi népfaj, a sumérok. E ténynek ethnographiai és történeti problémái még messze vannak a megoldástól. Kétségtelen, hogy a babyloniai culturának egy része — így pl. az írás — a suméroktól származik, másrészt azonban Akkad sémi lakosai már fellépésük idején oly sok egyéni sajátosságot mutatnak, hogy a sumér culturának egyszerű átvételéről szó sem lehet. Meyer szerint az sem bizonyos, hogy sumérok voltak az ország őslakói.

A mint eddig láthatjuk, teljesen elszigetelt nép; nyelvüket nem sikerült más nyelvvvel kapcsolatba hozni. Abban a kérdésben, vajon a sumér és egyiptomi hieroglyph írás között van-e kapcsolat, Meyer így nyilatkozik: «Ha kölcsönzésről szó lehet, csak a sumérok lehetnek a kölcsönzők, mert culturájuk sokkal fiatalabb, mint az egyiptomiaké».

Az egész bő anyag beható tárgyalása nagyon messzire vezetne. Az elamiták és amoriták, valamint a Hammurabi korszak tárgyalására nagyobb gondot fordít, a mit az anyagnak történeti fontossága kellőleg indokoltta tesz. A II. könyv végén a chetiták, ariák, kossaiak és assyrok kerülnek sorra, miközben a Mitani birodalomról is szó van, a melynek lakossága nyelvre, vallásra a chetitákkal rokonságban áll, de árja dynastia uralkodik rajta.

Végre elérkeztünk a mű harmadik főrészéhez. Kisázsia történetét röviden, de mesteri módon adja elő. Megismerjük a kisázsiai—armeniai fensíkot és néptörzseit, bepillantást nyerünk Kisázsia vallásába, elénkbe tűnik Kisázsianak Syria és Sinearhoz való viszonya.

Majd Troja története és culturájának kiterjedése következik, ezután Cyprus szigetének legrégibb culturája s a reáható egyiptomi és babyloniai elemek kerülnek megbeszélésre. A chetiták culturája zárja be a fejezetet. E téren Wincklernek 1906 és 1907-ben Boghazköinél végzett ásatásainak eredményei úttörők voltak.

Kétségtelen, hogy a chetiták culturájára a régi egyiptomi és babyloniai cultura nagy befolyással volt, de a lényege hazai fel fogásokban gyökerezett. Külön saját hieroglyph írásuk volt, a mely — Meyer világos fejtegetései szerint — sokkal régibb keletű, semhogy a babyloniaiaktól kölcsönözhatték volna.

Az ezután következő fejezetek Görögország és általában

Európa történetére vonatkoznak. Görögországnak és az Aegei-tenger szigeteinek legrégibb lakóiról van itt szó. Görögország és Kréta szigete legrégibb culturrétegeit igen érdekesen tárgyalja, mindenütt kiemelve a félreismerhetetlen ősrégi egyiptomi culturával való kapcsolatukat. Találtak syenit és más kemény kőből gyönyörű alkotású edényeket, a melyek egész bizonyosan Egyiptomból kerültek oda a Thiniták idejében (Kr. e. 3300—2900); másrészt Abydosban az első dynastia sirkamaráiban találnak sok idegenszerű agyagedény cserepeit, a melyek az Aegei-tenger culturköréből származtak. Később a Kr. előtti 2. évezredben is világosan látjuk Krétának Egyiptomhoz való viszonyát. A XII. dynastia fáraói (a Kr. e. XX. és XIX. században) hajókat küldtek Kréta szigetére és az e korból származó egyiptomi skarabeusokon a feliratok igen gyakran kanyargós csigavonalakkal vannak körülvéve, a mely motivum az egyiptomi és kreta-aegei cultura szoros kapcsolatára utal. Úgy látszik, hogy a hyksoszok is kiterjesztették uralmukat Krétára. Egy alabastromfedélen, a melyet Kréta szigetén Knossos palotájában találtak, Chián, hatalmas hyksos király nevét találjuk.

Meyer *«Geschichte des Altertums»* című művének első kötete a világtörténetnek egy óriási területét öleli át, — és ámbár itt-ott lehet némi kifogást emelni ellene, a történeti irodalomban mindig elsőrangú helyet fog elfoglalni.

MAHLER EDE.

**Charles Diehl: Manuel d'art byzantin.** Paris, A. Picard, 1910. 837 l.

Mikor *Krumbacher* 21 esztendővel ezelőtt a *Geschichte der byzantinischen Litteratur* I. kiadásának közrebocsátásával a byzáczi művelődés tudományának roppant ugarát feltörte s benne az első magvakat hintette el, talán maga sem sejtette, hogy az elvetett magokból milyen gyors és gazdag aratás fog teremni. A siker jelentékeny részét kétségtelenül a vezér páratlan szervezőképességének s munkái termékeny serkentő hatásának kell tulajdonítanunk. De volt itt még egy másik nagy erő, mely nélkül a kiváló vezér minden ügyessége mellett sem érhetett volna el oly meglepő sikereket, t. i. magának az ügynek az igazsága, a byzáczi cultura valódi értékének s az egyetemes művelődés körében vitt nagyfontosságú szerepének a fölismerése, annak a

tudata, hogy ennek a tudománykörnek több százados elhanyagolása folytán nagy mulasztás történt, súlyos előítéletek s félreértések lopództak be a közvéleménybe, melyeknek kiirtása s helyökbé az objectiv igazságnak állítása a tudomány sürgős kötelessége. Ennek az általános föleszmélésnek lett a következménye, hogy mohó érdeklődéssel vették mívelés alá a byzánczi mívelődés minden ágát, tehát az irodalomtörténeten kívül a politikai és mívelődéstörténetet, a művészetek történetét, hagiographiát, ethnographiát, numismatikát, epigraphikát s a nyelvet magát, amint-hogy Krumbacher a byzantiumi philologia fogalmának a legszélesebb körre való kiterjesztésével már az alapításnál tekintettel volt mindeme tudományszakokra s *«Byzantinische Zeitschrift»*-jét is az egyetemes byzánczi mívelődés tudományának organumává igyekezett tenni.

S ha a halhatatlan emlékü vezér még életben volna, milyen örömét találná *Diehl*nek eme vaskos kötetében, mely a byzánczi művészet kutatásának csaknem ugyanolyan szolgálatokat van hivatva tenni, mint amilyet tett az irodalomtörténet terén az ő főművének a második kiadása. Egy összefoglaló kézikönyv a byzánczi művészet különböző ágainak fejlődéséről az egész középkoron végig, amely a tudomány mai színvonalán hű képét adja a byzánczi művészet egész birodalmára vonatkozó ismereteinknek, ez amilyen öröm, ép olyan meglepetés reánk nézve. Hiszen bármilyen szorgalmas kutatások is folytak az utóbbi években e területeken s bármennyi új művészi alkotást hoztak is napfényre a legújabb felfedezések, mégsem szabad elhallgatnunk, hogy ismereteink sok tekintetben még igen hézagosak s számos fontos kérdésben a vélemények annyira szétágazók, hogy a megoldás nyugvópontjától ma még meglehetősen távol állunk. Az óvatosabbak bizonyára azt fogják mondani: még nem érkezett el az ideje annak, hogy valaki a byzánczi művészet kézikönyvét megírja. *Diehl* azonban nagyon helyesen más véleményen van s merész tettével elnémit és csúffá tesz minden aggodalmaskodást. Istenem, mi lett volna, ha *Krumbacher* is addig vár, amíg a beható és jól vezetett specialis kutatások teljesen megérlelik a helyzetet egy minden tekintetben kifogástalan irodalomtörténet számára. Akkor a byzánczi tudományoknak manapság tapasztalható nagyarányú fellendülése bizonyára elmaradt volna. A gyakorlat azt bizonyítja, hogy ez a *ὑστερον πρότερον* a tudományban igen jól megtermi a maga gyümölcseit s épen az ilyen «hamar» jövő, praktikusán szerkesztett



kézikönyvek nyomán szoktak megindulni a legszélesebbkörű és legvirágzóbb részletkutatások.

*Charles Diehl*, az Institut tagja s a párisi egyetem tanára már régtől fogva a legelőkelőbb helyek egyikét foglalja el a byzáncai történetírás munkásai között. *Justinien et la civilisation byzantine au VI<sup>e</sup> siècle* (Paris, 1901.) cz. kitűnő monographiája, mely a kor művelődésének minden ágát felöleli, olyan történetírónak mutatja be őt, a ki nem csupán alaposan ismeri a legkülönbözőbb forrásokat, hanem e mozaikszerű részletek összeállításával és kiegészítésével mesterileg tudja megszerkeszteni az egyetemes művelődés képét s amellet képes a legnehezebb kérdésekről is könnyedén, világosan és érdekesen írni. Szélesebb körökben ismeretesek archæologiai s művészettörténeti útleírásai, az *Excursions archéologiques en Grèce* (Paris, 1903.) és *En Méditerranée* (Paris, 1907.), melyek a francia Akadémia koszorújával feldíszítve már több kiadást is értek s a művelt közönség körében Európaszerte nem csekély népszerűségnek örvendenek. Ezek népszerűsítő munkák a szó legnemesebb értelmében. Két ritka tulajdonság egyesül itt a legszebb harmóniában: alapos, a legapróbb részletekig behatoló tudás s amellet eleven, ötletes és szemléltető erejű előadás. Oly embernek az alkotásai ezek, a ki hosszú időn át szakszerűleg foglalkozott az ó- és középkori művészetek történetével s hozzá pompásan van tájékozva az egyes művészeti emlékek művelődéstörténeti milieuje s egyéb helyi és történeti vonatkozásai felől, úgy hogy mindenről tud felvilágosítást adni, a mi csak egy művelt embert érdekelhet, a ki a műemlékeket a helyszínén akarja tanulmányozni. Mindezeket pedig azért tartottam szükségesnek előadni, hogy *Diehl*-nek a byzáncai művészet történetének megírására való hivatottságát mintegy igazoljam. Ő épen nem homo novus ezen a téren, sőt eddigi tanulmányai s kiváló történetírói képességei őt mintegy prædestinálták eme nagy és fontos mű megírására, mely úgy tűnik föl előttem, mint tervszerű betetőzése eddigi alkotásainak.

De nézzük magát a művet. Négy könyvre oszlik. Az első a byzáncai művészet eredetével s kezdeteivel foglalkozik, a következő három történeti sorrendben tárgyalja a byzáncai művészet első, második és harmadik aranykorát. Talán helyesebb lett volna aranykor helyett az egyszerűbb «virágzási kort» használni; három aranykor fölvétele egymásután könnyen félreértésre vezethet. Ő azért tárgyalja a hanyatlás és veszteglés korszakait is, de nem

külön, hanem mindig a közelebb eső virágzási korról kapcsolatban. Az egyes korszakokban azután együttesen s egymással szoros összefüggésben tárgyalja az összes művészeti ágakat, kivéve a numismatikát és sigillographiát, mint bizonyos tekintetben különálló disciplinákat, továbbá az üveg- és agyagiparművészetet, melyeket alig ismerünk. Harmonikus fejlődése egységében tünteti fel a byzánczi művészetet élete különböző korszakaiban. Az anyagnak ez az inkább történeti, mint systematikus szempontból való beosztása, mely a tudományos «kézikönyvekben» kissé szokatlan eljárás, igen szerencsés gondolat volt. Ily módon az egységes korszakleírásból vezetve le a különböző művészeti fajoknak rokon motívumoktól vezérelt alkotásait, nagy mértékben elősegítette helyes megértésüket s viszont az így nyert tanulságokat mindjárt az illető kor általános művelődése jellemének kidomborítására használhatta fel. Ezért, de meg azután azért is, mert Diehl a művészeti emlékek vizsgálatánál állandóan kiváló figyelemmel van a politikai, egyházi és művelődéstörténeti háttérre, joggal mondja előszavában, hogy műve inkább tekinthető a byzánczi művészet történetének, mint kézikönyvének. Valóban sok olyanról lemond a szerző, a mit épen egy «kézikönyv» erényei gyanánt szoktak tekinteni. Így nem törekszik teljességre a megmaradt emlékek felsorolásában, a középszerűeket, vagy kevésbbé értékeseket mellőzi, azokra fektet súlyt, melyek művészi vagy történeti szempontból becsesek. Nem lehetett tekintettel minden felmerült véleményre s gyakran nem is indokolhatta bővebben állásfoglalását, ámbar természetesen komoly megfontolás és alapos ok nélkül sohasem mond véleményt. Bibliographiai rovatai sem kimerítők ugyan, de azért nem mulasztja el a fontosabb munkákat az illető fejezetek elején összefoglalni s egyikre-másikra alkalomadtán még a tárgyalás közben is hivatkozni. Bibliographiai teljességre nem is volt szükség törekednie; a régebbi irodalmat a lehető legteljesebben és legpontosabban összeállította Krumbacher Irodalomtörténete II. kiadásának függelékében, az újabb művek pedig hasonló körültekintéssel vannak ismertetve a *Byzantinische Zeitschrift* repertoriumában. De ezek helyett gazdagon kárpótol a szöveg közé nyomtatott számos és kitűnő illusztrációval, melyek nagy gonddal vannak kiválogatva s meglepő ügyességgel reproducálva. Igen sok, eddig még kiadatlan felvétel van köztük. Szerző jól kiaknáztta a párisi École des Hautes Études több ezerre rúgó byzánczi collectióját, a miniatureökre nézve a Bibliothèque

Nationale és a Vatikán gazdag kéziratgyűjteményeit s egyes műemlékekről külön e célra a helyszínén is készítettett felvételeket. Ha tehát a mű berendezése és kiállítása némileg el is tér a kézikönyvek megszokott formájától, tagadhatatlanul nagy előnyei vannak s teljesen megfelel a célnak, amely nem lehet más, mint érdeklődést kelteni tárgya iránt s a dolgozni vágyóknak megadni minden kérdésben az első utbaigazítást.

Nem lehet feladatunk ez alkalommal e terjedelmes mű egyes részleteinek speciálisan művészettörténeti szempontból való, beható vizsgálata. E folyóirat olvasóit inkább az általános művelődéstörténeti tanulságok fogják érdekelni, illetve az a szerep, melyet Byzáncz a maga művészetével az egyetemes művelődéstörténetben vitt és az a hatás, amelyet a többi nemzetek művészetére tett. Úgy gondolom, nem végzek felesleges munkát, ha Diehl munkájának e tekintetben kimutatható eredményeit az alábbiakban összefoglalom.

A byzánczi művészet eredetét tekintve lényegében örököse és folytatója a klasszikus görög tradíciónak, de rendkívül sokat köszön az orientalis befolyásoknak. E két különböző szellem, két egymással versengő hagyomány egyesüléséből származik a byzánczi művészetnek mindvégig megtartott, legnevezetesebb jellemvonása: a képzelet szabad csapongásának s az ünnepélyes mozdulatlanságnak a vegyülete. Diehl erőlesen szembeszáll azzal a nézettel, mely sokáig uralkodó volt, hogy Róma domináló, sőt sok tekintetben exclusiv befolyására volna visszavezethető a keresztény művészet kialakulása nemcsak Nyugaton, hanem Keleten is. Igazat ad Strzygowskinak, ki a polemikus iratoknak egész sorozatával\* a Rómának tulajdonított szerepet egyenesen a Keletnek, a Kelet szellemétől áthatott hellénizmusnak vindikálja. Az utóbbi évek fölfedezései ugyanis megismertettek azzal a virágzó művészettel, mely a IV. és VI. század között Syriában, Egyiptomban s különösen a kisázsiai nagy hellénistikus városokban kifejlődött. Ebből fejlődik ki a byzánczi s ennek révén minden keresztény művészet. Ez a kéteti művészet nem volt mindenütt teljesen egyforma, hanem a különböző provinciákban más és más sajátosságai-  
val tűnt ki s más meg másféle tekintetben hatott Byzánczra is.

\* *Orient oder Rom* (Lipscse, 1901.), *Kleinasien ein Neuland der Kunstgeschichte* (Lipscse, 1903.), *Hellas in des Orients Umarmung* (München. 1902.).

Syriának köszöni a byzánczi művészet a miniature-festészetet, mely a syriai evangéliumos-könyvek képeire s Palestina leghíresebb templomainak mozaikjaira megy vissza. Ugy szintén syriai eredetű a domborművű s szoborszerű díszítés polychromiája, melyet a syriaiak is tulajdonkép Perzsiából s Mesopotámiából vettek kölcsön. Egyiptomból származik a díszítőművészet festői jellege s az ábrázolás realismusa, melyekben hamisítatlan klasszikus görög tradíciók is vannak. Az alexandriai művészek tele van idyllikus jelenetekkel s genre-képekkel s ezek innen behatoltak a byzánczi művészetbe is. A byzánczi építészet kialakulásában a kisázsiai stílus játszott a főszerepet, amelyben hellénistikus elemek vegyültek a Keletiekkel. Az épületek beosztása s főképp a kupolaszerkezet innen jött át. Mégis a byzánczi művészet kialakulásában a legfontosabb szerep magának a fővárosnak, Konstantinápoly-nak jut. Ez volt az az összeolvasztó műhely, hol a különböző befolyások találkoztak, kombinálódtak, egymással egyesültek. Ez a város a keleti izlés túlzásait elhagyva, az idegen elemeket hozzáidomította a görög szellemhez s klasszikus tradíciókhoz, melyekhez mindvégig hű maradt. Így a composita korinthusi oszlop-főt is a klasszikus művészettől vette át és fejlesztette tovább.

Az első virágzási kor (VI. sz.) meghozta az építészet főművét, az Aja Szofiát, melyben a byzánczi építészet fősajátossága, a kupola csodás szépséggel valósult meg s mely, mint építészeti műremek, egyetlen a maga nemében. Az épületek díszítésénél nagy mértékben érvényre jut a Keletről hozott mozaik, melynek kitűnő példányaikat ma is szemlélhetjük a ravennai templomokban. Kifejlődik a byzánczi stílus hivatalos és luxuriózus jellege. Az egyházi befolyás alatt bizonyos jelenségek kezdenek állandósulni s megmerevedni, de azért ez a művészet sohasem veszítette el kapcsolatát az élettel, a természettel s az antik korszak kedves tradícióival. Ezt legjobban az elefántcsontfaragványokon és a miniature-ökön lehet látni, melyek tiszta antik mintákat őriznek meg s illesztenek bele ügyesen az orientalis (syriai) művészet gazdag díszítésébe és ünnepélyes előkelőségébe. A biblia egyes könyveit e korban ugyanolyan stílusban illusztrálják, mint a hellénistikus korban az epikus költeményeket.

A második virágzási korban (IX—XIII. sz.) az építészet a régi csapásokon halad. Újításai közt legnevezetesebb, hogy a polychrom díszítést, mely eddig csak belül volt meg, most az épületek külsején is alkalmazzák. Vitás az ebben a korban keletkezett Néa

μονή, a görög kereszt alakú templom eredete. Strzygowski itt örmény befolyást vesz fel, de Diehl ezt tagadja. Szerinte úgy áll a dolog, hogy az örmények nem vették át tisztán a byzáncki művészetet, hanem a maguk orientális eredetű hagyományaiból is sokat adtak hozzá s az így keletkezett speciális jellegű művészetet azután továbbterjesztették Georgiában s Dél-Oroszországban. A IX. századtól kezdve nagy föllendülésnek indul a mozaik- és miniature-festészet, a selyemhímzés, elefántcsontfaragás, zománczozás. E művészetek legszebb példányaiban csaknem érintetlenül fennáll az antik hagyomány. Van bennük festőiség, mozgás, kifejezés, a kor életének megfigyelése, színérzék és színizlés. Igaz, hogy imitt-amott a keleti befolyás is okoz némi merevséget. A művészetnek ez az antikizáló iránya általános sajátosságát alkotja az egész szellemi életnek, így az irodalomnak is, mely az ókori remekművek buzgó gyűjtéséről és utánzásáról tanuskodik. A festészet többnyire az ókori mythológiából meríti tárgyát. A miniature-ökön a próféták úgy vannak ábrázolva, mint a régi szónokok, Krisztus úgy jelenik meg, mint Hades, vagy Apollo, a szűzanya, mint a régi sarkophagok gyászoló női alakja. A mozdulatok, a gestusok, a ruházat művészi rendezése, mely alól a test körvonalai előtűnnek, az antik szobrászat főműveit juttatják eszünkbe. A típusok is classikusok: egyenes orr, tágra nyílt szem, mély tekintet, harmonikus vonások. De emellett előfordulnak az életből merített s realistikusan megrajzolt alakok is, amelyek a kor divatját, viseletét, jellemző embertípusait juttatják kifejezésre.

A XIII—XVI. századok az utolsó virágzás kora. A konstantinápolyi Kahrié-dzsámi s az ókori Sparta közelében épült Mistra mozaikjai e művészet legtipikusabb alkotásai. Ezekben a hellénistikus kor öröksége még tisztábban, az orientalismus merevségeitől mintegy megszabadulva jelenik meg: a mozgás még élénkebb és igazabb, a lelki állapot kifejezése még gyöngédebb és derültebb, a színek még természetesebbek és változatosabbak, mint a megelőző korban. Ez az étellel teljes művészet egészen meglepte azokat a műtörténészeket, a kik szokva voltak ahhoz, hogy a byzáncki művészet alkotásaiban mindenütt csak megmerevedett formákat lássanak. Zavarukban nem is találtak erre más magyarázatot, mint azt, hogy itt tulajdonkép a primitív itáliai festészet hatásáról van szó, holott a dolog épen megfordítva áll, hiszen a XIII. században még Dél-Itália festményei teljesen görögök s

azok is maradnak egészen a XIV. század végéig. Diehl nagyon helyesen ezt az egész mozgalmat a byzánczi művészetnek önmagából, a maga legnemesebb hagyományaiból való újjászületésével magyarázza. A byzánczi művészet itt ugyanazon a fejlődésen megy át, mint a kor egész művelődésének iránya. Az irodalomban az archaismus akkor éri el tetőpontját nyelvben, stílusban, felfogásban s gondolkodásban egyaránt. A görög szellem önmagára eszmél az élethalálharcz e kétségbeesett napjaiban s eldobva mindazt, a mit századok folyamán az orientalis culturáktól vett át, erősebben és kizárólagosabban kapcsolja magát a classikus és hellénistikus kor eredeti görög forrásaihoz, mint valaha.

Diehl állandó figyelemmel van arra a nevezetes és régtől fogva vitatott «byzánczi kérdés»-re is, hogy milyen viszony van a byzánczi és nyugati művészet között a középkor folyamán, illetve milyen befolyást gyakorolt az előbbi az utóbbira. Bizonyos tartózkodással nyilatkozik erről a IV. és V. századokra vonatkozólag, miután itt még sok dolog homályban van. De elismeri, hogy jelentékeny befolyást gyakorolt a keleti civilisatio e korban is a nyugatra s e befolyás hatalmasan működött Itáliában, Afrikában és Galliában (Ravenna, Milano, Marseille, Trèves). Ez a befolyás a VI—IX. századok között még határozottabb. Róma a VII. században félig byzánczi város volt. Görög és syriai eredetű pápák kormányoznak benne. Byzánczi s keleti szerzetesek az arabok elől ide menekülnek. Behatolnak a görög szokások, az egyház elfogadja a görög ünnepeket s a görög szentek cultusát. A byzánczi művészek emigratiója a képháború alatt még fokozódik, a kik ekkor nem csupán Itáliát, hanem a germán és gall vidékeket is elárasztják.

Velük és általuk válik a byzánczi művészet irányító befolyásává a Nyugat különböző országaiban. Így keletkezik a Karoling-művészet is, melynek nemcsak miniature-jein, hanem monumentális épületein is világosan fel lehet ismerni a hellénistico-orientalis eredetet (Aachen, Germigny-les-Prés). Ugyanilyen irányító szerepet játszott Byzáncz a nyugati művészetben a IX—XII. századok folyamán is, amikor újból csak egész koloniái működnek a byzánczi művészeknek Itáliában, Német- és Franciaországban. A byzánczi kérdés tehát a középkor elejétől számítva egészen a XIII. századig határozottan a Kelet javára dől el s ha Diehl bizonyos fentartással mondja ki a döntést, ez csak az ő óvatosságát jellemzi, amelynél fogva a még

kiváncsnak és szükségesnek mutatkozó jövődöbeli kutatások elől nem akarja elzárni az utat.

Első sorban is meg kell állapítanunk, hogy azok a tanulságok, melyeket e könyvből a byzáncki művészet lényegére s fejlődésének irányaira nézve levonhatunk, teljesen összevágna azokkal, melyeket általában a byzáncki cultura egészére, különösebben pedig az irodalomtörténetre nézve nyertünk az eddigi kutatások alapján. «L'art byzantin n'est donc point, comme on le pense trop souvent, un art mortné, qui, après un fugitif éclat, s'est survécu en une longue et stérile décadence, c'est un art vivant, dont le développement suit une courbe logique, continue et progressive, et dont il faut, comme pour tout organisme vivant, étudier l'évolution et les transformations successifs» — mondja Diehl előszavában s szavai úgy hangzanak, mintha Krumbacher irodalomtörténetének bevezetésében olvasnánk, ahol az első erőlyes tiltakozás jutott kifejezésre a Byzáncz merevségéről s folytonos hanyatlásáról táplált előítéletekkel szemben. A byzáncki művészetben volt eredetiség és teremő erő; volt benne képesség arra, hogy a különböző orientális hatások elfogadása mellett is megőrizze a maga sajátos jellemét s ebből újabb és újabb formáit találja meg a művészi kifejezésnek, újabb és újabb irányait a művészi fejlődésnek. Ez a fejlődés pedig ugyanolyan törvények szerint történik, ugyanolyan korszakokra bomlik, mint az irodalomnál, vagy a művelődéstörténet bármely más ágánál. Diehl könyve a legerősebb bizonyítékokat hozza a byzáncki cultura szilárd egysége s nem kicsinyelhető alkotó képessége mellett. Fényesen igazolja, hogy azok az eredmények, melyeket e cultura jellemvonásaira nézve a művelődés egyéb területein derítettek fel a legújabb kutatások, a művészet történetében is a legteljesebb megerősítést nyerik.

Az egyetemes európai művelődéstörténetre nézve korszakos jelentőségű annak a nagyarányú és állandó hatásnak a kimutatása, melyet Byzáncz a nyugati népek művészetére tett. Ez nem egészen új dolog ugyan s bizonyára sokan vannak, a kik egyes, régóta ismert bizonyítékok alapján már előzőleg ebben a meggyőződésben éltek, de annyi bizonyos, hogy ezt a bonyolult kérdést még senkisé tárgyalta ily egyetemlegesen s ilyen nagy körültekintéssel, mint ő. Óvatos, az ellenvéleményeket mérlegelő, de határozott állásfoglalása Byzáncz mellett a teljes meggyőzés erejével hat. Tehát nem Rómában, hanem Byzánczban, illetve még

tovább menve a Kr. u. IV—VI. századokban kialakult hellenistico-orientalis művészetben kell keresnünk a keresztény művészetek csíráját. Byzáncz a forrása és irányítója a nyugateurópai népek művészetének majdnem olyan mértékben, mint a keleteurópaiaknak a középkor legnagyobb részében s ezen a területen valóban úgy tűnik fel a legújabb kutatások világításában, mint egész Európa szellemi vezére.

Mégis én e hatalmas mű sokoldalú eredményei között a legfontosabbnak és legmegragadóbbnak annak a szerepnek az egészen újszerű kidomborítását tartom, melyet a *görög* elem játszott a byzánczi művészet kialakulásában és fejlesztésében. Hogy a byzánczi művelődés, a régi keleti culturák hatalmas befolyása s az újonnan keletkezett római imperiumnak már kisebb, de még mindig elég jelentékeny hatása mellett is, gerinczét, zömét és lényegét tekintve mindvégig görög volt és maradt, hogy a byzánczi császárság *κατ' ἐξοχήν* görög nemzeti állam volt, arról én eddig is szilárdan meg voltam győződve úgy a Krumbacher és iskolája kutatásai, mint a saját tanulmányaim alapján. Diehl művészettörténete, mely ugyanerre a conclusióra jut, a legteljesebb elégtételt nyújthatja mindazoknak, akik e meggyőződést táplálták. Már a byzánczi művészet bölcsőjénél ott látjuk a tiszta antik hagyományokat Alexandria és a kisázsiai nagy hellenistikus centrumok közvetítésében. Majd jön Konstantinápoly, mely a keleti művészet elemeit átalakítja és hozzáidomítja a görög hagyományokhoz, melyeket csaknem érintetlenül fentart s a történet folyamán hovatovább, annál tisztábban és annál szélesebb arányokban juttat kifejezésre.

Az antik hagyományokhoz való ragaszkodás tartotta fenn benne az állandó kapcsolatot az élettel és természettel, ez óvta meg az orientalis művészetek grotesk túlzásaitól, a teljes megmerevedéstől és elhalástól, ez tette képessé arra, hogy a kedvezőtlen viszonyok között is újjá, meg újjá szülessen. Mennél inkább távozzunk időben az ókori görögségtől, ennek a görögségnek a szellemie csak annál erősebben és hamisítatlanabban jut érvényre a byzánczi művészetben s — hozzátehetjük — egész művelődése bonyodalmas szerkezetében is. A mit a miniature-ökben és mozaikképekben az antik típusok, mozdulatok, arczkifejezések és díszítőmotívumok fokozatos előtérbe nyomulásáról látunk, ugyanezt a jelenséget megfigyelhetjük a történetírásban is, ahol Psellos, Anna Komnena, Georgios Pachymeres, Nikephoros Gregoras és Laonikos



Chalkondyles szinte szabályos lépcsőfokok módjára jelzik az ókori stílus, módszer, felfogás és gondolkodás egyre hatalmasabb és egyre kíméletlenebb terjeszkedését. A byzánczi művelődéstörténet egész folyamata a görög szellem feltartózkodhatatlan, diadalmas előnyomulásáról tanúskodik. Ez egy nagy tisztulási folyamat volt, melyben a görögség szívós kitartással lassankint kiküszöbölte magából a vele erőszakosan összeházasított idegen elemeket s már-már azon a ponton volt, hogy eredeti tisztaságában új életet kezdjen, amikor a Kelet nyers ereje végzetes támadásával megfosztotta őt az önálló lét minden feltételétől.

A byzánczi művelődés története tehát azt mutatja, hogy az alkotó tényezők közül a görög elemek az idővel folyton növekednek, erőben és felfogásban folyton gyarapodnak, a többi (orientális és római) elemek pedig az előbbieik javára egyre csökkennek s tért veszítenek. Mit bizonyít ez? Azt, hogy a görög volt a byzánczi kultúra legfontosabb, legszívósabb, legéletrevalóbb eleme. Byzáncz kultúrája sokkal szorosabban kapcsolódik az ó-, illetve hellénistikus kori görög kulturához, mint akár a római, akár az orientális kulturákhoz. Ebből a nevezetes tényből döntő következtetést lehet levonni arra a ma még sokaktól vitatott kérdésre is, hogy az újonnan kialakult byzánczi philológiát minódon kellene elhelyezni a tudományok birodalmában, illetve a rokonszakok közül melyikkel lehetne szerves összefüggésbe hozni. A felelet csak egy lehet: határozottan annak a kultúrának a tudományával, melylyel Byzáncz mindvégig a legerősebb, válthatatlan kapcsolatban állott, t. i. az antik görög philológiával. Mindenki elismeri ugyanis, hogy a hellénistikus kor művelődése egyenes leszármazottja és törvényes örököse az ú. n. klasszikus görög kultúrának. De viszont azt sem tagadhatja senki, hogy ugyanilyen a viszony a hellénistikus és byzánczi kor között, mert hiszen az utóbbi kultúrájának minden lényeges eleme csirájában felfedezhető már a hellénistikus művelődésben. A három kor kultúrája tehát úgy függ össze egymással, mint a fa gyökere törzsével és koronájával. Elszakítani ezeket egymástól csak erőszakos beavatkozás utján lehetséges.\*

\* Vári Rezső más véleményen van. Az *Egyet. Phil. Közöny* 1911. évf. 783. lapján közölt polémikus megjegyzésében «óriási különbséget lát az ókori és a keresztény görög élet megnyilvánulásai között». Szerinte «a keresztény görög embernek nyelvén kívül több köze

De befejezem amúgy is hosszúra nyúlt ismertetésemet, melynek kivételesen nagy terjedelmét mentse ki az a körülmény, hogy itt egy minden tekintetben ritka értékű műről van szó. Ritka úgy belső értékénél s külső kiállításánál fogva, mint várható hatása s azon jelentőség tekintetében is, melyet meggyőződéseim szerint a tudomány előbbrevitelének szolgálatában majdan nyerni fog. Nem a legutolsó érdeme lesz ennek a könyvnek, hogy nagy mértékben hozzá fog járulni annak a jó véleménynek a megszilárdításához és terjesztéséhez, amelyet más oldalról jövő tanulságok alapján alkottak maguknak az elfogulatlan szemlélők a byzanci művelődés mivolta, értéke és jelentősége felől.

(Debreczen,)

DARKÓ JENŐ.

van a latinizált Nyugathoz s a görögséggel szomszédos népek kultúréletéhez, mint a régi görög világhoz: azaz római philologia s a civilizált Nyugat modern intézményeinek ismerete nélkül meg sem érthetjük társadalmi és individuális életnyilvánulatait. Nézetem szerint egyik megjegyzése sem helyes. Igaz ugyan, hogy a kereszténység felvétele különbséget alkot ókori görög és byzanci kultúra között s ez, amennyiben a sémi monotheismusból indul ki, nem görög, hanem orientális eredetű. De ezt Byzáncz nem fogadta el a maga eredeti mivoltában — amint azt Vári is nagyon jól tudja, — hanem összeolvasztotta a pogány görög vallás és cultus elemeivel (szentháromság, szentek és mártírok cultusa, pogány mythosoknak keresztény legendákká való átalakítása stb.), úgy hogy az egyesülésben jelentőség dolgában a görög elemek semmivel sem maradnak el a keletiek mögött. «Óriási» különbségről tehát a két kultúra között ezen az alapon sem szabad beszélni. De viszont nem csupán a nyelvben, hanem az irodalomban és művészetben is a lehető leg-szorosabb kapcsok fűzik Byzánczot az antik görög culturához, a mint erről Krumbacher és Diehl alapvető munkáiból bárki meggyőződhetik. A latinizált Nyugat e területeken vajmi keveset adott a byzanciáknak, ellenben annál többet kapott — Byzáncztól. A dolog tehát körülbelül épen megfordítva áll, mint a hogyan Vári gondolja, azaz a keresztény görög embernek nyelvén kívül az irodalomban és művészetben is sokkal, de sokkal több «köze» van a régi görög világhoz, mint a latinizált Nyugathoz.

**Dante Alighieri.** His Life and Works. By *Paget Toynbee*. With sixteen Illustrations. Fourth Edition, revised and considerably enlarged. London, 1911. Kis 8-rét, XI--316 lap.

Az olasz középkor két kimagasló alakja : Assisi-i Szent Ferencz és Alighieri Dante már jó pár évtized óta s azt lehet mondani, ma is változatlanul *divatban* vannak. Életkörülményeiknek, műveiknek, a későbbi nemzedékekre való hatásuknak bűvárlatával a többé-kevésbbé iskolázott elmék egész serege foglalkozik s Európa- és Amerika-szerte egyre-másra létesülnek irodalmi társulatok, melyeknek tagjai a Szent Ferencz- és Dante-cultus terjesztését tűzték célul maguk elé. Alig van hét, hogy a német és francia, de kivált az olasz és angol folyóiratok francziskánus-cikkekkkel vagy Dante-tanulmányokkal ne kedveskednének olvasóiknak, a róluk szóló önálló munkák pedig szinte tömegesen lepik el a könyvpiacot.

Ahogy e sorokat írom, éppen a londoni Methuen-czég Szent Ferencz- és Dante-publikációi állanak garmadával asztalomon.<sup>1</sup> Legfrissebb közöttük a Paget Toynbee Dante-biographiájának *negyedik* kiadása. Tetszetős kötet, mely 1900-ban látott először napvilágot s Balsamo Crivelli tanár 1908-ban a harmadik kiadását fordította olaszra.<sup>2</sup>

A három első kiadás az életrajzi adatok pontos földolgozása mellett a Sovrano Poeta műveit szembeszökően csekély figyelemre méltatta s tartalmi áttekintésüket majdnem teljesen elhanyagolta. Konstatálom, hogy a negyedik kiadás ez érezhető hiányt sikeresen és szerencsés arányossággal pótolta.

Elismerés szerzőnek a források alapos tájékozottsággal való megválasztásáért és az összehordott anyag mesteri csoportosításáért. Valamint Dante-szótárában nem ambicionálta,<sup>3</sup> úgy Dante-

<sup>1</sup> A. M. Stoddart: *Francis of Assisi*. — W. Heywood: *The Little Flowers of St. Francis*. — Lonsdale Ragg: *Dante and his Italy*. — Paget Toynbee: *Dante in English Literature from Chaucer to Cary*. — *La Commedia di Dante*. The Italian Text edited by P. Toynbee. — *The Divine Comedy of Dante Alighieri*. Translated by H. F. Cary. Edited by Paget Toynbee. — Paget Toynbee: *Dante Alighieri*.

<sup>2</sup> Paget Toynbee: *Dante Alighieri*. Traduzione dall'inglese ed appendice bibliografica di Gustavo Balsamo-Crivelli. Torino, 1908.

<sup>3</sup> A Dictionary of Proper Names and Notable Matters in the Works of Dante. By Paget Toynbee. Oxford, 1898.

biographiájában sem hajszolja az eredetiséget. Szívesen és sokat idéz, kerüli a meddő vitatkozást s tárgyilagos nyugalommal halad megbízható szerzők nyomdokain.

Így, mikor a guelf- és ghibellin-harcok történetét, a két párt firenzei szereplését vázolja, folyton Giovanni Villanit beszél-teti. A szorosan biographikus fejezetekben is sűrűn hivatkozik reá s főként — Boccaccióra.

Csodálatos, hogy Boccaccio *Vita di Dante*-jének tekintélye újabban mennyire emelkedik! A dantisták nemrég még kórus-ban ócsárolták s szavahihetőségét a Dekameron novelláinak szintájára süllyesztették, holott ma már sokan vannak, kik két-séges állításait is arany-igazságokként értékelik.

Magam, bárhogya kedvelem ezt a szorgos utánjárással készült kegyeletes munkát, a Dante Beatricejére vonatkozó tanításában megnyugodni nem tudok.

Beatrice alakja a *Vita nuova*-ból, a *Convivio*-ból és a *Com-media*-ból liliomtiszta leányzóként, érintetlen szerelmes hajadon-ként sugárzik felém.

Kinek igazi kilétét a költő oly mystikus homályba takarta; kinek halálát annyi könyhullatással gyászolta; kivel csupa-láng-képzeletében az égi sphaerákon át csillagról csillagra egész az Isten trónjának zsámolyáig röppent: az a szépséges, angyali Beatrice beata — akár mint erősítgesse Boccaccio — nem volt, nem lehetett azonos személy Portinari Bicevel, a Simone dei Bardi bankár korán elhunyt feleségével.

Még Pietronak, Dante fiának tanuskodása s a XIII. és XIV. századnak a miénktől annyira eltérő szokásai sem győznek meg az ellenkezőről. Alighieri lelki világa, életfölfogása különbözött a provençal költőkétől; Beatriceje más volt, mint a Laurák, a Fiammetták és a troubadourok bálványozott hölgyei.

Mily fzléstelenség lett volna, hogy Beatrice férjes asszony létére tegyen szemrehányást Dantenek hűtlenségéért (Purg. XXX, 124. sqq.), vagy hogy Dante egy esküdt ura oldalán idegen férfiúért hevülő hitvest magasztosítson föl Mária után a legdicsebb keresztény női ideállá! Az ily asszonykától a Boldogságos Szűz énekese, a szigorú erkölcsű Szent Bernát bizonyára nem fogadott volna el megbízatást. (Par. XXXI. 65. sqq.)

A Beatrice-probléma bővebb kifejtése azonban nem ide tartozik. Érintettem, mert röviden jelezni kívántam, hogy Toynbee e kérdésben is Boccacciót követi. Eljárása annál kevésbbé lep

meg, mert látom, hogy Michele Scherillo, ki valamikor keményen hadakozott Boccaccio ellen, szintén a hagyományos Portinari Bice lovagjává szegődött.<sup>1</sup>

Szerző a Dante-művek tartalmi elemzését részint a saját, részint a W. W. Jackson, J. Bryce és A. Howell tömör fogalmazásában közli. Ennek utána öt függelékot csatol könyvéhez: az Alighieriek családfáját, Frate Ilario levelének angol fordítását, Seymour Kirkup néhány, a Giotto-festette Dante-arckép fölfedezésére vonatkozó levelének kivonatát, a XIV—XVI. századbeli kommentárok időrendi táblázatát és a Dante-életrajzok bibliographiáját. Az illusztrációk során a Withworth Wallis birminghami múzeum-igazgató tulajdonában levő Dante-szobor photographiája ezúttal került először nyilvánosságra. A *Dante's house in Florence* című illusztráció ma már elavult, amennyiben Dante firenzei házat és a vele szomszédos épületeket a Via Dante Alighieri és a Via Santa Margherita sarkán épen az idén Tognetti mérnök tervei szerint átalakították.<sup>2</sup> A Torrigiani-féle Dante-maszkot ábrázoló kép aláírása sem felel meg a valóságnak. A nevezett maszkot ugyanis nem az Uffiziben, hanem a Bargello-ban őrzik.

Végül még egy kifogás. A Giovanni Serravalle latin nyelvű magyarázatos Commedia-fordításáról Toynbee azt mondja, hogy három teljes kéziratát ismerjük: «Three complete MSS. of Serravalle's work are known; one of these is in the Vatican, another in the British Museum, and a third in the Escorial.» (p. 224.) A három ismert Serravalle-kódex közül azonban csak a vatikáni teljes. A british-múzeumi ép úgy csonka, mint a mi egri Serravalle-kódexünk. Az Escorial latin Dante-kódexéről pedig A. Farinelli, kire szerző hivatkozik, tévesen gondolta, hogy a Serravalle munkáját tartalmazza.<sup>3</sup> Számbeli kiigazításra szorul tehát az az állítás is, hogy összesen *négy* Serravalle-kódexről van tudomásunk: «of this work four MSS. are known.» (p. 277.)

Egyebekben csak dicsérettel nyilatkozhatom Paget Toynbee

<sup>1</sup> *La Vita Nuova di Dante*. Per cura di Michele Scherillo. Milano, 1911. p. 297. sqq.

<sup>2</sup> G. L. Passerini: *Minutaglie Dantesche*. Città di Castello, 1911. p. 214.

<sup>3</sup> A. Farinelli: *Appunti su Dante in Ispagna nell'età media*. Torino, 1905. p. 70.

könyvéről, mely jelenlegi átdolgozott és kibővített alakjában egyike a legjobb, leghasználhatóbb Dante-compendiumoknak. Olvasása nemcsak laikusoknak, de a Dante világában járatos szakembereknek is ajánlható.

KAPOSÍ JÓZSEF.

**Felice, Tocco: La quistione della povertà nel secolo XIV. secondo nuovi documenti** [Nuova Biblioteca di Letteratura, Storia ed Arte diretta da Francesco Torraca, V.]. Napoli, 1910. Francesco Perrella editore. Tipografia Angelo Trani. 8. r. XI, 311 lap. Ára 5 lira.

A kereszténység történetében a szegénység kérdése kezdettől fogva élénken foglalkoztatja az elméket. Szegénységben született és élt Jézus Krisztus, az evangéliumi vallás isteni megalapítója; szegény sorból válogatta ki apostolait, a kik az apostoli szegénység hirdetőivé és megvalósítóivá lettek. Az engedelmesség és tisztaság mellett az evangéliumi tanács szellemében mindenkor a tökéletes szegénység vezet s visz az eszményképhez, a melyben a keresztény élet a legmagasabb tökéletességben ragyog felénk. Az evangéliumi tanács követése, a mely Isten buzgó szolgálatában lemond az egyéni akaratról, a házasságról és a tulajdonról, a keresztény élet magaslata, a mely azonban nem maga a kereszténység. A szerzetesi élet, a mely a világtól teljes visszavonultságban a krisztusi eszmény elérésére törekszik, nem azonosítható a kereszténységgel, a melynek csak egyik, noha legfenségesebb része.

A szegénység jegyében keletkeztek az első egyházak. De megváltozott a helyzet, a mikor gazdagok és hatalmasok léptek az egyház kebelébe s a kereszténység a római birodalom államvallásává lett: vagyon és fény áradtak a keresztény vallásra s szolgálaira. A középkori hűbérrendszer pedig a püspököket és apátokat valóságos fejedelmekké tette, kiknek megválasztásában az egyházi érdekek nem mindig érvényesültek. Aggódó lelkek kételkedni kezdtek, vajon az apostoli szegénység elve és szelleme megvan-e még a gazdagságban és hatalomban uszó egyház gyermekeinél. A katharok, arnaldisták, patarénok és a lyoni szegények megtörték e gondolatot és az egyházon kívül keresték az igazi kereszténységet. Ezekkel szemben a XIII. század legkiválóbb egyházi férfiai, assisi szent Ferencz, a szeretet vallásá-

nak szolgálatában lángolva, a krisztusi és apostoli szegénységet az egyházon belül és az egyházzal összhangban kelti új életre, a mely áldást hint és vigaszt oszt a hívő emberek millióira.

Az assisi poverello új rendje szokatlan gyorsasággal terjedt, sőt mintájára alakult a többi kolduló szerzetesrend és szegénységi szabályát maga szent Domonkos később előírta saját rendjének is. A ferenczesek és dómések eleinte egymással békés egyetértésben éltek; közösnek tartották azt a durva támadást, a melyet a kolduló szerzetesek ellen a felébredt irigység intézett nemcsak a régibb szerzetesrendek, hanem a világi papság és egyetemek részéről is. Legszenvedélyesebb volt a nyílt ellenségek között St. Amouri Vilmos párisi tanár, a ki 1256-ban *De periculis novissimorum temporum* című iratában, melyet IV. Sándor pápa kárhoztatott, a kolduló szerzeteseket a farizeusokhoz s írástudókhoz hasonlította és kétségbe vonta, hogy az üdvösség útján járnak és alkalmasok az igehirdetés s gyóntatás elvégzésére. A hóbortos állításokat a dömés Aquinói szent Tamás és a ferenczes szent Bonaventura döntötték halomra, a kik mellé a közvélemény csatlakozott.

A külső támadásoknál sokkal veszedelmesebbek voltak szent Ferencz rendjére a belső viszályok, a melyek századokon át tartó surlódások után a XVI. század elején az V. lateráni egyetemes zsinat engedelmével a rendet conventualisokra és observansokra tagolták szét. Alig tette közzé reguláját szent Ferencz, a rendben kétféle irányzat bontakozott ki: a szigorúbb, a mely a feltétlen. abszolút szegénységet hirdette és az alapító szent példáját egészen követni akarta; az enyhébb ellenben, a melyet először Cortonai Illés képviselt, a szegénységre vonatkozólag a szabályzat megváltoztatására törekedett. Pápai szózatok és döntények, főleg a III. Miklós pápa által 1279-ben kiadott «Exiit» kezdetű bulla, meg akarták szüntetni a belső villongásokat, noha többnyire az enyhébb felfogásnak engedtek.

A szegénység kérdése csakhamar szembe állította egymással a ferenczeseket és dóméseket. Maga Aquinói szent Tamás megváltoztatta *Summa theologicájában* nézetét a szegénységről és hirdette, hogy a közös tulajdonról nem szükséges lemondaniok. Az anyagi doktor felfogása a dömésrend hivatalos tana lett. E rendnek tagja volt a későbbi canterburyi érsek, Kildwarby Róbert, a ki külön iratban védelmezte rendjének tanítását a szegénység fogalmáról. Az érdekes munka ugyan elveszett; de tar-

talmát ismerjük abból a feleletből, a melyet az érsekségben utóda s azelőtt szent Ferencz rendjének tagja, Peckham János írt. Tocco e vitairatot a firenzei Laurenziana biblioteca két példányából közli (174—275 ll.), a melyből világosan látjuk, hogy a ferencziek, főleg a spiritualisok szerint, kiket Olivi Péter János irányított, nem elégséges a tiszta szándék az evangéliumi szegénység megőrzésére. A cselekedet feleljen meg a gondolatnak, és semmiféle tulajdont nem szabad megengedniök sem az egyeknek, sem a közösben. Az élethez szükséges dolgokat el lehet s kell fogadniök, de nem szabad azokat gyűjteni s halmozni. A használat is legyen szegényes.

Az így felújított szegénységi vitának történetét megírta Miklós minorita: *Chronicon de gestis contra Fraticellos*, a melyet első ízben Mansi közölt Baluze, *Miscellanea*, III. függelékében. Nem kevésbbé fontos az a másik forrás, a mely azon legkiválóbb bibornokok, püspökök és theologusok íratait tartalmazza, a kiknek véleményét kikérte XXII. János pápa, mielőtt 1323. november 12-ikén kibocsátotta «Cum inter nonnullos» kezdetű rendeletét, a mely szerint eretnokségbe esik, a ki tagadja, hogy Krisztusnak tulajdona lett volna akár sajátjakép, akár közösben. Ezen dogmatikus kijelentést megelőző vélemények gyűjteménye két kéziratban maradt fenn. Az egyik codexet a velencei Marciana bibliotecában, a másikat pedig a vatikániban fedezte fel Tocco, a ki az utóbbit vette közlésének alapjául, mert ebből másolták a XV. században a velenceit.

A codex öt részre oszlik: az első kettőben a ferenczesek fel fogásának kedvező iratok vannak egybegyűjtve, az utolsó háromban pedig az ellenkezők.

Tocco röviden ismerteti nemcsak az egyes részekben foglalt vélemények tartalmát, hanem a megkérdezettek életrajzi adatait is, a kik a XIV. század elejének kimagasló egyházi férfiai (13—51. ll.). Köztük van Colonna Péter bibornok, a kit VIII. Bonifác pápa kiközösített és azután 1305-ben V. Kelemen pápa nevezett ki újból bibornokká. Da Todi Jacopone egykori barátja a már Raynald által közzétett véleményében épen nem osztja a ferenczes túlzók nézetét. A codexnek csak második és harmadik részét (105a—146b) teszi közzé Tocco egészében (51—173 ll.). A középkori világnézet és főleg a sokat vitatott kérdés teljes megvilágítása végezt kívánatos lett volna, ha e különben érdekes kiadvány értékét az elhagyott részek közkinccsé tétele is fokozza.



A kérdést természeténél fogva a Szentírásnak kellett volna eldöntenie a szentatyák egybehangzó magyarázata alapján, s mégis a véleményeknek scholastikus módszerben előadott kifejtései főképp a római és kánonjog szabványain épülnek fel. Irneriusnak vélekedését többre becsülik Szent Ágoston magyarázatánál. A minoriták, hogy az abszolút szegénységben evangéliumi tökéletességet vitathassanak, az emberi társadalomnak legelső szervezetét olyannak tüntették fel, a hol az emberek a természeti törvények alatt állanak, nem ismerik az enyémeket s tiedet és nem csizakodnak jogaik érvényesítése miatt. Ezen áldásos állapot azonban veszendőbe ment az eredendő bűn következtében. A jog, főleg a tulajdonjog a bűn gyümölcse. Mivel Jézus a bűntől váltotta meg az emberiséget, oly szeretettörvényt hozott, a mely a tulajdonnak megkülönböztetéseit és a jogköveteléseket kárhoztatja. A ki e törvényt követi, felveszi az ősi egyszerűséget és egyúttal visszatér a régi ártatlanság és tisztaság állapotához. A mint abszolút a szegénység, abszolútnak kell lennie a tisztaságnak is, mint azt a nyugati egyház mindig elismerte. A ki tehát e módon Jézus példájára a gazdagságoktól eltávolodik, családainkól is kiválik; megtiltja, hogy az igazi követők alakítsanak saját külön családot a hívekétől, a kik valódi testvéreink. E szerint a kereszténység hadat izen a családnak és a polgári társadalomnak; az igazi keresztény csak az, a ki a világban élve, a világtól, a mennyire lehetséges, mind jobban eltávolodik.

Az ily téves tanok ellen, a melyek a jog és társadalom alapjait felforgatják, tiltakoztak a bibornokok és püspökök nagyrészt s különösen azok, a kik életüket nemcsak az egyházi, hanem a polgári jog tanulmányozásának szentelték, felemelték kárhóztató szavukat a történeti fejlődés kerékkötői ellen. A vita hevében még a higgadtabbak is elvesztették nyugodtságukat, szenvedélyességre hajoltak főképen a ferenczesek védelmezői közül Vitali és Della Torre bibornokok, a kik megtámadták a tulajdonjognak gyökereit. A középkori askétaságnak túltengése jelenik meg ebben az irányzatban, a mely szent Ferencz csodás intézményének eredeti céljától eltérve, az embereket nem a szeretet gondolatában egyesíteni, hanem a gyűlöletnek mérgével széttagolni akarta.

A szegénység vitájába beleszólt az Avignonban élő Da Casale Ubertino, a ki később szent Ferencz rendjéből átlépett a benczések közé. Véleményét, a mely a ferenczesek és dömések

homlokegyenest ellenkező felfogása között a közvetítő aranyhidat keresi, már közölte Baluze, de hibás évszámmal, keletkezését 1330-ra tette. Tocco teljes joggal javítja ki okleveles bizonyság alapján 1322-re. Da Casale a helyett, hogy az ellentétes irányzat harczosait kibékitette volna, mindkét fél neheztelését zúdította magára, sőt a pápa előtt is kegyvesztetté lett (276—283 ll.).

A pápától és curiájától felszólított egyházi férfiakon kívül elmondta s megírta nézetét a szegénységről Anjou Róbert szicíliai király, a ki épen a kérdés tárgyalásának idején érkezett Avignonba, mielőtt XXII. János pápa kibocsátotta decretálisát. Mivel nincs semmi nyoma, hogy a pápa kérte fel a királyt véleményadásra, Róbert bizonyára magától készítette terjedelmes értekezését. Buzdításai és kísérletei azonban az ellentétek kiegyenlítésére eredménytelenek maradtak: a «Cum inter non-nullos» kezdetű bulla ünnepélyes formában megjelent. A király mindazonáltal udvarával együtt még XII. Benedek pápasága alatt is védte a spiritualisok ügyét, a mikor Trinci Paoluccio ferenczesnek tett engedmények folytán a nagy hullámokat vert szegénységi kérdés visszatért eredeti medrébe: assisi szent Ferencz rendjében az observansok és conventualisok vitatkoztak róla (284—306. ll.).

Noha Eubel és Holzapfel, a Ferencz-rendnek történetírói, XXII. János pápának 1323. november hó 12-iki bulláját kommentárjaikban megvilágítani igyekeztek és az *Ateneo Veneto* 1887-ben ismertette a velencei kódexet. Tocco nagy hálára kötelezte kitartó lelkesedéssel kiadott munkájával mindazokat, a kik a középkor egyházi mozgalmait iránt érdeklődnek.

LUKCSICS JÓZSEF.

**Gabriel Hanotaux** de l'Académie française. *Jeanne d'Arc*. Paris, Hachette et Cie. 1911. 4—r. XIII + 421 + IX l. [számos fametszettel].

Jeanne d'Arc, az orléans-i hősnő végzete, hogy öt századdal halála után sem jutott még a történelem elfogulatlan ítélőszéke elé. Életének legkimerítőbb forrásából, a pöriratokból \* merítenek

\* Quicherat J.: *Procès de condamnation et de réhabilitation de Jeanne d'Arc*. öt k. Paris, 1841—1849. [Wien. Kais. u. k. Hofb. 400,002. B.]

a realista és idealista, a collectiv és individualis történetírás hívei s mindegyik másképp magyarázza a tényeket. Anatole France<sup>1</sup> öntudatlanul eltorzította a valót; ellenmondásait és tévedéseit Andrew Lang<sup>2</sup> fedte fel és egy önálló művében a történeti igazság megközelítésére törekedett. A tényeket buzgó történetírók folyton kutatják, amiről a folyóiratok<sup>3</sup> cikkei tanuskodnak. Önálló munkákban sincs hiány, Dunand<sup>4</sup> és Desjardins<sup>5</sup> francia történetírók könyvein kívül az angol Quincey<sup>6</sup> is megjelent fordításban.

Hanotaux nem akart új tudományos munkát írni, hanem az összes kutatások és a kor történetének alapján saját álláspontját és felfogását jelöli meg ötödfélszáz lapos könyvében. *Je n'ai pas choisi le sujet, il m'a choisi* (Préf. I), e szavakkal magyarázza a mű keletkezését, de hozzáteszi, hogy nemzeti czélt akar vele szolgálni: egyetértést és összhangot teremteni a közvéleményben, a mit Jeanne d'Arc történetének vonzóerejével tart megvalósíthatónak. A hívők és hitetlenek, a hit és ész vitáját hallja s az utóbbiak szavát azzal szeretné elnémítani, hogy az ész postulatumai a hitet feltételezik (124. l.). Ebben a szerző idealismusa nyilvánul. Történetírói módszerére a még elvégzendő kutatások körének kijelöléséből következtetünk (VI). Jeanne d'Arc megismerésére át kellene kutatni az olasz levéltárakat, főképp a vatikánit, az angol, skót, burgundiai forrásműveket. Burgundia története, melyet Lille, Dijon, Bruxelles, Paris és Bécs könyvtárainak kiaknázásával kellene megírni, adná meg a lorrain-i leány történeti szereplésének kulcsát. Ebben a környezet, a *milieu* túlbecsülése mutatkozik és a szerző Richelieu<sup>7</sup> történetét hasonló felfogással kezdte megírni: nem is jutott 1624-en túl három megjelent kötetében és azokban árnyékként tűnik fel néhol Richelieu a XVII. századi Franciaország és az 1614-iki Paris rajzának hátterén.

<sup>1</sup> A. France: *Jeanne d'Arc*. Két k. Paris, 1908.

<sup>2</sup> A. Lang: *The Maid of France*. London, 1902.

<sup>3</sup> Champion (Le Moyen Age 1910), Maleissye (Revue des Deux Mondes 1911, febr. I), Sepet (Revue des Questions hist. 1910).

<sup>4</sup> Ph. A. Dunand: *Jeanne d'Arc et sa mission*. Paris, 1909.

<sup>5</sup> Abbé Desjardins: *La vie de Jeanne d'Arc*. Paris, 1910.

<sup>6</sup> Th. Quincey: *Jeanne d'Arc*. (Ét. du comte Gérard de Conlades). Paris, 1909.

<sup>7</sup> Hanotaux G.: *Richelieu*. Három k. 1893—1903.

A legtávolabb eső tények kapcsolata és hatása tagadhatatlan, de azok halmozása az egyén tetteit meg nem világítja, hanem homályba borítja. A francia kortörténeti és a nemzetközi események hatásának túlbecsülése politikai íróra vall. A művet a nemzeti szellemen kívül a politikai felfogás jellemzi és a szerző iránya ellentétes A. France egyéni és pszichológiai felfogásával.

A rövidre fogott életrajz (*Simple histoire de Jeanne d'Arc* 3—38. l.) új adatot nem tartalmaz. A szerző egyéni felfogása, apologetikus iránya a második könyvben nyilatkozik (*Les quatre mystères de la vie de Jeanne d'Arc* 41—347 l.), mely több részletben előzetesen egy folyóirat<sup>1</sup> hasábjain jelent meg. Négy mozzanatot emel ki a hősnő életéből: a fejlődést, a hivatást, az elhagyatást és az elítéltetést. Mindegyikben csodás elemet talál és ennek kifejezésében néha túlzásba esik. A szerző ezzel kiélezi a közte és a racionalista A. France között levő ellentétet. A regényíró a leány vallásos ihlettségét papok tudatos tanításából magyarázza és ezt több bírálója<sup>2</sup> csáfolta. A történetíró Jeanne d'Arc anyjának, *la Ramée*-nek zárandokútját Le Puy-be, összeköttetését a koldusrendekkel (63, 64., l.) tartja az egyházi sugallat forrásának és így azt a leány anyjától örökölte (72. l.). A. France ellenmondást lát a hősnő szavaiban és azok tanuságát kétségbevonja, a mit bírálói ellene fordítottak. H. minden kijelentését igazságnak veszi és egy paradoxonnal jellemzi: *elle est naturellement surnaturelle* (96. l.). Még be nem teljesült jóslataira is van mentő szava: *elle n'a pu durer le temps nécessaire ou qu'on a mal compris* (105. l.). A csodatételben való hitet nem igyekezett felkelteni, mert pörében e pontról nem szívesen nyilatkozott (106. l.), csak szűz voltával hivatkozott (150. l.), mert a tisztaság ártatlanságának erős bizonyítéka volt a boszorkányság vádjával szemben. A szerző álláspontját elfogadva bővebb megokolást kíván utolsó sikertelen hadi tette és tragikus halála. A kor romlottságában, a politikai csel-szövésekben látja okát. VII-dik Károly elfordult megmentőjétől, mert az Richemontnak fogta pártját. Az irigység vetett neki gáncsot, erről tanuskodnék Regnault de Chartres egyik levele (212. l. 1. jegyzet.) De a Compiègne-nél szenvedett kudarcznak

<sup>1</sup> *Revue des deux Mondes* LVII, 1910, 241—284 és ff.

<sup>2</sup> Monod, *Rev. hist.* XCVIII. 412; Lang, *La Jeanne d'Arc de M. A. France*, Paris, 1909. 48. l.

messzemenő hatása volt : Jeanne bátorította a várost kitartásra és ez volt kiindulópontja a sikeres felmentő hadjáratnak (230. l.). Elhagyatásában tűnik ki nemes egyénisége (235. l.). Haláláért az egész kor felelős, de elsősorban az ítéletet kimondó papság és a Sorbonne. A szerző a rouen-i perben szereplő minden bírónak egyéniségét jellemzi, arczképét megfesti, közli is képből és ez a könyv becsét növeli. Pierre Cauchon szereplését (271—277. l.) se ismertük eddig eléggé és még a legutóbbi congressuson<sup>1</sup> is közöltek új adatot élete végéről. Thomas Courcelles-t sem jellemzi eléggé A. France szellemes ötlete, amely a királyt megbélyegző ítélet egyik szerzőjét, mint VII. Károlyt dicsőítő szónokot lépteti fel ; a szerző egy lapon találóbb képét festi (289. l.). Kétségbe vonja, hogy a szűz halála előtt vallomását visszavonta volna (313. l.) és ebben osztozik Maleissye<sup>2</sup> nézetében. Nem írta alá az elébe tartott lapot és az a pöriratok közt többé nem tűnt fel. Az ítéletet két évtizeddel utóbb jogosan semmisítették meg, mert arra egynél több ok volt, a mint U. Chevalier<sup>3</sup> kimutatta.

Jeanne d'Arc fellépését a kor szelleme magyarázza, tragikus haláláért százada felelős ; de rövid pályafutása nemzetének történetére nagy hatással volt. A szerző talán néhol túlzásba esik ; történetírói módszeréből folyik, hogy egyéni jellemkép körébe szorít oly tényeket, melyek csak az egész kor történetéből érthetők. Az angolok viasszorítása az orléans-i hősnő felléptének következménye (158. l.). Ezzel megszűnt Burgundia felsőbbbsége és a belga veszedelem nem szakadt Franciaországra (169. l.). Anglia gyengülése után a római kuria diplomata módon Franciaország pártjára szegődött (366. l.). De túlságos messze lát a jövőbe, a ki Jeanne-ban a Sorbonne hatalmának megdöntőjét és a scholasztika ellenségét (286. l.), az egyház reformálásának előharczosát<sup>4</sup> (345. l.), az oligarcha-uralom leverőjét és a rendezett társadalom helyreállítóját (330. l.) sejti. Emléke eszményképpé tisztulva népe életében ma is ható tényező, de csak

<sup>1</sup> Engelhardt közlése Rouen-ban 1911 jún. 7. (tettét nem bánta meg, Lisieux erődtítését építette).

<sup>2</sup> *Revue des deux Mondes* 1911 febr. 1.

<sup>3</sup> U. Chevalier : *L'Abjuration de Jeanne d'Arc*, 1902, 32—34. l.

<sup>4</sup> *Dieu premier servi!* Jeanne d'Arc e szavai felvetik az egyházi tekintély kérdését.

ily értelemben mondhatjuk a renaissance angyalának, az új rend hirnökének, jobb, szabadabb emberi kor hirdetőjének (421. l.).

A harmadik könyv (*Vie de Jeanne d'Arc après sa mort* 351—421. l.) a költői, művészi és történeti hagyomány fejlődését vázolja. A legenda alakulását csak néhány odavetett adat festi. A feltámadásában való hitet már Windecke krónikájában olvassuk (359. l.); az ál-Jeanne-nal újabban foglalkozott egy német történetíró.<sup>1</sup> A legrégibb Jeanne d'Arc-ra vonatkozó színmű az *Orléans-i mysterium*, a melyet a szerző történeti forrásnak kész tekinteni (187. l. 1. j. és 397. l.). Schiller drámájáról (407. l.) túlságos kemény ítéletet mond, mert Chapelain eposával egy sorba nem tehetjük Voltaire győztes ellenfelét.

A történeti irodalom áttekintése a költőinél gazdagabb, habár nem kimerítő. Voltaire-t, a történetírót már Chateaubriand találóan jellemezte (408. l.). A francia írókon kívül németek és angolok foglalkoztak behatóbban Jeanne d'Arc történetével, sőt a szerző Dragomiroff<sup>2</sup> orosz tábornok könyvét is idézi.

Jeanne d'Arc egyéniségének jellemzésében a történetírók egy csapáson haladnak: úgy Petit-Dutaillis,<sup>3</sup> mint A. Lang a szerzővel abban egyetértenek, hogy hazafiasság, vallásosság, tisztaság, bátorság, kitartás és önfeláldozás voltak alapvonásai. Vallásos rajongása nem betegségből fakadt, hanem az átlagosnál intenzívebb lelki életből folyt és ez gyakran a jövőbe pillantó tekintetét megélesítette. Hasonló rajongás vezeti a tudomány nagy harczosait és áldozatait, a kik a láthatatlanba és a jövőbe vetett hit nélkül újat nem teremtettek volna. Jeanne egyénisége nem rejtély; megértjük, a mennyire öt századra visszatekintő történet-felfogásunk megérthetővé teszi. De rejtélyes marad váratlan megjelenésének a tömegre tett varázshatása és az ennek útján néhány év alatt elért mélyreható eredmény. A tömeg lelkének rugói, titkos akaratának megnyilvánulásai a jelenben is nehezen érthető, a múltban pedig kiszámíthatatlan tényezők. Látjuk hogyan alkotnak vagy rombolnak, de a tudomány alapján meg nem értjük. Erre a megoldhatlan problémára utal a szerző könyve és ennek felvetése egyik kiváló érdeme.

KARL LAJOS.

<sup>1</sup> Prutz A. *Die falsche Jungfrau von Orléans* (1436—1457) Sitzb. d. bayr. Ak. W. Ph. h. Kl. 10, 1911.

<sup>2</sup> Dragomiroff: *Jeanne d'Arc*. Paris, 1899.

<sup>3</sup> Lavissee, *Histoire de France*, IV. k. 2. f.

**Le règne de Richelieu (1617—1642.) D'après des documents originaux par Émile Roca.** Paris, 1906. Perrin et Cie. VIII+364. l.

A mű címében szinte hivalkodóan kiemelt ígéret, hogy a szerző eredeti források alapján ismerteti Richelieu korát, alkalmas arra, hogy kelleténél nagyobb várakozást keltsen a munka értékére nézve. Roca művének azonban van alcíme is, amely viszont már eleve is némi gyanút kelthet: «Le grand siècle intime.» Ez egy kissé azokra a munkákra emlékeztet, amelyek a történet nagy alakjait «pongyolában» mutatják be.

Csakugyan azt olvassuk már a Comte de Nionhoz intézett ajánlásban, hogy a szerző «ellentétben a komoly történetíróval», arra vállalkozott, hogy a nagy történeti alakokat 'intim vonásokkal jellemezze, s életüket arról az oldalról világítsa meg, amely gyakran meglepően kevésbé van harmóniában azzal a szereppel, melyet a világ színpadán játszottak. Ámbár így a szerző munkáját már eleve maga is az anekdotikus feldolgozások körébe utalja, az új források használásának ígérete a «komoly történetíró» érdeklődését is felkeltheti a mű iránt.

Ezek az új források a jórészt máig is kiadatlan chansonok, az egykorú satirikus versek és hízog apologiák, melyeknek szerzői többnyire az ismeretlenség homályába burkolóztak.

A chansonoknak forrásokul való felhasználása magától értetődően a legnagyobb óvatosságot követeli. Hogy milyen módon keletkeztek és milyen célzattal íródtak e gúnyos költemények, arra nézve maga Roca kitünő bizonyosságot idéz Gaston herceg leányának Mémoiresjaiból: «Büszkeségem annyira meg volt sértve, hogy haragomban, hogy megboszúljam magam, elénekeltam az összes chansonokat, amelyeket csak tudtam a kardinális és unokahúga ellen.»\* Képzeltető, hogy milyenek voltak azok a chansonok, melyeket a megsértett hercegnő haragja csillapításául énekelt.

A kor felfogása különben is nagyon romlott és lasciv volt, a mi a chansonok hangján fokozott mértékben látszik meg. Épen azért még az ilyen, anekdotikus munkában is sokkal jobban meg kellett volna válogatni a felhasználható anyagot, mint a szerző tette, ki sokszor azt a látszatot kelti, mintha szándékosan adna

\* 29. l.

szemelvényeket, még pedig jó bőven, a legtrágárabb hangú versekből is.<sup>1</sup>

Jegyezzük meg, hogy a chansonok mellett a mémoires-irodalmat is bőven használja a szerző, mint pl. Abbé de Choisyt, Saint-Simont stb., sőt az utóbbival többször polemizál is.<sup>2</sup>

Egészben ő maga sincs nagyra munkájának történeti értékét illetőleg. Tanulmányát többször is «történeti igények nélkül valónak és pusztá curiositásból keletkezettnek» mondja, melyben túlnyomóak az «apró, s a komoly történetíróhoz nem méltó részletek».<sup>3</sup> Valóban elmond sok olyan apróságot és anekdotát, melynek semmi köze a tárgyhoz s felhozását igazán csak a curiositás magyarázza.<sup>4</sup> Amellett azt a sok szereplő személyt, kiket a nagy bibornok környezetéből felvonultat, mint Richelieu rokonait, barátait vagy ellenfeleit, sokszor nagyon is felületesen, csak silhouette-szerűen jellemzi. Pedig egyik-másik ugyancsak megérdemelné, hogy bővebben s behatóbban ismerkedjünk meg velük, mint pl. Mazarini, vagy József atya, a «szürke Eminencia». A jelentéktelenebb, de érdekesebb mellékalakokkal sokkal bővebben foglalkozik, mint pl. a szellemes nagy kópéval, Boissierrel. Általában a munka csak nyert volna, ha úgy a fele elmarad, elsősorban a *chronique scandaleuse*-ízű IV. fejezet. (*Le cardinal et les femmes*.)

Mindez természetesen semmikép sem okolná meg azt, hogy Roca könyvével ezen a helyen foglalkozzunk, ha nem volnának a műnek az érintetteknel jobb, sőt határozottan értékes tulajdonságai is.

Annyit mindenesetre el kell ismerni a műről, hogy egészben véve elevenebbé teszi a képet, melyet a nagy bibornokról a «komoly történetírás» állít elénk, bár természetesen a kép ezáltal sokban el is torzul. Közelebb jutunk a nem egyszer egész Európa sorát irányító ember jelleméhez. Megismerjük azokat az intim vonásokat, melyek a nagy politika-követelte tettetés miatt jól rejtve maradtak Richelieu lelkében. Ezek közül a vonások közül különösen kiemelkedik Roca jellemzésében az, hogy a kardi-

<sup>1</sup> V. ö. a 24., 33., 93., 205., 254. l. stb.

<sup>2</sup> Pl. a 44. l.

<sup>3</sup> 161. l. «Les menus détails, indignes du grave historien.»

<sup>4</sup> Ilyen pl. a sok közül Condé hg. születése a börtönben.



nális igazán, őszintén szerette azokat, kiktől magát szeretve hitte. Az udvari intrikákkal foglalkozó V. fejezet sok apró-cseprő adatával élénken tárja elénk azt az erőt és ügyességet, melylyel Richèlieu mindenható állását az örökös áskálódásokkal szemben mindvégig meg tudta tartani s azt a nagy befolyást, melyet az őt voltaképp gyűlölő királyra gyakorolni képes volt. Ezek az apró vonások sokszor élénkebben mutatják az egyéniség erejét, mint akár a nagy politikában elért sikerek.

Sok érdekeset tudunk meg annak bizonyítására, hogy az államintéző politika fordulatai sokszor mily kicsinyes, személyi okokon múlnak.\* Sok történeti jelentőségű esemény kulcsát megtaláljuk az udvari intrikákban.

A XIII. Lajosról adott jellemzés is, bár csupa aprólékos vonásból van összerakva, mégis elég eleven s megérteti Richelieu jelentőségét a mindig unatkozó, és csak a vadászat, zene s pepecselő kézimunka iránt érdeklődő, sokszor szeszélyes király mellett.

A kardinális halálát a mémoiresok nyomán beszéli el, jó jellemző erővel. Richelieu utolsó napjaiban is államügyekkel foglalkozott s rajta volt, hogy az udvart megtisztítsa az ő szemében gyanús és vele ellenlábás személyektől. Utolsó kijelentése, melyet halálos ágyán a gyóntató lelkésznek tett, hogy «Nem volt más ellenségem, mint a kik az államnak is ellenségei» — jellemző a nagy bibornokra, s ellenemond annak a sok ráfogásnak, mely önzést és gyűlölködést keresett jelleme alapjául.

Általában, ha adatait Roca ügyes előadó képessége mellett több gonddal s a curiosításra törekvés helyett inkább a «komoly történetíróhoz méltóbban» dolgozta volna fel, akkor munkája igen sokat nyer értékben, bár az érdekességet és tanulságot így sem lehet tőle elvitatni.

SZENTPÉTERY IMRE.

**Hírszolgálat a XVII. század elején.** A Lamperter-féle kézirat ujság ismertetése. Írta *Wagner Vilmos*. Kolozsvár, 1911. 8r. 105 lap. Ára 2 korona.

Mikor 1883-ban a Pesti Napló azt írta, hogy *Európa első hírlapírója* Carolus János volt, ki Strassburgban 1609-ben alapított lapot, egy aradi lapban helyreigazítás végett megjegyez-

\* L. pl. a «Les dupes» cz. szakaszt. 180. skk.

tem, hogy az aradi kaszinónak egyébként igen elhanyagolt könyvtárában egy ívrétű kétkötetes irodalmi kincs van, mely tábláján ezt a címet viseli: «Crispin. *Lamperter's* handschriftl. Original Zeitung an Jeremiam Pistorium von Augsburg verschickt 1598. 1699. (helyesebben 1599.) 1608. 1609. 1610. 1611. 1612. 1613. 1614. 1615. 1616. 1617. 1618.» Tehát tizenhárom évfolyamnak a töredéke. *Lamperter Zeitungja* kéziratos ujság; egykorú, sőt régibb, mint az első francia nouvelles à la main, melynek csak verses prospektusa ismeretes 1609-ből, maga a legrégebb kéziratos példány azonban csak 1645-ből való, mikor már nyomtatott hírlap is volt. Nyomtatvány Carolus német hírlapja is, melynek 1609. évi teljes évfolyamát a heidelbergi egyetemi könyvtár őrzi. «E szerint — jegyeztem meg már huszonnyolcz esztendeje — az első megnevezett német journalista (bár a német hírlapírás ennél is régibb eredetű) *Lamperter Krispin* volna, kinek történeti tekintetben rendkívül becses hírlevelezését eredeti példányban az aradi kaszinó őrzi.»

Egyes adatait felhasználtam ugyan, de magam nem foglalkozhatván vele részletesen, kikölcsönöztem történelmi seminariumom részére. Ennek egyik tagja, *Wagner Vilmos*, most külön tanulmányban ismerteti ezt a becses gyűjteményt, mely két ívrétű kötetben 1452 + 1750 oldalt foglal magában.

*Wagner* ezzel egy ismeretlen ujságvállalatnak s több hírlapírónak és kiadónak emlékeztétét vezette be a német hírlapírás történetébe. Annál érdemesebb munkát végzett, mert nagyon becses adalékot szolgáltatott ahhoz is, milyen volt a hírszolgálat hazánkban a harminczéves háború küszöbén?

*Pistorius* Jeremiás, Lajos Fülöp, majd Vilmos Farkas pfalz-neuenburgi fejedelemnek a bécsi és prágai császári udvarnál levő követe vállalkozott arra, hogy más városokon kívül Pozsony városát is eredeti ujsághirekkel lássa el. Levelezőket tartott Európa különböző városaiban, de maga is megírta a császári udvarnál szerzett értesüléseit, a melyeket *Kessler Márton*, majd *Maurach* Lukács és *Schremster* János pozsonyi polgármestereknek hetenkint elég pontosan elküldött. Több tudósítóval, mondhatni: hírlapíróval állt összeköttetésben. Így egy *W. M.* jegyű ismeretlenül kívül *Wagner* Ágosttal (1598—9?) s a frankfurti ujságírók közül *Egenolph Emmelle* és *Johann von den Birghden*-nel. Tudósításait egyszerre több irtoknak is diktálta s Pozsonyba, Kölnbe, Augsburgba, sőt más előfizetőknek is elküldte. 1616-ban

egy cím nélküli nyomtatott német ujságot is mellékel, mely talán az 1609-ben alapított augsburgi lapnak 1616. évi 18. száma.

Nem ugyan levelezésének körére nézve (mert ebben W. M. felülmulta), hanem tudósításainak számát és értékét tekintve Pistorius ujságközzető-vállalatának legjelentékenyebb tagja *Lamperter* Krispin, a kinek nevével azonban ebben az ujságban csak 1613 április 27-én találkozunk először. Úgy látszik, akkor vette át az augsburgi hírek szerkesztését és kiadását.

A mint Wagner Vilmos az augsburgi levéltárnak s részben magának az ujságnak adataiból kiderítette, *Lamperter*, egy augsburgi kath. tanító fia, Augsburgban 1570-ben született. Szülővárosában scriptor, majd postamester lett s 1618-ban halt meg. Mint postamester, a nagyforgalmú, hírneves kereskedő-városban könnyen szerezhetett friss híreket, a miket ujságlevelekben hozott forgalomba. Pistorius rendszeresen, minden szombaton, kapta tőle a híreket, a melyeket azután kerülő úton, a bécsi *Hötzenpüchler* Tóbiás kereskedő útján küldött Pozsonyba. Minden ujságtudósítónak vagy frott ujságnak megvolt a maga meghatározott vidéke, a honnan tudósításokkal látta el megbízóit. előfizetőit. Megismerkedünk a szállítás módjával, időtartamával s látjuk, hogy a tudósítások a lehető legváltozatosabbak voltak. mert politikai, udvari, katonai, kereskedelmi és vegyes közleményeket foglaltak magukban. Sőt ezeknek az frott ujságoknak *mellékleteik* is voltak, olyan másolatok, a melyek néha szószerint hozták egyes fejedelmek, hadvezérek leveleit s az országgyűlési iratokat. A *Lamperter*-féle gyűjteményben 54 ilyen melléklet maradt meg. Wagner példával bizonyítja, hogy ezek a másolatok nem mindig egyeztek az eredetiekkel, tehát nem elég megbízhatók. Olykor egyszerűen nyomtatványokat másoltak le; pl. egy Münchenben 1608-ban kiadott «borzasztó, de igaz történetet» arról, hogy Ludovicus de Torre jezsuita Madridban 1607 október 14-én hogyan űzött ki egy férjes asszonyból egy egész légió ördögöt. Mellékletül szolgált 1611-ben egy száz példányban készült astrológiai jóslás is, mely az 1610—1623. évi eseményeket jövendölte meg.

Nagyon közel állnak az ujságírás módjához a gyűjteményben levő *relatíck*, a mostani vezércikkeknek ősei. Már azért is fontosak, mert a névtelen vagy álnevű írók a censura megkerülésével fejthették ki nézeteiket, vagy közölhették egy-egy esemény hű leírását. Ebben a gyűjteményében hét ilyen relatio van.

Politikai tekintetben legfontosabb köztük a német-római császár választásáról szóló vitatkozás (1612), mely kilencz vetélytárssal szemben Mátyás király megválasztása mellett korteskedett, de úgy, hogy melléje Miksa főherceget válaszsák meg német királynak (trónörökösnek). Időszerű ma is a cseh országgyűlésnek 1615. szeptemberében a cseh nemzeti nyelv védelmére hozott határozata, mely a cseh nyelv uralmát akarta biztosítani az államban és társadalomban.

A gyűjteményt kiegészíti 54 *magánlevél*, melyet Pistorius és munkatársai a pozsonyiakhoz vállalatuk érdekében írtak és két *tartalomjegyzék*, a melyet a XVIII. században a gyűjtemény darabjairól valaki nem-igen pontosan készített.

Wagner csak előmunkálatnak tekinti dolgozatát s a tartalom értékesítését máskorra hagyja; de ezzel az előmunkálattal is teljes elismerést érdemel, mert új fejezettel, becses adatokkal gyarapította a magyar hírszolgálat történetét. Valóban, itt volna az ideje, hogy ennek megiratásáról maguk a hírlapírók gondoskodjanak.

MÁRKI SÁNDOR.

**Tecklenburg, Adolf. Die Entwicklung des Wahlrechts in Frankreich seit 1789.** Tübingen (J. C. B. Mohr), 1911. 8° XIV+264 l.

Alig van korunknak fontosabb és nehezebben megoldható problémája, mint a választójog megfelelő szabályozása. Szerte, a művelt világ majd minden államában, éles küzdelem folyik ama kérdés körül, hogy kik ruháztassanak fel szavazati joggal, azaz kikre bizassék végső elemzésben a nemzet sorsának intézése. Mert igaz ugyan, hogy legegyszerűbb megoldás az általános, egyenlő választójog volna és kétségkívül erre vezet a fejlődés természetes útja is; de az a kóros állapot, melyet az általános választójog még eddig mindenütt, főképen pedig legclassikusabb hazájában: Franciaországban előidézett, minden érvelésnél világosabban bizonyítja, hogy a nemzet megfelelő értelmi és erkölcsi fejlettsége nélkül az általános választójog a nemzeti élet egységes és cél tudatos irányítása helyett a társadalom legnagyobb, de egyúttal legműveletlenebb osztályának az államra szabaddításával alapjaiban támadja meg az állami létet.

Ebből a szempontból legtöbb tanulsággal a francia választójog története szolgál. Az általános választójog eszméje ugyan az

angol forradalomban merül fel először, de konkrét formát legkorábban Franciaországban ölt. A grande nation-ra nem ok nélkül szokás úgy tekinteni, mint a mely nemcsak eszméket termel, de ki is próbálja önmagán azok gyakorlati hatásait.

Napjainkban, a midőn nálunk is küszöbön áll a választójog reformja, különösebb érdeklődésre tarthat számot Tecklenburgnak a francia választójog történetét ismertető műve. Typikus német munka, az átlagos német tudományos irodalom szokásos jó és gyöngé oldalával. Nagy szorgalommal és alapossággal dolgozik, fölkeresi a nehezebben hozzáférhető forrásokat is, a jelenlegi reformmozgalmak irányáról és eszközeiről pedig magától e mozgalmak vezetőjétől: Benoist-tól kér felvilágosítást, de másfelől a választójog fejlődésének egyes mozzanatait nem tudja a kellő történeti háttérbe beállítani, azonkívül erős elméleti hajlamainál fogva még a legegyszerűbb gyakorlati jelentőségű kérdésnek is csak az elméleti vonatkozásait látja, a mi nem ritkán a világosság rovására esik.

A mi a részleteket illeti, mintegy bevezetésül a választási elv fejlődésére vet rövid visszapillantást. E kérdés annyiban fontos, mert míg kezdetleges culturfokon csupán az egyhangúlag hozott határozatot tekintették érvényesnek, addig az idők folyamán lassanként elegendőnek veszik a túlnyomó és nyilvánvaló, sőt újabban a viszonylagos többség állásfoglalását is, korunkban pedig már erős áramlat küzd a kisebbség politikai érvényesülése mellett is.

Ezek után a választójog szerepét ismerteti a forradalom előtti Franciaországban. Az Európaszerte kifejlődött rendi alkotmány Franciaországban sem volt ismeretlen, de a fejlődésnek útját vágja az absolutismus. 1614-től kezdve nem hivatnak többé egybe a birodalmi rendek egészen a forradalomnak estéjéig, 1788-ig. Ekkor azonban már az États Généraux elavult intézménye többé nem volt képes megfelelni sem rendeltetésének, sem a megváltozott korszellem igényeinek. Ezt a nagy változást az irodalom jelzi először, melynek Rousseau a vezéralakja.

1789 május 4-én összeülnek a birodalmi rendek, melyek hat héttel utóbb egységes nemzetgyűléssé alakulnak át. A harmadik rend most már valóban azzá lett, a mivé Sieyès nézete szerint lennie kellett, t. i. mindenné. Lényegében már ez is forradalmi lépés volt, mert a király akarata ellen ment végbe. Ugyanazon

év augusztus 26-án törvénybe iktatják az emberi alapjogokat. Figyelemre méltó azonban, hogy az emberi egyenlőséggel nem mondták ki az általános választójogot is. Maga a polgárság is vonakodott ettől, mert a proletáriátusban veszélyes elemet látott. Jellemző Sieyès álláspontja. Szerinte kétféle polgár van: aktív és passzív, a mi annyit jelent, hogy a személy és tulajdon védelme mindenkit megillet, de a polgári jogok csak azoknak adhatók meg, a kik a közintézmények fentartásához hozzájárulnak. Hogy mennyire nem tartották még akkoriban az emberi alapjogokból folyónak az általános választójogot, arra nézve leg többet mond az 1789 december 22-iki ideiglenes választótörvény, melynek tárgyalásánál még mindössze csak öt képviselő — köztük Robespierre — kívánta az általános választójogot.

Közben azonban a Bastille bevétel (1789 július 14-én) megadja az első lökést az általános választójoghoz, melynek ügyét különben is felszínen tartotta Rousseau *«Contrat social»*-ja. A párisi csöcselék «ezzel az okos és hősiess tetteivel» egyszerre fölemelkedni látszott a «nép» méltóságára. A jogaikért küzdők sorába olyan férfiak is beállottak most már, mint Desmoulins. Condorcet. Az 1792 augusztus 11-iki törvény a nemzeti konvent megválasztásáról pedig valósággal megteremti az általános, egyenlő választójogot.

Ezen épül fel Condorcet 1793 február 15/16-iki alkotmánytervezete is és ennek mintájára készült a Hérault de Séchellessé javaslat is, melyet a konvent az országban kiütött lázongások miatt 1793 június 25-én sietve el is fogadott. E törvény ugyan nem lépett életbe, de azért érdemes megemlíteni azt az intézkedését, mely a választók tetszésére bízta, vajon nyíltan, vagy titkosan akarnak-e szavazni.

Az általános választójog alapján egybeült konvent rémuralmának megszűntével a directorium új alkotmánytervezetet dolgozott ki, mely meglehetősen megszorította a választójogot s a választhatóságot is szigorúbb feltételekhez kötötte. Ezt az alkotmányt általános népszavazattal 1795 augusztus 22-én el is fogadták.

Ugyancsak általános népszavazattal iktatták törvénybe Napoleon alkotmánytervezetét 1799 december 13-án, mely már csak látszatát tartotta fenn az alkotmányosságnak, a népsouverainitásnak. A választójog ugyan megmaradt általánosnak, de az eljárásnak körülményes módja megfosztotta azt minden jelentő-

ségtől. Az alkotmányosságnak ezt a halvány látszatát is megszüntette Napoleon császársága.

Napoleon bukása után 1814 június 4-én XVIII. Lajos alatt újra szabályoztatott a választójog. 300 franknyi census és 30 éves korhatár volt feltétele a választójognak és 1000 frank, valamint 40 év a választhatóságnak. E szigorú census hatását még fokozták az 1817. és az 1820. évi választójogi törvények, mely utóbbi úgyszólván a nagybirtokosság kezébe juttatta a törvényhozást.

X. Károly bukásával azonban revisió alá kerül a választójog is. 1831 április 19-én létrejön az új választójogi törvény, mely lényegesen mérsékelte a censust. De az általános választójogra ekkor még komolyan senki sem gondolt. Még 1847-ben is így érvelt Guizot az általános választójog ellen: «enrichissez-vous par le travail et vous deviendrez électeurs».

A közvélemény azonban folyton fokozódó erővel kívánta a reformot főleg az ú. n. reformbanketteken. Egy ily bankettnek betiltása vezetett az 1848 február 24-iki forradalomhoz is. A királynak le kellett köszönnie s az ideiglenes kormány proklamálta a köztársaságot. Ennek a kormánynak márczius 16-iki proklamációja kimondja többek közt, hogy «l'élection appartient à tous sans exception. A dater de cette loi, il n'y a plus de prolétaires en France. Il n'y a pas un citoyen qui puisse dire à l'autre: Tu es plus souverain que moi.» A választhatóságot 25, a választójog elnyerését pedig 21 évhez és hat hónapi helybenlakáshoz kötötték.

Az 1850 május 31-iki törvény a hat hónapi helybenlakás kötelezettségét három évre emelte fel és kizárta a választójogból azokat, a kik bizonyos bűncselekmények miatt elítéltettek. Ez intézkedések következtében a választók száma kilencz millióról egyszerre hat millióra apadt, a mi nagy elégtelenséget támasztott. Ezt az elégtelenséget ügyesen kihasználta Lajos Napoleon, ki 1848 deczember 16. óta köztársasági elnök volt. 1851 deczember 2-án fölsozlatta a parlamentet és helyreállította az általános választójogot. A népszavazás az ő javára dőlt el és előbb 1852 január 14-én 10 évre elnökké, majd 1852 november 21/22-én császárrá választatott.

III. Napoleon bukása után az 1849. évi választótörvény alapján ült össze a parlament. 1875-ben keltek azok az alkotmánytörvények, melyek némi módosításokkal jelenleg is hatályban vannak. A mai parlamenti viszonyokra jellemző, hogy a

városokban a jelölt legtöbbször ügyvéd, a vidéken pedig orvos, vagy állatorvos, a ki mindent megígér, a mit tőle kérnek. Azonkívül a vesztegetés sem ritka.

Ez a sivár parlamenti helyzet és ebből folyólag a radikálizmus legszélsőbb árnyalatainak szinte korlátlan érvényesülése súlyosan nehezednek az egész francia közéletre. Nem csoda tehát, hogy e bajok okaival és orvoslásuk módjaival foglalkoznak mai napság az ország legkiválóbb államférfiai és tudósai. És közben egyre erősebbé válik az a meggyőződés, hogy a választójog reformja a legsürgősebb teendő.

Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban szerzőnk nagy gondossággal és részletességgel ismerteti a választójog terén fölmerült elméleteket kezdve Rousseautól egészen Benoist érdekes, de szerfölött mesterkélt elméletéig. Tárgya iránt érzett meleg szeretettel mélyed el e nehéz problémákba, melyek kétségkívül az államtudományok legfontosabb kérdései közé tartoznak.

Közelebből is érint azonban bennünket a francia szellem egyes kitűnő képviselőinek véleménye a plurális szavazati jogról, mely e választójogi rendszerre nézve sokkal kedvezőbb, mint azt az általános választójog tipikus hazájáról feltételezhetnők. Egy Leroy Beaulieu, Picot, Duguít egyaránt elfogadhatónak tartják, mert — a mint az utóbbi mondja — «az egyenlőség a szavazati jogban ellentmond az egyenlőség alapelvének.»

A könyv utolsó harmadában szerző az arányos választójogot tárgyalja, melynek megvalósítása — úgy látszik — első lépése lesz a franciaországi reformtörekvéseknek.

Vajon fog-e az általános választójog kinövésein segíteni az arányos szavazati rendszer, mely lényegében a szerző szerint is csak továbbfejlesztése a választási eljárásnak, természetesen más kérdés, de magában véve is korszakos lesz az a tény, hogy íme a nagy és szabad Franciaország megreformálja a sokáig bálványként tekintett általános választójogot.

Mi pedig hálásak lehetünk a szerzőnek, hogy a francia szellemi életnek e legújabb értékes termékeit összefoglalva hozzá férhetőbbé tette számunkra.

NAGY MIKLÓS.



# FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

(1909.)

## Elmélet.

«*Psychologie und Verstehen*» czímen *Spranger E.* (*Historische Zeitschrift* 552.) annak a psychologióának természetét jellemzi, mely a történetírói munkának többé-kevésbbé tudatos eszköze. Megkülönböztetni és elhatárolni igyekszik e történetírói psychológiát a szakszerű értelemben vett elemző lélektan tudományától, melynek eredményei és módszere meglehetősen közömbösek a történetírásra. Itt nem elemi tünemények leírásáról és vizsgálatáról van szó, hanem *totális* — egyéni és socialis — lelki constellatiókba való beleélésről (Einfühlen), magunkravezetkezés útján való megértésükről és értékösszefüggéseik felismeréséről. Mindebben az eljárásban sok a művészi elem, a miért is azt a sokat hánytorgatott kérdést: művészet-e vagy tudomány a történet, oly értelemben dönti el *Spranger*, hogy a kettő között mintegy a középutat kell megtalálnia. (Ugyane tárgyról bővebben *Spranger: Die Grundlagen der Gesch. wissenschaft*, Berlin, 1905.)

Nem érdektelen adat ma, az összehasonlító történettudomány kialakulása korában, hogy egy kevésbbé ismert 18. századi finn tudós, *H. G. Porthan* folkloristikus munkáiban — mint *Schybergson M. S.* a *Historische Vierteljahrschrift* 354. és köv. lapjain (*H. G. Porthan, ein Vertreter der vergleichenden Geschichtsforschung im 18. Jahrhundert*) kimutatja — már az összehasonlító módszer alkalmazásával találkozunk.

«*Hippokrates milieu-elmélete*» czímmel érdekes tanulmányt közöl a *Budapesti Szemle* 393. és 394. füzete *Hornyánszky Gyula* tollából. A tanulmány érdekessége a mi szempontunkból első sorban abban áll, hogy szerző a milieu-elmélet néven ismert

történetbölcséleti gondolatoknak sokkal messzebb, a görög philosophusokig, főleg pedig Hippokratesig nyúló genealogiáját rajzolja meg, mint a melyet eddig ismertünk, vagy a milyenre gondolnánk ma, midőn ez elnevezéssel és fogalommal közönségesen csak Taine nevét hozzuk kapcsolatba. Kevésbé méltányoljuk már Herdert is, ki pedig itt a francia philosophussal egyenlő jelentőségű gondolkozó s a ki egyébként közvetlenül ismerte és tanulmányozta azt a görög művet, Hippokratesnek «a szelekről, vizekről és hegyekről» szóló tanulmányát, melyet Hornyánszky, mint a «milieu-elmélet» alapgondolatainak első határozott kifejtőjét mutat be. Ismerteti és méltatja Hippokratesnek a szelek, a földrajzi fekvés, az évszak-változások stb. hatásáról kifejtett nézeteit, e hatásoknak nemcsak orvostani, de anthropologiai és faji magyarázatát, továbbá az ázsiai és európai népek jellege között vont azon párhuzamot, melylyel Hippokrates elméletét illusztrálni igyekszik. Minthogy Hippokrates gondolkörének az ókorban nagy hatása volt, milieu-elméleti fejtegetéseinek is megtaláljuk nyomait Platónnál, Aristotelesnél, Polybiosnál, Poseidoniosnál és Ptolemaiosnál, majd pedig a renaissance-szal új hatásképességet nyervén, Bodinus történetphilosophiáját termékenyítik meg. Innen azután Montesquieu-n és Comte-on keresztül egészen Taine-ig nyomozható a hippokratesi eszmék filiatíója.

MADZSAR IMRE.

**Könyvek:** *Nordau Max*, Der Sinn der Geschichte. Berlin, Duncker. V. 475 l. 6 M. — *Schlosser Fr. Chr.*, Weltgeschichte. Neu durchgesehen u. ergänzt von *Osk. Jäger* u. *Fr. Wolff*. 20 köt. 27. kiad. (1—3. Ókor, 4—8. Középkor, 9—15. Újkor, 16—19. Legújabb kor, 20. Register.) Berlin, Neufeld. Ára 10 kötetben 50 M. — *Weber Georg*, Lehr- und Handbuch der Weltgeschichte. 21. kiadás. Átdolgozta többek közreműködésével *Baldamus A.* 1. Band: Altertum; 4. Band: Neueste Zeit. Lipcse, Engelmann. 1909. 611 és 877 l. à 6 M. *Ergänzungsband. Register und Stammbäume.* (U. o. 159 l. 2 M.) — *Márki Sándor* Világtörténelem. Budapest, Athenæum. 1909. (és 1910.) 2 köt. 704 és 695 l. à 24 kor. — *Hertslet W. L.*, Der Treppenzitz der Weltgeschichte. Geschichtliche Irrtümer, Entstellungen und Erfindungen. 7. jav. és bőv. kiadás *Helmolt*-tól. Berlin, Haude-Spener. VIII. 540 l. 5 M. — *Reinach S.*, Orpheus. Histoire générale des religions. Paris, Picard. 610 l. 6 Fr. —

*Guyau M.*, A vallás sociológiája. Ford. *Rudas László*. Bpest, Athenäum. 383 l. 11 kor. — *Halke H.*, Handwörterbuch der Münzkunde und ihrer Hilfswissenschaften. Berlin, Reimer. VI. 396 l. 9 M. — *Friedensburg Ferd.*, Die Münze in der Kulturgeschichte. Berlin, Weidmann. VIII. 241 l. 6 M. — *Davies A. C. F.*, A complete Guide to Heraldry. London. 660 l. 14 M. 20. — *Schwarz T.*, Die Entwicklung des Kriegsschiffsbaues vom Altertum bis zur Neuzeit. I. (Evező- és vitorlášhajók 1840-ig.) Lipcse, Göschen. 144 l. M. 0-80. — *Stenzel Alfr.*, Seekriegsgeschichte. II. köt. (Kr. e. 400-tól Kr. u. 1600-ig.) Átdolgozta *Kirchhoff Herm.* altengernagy. 13 csatatervrajzzal. XVIII. és 321. l. Hannover. Hahn. 15 M. — *Goeler v. Ravensberg, Friedr.*, Grundriss der Kunstgeschichte (A porosz közoktatásügyi minis-ter megbízásából). Ein Hülfsbuch für Studierende. 3. kiad. Átdolgozta *Schmid Max*. I. fele: *Altertum und Mittelalter*. Berlin, Duncker 1909/10. 288 l. 4 M.

### Ókor.

*Czebe Gyula* (*Az athéni társadalom Alkiphron leveleiben*. Egy. Phil. Közlöny. 188—197., 251—257., 354—373. l.) kimutatja, hogy Alkiphron levelei a Kr. e. 4-ik századbéli athéni társadalmat leginkább a vígjátékok alapján rajzolják és azért e tekintetben forrásul alig használhatók.

*Mess A.* (*Die Hellenika von Oxyrrhynchos und die Berichte Xenophons und Diodors. Rhein, Museum f. Phil.* 235—243. l.) az oxyrrhynchosi papyros adatait Agesilausnak 395-iki hadjáratairól összehasonlítja Xenophon adataival; abból következtetést von Xenophon írói módszerére és kimutatja, hogy Diodor felhasználta azt a munkát, melyből töredékek maradtak ránk az oxyrrhynchosi leletben.<sup>1</sup>

*Christensen Henrik* (*Alexander der Grosse bei den Römischen Dichtern. N. Jahrbücher f. d. kl. Altert., Gesch. u. d. Lit.* 107—132 l.) kiemeli, hogy a római költők, ellentétben a görögökkel, Nagy Sándort egyáltalán nem istenítik. Ellenben a mérgezésre nézve adatot talál Ovidiusban és Statiusban.

*De Sanctis Kajetán* (*La légende historique des premiers siècles de Rome. Journal des Savants* 126—132., 205—214. l.; 1910. 310—319. l.) nagyon ügyesen és szellemesen száll szembe a modern hyperkritikával. Az évkönyvíróknál talál-

ható mesék a régi római történetről nem görög mondák utánzatai, hanem eredeti római népmondák, a melyeknek, mint minden mondának, megvan a történeti magvuk. Sőt vannak történeti documentumok is a gall hódítás előtti korból. Ilyen pl. Egerius Baebius Tusculanusnak dedicatiós felirata, melyet Cato említ és a melyet csak azért nem akarnak hitelesnek elfogadni, mert az Egerius név Egeria nimphára emlékeztet. A fasti consulares hitelessége ellen felhozott érvek sem fogadhatók el.

*Sternkopf Vilmos* (*Cæsars Gallischer Feldzug in Ciceros Briefen. N. Jahrbücher f. d. kl. Altert. Gesch. u. d. Lit.* 638—666. l.) Ciceronak arról a 25 leveléről értekezik, melyeket a gall háború idejében Caesarhoz és a kíséretében tartózkodó C. Trebatiushoz meg Quintus Cicerohoz intézett; megállapítja, hogy e levelek Kr. e. 54-ben és 53-ban irattak és különösen chronologiai tekintetben nyújtanak felvilágosítást.

*Klotz Alfréd* (*Die Schlacht von Munda. N. Jahrbücher f. d. kl. Altert. Gesch. u. d. Lit.* 560—573. l.) szerint a mundai ütközetről három szemtanu elbeszélése maradt ránk: 1. a «Bellum Hispaniense» szerzője; 2. Asinius Pollioé Plutarchosnál és Appianusnál; 3. Hirtiusé Liviusnál. Caesar győzelmét Bogudnak köszönhette, a ki a numida lovasság élén megtámadta Pompejus seregét.

*Adler Miksa* (*Die Verschwörung des Cn. Cornelius Cinna bei Seneca und Cassius Dio. Zeitschrift f. d. öst. Gymn.* 193—208. l.) kimutatja, hogy a Cinna-féle összeesküvés történetére vonatkozólag Seneca «*De clementia*» I. 9. adatai hitelt érdemelnek. Seneca azokat egykorú történeti műből, talán atyjáéból, L. Annaeus Seneca-éből, vette. A. «*De clementia*» adatai alapján később valaki egy *λόγος παρασκευῆς*-t készített azzal a feltevéssel, hogy azt Livia mondja el Augustusnak Cinna érdekében és ezt használta fel Cassius Dio LV. 14—22, miért is mint forrásmunka teljesen értéktelen. A Kr. u. 4-ik évre csak azért teszi az összeesküvést, mert forrásában chronologiai adatot nem talált és Cinna ekkor volt consul.

*Wilisch Erich* (*Der Kampf um das Schlachtfeld im Teutoburger Walde. N. Jahrbücher f. d. kl. Altert. Gesch. u. d. Lit.* 322—353. l.) összeállítja a teutoburgi ütközet helyéről szóló különféle nézeteket. A kérdést véglegesen eldönteni nem lehet, de valószínű, hogy az ütközet Detmold vidékén volt.

*Peter Hermann* (*Die römischen sogen. dreissig Tyrannen, Abhandlungen d. phil. hist. Klasse d. k. Sächs. Ges. d. Wiss.* Leipzig. 179—222. l.) Trebellius Pollio történeti művében egy Gallienus becsmérleése és Constantius dicsőítése végett írt és ezért hitelt nem érdemlő pártíratot lát.

*Monceaux Pál* (*Parmenianus, primat Donatiste de Carthage. Journal des Savants.* 19—26; 157—169. l.) Parmenianus életét meg két munkájának, az «adversus ecclesiam traditorum» és az «Epistula ad Tyconium» címűnek. tartalmát meg szerkesztését ismerteti. Az utóbbit Szent Ágostonnak «Contra epistulam Parmeniani»-jából állapítja meg.

*Heisenberg Ágost* (*Die Grundlagen der Byzantischen Kultur. N. Jahrbücher f. d. kl. Altert. Gesch. u. d. Lit.* 196—208. l.) szerint a byzanci cultura a kereszténységen és a hellenistikus culturán alapult; a keleti és római cultura nem volt hatással reá.

HEINLEIN ISTVÁN.

*A Convorbiri Literature* (IV.) című bukaresti havi szemle *Napoca-Porolissó* című cikket közöl. A római Dacia két városa (a mai Kolozsvár és Torda helyén) állandóan versengésben élt; felváltva volt az északi részek főhelye. GAGYI JENŐ.

**Könyvek:** *Maspero G.*, Catalogue général des antiquités égyptiennes du musée du Caire. Vol. XLI—XLIV. Le Caire und Leipzig. 1908—9. 4°. 106 M. — *I. de Morgant, U. Bouriant, G. Legrain, Jéquier et Barsanti*, Catalogue des monuments et inscriptions de l'Égypte antique. Tome III. Kom Ombos. 2. partie. Fasc. III. (249—355 l.) Vienne et Leipzig, Hiersemann. M. 20, 80. — *Spiegelberg W.*, Ausgewählte Kunstdenkmäler der ägyptischen Sammlung der Kaiser-Wilhelms-Universität Strassburg. Strassburg. 4°. VI. 47. Sok képpel. 30 M. — *Boeser P. A.*, Beschreibung der ägyptischen Sammlung des niederländischen Reichsmuseums in Leiden. I. köt. Stelen—Haag, Nyhoff. Folio. IV. 14 l. 40 tábla. 60 M. — *Petrie W. M. Flinders*, Memphis, I. With a chapter by I. H. Walker. (British School of Archaeology in Egypt Account 14.) London, Quaritch. 4°. 26 l., 54 tábla. 25 sh. — *Petrie W. M. Flinders*, Qurneh. London, Quaritch 4°. 21 l. 56 tábla. 25 sh. — *Quibell J. E.*, Excavations at Saqqara 1906—7. With a selection of the religious texts. by *P. Lacan*. Vol. II. Cairo and Leipzig, Hiersemann. 1908—9. 4°. II. 85 l. 84 tábla. 90 fr. —

*Kaufmann K. M.*, Der Menastempel u. die Heiligtümer von Karm Abu Mina. (Ausgrabungen der Frankfurter Expedition.) Frankfurt, Baer. 88 l., ábrákkal. 3. M. — *Maspero G.*, Les Temples immergés de la Nubie. I. livr. 2. Kairo. Institut Français d'Arch. Oriental. 32 l. 44 tábla. 38 fr. — *Maspero Gaston*, Sarcophages des époques persane et ptolémaïque. Tome I. fasc. I. (112 l. 8 tábla.) Cairo és Lipcse, Hiersemann. 1908—9. 28 M. — *Erman A.*, Die ägyptische Religion. II. umgearbeitete Auflage. Berlin, Reimer. 283 l. 164 ábra. 3 M. — *Jeremias A.*, Die Panbabilonisten. Der Alte Orient und die ägyptische Religion. II. Aufl. Lipcse, Hinrichs. 72 l. M. 0.80. — *Petrie W. M. F.*, Personal Religion in Egypt before Christianity, London. 12°. 184 l. 3 M. 35 d. — *Budge E. A. Wallis*, The Book of the Dead. London, Kegan Paul. 734 l. 15 sh. — *Budge*, The Liturgy of Funeral Offerings. (U. o. 268 l. 6 sh.) — *Pœbel A.*, Babylonian legal and Business Documents from the Time of the 1 st. Dynasty of Babylon, chiefly from Nippur. Philadelphia és Erlangen. XVI. 164 l. 25 M. 50. — *Hammurabi's Gesetz*. Kiadja *Kohler J.* és *Ugnad A.* III. köt. (Füzetenkint.) Lipcse. 2. füz. 97—176 l. à 6 M. — *Ugnad Arthur*, Die Gesetze Hammurabis. Autographie des Keilschrifttextes sowie der altbabyl., assyr. u. neubabylonischen Fragmente. Lipcse, Hinrichs. 9 M. — *Ugnad Arthur*, Altbabylonische Privaturkunden aus der Zeit Hammurabis. 2 köt. Lipcse, Hinrichs. 9 és 8 M. — *Knudtson J. A.*, Die El-Amarna Tafeln. (Vorderasiat. Bibliothek.) Lipcse, Hinrichs. (Füzetekben.) à 2 M. 50. — *Berchem Max v.*, Arabische Inschriften. (Beitr. zur Assyriologie sat., Szerk. *Delitzsch* és *Haupt*. VII. köt. I füz.) Lipcse. 156 l. 11 M. 50. — *Rogers R. W.*, The religion of Babylonia and Assyria, especially in its relation to Israel. Five lectures delivered at Harvard University. New-York, Eaton-Mains. XIV. 235 l. Sh. 2. — *Kugler Fr. X.*, Sternkunde und Sterndienst in Babel. Bd. II. Natur, Mythos und Geschichte als Grundlagen babylonischer Zeitordnung. Münster, Aschendorff, XV. 199 l. 16 M. — *Ben Jehuda*, Thesaurus totius hebraitalis et veteris et recentioris. Vol. I. Berlin, Langenscheidt. XV. 580 l. 20 M. — *Kittel Rud.*, Geschichte des Volkes Israel. II. köt. (2. telj. átdolg. kiad.) Gotha, Perthes. 589 l. 12 M. (Handbücher der alten Gesch. I. Serie.) — *Die israelitisch-jüdische Religion*. [Wellhausen és többen: A «Gesch. der christlichen Religion» bevezetése.] Kultur der Gegenwart. I. 4.

Második kiadás. Kiadja Hinneberg. Lipcse, Teubner. 792 l. 18 M. — *Csengey Gusztáv*, Izrael története. Eperjes, Kósch. 681 l. 15 kor. — *Lassen Adolf*, Sokrates und die Sophisten. Berlin, Gerdes-Hödel. 31 l. M. O. 50. — *Bódis Juszti*, Xenophon «Socrates emléke» cz. munkájának hiperkritikusai és pædagogiai értéke. Székfoglaló. Bpest, Szt.-István-társ. 97 l. 2 kor. — *Ritter C.*, Platon. Sein Leben, seine Schriften, seine Lehre. I. Bd. München, Beck. M. 8. — *Ritter C.*, Platons Dialoge. I. Der Staat. Stuttgart. 216 l. 4 M. 50. — *De Jong K. H. E.*, Das antike Mysterienwesen in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Bedeutung. Leiden. X. 362 l. 13 M. — *Weinreich O.*, Antike Heilungswunder, Untersuchungen; Wunderglaube der Griechen und Römer. Giessen, Töpelmann. XII. 212 l. 7 M. — *Pfister Fr.*, Der Reliquienkult im Altertum. Giessen, Töpelmann. XII. 399, 14 M. — *Moessner O.*, Die Mythologie in der dorischen und altattischen Komödie. (Diss.) Erlangen. 174 l. — *Partsch Jos.*, Griechisches Bürger schaftsrecht. I. Das Recht des altgriechischen Gemeindestaates. Lipcse. VIII. 434 l. 14 M. — *Poland Fr.*, Geschichte des griechischen Vereinswesens. Lipcse, Teubner. IV. 655 l. 24 M. [«Preisschriften der Fürstlich Jablonowskischen Gesellschaft zu Leipzig. 38. köt.»]

### Középkor a XIII. század közepéig.

V. Ermoni a *Revue Historique*-ban összefoglaló tanulmányt közölt az arianus mozgalmakról. A tanulmány Arius föllépésétől 381-ig terjed, a mikor Theodosius császár az arianusok ellen határozottan állást foglalt és az arianusok ügye a birodalomban vereséget szenvedett. Fejtegetéseiben alaposan méltatja azokat a kísérleteket, a melyekkel a középső pártok az ellentéteket át akarták hidalni. Az olvasó élénk képet kap azokról az ármányokról, a melyeket ezek a pártok különösen az udvarban egymás ellen szöttek. (*La crise arienne* 101. köt., 1—37. l.)

E. Caspar Monte Cassino 748-iki hamis oklevelét bonczolva (*Zur ältesten Geschichte von Monte Cassino. Neues Archiv, XXXIV.* 195—207. l.), kimutatja, hogy a hamisító munkájánál használta Zacharias pápa egy privilegiumát, a melyről Leo mo-

nostori krónikája is megemlékezett, használt továbbá egy 529—580 között keletkezett följegyzést a monostor később elveszett sicíliai birtokairól.

A *Neues Archiv* 1908—1909. köteteiben Siegmund Hellmann, a fuldai évkönyvek származásával foglalkozva (*Die Entstehung und Ueberlieferung der Annales Fuldenses*; XXXIII. 695—742. l., XXXIV. 15—66.), a ma általánosan elterjedt Kurze-féle nézet ellen foglal állást. Kurze szerint az Annalesek elejét 838-ig Einhard compilálta a Chron. Laurissense, Annales Sithienses és a birodalmi évkönyvek alapján. Azután Rudolfus folytatta 863-ig, a ki adatait az udvarban és Mainzban gyűjtötte, de nagyrészt Fuldában dolgozta föl. Halála után az évkönyvek szövegét Meginhard írta le, a ki a mainzi érsekek politikájának szellemében 882-ig továbbfűzte őket. Ezt a szerkesztést őrizte meg a schlettstadi kézirat. Azután megint leírták az egészet és ugyancsak Meginhard 887-ig folytatta. Ez a változat maradt fenn. Kurze szerint, a bécsi kéziratban. Végre Rudolfus írásának egyik példánya Bajorországba jutott, a hol összeolvasztották Meginhard második folytatásával (882—887 évek története) és először 897-ig vezették tovább, majd két újabb átdolgozó 901-ig terjedő adatokkal bővítette. Ez a szerkesztés maradt fenn az altaichi kéziratban. Hellmann ezzel szemben rámutat arra, hogy a régibb rész (887-ig) hármas tagolása tulajdonképen két széljegyzetből származott. Ez a két széljegyzet azonban (hucusque Enhardus, illetve h. Rudolfus) Hellmann szerint nem a szerzőt jelenti, hanem az író forrásait. A 887-ig terjedő rész stílusát és nyelvezetét tekintve is egységes alkotás. Az író csak a korszak végén írhatott; csak a 868—887 évek között bővebb, korábbi adatait régebbi forrásokból merítette. A kéziratok pontos collationálása is megdönti azt a föltevést, hogy három csoportra osztandók, Hellmann úgy, mint egykor Pertz, csak két csoportot állít egymással szembe. Az író III. Károly uralkodásával végezte művét, de III. Károly ellenes irányzattal írt. Ezen a színezésen változtatott a másik szerkezet írója, a ki kihagyta a 882—887. évek történetét és III. Károlyról dicsérő hangon írt. Ezenkívül a 864—865. éveknél is toldott be új adatokat. Ezt a szerkesztést képviselik a Kurze-féle harmadik csoport kéziratai. Hellmann véleménye alapján az évkönyveket nem tekinthetjük a keleti frank birodalom hivatalos irányú följegyzéseinek. Keletkezésük helye Mainz lehetett. A magyar vonat-



közású helyek elbírálásán Hellmann értekezése nem változtat,  
mert ezek már az altaichi continuator művei.

B. Bretholz cikksorozatát indított meg, a melyben Prágai Cosmasra vonatkozó tanulmányokat tesz közzé. (*Studien zu Cosmas von Prag*. I. *Neues Archiv*. XXXIV. 653—679. l.) Sz. Venczel halálozási évét Cosmas alapján 929-re teszi és ennek kapcsán magyarázza Widukind zavaros följegyzését Henrik király és a cseh herceg küzdelméről. Második tanulmányában pedig a valószínűleg 929-ben a csehek és lengyelek küzdelmeiben szereplő «Businc» városát határozza meg, a Morvaország délkeleti részében fekvő Bisenzczel azonosítva azt.

K. Stecker a Karoling rhythmusok leideni kéziratáról értekezik a *Neues Archiv* évfolyamában (*Zu den Karolingischen Rhythmen*. XXXIV. 599—652. l.). A Cod. Leidensis Voss. Lat. Q. 69. három új költeményt tartalmaz; variánsai is becsesek. Ezek kapcsán Stecker a szöveg átszármasztatásáról is értekezik.

E. Müller a *Neues Archiv*-ban Nithardus történeti könyveit vizsgálva, rámutatott a Soissons melletti Sz. Medárd monostorban a XIII. századig készült oklevél- és legendahamisításokra és ezen az alapon kiválasztotta a Nithardus művébe betoldott későbbi interpolációkat. Az interpolációktól megtisztított mű Nagy Károly birodalmának fölbomlásáról a legbecsesebb forrásmunka. (*Die Nithard-Interpolation und die Urkunden- und Legendenfälschungen im St. Medardus-Kloster bei Soissons*. XXXIV. 681—722. l.)

H. Bresslau II. Konrád okleveleinek némely vitás kérdését tisztázta (*Exkurse zu den Diplomen Konrads II. Neue Archiv*. XXXIV. 67—123. és 383—426. l.). Első tanulmánya a császár 1026-iki itinerariumával, a második Como részére kiállított oklevelek kapcsán az ottani birtokviszonyokkal foglalkozik. A harmadikban kimutatja, hogy II. Konrád 1027-iki oklevele a trienti püspöknek II. Henrik egy korábbi oklevelén alapszik. A negyedik tanulmányban ascolii okleveleket, az ötödikben egy lüttichi hamisítást tárgyal.

V. Henrik császár 1107-ben követet küldött a pápához Chalon-sba, a ki előterjesztette kívánságait az investitura ügyében.

Suger tartotta fönn a hírt, hogy V. Henrik, a kinek követeléseit a pápa akkor visszautasította, milyen kívánságokkal lépett föl. Monod a *Revue Historique*-ban (*La question des investitures à l'entrevue de Chalon*s. 101. köt. 80—87. l.) kimutatja, hogy Sugert tudósításában nem befolyásolták a francia viszonyok. A császár azt kívánta, hogy a megválasztandó személyét előzetesen terjesszék eléje; a választás csak az ő előzetes jóváhagyásával történhessék. Suger szövege megbízható, csak a «consecraturum» szót nem szabad szó szerinti értelmében venni, hanem úgy kell magyarázni, hogy a császár a választás után kívánta investitúra-jogát gyakorolni.

W. Levison kimutatja, hogy Freisingi Ottó ismerte I. Frigyes császárnak az osztrák hercegség részére kiadott privilegiumát. Több helyen egyenesen kiírta a privilegium szavait, az új hercegségnek adott kiváltságokat azonban szándékosan elhallgatta. (*Otto von Freising und das Privileg Fridrichs I. Neues Archiv*. XXXIV. 210—215. l.)

Oroszlán Henrik 1158-ban alapította München városát és ugyanakkor újra alapította Lübecket is. Ennek a két városnak 750 éves jubileuma alkalmából Siegfried Rietschel a *Historische Zeitschrift*-ben tanulmány tárgyává tette Oroszlán Henrik városi politikáját (*Die Städtepolitik Heinrichs des Löwen*. 102. köt., 237—276. l.). Összevetette a tőle alapított városok privilegiumait, hogy megállapíthassa az Oroszlán Henriktől származó jogokat és így képet alkothasson a fejedelem politikájáról. Valószínű, hogy apja, Zähringeni Konrád volt rá hatással, hogy a városokat annyira fölkarolta. Az eszközökben azonban politikája önálló. Alapításainál gyakran erőszakos, de kora szokásaival ellentétben mégis nagy jogokat biztosított új városainak. A házak után adót nem szedett. A városok világi és egyházi ügyeiket maguk intézték, megkapták a törvényalkotás jogát és ezzel együtt azt a jogot, hogy maguk szolgáltattak falaik közt igazságot.

Magyarhoni Szent Erzsébet születésének hétszázados évfordulója Thüringiában értékes irodalmi nyomokat hagyott. Károly Sándor szász nagyherceg díszes ünnepi művel *Die Wartburg* áldozott Wartburg egykori lakójának, a melyben az ide vonatkozó tanulmányok nagy részét K. Wenck, Szent Erzsébet törté-

netének buzgó kutatója, a ki már húsz esztendeje műveli ezt a themát, dolgozta föl. Az ő tollából származik a «*Die Wartburg*» Szent Erzsébet életrajza is. Ezzel egy időben jelent meg Huyskens «*Quellenstudium zur Geschichte der heiligen Elisabeth*» cz. tanulmánya is. Huyskens eredményei a Wenckéivel sokszor ellentétesek. A canonisatiora becses adatokat tárt föl. de megokolatlan újításvágy arra ösztönözte, hogy tisztázott kérdéseket merész hypothesisekkel rombadöntsön. A német kritika ezért állást is foglalt Huyskens föltevési ellen. K. Wenck pedig a *Neues Archiv* 1909. kötetében újabb, rendkívül becses cikksorozatot indított meg Szent Erzsébet életének forrásairól. Első tanulmányát a legnevezetesebb forrásnak, a «*Dicta quatuor ancillarum sanctæ Elisabeth*» cz. iratnak szentelte (XXXIV. 427—502. l.). Ebben Wenck kimutatta, hogy a Dicta fölfegyzései magukból a kihallgatási jegyzőkönyvekből származtak, még pedig három különböző jegyzőkönyvből, a melyek mindenike a visszatérő fordulatoknál más és más kifejezéseket használt. Ez a compilatio mindjárt a szenttéavatás után 1236-ban keletkezett, de bevezető és befejező része, a melynek tartalma egy sermo, csak később, de még 1344 előtt került hozzá. A szerző minden valószínűség szerint a német lovagrend valamelyik marburgi rendtagja volt. A bevezetés után álló tagolás eredetileg széljegyzet volt, csak később került a szövegbe, a hol a mondatot derékban kettészakította. Az eredeti szerkezet a régebben ismert hosszabb szerkesztés. A rövidebb szerkezet Heisterbachi Cæsarnak készíthetett. Az író arra törekedett, hogy rövidítsen és összevonjon, e közben azonban a tanukihallgatások sorrendjét is összezavarta. Huyskens hypothesise, hogy a szerző Miklós tournaii apát volna s hogy ő szerezte volna a befejezést is, tarthatatlan, mert Vincentius beauvaisi dominikánus 1244-ben már teljes alakjában ismerte a Dictát. Wenck azonkívül Huyskens egy másik föltevését is megdönti, hogy Erzsébetet nem Wartburg, hanem Marburg várából úzték volna ki. Ebben a kérdésben különben E. Heymann (*Zum Ehegüterrecht der heiligen Elisabeth. Zeitschr. d. Vereins f. thür. Geschichte.* XXVII. 1908 1—22. l.) és E. Michael (*Ist die hl. Elisabeth von der Marburg vertrieben worden? Zeitschr. f. kath. Theologie.* XXXIII. 41—49. l.) is élesen állást foglaltak Huyskens ellen és kimutatták, hogy bizonyítékai gyengék.

Az ebersheimi krónika származását II. Bloch helyezi új világitásba (*Zur Ueberlieferung u. Entstehungsgeschichte des Chronicon Ebersheimense. Neues Archiv. XXXIV. 125—173. l.*) A krónika kézirata Strassburgban elégett, de Bloch most hozzájutott Schöppflin hátrahagyott irataihoz, a melyek közt a krónika kiadásához való kéziratokat talált. Ezekből az elveszett kézirat rekonstruálható. Bloch közli a kérdéses szövegeket és ehhez fűzi okoskodásait. E szerint a krónika első felét a XII. század közepén szerkesztették, második fele 1237-ben már be volt fejezve.

M. Klinkenborg, a ki évek óta foglalkozik a frízek történetével, honfitársai fölszólítására 1907-ben egy előadásban foglalta össze kutatásainak eredményeit. Ezt az előadást a *Historische Zeitschrift*-ban tette közzé (*Ansicht der friesischen Geschichte im Mittelalter. 102. köt., 499—523. l.*). A frízeket a frankok és a szászok szorították ki régebbi délibb telepeikről északi hazájukba. Grófságaik élén csupa frank és szász úr állott. A frízek faji küzdelmet indítottak ellenük, a melynek eszköze azonban az volt, hogy a földesúri hatóságok alól fölszabadították magukat. A XII. század elején törekvéseik már diadalt arattak. A régi közsabadság visszaállításával önkormányzati jogokat szereztek és községeik élére konzulokat (*redieva*) állítottak. A XIII. században középponti kormány szervük is támadt: az upstalsbomi esküdtek, ez a testület azonban hamar elvesztette hatalmát. Soraikban nemesség alakult, és a XIII—XV. században belső társadalmi harcok támadtak. A hollandi gróf ellen folyt küzdelmekben a keleti és nyugati frízek érdekei is elváltak. A nyugati frízek lassanként a hollandi grófság hatáskörébe jutottak. A keleti rész a császárokra támaszkodott. Az ő pártfogásukkal alakult meg az ostfrieslandi grófság.

M. Kemmich a *Neues Archiv* XXXIII. évfolyamában, majd egy önállóan megjelent könyvében (*Die frühmittelalterliche Porträtplastik in Deutschland*) kísérletet tett a régibb német uralkodók arcképeinek megszerkesztésére. F. Philippi, ezt a munkát bírálgatva, a megoldás módszeréről értekezik. Különösen a pecsétek jelentőségét méltatja, de szól az érmékről és a kútfők írott följegyzéseiről is. (*Zu den Porträts deutscher Herrscher. Neues Archiv. XXXIV. 521—535. l.*)

DOMANOVSKY SÁNDOR.

*Kwartalnik Historyczny.* XXIII. 362—371. Aleksander Brückner. *O Rusi normanckiej jeszcze słów kilka.* (Még néhány szó a normann Oroszországról.) Brückner e cikkében folytatja polémiáját Hruszevszkij kis-orosz történetírónak normannellenes elméletével és kimutatja, újabb német és orosz kutatások alapján, hogy mily óvatosan kell az arab forrásokat használni s hogy mily megbízhatatlanok az arab földrajzi írók állításai. Például Ottó császárt szláv uralkodónak mondják, Paderbornot szláv városnak. Az arab kútfők az oroszokat a szlávoktól mindig megkülönböztetik és soha sem említik őket mint egy ugyanazon népet.

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

**Könyvek.** *Sime J.*, History of Germany. New edit. London, Macmillan. 12°. 338 l. 3 sh. 6d. — *Einhart*, Deutsche Geschichte. II. jav. kiad. (20-ik ezred). Lipcse, Dieterich XIV. 426 l. M. 3. — *Jäger Oskar*, Deutsche Geschichte. I. Bis zum westfälischen Frieden. München, Beck. 1900. XII. 668 l. 6 M. — *Frothinghame A. L.*, Monuments of Christian Rome from Constantine to the Renaissance. New-York, Macmillan. VII. 412 l. Sh. 10. 6. d. — *Lot F. et Halphen L.*, Le règne de Charles le Chauve. 840—877. I. Paris, Champion. VI., 238 l. (Bibl. de l'École des hautes études). — *Houtsma M. Th. és Schaade A.*, Encyklopädie des Islam. 3. s. köv. füz. Lipcse (Harrasowitz) és Leiden (Brill). à 3 M. 50. — *Chauvin V.*, Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes publiés dans l'Europe chrétienne de 1810 à 1885. Ouvrage couronné par l'Académie des inscriptions et belles lettres etc. Liège. XI.: Mahomet. — Lüttich, Vaillant—Carmanne és Leipzig. Harrasowitz. 255 l. 8 Frank. — *Reckendorf H.*, Muhammed und die Seinen. Lipcse, Quelle—Meyer. 138 l. M. 1,25. — *Jbn Sad.* Biographien Muhammeds, seiner Gefährten und der späteren Träger des Islams bis zum J. 230 der Flucht. Kiadja *Sachau* Ed. II. köt. 2. rész: Die Feldzüge Muhammeds. Kiadja *Horowitz* Jos. Leiden, Brill. XLIV. 42, és 144 l. 7 M. Bd. VI.: Biografien der Kufier. Kiadja *Zettersteen*. Ugyanott 59. és 291. l. — *Nöldeke Theod.*, Geschichte des Qoräns (2. kiad.), átdolgozta *Schwally* Fr. I. Teil. Lipcse, Dieterich. X. 262 l. 11 M. — *Leonard Arthur Glyn*, Islam. Her moral and spiritual value. A rational and psychological study. With a foreword by *Syed Ameer Ali*. London, Luzac. 160 l. 2 Sh. 6d. — *Goldziher*

Ign., Philosophie des Islam. (Hinneberg, Allg. Gesch. der Philos. Berlin, Teubner. VIII. 572 l. 12 M.) — Hartmann M., Der Islam. Geschichte, Glaube, Recht. Ein Handbuch. Lipse, Haupt. XI. 187 l. 2 M.

### Középkor a XIII. század második felétől az újkorig.

IV. Szép Fülöp francia király korát illetőleg F. Kern az érdeklődők figyelmét Jean d'Arbois leveleskönyvére hívja föl. Jean d'Arbois igen értékes politikai tartalmú leveleket őrzött meg, a melyek hitelességében nincs okunk kételkedni, ámbár a leírás gondatlan. (*Aus dem Briefbuch des Johann von Arbois. Neues Archiv.* XXXIV. 216—223. l.). Az író t bőven méltatja Hauréau: *Histoire littéraire de la France.* XXXII. d. s.

E. Goeller, Inventarium instrumentorum cameræ apostolicæ cz. alatt a pápai kamarai levéltárnak egy V. Orbán idejéből származó terjedelmes jegyzékét közli (*Römische Zeitschrift.* 65—103. l.), mely a levéltárban őrzött adósságleveleket és kötelezvényeket foglalja magában. Leginkább tized- és censusadósságokról, procuratoriák, annaták, spoliák stb.-ről van az oklevelekben szó. A jegyzék 1284—1362. időre terjed ki, minthogy azonban a jegyzékben több oly oklevélről, illetve adósságról is tétetik említés, melyekről biztosan tudjuk, hogy 1362 körül már ki voltak fizetve, valószínű G. azon nézete, hogy e jegyzék szerkesztésénél nem tisztán pénzügyi szempont volt döntő, hanem a történeti szempont is szerepet játszott, jobban mondva nyilván akarták tartani és feltüntetni, hogy mi volt a levéltár tartalma a kérdéses időben az e természetű oklevelekben. Valószínű, hogy a jegyzék nem az eredeti fogalmazvány, hanem annak másolata.

Zur Kritik mittelalterlicher kirchlicher Zustände czímen K. H. Schäfer (*Römische Quartalschrift* 35—65. l.) az Elsassban fekvő Sigolzheimi plébániajavadalom birtokkérdésében 1361-ben a curianál indított pörről értekezik, a melynek nagyobbbrészt egy polemia foglalja le Sauerland-dal, az Urkunden und Regesten zur Geschichte der Rheinländer kiadójával, illetve annak történetírói és kutatói módszerével.

J. Delaville Le Roulx (Bulle de convocation d'une assemblée des Hospitaliers à Carpentras. *Biblioth. de l'École des Chartes*

73—94. l.) egy bullát közöl, mely a johannita-rend főbb tagjait Carpentrasba 1365-re értekezletre hívja össze. Az értekezleten megvitatandó volt a szentszék azon terve, hogy a törököknek Rhodus szigetét fenyegető támadásai ellenében a keresztény hatalmakat egy szövetségben egyesítsék a rend segélyezésére. Megtartatott-e az értekezlet, nem tudjuk, ránk egyedül csak az összehívó bulla szövege a meghívottak jegyzékével maradt.

Az avignoni pápai levéltárnak Arnold auchi érsek, pápai kamarás által 1366-ban közzétett inventariumát ismerteti *H. Otto*, *Das Avignoneser Inventar des päpstlichen Archivs vom Jahre 1366 und die Privilegiensammlungen des Fieschi und Platina. Quellen und Forschungen aus ital. Archiven und Bibliotheken*, 132—188. l.). A XIV. századból ez inventariumon kívül még kettőt ismerünk, mindkettőt 1339-ből, melyeket Denifle és Ehrle adtak ki. Az 1366-iki inventarium ezeknél sokkalta bővebb és tartalmánál fogva is fontosabb, nemcsak oklevélnyugtákat, hanem az oklevelek fontosabbjainak szövegét is adja. Kiadta már 1742-ben Muratori. Az inventarium akkor jött létre, midőn V. Orbán pápa a pápai székhelyet Avignonból — rövid időre — Rómába helyezte vissza. A római egyház privilegiaiból IV. Sixtus idejében Fieschi Orbán lavagnai gróf egy három kötetes gyűjteményt szerkesztett össze, a melyben azonban az 1366-iki inventariumot nem használta fel. Fieschi munkáját felhasználta Platina, a ki az általa szerkesztett kiváltsággyűjteményben a Fieschi-félénél sokkalta korrektebb szöveget ad és rendszeresebben is csoportosítja az okleveleket. A három gyűjteménynek, az 1366-ikinak a Fieschi és a Platina-félének egymáshoz viszonyát egy *F. Schillmann* által nagy gondnal összeállított táblázat tünteti fel, a mely megjelöli minden egyes darabnál, hogy minő formában, eredetiben vagy másolatban maradt-e reánk és hogy hol van kiadva.

A nyugati nagy egyházszakadás történetéhez közöl adalékot *G. Sommerfeldt* (*Historisches Jahrbuch* 43—62. és 297—308. l.) Langenstein Henrik két levelével, melyeket Ders Eckard wormszi püspökhöz intézett. Az egyik levél 1383-ban kelt és Bingeni szt. Hildegard jövődölésével foglalkozik, a másik 1384-ben kelt levél a püspökhöz, annak egyik testvére halála alkalmából intéztetett.

A Gerhard Groot által Deventerben alapított fratres vitæ communis németországi megalapítójának, Ahaus Henriknek életrajzát

adja *Kl. Löffler (Heinrich von Ahaus und die Brüder des gemeinsamen Lebens in Deutschland. Historisches Jahrbuch 762—798. I.)*. A Groot által alapított fratresek két csoportra oszoltak. Az első csoportba a kolostori egyesülés tartozott, melynek első németországi kolostora az 1386-ban Windesheimben alapított volt, a másik csoportba a világi testvérek tartoztak. kiknek első telepeit Ahaus létesítette Németországban. Ahaus 1371-ben született, 1396-ban az egyházi rendbe lépett. A fratresek tanaival deventeri tartózkodása alatt ismerkedett meg. Az első testvérház 1401-ben alapítottatott Münsterben, utána alakult a kölni és harmadiknak még Ahaus életében a weseli, 1435-ben.

Középkori szakértői eljárásról aránylag csekély számú oklevél maradt fenn, melyek számát gyarapítja a *Henri Stein* által közzétett 1388-ból származó oklevél, a mely párisi házakban történt javításokból kifolyólag tartott szakértői vizsgálatokról szól. (*Une expertise au XIV. siècle. Bibliothèque de l'école des Chartes*) 446—455. I.)

*Fr. Bliemetzrieder*, a nyugati nagy egyházszakadás történetének egyik legalaposabb ismerője Németországban, kinek tollából számos becses tanulmány jelent már meg a schisma történetéhez, egy traktatust közöl (*Raimund von Capua und Caterina von Siena zu Beginn des grossen abendländischen Schismas. Historisches Jahrbuch 231—274. I.*) a schisma első időszakából. A traktatus keletkezésének ideje megközelítő pontossággal meghatározható: VI. Orbán letevése és VII. Kelemen választása között kelt. A traktatus maga régóta ismert, többen foglalkoztak vele. de azt, vajon csakugyan Raimundus de Capua-e a szerzője, a kit mint ilyet a bécsi kézirat megnevez, nem vették vizsgálat alá. Bl. kimutatja, hogy a bécsi kézirat följegyzése igazat állít és csakugyan senki más nem lehet a traktatus szerzője, mint Raimundus. A traktatust megőrzött kéziratok alapján egyúttal kritikailag pontos szöveget is közöl róla.

A nyugati nagy egyházszakadás utolsó éveinek történetéhez becses adalék *J. Hollarbach* értekezése *Die gregorianische Partei, Sigismund und das Konstanzer Konzil (Römische Quartalschrift 1909. és 1910. évf.)*, a mely Zsigmondnak egyházpolitikáját a konstanzi zsinat idejében, tárgyalásait XXIII. János



pápával a konstanci zsinat összehívása tárgyában, továbbá viszonyát XII. Gergely pápához tárgyalja. A nagy apparatussal frt értekezés mintegy folytatása Goeller 1902-ben megjelent munkájának, mely Zsigmond egyházi politikáját 1404—1413 között tárgyalja. Zsigmond az unio, illetve a zsinat összehívása kérdésében elsősorban XXIII. János pápára volt utalva: vele, a kinek obedientiaja a legnagyobb volt, kellett tárgyalnia a zsinat összehívása érdekében. Ebből magyarázható, hogy Zsigmond elhagyva XII. Gergelyt, János pápa pártjára lépett át, kivel egész addig fel kellett tartania a jó viszonyt, ha mindjárt tervében János pápa letétele is szerepelt és egy új választás eszközlése, mindaddig, a míg a zsinat összehívása meg nem történt. A mikor aztán ez megtörtént, Zsigmond is fel volt mentve attól, hogy János pápára tekintettel legyen, ekkor kezdődik ismét a közeledés a király és Gergely között és kétségtelen, hogy a zsinatnak Gergelylyel szemben tanúsított előzékenysége Zsigmond befolyására vezethető vissza. Erre vezethető vissza az is, hogy Zsigmond és a volt Gergely-párti bibornokok között a zsinaton mindvégig bizalmas volt az érintkezés.

A konstanci zsinaton szerepelt Grünwalder János életéhez szolgáltat adalékot V. Márton pápának 1430 decz. 25-iki bullája *J. Schlecht*, (Eine Dispensbulle Martins V. für Dr. Johann Grünwalder *Historisches Jahrbuch* 806—809. l.), a melyben javadalmak kumulálására ad neki engedélyt. Gr. érdemeit a német (bajor) kolostorok reformálása körül a bulla is kiemeli.

I. Ferdinánd nápolyi király a Nápolyban élő Battista Pandolfini flórenczi kereskedőtől a török-albán háború céljaira fölvett 38,000 arany kölcsönfejtében nemcsak bizonyos koronajövedelmeket kötött le fedezet gyanánt, hanem 1481-ben kincstárának egyrészét (a koronaékszereket és könyvtárát is) lekötötte. A *H. Omont* által közzétett jegyzék (*Inventaire de la bibliothèque de Ferdinand I. d'Aragon, roi de Naples. Bibliothèque de l'École des Chartes* 456—470. l.) 266 könyvet sorol fel. ÁLDÁSY ANTAL.

**Könyvek:** *Hamel F.*, The dauphines of France. London. 414 l. 16 sh. — *Delachenal R.*, Histoire de Charles V. 2 vols. Paris, Picard. XXXV. 475 és 495 l. — *Briccart J.*, Jeanne d'Arc d'après M. Anatole France. Examen critique des documents. Une

caricature de la Pucelle. Paris, Lethielleux. 128 l. — *Kolos* Kár., Jeanne d'Arc élete. Bpest. Stephaneum 60 l. — *Lettres de Louis XI.*, roi de France. Publiés par J. Vaesen et B. de Mandrod. 10. kötet : 1482—83. 11. kötet : Préface, Itinéraire et tables. Paris, Laurens 1909. 568 és 339 l. à 9 fr. — *Sussmann* Stanislas, Das Budget-Privileg des Hauses der Gemeinen. Eine Studie aus d. englischen Verfassungsgeschichte. Mannheim. 1909. IX, 216 l. 5. M. 50. — *Stechele* W., Die politischen Beziehungen zwischen England u. Deutschland 1327—37. (Jena. Diss.) Trier, Lietz 1909. 32. l. — *Abram* A., Social England in the Fifteenth century ; a study of the effects of economic conditions. London, Routledge. 260 l. 3 sh., 6 d. — *Fletcher* C. R. and *Walker* E., Historical portraits. 1400—1600. London. Frowde. 224 l. 8 sh. 6. d. — *Grauert* Herm., Dante und die Idee des Weltfriedens. Festrede. München, Franz 42 l. M. 150 [K. lenu. a bajor akad. érték.-böl]. — *Willert* M. Dante und seine Zeit. Als Einführung. Lipcse, Xenien-Verlag. 107 l. 2 M. — *Reade* W. H. V., The moral system of Dante's Inferno. Oxford. 446 l. 17 M. — *Kaposi* Józ., Dante és Magyarország. Bpest. Hornyánszky. 25 l. — *Ugyanő* : Dante ismereteinek első nyomai hazánkban és a magyarországi Dante-kodexek (U. ott. 1909. 52 l.).

### Reformatio és ellenreformatio.

Henry HARRISSE *Cabot Sebestyén*ről írott tanulmánya vezeti be a *Revue Historique* 102. kötetét (szept.-okt.). Kimutatja, hogy a nagy felfedező Cabot János fiának nagyhangú, dicsekedő kijelentései állítólagos felfedezéseiről alap nélkül valók, kartografiai munkássága értéktelen s mindezeken felül még súlyos jellembeli hibáiról is tudunk. Spanyol szolgálatban állva 1522-ben Velenczével tárgyal, hogy elárulja neki Magellan útjának fontos eredményeit, 1538-ban pedig Angliával lép összeköttetésbe, hogy jó pénzért megmutassa a gyömbér s a szegfűszeg hazájába vezető rövid utat. 1547-ben hamis ürügyvel elbocsáttatását kéri V. Károlytól, s VI. Eduárd szolgálatába lép ; alig melegegett meg itt, rögtön megkezdí titkos tárgyalásait Velenczével Anglia érdekei ellen. Moscovianak — Oroszországnak — bevonása az angol kereskedelmi érdekek körébe sem az ő érdeme, mint Angliában tartják, hanem a szerencsés véletlennek s Richard Chancellor

ügyességének és bátorságának köszönhető. (*Sébastien Cabot pilote-major de Charles-Quint (1512—1547)*).

1642-ben indul meg élénkebb összeköttetés Franciaország és Madagascar között, a mikor Rigault kapitány Richelieu támogatásával megalapítja a Compagnie française des Indes Orientale-t. Hogy ezt megelőzőleg milyen francia hajósok, földrajzi utazók és kereskedők fordultak meg ott 1527-től kezdve, arról szól H. Froidevaux cikke a *Revue des Questions historiques* októberi számában (*Les préludes de l'intervention française à Madagascar au XVII. siècle*).

A *Revue des questions historiques* júliusi számában D. René Ancel IV. Pál pápának energikus és kitartó küzdelmét rajzolja, a melyet az egyházi fegyelem érdekében ama sokféle befolyás ellen vívott melyek a bíbornokok választásánál, addig érvényesültek (*L'activité réformatrice de Paul IV. Le choix des cardinaux*.) IV. Sixtus óta u. i. az érdekelt világi fejedelmek közbenjárása, családi, sokszor pedig tisztán pénzügyi szempontok voltak az irányadók a cardinalisok választásánál. III. Pál volt az első, a ki szembehelyezkedett e visszaélésekkel, de még ő is, valamint utóda, III. Gyula is tettek engedményeket a régi szokásoknak; ezekkel végleg csak IV. Pál szakított.

Mikor Julius Pavesi, V. Pius rendkívüli nuntiusa, Belgiumból jövet 1566-ban a dillingeni jezsuita kollégiumban a rend két kiváló tagjával, Canisius Péterrel és Nadal Jeromossal találkozott, megemlítette, hogy szeretne valamit tenni a németországi kath. egyház érdekében. Ekkor ők emlékiratot nyújtottak át neki, hogy mi volna a legszükségesebb és legeredményesebb tennivaló. Ezt az emlékiratot találta meg O. Braunsberger s közli a *Historisches Jahrbuch*ban 1. f. *Deutsche Schriftsteller und Buchdruckerei dem röm. Stuhle empfohlen. Eine Denkschrift vom Jahre 1566*. Az emlékirat a következő négy pontról szól: 1. Nagy noviciatus állíttassék fel a pápa költségén Németországban. 2. Nyujtsanak segítséget kath. nyomdászoknak, hogy eretnekek ellen szóló könyveket nyomhassanak. 3. Engedjék meg, hogy a Paulus Manutiusnál megjelent könyveket a német nyomdászok utánnyomhassák és 4. hogy a vatikáni könyvtárból és Sirleto bíboros könyvtárából kath. irányú és a protestánsok ellen írt könyveket kiadhassanak.

*M. A. de Pitteurs* a *Revue d'histoire diplomatique*-ban (2. f.) Francis Walsinghamnak, Anglia franciaországi kiváló követének szereplését mutatja be 1570—1574-ig Stählin dr. Sir F. W. és kora (Heidelberg, 1908.) cz. művének első kötete alapján. (*Un ambassadeur d'Angleterre en France sous Elisabeth.*)

A *Calendar of State Papers* alapján a *Revue d'histoire diplomatique*-ban (2. f.) *J. Martin* annak a szerepnek bemutatását kezdi meg, a melyet a pápaság játszott a protestánsok ellen vívott küzdelemben a XVI. század második felében. Első közleményében (*La préparation de l'Armada. I. Grégoire XIII. et l'Irlande 1572—1582.*) XIII. Gergely szerepét vázolja, a kinek figyelmét magukra vonták a skót és írországi állapotok s itt akarta intézni az első támadást II. Fülöp által. Az 1580-iki vállalkozás azonban, a melyre sikerült nagynehezen Fülöpöt rávennie, szerencsétlenül végződött; az angolok tönkreverték az Írországból partraszállt spanyolokat és lord Grey, a fanatikus puritán sorra kivégeztette az elfogottakat, mert nem tekintette őket hadakozó feleknek, minthogy a római Antikrisztus zsoldjában állottak.

*A. Kern* a grácsi protestánsok sorsáról ad képet a stájer tart. levéltárban őrzött, a XVI. század második feléből fennmaradt grácsi anyakönyvek alapján (*Die Matriken der prot. Stiftskirche in Graz, als Quelle für die Gesch. des Prot. in Steiermark*). A rekatholizálás az udvari személyzetben akkor indult meg, a mikor Károly főherczeg felesége, bajor Mária bevonult Grácba, addig azonban nem volt sok eredménye, míg Ferdinánd főherczeg 1598-ban erősebb eszközökhöz nem nyult. (*Jahrbuch der Gesellschaft für die Gesch. des Prot. in Österreich.*)

*W. A. Schmidt* érdekes epizódot mond el az ellenreformatio korából, annak az összeütközésnek történetét, a mely St. Canzian kis krajnai község urai, az Auerspergek, alattvalóik és a laibachi püspök commissariususa közt folyt le, a ki Ferdinánd főherczeg felszólítására kath. lelkészt akart a protestáns helyébe állíttatni. (*Gesch. der Gegenref. in St. Canzian in Krain. Jahrb. der Ges. für die Gesch. des Prot. in Österreich.*)

HOLUB JÓZSEF.

Az *Archiva* (jassyi havi szemle) XII. füzetében Bogdan N. A.: *Curtea Domnească din Jasi din vremuri si de acum. A moldvai*

fejedelmi palota története; az ország székhelye eredetileg Baia volt, innen Laczkó vajda 1365 után Szerethre tette, 1388-ban Musal vajda már Szucsaván székel s ez is maradt azután jó ideig főváros, csak a XVI. században szorítja le Jászvásár.

A *Neamul Românesc Literar juniusi füzetében* (Bukarest) Jorga: *O privire la suirea pe tron a lui Alex. Lăpușneanu*. Tanulmány a trónharczok történetéből; 1456-ban Péter vajdával lesz Moldva és még előbb, 1396-ban Mircse alatt Havasalföld adófizetője a töröknek. A szerződések ú. n. kapitulációk a vajda választása jogát meghagyták ugyan az országoknak, de a XVII. században már a szultán nevezi ki és mozditja el a vajdákat, úgy hogy a hűbérállapot kezdetétől a fanariota-uralomig 112 trónváltozás történt.

Kretzulescu *Lămuriri și întregiri cu privire la familia lui Mihai Vodă Viteazul* czímen Mihály havasalföldi vajda családjáról közöl kutatásokat a *Revista pentru istoria* stb. (Bukarest) évkönyvben. U. o. Nicolaescu St.: *Documente istorice cu privire la Radul Vodă de la Afumați 1522—1529.* czímen a moldvai történet legszomorubb időszakából közöl okleveles emlékeket. Évenként, sőt félevenként új ember került a vajda székébe, hogy elődjéhez hasonlóan lázadás száműzőttje vagy orgyilkosság áldozata legyen.

GAGYI JENŐ.

**Könyvek:** *Denison* T. St., *The primitive Aryäns of America; origin of the Aztecs etc.* Chicago, Denison. 189 l. Sh. 3, 25. — *Lösche* G., *Luther, Melancton und Calvin in Österreich—Ungarn.* Tübingen, Mohr XVI. 371 l. 4. M. — *Supplementa Melancthoniana.* Werke Philipp Melancthons, die im Corpus reformationum vermisst werden. I. Abt. Dogmatische Schriften. Kiadja Otto Clemen. Lipcse, Haupt 1909—10. 12 M. — *Knodt* E., *Joh. Calvin.* Herborn III., IV., 305 l. 3 M. — *Kornmann* E., *Joh. Calvin.* Strassburg, Buchhandlung der evangel. Gesellschaft. VII. 267 l. 2 M. — *Henderson* H. F., *Calvin in his letters.* London, Dent 132 l. 1. sh. 6. — *Walker* W., *Jean Calvin, l'homme et l'oeuvre,* Traduit p. E. et N. Weiss. Genève, Jullien 503 l. — *Doumergue* E. and others, *Calvin and the reformation.* London, Reves 270 l. Sh. 5. — *Schulthess-Rechberg* Gust., v., *Der Kardinal Jacopo Sadoletto — és Rüeegg* Arn., *Die Beziehungen Calvins zu Bullinger und der Züricher Kirche.* Festschrift der Hochschule Zürich für die Universität Genf. Zürich 92 l. 3 M.

### Ujkori történet a harmincz éves háború végétől 1789-ig.

*A Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung.* 1909. 3. és 4. füzetében A. F. Pribram: Lisola Ferenc és az 1670—71-i hármass szövetségről ír.

Szerző 1894-ben kiadott művének (*«Fr. von Lisola und die Politik seiner Zeit»*) kiegészítése ez a tanulmány, a mely Lisola és a bécsi kormány ujonnan közölt levelei alapján Lisolának kísérleteit ismerteti Franciaország összes ellenségeinek egy nagy koalícióban való egyesítésére. Ezuttal még hiában fáradozik, de néhány évvel később megvalósul «élete nagy célja».

*A Revue d'hist. moderne et contemporaine* I. füzetében G. Pagès kiadatlan adatokat közöl a gályalegénység ujonczozása és kiszabadítása felől Colbert idejében. Leírja, hogy mily önkényesen bántak a legénységgel, a mely nagyobbára elitéltekből állt és mily gyakran és könnyű lélekkel tartották őket benn büntetésük lejártá után is. Sok külföldi eretneket és hitetlen foglyot is összevásároltak olcsó pénzen, hogy francia hajókon matrózokul szolgáljanak. Csak az angol kormány nem volt hajlandó az ő puritánjait így, száz tallérjával darabját, a francziáknak eladni. Lionne miniszter ilyen irányú tárgyalásai eredménytelenek maradtak.

*A R. d'histoire diplomatique* I. füzetében Comte de Forbin ismerteti egyik ősenek, Forbin marseillei püspöknek követését az 1674-i lengyel királyválasztó országgyűlésre. Feladata volt, hogy Lothringiai Károly megválasztását minden erővel megakadályozza és — ha Condét vagy a neuburgi herceget nem lehet — legalább egy lengyel mágnást (Sobieskit) segítsen trónra.

*A Viertelj. für Sozial u. Wirthschaftsgeschichte* I. füzetében I. Letacounoux ismerteti a francia közlekedési viszonyokat a XVIII. században. Két jellemző tény bontakozik ki a vizsgálatból: 1. az állam törekvő szerepe az igazgatásnak ez ágában, vagyis hogy kezdik a közlekedést közszolgáltatásnak tekinteni; 2. hogy mindig növekvő gonddal fejlesztik a közérdekű utakat, azokat, melyek Párist a nagy francia városokkal és a fő európai piacokkal összekötik. Az utóbbiban a physiokrata propagandának van főrésze.

A *Revue d'histoire moderne et contemporaine* I. füzetében A. Girard két cikkben foglalkozik a Compagnie des Indes ujjaszervezésével, először Law rendszere keretében (1719–20.), azután a Paris—Duvernes testvérek által (1771–3).

Law ujtása elsősorban fiskális jellegű volt: az állam pénzügyeit akarta rendezni az által, hogy az államhitelt szilárd alapokra fekteti. Akkor még nem volt Banque de France, vagyis egy központi hitelintézet, amelynek incassoja mindig az állam rendelkezésére állt volna s így a király magánemberekre, uzorásokra volt szorulva. Ezeknek a coalitíója buktatta el tulajdonkép Lawt és ez aztán annyira érzékenyen sujtotta a népet, hogy minden további kísérlet az államhitel szervezésére már eleve el volt ítélve a közvéleményben. Csak a forradalom nagy mozgalma és Bonaparte tekintélye hozhatta létre a Banque de France-t. A másik jellemvonása Law rendszerének az, hogy a nemzet összes gazdasági erőit a király képében összpontosítja. Ez különben az absolut monarchia fejlődésének logikus következménye volt. Ha ez nem is sikerült Lawnak teljesen, de a Compagnie des Indes 1723-tól fogva mégis majdnem egyedül bonyolította le a francia kereskedelmet a távoli vidékekkel. Mintegy trustöt alkotott, a mely azonban a királyságnak volt alávetve. De mint-hogy a kezdeményező és vállalkozó szellem XIV. Lajos utolsó évei óta már erősen ki volt fejlődve, hangosan protestálnak a Comp. des Indes ellen és ez siettetni gazdasági téren is a liberális szellem kibontakozását. Hanem magára a társaságra nézve az 1719–23-i válság csak üdvös volt. Mert noha Colbert, a ki a Compagniet hollandi minta után alapította, nem alkalmazta ezt az intézményt a francia kormányzati és gazdasági viszonyokhoz, Law kísérletei és Paris—Duverney reformja minden hasonló vállalat általános gazdasági szükségleteit összeegyeztette az ország különleges tradícióival.

A tanulmány levéltári kutatások alapján, nagy apparátussal készült.

A *The English Historical Review* I. füzetében ismertető cikk jelent meg *Porthanról*, «egész Finnország mesteréről», az áboi egyetem híres tanáráról (1739–1804), abból az alkalomból, hogy Helsingsforsban 1908-ban kiadták összes munkáit.

A *Revue de Paris* febr. 15. füzetében F. Caussy: Calonne pályájának kezdetéről értekezik.

Jobbára kölcsönvett pénzen, folyton növekvő adóssággal, vásárolja meg először a douai-i échevinséget, majd a flandriai parlamentnél az avocat général-i, később a procureur général-i tisztséget. A következő lépcső az, hogy százezer livresnyi kölcsönösszeg árán maitre de requêtes lesz az államtanácsban. La Chalotais híres perében ő a vizsgálat vezetője. Azután metzi intendáns, a mely állását már kinevezésnek köszönheti, még pedig a bretagnei ügyben tanusított loyalis (értsd: intrikus) viselkedése miatt. Végül közölve vannak metzi intendans korából atyjához írt levelei (1766—69).

A *Revue des deux Mondes* febr., sept., nov.-i füzetében Marquis Ségur cikkei a monarchia lehanyatlásának történetével foglalkoznak. Az első hat cikk XVI. Lajos trónralépésétől Turgot bukásáig tárgyalja a decadentia mozzanatait. Új eredmények nincsenek a tanulmányban, csak a nézőpont, a tényeknek a régi uralom mérsékelt apologistájának álláspontjából folyó csoportosítása az, a mi e szépen, akadémikus méltósággal írt cikkekben figyelemreméltó.

A *Revue des questions historiques* II. füzetében Lavollée leírja az 1783-i messinai és calabriai földrengést, a mely alkalommal XVI. Lajos két hadihajót küldött a partokra, hogy segítsék a szerencsétleneket.

A *The English Historical Review* II. füzetében szó van Holland Rose: William Grenville (ifj. Pitt alatt külügyi államtitkár) küldetéseiről Hágába és Versaillesba 1787-ben.

Győr

LUKÁCS KÁROLY.

A *Przegląd Historyczny*. IX. 82—96, 170—184. Dr. Ignacy Tadeusz Baranowski. *Sądy referendarskie*. (A referendális bíróságokról) ír. E bíróság a királyi udvarban székelt s nevét onnan vette, hogy elnöke a királyi referendárius volt. Hatáskörébe tartoztak ama pörös ügyek, melyeket a királyi birtokokon élő alattvalók, a sztaroszták és a bérlők ellen és viszont adtak be.

Ez a bíróság nagyon népszerű volt a szegény nép körében s roppant bizalommal viseltettek iránta s még olyan esetekben is, midőn a felek más bírósághoz mehettek volna, inkább hosszú fárasztó utat tettek meg, csakhogy a királyi udvarban intézzék



el ügyüket. E bíróság többnyire csak ideiglenes ítéletet hozott és csak bizonyos időre rendezte a nemes és paraszt közt felmerült ügyet, melyet azután más bíróság véglegesen döntött el. A paraszt menlevelet («gleit») kapott, hogy ne történjék bánlódása.

E bíróság feladata nem volt könnyű, mert egyrészt védenie kellett a királyi birtokokon levő jobbág্যokat, másrészt számolnia kellett a hatalmas sztarosztákkal. Ép e bíróság működése idejében — a XVII-ik és XVIII-ik évszázadban — volt a leghatalmasabb a nemesség és rettenetesen elnyomta a jobbág্যokat.

Baranowski kimutatja a bíróság hiányait és hibáit, gyakori erélytelenségét, de mindamellett hasznos intézmény volt, mert ennek köszönhető, hogy a királyi birtokokon élő parasztoknak valamivel tűrhetőbb helyzetük volt, mint a többieknek.

*A Kwartalnik Historyczny. XXIII. 78—125. Mieczysław Gawlik. Projekt unii rosyjskopolskiej w drugiej połowie XVII. w.* (Orosz-lengyel szövetség terve a XVII. évszázad második felében.) című értekezést közöl. Lengyelország helyzete 1655-ben igen súlyos volt, mert egyrészt Svédország fenyegette, másrészt Alekszej Mihajlovics császár ragadta el a keleti tartományokat. János Kázmér lengyel király hajlandó volt Oroszországgal békét kötni s az oroszokban is meg volt erre a hajlandóság, mert újabb versenytárs akadt Svédországban, mely a Balti-tenger fölött való uralomra törekedett, a mi Oroszország érdekeit sértette. Azonkívül zavarok támadtak Oroszországban főképp a kozákok miatt.

1656-ban megindultak a tárgyalások Vilnában. Az orosz követek azt kívánták, hogy János Kázmér halála után a császár legyen a lengyel király s főleg két pont körül forogtak a tárgyalások: 1. a választás és 2. az elfoglalt területek visszaadása körül. A lengyel urak egy része elfogadta volna a császár fiát uralkodónak, de a császárt nem. Az oroszok azonban nem akartak beleegyezni abba, hogy a cárevicek katolikussá legyenek, mint azt a lengyelek kívánták. Végre megegyeztek a választás körülményeiben s védő és támadó szövetséget kötöttek. Az új lengyel király választása után Oroszország megkapja ama tartományokat, melyeket most Lengyelország és Litvánia elvesztettek s azokat Litvániához csatolja. Ez alapon fegyverszünetet kötnek a választó országgyűlésig.

A vilnai pontozatokat különbözőképp fogadták; Litvániában

mellette voltak, de Lengyelországban ellene, főképp pedig a pap-ság, mely vallási okokból veszélyesnek tartotta a szövetséget. Ők Ausztriával akartak szövetséget kötni s biztosítani a Habsburgoknak a lengyel trónt. Sokáig haboztak a lengyelek, nem tudva mi volna jobb, megválasztani a cárt, vagy békét kötni a svédekkel.

Eközben a svéd háború a lengyelek javára dőlt el, Oroszországban pedig rosszabbodtak az állapotok. Ha a cárt választják meg, akkor elkerülhetetlen a svédekkel való újabb háború s Ausztriát is nyugtalanította volna az Oroszországgal való unió. A pápa is ellene volt a szövetségnek, mert féltette a lengyel katolikus egyházat s azért a Habsburgokat támogatta.

1658-ban a varsói országgyűlésen dönteni kellett a vilnai békepontról s a senátorok és követek küldöttsége a francia és osztrák követ befolyása ellenére elhatározta, hogy a belső béke érdekében szükséges a cár megválasztása, a mi az országgyűlésen meg is történt. Ez ellen tiltakoztak a püspökök, az osztrák politika lelkes védői s hozzájuk csatlakozott János Kázmér király is, a ki kijelentette, hogy minden erejével megakadályozza a cár megválasztását, ha át nem tér a katolikus vallásra. Végre is az osztrák politika győzött, mely megakadályozta a két ország unióját. 1659-ben egészen megszakadt a tárgyalás s teljes elhidegülés áll be Lengyelország és Oroszország között.

DIVÉKY ADORJÁN.

A *Revista pentru istoria*ban Tanoviceanu J. értekezik az órásipar kezdetéről Moldvában.

Az *Archiva organul societății* (Jassy)-ban Ghibanescu Gh.: *Din istoria vecinătății* című cikke a moldvai jobbágyság XVIII. századi történetét tárgyalja. Maurocordato Konstantin vajda uralkodása (1735—46) alatt történt az első kísérlet a jobbágyság érdekében. A nép ugyanis az osztrák uralom alatt álló Kis-Oláhsországba oly tömegekben vándorolt ki, hogy teljes elnéptelenedéstől kellett tartani. A vajda 1746-iki rendelete értelmében a jobbágyság ezután felszabadíthatja magát, ha a megváltási összeget lefizeti. A fel nem szabadultaknak szabad költözködési jogot biztosít; köteles nekik a földesúr annyi földet adni, a mennyiből családotól megélhet, továbbá legelőt, építő- és tüzfát. A reform igen humanus volt, de gyakorlati jelentősége csekély: a megváltáshoz pénze nem volt a jobbágnak, a földkihasítás pedig a földesúr joga volt, ellenőrzés nélkül.

GAGYI JENŐ.

**Könyvek:** *Schempp* A. von, Der Feldzug 1664 in Ungarn unter besonderer Berücksichtigung der herzoglich württembergischen Allianz- und schwäbischen Kreistruppen. Auf Grund zum Teil unveröffentlichter Original-Quellen. Stuttgart, Kohlhammer, XII. 311 l. 4 térkép. 5 M. — *Taylor* J. A., Christina of Sweden. London, Hutchinson. 352 l. 16 Sh. — *Ajymès* N., Trente années du grand siècle. La France de Louis XIII. (Les idées claires.) Paris. Nouv. libr. nat. 331 p. Fr. 3.50. — *Patmore* K. A., The court of Louis XIII. London, Methuen 375 l. 10 Sh. 6d. (Képekkel.) — *Dayot* A., Louis. XIV. Paris. Flammarion. 4°. Fr. 15. — *Páll* Gy., J. B. Colbert. Sátorajjauhely. Zemplén ny. 11. l. — *Visconti* P., Mémoires sur la cour de Louis XIV., traduits de l'italien et pub. par J. Lemoine. Paris. Calman Lévy. 412 l. 7 Fr. 50. — *Saint-Simon*, Mémoires. Publ. par A. de Boislisle Paris. Hachette. 545 p. 7 Fr. 50. — *Dyson* C., Madame De Maintenon. Her life and times. 1635—1719. London, Lane. 316 l. 12 Sh. 6. — *Du Bled* V., La société française du XVIe siècle au XVIIe siècle. VIIe série: XVIIIe siècle. Paris, Perrin, 16°. 318 l. — *Boissier* G., L'Académie française sous l'ancien régime. Paris, Hachette. 3 fr. 50. — *Gragger* Rób., Molière első nyomai a magyar irodalomban. Bibliographiai függelékkel. Bpest, Athenaeum. 32 l. — *Urbain* Ch. et *Levesque* E., Correspondance de Bossuet. T. I. 1651—76. Paris, Hachette. Fr. 7. 50. — *Paquier* J., Le Jansénisme. Étude doctrinale d'après les sources. Paris, Blond. — *Bourbon* J., Les assemblées de clergé et le Jansénisme. Paris, Blond. 379 l. Fr. 6.

### Legújabb kor.

*M. Marion* az emigránsok birtokaira vonatkozó forradalmi törvényeket vizsgálja a *Revue des questions histor.* júl.-okt. számaiban. Fokozódó szigorúsággal vonták ezek az állam rendelkezése alá az emigránsok birtokát, majd a kiskorúaknak szüleiét is, végre a nagykorúak hozzátartozóiét is, ha be nem bizonyították, hogy hívei a köztársaságnak. A Consulat vetett véget az elkobzásoknak a status quo alapján. A szerző azt fejtegeti, hogy a lefoglalt vagyon értéke alábbszállt, a földet mohó bérlok kiuzsorázták és az államnak nem volt pénzügyi haszna eljárásából.

Ugyanazon kérdésről egészen más oldalról szól *Ch. Bournisien* u. o. az 1910 jan.-ápril. számokban. Az egyes vidékeken lefoglalt birtokokról közzétett okiratok alapján kutatja, hogy azok 1. milyen néprétegek kezébe kerültek; 2. hogy alakult a földtulajdon nagysága. Eredményei szerint a földbirtok jóval nagyobbik felét csekély számú gazdagok szereztek meg; kisebbik fele kis és törpe birtok alakjában nagyszámú szegény földvásárló közt oszlott meg. Összesen véve, az 1790 máj., 1792 jún. és a III. évi prairiali törvény hatása idején a városi polgárság szerezte meg az eladott birtokok nagyobbik felét, a parasztlakosság a kisebbiket. Csak az 1793—1796. években volt a parasztság földszerzése túlnyomó. Igyekszik megállapítani a birtokszerző városi és vidéki néprétegek további megoszlását is, foglalkozás és vagyon szerint. A forradalmi földszerzés olyan rétegeket gyarapított, a melyek az 1731—81. évek statistikája szerint amúgy is erősen tért foglaltak a kiváltságosok rovására. A földtulajdon nagysága nem módosult lényegesen, átlag véve. Részben felaprózódott, részben összetömörült. — A változás kedvezett a népszaporodásnak: 1789—1801 másfél millióval gyarapodott a francia népesség a nagy háborúk ellenére. Annyival mint 1770—89 között. A munkabérek átlag 25—50%-kal emelkedtek 1789—1801.

*H. Ulman a Hist. Zeitschrift* 102 k. 304 l. Bernadotteal foglalkozik, a hevesvérű, mégis óvatoskodó gascognei katonával, a ki a francia forradalom zavaaraiban szintűgy álmodott a koronáról, mint Napoleon és Moreau. Az 1813—14-iki népek harczában mint a svéd trón örököse vett részt. Habozó magatartása már sok vita tárgya volt. Ulman arra az eredményre jut, hogy valóban csak a kétfelé játszás politikája magyarázhatja meg azt. Az kétségtelen, hogy még mindig gondolt a francia koronára s e gondolat a czártól sem volt idegen, kinek javára lemondott Finnországról. De nemcsak a czár és a szövetségesek által, hanem ellenük is igyekezett célja felé; kivonta csapatait a harczból, hogy a francziák előtt érdemeket szerezzen.

*J. Aulneau* teljesen szláv álláspontról tárgyalja *Bosznia és Hercegovina annexióját a Revue politique et parlementaire*-ben. Kemény és aligha illetékes kritikával támadja az osztrák-magyar kormányzatot, a mely részint elégtelen, részint önző reformjaival nem tudta megoldani az agrárkérdést és nem könnyí-

tett a lakosság adóterhén, a mely szerinte kevesebbet tett a nép-  
oktatásért, mint ugyanazon idő alatt Bulgária vagy Montenegro.  
mert politikai és felekezeti szempontokból gyengítette a községi  
mohammedán és szerb orthodox iskolákat, a nélkül, hogy az  
államiak pótolhatták volna a hiányt. Így az annexió idején 3826  
község volt iskola nélkül. Azt állítja, hivatkozással a tartomá-  
nyok szerb és szerb-mohammedán egyesületeinek határozataira,  
hogy a lakosság elégedetlen és csak az erő előtt hajolt meg,

*K. Vollers* a mai Egyiptomnak és fejlődésének személyes tapasztalat és tanulmány által egyaránt kitűnő ismerője lord Cromer könyvéről ír a *Hist. Zeitschr.* 102 k. 57 l. Minden során megérzik, hogy joggal szól az önálló kritika hangján. Régi culturájú keleti népeket európai kormányzattal új életre vezetni, az angol politika egyik kiváltságos feladata. Egyiptomban az újjáéledés már egy évszázada tart. V. helyesen mutat rá az angol kormányzat előtti időszak jelentőségére: a nagyészű Mohammed Ali művére és a francia hatásra, a mely Egyiptom «új-arab»-jainak az angollal maig is vetélkedő francia műveltséget adott. Cromer működésének legfontosabb szakasza 1883—1907. Viaskódnia kellett a souverain kalifa, a francziáktól vezetett európai beavatkozás és az ugyan-  
csak a francziáktól támogatott nationalizmus ellen. Csak a legújabb angol-francia szerződések vetettek véget a vetélkedésnek. A német író őszinte méltánylással kíséri a földöntözés epochális munkálatait, az igazságszolgáltatás és közigazgatás javítását, a melyekben Cromer kitűnő angol munkatársakkal dolgozott. Elismeri az angol gyarmatosok kiváló tulajdonságait. Bizonyos irigységgel méltatja azt a klasszikus irányú irodalmi műveltséget, a mely e kiváló gyakorlati politika vezetőinek szellemét ékesíti és a melyet német hazájában hanyatlónak lát. De elhibá-  
zottnak tartja az angol kormányzatot annak legelőkelőbb és legkényesebb feladatában: az oktatás terén. Lord Cromer — mint könyve is tanúsítja — a protestáns kereszténység és angol-európai cultura álláspontjáról lenézte a keleti nép lelkét, nem értette meg és ezért nevelése terén feladatát nem jól teljesítette.

Az *Annales des Sciences politiques* 396 l. egy khínai író ismerteti a mai Khínát átalakító reformok közt a legfontosabbat, az oktatás ügyét. Az átalakulás 1864 óta indult meg, de csak 1896-ban alakultak bizottságok, a melyek egységesebb irányítást

adtak a reformnak. 1901 szervezték a közoktatásügy ministeriumát, végre 1904 határhő a kínai művelődés történetében: akkor törölték el az ezredéves vizsgálati rendet, a tisztán memorizáltató irodalmi és philosophiai követeléseket és adtak helyet a természettudományoknak, a történetnek és modern nyelveknek.

Az *Annales des Sciences politiques* 257 l. néhány lapot szentel az 1908-ban elhalt Tsö-Ili (Tsu-Hszi) császárnénak, a mai Khína szervezőjének. 1861-ben özvegyen maradt, mint fiatal anya, mikor a francia és angol hadak, a nyugati barbárok, megszállva tartották a birodalom fővárosait, mikor a fölkelések elszakították a távoli tartományokat és új országokat alapítottak azok helyén. Az ifjú császárné energiája megtalálta az alkalmas államférfiakat a mandzsúk, kínaiak és az idegenek között. Visszaszerezte a tartományok nagy részét és a reformok útjára tért. De 1898-ban a fiatal császár ábrándos forradalmi reformműve, a nagy lázadás és a nyugati hatalmak újabb beavatkozása ismét földézték ifjúkora zavarait, de ő ismét úrrá lett rajtuk 1908-ig. Ő nevelte Juan-Sikkajt is, a ki ma vezeti a forrongó Kínát.

Gróf Vay följegyzéseiből (*Deutsche Revue* 1910 márcz.) megtudjuk, hogy ez az épen nem közönséges uralkodónő mandzsuk köznemes leány volt, a ki palota-intrikák útján mint ágyas, majd favorite, az orgyilkosságot se vetve meg, jutott a császári trónra.

GÖRÖG IMRE.

Przegląd Historyczny. IX. 97—113. Marcelli *Handelsman*. *Konstytucja 3-go Maja 1791 r. a spólczesna opinia publiczna we Francyi*. (Az 1791-ik évi május 3-iki alkotmány és a korabeli francia közvélemény.) A szerző párhuzamot von a francia és az 1791-iki május 3-iki lengyel alkotmány közt. azután sorra veszi a nevezetesebb francia politikusok és pártok véleményét a lengyel alkotmányról.

*Kwartalnik Historyczny*. XXIII. 380—383. A. I. *Brawer*. *Przyczynę do polityki austriackiej w czasie wojny polsko-rosyjskiej W. r. 1792*. (Egy adat az osztrák politikához az orosz-lengyel háború idején, 1792-ben.)

A lengyel kormány 1792-ben az orosz hadjárat idejében 20 ezer fegyvert, ugyanannyi lövészt és egyéb felszerelést rendelt

meg egy lwówi zsidó vállalkozónál, de Kaunitz nehogy Oroszország érzékenységet bántsa, nem engedte meg a megrendelt fegyvereknek és felszerelésnek Lengyelországba való szállítását.

*Przegląd Historyczny.* IX. 290—298. David Kandel. *Berek Joselowicz.* (Joselowicz Berek.)

A lengyel függetlenségi küzdelmekben részt vett zsidó származású Joselowicz Berek szerepét ismerteti a szerző. Joselowicz kiáltványt intézett a zsidókhoz, hogy harcoljanak a lengyel függetlenség érdekében. Felhívására 400 zsidó ifjú jelentkezett, kik az ő vezetése alatt hősiiesen harcoltak.

*Kwartalnik Historyczny.* XXIII. 383—384. Gmil Kipa. *List Napoleona do gen. Sokolnickiego.* (Napoleon levele Sokolnicki tábornokhoz.)

A lwówi Ossolinski könyvtárban található Napoleon egy levelének másolata, mely Sokolnicki tábornokhoz van intézve. A levél 1813 május 2-ikán kelt és telve tüzzel, felhívja a lengyeleket, hogy csatlakozzanak hozzá, mert értők fog harcolni. «Je marche en Pologne et pour la Pologne», írja levelében.

*Kwartalnik Historyczny.* XXIII. 126—142. Szymon Askenazy. *Senat rewolucyjny.* (A forradalmi országgyűlés.)

A krakói Tudományos Akadémia kiadásában megjelentek az 1830/31-ik évi lengyel országgyűlés naplói. Ezek alapján közöl Askenazy lwówi (lemburgi) egyetemi tanár néhány érdekes részletet. Megtudjuk, hogy a senatus tagjai közt, kik a magasabb társadalmi rétegekből kerültek ki, már korán lelohadt a forradalom sikerébe vetett remény és a félénkebbek igyekeztek idejekorán elhagyni Varsót, egyesek pedig hivatalosan kiküldették magokat. Így azután nincs mit csodálkozni azon, hogy az 1831 február 3-iki gyűlésen a tizennégy vajda közül csak egy jelent meg s az összes senátorok közül csak huszonöt volt ott.

*Kwartalnik Historyczny.* XXIII. 161—169. Bronisław Pawłowski. *Przyczynki do polityki austriackiej w czasie powstania polskiego w r. 1831.* (Adatok az osztrák politikához az 1831. évi lengyel fölkelés idején.)

Herczeg Czartoryski Ádám egyike volt a XIX-ik század legnevezetesebb lengyel politikusainak, ki nagy szerepet játszott az

1830—31-iki lengyel forradalomban. Sajnos, hogy még mindig hiányzik a megfelelő forrásokon alapuló életrajza. Pawłowski fönti cikkében érdekes részletet közöl Czartoryski Ádám szökéséről. A herceg 1831 szeptember 26-án érkezett titkon Krakóba, de roppantul kellett sietnie, mert a következő nap este már bevonultak az orosz hadak a városba. Sikerült az osztrák kormány jóvoltából Dannenberg névre szóló útlevelet kapnia az osztrák területre, melylyel szász területre szökött és sikerült még értékes iratait is magával vinnie. Hasonló módon menekült meg Skrzynecki is, a forradalom egyik vezérférfia. Rüdiger, az orosz had vezére rögtön Krakóba való érkezése után kerestette őket, de későn. Az ügynek diplomatiái folytatása volt, mert az orosz kormány követelte kiadásukat, de eredménytelenül.

DIVÉKY ADORJÁN.

A Bosznia és Hercegovina annexiójára vonatkozó kérdéseket közjogi szempontból tárgyalja Baxa B. a *«Zábor Bosny a Hercegoviny a české hlediško státoprávné»* (Bosznia és Hercegovina annexiója és a cseh közjogi álláspont) című értekezésében, mely a *«Pokroková Revue»* (Haladó Szemle) V. évf.-ban (1908—9.) jelent meg. Jogtörténeti fejtegetésekkel igyekszik bizonyítani azt, hogy azok a törvények Ausztriában nem a birodalmi gyűlés, hanem a tartományi gyűlések elé valók.

Prága (

KROFTA KAMIL.

Th. Capidan a *Convorbiri Literare* VII., VIII. füzetében a makedón oláhok kulturális mozgalmának megindításáról tájékoztat (Constantin Ucuța și inceputurile de mișcare culturale la armâni).

Bobescu I. B. A. *Revista pentru istoria*-ban (*Mecanismul de guvernare* stb.). a havaseli közigazgatás szerveit és állapotát ismerteti az orosz invasió előtt. Az 1828-iki török-orosz háború a drinápolyi békével végződött, mely szerint a porta 11 millió arany kárpótlást fizet Oroszországnak, ennek lefizetéséig pedig zálogba adja a dunai fejedelemségeket. Kiselev tábornok meg is szállta azokat s a két divánnal és orosz biztosokkal szervezeti szabályrendeletet, az ú. n. «Regulamentul organicot» dolgoztatta ki. A szabályzat sok jót is tartalmaz, de az orosz annektálást tervezvén, a nagy bojárokat akarta megnyerni s a nép nyomorára nem volt tekintettel. Az önző főurak



örömmel fogadták a szabályzatot s csak Văcărescu János és öt társa nem írták alá.

C Evolceanu a *Convorb. Liter.* I. füzetében közölt *Doamna Elena Cuza* című cikkében megemlékszik az egyesült Románia első fejedelmének feleségéről. Cusa 1844-ben 24 éves korában nőül vette Rosetti Mihály leányát, miután gr. Toldalaghy Mihály erdélyi főur leánya kikosarazta.

Jorga N. a *Tribuna* 19. sz. és a *Neamul Românesc Literar* júniusi számában két cikkben az első közös fejedelemnek Cusa Sándornak életét tárgyalja. Cusa 17 éves korában mint tiszthelyettes lépett a hadseregbe. Ghica magasabb katonai kiképzésre Párisba küldötte. Haza érkezvén kilépett a hadseregből és Galaczon bíró lett. 1848-ban Bukovinába menekült, Sturdza bukása után visszatérve galaczi prefektus lett s a nagybojári rangot is megkapta. Ghica utódja Vogorides kajmakam alatt rohamosan emelkedik. V. cynikus modora miatt nagyon megszerette, kinevezte segédisztjének 1857 márcziusában hadnagyi rangban, még ez évben felvitte az ezredek rangig s megkapta a galaczi kormányzóságot. De nem nézhetvén tovább a helytartó törvénytelen tetteit, lemondott, nyílt levelet intézvén a kormányhoz. A következő évben Ghica Gergely kerülvén helytartóságra, Cusa hadügyminiszterré lett, 1859 január 17-én pedig fejedelemmé választották. (I. Sándor János néven.)

GAGYI JENŐ.

**Könyvek:** *Haggard* A. C. P., Louis XVI. and Marie Antoinette. 2 vols. London, Hutchinson. 710. l. 24 Sh. — *Belloc* H., Marie Antoinette. London. 448. l. 20 M. — *Schelle* G., Turgot. Paris, Alcan 3 fr. 50. — *Blos* Wilhelm. A francia forradalom. (1789—1904.) Magy. ford. *Horowitz* Jenő. Bpest. Népszava XII. 628. l. 6 kor. 50 f. — *La Gorce* P., de, Histoire religieuse de la Révolution française, T. I. Paris, Plon-Nourrit VI. 519. l. 7 fr. 50. — *Despatys* baron, La Révolution, la Terreur, le Directoire. 1791—1799. d'après les mémoires de *Gaillard*, président du Directoire exécutif de Seine-et-Marne. Paris, Plon-Nourrit et Cie. VII. 504. l. 7 fr. 50. — *Tarle*, Studien zur Geschichte der Arbeiterklasse in Frankreich während der Revolution. Lipce, Duncker-Humblot 3 M. 60. — *Porée* Ch., Collection de documents inédits sur l'histoire économique de la Révolution française. Publ. par le ministère de l'instruction publique. — Département de l'Yonne. Cahier de doléances du bail-

liage de Sens pour les États généraux de 1789. Paris, Leroux XXXVIII. és 847. l. -- *Sagnac P.*, La Révolution du 10 août 1792. La chute de la Royauté. Paris, Hachette 16°. IV. 338 l. -- *Bellanger G.*, Les Jacobins, peints par eux-mêmes. Paris, Lemerre. II. 317. l. 4 fr.

### Magyar történet idegen nyelvű folyóiratokban.

Az *Archiv für öst. Geschichte*. Bd. XCVIII. (Zweite Hälfte)-ben megjelent Raimund Friedrich Kaindl: *Studien zur Geschichte des Deutschen Rechtes in Ungarn und dessen Nebenländern*. Kiegészítése a szerző ismeretes munkájának. (Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern.) Az első tanulmányban szerző a délnémet (osztrák) városi jog, majd a magdeburgi jog hatását fejtegeti a magyar jogi életre és azt, hogy a magdeburgit az osztrák jog kiszorítja a XV. század óta. Azután a német hűbéri jog hatására is idéz példákat. A második tanulmányban a Rómába és Aachenbe való zárandoklásról, mint birói büntetésről beszél a szerző, mely szintén a német városi jog hatása alatt volt szokásban nálunk (peregrationes in pœnam a iudice indictae) «Az aacheni zárandoklás Nagy Lajos korában valósággal nemzeti szokás lett Magyarországon.» Egész a 18-ik századig említi a források e zárandoklásokat. 1769-ben a bécsi kormány eltiltja a kegyes vándorlásokat. Már a XIV. század elején rendelik el e peregrinatiókat bíróilag «a német szokás szerint», mondja egy Lajos korabeli okirat.

A. D.

A *Nuovo Archivio Veneto* (XVII. 475--481. l.) közölte Cesaro Tropea *Due lettere inedite intorno alla morte della regina Giovanna I. di Napoli* cz. közleményét, amelyben a szerző a carrarai kinczellária egyik formulariumából két levelet hoz nyilvánosságra, amelyek világosságot derítenek Johanna királynő halálára. Kis Károly a királynőt 1382 márczius 28-án vitette börtönbe, Carrara Ferenczhez intézett levelében pedig közölte ezzel, hogy fejedelmi foglya július 27-én meghalt: quodam gravi morbo depressa. Az *Archivio Storico per le provincie Napolitane* ismertette a cikket (Tört. Szemle I. 159. l.) ennek a közleménynek az eredményeit vette át.

D. S.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben (IV., Egyetem-utca 4. sz.  
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható :

BENEDEK MARCZELL  
VICTOR HUGÓ

A nagy francia író első eredeti magyar életrajza.

*Ara 5 korona.*

---

LUKÁCS GYÖRGY  
A MODERN DRÁMA FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE  
A Kisfaludi-Társaság Lukács Krisztina-díjával jutalmazott pályamű.  
A vásárhelyi Wodianer Arthur alapítványból kiadja a Kisfaludy-Társaság.  
*Két kötet. Ara 16 kor., vászonba kötve 20 kor.*

---

ADORJÁN ANDOR  
SORSOK ÉS PÁLYÁK.

Irodalmi arcképek.

*Ara 3 korona.*

---

GYULAI PÁL  
KRITIKAI DOLGOZATOK  
1854—1861.

*Ara 6 korona.*

---

ZICHY GÉZA GRÓF  
EMLÉKEIM  
*Első kötet. Ara 6 korona.*

# TÖRTÉNETI SZEMLE

## EGYETEMES TÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

Megjelenik négyszer évenként: január, márczius, június és október hónapokban.

*Előfizetési ára egy évre 12 K., egy-egy füzet 3 K.*

A különböző encyclopaedikus és szakfolyóiratok eddig csak mellékesen foglalkoztak az egyetemes történettel; e tudománynak folyóiratunk most első magyar nyelvű közlönye. Tájékoztatni akarjuk a *Történeti Szemle*ben a magyar olvasót az egyetemes történet irodalmának új jelenségeiről. A politikai történet mellett kiterjed figyelmünk a cultura történetére s a történettudomány elméletére is. Továbbá figyelmeztetni akarjuk az olvasót arra, hogy mit írnak a magyar történetről idegen könyvek és folyóiratok. Nem elégszünk meg a tájékoztatással és ismeretterjesztéssel. A magyar történetírókat önálló kutatásra akarjuk ösztönözni az egyetemes történet terén. Külföldi történetíróknak is örömet adunk tért, ha itt kívánják először közölni dolgozataikat.

A magyar történet köréből felvesszük folyóiratunk tárgyai közé azokat a kérdéseket, melyek hazánknak az idegen nemzetekkel s a melléktartományokkal való politikai és kulturális érintkezésére vonatkoznak. A nemzetiségi kérdés története is feladataink közé tartozik. Közleményeinkkel megerősíteni akarjuk azt az érzést, hogy a hazai történetet nem foghatjuk fel helyesen az egyetemes történet ismerete nélkül. A nemzeti és az egyetemes történet kérdéseinek együttes tárgyalásával kedvezően akarunk hatni oly történeti érzék fejlesztésére, mely sokoldalúsága mellett is a nemzeti múlt iránt érzett kegyeletben gyökerezik.

Tért akarunk adni a legkülönbözőbb irányoknak. Mert ha igazságszeretettel kutatunk, szolgálatokat tehetünk a történettudománynak, bármily szempontból indult ki vizsgálódásunk. Csak azt az irányt mellőzzük, mely előre megalkotott nézetekkel a történetben fegyvereket keresgél pártcélok szolgálatára.

**Előfizetéseket elfogad a M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatala (M. T. Akadémia palotája) és a könyvkereskedők.**

L 99

u. l. 123.

18/224

1912.

3. füzet.

# TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,  
márczius, június és október hónapokban.  
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.



BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1912

## Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendőek

### (II. k., Retek-utca 37.)

## TARTALOM.

|   | Lapsz. |
|---|--------|
| <i>Hampel József</i> : A római császárság emlékeinek bemutatása Rómában | 321    |
| <i>Huszár Imre</i> : Bárá Kübeck Károly Frigyes Naplói                  | 357    |
| <i>Mitrofanoff Pál</i> : Lermontov                                      | 392    |

### Kisebb közlemények.

|   |     |
|---|-----|
| <i>Gragger Róbert</i> : Egy német Gil Blas Magyarországon | 421 |
|---|-----|

### Irodalom.

|   |     |
|---|-----|
| Vatikanische Quellen zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung. Ism. <i>Eckhart Ferencz</i>                                      | 429 |
| Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540. és A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Ism. <i>Perepatis István</i> | 432 |
| Landsberg: Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft. Ism. <i>Illés József</i>  | 437 |
| Sandeman: Metternich with ten illustrations. Ism. <i>Kropf Lajos</i>  | 446 |

### Folyóiratok és könyvek.

|   |                                   |
|---|-----------------------------------|
| <i>Elmélet</i> . Irta <i>Madzsar Imre</i>   | 449                               |
| <i>Ókor</i> . Irta <i>Mahler Ede, Heinlein István</i>   | 450                               |
| <i>Középkor a XIII. század közepéig</i> . Irta <i>Domanovszky Sándor és Gagyai Jenő</i>                                     | 454                               |
| <i>Középkor a XIII. század közepétől az ujkorig</i> . Irta <i>Áldásy Antal, Divéky Adorján, Gagyai Jenő és Krofta Kamil</i> | 457                               |
| <i>Reformatio és ellenreformatio</i> . Irta <i>Divéky Adorján és Holub József</i>   | 461                               |
| <i>Ujkori történet a harminczéves hábaru végétől 1789-ig</i> . Irta <i>Lukács Károly</i>                                    | 465                               |
| <i>Legujabb kor</i> . Irta <i>Görög Imre</i>  | 467                               |
| <i>Magyar Történet Idegennyelvű Folyóiratokban</i> . Irta <i>Angyal Dávid, Gagyai Jenő, Krofta Kamil és Kropf Lajos</i>     | 470                               |
| <i>Mangold Lajos</i> : Könyvek jegyzéke   | 450, 453, 457, 461, 463, 466, 469 |

### Különlélek.

|   |     |
|---|-----|
| Láng Margit: Az 1910—11. évi görögországi ásatások eredményei | 473 |
| Kont Ignác: Gabriel Monod †                                   | 475 |
| Domanovszky Sándor: Mika Sándor †                             | 477 |
| Áldásy Antal: Borovszky Samu †                                | 480 |

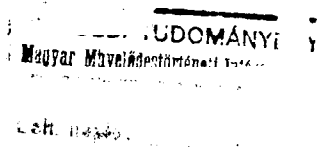
17/224  
Szakltn 123/6

## A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG EMLÉKEINEK BEMUTATÁSA RÓMÁBAN.\*

### I.

Az 1911-ik év Olaszország történetében félszázados korszak befejezése volt, mely alatt az olaszok elérték sok százados álmuk teljesültét. Az egységes királyság ez idő alatt megállapodott és oly bámulatos fejlődésben emelkedett magasra, hogy új nagyságát a világ előtt meszehatóan kívánta föltüntetni. Világkiállítással és pedig kettővel akarta nagykorúságát bemutatni. Egyik a pezsgő modern gyakorlati életet képviselte Torinóban. A másikban a művészetnek és a közeli és távoli historiának kívánta adni képét. Ez utóbbinak székhelye csak Róma lehetett. De itt is nem egy kiállítás volt, hanem öt. Öt különböző helyen áldoztak e nagy czélnek. A város északi szélén a bájos Valle Giulia-ban egyesítették a világ minden tájáról érkező művészeti alkotásokat. A Tiberisen túl a katonai gyakorlótéren a félsziget regioi állítottak palotákat és ide gyűjtötték az olasz néprajz már-már veszendőbe menő maradványait. A város közepén az egykori Hadrianus sirján épült angyalvárban Róma középkori culturáját mutatták be és Róma hatását a közép- és újkori történetben a világ műveltségére. Egy más tárlat az utolsó 50 évből való, az olaszság újjá születésére vonatkozó emlékeket volt hivatva egybegyűjteni, úgy mondták, hogy ez a «risorgimento» kiállítása. Jó helyet adtak neki a Vittorio Emmanuele-féle óriási emlék oszlopcsarnokában.

\* A nemz. muzeumban 1912 jan. 13., 20. és 27-ikén tartott előadások kivonata; az előadásokat mintegy száz vetítés követte.



Itt csupán egy kiállítással foglalkozhatom, azzal, melyet az olaszok «*mostra archeologica*»-nak kereszteltek.

Ez a czim csak hiányosan, sőt némileg tévesen jelezte azt a kiállítást, mely a mostani olaszság őseinek, a régi rómaiaknak szólt. Szép és magasztos gondolat volt, összegyűjteni — hacsak másolatokban is, mert másképp nem lehet — a régi római világ maradványait a három földrészen mindenfelől, a merre a római imperium terjedett. A modern olasz királyság népe büszke az ő világhódító őseire, nem felejtkezett meg róluk, mikor megülte házi ünnepét és bár aligha fogja valaha őseit utól is érni hatalomban, becsületére válik, hogy nemcsak a saját jelenjét kívánta ez évben dicsőíteni, hanem a régi világ többi epigon birtokosaival együtt megcselekedte azt, a mit régóta teljesítenie kellett volna, megvetette első alapját egy római császársági muzeumnak, mely hivatott arra, hogy megmutassa, mint hódította meg a római nemzet a régi világ népeit és miként teljesített e hódítással nagy kulturális hivatást.

A nagy gondolat a legtöbb modern népnél termékeny talajra talált. Igaz, hogy nem mindenütt volt a meleg fölhívásnak egyforma sikere. Voltak országok, melyek teljesen tartózkodtak a részvételtől. Törökország (a mi az adott viszonyok között érthető) és Oroszország semmit sem küldtek. Hollandia és Anglia nem nagyon erőltették magukat. Annál kedvezőbb volt a siker a többi országban. Leglelkesebb volt köztük Románia, mely ezúttal is tanusította, hogy «testvér nemzet»-nek érzi magát, mert hite szerint a nagy Trajanus népének vére lüktet ereiben. Ezúttal nem sajnáltuk ezt a nemzeti chauvinismust, mert valóban sok és érdekes emlék másolatát küldték. Mégis ezúttal is a hellenek utódai nyerték el a pálmát, mert megjelentek a kiállításon saját nagy művészeti maradványaikkal: bemutatták a régi hellenek és utódaik a byzanti görögök alkotásait. Szerencsés intézkedés volt, hogy e küldeményt távol a római imperiumi kiállítástól, az ú. n. kis klastromi épület-részben elszigetelten mutatták be és hogy a látogató csak



a végén jutott oda, mert a ki véletlenül előbb tévedt oda, már nem igen vágyott a római imperium dicsőségére vagy a római provinciák művészetére, mert betelt a hellen genius művészeti termékeivel.

A ki azonban sorban járt és elég tárgyilagos volt, az a római provincia szerényebb műveit is a maguk értéke szerint méltányolta, mert tudta, hogy más volt a hellenek nagysága és másban érvényesült a római imperium világ-történeti hivatása.

Ezt a szerepet módszeresen, a beküldött óriási mennyiségű emlékek másolatainak kellő csoportosításával föltüntetni, nagy föladat, melynek megfelelni igen nehéz volt.

Már a hely megválasztása is fölötte súlyos problema volt. Az lett volna a leghelyesebb, hogy mindjárt megépítsék azt a nagy épületet, melyben ez a gazdag tárlat ezután is együtt maradhasson. De erre sem idő, sem terv, sem költség nem volt. Tehát ideiglenes elhelyezésről kellett gondoskodni és az időleges megoldás szerencsés ötletnek mondható. Kinálkozott a Diocletianus-féle thermák óriási épületének délkeleti részén a termek oly sorozata, melyeket valósággal herculesi munkával évszázados telepeseiktől és az évszázados lerakódásoktól szabadítottak meg és deszkázással, részben ideiglenes betetőzéssel a tárlat föllállítására alkalmassá tettek. Minden utazó, a ki nappal érkezik Rómába, maga előtt látja, mikor a pályaudvarból kilép, a vörös téglafalakat, melyek a negyedik század eleje óta itt állanak, csonkák ugyan és megfogytak, de még mindig oly terjedelmes helyiségeket nyújtanak, hogy belé fért a sok ezerre menő építészeti és szobrászati másolat, a sok alaprajz, fénykép és minta. Nem mondom, hogy a kezdő téli időben, mikor ott jártam, a nyers falak közepette, padlózatlan földön, mikor óriási falnyílásokon át eső és szél behatolt, mindez nem bántotta a látogatókat, épúgy mint a könnyen múló anyagból való kiállított tárgyakat. Kit a római nagyság iránti rokonszenv és a Diocletianus nagy építőmesterei iránti bámulat nem hevitett, az bizony a szeles, nedves csarnokokban nem időzött nagy kedvvel és ez egyik oka, hogy egy héten át csak rit-

kán zavart ottlétem alatt látogató, kivéve a mikor Lanciani kíváncsi férfiak és még inkább angol és német asszonyok sokaságától kísérve, megtartotta magyarázó sétáit.

A kiállítás elrendezése a birodalmi központból indult ki. «Roma æterna», «Imperium Romanum», «Divus Augustus pater» volt az első három teremnek a címe. Az első terem fülkéjében ott trónolt ugyanaz a Romaszobor, mely a római capitolium jobboldali épületének udvari oszlopcsarnokában a XVII. század óta mint Róma symboluma székel. Cesi cardinális gyűjteményéből származik és ülő Minervát ábrázol. Mikor a XVII. században találták, hiányzott a feje, sisakos fejét alkalmaztak reá és elnevezték Romának, bár eredetije görög szobrász műve a Kr. e. IV. századból. Alig lehetett találóbban azt az igazságot jelezni, hogy a római cultura a hellen miveltségben gyökerezett és hogy a mikor a rómaiak világhódító útra tértek, akkor tulajdonképen csak folytatták, a mit egykor az ő mestereik, a görögök megindítottak.

Inkább helyiérdekű volt a város folyóistenének szobra, a Tiberist ábrázoló fekvő férfiszobor, mely VII. Pius ajándéka gyanánt a Louvret ékíti. Közel áll művészi conceptionjában a vatikáni híres Nilus szoborhoz és ugyancsak a görög genius szülöttje, nyilván alexandriai művész gondolatának mintájára alakult.

Sok kisebb szobor és dombormű sorakozik az örök városnak e két emblémája körül. Mind valamelyes vonatkozásban van a város alapítóihoz fűződő legendához. Talán először látható másolatban a Colonna-féle márványkép, mely mozaikban mutatja három különböző színű márványból összerakott alakításban Romulus és Remus legendáját. Balra Roma istennő ül paizsokon, középett a ficus ruminalis alatt áll a pásztor, a ki az apró ikertestvéreket fogja és jobbra van az ikreket szoptató nőstényfarkas. Az egykori opus sectileből már csak leginkább a síkba vésett mélyítések látszanak, de így is fölismerhetők a mondaszerű jelenetek.

Két becses alaprajz kötötte le figyelmünket. Egyik a

terem egész jobboldali nagy falát vette igénybe; George Chédanne Párisban készítette 1881 óta és rajta a IV. századi Róma bámulatos pontossággal megszerkesztett alapképét kapjuk; rajta két milliméter egy méternyi terjedelmet képvisel. A baloldalon lógó planum kisebb, de szintén a kartographia remeke. Réma tanár vezetése alatt készítették a római mérnökiskola növendékei; bemutatják rajta a római forumot és környékét. Mellette színes látképet kapunk arról az archæologiai sétaútról, mely a római forumból ki fog indulni és a várcs déli halmain és völgyeiben még létező romok közt fog végig vezetni.

Az *Imperium Romanum* büszke címét mutatta a második terem. Itt az egész római birodalomról való óriási mappát vártam, talán nem annyira szűkebb szaktársaim miatt, mint a tanulni vágyó nagy közönség érdekében, mely nem tartozik tudni, hogy a római birodalom milyen óriási terjedelmű volt és hogy merre terült el az a 36 tartomány, melyet ez a «mostra» hivatva van képviselni. Hogyha mai nap sok európai pályaudvaron látunk egész falakra terjedő utazótérképeket, mennyivel hasznosabb lett volna, a mostra II. termében a híres ókori mappa, a Peutinger után elnevezett, Bécsben őrzött utazótérkép fölé, magyarázatul odaiktatni a modern, projectio szerint készített nagy térképet! A Peutinger-mappa szerint laikus alig tud eligazodni, mert keskeny sávós szalagra szorítja a régi világ utainak és városainak jelzését. Igaz, hogy mint utazásra szánt térkép így is megtette szolgálatát, mert az utak irányain megvan az egyes helységeknek egymástól való távolsága és megvannak jelölve a tengerek, folyók, hegyek és lápok, ha nem is viszonylag helyes fekvés szerint. De az utazónak így is becses segítsége volt ez a térkép, különösen azért, mert a római utak mentén legtöbbször meg volt jelölve minden 1000 lépésnyire a távolság mérföld-jelzővel.

A Peutinger-mappa közelében Galliából, Belgiumból, Daciából és Pannoniából való mérföldjelzők másolatait állították föl. A laikus látogatók legtöbbször figyelmet sem

fordítottak reájuk, pedig nagyszerű birodalmi intézménynek voltak szerény, igénytelen tanújelei. Az egész római birodalmat végig hasították a gondosan épített kőutak, melyeknek a kezdete Rómában a forumon álló arany mérőöldjelző volt. És ez utakon az ókor egyik legtökéletesebb intézményének a szervezete működött, a személyszállító posta.

Kevesen néztek egy érdekes emléket, mely Kisázsziából, Ancyrából származik. Megörökíti azt az akkori időben nevezetes tényt, hogy Julianus császár 362-ben egy nyár alatt a britanniai tengertől kiindulva barbar népek területén át, kiket meghódított, eljutott a Tigris partjáig.

A birodalom rajnai határáról hozták egy sziklafőírat másolatát, mely a teutonok független törzsei felé jelzi a határt, az van rajta «Inter Teutones».

A terem jobbik falán Lanciani természetes nagyságban helyreállította a római Neptunus templomának egy darabját, melyet a római birodalom egyes tartományainak figurális személyesítései díszítettek, domborműves női alakok formáiban. Most először történt meg a kísérlet, hogy a különböző helyeken lévő alakokat egyesítették. Azt vélik, hogy megvan Bithynia, Armenia, Moesia. A templom a Kr. utáni II. század műve volt, Hadrianus vagy Antoninus Pius építette.

Az idegen népek fölötti győzelmek alkalmul szolgáltak oly szobrászati csoportok keletkezésére, melyekben barbárok mint hadi foglyok szerepelnek. A barbár népeket külön-külön csak ritkán bírnók e szobrokban fölismerni. A római szobrászok rendszerint torzonborz hosszú hajjal, durva arcvonásokkal, bajuszzsal és szakállal jellemzik és reájuk adják az északibb népeknél használatos bugyogót. A legnemesebb alakú barbárfők egyikét a British Museum őrzi; nagyobb szoborból való.

Az aktuális afrikai háború miatt népszerűvé vált egy kedves kis dombormű. Kyreneről van szó, a hol most véres küzdelmek folynak. A legenda szerint Kyrene thessaliai leánynak volt a neve, a ki Libyának később róla elnevezett részeit veszedelmes oroszlántól szabadította meg. A dom-

borművön a bájos leányzó torkon ragadta az oroszlánt, mely most tehetetlenül hatalmában van; a hőstettért megjutalmazza őt egy nemes női alak (Libya), feje fölé emelvén a győzelmi koszorút. Az élénk képzelőmű olaszok a *maguk* hőstettét látják a szép Kyrene hőstettében; a ki őket megkoszoruzza, az emberiség (a humanitás), mely hálás irántuk, a miért új tért hódítanak a műveltségnek!

A harmadik szakasz Augustus nevét viseli. Ő «divus», az isteni. Megalapítója volt annak a birodalomnak, melyről a római költők, különösen az ő környezetéhez tartozó Vergilius és Horatius azt hirdették, hogy örökké fog tartani.

Ünnepélyes tógába öltözött, természeti nagyságot fölülmuló szobra áll a terem közepén, a császár fejére vonta a köpenyt, a mint tették, mikor az áldozóoltár elé állottak; a szobor nyilván legfőbb papi hivatásában, pontifex maximusnak mutatja. A kiállításra való előkészületek közepette a haza újjászületését megülni készülő lelkes hazafias hangulat kedvező oment látott abban, hogy a régi birodalom alapítója, nagy ősök előkerült a Via Labicanán folytatott földmunkálatoknál. «Megjött az öreg, hogy lássa mint ünneplik az utódok az új birodalom föltámadását.» Igaza van Lancianinak, a mikor e mélabús arcot úgy jellemzi, mint a melyet hosszas betegeskedése erősen megviselt. Melléje tették müncheni mellképét. Ez győzelmes imperatornak mutatja, koszorúval a fején, fiatalabb és egészségesebb az arca, rokonszenvesebb mint a labicanai. Évvel összehasonlítva arcvonásai a bécsi Gemma Augustean. A több rétegű onyxból faragott mesteri dombormű nem a legszebb gemma, melyet az ókor reánk hagyott, de a legnagyobb és bizonyára leginkább válik ki valamennyi közül történeti jelentőségénél fogva. A germaniai, vagy a pannoniai győzelemre vonatkozhatik; mindkét országban győzött a császár veje Tiberius, a ki most a triumphalis szekérről lelépve Victoriától kísérve császári apósa elé lép, s ez Róma istennője társágában fogadja őt. Az ünnepélyes jelenetnek több alak szemtanúja. Az első mezőben állítják a tropæumokat és békóba verik a legyőzötteket.

A saintgermaini múzeumból hozták egy fölirat mását, melyet a császár Itália határszélén Monaco fölött, a Turbia mellett állíttatott, miután Kr. e. 15-ben 46 alpesi népet legyőzött, melyek az adriai tengertől a tyrrheni tengerig, a tengeri alpesek völgyeiben tanyáztak.

Az egyik törzsfőnök Cottius, különös hűsége által tün-  
tette ki magát; azért a vidék praefectusának nevezték ki. Hálából a kelta főúr Susában diadalívet állított Augustus-  
nak 9- vagy 8-ban Kr. e. és azt a rendelkezésére álló mű-  
vészek képessége szerint domborművekkel díszítette. A ki-  
állításán megvolt az egész zophoros másolata a fölirattal  
együtt. A zophoros főtárgya ünnepélyes áldozati szertartás,  
melyben nem csak Cottius, de hozzátartozói és katonái is  
részt vesznek. Művészeti tekintetben érdekes összehason-  
lításul kínálkozik az egykorú ara pacis művészetével.

Mikor a császár Hispaniából és Galliából visszajött, a  
senatus a tanács termében a császár tiszteletére oltárt akart  
állítani. Ezt a szerény nagyúr nem engedte meg. Ellenben  
megengedte, hogy a Campus Martiuson állítsanak a Pax  
Augusta tiszteletére és emlékére oltárt. Ott a köztisztviselők,  
papok és vestaszűzek évenként ünnepélyesen áldoztak.  
A Corso Umberton álló Palazzo Fiano alatt találtak a  
XVI. században ez oltárt környező udvar falait kívül és  
belül díszítő domborművekből kisebb-nagyobb töredékeket,  
melyek több felé elszéledtek. Most először mintáztatta le  
Lanciani az összes töredékeket, sőt az épület egyik sarkát  
egybeépíteni próbálta. Az oltár udvara négyszögű volt, a  
bekerítő fal bal sarkát látjuk, alsó és felső mezőre oszlik  
a külső fölület. Az alsót gazdag növényindás diszek borít-  
ják, a felső mezőt ékítő sáv tárgya a császár és az egész  
császári családdal az élén az összes senatorok és közhiva-  
taltok fölvonulása és az ünnepélyes áldozatra való elő-  
készület. Alig maradt emlék Augustus korából, mely hívebb  
fogalmat adna az akkori szobrászatról. Ünnepélyes, szer-  
tartásos cselekvények, melyekben a római jellem legkiemel-  
kedőbb vonása, a gravitás érvényesül. A véső nagy ügyes-  
séggel tiszta és elegáns munkát létesített. Az ara pacis bizo-

nyára kielégítette az akkori időszakot, mert az akkori hivatalos világ hű tükre. Mostanában is, a kik a római művészet eredetiségét vitatják, erre a munkára hivatkoznak, mint a római művészi genius nagy alkotására. Nem kell ezt két ségbe vonni, de abban is biztosak lehetünk, hogy a hűvös, hivatalos elegancia a görög világot nem elégítette volna ki.

Az ara pacis másolatát a thermák egy nagyobb termébe helyezték, mely meglehetősen messze esik az Augustus termétől, így az összefüggést Augustus környezetével megszakították, a mi a történeti fölfogás egységére hátrányos volt. Még távolabbra került az ancyrai templom, a kiállítás legnagyobb objectuma, melynek kedvéért Kisázsia közepére, Angorába expeditiót indított a kiállítási bizottság. A templom előcsarnokának két falán megmaradt Augustus császár önéletrajza, melyet halála után az ő mausoleuma elé tettek és a birodalom tartományaival is közöltek latinul és görögül. Görög fordítása csonkán megmaradt ugyancsak Galatia egy más templomában, az apolloniaiban. Az ancyrai másolatban is vannak romlott részek, de megmaradt az egész szöveg. Maga a templom Augustusnak és Romának volt szentelve, hatoszlopos volt, most már csak a főfalai vannak meg. Vizálló cementmásolatát a fürdőépület egyik udvarába helyezték, kis kert közepette, melyet «giardino di Ancyra»-nak neveztek.

A császár elmondja a nevezetes föliratban a megtiszteléseket, melyekben részesült vagy melyekben részesíteni akarták, a költségeket, melyeket a közre fordított és békés meg hadi vállalatok. Nagy szerepe jut előadásában a sok templomnak és egyéb középületnek, mely uralma alatt keletkezett vagy befejeződött és melyeknek romjai részben még ma is ott állanak Rómában. Megkettőztette az Aqua Marcia vízszolgáltatását, fölépítette az Octavia csarnokát, a Julius Cæsartól kezdett nagy vásárcsarnokot a forumon és a Marcellus színházát. Fölemlíti a birtokba vett távoli területeket, melyeken ő előtte római ember sohasem járt és szól a germán és az indiai fejedelmek követségeiről, kik a római birodalom védelmét és jóindulatát kérték. A száraz kro-

nikai, de így is ékesen szóló adatok mintegy magyarázatul szolgálnak a Horatius Carmen Saeculare énekéhez az Urbs dicsőítésére.

Augustus császár a Marsmezőn építtetett magának és hozzátartozóinak nagyszerű sírhelyet. Mausoleumának körben épített falai még most is láthatók a Ripettán, minden római lakó ismeri az «Augusteo»-t, a világnak talán legnagyobb hangversenytermét.

A harmadik teremben emléket látunk, mely valószínűleg 32—30-ban Kr. e., tehát abban az időben készült, mikor Augustus még M. Antonius ellen küzdött. M. Antonius egyik párthive, az akkori idő kiváló hadvezére és tengeri kapitánya Domitius Ahenobarbus állította föl Neptunus dicsőítésére és a maga emlékezetére. Az emlék két földala most került először össze, miután századokig külön lézengett. Furtwängler érdeme, hogy a két zophoros összetartozását fölismerte és Lanciani érdeme, hogy a IV. teremben együtt láthattuk. Domitius Kr. e. 42-ik évi brundisiumi győzelme alkalmából, melyet Sextus Pompejus fölött kivívott, Neptunusnak templomot ajánlott föl. Ennek alapjai alighanem még a Palazzo Santa Croce alatt rejlenek, míg az oltár, mely előtte állott, most ismét helyreállítva látható. Egyik zophorosa a hármas áldozatot mutatja, melynél Domitius mint hadvezér az oltár mellett áll, vele szemben a főpap fejéről lecsüngő tógába öltözve készül bikát, juhot és sertést áldozni az istennek. Az oltár túlsó oldala Poseidon világát mutatja. Tengerilovaktól vontatva és a tenger lakóitól környezve vonul föl Poseidon és Amphitrite a tenger hullámain. Egy régi traditio szerint a Neptunus templom Skopas hasonló tárgyú compositióját őrizte; lehet, hogy ez lelkesítette a Rómában dolgozó görög művészt művénel.

Templomforma siremlék maradványait másolták Chietiben és a mostrán egybeállították. A sírban valamikor C. Lucius Sorax nyugodott, a kiről egyebet nem tudunk, mint a mit ez emlék muiat. Az orom és a főgerenda fölületén emberek sokasága látszik. Első tekintetre alig vehető ki, hogy a furcsa compositio mit ábrázol. Szorosabb vizsgálat után



megértjük, hogy arenát képzelt a szobrász, az oromban ülnek a nézők, a zophoros pedig mutatja az egymás ellen küzdő gladiátorokat. A munka jellege a Kr. utáni első századra utal és Soraxnak életében az lehetett a legnagyobb esemény, hogy mint magistratus szülővárosának a közönségét ily látványossággal mulattatta.

Az anyaföldhöz, Itáliához legközelebb fekvő és hozzátartozó két nagy góczpont emlékei sorakoztak a negyedik teremben: Aquileja és Pola emlékei. Mindkét város vidéke még a Kr. előtti századokban volt a római műveltség végvára és terjesztője. Római polgárok odatelepítésével elkezdtek Tergestével együtt. Mind a három városnak a neve mai napig is él, de milyen másképp alakult a sorsuk. Aquileját Attila pusztította el. Triest az egész középkoron át megtartotta fekvésének a fontosságát, mint az Adriai tenger csúcsán lévő kikötőváros szolgált a mögötte elterülő országoknak, de római építmény csak kevés maradt benne. Ellenben Pólában a Sergiusok íve, a tündéri amphitheatrum és a régi forumon még ma is épségben álló Augustustemplom örvendeztetik a kutatót és laikust. Ezeknek a fényképei ott voltak a kiállításon, sőt láttuk a Pólával szemben fekvő Brioni-sziget romjait is gondos fölvételekben. E bájos szigeten római maradványok tanuskodnak arról, hogy nem tegnap óta becsüli szépségeit a művelt emberiség. Aquileját csupán az ő gazdag muzeuma képviselte. Épületeinek csak a föld alatt maradtak nyomai, a ki ma ott megfordul csak gondos kertészetet, égnei meredő kukoriczásokat lát, ősi keresztény basilika is van a kukoriczás földek mellett, de a római kort a vidéken már csak az a csatorna képviseli, melyen ma gőzös jár Gradóba, Aquileja egykori kikötőjébe, melynek nevében fönmaradt a hosszú partvonal lépcsős kiépítésének az emléke.

Egykor keleti Középeurópában Aquilejának volt az a szerepe, a mely átment utóbb Velenczére és Triestre. A kereskedésnek, iparnak és művészetnek egyaránt volt székhelye. Nagy kereskedőházak innen szállították a belföld felé áruikat és kőfaragói Noricumba, Pannoniába és a

messze Daciába is elvándoroltak. A birodalmi kőutak innen indultak észak és kelet felé. A Karszt pompás márványa adta az anyagot templomaihoz, síremlékeihez és oltáraihoz, melyeken ma is szemünkbe tűnik az első császári kor elegantiája és csínja, miben a törzsország szélén lévő város vetekedett az anyavárossal.

Az aquilejai múzeumot bemutató fényképek igen helyesen még a III. teremben voltak csoportosítva, mert Aquileja itáliai terület volt, innen indulunk a római provinciákba.

## II.

A római *mostra archeologica* áttekintést kívánt nyújtani arról, hogy mit létesített a rómaiaktól birt három világrészen a római műveltség. A feladatot ezutal még nem oldották meg teljesen, mert kevés volt az előmunkálat; a szándékba vett tervet sem közölték elég részletesen a különböző országok szakembereivel és nem is elég következetes volt a végrehajtás. Mégis, a ki végig ment a római tartományok sorrendjében elhelyezett emlékek tömegén, elég módot nyert arra, hogy a római geniust bámulja. Még teljesebb lett volna a tanulság a közönségre, hogyha a laikusok hiányos földrajzi ismereteit kellő számú mappával segítették volna elő. Augustus kizárólagos dicsőítése a belépőteremben szintén téves hitet kelthetett. Őt ugyan a legnagyobb dicsőség illette, mert ő a birodalom szervezője, de nem ő volt az egyedüli császár, a ki a birodalmi határokat kiterjesztette és rendet tartott. Trajanust mint hódítót és Diocletianust mint a birodalom újjászervezőjét is illette volna kellő méltánylás; annál inkább, mert mindkét császártól maradtak a provinciákban és a központban világra szóló emlékek.

A dalmát part és a mögötte elterülő belföld Augustus korában kemény harczok és küzdelmek árán jutott a birodalomhoz. Eleinte a lakói után Illiricum volt a neve. Később a partot a dalmátok után Dalmatiának nevezték, ma is ez a neve. A legtöbb parti város már akkor is létezett: Jader,

Narona, Epidaurum és Salona. Ez utóbbi volt a legjelentékenyebb. A mióta az avarok a VI. században megrohanták, romban fekszik. A lakosság menekült és oltalmat talált Diocletianus palotájában, egy órányira délre. A palota erős volt, mind a mai napig lakják, a palatium (palota) után, Spalato a neve. Talán az egyedüli palota a világon, a mely egy egész város 3000-nyi lakosságának adott menedéket és állandó hajlékot.

Diocletianus 305 körül építtette oda, mert Dalmatia volt a szülőföldje. Középütt ott áll még az ő sírépülete, mely a VII. század óta keresztény templommá vált. Napjainkban az osztrákok megemlékeztek róla, hogy az ő kezükben van a palota, mely a századnak egyik legnagyobb épülete volt, bár nem oly nagy, mint az a fürdőépület, mely Rómában is fönrtartotta a nagy császár nevét. A kiállítás látványosságai közé tartoztak a gipszminták, melyeket az egész palotáról Hébrard kiállított és a spalatói templom vagy mausoleum külön mintamásolata, melyet Nieman építész utasítása szerint Matauschek bécsi szobrász készített. Az őskeresztény Salona förlásása Bulić társunk nagy érdeme. A mit ő ott évtizedek óta förlásott, mindenkit bámulatra ragad. A förlásott épületek sokaságánál talán még érdekesebb a sok kőláda figurális díszekkel és förliratokkal, melyek nem egy szent mártýr nevérl tanuskodnak. Mielőtt a barbárok a temetőt kifoszthatták volna, buzgó hívek megmentették az ereklyéket, elvitték Rómába és a nyugati kereszténység buzgóságát salonaei ereklyékkel élesztették. A dalmatiai kiállításban számos förlíraton kívül talán legérdekesebb volt egy nagy kőláda, melynek homlokán a kora középkori kőfaragó a Faraó seregének pusztulását ábrázolja, a mikor a Vöröstengeteren átljáró izraelitákat üldözöbe veszik. A római traditio vezette a művész kezét, mikor a Faraó seregét római lovasság színében tünteti föl. Bosznia kiállítása dicséri a közös kormány áldozatkészségét és dr. Patsch tanár szakavatottságát. Ilyennek kívántuk volna valamennyi római tartomány kiállítását. Helyes fogalmat ad az ottani római műveltségről. Gondosan megszerkesztett fali térkép áttekin-

tést nyújt a városokról és utakról, melyek hegyen-völgyön át a tengerpartot a tartomány belsejével, a szomszédos Pannoniával és Moesiával összekapcsolták. Ügyes fényképek mutatják a mérőföldkövek tömegét, mely némely hozzáférhellen erdőben az idők viszontagságait túlélte. Tanulságos a Narenta-völgyében fönmaradt katonai vár. Mogarjelo község területén ásták föl és a kutatók fáradságát megjutalmazta egyike a legjobb állapotban lévő falazott táboroknak, melyekről tudomásunk van. Dombornűves síremlékek mutatják a belföldiek népies viseletét, mely sok helyütt ma is él még. Kiállítottak egy igen érdekes vallásos emléket, mely Konjicaban került elé. A Mithras vallás híveinek áldozati jelenete van az oltár egyik oldalán kifaragva a Korax, Perses, Miles és Leo, ugyanannyi fokozata a hitközségbe fölvelt hívőknek. Sok ház és mozaik a tartomány jólétéről tanuskodik a római időkben.

A boszniai kiállítás tárgyai későbbben érkeztek, mint a mieink, akkor már a rendezők áttekinthették a tér viszonyait s így az V. teremben kitűnő felállításban részesíthették. A IV. teremben Noricum, Pannonia, Dacia és Moesia szorult össze. Pannonia, Dacia és Moesia felé eljutunk majd később. Most Noricumnak vesszük útunkat.

Ez az alpesi vidék, a mai Krajna, Karinthia, Stajersország, Tirol, Felső- és Alsó-Ausztria, már rég ismeretes volt az aquilejai kereskedők és iparosok előtt, mikor Augustus megbízásából Tiberius és Drusus a Kr. előtti utolsó évtizedekben, a birodalom számára birtokba vették. A hegyi lakók mohón szokták megvenni a római gyárosok iparczikkeit, viszont a római ipar nagyon használhatta a noricum-i bányákból előkerült vasat. Mikor a hadvezérek a hegység északi folyói felé vezető hágókat megszállották volt, itt-ott római városok is létesültek; a szorosokon innen Virunum (Zollfeld), Celeja és Teurnia, a hegyeken túl Carnuntum, Vindobona és Lauriacum (Lorch) voltak nevezetes városok. Eleinte függő fejedelemség volt ez a kelták lakta hegyi vidék, azután procuratorral (gondnokkal) kezelte a császár, később az a változás állott be kormányzatában,

hogy Bécs és Petronell táját Pannoniához csatolták. Ezekről tehát Pannoniával kapcsolatosan kell szólnunk.

Stajerországból az osztrákok a gráci muzeum néhány érdekes síremlékét állították ki. A cillii muzeum egy szobra harczost ábrázol, nem ok nélkül a stajerek őseiből való bel-földinek, noricuminak nézik, bár római öltözetben van. Minden fáradság mellett, melyet a kőfaragó reá fordított, mégis kissé otromba mű és ez annál szembetünőbbé vált, mert ugyancsak Stajerországban Helenenbergén még a XVI. században előkerült jeles bronzszobrot állítottak melléje, mely a görög idők javából való jeles bronzszobornak utánzása. Nem szorul a kettő, még a laikus előtt sem, magyarázatra. Talán hétszáz esztendő választja el egymástól őket; még erősebb különbség, hogy egyik a hellen genius magas röptű izlését, a másik a római tartománybeli szerény kőfaragó alantjáró, a valóságot valamennyire utánozni képes, de gyöngye művészi tehetségét képviseli. Talán igazságtalanság a stajer (adnamatus?) kőfaragó képességét Polykleitos iskolájához mérni, de nem tehetünk másképp, egymás mellé került a kettő a IV. teremben és így reánk kényszeríti az egybevetést. A helenenbergi szobron két virunumi római lakó örököltette meg nevét és nyilván jámbor szándékkal ajánlották föl a helenenbergi szentélybe. A klagenfurti múzeum a Mithras és Jupiter Dolichenus emlékek érdekes sorával képviseltette magát, melyek a közelében lévő Virunumból valók.

A schweizi köztársaság — a régi Raetia — érdekes kiállítást rendezett. Legtöbb súlyt a mappákra fektették és apró szobrok másolataira. A mai Schweiz modern határai nem vágnak össze szorosan a tartomány régi területével. Egyrészt keleten Ausztriából az Innig (Oenus) és az Etschig (Atesis) terjedő vidék Raetiához tartozott, másrészt a nyugaton épen a Helvetii törzse, kikről a mai helvét szövetség nevét vette, nem tartozott Raetiához. Vindonissa, (Windisch, Brugg, Argau) mappáját állították ki, pedig ez már Felső-Germania területén volt és az avenchesi színház képét mutatták be, pedig Aventicum Helvetiorum, (Avenches) is Felső-

Germániának volt virágzó városa. A schweizi római utak és városok helyét gondosan kidolgozott térkép mutatta, melyet egy baseli tudósnak Burkhard-Biedermannak köszönhetünk. A mappán is könnyű felismerni a rómaiak szándékát egyes városok alapításában. Vagy nehezen megfékezhető néptörzsek ellen épültek, pl. Vindonissa a helvetek ellen vagy fontos folyam-völgyeket védtek, mint Yverdon helyén Castrum Eborudunense, a rajnai átjárót védte Augusta Rauracorum (Basel).

A kisebb schweizi muzeumok leginkább oly föliratos emlékeket küldtek, melyeken rajta van az illető város régi neve s így a lakosság tolytonossága mellett tanuskodnak; a mendoni múzeumban őriznek egy követ, melyen rajta van Mendon régi neve *Minnodunum*, a lausanneiak büszkék arra az oltárra, melyen olvasható *Lousonna*, a genfi kő megnevezi *Genava*-t, Vindonissa neve fönnmaradt a német Windischben, *Solodurumé* Saulenban, *Eborudonumé* Yverdonban, Forum Claudii *Vallense* megmaradt a Valse helynévben.

A kisebb régiségek közt legérdekesebb egy pár szobrocska, mely mutatja mint öltöttek a helyi vallás istenségei római formát és nevet.

Egy berni házban a gazdag polgár házi szentélyében a három capitoliumi istenség mellett Artio és Naria belföldi istenségeket tisztelték. Lausanneban gallicus Jupitert leltek. Az Alpes Poënninæ istenének Jupiter poënninusnak fölajánlott táblácskát találtak, a hegymagaslaton a nagy szent Bernárd hospitiumában őrzik. Egy Mars Caturi föliratú isteni szobrocskát őriznek a lausannei múzeumban.

Vindelicia nagyobbára a mai Bajorországnak felel meg, a Dunáig terjedt. Augusta Vindelicorum (Augsburg), Passau (Castra Batava) meg Regensburg (Castra Regina) tekintélyes római romokat őriznek. A kiállításon Bajorország nem volt képviselve. Annál gazdagabb, a mit a két Germániából küldtek, bár a terület, mely a két tartomány nevét viselte, csekély terjedelmű volt. Mindenki tudja, hogy miért volt oly kicsi a két római Germánia. Nagy fáradságot fordítottak Augustus hadvezérei Drusus, Tiberius és Germa-

nicus a szabad germán törzsek meghódítására. Volt egy rövid időtartam, mikor az ő győzelmeik folytán már az Elba volt a római birodalom határa, de egy gyöngye római tábornok, Varus és egy erélyes germán férfi, Arminius okozták, hogy húsz éves álmkép letűnt. Germania Magna megtartotta szabadságát és csupán egy meglehetősen keskeny terület a Rajna mentén Baseltől a holland tengerpartig viselte ezután Felső- és Alsó-Germánia nevét. Ezt a határt a rómaiak századokon át szívesen védték. Hatalmukban tartották a Rajna jobb partját is, a Rajna és a Duna közti Neckar vidéket és a felső Duna balpartját és e területen mesterséges határt szabtak, limest, árokkal és töltéssel, a töltés mögött úttal 550 kilométernyi hosszúságban és mintegy 100 castellummal megszállva tartották. A sok castellumból egyet, a Saalburgot Wiesbaden mellett be is mutatták a kiállításon kis mintában és fényképekben. Ezt napjainkban újjá építették és a belső épületekben muzeumot rendeztek be. Homburgból és Wiesbadenből szokták az utazók fölkeresni. A német császár költségén folytak a helyreállítások. A limes vonalon belül pusztaság terült a Rajnáig. Nem engedték, hogy e pusztaságon lakosság telepedjék meg. Nem is igen találtak e pusztán római körmé-  
keket. Annál több az emlék a Rajna balpartján, a hol a nagy városok egész sora keletkezett. Csupán egynéhányat említek: Felső-Germániában Vindonissa (Windisch), Augusta Rauracorum (Basel), Argentoratum (Strassburg), Moguntiacum (Mainz), Bingham (Bingen), Confluentes (Coblenz). Alsó-Germániában: Bonna (Bonn), Colonia Agrippina (Cöln), Vetera Castra (Xanten), Noviomagus (Nymwegen), Trajectum (Utrecht).

Mint a legtöbb név tanúsítja, ez erős római városok, melyek sokszor már a korábbi lakosságtól vették nevüket, túléltek a nagy népvándorlás viszontagságait és mind a mai napig fönmaradtak. A mai német birodalom határa nyugatra túlterjed a régi határon, belényúl a régi Galliába, melynek Belgica nevű részén fekszik Aquæ (Aachen) és Augusta Trevirorum (Trier). Legtöbb helyen még tetemes

falak, kapuk és romok maradtak a római időből. A legnevezetesebbek egyike a IV. századbeli császári palota Trierben és ugyanott a hatalmas tornyokkal védett kapu, a porta Nigra; a mainzi pillér, az igeli sírépület, a heddernheimi gigászoszlop mind pompás fényképekben látható volt. A római régiségek központi muzeuma a mainzi römisch-germanisches Museum, mely az összes germániai vidékről eredeti emlékek nagy tömegét gyűjtötte és a kisebb emlékekről ezer számra őrzi a másolatokat, a kiállításon kitett magáért. Küldött siremlékeket, melyeken a római katonák képeit látjuk, küldött barbár germánok és keltákról szobrokat, római sisakokat, katonai phaleræt. A legérdekesebb emlékek közé tartozik az ú. n. Tiberius kardja, melynek hüvelyét domborművekben az ülő Augustus és előtte Drusus képei díszítik. Érdekes a neumageni iskolai dombormű: a tanító és tanítványai és fölötte jellemző dombormű a moseli boroshordókat szállító hajó jelenete egy trieri kővön. A magánéletet bemutató tárgyak számos sora (cipők stb.) e germániai kiállításnak sajátos intim jelleget adtak. Alsó-Germánia legészakibb lakói a batavok és frisek öt emlékkövet küldtek és egy legionarius sisakot.

A kiállítás VI. nagy termének fölirata «Galliæ tres» tanúsította, hogy belépünk a Julius Caesar által meghódított birodalomba. Négy nagy hajítógép a terem közepén emlékeztet az ő galliai hadjáratának legdicsőbb hadi tetteire, köztük Alesia ostromára és emlékeztet III. Napoleonra, a ki a hadi gépeket reconstruáltatta. A saint-germaini muzeum szintén Napoleon alapítása, a mainzi múzeum mintájára egész Galliát képviseli, az küldte ezeket a gépeket a kiállításra. Kettő kőgolyókat, más kettő hajítódárdákat vagy inkább erős nyilakat szórt az ellenségre. A terem falain végig a legfontosabb galliai föliratok másolatait látjuk és külön állványon van a galliai térképek atlasa, mely a legaprólékosabb szorgalommal az utakkal és városokkal telelakott gazdag provinciának hű tükrét adja. Legrómaibb volt az ország déli tengervidéke, Gallia Narbonnensis, kivált a Rhône völgye föl a mai Lyonig, mely sokáig az egész



ország szíve volt. Mai nevében a régi Lugdunum neve könnyen felismerhető, a mint felismerhető Vienna (Vienne), Valentia (Valence), Narbo (Narbonne), Nemausus (Nîmes). Arelate (Arles), Massilia (Marseille). Jóval a rómaiak előtt régebben a VI. század óta a hellenek egyengették ez áldott földön a rómaiak hódítását. Massilia a Rhodanuson föl az ország szívébe és a Rhenus felé is vitte árucikkait és terjesztette kereskedelmével együtt a műveltséget. A főszerep ezután a római foglaláskor Lugdunumnak jutott; ez volt a főváros, itt állott az állami szentély, Róma és Augustus geniusának az oltára, mely egyttal a galliai törzsek gyülekező helye, a tartományi közgyűlés (conventus) székhelye volt.

Láttuk a kiállításon Claudius császár beszédének bronzba vésett másolatát, melyet a lyoni múzeumban őriznek. Annyira haladt volt Galliában a rómaiság és a római közszellem, hogy a császár a senatusban javasolhatta a galliai polgárok senatorius rangra való képességét.

A terem közepén néhány emléket mutattak be sikerült másolatokban, melyek gyakran oly jó karban maradtak, hogy még ma is használhatók. Az orangesi római színházat most is használják előadásokra, Arlesban arena, Nîmesben az arena és a *maison carrée* (augustuskori templom) mindannyi féltékenyen őrzött becses monumentum, mely szakértőket és laikusokat egyaránt csalogat a provençei városokba. A legérdekesebb emlékek egyike a háromemeletes nagy hidépület, mely a Gard völgyén átkel. A kisebb emlékek sokaságából emlitem az ősi Páris (Lutetia Parisiorum) védő istennőjének a tornyos fejét. Legkedvesebb az archæologusok előtt a két Aphrodite, az Arlesi és Fréjusi Előbbiben felismerték a híres Praxiteles thespiai csodáját, az utóbbit elnevezték Venus genitrixnek és ez visszamegyen a szintén nagyhírű Alkamenesre, Pheidias tanítványára. Fréjus nagy szomorúságára legutóbb egy francia tudós, Sal. Reinach kimutatta, hogy valaha nem Forum Juliiben állott, de Itáliában lelték. A két szoborral csupán a vaisoni Diadumenos versenyez, melyet Newton a francziák nagy

szomorúságára Londonba vitt. Lanciani nyilván megfelejtkezett róla; a kissé kopár galliai terembe inkább illett volna bele, mint a Pallas Velletri, mely méltóságteljes ugyan, de nincs köze Galliához.

Galliának egy fontos része, a melyen a mai Belgium terül el és a régi Gallia Belgica nevét óvta meg, kiszorult a VI. teremből és messze tőle, a hosszú X. terem legvégére jutott. Belgiumban oly ép és tökéletes épületek nem maradtak fenn, talán nem is voltak, mint Gallia Narbonensisben; de a mi fennmaradt, azt föl kutatják a legnagyobb gonddal és megóvják. Remek mappát láttunk a Belgiumon végig vonuló utakról és láttuk azt a fölötté érdekes tongresi útoszlopot, melybe a római út mentén sorakozó római telepek neve és egymástól való távolsága volt bevésvé. A tartomány bennszülött lakossága itt, távol a központtól tovább tartotta fenn honi vallását. Dombourgból láttunk oltárt, mely a belga Abundantiának, Nehalenniának szült és Foyból egyet, mely Mars Intarrabusnak volt szentelve. A gazdag belföldiek a Colonia Agrippina, a mai Cöln felé vezető via sacrán temetkeztek, tumulusok alatt fával bélelt üregekben. Tirlemont mellett három ily tumulust ástak föl. Egyiknek a plastikus mintáját is láttuk. A Kr. u. I. századból és a II. század elejéről valók.

A belga partról a római korban sűrűn jártak át a *brit* szigetre, mert ugyanazon kelta törzsek laktak itt is, ott is. E fajrokonság és a szoros kapcsolat volt az oka, hogy Julius Caesar tervbe vette a sziget meghódítását, a mi azonban csak évtizedek múlva következett be, Claudius császár korában. Hadjáratok hosszú sorában győzték le az egyes vidékek fejedelmeit és a sziget legnagyobb részének birtokba vétele Agricola, Tacitus apósának a nevéhez fűződik. A kelta papság, mely Mona szigetén (Anglesey) tartotta központját, az ú. n. druidák testülete legtovább szitotta az ellentállást; Róma csak e sziget megszállásával vetett véget hatalmuknak. Az ország főhelye a keleti parton volt, Camalodunumban (Colchester), de a kereskedelemben már akkor is Londiniumnak jutott a főszerep. Cale-

donia felé Hadrianus idejében hatalmas vallummal zárták el harántosan az országot a Tyne vonalán, mely sok helyütt még most is 10—14 méterrel kiemelkedik a környezetből. Később Antoninus Pius alatt feljebb Edinburgnál, a hol félakkora volt a sziget szélessége, még egy vallumot építettek. Jól ismerjük e két határlímet és kár, hogy nem mutatták be a kiállításon. Sok Angliában a rom, de többnyire csak a földalatt maradt meg. Egy néhány ilyen nagyobb telepnek láttuk a képét és alaprajzát: Ventasilurum (Cærwent), Cæstopitum (Corbridge), Camalodunum (Colchester), Calleva Atrebatum (Silchester). Csupán Aquæ Sulis (Bath), a Sulisi fürdők még ma is jókarban vannak. Az angol állam nem törődött a kiállítással, a British Museum sem.

A VII. terem a spanyol félszigetnek szólt. Ez sok látogatónak meglepetésekkel szolgált. Aránylag kevés archaeologus szokott Spanyolországba eljutni és a spanyol irodalom hazáján kívül nem könnyen hozzáférhető. Talán érezték ezt a spanyol szaktársak és jóval tágabb korszakot öleltek át az ő kiállításukban, mint a milyent a római birodalom története kívánt. Jóformán az őskornál kezdték a bemutatást, annál a korszaknál, mikor a félsziget java része az iberek, az ő őslakóik kezén volt. Ezek utóbb a kelták, a görögök, a punok benyomulása és leginkább a rómaiak hódítása óta mind beljebb vonultak, a mennyiben nem olvadtak össze a későbbi jövevényekkel. Az ősi törzs (Vascones) utódai a Pyrenaeok déli völgyeiben még most is élnek és baszkok neve alatt ismeretesek. Régebben is tudtuk, hogy az ibereknek volt bizonyos műveltségük, tanuságul idézhettük az ú. n. keltiber pénzeket, melyeken sajátyszerű nyelv és alphabetum nyomai maradtak fenn. Egyéb régészeti maradványaikról csak az utóbbi évtizedekben értesültünk. Most ezekből is láthattunk néhányat a kiállításon. Andalusiában cserepeket találtak, melyeken a szakértő rögtön látja, hogy rokon ízlésűek a középtenger keleti részeiben időszámításunk előtt XV—X századdal virágzó krétai, illetőleg mykenei műveltség maradványaival. Tehát volt kapcsolat a közép-tenger két ellenkező vége között századokkal előbb, mintsem a

phœnikiek a spanyol partokat elérték. Ez ős iber korból valók a Majorca-szigetén talált bikafejű bálványok és legmeglepőbb a madridi muzeum szobra, az emberi arcú bika, melyet Bazalotei sphinxnek kereszteltek el. A görögök valószínűleg Massilia révén jutottak ide. Legrégibb telepük: Emporion (Ampurias), Taracco régibb falai, a saguntumi fellegrvár, Liria és Denia (mind a keleti parton) VI. századi görög ízlést mutatnak. Mindezekről a maradványokról fényképek révén értesültünk. Talán ugyancsak görög hatás alatt készültek azok a női szobrok, melyeket nagyobb számmal a szentek hegyén (Cerro de lo Santos) és Daino de la Consolazionban Alicante tartományban leltek. E díszes öltözetű nők mitrás koronával a fejükön, gazdag fülöngügöökkel és egyéb csüngő ékszerekkel a mellükön némileg emlékeztetnek az athenei Akropolisban előkerült archaikus női szobrokra.

A punok a félsziget déli részeiben fészkeltek be magukat és mert a görög városok fennállását fenyegették, ezek az akkor már erős római köztársaság segítségét kérték. Ismeretes, hogy Numantia bukása (138. Kr. e.) a római foglalást végkép megalapította. E fontos helyen német kutató ásatta fel legutóbb Scipio táborát. Schulten tanár már adott is előleges jelentést ásatásairól és most az ő példáján okulva, maguk a spanyolok is ásatnak Castilia közepén.

A római foglalás tömérdek római kereskedőt és iparost vonzott az áldott vidékre, különösen a déli részére, a hol hat nemzedék alatt már félszáznál több szabadjogú római város keletkezett, mely nagyobbára még ma is meg van. A kelták, görögök, iberek nagyobb része megadta magát, csupán az ország északnyugati csücskében élt az ellentállás és még Augustus korában is kellett az ottani törzsek ellen küzdeni. Hispania azok közé a tartományok közé tartozott, melyek legtöbb adót fizettek a római fiscusnak és a hol a legtöbb katonaságot ujonczozták. Trajanus itt született és a két Antoninus is nagyon kedvelte az országot. A fölaggerott fényképek számos épületet, templomot, színházat és oly

hidat meg utat mutattak, melyeken most is jár az utókor. Számos fölíratos emléket is mutattak be; ezek közt a legfontosabbak a híres malagai bronztablák, melyekben a városok köz- és magánjogi intézményeinek a szabályozásáról van intézkedés.

Egész Afrika északi partvidéke római kézen volt. Legelőbb a kis Sirtis északi csücskét hódították meg. Itt volt félelmetes ellenségeik, a punok székhelye, Karthago. Ezt szétrombolták és egész területét hatalmukba vették. Karthago utóbb mint római colonia újabb fényre emelkedett, a nyugati birodalom legnagyobb városainak egyike lőn és élt a Kr. u. VII. századig, a mikor végkép rommá vált. Napjainkban Lavigerie érsek és mostanában pére Delattre tettek legtöbbet kiásatásáért. Numidia meghódítása óta Tunis és Tripolizza is római birtok lőn, Africa czimén kezelték. Numidia egy részét, a mai Algir keleti részén meghagyták tartománynul e néven; tőle nyugatra Algir és Maroccóban Mauretania terült el. Ennek nyugati része Tingis (Tanger) nevéről Tingitana, a keleti Cæsarea (Cherchel) után Cæsariensis nevét kapta.

A mióta a XIX. század harminczas éveiben Algir és 1882 óta Tunis franczia kézre került, a modern cultura oda is elhatolt és vele együtt a régi civilisatio hatalmas maradványai ismét felszínre jutottak, a régi telepek helyén összegyűjtötték az emlékeket, melyeket fényes publicatiókból ismerünk. Most pompás kiállítást mutatott be róluk Mr. A. Ballu, az algiri régiségek főigazgatója.

Karthagóból igen keveset küldtek a kiállításra. Csupán egy keresztény bazilika maradványait láthattuk. A tőle délre eső parti városok közül Hadrumetum (Sousse) leleteiből egy kedves mozaikkal ismerkedtünk meg, mely az Aeneis trónoló szerzőjét Clio és Melpomene társaságában mutatja. A tartomány legtermékenyebb völgye a Bagradas folyó tája, ennek mellékvölgyében volt Dugga, mai neve Tugga. Itt fönnmaradt a régi város tetemes része. Gipszminta mutatta forumát, a curiát, a capitoliumi istenségek és Mercurius templomát. A színház L. Marcius Quadratus költségén épült,

ülő soraiból még két tuczat sor maradt meg. Minden városban volt amphitheatrum és sok díszes ív; triumphalis ívekből több maradt meg, mint a többi birodalomban, számuk túlhaladja a félszázat.

Numidiában az Aurasius hegység védte meg a termékeny északi vidéket a sivatagtól és a keserű tavak területétől. A hegység északi tövén a városok egész sora keletkezett, legfontosabb a sokoszlopú és sokívű Lambæsis, Tamugadi (Timgad), a numidiai Pompeji, melynek jelentékeny részét mutatták be gipszmintában, a gazdag Thevestis (Tebessa) romjairól pompás fényképeket kaptunk. A városokat hajdan rendes utak kötötték össze Karthagóval és Hadrumetummal és volt vízvezetékük; most itt-ott szegényes faluk vannak az egykori pompás városok helyén vagy katonai csapatok székelnek helyükön.

Kyrenaikat Sept. Severus mellképe képviselte, — méltán — mert africai származású volt. Mellette állott a tartomány egyik helytartójának a mellképe, G. Corn. Marcelinusé, a Kr. e. 67. évből. A kyrenei közönség állította neki. Egyiptom az actiumi győzelem után került Augustus kezébe. Augustus egész különleges administratio alá fogta. Megtartotta a fölötté való rendelkezést magának, a senatoroktól eltiltotta, csupán köznemes kezelte a kormányzatot nevében. Az ország városainak nem adott autonómiát, még Alexandria sem volt teljes jogú municipium. Meghagyott mindent régi rendjében. Műveltséget a rómaiak Egyiptomnak nem adtak, inkább kaptak tőle isteneket és Alexandriától építészetet, szobrászatot és festészetet. Némely császár fölkereste, így Hadrianus feleségével, Sabinával. Ismeretes, hogy helyreállíttatta a zengő Memnon szobrát, melynek hajnali panaszát vélték hallani a régi túristák és sokszor bevették reá a nevüket. A kiállításon bemutatták a karcolatok gipszmásolatát, köztük van Sabináé is. Némelyik helytartó igen becsvágyó volt. Philéből hoztak egy háromnyelvű köfelíratot, melyet Cornelius Gallus helytartó állíttatott föl, mikor Aethiópiából visszajött. Nem tudni miért vált kegyvesztetté és miért ölte meg magát 28-ban Kr. előtt.

Az egyiptomi templomok domborművein löbbször látni római császárok képeit és van eset, hogy egyiptomi ízlésű szobrokat római császári portraitval faragnak, így bemutatnak egy Caracalla-szobrot. Római architectura csak ritkán érvényesül. A híres alexandriai oszlop ritkaság. Pompejusénak mondják, de Diocletianusnak állították, mikor 297-ben a lázadó alexandriaiaknak megbocsájtott. A kairói és alexandriai muzeum sok fényképet és néhány gipszet küldött. Az alexandriai szobrok közt legtöbb az olyan, mely egyiptomi isteneknek hellen formát ad. Ilyen formában fogadta be őket a római Európa.

Az egyiptomi homok csodálatos módon óvta meg Fayumban a római császársági korban a sírládákon szokásos arczképeket; a legtöbb Graff birtokába került. A kiállításon bemutatták másolataikat.

A római birodalom ázsiai része gyéren volt képviselve. Mégis három kisázsiai és két syriai városnak láttuk fontos emlékeit. Ancyrában (Angora) Augustus templomát egészen lemásolták az olaszok. A mostra egyik kerti udvarába helyezték. A pergamoni fellegrvár római forumát, bazilikáját, amphitheatrumát és thermáit a németek állították ki fényképekben és alaprajzokban, mert, mint tudjuk, évtizedek óta ők ásták föl a pergamoni fejedelmek régi székhelyét. Az osztrákok ugyanazt tették Ephesosban és mint az ausztriai császár ajándékát láthattuk ott egy nagyszerű dombormű másolatát, mely Marcus Aureliust ábrázolja, a hogy Sol kocsijára lép. A Kr. utáni II. század oly hellenfelfogású alkotása ez, mely véleményem szerint messze túlszárnnyal mindent, a mit ama kor római kőfaragóitól ismerünk. Két híres syriai városban vett fényképeket élvezhettünk. Mindkét város napjainkban a német tudomány hatalmi körébe került. Egyik a napisten városa, Heliopolis, a mai Baalbek a két Libanon hegylánczai közt; a másik a syriai sivatag fejedelmi városa, Palmyra (Thandor), mely a Kr. u. III. században, Odenathus és Zenobia idejében, a római Kelet büszke székhelye volt, míg Aurelianus 274-ben elpusztította és égnek meredő pompás oszlopait elvitette Rómába az ő Sol

templomához. Mégis hajdani dicsőségből még elég maradt ottani romjaiban, tanúságot tévén a sivatag közepén egykor virágzó vagyonosságról és jó ízlésről.

Magában álló, de érdekes indiai szobor másolatával kereste föl a lahorei muzeum a kiállítást. A rómaiak sohasem tették be a lábukat Indiába és a szobor nem is a római cultura képviselője. Ez indiai Raja-szobor annak a nagy hatásnak a tanúsága, mely Nagy Sándor világhódító útja nyomán keletkezett, midőn hellenek telepedtek le Indiában és az indiai ízlésre reányomták bélyegüket.

Végigfutottunk a Diocletianus fürdőiben rendezett világkiállításon. Nem oly értelemben volt világkiállítás, mint megszoktuk. Modern kiállítást már sokat láttunk: az ókori világ bemutatása új, eredeti kísérlet volt. Ilyent sehol sem csináltak még, töretlen úton haladtak, a kik létesítették és azért sok hiányát el kell nézni.\* Eredeti és merész gondolat volt a modern turisták nagy hadát gipszből való kiállítással fogadni, lemondván az anyag csillogó hatásainak az előnyeiről, csupán a nagy történeti háttérrel, a formákban és föliratokban rejlő tartalommal kötvén le a szemlélőt. A kísérlet, sajnos, azt bizonyította, hogy modern világunk ily világkiállítási újításra még nem érett meg. Külső sikere hiányzott. Pedig eredeti volt ez a kiállítás már a hely miatt is, a hol rendezték, félig romba dőlt, de még így is constructionjának merészsége, óriási térfogatának méreteinél fogva hatalmas antik épületben. Ilyenre sem volt eddig példa a kiállítások történetében. De a laikusok az épületet sem méltányolták, kopárnak találták, inkább fogyatkozásait látták, mint nagyszerűségét. Nem baj! A nagy vállalatnak meg fog maradni állandó eredménye. Oly muzeum alapja lesz, melyre régóta szüksége volt a művelt emberiségnek, mert meg nem tagadhatja az ókori világgal való kapcsolatot és ennek a császársági muzeumnak csupán Róma lehet a székhelye.

\* A kiállításról csinos lajstromot adtak ki, mely ábráival és rövid leírásával könnyítette a kiállítás áttekintését.



## III.

A római birodalom bejárása után a mostra archeologica IV. termébe térünk vissza, mert az itt képviselt terület legközelebből érdekel. Pannonia túlnyomó része a mai Dunántúltra terjedt és Dacia felső része Erdélyt foglalta magába. Rajtunk kívül a két régi tartomány képviseltetésében még Ausztria és Románia volt érdekelve. Ausztria küldött Vindobona, Carnuntum, Pætovio és Emmona területéről származó emlékeket, egészben 20 darab másolatot és számos jól sikerült fényképet. Érdekelve volt benne Románia is, mely a régi Daciának a Dunáig és Mœsiának a tengerig terjedő részét bírja. Ez a szomszédunk is kitűnően felelt meg föladatának. Az adamklissii nagy emlékhöz tartozó részleteken kívül kiállított tárgyainak a száma túlhaladta a negyvenet, hozzájárult az Alduna vidékének mappája, több katonai vár és több város ásatási térképe és egyéb becses fényképek sora. A mi végül bennünket illet, szerencsénk, hogy Miklós Ödönben volt oly kiállítási főbiztosunk, a ki föladatának magaslatán állott és kiállítási javadalmából elegendő összeget állított méltó képviseltetésünk rendeltetésére, és dicsérni kell a székesfővárost, a mely módot nyújtott arra, hogy dr. Kuzsinszky Bálint az ő aquincumi múzeumából küldhetett 10 emlékmásolatot és mintegy 20 fényképet és alaprajzot, mely a főváros költségén 1881 óta földerített aquincumi emlékekről találó képet nyújtott. Ugyancsak a magyar kiállítási alap járult hozzá, hogy a magyar birodalom területének ókori állapotáról egy szép térképet állíthattott ki dr. Finály Gábor tanár, mely kiállításunk egyik díszé és lényeges kiegészítése volt. Miután mind e művekre még 1910 nyarán indulhattak meg az előkészületek, Miklós Ödön főbiztos buzgóságából már jóval a kiállítás megnyitása előtt küldhettük ötven gipszmásolatunkat Rómába.

Mérsékelt nagyságú terem állván négy tartomány (Noricum, Pannonia, Dacia, Mœsia) számára rendelkezésre, a terem szorongásig megtelt, sőt a Romániából érkezett küldemény túlnyomó része térhiány miatt a VIII. terem fél-

körébe került. Küldeményükből a IV. teremben csupán az adamklissii emlék egy szelvényének természetes nagyságban való fölállításának jutott itt helye, a melynek óriási méretei mellett a IV. terem egyéb gazdag tartalma jóformán eltörpült. Pedig válogatott emlékek érdekes sora képviselte Pannoniát és bár talán a rómaiság szempontjából ez a vidék kevésbé vonzotta a kutatókat, minekünk ez a sarok a legfontosabb történeli tanúságokat nyújtja és hazánk ókori állapota a mai kor emberét is érdekelheti. A honfoglaló ősök ugyan nem voltak e földön a rómaiak közvetlen utódai, mint voltak a román országok lakói, mégis számos szál fűzi őket az ókorhoz, több mint a mennyiről számot szoktunk adni magunknak. Megmaradtak jóformán a régi határok, megmaradt a mai s a régi városok között a folytonosság, mely néha még a név azonosságára is kiterjed és talán a városi kerületek révén való ókori közigazgatás volt az Árpádok várispánsági intézményének a mintája. E folytonosság arról tanuskodik, hogy a rómaikori lakosság sohasem szűnt meg teljesen, miként megszűnt a régi Dacia területein, a hol egy régi városnak sem maradt meg a neve.

Mikor a rómaiság megszállotta a Dunántúli vidéket, minden valószínűség szerint két nagy néptörzs lakta azt. Az illyrek voltak az őslakók, kiket az északnyugat és nyugat felől, talán Italiából is előtörő kelta törzsek lefelé szorítottak. Az illyrek felől érkező rómaiak a hódítás első időszakában egész Dunántúlt Illyricum neve alá foglalták, csak a Kr. u. első században kapta a Pannonia nevet, a II. század elején ketté osztották, Diocletianus alatt a III. század végén négy részre s ez maradt közigazgatási fölosztása mindvégig.

Plinius az I. század közepe táján tizennégy népség nevét sorolja föl. Ezekből néhányunk tudjuk a területét; az eraviscusok Alsó-Pannonia felső részét bírták, szomszédjaik voltak az asalusok, a déli részekben lakó scordiscusok; a colapianusok, jasusok lakóhelyei is megállapíthatók.

Az illyr törzsek városai Siscia, Sirmium, Mursa, Bas-

sianæ stb. azután is megmaradtak, egyes hasonnevű városok felső Pannonia északi részén (Mursella, Bassianæ, Sabaria) a később kelta vidéken is megővta emléküket.

A tartomány legtöbb kelta városa is létezett már, mikor római uralom alá került. kelta nevük tanuskodik róla: Vindobona, Carnuntum, Scarabantia, Arrabona, Brigetio, Aquincum, Mogentiana, Adnamantia stb.

Az emlékek mutatják, hogy a városok kelta nevei túl-  
élték a lakosság kelta voltát. Nem maradt fönn kelta föl-  
irat egy sem és a kelta egyének, katonák és polgárok is  
csupán mintegy három nemzedéken át óvták meg kelta  
nevüket.

Ellenben a régi kelta kerületek megmaradtak, mint a  
római közigazgatás kerületei (civitates) és minden ily kerület  
hozzácsatlakozott egy-egy önjogú városhoz. Ily székhely  
volt Aquincum az eraviscus törzs kerületében, mire tanú-  
ságot szolgáltatott a budapesti Gellérthegyen talált III. szá-  
zadi oltár, melyen a civitas Eraviscorum szerepel.

Már az első megszálláskor a római birodalom legtávo-  
labbi vidékeiről keleten és nyugaton, Syriában, Hispa-  
niában, Britanniában, Thrakiában, Germaniában ujonczozott  
segédcsapatok révén tarka népkeverék lepte el a vidé-  
ket, míg a Száva-Drávaközön s utóbb a dunamenti álló  
táborokban megtelepedett legiók a rómaiságot képvisel-  
ték. Mindezekről maradtak síremlékek és oltárok. Vala-  
mennyinnek a nyelve latin, csak a görög nyelvet hasz-  
nálják néhány síremléken. Csupán a kelta asszonyok sir-  
emlékei válnak külön az általánosan szokásos domborműves  
sírtábláktól. Mintegy ötven emléket ismerünk, többnyire a  
Kr. u. első és második századból, hol az elhunyt bel-  
földi népies díszöltönyében jelentkezik, mely eltér a római  
viselettől. Hordanak sajátságos fejdiszt, vállig érő kötenyt,  
sajátságos válltüket, nyaklánczot, karpereczeket és fejüket  
parókaszerű hajzaton fejkötő borítja. A kiállításon egymás mellé  
kerültek pannoniai és noricum-i kelták mellképei, a legszembe-  
tűnőbb köztük a fejdísz különböző volta, egyébként sok a  
hasonlatosság. Már a második század folyamán veszett ki

a falusiak díszje és helyet engedett a római szabású öltönyöknek.

A lakosság túlnyomó része földművelő volt, csak szükség esetén vonult össze nagyobb góczpontokban, vásártartással kapcsolatosan közös szentélyek helyén gyülekeztek időről időre. Miként a galliai törzseknek volt közös vallási góczpontjuk, úgy Pannoniában hasonló szerepe lehetett a mai Székesfejérvár tájának. Ezt egynéhány székesfejérvári oltár engedi sejteni, mely mutatja, miként avatták e helyet a tartományi Augustalis tisztelet központjául, melyet nyilván úgy mint a galliai Lugdunumban (Lyon), a korábbi druida központon, a korábbi nemzeti szentély örökébe léptetett a római politika. A római szentély Romának és Augustusnak szólt s a papi testület (Augustales) ébren tartotta a császári felség és a birodalom védőistennőjének tiszteletét. Az ősi hitet a katonai vallás annyira kiszorította, hogy kelta istenségnek szóló votivoltár nem maradt, sőt kelta istenségeket ábrázoló kisebb szobrocskák is igen csekély számmal maradtak. Nem volt a saját istenségeikhez való ragaszkodás oly szívós, mint Britanniában vagy Gallia Belgicában. A capitoliumi istenségek mellett a négy fő istenség Liber, Diana, Ceres és Silvanus, kiket a beneventumi iven üdvözlő Trajanus. Ezek közt ismét legtöbb a Silvanus-émlék, a parasztság tisztelt pártfogójául a házi és az erdei Silvanust.

A keletről érkezett katonaság és a vele tartó syriai kereskedők és iparosok révén a Mithras vallás és a Dolichei Jupiter tisztelete honosult meg.

A thrák népelem is szívósan ragaszkodott ősi istenéhez, a lovas hős cultusához, melybe utóbb a kabirok és dioskurok tisztelete vegyült. Nemcsak a katonák, de a thrák versenyző viadók révén is terjedt e sajátos rejtélyes cultus, mely szervezetében hasonlatosságot mutat a Mithrasnak hódoló beavatottak vallási községeihez.

Vannak templomok és szentélyek létezéséről tanuskodó föliratok, de templomokból csak oszlopfők s egyéb építészeti töredékek maradtak.

Nagyobbyszerű sírépületek is csak gyéren akadnak,

ædiculák töredékei elég gyakoriak és nagy számmal vannak sírtáblák. A legrégebbiek az első századig érnek vissza. A belföldiek is csakhamar fölvették a sírtáblák állításának a szokását. Ezeknek a domborművei nemcsak a belföldiek arczképeit őrizték meg számunkra, de a rajtuk sűrűn jelentkező lovasok és szekéren járó férfiak és nők ábrázolásai a belföldiek életmódjára is engednek következtetést. Nevezetesen igazolva látjuk általuk a pannoniai lótenyésztésről a római földmérőknél fönmaradt hirádst. Sűrűn szerepelnek bennük a különféle kelta járművek, melyeknek a használatát és elnevezéseit a rómaiak is elfogadták. Sajátszerű temetkezési szokás a belföldi keltáknál a kocsi-  
val és lóval való temetkezés, miről különösen az eraviscusok területében maradt néhány érdekes példa. A sírok tartalma mutatja, hogy jómodu kelta földbirtokosoknak völt ez régi temetkezési szokása, melylyel a római foglalás óta lassan fölhagytak.

Leginkább a sírtáblák fölirataiból nyerünk adatokat a polgári és katonai közigazgatásról. Az administratio alapjában véve az egész birodalomban egységes szempontok után indult. Mégis sajátos rendezést kívánt Pannonia, mert a birodalmi határfolyó mentén terült el. A Duna balparti barbársággal szemben, a felső részen a marcomannok és quadokkal szemben rendszerint három, sőt négy katonai vár és közben számos kisebb erőd volt hivatva a tartományt megvédeni, az alsó részzel szomszédos jazygok ellen az aquincumi erődített tábor és a töle délre a folyó partján elhelyezett cohorsok és alák erődítvényeinek jutott a védelem feladata. Az erődöket a Duna vonalán kellő gonddal épségben tartott katonai út kapcsolta össze és már az első század óta a folyón járó hajóhad is szolgálta a határvédelem czéljait.

Egyik főállomása Bregetionál, másik a Száva torkolatánál Singidunumnál völt.

Békés időkben a határvédelem eléggé biztosította a tartományt. Nem úgy völt, mikor a II. század közepe táján Nagy Germania felöl megmozdult egy néphullám a birodalom

felé és Marcus Aurelius, a békés philosophus kénytelen volt tizenöt esztendőn túl a quadok, marcomannok, sarmaták és szövetségeseik ellen harcra kelni. Az óriási erőfeszítéssel folytatott küzdelem a római fegyverek győzelmével végződött. A hosszú harc folyamatáról a történetírók nem adnak elég kimerítő hirt, kiegészítik hireiket a Marcus császár tiszteletére állított nagy oszlop domborműves jelenetei. Maradtak a harcnak nyomai idevaló emlékeken is és talán legérdekesebb tanúsága a legio II. adiutrix egy fölirata a trencsényi várszikla oldalán, melyben e legio egyik csapata ottlétét megörökítette.

A dunai védelem ezután még komolyabb intézkedésekre adott okot. A folyó balpartján szemben a jobbparti várakkal kisebb várak épültek és a barbárokkal megkötött békeszerződés értelmében 5000 lépésnyire elzárták a szomszédoktól a partot; nyilván úgy, mint a Rajna jobbpartján, lakatlan pusztaságot létesítettek.

A két part lakói között a kereskedelmi érintkezéseket is szabályozták, a vámhatár őrizetét a katonaságra bízták és Commodus császár idejéből 181-ből Intercisában, mely egy ilyen kereskedelmi átkelő pont volt, a csempészek elleni oltalom kedvéért kisebb őrtornyokat állítottak, miről az ez évből szóló fölirat több példánya tanuskodik.

A harmadik századból az egész dunamenti útról sok a mérföldjelző. Ez volt a legfontosabb katonai és egyuttal kereskedelmi útvonal, melyet folytonosan gondoztak. Alsó-Pannoniában Aquincumból indult ki a mérföldoszlopok jelzése 1000 – 1000 lépésnyi távolságban. Felső-Pannoniában Bregetio volt a kiinduló pont. A nemz. muzeum és az aquincumi muzeum jellemző példányokat küldtek a kiállításra. Míg a folyam mellékén az út jó karban tartása a katonaságot terhelte, addig a tartomány belsejében az utak ápolása alighanem a népet sújtotta; a belföldi utakról alig-alig ismeretes néhány útjelző.

A pannoniai városok Carnuntum, Bregetio, Aquincum, Intercisa s egyéb helyeken fönmaradt köemlékek sokaságában a III. század keltezett emlékei vannak legtöbb számmal,

a miért azt a benyomást kapjuk ez időszakról, hogy a római-ság ez időben volt vidékeinken a legerősebb. Azt is föltételezhetjük, hogy a fönmaradt szobrok és domborművek jó része is e századnak tulajdonítható. A domborművek egy része római legendákat ábrázol, Rhea Silviat, Aeneas menekülését stb. Ezek nyilván a főváros felől találták ide útjukat; viszont a tartományban lakó számos keleti ember inkább a görög mythosokat kedvelte s azok révén honosultak meg itt a Herakles, Bellerophon, Orpheusról szóló mesék.

A IV. századtól kezdve ritkulnak az emlékek, de azért ebből és talán a következő századból eredő becses föliratokat is küldhettünk a kiállításra. Sabariából keresztény festők otllétét tanúsító föliratot lehetett bemutatni. Különös érdekléssel bir egy császári föliratos emlék Valens és Valentinianus korából a 364—7-iki évekből, melyet Esztergomban őriznek. Ez egy erőd ujjaépítéséről tanuskodik, Commmercium a neve, nyilván azért, mert a barbárokkal való vásártartást ellenőrző katonaságnak készült.

Ez évtizedekben már megközelítette a birodalmat a hunok serege, mely kevéssel utóbb az Alföldöt szállotta meg és az V. század folyamán a folyó partjáról a katonai őr-ségek visszavonását is eredményezte. Még sem kell azt képzelnünk, hogy a római városok megszűntek létezni, vagy hogy a földműves gazdák is elvonulván, pusztán hagyták a Dunántúlt.

Erős tanuságul szolgál e fölfogás helyességére egy verses bronztábla Delmatius egykori galliai helytartónak szánt szobor talapzatáról, melyet galliai követség adott által az érdemes férfiúnak az V. század harminczas éveiben és a mely Pécs közelében felszínre került. Ez eddig a régi Pannoniából a legkésőbbi keltezhető római fölirat.

Erdély és a tőle délre meg délnyugatra terjedő vidék a Kr. utáni második század első évtizedében jutott a birodalomhoz. Szükség volt reá, az egész Balkán-félsziget érdekében, meg kellett azt hódítani, mert hatalmas és gárázda nép lakta. A dákok már egy korábbi időszakban, Burebistas fejedelmük idejében, oly hatalmasoknak bizonyultak,

hogy újabb erőre emelkedésük Decebal fejedelmük alatt a római birodalomra nézve annál kevésbbé volt tűrhető, mert Domitianus kedvezőtlen békekötésre lépett velök. Római altisztek tanították seregüket és római építészek építették váraikat. Most is látható egy rombadőlt, de tetemes nagyságú dák hegyi vár Sarmisegethusa szomszédságában; joggal azt tartják róla, hogy Decebal vára volt. Most őserdő környezi és a völgyből több órai nehéz ösvény vezet föl hozzá. Szerencsére Decebal idejében oly fejedelem uralkodott a római birodalom fölött, a ki szembe mert szállani a hatalmas nemzeti hőssel.

Trajanus rögtön, miután trónra lépett, tervbe vette Dacia meghódítását. Első dolga volt a helyszínére menni és a Duna jobbpartján azt az utat megépíteni, melynek maradványai most is csodálatra méltók és a melynek befejezéséről a szerb part sziklájába vésett fölirat tanuskodik, az ú. n. tabula Trajana. Fényképét elküldtük a kiállításra. Még egy utat építtetett a gondoskodó császár. Fejértemplom mellett az Apus (Karas) folyó mentén, a Berzovia és Bubalus völgyeit áthatva északkeletnek és utóbb keletnek indul a Temes felső völgye felé Zupáig (Tibiscum); ott talált reá a Czerna völgyén oldalt a teregovai hágón a Temes völgybe északnak induló útra és attól kezdve az út a vaskapui szoroson át a dák főváros (Várhely) felé fordult. Ezeken az utakon indult meg az első dák hadjárat 101-ben, mely szerencsétlenül végződött; annyira, hogy a dákok az Alsó-Dunát is átlépték és a moesiai tartományt pusztították. Itt csapott reájuk téli hadjáratban Trajanus 102 végén és kiűzte őket onnan. Azután üldözőbe vette őket, Sarmisegethusát ostromolta, mire Decebal megadta magát. A béke nem volt tartós, két évvel utóbb 105-ben és folytatólag 106-ban volt a második hódító háború, mely a dákok legyőztetésével, Decebal öngyilkosságával és a bel-földi lakosságnak rabságba hurczoltatásával végződött. A régi íróknál kevés hir maradt fön e hadjáratokról; pedig ezeknek a birodalom egy új provinciát köszönt. Bőségesebben szólnak Trajanus nagy hadi tetteiről az egykorú föliratok és érmek és több győzelmi emlék, mely Rómában és a



csaták színhelyén Trajanus Dacus dicsőségét hirdetik. Rómában épült a Trajanus foruma a dák kincsekből és rajta a domborműves oszlop, melyen egy képes szalagon nyomról-nyomra kísérelhetjük a császárnak és seregének hadi tetteit. Az oszlopon 29·6 méternyi magasságig emelkedik a domborműves sávú tekercs. Jóformán csak pár évtized óta ismerjük elég szabatosan a képeit, a mióta gipszmásolatban bírjuk és a mióta e gipszmásolatok révén gondos fényképek készülhettek. Az írók egész sora (Petersen, Cichorius, Domaszewsky) foglalkozott legutóbb azzal a földadattal, hogy e képes krónika alapján a nagy császár négy évi hadviseléséről mennyel hívebb leírást adjon.

A helyszínén a Duna hajjai még most is mossák annak a kőhidnak a romjait, a hol a második dák háborúra indult a császár serege.

A harmadik nagy emlék Ádám-Kilissiben, a mai Dobrudzsában áll, nem messze Silistriától. Az újabbak közül legelőbb Moltke grófnak tűnt föl 1837-ben, mikor arra nyargalt. Mint kőből rakott nagy halom emelkedik a végtelen síkságon, még messzebbre látszott hajdan, mikor rajta volt a kőburkolat és tetején a hadi tropæum.

Évtizedekkel Moltke után egy oláh tudós Tocilescu az emlék környékén fölszedte a borító köveket és Benndorf meg Niemannal szövetkezve képben helyreállították. Nieman képe után Rómában kicsi gipszmintában mutatták be, de egyúttal természetes nagyságban oda állították a IV. terembe az egésznek egy tetemes szelvényét. Egyike volt a nagy látványosságoknak. Az emlék alakja rokon az Augustus sírépületével, kerek volt az alja, csúcsba futott a teteje, a tetején kőtalapzaton emelkedett a tropæum. A kerek torony felső szeleit metopek módjára elrendezett domborműves képek díszítették és a torony felső széléről ormok állottak ki; rajtuk szintén alakos domborművek vannak. Az összes jelenetek ugyancsak a dákok és szövetségeseik legyőzését mutatják be. A fölirat Mars Ultornak szól, a bosszút álló harczistennek. A harczban elesett rómaiakat eltemették és haláluk után is megtisztelte őket a császár magasztaló föl-

irattal. A küzdő veteranusoknak földeket adott a császár és városba telepítette őket, melyet a Tropæum Trajaniról neveztek el. Mikor századokkal később a város talai roskadoztak, Constantinus császár 315-ben ujjaépítette.

A háború folyamán elpusztult Dáciát Dalmatiából és a keletről odarendelt lakókkal telepítette meg, virágzó bányászatot és a római városok egész sorát létesítette. Részben ő tőle, részben utódaitól kaptak városi jogot. Így Sarmisegethusa Decebal fejedelmi székhelye (Várhely), az újonnan szerzett felső Dacia székhelye lőn Apulum (Gyulafehérvár), feljebb Tordán létesült Potaissa, Kolozsvárt Napoca és a hegyek közt Erdély északnyugati csucsában Moigrád Porolissum. Alsó-Dáciában és Moesiában a tengerpart mellett föléledtek a régi görög telepek p. o. Tomis (Constancia), a Duna mellékén virágzó városok voltak Durostorum, Novæ, Odessus, Oescus, Ratiaria és Drobeta. Mind e helyekről bőven hoztak a románok római emlékeket a kiállításra, harminczhetet küldött a bukaresti nemzeti muzeum és a mellett több alaprajz volt odavaló római várakról (Drobeta, Axiopolis, Tropæum Trajani), végül említendő egy mappa az Alduna III. századi helyrajzáról.

Felső-Dáciából az Erdélyi Muzeumból hat, a gyulafehérváriból hét és az alsó-németi gróf Kun-kastély kertjéből két emlék gipszmásolata ment Rómába. Mondhatom, hogy alig volt a kiállításon több antik tartomány, mely oly részletes és gazdag tanulmányi anyagot nyújtott a szemlélőnek, mint Pannonia és Dacia.

HAMPEL JÓZSEF.

## BÁRÓ KÜBECK KÁROLY FRIGYES NAPLÓI.\*

A napló- és memoire-irodalom újabb termékei közt kiváló helyet foglalnak el báró *Kübeck Károly Frigyes* naplói. Egy államférfival ismerkedünk meg általuk, a ki a fogalmazó-gyakornoki állásból, saját erejéből és szorgalmával emelkedett fel, a közigazgatás csaknem valamennyi ágazatán keresztül az államtanács elnöki székébe. Pályája kezdetén a szegénységgel nem kevesebbet kellett küzdenie, mint az előítéletekkel, a melyek nemcsak a XIX. század elején, de még azután is nagyon sokáig akadályokat gördítettek a polgári osztályból származó fiatal emberek elé.

Tanulmányait a legkülönbébb szakokban élénk érdeklődéssel és fáradhatlan szorgalommal folytatta. Egyetemi hallgató korában takarékoskodnia kellett, nemcsak csekély pénzével, de az idejével is, minthogy nem csupán az öcsését tanította, hanem leckeórákat is adott. A mit olvasott vagy tanult, azáltal véste leggyorsabban és legalaposabban az emlékezetébe, hogy olvasás közben jegyzeteket csinált és azokat később szabadon kidolgozta. Ezt a módot ajánlotta később gyermekeinek is, megjegyezvén, hogy «a tanulást is meg kell tanulni». Szigorú időbeosztása lehetővé tette, hogy megismerkedjék a latin és német classikusok műveivel, ezenfelül elsajátította a franczia és olasz nyelvet is. Magasabb lelki és szívbeli műveltségét még vonzóbbá tette ez a jártassága az ó- és újkor classikus irodalmában.

Önmagának szigorú bírása, de a mások megítélésében elnéző, az igazságtalanság vagy csalárdság ellenében kérlel-

\* Tagebücher des Carl Friedrich Freiherrn Kübeck von Kübau, herausgegeben und eingeleitet von seinem Sohne Max Freiherrn von Kübeck, Wien. Gerold und Comp. 1909. Két kötetben.

hetetlen volt. Tisztelte a katolikus vallás szokásait, de a földolog előtte a kereszténység mély tartalma volt és nem a formája. Igazságérzeténél fogva rosszalta a vallással való visszaélést politikai célok érdekében, mert vallását sokkal jobban tisztelte, hogysem hatalmi célok eszközeként engedte volna használtatni.

Naplói vegyes tartalmúak és teljesen nélkülözik a rendszerességet. A napi események leírása mellett bölcsészeti elmefuttatásokat, politikai jellemrajzokat, apró részleteket találunk a család mindennapi életéből, sőt az utóbbiak igen nagy tért foglalnak el és csak a fiúi kegyelet magyarázza meg, hogy a naplók kiadója nem mellőzte ezeket a csekélységek, a melyek a családtagokon kívül senkit sem érdekelhetnek. Az első kötet első része báró Kübeck ifjúkori élményeit ismerteti, az 1795-től 1810-ig terjedő időszakban. Naplójegyzetei ez évekből feltétlenül nagyobb irodalmi értékűek a későbbiekénél, de politikai tekintetben természetesen sokkal kevésbé érdekesek.

1810-től 1830-ig báró Kübeck annyira túl volt halmozva hivatali teendőikkel, hogy a naplóírás teljesen szünetelt. Ezt a hézagot első házasságából származott ifjabb leánya, *Derchichné* pótolta töredékes feljegyzéseivel, a melyek az első kötet második részének elején néhány lapra terjednek. 1830-tól 1839-ig úgyszólván napról-napra feljegyezte báró Kübeck a napi eseményeket, a saját tapasztalatait és reflexióit, oly teljességgel, hogy mélyen bepillantunk a *Ferencz* császár uralkodásának utolsó és *Ferdinand* császár uralkodásának első éveiben beállott kormányzati és politikai viszonyokba, a vetélykedések és cselszövények hálózatába. A második kötet tartalma 1840-től Kübeck haláláig terjed és részben a szerző nem nagy terjedelmű, de igen fontos feljegyzéseiből, részint pedig *Derchichné* jegyzeteiből áll, a melyek az atya közleményein alapulnak.

Az egész mű politikai és történeti súlypontja az 1830-tól 1840 elejéig terjedő kimerítő naplójegyzeteken nyugszik, mert Kübeck már az államtanács (Staatskonferenz) tagja volt ekkor és Ausztria vezéregyháziságaival szaka-

datlanul érintkezett. *Metternich* és vetélytársa, gróf *Kolowrat* volt a két főszerelő és e két államférfi jellemzése, egymáshoz való viszonyuk leírása, egyike az egész munka legérdekesebb részének.

## I.

A Kübeck-család Trierből származott és a XVII. század derekán a morvaországi Iglauban telepedett meg, a hol akkoriban a bányászat még virágjában volt, de csakhamar a westfáliai békekötés után és nyilván a harmincz éves háború következtében hanyatlásnak indult. Ez volt az oka annak, hogy a bevándorolt Kübeck Henrik dédunokája, valamint ennek közvetlen utódai másféle iparágakban próbáltak szerencsét. Így Kübeck Péter, báró Kübeck Károly Frigyes atyja a szabómesterségre adta magát és 1778-ban nőül vette Langgoff Klárát. 1780 október 28-án született legidősebb gyermekük, Károly Frigyes, Ferencz császár és király bizalmas embere és az államtanács egykori elnöke.

1789 november 1-én lépett a fiatal Kübeck a znaimi gymnasiumba, melyet egykor a jezsuiták alapítottak; miután XIV. Kelemen pápa a Jézus társaságát eltörölte, a tanintézetet az állam vette át, de a feloszlott rend tagjai maradtak a tanárok.

Kübeck az algymnasium négy osztályát kitűnő sikerrel végezte és 1799 októberében atyja nagy áldozatok árán Bécsbe küldte tanulmányai folytatására. Ekkor határozta el a fiú, hogy ha nem is naponkint, de legalább minden hónapban feljegyzi tapasztalatait és gondolkozásának eredményét. Egyik társa bevezette őt az egyetemi könyvtárba, a melyet aztán gyakran látogatott. Egy reménytelen platonikus szerelmi viszony szerencsétlen kimenetele után nem volt többé maradása Bécsben, ennél fogva 1799 október 27-én Prágába ment, hogy az ottani egyetemen folytassa tanulmányait és már ugyanezen hónap 30-án azt írja naplójába, hogy úgy érzi magát, mintha számkivetésben volna. 1800 októberében már ismét Bécsben találjuk az egyetem hallgatói közt.

Egy jóakarója, *Fölsch* udv. tanácsos és egyetemi tanár ismervén tehetségét és szorgalmát, azt tanácsolta neki, hogy a harmadik félévben végezze el egyúttal a negyedik évi jogi tanfolyamot is. Kübeck azonnal folyamodott az engedélyért és azt el is nyerte. 1801 szeptember 10-én megkapta a bizonyítványt «jeles» minősítvényvel.

Szülei, főleg az anyja, azt óhajtották, hogy fiúk közgazgatási pályára lépjen. A jó asszony a kerületi biztos állását tartotta az emberi boldogság és nagyság tetőpontjának és remélte, hogy fia vágyainak ezt a netovábbját el is érheti valaha. Kübeck, jogi tanulmányait befejezván visszament Znaimba szüleihez és anyja kívánságára bemutatta magát az ottani kerületi kapitánynak, a ki barátságosan biztatta, hogy nyújtson be folyamodványt, a melyet ő ajánlólag fog felterjeszteni a kormányzó elé. Kübeck kérelme bizonyára nem volt reménytelen, mindössze annyiból állt, hogy engedtessek meg neki, minden fizetés nélkül, egész nap dolgozhatni. A kerületi kapitány egyelőre megengedte neki, hogy a hivatalt látogassa, gyakorlás céljából. Két hét múlva megérkezett a kérvény elintézése a «Landespräsidiumtól». A kerületi kapitány nyomatékos megrovást kapott azért, hogy a fiatal embert pártfogásába vette, sőt ő Excellentiája, a kormányzó úr magas jóváhagyása nélkül megengedte neki, hogy a hivatalba járjon és dolgozzék. A leirat továbbá azt tartalmazta, hogy a magas kormányzéknek nagy kedve volna a folyamodót egyenesen elutasítani, de mégis kegyesen hajlandó őt beosztani az olmützi kerületi hivatalhoz, a mennyiben a folyamodó ki tudja mutatni, hogy képes magát a saját jövedelméből fenntartani. Kübeck atyja késznek nyilatkozott havonként tíz forintot adni fiának, ha testvéröccsét, a ki éppen akkor végezte a gymnasiumot Znaimban, magával viszi Olmützbe és ott eltartja, hogy tanulmányait folytathassa. Sok ide-oda írkálás után végre leérkezett a magas «Landespräsidium» leirata, a melyben Kübecknek megengedettett, előzetes próbára belépni az olmützi kerületi hivatalba. Ottani főnökének meghagyatott, hogy három hónap múlva tegyen jelen-

tést, vajon a folyamodó megfelel-e a kívánalmaknak vagy sem. Az előbbi esetben ki fog neveztetni fogalmazó-gyakornokká.

Az ifjú Kübeck mindenekelőtt Brünnbe utazott, bemutatkozni a kormányzónál, gróf *Ugarte* Alajosnál. Ő excellenciája nagyon mogorván fogadta, ismételve rosszalólag említette a znaimi hivatalfőnök előzékenységét, nagyon keserűen panaszkodott a miatt, hogy oly sok fiatal ember törí magát állami hivatal után (persze csak az alsóbb osztályokból való fiatal embereket értette) és egyenesen kimondta, hogy Kübecknek alig lehet reménye a végleges kineveztetésre és további előléptetésre. Másnap az öcscsével együtt Olmützbe érkezett. Az akkori viszonyok ismertetésére érdekes megjegyezni, hogy a két Kübeck egy kőművesmesternél bérelt ki szobát évi *húsz* forintért és mindkettőjük élelmezése naponkint *tizenhat krajczárba* került.

Másnap bemutatkozott kerületi főnökénél, *Manner* lovagnál, a ki eleinte nagyon merev, majdnem udvariatlan volt vele szemben, de használhatósága miatt csakhamar megszerette. *Manner* eszközölte ki, hogy rövid idő múlva megkapta kineveztetését valóságos fogalmazó-gyakornokká. A következő évben pedig behivatott Brünnbe a kormányzósághoz.

A kormányzó, gróf *Dietrichstein* szívesen fogadta és a saját elnöki irodájában alkalmazta. Brünnben egy olmützi volt kollegája szüleinél lakott és általuk megismerkedett egy *Bager Péter* nevű hivatalnok családjával; az összes családtagok nem voltak rokonszenvesek előtte, az idősebb leány — *Fanny* — kivételével, a ki őt érdekelte, a nélkül, hogy vonzotta volna; de csakhamar előállt a vonzalom is és pedig kölcsönösen. Október 5-én a kormányzó áthelyeztetett Bécsbe, az alsóausztiai kormányzók elnökének és tudatta Kübeckkel, hogy őt is magával fogja vinni, mint kormányzékai fogalmazót, miután a császár ígéretét bírja, hogy erre az állásra ki fogja nevezni, a mi november 16-án meg is történt. Mielőtt Kübeck Brünnből elköltözött volna, eljegyezte magát *Bager Fannyval*.

1806 júniusban, az egyesült udvari kancelláriák al-

kanczellárjává kinevezett gróf *Dietrichstein* magához hivatta Kübecket és közölte vele, hogy beszélt gróf *Ugarte* főkanczellárral, a ki hajlandónak nyilatkozott őt kinevezni udvari fogalmazóvá, azonban ez iránt írásban kell folyamodnia és a folyamodványt személyesen átadnia gróf *Ugarte-nak*, a ki másnap délelőtt elvárja, hogy jelentkezzen nála. Kübeck pontosan megjelent és igen alázatosan előadta kérelmét. A főkanczellár nyugodtan végighallgatta és szótlanul nézte az elnémult kérelmezőt. Egyszerre azonban az arczszíne elváltozott és a hatalmas úr hevesen megtámadta a szerény kis hivatalnokot: «Mondja csak, röpködni akar ön? Hiszen még olyan fiatal, mint egy diák, alig szolgál pár év óta és már bátorodik egy udvari fogalmazói állásért folyamodni, a melyre csak kerületi biztosok tarthatnak számot, hosszas szolgálat után.» Kübecket egy pillanatra meglepte ez a váratlan kirohanás, de csakhamar visszanyerte lélekjelenlétét és azt felelte, hogy előbbi főnöke, gróf *Dietrichstein* szólította fel erre a lépésre, de miután senki elé sem akar tolni, ő excellenciája e nyilatkozata után nem is fogja átadni kérvényét. Erre a főkanczellár kissé megjuhászodott és így szólt: «Adja csak át a kérvényt mindenesetre. Az állást nem én adományozom, hanem az udvari kanczellária. Nem tudom, mit fog határozni a többség. Én nem fogok semmit se tenni ön *ellen*, de *önért* sem. Értsen meg jól, önért sem, mondja meg ezt az alkanczellár úrnak. Adieu.»

Újabb két hónap mult el várakozásban és bizonytalanságban. Végre szeptember 5-én este levelet kapott, melynek borítékán gróf *Dietrichstein* kezeirására ismert. A levél tartalma e néhány szóból állt: «Az udvari kanczellária éppen most nevezte ki önt udvari fogalmazóvá. Fogadja szerencsekívánataimat.»

A következő év elején súlyos csapás érte Kübecket. Január 23-án este levelet kapott öccsétől Znaimból, a ki tudtára adta rajongásig szeretett anyja súlyos megbetegedését és hozzátette, hogy a beteg még látni óhajtja fiát, tehát induljon azonnal útnak. Kübeck sietett az udvari



tanácsoshoz, báró *Haanhoz*, de nem találta őt otthon, valamint *Geislern* irodai igazgatót és pártfogóját, az alkanczellárt sem. Mit tegyen? Egy pillanatnyi elveszteni való ideje se volt, tehát este tíz órakor engedély nélkül elutazott. A beteg huszonnégyórái haláltusa után, január 27-én reggel kiszenvedett. Az út fáradalmai a hideg januári éjszakán, a lelki gyötrelmek és a végtelen fájdalom anyja elhunytá felett Kübecket annyira megviselték, hogy csak február derekán hírt visszatérni Bécsbe. Másnap gróf *Ugarte*, a főkanczellár magához hívatta és midőn belépett, e szókkal ment eléje: «Ön durván megsértette hivatali kötelességét. Az ön jelentésére, melyet Znaimból küldött, a tanács elhatározta, hogy ön szóbelileg megrovassék. Ezt a megrovást ezennel teljesítem, de az ön helyén éppen úgy cselekedtem volna, mint ön. Folytassa hivataloskodását és munkásságát az udvari kanczelláriánál ezentúl is úgy, a mint elkezdte. Örömmel jelentem ki, hogy nagyon meg vagyok elégedve önnel. Adieu »

1807 márcziusban gróf *Chorinsky* államtanácsos pártfogásával Kübecket áthelyezték az államtanács irodájába. Ez mindenesetre előléptetés volt, de a szorgalmas és önérzetes fiatal ember cselekvési vágyát nem elégítette ki. Munka volt elég, de csak kivonatolásból állt, a mi a másolástól csak névleg különbözik. Azonban így is megismerkedett a kormány szervezet gépezetének működésével. Az uralkodó legbizalmasabb titkárai a felség kabinetjében ültek, melynek igazgatója *Neuberg* András udvari tanácsos volt. Az államtanács ministerekből és állami tanácsosokból állt. Ministerek voltak: *Kolowrat Krakowszky* Lipót, *Zinzendorf* Károly, *Majláth* József és *Chotek* János Rudolf grófok. Az államtanács tagjai: *Grohmann* János, *Lorenz* Márton abbé, *Somogyi* János, *Baldacci* Antal, *Stahl* Fülöp, *Pfleger* Antal, gróf *Chorinsky* Ignác és *Racszy* József.

Kübeck szerint az államtanács két kategóriára lett volna felosztható: az egyik magában foglalta ama ténykört, a mely az államtanácsot, ez intézmény természeténél fogva megillette, mindazon megszorításokkal együtt,

a melyeket az uralkodó bizalmatlansága vagy szeszélye czélszerűnek tartott; a második kategóriába tartozott az a néhány bizalmas ember, a kikkel a császár titkos úton (vagy a mint nevezik, a kabinet útján) személyesen vagy írásban érintkezett. E kiválasztottak közé tartoztak a kabinet igazgatója, *Neuberg* András, a ki az uralkodó föltétlen bizalmát bírta, továbbá *Langenau* Alajos udvari lelkész, *Stift* András udvari tanácsos és a császár udvari orvosa, a főhadsegéd, végre *Lorenz* Márton, *Baldacci* Antal és *Pfleger* Antal államtanácsosok. A külügyekben gróf *Stadion*, az ügynevezett magasabb pénzügyekben gróf *Zichy* és a tulajdonképeni katonai pártban *Károly* főherceg voltak a legnagyobb tekintélyek. Csupán ezek a titkos tanácsosok bírtak valóban befolyással a császárra, a ki azonban senkit sem ajándékozott meg feltétlen bizalmával, sőt az egyiket a másik által ellenőrizte és ugyanegy dologban majd az egyiknek, majd a másiknak tanácsát követte. Az uralkodó e magatartása folyvást sarkantyúzta a legmagasabb kegynek örvendő titkos tanácsosok becsvágyát; egyik a másikat halálosan gyűlölte, mindegyik sértve érezte magát befolyásának korlátoltsága miatt, holott a be nem avatottak mindegyiket mindenhatónak tartották. Általában azt lehet mondani, hogy a császári kegy és a hatalom minél több külső jelével dicsekedhetett valaki, annál csekélyebb volt valódi befolyása. A fentemlített titkos tanácsadók közül Kübeck különösen *Lorenz*, *Baldacci* és *Pfleger* állami tanácsosokat említi, a kiket személyesen ismert.

Kübeck nem soká szolgált az államtanácsnál, gróf *Wallis*, a csehországi «Oberstburggraf» (ez volt akkor a helytartó czime) felajánlotta neki az elnöki titkári állást, melyet Kübeck el is fogadott.

De ebben az állásában se maradt meg soká. 1808 november 26-án áthelyeztetett az alsóausztriai kormányzósághoz udvari titkári minőségben. Ekkor elhatározta, hogy siettetni fogja egybekelését jegyesével, *Bager* Fannyval. Oly sokáig jártak jegyben, hogy a család szinte kételkedni kezdett Kübeck szándékának őszinteségében és a kisvárosi

pletyka is szitotta a bizalmatlanságot. Kübeck, e kellemetlenségeknek egyszer s mindenkorra véget vetendő, Brünnbe utazott, megtette a szükséges lépéseket és deczember 28-án reggel 6 órakor, úgyszólván még sötét éjjel egybekelt Fanny-jával. Másnap délután elutazott Bécsbe, fiatal neje elkísérte őt a legelső postaállomásig.

Az 1809-ik év eseményeiről Kübeck iratai közt csak egy töredék maradt meg, a melyet hihetőleg szeptemberben írt Tata-Tóvároson. A töredék bevezetése így hangzik: «Itt ülök egy szerény földszinti szobában . . . A hadseregek kipihenik győzelmeiket és vereségeiket, a diplomaták alkudoznak és mi, az «Armee-Ministerium» tagjai, madarakat fogdosunk. A szoba, a melyben lakom, a legszebb alkatrésze egy kedves kis háznak . . . a ház pedig viszont alkatrésze a meglehetősen piszkos Tóváros falunak, mely Tata és a Tata folyócska mellett fekszik, Komárom vármegyében, Magyarországon, hova *multum terris jactati, multa quoque bello passi, sævi Napoleonis ob iram* — vetődtünk. A császár udvarával együtt Tatában lakik, gróf *Zichy*\* hadseregminister az övéivel gróf *Esterházy* uradalmi épületében. Ez az épület egy pompás nagy kertben áll, egy nem éppen jelentéktelen tó mellett, a melyben egész csapat hattyú úszkál.» A folytatásból megtudjuk Kübeck élményeit a Tatában töltött napokig. Január hóban lakást keresett és rendezett be mindkettőjük számára, mert a nejét mielőbb Bécsbe akarta hozni. De a sors máskép rendelkezett. Február 17-én gróf *Ugarte* főkanczellár még a kanczellária ülése előtt magához hívatta és így szólt hozzá: «A titok pecsétje alatt tudatom önnel, hogy a háború Franciaországgal legközelebb ki fog törni; ő felsége kinevezte gróf *Zichy* állami ministert a hadsereg ministerévé és önt, udvari titkár úr, melléje rendelte szolgálattételre. Még ma meg fogja kapni felmentési decretumát és azonnal be kell magát mutatnia a minister úrnak.» Gróf *Zichy*, mint Kübeck írja, alacsony termetű, élénk modorú, pisze orrú és csillogó

\* Gróf *Zichy* Károly.

fekete szemű úr, szívesen és bizalmasan fogadta, mintha már régi ismerősök lettek volna és tudatta vele, hogy báró *Lederer* udv. tanácsos mellé osztatott be.

E ministerium rendeltetése tulajdonképen a hadsereg összes szükségleteinek fedezése volt, a fegyverek és a hadi szerek kivételével. Kübecknek tervezetet kellett készíteni a ministerium állásáról, hatásköréről és közgeiről. Báró *Lederer* a tervezetet *Károly* főherceg, mint generalissimus és főhadvezér elé terjesztette, a ki Kübeck munkáját egy szakbizottság elé utasította. A bizottság a tervezetet két éjjeli ülés alatt letárgyalta és lényegtelen módosításokkal jóváhagyta. A minister márczius 20-án három napi szabadság-időt engedélyezett Kübecknek, hogy fiatal nejétől elbúcsúzhassék. 23-án Kübeck visszatért Bécsbe és megtette a szükséges előkészületeket a közeli kivonulásra. Bécsben nagy lelkesedés uralkodott. A háború a legnagyobb mértékben népszerű volt. A ministerium tagjai április 4-én indultak el Bécsből és folyvást követték állomásról állomásra a hadsereget, a mely április 10-én ment át az Inn folyón. Tíz nappal később, április 20-án, az osztrák hadsereg elfoglalta Regensburgot, április 23-án a francziák az osztrákokat kiverték onnan és elkezdődött a nagy visszavonulás, a mely Kübeckre és az Armee-ministeriumra nézve csak 1809 szeptember 18-án Tatán végződött.

## II.

Kübeck iratai első kötetének második része néhány lapra terjedő száraz életrajzi adattal kezdődik, a melyekből megtudjuk, hogy az író 1809 végén az egyesült udvari kancelláriához helyeztetett át, mint kormánytanácsos és az alsó- és felsőausztriai ügyek előadója, 1812-ben kinevezetett udvari tanácsossá ugyanezen kormányszéknél, 1814-ben behivatott az államtanácshoz előadói minőségben és beosztatott a pénzügyi osztályhoz. 1815-ben beható és részletes előterjesztést készített a hitelügy rendezéséről Ausztriában. Gróf *Stadion* Ferencz a dolgozatot előterjesztette

a császárnak, a ki azt elfogadta. Kübeck indítványai a javasolt sorrendben meg is valósíttattak. Ezek közé tartozott a «cs. kir. szab. osztrák nemzeti bank» felállítása is, mely 1816-ban lépett életbe. 1819-ben, mikor a császár Közép-Olaszországba utazott a Habsburg-Lotharingiai ház toscanai tertio-geniturájának rendezése végett, Kübeck az udvari kísérethez tartozott. 1821-ben elkísérte a császárt a laibachi congressusra. A lengyel ügyek kiegyenlítésére vonatkozó congressusi tárgyalások befejeztével I. Sándor orosz czár a Szt.-Zsaniszló-rendet adományozta neki. Erre vonatkozólag Ferencz császár így nyilatkozott előtte: «Kiállíthatom önnek, kedves Kübeck a bizonyítványt, hogy *ezt* ugyan nem érdemelte meg, *a czártól.*» Ugyanezen év október 4-én az uralkodó kinevezte őt államtanácsossá. 1824-ben a Szent-István-rend lovagkeresztjét kapta. 1825-ben elvesztette első nejét, született *Bager* Fannyt, a ki tüdővészben halt meg Velenczében. Ugyanez évben, öcscsével együtt, örökös bárói rangra emeltetett. 1827 május 5-én egybekelt *Lang Juliával*, egy znaimi vagyonos iparos egyetlen leányával.

1830 novembertől 1839 deczember 31-ig Kübeck szakadatlanul vezetett naplót. Rendes feljegyzései becses és rendkívül érdekes adatokat szolgáltatnak a XIX. század negyedik évtizedének történetéhez és az akkori vezéregyniségek jellemrajzához. Novemberi naplójából a következő részleteket vesszük át, a melyek a későbbi eseményekből és viszonyokból is megmagyaráznak egyet-mást.

«A pénzügyek és a belső közigazgatás bizonyos szakjaira nézve a császár engem nagy bizalmával ajándékozott meg. Az idevágó ügyeket csaknem kizárólag velem tárgyalta, szóbelileg. Természetes, hogy állásomnál fogva, a mely irigységet, gyanut és féltékenységet keltett, sok ellenségem támadt és egy pillanatig se kételkedtem benne, hogy előbb-utóbb sikerülni fog a császár bizalmát irántam megrendíteni. Gróf *Zichy* halála után, 1826-ban, az akkori csehországi helytartó, gróf *Kolowrat*\* lépett be, mint minister

\* Gr. Kolowrat Krakowszky Ferencz Antal 1778—1861.

az államtanácsba. Ismertem őt 1807 óta Prágából, a hol együtt szolgáltunk. Színelég szorosán csatlakozott hozzám, de csakhamar láttam, hogy a pénzügyeket igyekezett hatalmába keríteni és forró becsvágyával csak arra törekedett, hogy kizárólagos befolyást gyakorolhasson az uralkodóra és nélkülözhetlenné tegye magát előtte. Taktikája abból állt, hogy teljesen megismerkedjék a pénzügyekkel, a melyek a közigazgatás valamennyi ágát érintik és e célból a pénzügyi kormányzat összes kiváló tagjait magának lekötölte. Mindegyikben kisebb-nagyobb mértékben reményt kellett egy vagy más kitüntetésre, csaknem mindegyiknek magas állásokat ígért titokban és emlékiratokból, valamint tanácskozások és megbeszélések útján bő készletet szerzett gyakorlati és elméleti ismeretekből oly szakban, a mely azelőtt úgyszólván ismeretlen volt előtte. A császár és befolyásos környezete előtt igyekezett a pénzügyi helyzetet kétségbeejtőnek felmutatni és azt a sejtelmet kelteni bennük, hogy e helyzet okai a pénzügyi kormányzat ügyetlenségében vagy kétséges becsületességében keresendők és hogy ő volna az egyetlen ember, a ki képes lenne elhárítani a veszélyt, de nincs kedve erre vállalkozni, sőt inkább szilárdul elhatározta, hogy végkép visszavonul a politikai pályáról. Én teljesen átláttam a szitán és mégis eszközévé lettem *Kolowrat* terve megvalósulásának annyiban, hogy kötelességemnek tartottam minden alkalommal szintén megmondani a császárnak, hogy a pénzügyek állapota, ha nem is kétségbeejtő, de legalább is nyugtalanító és bizonyos, eddig nem fogantatosított rendszabályokat követel, nehogy a baj végzetessé váljék. A császár nyugtalanná lett és *Kolowrat* karjai közé vetette magát, a ki színelég ragaszkodásból az uralkodó iránt, engedett a sürgető kívánságnak, de e mellett nagyon megszilárdította állását és azonnal megkezdte a harcot leghatalmasabb vetélytársa, *Metternich* ellen. A küzdelmet előnyösen folytatta egy bizonyos pontig, de ezen túl a herczeg befolyásának egész súlyát latba vetette ellene. A herczeg erősebb volt. *Kolowrat* lemondásával fenyegetőzött. A császár ingadozott. *Metternich*,

a ki győzelem után mindig nagylelkű és engesztelékeny volt és a császárt ismét megnyugtadni óhajtotta, megtette az első lépést, hogy *Kolowratot*, a kitől többé nem félt, az állam szolgálatában megtartsa. *Kolowrat* kérte magát, hogy ne tegye meg azt, a mit megtenni soha se szándékozott komolyan. Kibékült Metternichhel és taktikai fogásait megváltoztatta, a nélkül azonban, hogy az irányt szem elől tévesztette volna. Most arra törekedett, hogy a császár mellől eltávolítsa azokat, a kik vele az uralkodó bizalmában osztoztak, hogy őket kizárja az ügyek intézéséből és ezáltal lehetetlenekké, magát pedig nélkülözhetlenebbé tegye. Ez a taktika főleg ellenem volt intézve és csaknem teljesen sikerült. Ezentúl igyekezett a hatóságok élére saját teremtményeit állítani, hogy befolyását rendszeresen megerősítse. Nem kétkelni, hogy a császár ezt a szándékot észrevette és éppen ezért nem is sietett azt elősegíteni. De *Kolowrat*, a nélkülözhetlen már oly szilárd állásban volt, hogy lemondással való fenyegetését háromszor vagy négyszer is ismételhette, mindannyiszor egyenlő sikerrel. A császár csakugyan el is távolította gróf *Saurau* főkanczellárt és gróf *Nádasdy* \* udvari kamarai elnököt. Az előbbi helyére gróf *Mitrowsky*, az utóbbiéra gróf *Klebelberg* (*Kolowrat* unokatestvére és ifjúkori barátja) lépett . . .»

«Nem érdektelen» — írja ugyanez év deczemberében — «látni befolyásos ministereink törekvését, hogy oly módozatot találjanak, a melylyel a császár felett uralkodhassanak és ők maguk kormányozhassanak. A mostani nehéz körülményeket felhasználták egy triumviratus megalkotására «titkos conferentia» czímen és a császárt rábírták, hogy az összes fontos ügyeket ehhez a conferentiához utasítsa, a mely *Metternichből*, *Kolowratból* és *Sedlnitzkyből* áll. A jegyzőkönyvet *Gervay* udvari tanácsos vezeti. Úgy hiszem, hogy ez a conferentia *Metternich* műve, a ki vetélytársával szövetkezik és őt színleg minden titkába beavatja, hogy magára nézve ártalmatlanná tegye.

\* Gr. Nádasdy Mihály 1775—1854.

Gróf *Sedlnitzky* azért van ott: *quia tres faciunt collegium*. Azonban a bizalmatlanság felülről és *Kolowrat* uralomvágya ezt a módozatot is szét fogja rombolni. Egy velem való beszélgetésben elárulta bosszankodását.»

A viszály és a versengés *Metternich* és *Kolowrat* közt végigvonul az egész tíz évi korszakon, a melyet Kübeck naplói ismertetnek. Mind a két államférfi főtörökvése volt kizárólagos befolyást gyakorolni a császárra, a ki azonban túljárt mind a kettőnek az eszén és hol az egyik, hol a másik vetélytárs tanácsát követte, a mint azt saját feltétlen uralma érdekében jónak látta. *Metternich* mindenképp felett gyűlölte az államtanácsot, mert ez a testület gyöngítette befolyását az uralkodóra és *Metternichtől* teljesen független és reá nézve hozzáférhetlen tudott maradni. *Hammer* udvari tanácsos, a híres orientalista következőleg jellemezte őt: «A nagylelkűséget és kedélyességet a hercegtől még a legigazságtalanabb ellensége sem vitathatja el. Van egy- vagy másféle homályos rögeszméje a jelenkor nagy mozgalmairól, de pontosan felismert és következetesen alkalmazott politikai elvei teljességgel nincsenek, noha mindig elvekről beszél vagyis inkább prédikál. A lapok, a melyekkel folyvást viszályban él, a legnagyobb befolyással vannak napi hangulatára, a melynek hatása meglátszik intézkedéseiben és azok megmásításán. Mindent magára és egyedül csak önmagára vonatkoztat és a saját bölcseségéről oly magas fogalmai vannak, hogy a nyílt ellentmondás a legmélyebben sérti, míg ellenben minden hízelgő, a ki bizonyos szókimondó őszinteséget színlel, tetszése szerint vezetheti őt. Ezenkívül az ég kegyenczének és sugalmazottjának is tartja magát, ennél fogva emberei és környezete kiválasztásánál csak a saját tetszése és kegye az irányadó, nem pedig az érdem elismerése.»

Természetes, hogy *Kolowrat* véleménye *Metternichről* még kevésbé volt hízelgő. Kübeck előtt így nyilatkozott róla: «Azt akarja, hogy kormányozni látszassék, mert dolgozni amúgy se fog. Fogadni mernék, hogy holnapután (1832 január 19-én) a conferentia ülésének idejére magához



rendeli az összes kis udvarok követeit, megvárakoztatja őket az előteremben, nekünk pár óráig végnélküli phrasisokat prédikál, a melyeket *Gervay* aztán üres prózában jegyzőkönyvbe ígat. Végre elbocsát bennünket és diplomatai előtt a belügyek elintézésének fontos teendőivel menti ki magát. Szeszélyes politikája ennyiből áll: elhitetni a külfölddel, hogy ő kormányoz, a császárral, hogy a külföld a zsebében van és nélküle Ausztria az európai hatalmak prédájává lenne. A császárral szemben a rendőrséget használja fel, hogy félelmet keltsen benne a nép hangulatától és bizalmatlanságot az uralkodó leghívebb szolgálói iránt. Így például tudom, hogy a császár előtt gyanúsítani kezd engem, mintha kabinet-minister óhajtanék lenni, mintha már erre számítanék és az új államtanácsot csak azért alkottam volna meg, hogy pártot szerezsek magamnak és a conferentiát\* ellensúlyozzam.»

A conferentia január 19-én csakugyan ülést tartott és *Kolowrat* az ülés után a következőket mondta Kübecknek: «A herczeg (*Metternich*) az ülést egy beszéddel nyitotta meg, a mely körülbelül két óráig tartott. Valahányszor valaki megjegyzést kívánt tenni, közbevágott e szavakkal: «Engedelmet kérek, tudom, hogy mit akar mondani, mindazonáltal...» és aztán tovább beszélt. Végre így szólt: «Egyébiránt örülök, hogy mindnyájan egyetértünk és mindinkább meggyőződöm róla, milyen czélszerű volt itt megpendítenem ezt a tárgyat.» Egymást kérdeztük, hogy tulajdonképen miben értünk egyet és hogy mi most a teendő? Szóval egy vígjátékot játszottunk, a melynek czíme: «Ő beszél egyedül.»

Maga *Ferencz* császár is több ízben így nyilatkozott: «*Metternich* jó ember, de kissé feledékeny; ő gyalázza leginkább azt, a mit ő maga tanácsolt nekem.»

\* Ez a testület később *Gyulai*, *Clam* és *Klebelberg* grófok belépésével kibővítettett. «*Reviczky* Ádám magyar udv. kanczellár is megjelenik többször ebben a magas tanácsban, mint egy röppentyű, a mely zajt üt és szétpukkad» — írja Kübeck.

Kübeck, a ki *Metternich* működését a külügyek terén éppen úgy ítélte meg, mint *Kolowrat* és *Hammer*, a belügyekre való befolyását egyenesen károsnak tartotta, mert «a herczeg a monarchia belső szükségleteit csak a salonjaiból látja, a középosztályt alig ismeri, a népet pedig éppen nem. Éppen ezért 15 év óta ő a következő és egyedül hatékony akadálya az összes szükséges és célszerű reformoknak, ő a képviselője a *haute société* valamennyi visszaélésének és vakmerő követelésének; bizonyára nem szándékosan, de mégis ő a védnöke az összes butítóknak és üresfejűeknek és főoka közigazgatási szervezetünk romlásának vagy helyesebben pusztulásának, a fokozódó elégedetlenségnek és e gyönyörű monarchia heterogen alkatrészei látható különválásának.»

1830-ban, a közelgő kolerajárvány és a külügyi bonyodalmak következtében, melyek a Franciaországgal való háború veszélyével fenyegettek, az állami ügyek csaknem kizárólag a járvány elleni intézkedésekre, a hadi előkészületekre és a szükséges pénzüsszegek előteremtésére szorítkoztak. A kolera június elején kezdett néhány felsőmagyarországi vármegyében mutatkozni és meglehetősen gyorsan terjedt. A hatóságok a járvány Galicziából való behatolása ellen érelyes óvórendszabályokat fogantatosítottak, a melyeket azonban a dr. *Stifft* András állami tanácsos és udvari orvos által provokált legfelsőbb rendeletre hatályon kívül kellett helyezni. Miután *Stifft* ez ügyektől visszavonult, az intézkedéseket újból elrendelték, de már késő volt. A járvány már behatolt Magyarországra, sőt július 15-én Pesten is kiütött. Július 15-ről 16-ra éjjel a hajóhidat kiakasztották és ezáltal, valamint egyéb intézkedésekkel elzárták az összeköttetést Budával. Az érintkezés hirtelen megszakítása az egymással oly sokszoros összeköttetésben álló két város közt, a rendes foglalkozásában háborgatott és számos érdekében megsértett köznépnél fokozódó mozgalmat idézett elő, a mely erőszakosságokban és zavargásokban nyilatkozott. Számos kihágás történt főleg a városház és gróf *Cziráky* palotája előtt. A katonaság kénytelen volt a rendet fegyveres

erővel helyreállítani és sortüzet adni, a melynél körülbelül harmincz ember esett el vagy sebesült meg. A nádor egyúttal ismét helyreállította a közlekedést, de most már elterjedt a járvány a budai oldalon is és előnyomult az osztrák határ felé. Ausztriában erélyes intézkedések történtek. Katonaság zárta el a határt, vesztegzár és különféle orvosi rendszabályok léptek életbe. Bécsben is megtörtént minden előkészület, de a járvány mindamellett augusztus derekán mégis kitört. Az udvar augusztus 20-án Schönbrunnba költözött, de a császár minden szerdán bejött a városba, dél előtt kihallgatásokat tartott és délután a kórházakat látogatta. Galiciában a járvány szünni kezdett, de annál inkább terjedt Magyarországon és előidézte az ismeretes forrongásokat és rémtetteket az északkeleti vármegyékben. A nyugalmat végre is katonai erővel kellett helyreállítani. Bécsben a járvány október végén szünt meg.

Ebben az időtájban kezdett Kübeck érdeklődni a magyarországi állapotok iránt is, a melyekről eddig úgyszólván szó se volt a naplóban. *Kolowrat*, a ki hol közlékeny, hol zárkózott volt irányában, a mint a szeszélye éppen magával hozta, innen túl több ízben bizalmasan beszélt vele a magyar dolgokról, egyebek közt 1831 végén tudatta vele, hogy az ügymenetet az államtanácsban meg akarja változtatni. «Főleg az a czélja, hogy a magyar ügyek áldatlan vezetését kivegye gróf *Reviczky* kezéből, a ki korlátlan befolyása által Magyarország elszakadását nem előkészíti, de már csaknem végre is hajtotta. Ez a szédelgő fiatal ember valóságos kényúr, a ki a kancelláriában döntő szerepet játszik, az összes tanácsosokat megfélemlíti, férczműveit előadja a conferentiában, a hol *Metternich* helyeslő hozzájárulása biztosítva van a számára, aztán a conferentia munkáiról jelentést tesz a császárnak és ily módon mindent keresztülvisz a mit akar . . . Magyarországon a dolgok csakugyan kétségbeejtőleg rosszul állnak. Mióta *Reviczky*, ez a *Dieu donné*, mint *Metternich* nevezi, mindenhatóvá lett, a királyi jogokat lépésről-lépésre feladták és Magyarországon valóságos anarchia tört ki. A császár elé egy *Reviczky*hez

intézendő kabineti leirat vázlatát terjesztettem, a melyben felszólíttatik, hogy pontonkint adja elő, milyen terv szerint járt el eddig, mit ért el és milyen úton szándékozik ezután haladni?» Ez a látszólag Reviczky ellen indított támadás voltaképen Metternich ellen volt intézve, a ki őt védelmébe vette és ezért meg is hiúsult.

1832 elején a magyar és az erdélyi országgyűlés egybehívása volt tervben. *Kolowrat* elpanaszolta, hogy a császár ezredekről beszélt, a melyeket Magyarországra fog küldeni és a legerősebb kényszereszközökről stb., de Reviczky ismét egészen más gondolatokra térítette. Úgy látszik, hogy *Kolowrat* nézetei Magyarországról Kübeckben is fogékony lélekre találtak. Ugyanezen évi január 28 án ezeket írja naplójába: «Magyarországon a dolgok állapota mindinkább nyugtalanító alakot kezd öltetni. Míg a nemesség mind szorosabban szövetkezik a kormány ellen és a királyi hatalmat gyöngíteni, sőt megszüntetni és köztársasági arisztokrátiát teremteni törekszik, a jobbágyok és a városi lakosság megszámlálhatlan többségében is terjed elnyomottságuk érzete és az ösztön a szabadulásra nemesi rangú kényuraik igájától. A nemesség üzelmei ez osztály hivatalos és hivatalon kívüli lépéseiben nyilvánulnak. A királyi hatalom a vármegyék szervezett ellenállása következtében csaknem megszűnt. A korona a legutóbbi országgyűlésen szentesített egy törvényt, mely a vármegyéknek megengedi, hogy határozataikat egymással kölcsönösen közöljék, a mi azelőtt, igen okosan, meg volt tiltva. Ezáltal a kormány önmaga nyújtott segédeszközt az összeesküvésekre, a mi annál veszélyesebb, mert egyidejűleg a legnagyobb sajtókényszer uralkodik és a kormány híjával van a józan és oktató felvilágosítás csaknem valamennyi eszközének és közegének. Nem hivatalos úton egy füzetet terjesztenek, melynek címe «A harang». Úgy mondják, mert én azt az iratot nem olvastam, hogy a célok, a melyeket az írója megjelöl és bővebben kifejti, a következő pontokban foglalhatók egybe: 1. a király a magyar nemzet államfője marad ugyan, de csak akkor, mikor Magyarországon lakik, ha az országgyűlés

engedélye nélkül eltávozik az országból, úgy tekintendő, mintha lemondott volna méltóságáról; 2. a király ezentúl, épp úgy mint minden más nemes ember, alá legyen vetve a törvényeknek és személyével legyen felelős a törvények hű végrehajtásáért; 3. a királyi méltóság örökös a fiágban elsőszülöttségi joggal, de a leányág kizárásával; 4. a király ezentúl ne izenhessen háborút és ne köthessen békét az országgyűlés beleegyezése nélkül; 5. a magyar csapatok ne legyenek felhasználhatók más ország szolgálatában, sem pedig idegen népek elnyomására; 6. a király ministerei, az ország bárói, a főispánok, az igazságszolgáltatási és közigazgatási hatóságok elnökei, a püspökök és érsekek, a hadsereg tisztjei az ezredestől felfelé az országgyűlés által választassanak; 7. az országgyűlés határozatainak érvényességéhez szükséges ugyan a király szentesítése, de ezt csak egyszer tagadhatja meg. Ha az országgyűlés fentartja határozatát, az a király szentesítése nélkül is törvényté lesz; 8. a királynak 1.500.000 forint évi járadék szavazzatik meg, de az összes koronajóságok és egyéb birtokok a nemzet tulajdonává lesznek; 9. nemzeti jutalmakat csak az országgyűlés engedélyezhet; 10. az igazságszolgáltatás az országgyűlések tartama alatt ne szüneteljen, a bírói állások választás útján töltsenek be, de a bírák minden harmadik évben felcseréltsenek; végre 11. a magyar nyelv legyen kizárólag a hivatalos nyelv.» — A mi a jobbágyokat illeti, báró Eötvös alkanczellár,\* a ki királyi biztosi minőségben meg volt bízva a kolera idején támadt zavargások elnyomásával, azt mondta Kübecknek, hogy eme zavargások legközelebbi okai az ő meggyőződése szerint csak a véletlenségnek voltak ugyan tulajdonítandók, de éppen semmi, vagy csak nagyon csekély hatásuk lett volna, ha nem működnek közre hatalmasabb, de távolabbi okok és pedig a jobbágyok mélyen gyökerező elégedetlensége és forró gyűlölete a nemesség ellen, továbbá az ösztönszerű érzés, hogy a király, a kit a nemesség vak-

\* Báró Eötvös Ignác, 1786—1841.

merő követeléseivel zaklat, kénytelen lesz hozzájuk csatlakozni, következőleg támogatni fogja őket. «Milyen intelme ez a gondviselésnek! — jegyzi meg Kübeck — valóban, csak a megfoghatatlan gyöngeség, a melyet egy még megfoghatatlanabb elvakultság támogat tanácsaival, teheti lehetővé, hogy a néhány százezer családból álló, gyűlölt és tudatlan militia, a mely 12 millió ember vagyonát és szorgalmát kizsákmányolja és csak a király külső hatalmának védelme alatt tarthatja fenn magát, vészes terveit megvalósítsa.»

Kübeck akkoriban még a magyarországi ügyekkel hivatból nem foglalkozott, a magyarországi viszonyokat és tényezőket éppen nem, vagy legfőlebb csak hallomásból és felületesen ismerte, doctrinarismusa és az akkori kiváltságos osztályok veleszületett gyűlölete vitte reá, hogy ily súlyos, indokolatlan és igazságtalan *általános* ítéletet mondjon a magyar nemesi osztályról, a melynek önfeláldozó hazafiassága nélkül az akkori úgynevezett osztrák birodalom minden valószínűség szerint már körülbelül egy század óta aligha létezett volna.

Február havi naplójában constatálja, hogy Galiciában, Oláhországban és Csehországban folyvást fokozódik az elégedetlenség. «Erdélyben, a hol az országgyűlés egybehívása már elhatározott dolog és Magyarországon, a hol szintén minden bizonynyal egybe fog hivatni, a nemesség körében nyugtalanító izgatottság uralkodik és előkészületek folynak az elszakadásra. Könnyű volna a kormánynak megtörni a nemesség elbizakodott daczczá fajult ellenzékeskedését, mert a nemesség kisebbségben van és a mily kevésbé becsüli a kormányt, legalább is épp oly forrón gyűlöli a többi osztályok megmérhetlen többsége a nemességet. Ha a kormány komolyan akarná megkönnyebbiteni a jobbágyok sorsát és jelezné, hogy védelmezni és támogatni akarja ezt az érdekes, népes és elnyomott osztályt, a nemesség kétségkívül reszketne és visszavonulna törvényes korlátai közé. De, noha a császár egyébről se beszél, mint hogy így meg úgy közéjük fog csapni, ezt még távolról se lehet józanul remélni mindaddig, míg a mostani magyar kancellár,

gróf *Reviczky* megmarad állásában, a ki útjáról nem akar letérni, mert felfuvalkodott, önfejű ember és nem térhet le, mert sokkal okosabb, hogysem önmagával ellentétbe jöjjön. Ha a császár ezt a *Reviczkyt* kinevezné követül valamelyik kis olasz udvarhoz és más kanczellárt választana, akkor az országgyűlést fényesen lehetne vezetni, de a hogyan a dolgok jelenleg állnak, mindentől lehet félni.»

Itt egyelőre megszűnnek Kübeck reflexiói Magyarországról. Hivatalos ügyei igénybe veszik egész idejét és tevékenységét; e mellett azonban megfigyeli az eseményeket és az embereket. Megjegyzéseiből és az uralkodóval érintkező más egyének nyilatkozataiból kitűnik, hogy nem volt könnyű dolog *Ferencz* császár kedvében járni és bizalmát megnyerni. Ennél talán csak a bizalom megtartása volt nehezebb és *Metternich* herczegen kívül senkinek se sikerült tartósan.

Élénk világot vet *I. Ferencz* császár gondolkozásmódjára következő nyilatkozata Kübeck előtt: «Leginkább szeretek általános törvényanyaggal foglalatoskodni. Semmi sem kellemetlenebb reám nézve, mint magánügyek és egyes esetek eligazítása, a melyekben a jog kétes és engem mindig egy csomó kétely gyötör. De a törvényhozás általános ügyeiben világosan meghatározom az elveimet, parancsolok vagy tiltok, fenyegetek a kellő büntetésekkel úgy, hogy mindenki tudja hányadán van és én meg vagyok nyugtatva. Ha például a sétálásra halálbüntetést szabok, akkor nincsenek aggályaim, mihelyt ezt minden ember tudja, mert az emberektől függ, hogy óvakodjanak. Egyébiránt kevés, de jó törvény és a törvények szigorú és igazságos végrehajtása: lássa, ez a legjobb alkotmány.»

Mikor Kübeck 1832 végén figyelmeztette, hogy a túlfeszített katonai költségek és a folytonos kölcsönök a monarchiát tönkre (bankrottá) teszik, a császár egykedvűen felelt: «Nos aztán? A tönk is csak olyan adó, mint a többi. De úgy kell a dolgot intézni, hogy mindenki a kellő arány szerint veszítsen, úgy mint mikor egy becsületes kereskedő megbukik és csődbe jut.»

Még egy példa *Ferencz* császár szokásaiból: Kübeck 1833 január 29-én előadásra volt berendelve. *Kolowrat* is jelen volt. Egy javaslat került szőnyegre, a melyet az uralkodó vita tárgyává tett és *Kolowrat* védelmezett. A császár színlag tágitott és aláírta a határozatot. Aztán egy kis papírlapot vett elő és írónnal ráírt valamit. Kis vártatva felkelt, kiment, de csakhamar visszatért és folytatta a tanácskozást mindvégig. Kübeck előadását befejezván, a kabinet-irodába ment, a hol a kabinet igazgatója elébe jött és egy kis papírlapot mutatott, a melyet a császár a tanácskozás alatt küldött neki. Az igazgató el tudta ugyan olvasni a császár iratát, de nem értette, mit akart. Kübeck megmagyarázta neki. A levélke parancsot tartalmazott, hogy a határozatot, a melyre nézve a császár és *Kolowrat* véleménye egymástól eltért és a melyet ő felsége színlag elfogadott, ki ne állítsa.

Egyébiránt a monarchia legfőbb hivatalai élén is olyan emberek álltak, a kiknek csakugyan alig lehetett tekintélyük az uralkodó előtt. A magyarországi születésű *Purkhart Norbert* államtanácsos, gróf *Kolowrat* referense a magyar ügyekben, később az állandó birodalmi tanács alelnöke, azután elnöke, így jellemezte ezeket az urakat: «A kamarai elnök, gróf *Klebelsberg* semmi egyébbel nem gondol, mint évenként egy-egy kölcsönnel, a saját énjének legnagyobb kényelmével, a kinevezésekkel, a melyekre szeretőjének, báró *Löwenzopfnénak* legnagyobb befolyása van, és néhány kedvencz tárgyával. Gróf *Mitrowsky*, a főkancellár éjjelnappal azon töri a fejét, hogy magas méltóságán nem történt-e sérelem, vagy hogy valamely forma ellen nem vétett-e valaki. Gróf *Sedlnitzky*, a rendőrfőnök úgy viselkedik, mintha *Metternich* komornyikja volna és megful a restantiákban. Gróf *Hardegg*, az udvari haditanács elnöke becsületes ember, közigazgatási ismeretek nélkül, gróf *Reviczky*, a magyar kancellár hiú röppentyű, a mely hol tüzet sziporkázik, hol színeket ragyogtat, a nélkül, hogy melegítene vagy világítana. Gróf *Kolowrat* tehetséges és eszes ember, de a jelleme sajátyszerű vegyüléke a tettszomjas és nyugalom-



szerető gyöngeségnek. Végül *Metternich* felkapaszkodott egy világkormányzó államférfi állásába, félreismeri és elhanyagolja az osztrák monarchia közigazgatási érdekeit, a melyeket egészen kicsinyeseknek tart és önmagát istenítő phrasisaival nagyon is gyakran a hízélgés és a cselszövények eszközévé lesz. nagyon alárendelt intelligentiák vezetik pórázon és visszaélnek vele, a nélkül, hogy neki erről sejtelme volna.»

*Ferencz* császár uralkodása gyorsan közelgett a végéhez. 1835 február 24-én Kübeck még referált neki. A császár hirtelen rosszul lett, félbeszakította a kihallgatást és mint magát kifejezte: «elküldött a facultásért». A betegség kezdődő tüdőlob volt, mely másnap fokozódott. Az orvosok három érvágást rendeltek. Február 26-án reggel 8 órakor az uralkodó felvette a halotti szentségeket. *Kolowrat*, *Metternich*, *Nádasdy* és *Sedlnitzky* ministerek szakadatlanul «conventiculumokat tartottak». Éjjel a császár egészségi állapota kissé javult és a javulás másnap estig tartott, de estefelé ismét rosszabbra fordult. Szombaton, február 28-án az orvosok igen csekély reményt nyújtottak a beteg életének megtartásához. Ezen a napon a császár egy legfelsőbb kéziratot intézett fiához, *Ferdinand* magyar királyhoz és osztrák trónörököshöz. Ebben az okiratban inti őt egyebek közt, hogy semmit se változtasson az állami szerkezet alapjain; álljon erősen és rendületlenül azon elvek alapjára, a melyeknek folytonos figyelembe vétele által ő maga (*Ferencz* császár) a monarchiát nemcsak átvezette nehéz idők viharain, hanem biztosította számára azt a magas állást is, a melyet a világban elfoglal. Továbbá azt ajánlotta neki, hogy ajándékozza meg teljes bizalmával nagybátyját, *Lajos* főherczeget és minden fontosabb belügyben kérjen tőle tanácsot, valamint öcsce, *Ferencz Károly* főherczeg is bírjon tudomással az ügyekről. A manifestum utolsó bekezdése így hangzik: «Ruházd át herczeg *Metternichre*, az én leg-hívebb szolgálma és barátomra azt a bizalmat, a mely-lyel én viseltettem iránta, az évek oly hosszú során át. A közügyekről, valamint egyének tárgyában ne határozz, a

nélkül, hogy őt meg ne hallgattad volna. Ennek ellenében tedd kötelességévé, hogy irányodban éppen olyan őszinteséggel és ragaszkodással viseltessék, a milyent irányomban mindenkor tanusított.»

Márczius elején a beteg állapota folyvást rosszabb lett. Délután az orvosok ismét érvágást rendeltek. Hiába volt minden Ferencz császár márczius elseje és másodika közt éjjel  $\frac{1}{2}$ 1 órakor meghalt.

### III.

Márczius 4-én délután *Kolowrat* magához hívatta Kübecket és elmondta neki, hogy máris volt összeütközése *Metternichchel*, a ki a kabinetet hatalmába akarta keríteni. Kolowrat azzal fenyegetőzött, hogy rögtön elhagyja Bécsét és visszavonul jószágaira. Erre a herczeg tágitott. Megegyeztek abban, hogy felszólítják *Lajos* főherczeget valami régensséghez hasonló állás átvételére, a melyet azonban nem hirdetnének ki és a melyről a közönségnek nem volna tudomása. A főherczeg beleegyezett, sőt azt az ígéretet is kicsikarták tőle, hogy a duumvireket meg fogja védelmezni az új császár nagybátyjai és a család egyéb tagjai ellen. «E szerint a császári ház czímerjelképe megvalósult. Kétfejű sas, vagy keselyű, gyomrában az anyagi érdekek által egybeforrva, egy ingatag és a levegőben függő korona védelme alatt.»

Január 6-án referált Kübeck legelőször *Ferdinánd* császárnak, *Kolowrat* jelenlétében. A császár néhány barátságos szót intézett hozzá. A szavak be voltak tanítva, de a császár természetes jószívűségénél fogva nyilván úgy is értette, a mint mondta. «Maga a referálás csak a minister vagy a ministerek szemfényvesztése. Port hintenek az emberek szemébe, hogy önkényesen kormányozhassanak, de a látszatot megőrizték,» — jegyzi meg Kübeck.

*Kolowrat* szerint bekövetkezett a Dalai Láva uralma, a kinek papjai, a főhivatalnokok *Lajos* főherczeggel és *Metternichchel* abban állapodtak meg, hogy a rendőri jelenté-

sek kivételével minden ügyet az államtanács dolgozzon fel, tárgyaljon és a főherczeg elé terjeszsen. A kevésbbé fontosakat a főherczeg fogja elintézni, a többieket megjegyzésekkel, vagy a nélkül visszaküldi az államtanácshoz, a mely azokat a császár elé terjeszti: «A dolog valójában úgy áll — írja Kübeck — hogy a hivatalok betöltését és egyéb kotyvasztást a két minster a maga számára fogja fentartani, a tulajdonképeni ügyeket töredékesen hiszik az állami tanácsnak átengedhetni, mint valami titkári hivatalnak és ez által önkényüket elpalástolhatnak. Lehetséges-e, hogy ez sokáig tartson így? A császár köztudomás szerint, betegség következtében gyöngelméjűvé lett, egyetlen szót sem ért abból, a mit neki előadnak és mindig kész aláírni mindent, a mit eléje tesznek. Most absolut monarchiánk van, uralkodó nélkül. A legitimitás elvét nem lehetett volna rettentőbb módon megtámadni, mint esztelen alkalmazása és következetes fentartása által ebben az esetben. De milyen esztelen a hatalom két birtokosa, *Kolowrat* és *Metternich* eljárása is! Ha az állam és a dynastia iránt jó szándékkal viseltetnének, az adott körülmények közt a legokosabb politika lett volna a legközelebb álló valószínű trónörököst, Ferencz Károly főherczeget, a kinek esze, szíve és jóakarata van, a császár mellé, a kormány élére állítani, jól szervezett és a legkiválóbb ministerekből és szakemberekből álló állami tanácsot adni melléje, tehát őt már most arra képesíteni, hogy a kormány gyepelőjét a nemzet nagy érdekeinek és a rendelkezésre álló intelligentiáknak teljes ismeretével, szilárdul megállapított elvek és célok szemmeltartásával kezelje és így a kiszámíthatlan reactióknak elejét vegye, a melyek a mostani bábjáték után mulhatlanul be fognak következni. E helyett ez a két ember úgy viselkedik, mint egy gazdag földbirtokos meghitt cselédei, a kik gazdájuk halála után a gyöngelméjű, örökös szellemi fogyatékoságát kicsinyes egyéni és családi érdekeik javára kizsákmányolják.»

Kübeck véleménye a monarchia akkori vezérlő államférfiairól, *Metternichről* és *Kolowratról* egyenkint több

izben módosult, de együttes működésük megítélésében mindig fején találta a szegyet. E két ember versenyzése a befolyásért Ferencz császár korában és a tényleges hatalomért Ferdinánd császár uralkodása alatt idézte elő azon állapotokat, a melyek a monarchia tekintélyét úgy benn, mint kifelé teljesen megingatták.

1836 áprilisban a császár kinevezte *Ferencz Károly* főherceget az úgynevezett conferentia, vagyis a triumviratus elnökévé. *Metternich* és gróf *Clam*, a főhadsegéd és nemsokára egyszersmind az államtanács katonai osztályának főnöke, a szakjukba vágó ügyeket előbb terjesztették eléje, mint a császár elé. Az egymással viszályban élő és egymásra féltékeny vezérlő államférfiak közül mindegyik más-más támaszt keresett magának, de ezeknek hatalmi körét lehetőleg szűkre szorította, nehogy nagyon megizmosodjanak.

*Ferdinánd* császár 1836 szeptemberben megkoronázta magát Csehország királyává. Azok közt, a kik ez alkalmából kitüntetésekert nyertek, ott találjuk Kübecket is, a ki valóságos belső titkos tanácsossá nevezetett ki. Ez időtájtban *Kolowrat*, a ki már Prágában nagyon ingerült volt, a czukorvám kérdésében meghasonlott *Eichhoff* udvari kamarai elnökkel. Az utóbbi, a ki magas állását egyenesen *Kolowrat* pártfogásának köszönhette, oly szemtelen hangon írt levelet intézett hozzá, hogy *Kolowrat* egész határozottsággal kifejezte szándékát, hogy félévre visszavonul. *Metternich* felhasználta ezt az alkalmat az államtanács 1814-ben alkotott szervezeti szabályzatának módosítására. Egy értekezleten, a melyen az összes osztályfőnökök és államtanácsosok résztvettek, elhatároztatott a szabályzat újból való szövegezése egy, vagy két újabb pont beillesztésével, a melyeknek rendeltetése egyik, vagy másik minister (nyilván *Kolowrat*) túlsúlyának korlátozása volt. Az egész állítólagos reform arra irányult, hogy *Kolowrat* végleg kizárassék, vagy megbéníttassék, egyebekben minden a régiben maradt. De *Kolowrat* két hónapig sem állta ki a «szabadságolást». Már november derekán visszatért Bécsbe és ekkor kezdődött el

igazán a cselszövények küzdelme; egymást érték az alkudozások és *Lajos* főherczeg semmikép se tudta eligazítani a dolgot. Mikor aztán oda jutottak, hogy *Kolowrat* úgy tett, mintha végkép nyugalomba akarna vonulni, megjelent a küzdőtéren *János* főherczeg és valószínűleg *Lajos* főherczeg és a császári család egy részének támogatásával létrehozta a kiegyezést, a mely *Metternich* teljes vereségétől nagyon kevésbé különbözött. *Kolowrat* ha nem is névleg, de tényleg az államtanács legfőbb vezetőjévé, a pénzhatalom, az összes kinevezések, az összes államhivatalnokok sorsának és az egész kamarillának urává lett és ennek következtében a conferentiában is az övé volt a döntő szavazat. E célból a conferentia szervezetét is módosították. *Metternich* megszűnt a conferentia elnöke lenni, mert ezt a tisztet csak mint helyettes viselhette. Az elnökséget a császár magának tartotta fenn, akadályoztatása esetén *Lajos* főherczeg elnökölt és csak azon esetben, ha az utóbbi akadályozva volt, foglalhatta el a legidősebb állami és conferentiai miniser az elnöki széket.

*Metternich* ezt a személyes vereséget *János* és *Lajos* főherczegeknél köszönhetette, a kik nyilván inkább *Kolowrat* pártjára álltak, nehogy az a nélkül is hatalmas államkancellár még inkább elhatalmasodjék.

1837-ben a magyarországi ügyek ismét kezdtek előtérbe nyomulni. Január 26-án Dercsényi\* udvari kamarai tanácsos és kamarai administrator Temesvártt, meglátogatta Kübecket Bécsben és igen sötét színekkel rajzolta a hazai állapotokat. Egyebek közt ezeket mondta: «A kormány 1826 óta, mikor a nem arra való, cselszövő gróf *Reviczky* kancellárrá lett, jellembeli gyöngeségét, a vezetésre való képtelenségét és az ármányos kijátszásra számított politikáját annyira nyilvánvalóvá tette, hogy Magyarországon megvetik és gyűlölik. A határozottan ellene dolgozó párt merészen és fenyegetőleg lép fel, hogy félelmet keltsen benne — és ez sikerült is — és a belátásból, vagy érdek-

\* Dercsényi János Lajos 1802—1863.

ből minden okos kormányhoz csatlakozni hajlandó osztályokat és egyéneket, a sértegetés, rágalom és gyalázás mindennemű eszközei által annyira megrémíti, hogy az ellenpárthoz csatlakoznak, vagy egészen csöndesen és tétlenül kell maradniok, mert a kormány védelmére, vagy csak elismerésére is hiába számítanak. Az ellenzéknek — Dercsényi szerint — csak csekély számú titkos vezére volt, a kik azonban igen határozott irányt követtek, t. i. Magyarország elszakadását Ausztriától és a köztársaság megalkotását. Ha azonban az ellenzék eddig a pontig eljutna, itt mulhatatlanul kettéválnék, mert egy része őszintén akarja a köztársaságot, mint ilyent, egy része azonban csak eszközül akarná használni, hogy más dynastiát választhasson, és pedig a főherczeg nádor családját.»

Gróf *Clam*, az uralkodó főhadsegéde nem kevésbbé kedvezőtlenül nyilatkozott a kormányról, a mely «csak inog és lubiczkol.» A magyar országgyűlés egybehívása elhatározott dolog, írja Kübeck. Nagyon kétséges, vajon létezik-e egyetértés azon dolgokra nézve, a melyek a monarchia és a magyar nemzet érdekében szükségesek. Most is, mint rendszeren a személyeken kezdik a dolgot. A magyar udvari kancellárnak, *Pálffy Fidélnek* vissza kell lépnie; azt állítják, hogy teljesen képtelen hivatala betöltésére. A képeség hiányának jutalmául megtartja összes tényleges illetményeit. Gróf *Czirákj*, az országbiró, kijelenti, hogy több országgyűlésen nem vehet részt mostani hivatalos állásában. Ugyanezt jelenti ki *Somssich* a személynök is. Miért? Mert elnökletük alatt forradalmi üzelmek intézői ellen ítéletek hozattak, a melyek az országgyűlésen kellemetlen módon szóba kerülhetnének. Ez gyávaság. Ha ezek az urak lelkiismeretük szerint ítélték, akkor legyen bátorságuk meggyőződésükért, főleg pedig a biróságok önállóságáért és a birodalmi (sic) törvények végrehajtásáért helytállni. Ha pedig az elítélteket nem tartották bűnösöknek, akkor a törvényszék előtt fel kellett volna szólalniok elítéltetésük ellen. Félelmük mutatja továbbá, mily mély gyökereket vert a meggyőződés a kormány gyöngeségéről, a melyről azt

feltételezik, hogy a törvény közegeit nem bírja többé megvédelmezni. E nyilatkozatok alapoka azonban csak a vágy magasabb méltóságok és mindazok után, a mi velük együtt jár. Mit tesz a kormány? Teljesíti a kívánságokat. Gróf *Cziráký* állami és conferentiai minister lesz, *Somssich* pedig államtanácsos. *Majláth* államtanácsost kinevezik ország-bíróvá.»

Kübeck véleménye a magyarországi dolgokról a következő volt, a mint azt gróf *Clam* főhadsegédnek előadta. «Magyarország dúsan megáldott ország, nemes, kedélyes, részben szellemes lakossággal és a szellemi és anyagi jólét összes feltételeinek birtokában. A kormány jóindulattal van a nemzet iránt és a nemzet hűséggel a kormány iránt. Az alkotmány typusa kitünő és sajnálatos volna, ha valamikor szentségtelen, vagy erőszakos kéz aláásná, vagy szétrombolná. Mind a mellett király és nemzet nem tudják egymást megérteni és nem tudnak egymással megegyezni, a tárgyalásokból mindinkább keserűség fejlődik ki, az ügyek nem haladnak előre és a szép ország az anarchia szélére érkezett. A helyett, hogy kölcsönösen folyvást fegyverkeznek és egymással küzdenek, a helyett, hogy a kormány mindegyik országgyűlés előtt haditervet készít a legszükségesebb rendszabályok keresztülvitelére, a melyet mindenki jóknak, czélszerűeknek és szükségeseknek tart és aztán ismét mindent a véletlenre bíz, — véleményem szerint — azt a kérdést kellene eldönteni, mi az oka annak, hogy király és nemzet a kölcsönös legjobb akarat mellett se bírnak egyetértésre jutni? A viszályok és néhány lármás ember győzelmének titka az alkotmányos testületek formátlanságában rejlik, a melyek mint egy *rudis, indigestaque moles* mozognak. Ezek a lármás emberek elkábitják a többség józan elméjét és az embereket meggyőződésük és akaratuk ellenére magukkal sodorják. Három dolog szükséges és ezeknek kellene minden egyebet megelőzniök: a) az alsó és felső tábla szabályozása, tanácskozásaik és határozataik fegyelmezése; b) a vármegyei választások fegyelmezése; c) arra való főispánok kinevezése, megfelelő fizetéssel, de azzal a kötelezettséggel, hogy a vár-

megyében lakjanak, az ügyeket a helyszínén vezessék, szóval hogy úgy viselkedjenek, mint királyi hivatalnokok. Szervezett rend és a képviseleti testületek és tanácskozásaik rendszeressége az első és legsürgősebb követelmény és minden egyébnek feltétele.»

Úgy látszik, hogy a mit *Dercsényi* két évvel előbb a magyarországi ellenzék egy részének a dynastiára vonatkozó szándékairól mondott, Bécsben hatást idézett elő, mert Kübeck 1839 június 16-án ezt írta naplójába: «*István* főherceget, a nádor fiát eltávolítják Magyarországból azért, mert ott népszerű, és hogy könnyebben kizárhassák a nádori méltóságból, azt használják ürügyül, hogy itt be fogják avatni a német ügyekbe és ezért a hatóságoknál az ügymenetet fogja tanulmányozni. A szükséges írásbeli megbízás a fő-kanczellárhoz intéztetik azzal a szóbeli magyarázó utasítással, hogy a dolog nem sietős. A fiatal főherczeg egy költeménynyel meghatóan búcsuzik el a magyaroktól, ide érkezik és alkalmaztatását komolyabban veszi, mint itt óhajtották. Most hát tenni kell valamit. *Mitrowskyt* felszólítják, hogy keressen egy Mentort az új Telemach, a Magyarországra vetődött Odysseüs fia számára. A Mentor feladata lesz őt eljuttatni Kalypso szigetére, de nem viszi Ithakába. *Mitrowsky* javaslatba hozza *Nadherny*, *Stuppan* és *Henninger* udv. tanácsosokat. A három közül a legártatlanabbat, *Henningert* választják, a ki becsületességében nem fogadja el a sikamlós megbízatást. Erre gróf *Buol* császári kamarást és udvari tanácsost nevezik ki, a ki most a főherceget hivatali vándorlásaiban kíséri, de nem vezeti.»

#### IV.

Az 1840-től 1855-ig terjedő időszakról csak töredékes feljegyzések maradtak Kübeck után.

1840 november 25-én a császár az általános udvari kamara elnökévé nevezte ki Kübecket. A többi feljegyzés 1848-ig teljesen lényegtelen. 1848 október 6-án gróf Latour hadügyminister megöletése után az udvar elhagyta Bécset,



másnap Kübeck is családjával a felesége jószágára, a morvaországi Lechwitzbe menekült, a hol az átszenvedett lelki izgalmak következtében súlyos betegségbe esett. Szívós természete azonban nemsokára erőt vett betegségén és december 20-án már Olmützbe, az udvar akkori tartózkodási helyére siethetett, bemutatkozni előbb herczeg *Schwarzenbergnél*, a miniszterelnöknél és az ifjú Ferencz József császárnál. 23-án visszautazott Bécsbe, a hol felléptették képviselőjelöltül a Kremzierben egybegyűlt birodalmi gyűlésbe, de *Schmerling* ellenében megbukott. Innentől szorgalmasabban jegyezgetett naplójába, de feljegyzésein meg látszik, hogy szándéka volt azokat később bővebben kidolgozni. 1849 február 2-án a bécsi második kerületben képviselővé választották, de már február 17-én megtudta, hogy a ministerek a birodalmi gyűlést fel akarják oszlatni és octroyált alkotmányt szándékoznak kihirdetni. Harmadnapra megjelentek nála *Krausz*, *Stadion*, *Thienfeld* és *Bach* ministerek, tanácskozni az alkotmány-javaslat tárgyában. A vita legfontosabb tárgyai voltak: az alapjogok, a vallási kérdés és a magyar-horvátországi és erdélyi képviselők állása a jövő birodalmi gyűlésen. A vallási kérdésben *Bach* a legszabadabb felfogás mellett emelt szót, a magyarországi kérdésben az említett országok és képviselőik bevonását követelte az egységes monarchiába. Magyarország jövőendőbeli kormányának szervezése tárgyában nem-hivatalos bizottságok foglalkoztak, a melyekkel Kübeck volt hivatva tárgyalni. E célból ismételten tanácskozott gróf *Apponyi Györggyel* báró *Jósika* Samuval, *Ürményi* Józseffel és gróf *Dessewffy* Emillel, a kikkel meglehetősen egyetértés jött létre, a különböző közigazgatási kerületek felállítása kérdésének kivételével. A hónap végén Kremzierbe utazott és márczius 1-én elfoglalta helyét a képviselőházban, a melyet azonban a császár márczius 7-én feloszlatoztatott kihirdetvén az octroyált alkotmányt. Ez az esemény nagy izgatottságot keltett a képviselők közt, de a kedélyek csakhamar lecsillapultak a hírre, hogy Bécsben az új alkotmány nagyon jó fogadtatásra talált. Mindazonáltal elfogatási parancsokat bocsátottak ki

számos volt képviselő ellen, a kik közül azonban legtöbben elmenekültek. Másnap Kübeck is visszautazott Bécsbe, a hol *Schwarzenberg* megbízta egy küldetéssel *Windischgrätz*hez. E küldetés célja a tábornagy és a ministerium közt felmerült félreértések kiegyenlítése volt. Kübeck a megbízást elfogadta bizonyos feltételek alatt és márczius 16-án hosszasabb tárgyalások után leutazott Budára, nagyon csekély reményekkel küldetése sikeréhez. *Windischgrätz* barátságosan fogadta, noha eljövele által láthatólag sértve érezte magát. Panaszkodott a ministeriumra és rosszalta magatartását. Kübeck április 10-ig maradt Budán. *Windischgrätz* orosz segílyt óhajtott és ezért Olmützbe akart menni, a ministerekkel tanácskozni, de a magyar hadsereg fenyegető előnyomulása miatt lemondott ebbeli szándékáról. Mikor Kübeck küldetésének eredménytelenségéről *Schwarzenberg*nek jelentést tett, a herczeg tudtára adta, hogy a helyzet lényegesen megváltozott. A ministerek meggyőződtek róla, hogy *Windischgrätz* nem tarthatja meg tovább a főparancsnokságot Magyarországon, a monarchia igen komoly veszélyeztetése nélkül. Ez iránt előterjesztést tettek a császárnak, ő felsége elhatározta *Windischgrätz* visszahívását és báró *Welden* tábornagynagyot már ki is nevezte Magyarország és Erdély katonai főparancsnokává. *Welden* legkésőbb két nap alatt el is utazik Magyarországra és a polgári közigazgatás vezetésére magával viszi báró *Jósika Samut* és *Wirkner* udvari tanácsost. Kübeck fájdalmas érzéssel hallgatta végig ezt a kijelentést, főleg azért, «mert *Windischgrätz* eltávolítását és főleg *ily módon való* eltávolítását a forradalmi párt mint valóságos győzelmet és diadalt fogja ünnepelni és kiaknázni.» *Schwarzenberg* is panaszkodott az ő — mint magát kifejezte — szerencsétlen erkölcsi helyzete miatt, mert ő is belátta a megtörtént lépés esetleges súlyos következményeit, de másrészt szükségességét mégis kénytelen volt elismerni és hozzájárulását már csak azért se tagadhatta meg, nehogy azt a szemrehányást kockáztassa, hogy *Windischgrätz*et a sógorság miatt támogatja. *Windischgrätz* Olmützbe utazott.

Marsallbotját és összes osztrák rendjeleit vissza akarta adni és végkép vissza akart vonulni a magánéletbe. Igyekeztek őt megengesztelni; a császár sajátkezű levelet írt neki, meglátogatta és reábirtha minden feltűnő lépés mellőzésére. Végre abban állapodtak meg, hogy a herceg megtartja a főparancsnoki *méltóságot* az összes császári csapatok felett, kivéven azokat, a melyek az Isonzon túl állomásoznak, ellenben lemond a magyarországi hadsereg főparancsnokságáról. *Windischgrätz* ezután is állandóan a legjobb indulattal viseltetett Kübeck iránt, folyvást levelezett vele és később *Schwarzenberggel* is kibékült.

Kübeck még ugyanazon évben *Schönhals* tábornokkal együtt kineveztetett osztrák biztossá az új német szövetségi kormányhoz és mint ilyen 1850 októberig Frankfurtban működött. Visszaérkezése után a császár tudatta vele, hogy őt fogja kinevezni a birodalmi tanács elnökévé, a mi november 1-én meg is történt.

Érdekesebben jellemez naplójában néhányat az akkori vezérlő politikusok közül. Így *Bachról* 1850 deczemberben ezeket írja: «Ez a fiatal ember három nagy tulajdonsággal látszik bírni: képes tapasztalatait felhasználni, van bátorsága egy felismert tévedést feladni és az a becsvágya, hogy legyőzze a hiúságot. Most még azt hiszi, hogy nagy dolgokhoz nagy készület szükséges, pedig az ember nem ültet felnőtt fákat, hanem egy kis magot és azt gondozza és ápolja.» 1851 januárban véleménye lényegesen másképp hangzik: «... *Schwarzenberg Bachtól* függ, a kit vezetni vél és dr. *Bach* az abszolút uralomért buzgólkodót játszsza, mert ebben a saját hatalmáért buzgólkodik»... «Bach hízlel a császári ifjúnak, a ki erős akar lenni és azt óhajtja, hogy féljenek tőle; elhiteti vele, hogy ezt a magas czélt máris elérte.» 1852-ben még jobban megnyomja a tollat: «*Kempen* rendőrfőnök lett, ennél fogva a rendőrség és a sajtó nincs többé *Bach* karmai alatt. De ez a madár még erősen röpül. A rendőrség elkülönítése a belügyi ministeriumtól már a múlt évi július óta előkészítettett, de *Schwarzenberg* megakadályozta. Három nappal halála után, a császár elrendelte

az elkülönítést. *Bachot Zsófia* főhercegné tartja. *Meyendorff*, az orosz követ azt mondja: «Termeim mindig nyitva vannak minden gentleman előtt, de itt a ministerek közt olyanok is vannak, a kik nem gentlemanek, ezeket éppen nem fogadom.» Csakugyan nem is fogadta *Bachot*, épp oly kevéssé, mint az orosz czár Olmützben.

Nem hizelgőbb véleménye a külügyministerről, gróf *Buolról*, valamint az akkori konstantinápolyi követről és az 1859 után öngyilkossá lett későbbi pénzügyi ministerről, báró *Bruckról* és báró *Hessz* táborszernagyról sem. Az előbbi, szerinte, különös tehetséggel birt, az összes közegeket, az övéit úgy, mint az idegeneket megvető modorával elidegeníteni magától, úgy, hogy a hivatal, vagy az illeni kényszere nélkül, úgyszólván egy követ se közeledik hozzá, a francia követ kivételével.

Báró *Hessz* táborszernagy és *Bruck* jellemzését az 1855 iki márczius elsejéről kelt feljegyzésben találjuk: «A birodalmi tanács ülése. *Windischgrätz* bizalmasan közöl velem egy aláírás nélküli dolgozatot, melynek hangzatos czíme: «Magasabb állami és pénzügyi javaslatok» és *Bruck* egy írásbeli nyilatkozatát erről a javaslatról, melyet *Hessz* táborszernagy írt, kétségkívül *Bruckkal* közölt és minden bizonnyal már a császár elé is terjesztett. Régen nem olvastam valamit, a mi a képzelt lángelműség, a képzelődő öntúlbecsülés, az undorító hizelgés és a legbámulatosabb tudatlanság bélyegét ennyire magán viselné. Természetes, hogy mindazokkal, a kik ezeket a tartalomdús eszméket (mint a szerző nevezi, én inkább tartalmatlan phrasissoknak nevezném) bámulva nem csodálják és magukévá nem teszik, úgy bánnak, mint korlátolt elmékkel. Tisztán áll előttem, hogy báró *Bruck* a szerzőt emeltyű gyanánt használja nagyravágyó törekvései javára és e célból elég ravaszul igyekszik a dolgot megkerülni: dicséri a szerzőt és világos nézeteit, a nélkül azonban, hogy a dolgozat bővebb taglalásába bocsátkoznék. Én a velem közölt iratból, melyet idő hiányában le nem másoltathattam, e három következtetést vontam le: 1. *Hessz* megnyerte a császárt nagy-

hangú phrasisaival, ez által elhárította a birodalmi tanács meghallgatását pénzügyekben és segített szabad tért nyitni a szédelgők számára. 2. *Hessz* a legmagasabb befolyásra törekszik a kormányzatban, kevésbbé becsvágyból, mint a saját rendkívüli lángelméje és azon képzelt hivatása föllengző túlbecsüléséből, hogy a fiatal császárt nagy czéljaihoz vezesse. 3. *Hessz* azt véli, hogy *Bruckban* találta meg azt az embert, a ki ugyan nem áll az ő magaslatán, de tudja megérteni nagyszerű eszméit és segítségére lenne azoknak megvalósításában. Meglássuk, mi mindent fognak még a szédelgő lelkek a szép Ausztriából csinálni.»

1855 augusztus 18-án Kübeck megemlíti naplójában, hogy a kolera erősen uralkodik Bécs külvárosaiban és vidékén, sőt pár nap óta a belvárosban is mutatkozott. Szeptember 9-én csak ennyit jegyzett fel: «Komor hangulat» és ezzel végződik naplója, csaknem egyidejűleg életével. Szeptember 10-én kitört rajta is a járvány és huszonnégyszáz óra alatt megölte.

Báró Kübecket nem lehet a nagy államférfiak közé sorozni. Kitűnő hivatalnok volt és a közigazgatás legtöbb ágában alapos szakismerettel bírt, a pénzügyi kérdésekben pedig akkoriban az elsőrendű tekintélyek közé tartozott. Elméleti szabadelvűségét könyvekből sajátította el, és a gyakorlatban akárhányszor megtagadta. Különféle hivatalában gyakran kellett a saját véleménye ellen cselekednie; ilyenkor heves kifakadásokban tört ki naplójában, vagy pedig vallásos érzésénél fogva megnyugodott a mennyei gondviselés rendelkezésében és latin mondatokban igyekezett megkönnyebbülést szerezni aggódó kedélyének. Három császárt szolgált híven, és kétségkívül nemcsak az uralkodó java feküdt a szívében, de a népeké is; ha az utóbbit nem mozdította elő oly mértékben, mint óhajtott volna, ennek okai a körülmények voltak. Az 1848—49-iki események oly gyökeresen felforgatták a régi állapotokat, hogy mindenki elvesztelte az irányt és kisebb-nagyobb mérvben mindenki megtévedt az intéző körökben. Meglehet, hogy a szándék jó volt — de a közmondás azt tartja, hogy «a pokol a legjobb szándékokkal van kövezve.»

HUSZÁR IMRE.

## LERMONTOV.

Az irodalmi kritikának egyetlenegy célhoz vezető útja van. Ez út első része a tudományos analysis szilárd talaján halad, a cél azonban csak a tudományos synthesis hozzájárulásával érheti el. Mindkét eljárás anyagát manapság is egyedül Taine szavai követésével gyűjthetjük össze: az író korának, országának és környezetének terméke. Egész-séges kritika csakis ezen alapelveken épülhet fel. Egyedül ez a módszer szolgáltat a kutatáshoz megmérhető mennyiségeket, amelyek nem egyszer ellenállnak ugyan a részletes vizsgálatnak, máskor viszont nem elég pontosan határolhatók meg: az ilyen hiányokat azonban a szellemi tudományokból sohasem lehet kiküszöbölni. A gerincz, a művész tehetsége mindenkor le nem mérhető, irrationalis marad, mindamellett az analysis-sel szétbonthatjuk a szöveget, melyre az alkotó tehetség színes képeit rajzolta. Mint minden munkánál, itt is könnyebb az első lépés a másodiknál. Az analysis-t elvégezhetjük tisztán ismeretek alapján, a rákövetkező synthesisnek azonban ki kell keresnie lehetőleg minden momentumot, a mi adott viszonyok között, adott országban és korban a művészi alkotásnak feltétele lehetett. Ehhez a munkához tapintat és megértés kell. A synthesis magában is közel áll a módszerezéshez s ettől — tapintat hiányában — csak egy lépés vezet a schematizáláshoz, a mely a művészi alkotóerőt erőszakos tudatlansággal kényszeríti olyan keretbe, a melyet Prokrustes ágyának is nevezhetünk.

Lermontovnál két körülmény nehezíti meg a munkát. Az egyik tisztán külső, talán mondhatjuk: mechanikus. Az 1814 októberében született Lermontov már 1841 júliusában párbajban elesett, tehát 27 évet sem élhetett. Igaz

ugyan, hogy a költői tehetség nála szokatlanul korán, már akkor kifejlődött, mikor mások még csak benyomásokat gyűjtenek, a nélkül, hogy azoknak kifejezést tudnának adni; igaz, hogy ő az *Angyal*, ez egyik legszebb orosz elegiát, gyermekfővel, 16 éves korában írta, mégis gondolkodóba ejt a szomorú tény, hogy Lermontov nem dalolta végig énekeit és hogy irodalmi hagyatéka csak hasonlíthatatlan szépségű gyümölcsöket ígérő rügyekből áll. Az érésre és belső szilárdulásra nem maradt ideje vándoréletében, melyben szenvedélyes temperamentumával átszárguldott egész Oroszországon, sem a viharos kalandok között, a melyek neki, mint divatba jött huszárhadnagynak, úton-útfélen kínálkoztak. Alkotó tehetsége még nem ismerte önmagát és a kritikának nem szabad elfelejtenie, hogy Lermontovnál sok véletlenül odasodort elemre fog találni.

A másik nehézség veszélyesebb. Ezt, nézetem szerint, Lermontov költői művészete alkotta: azt a hibátlan szépséget, mely a vele szembe nézőt megvakítja. Lermontov verselése páratlan az orosz irodalomban, a mely pedig annyi tökéletes szépséget mutathat fel. A mintaszerű orosz prózának mai napig is legelső példánya *Tamanj*: fényes képein és symbolumain egyetlen folt sem fedezhető fel, tökéletesen összehangolt metaphoráiban és hasonlataiban egyetlen hiba sincs. Valóban isten kegyelméből való nagy művész volt, a kinek az alkotáshoz munkaereje sem hiányzott. *Tamanj* mintha egészben egyszerre született volna, egyetlen szó sem hagyható ki belőle s mégis hosszú fáradság és elkeseredett munka eredménye, a mint ezt a tervrajz kézírata mutatja, a mely egy külön Lermontov-múzeumban őriztetik. A lermontovi szépség hypnotizálja a vizsgáló kritikust, a gyémántverseken kicsorbulva csúszik le az analytikus bonczolóké és nem férhet hozzá az illatos, életet lehelő, virágzó, emberi geniushoz. Térdre kell itt esni és áhítatos lelkesedésben minden másról megfedkezni. Hisz gyermekkorunkban a *Kozákasszony bölcsődala* ringatott bennünket álomba, az *Angyalnak* szeliden suhanó versei mellett, a rácsoságyban térdelve még a Miatyánkról

is elfeledkeztünk és még földöntúli szeretetben dobogott szívünk, mikor már Russalka bánatában osztoztunk a lovagért, a ki a kék hullámokba merült el. A szavak értelméről megfélekedezünk: a rhythmus és a hibátlan rím csengetése magában is élvezet az abszoltnak és a gyönyörnek álmvilágában, a melybe legtöbb ember csak a zene segítségével juthat. Ezért nem zárkozhatik el Lermontov kritikusa attól az érzéstől, hogy istenkáromlás itt a kritika. A valóságban azonban bizonyos, hogy csakis az értelem tűzéhen megtisztult lelkesedésből válhatik igazi élvezet.

★

A 19. század első felének orosz irodalmát uraságinak, nemesinek nevezhetjük. Ez általános és nem kevésbé általánosan ismert tény megállapításával kell mindenkinek kezdenie a kor szemügyrevételét. Tovább menve meg kell nézni, mi volt ekkor az orosz nemesség és hogy jutott az irodalomban elsőszülöttségi joghoz, a mihez hasonló jelenséggel Nyugaton nem találkozunk. A tudománynak és művészetnek s ezekkel együtt a költészetnek Nyugaton a városi polgárságban volt melegágya, még ha nem feledkezünk is meg a sok és tekintélyes kivételről, a melyek a privilegiált osztályoknak köszönhetők. Ami természetes is: az európai feudális nemesség erejét teljesen igénybe vette a politikai uralomért való küzdelem s ebben kellett életfeladatát találnia. Oroszországban azonban semmiféle feudális nemesség nem volt. Legfőlebb a régi kis fejedelmek utódait tekintetjük ilyeneknek, a kik egykor souverainek voltak kis országocskáikban. Velük azonban igen rövidesen elbántak: a 16. század második felében Rettenetes Iván kegyetlen logikájával felfedezte, hogy a halottak nem lázadhatnak fel és nem veszélyeztethetik uralmát s a hercegecskéknak fejüket levágatta. A 17. század elején a forradalom és a lengyelek, a kik még Moszkvába is befészkeltek magukat, a nemesség utolsó maradványait is elsöpörték, úgy hogy a 17. században már nem volt semmiféle előjoggal bíró osz-



tály. Egyedül a hivatali nemesség tartotta fenn magát, igen szolgálatkész osztály, mely a czár kegyéből élt és néki feltétlenül hódoló szolgálja volt. Minden gondolat nélkül ontotta vérét ez a nemesség a czár szolgálatában az egész 17. században, a birodalmi hivatalokat ellátta a központban úgy, mint a határokon. Mindennek fejében korlátlan uralmat nyert a paraszt felett, a kinek kötelessége volt őt táplálni és néki hódolni. A fejlődés Nagy Péter alatt érte el legmagasabb pontját. A félelmetes császár kancsukával és a házassági tilalom fenyegetésével üzte a nemesi fiút a külföld iskoláiba és onnan visszatérve életfogytiglan meg nem szakítható szolgálatra kényszerítette. Nagy Péternek, hogy igazságosak legyünk hozzá, genialis vezetésével a nemesember végkép szolgálatba adta magát és miután a császár Európa felé ablakot nyitott, a szolgáló nemesség Oroszországot elsőrendű hatalommá emelte. A nemesember derekasan és szorgalommal dolgozott, de csak addig, míg kényszer alatt állott. A régi nemesi fészkeknek csöndes, nyugodt és kényelmes életmódja csábosabban hatott rá, mint a munkáséletet koronázó dicsőség és kitüntetések, amelyek megszerzése közben fehér nemesi testét állandó életveszelelem fenyegette. Nem is kellett nagy fáradság, hogy célját elérje. Az új európai birodalomban a nemesség volt az egyetlen szervezett hatalom, az egyetlen elem, melyre a kormány támaszkodhatott. A nemesség volt maga a kormány. S a mint a 18. században a nőuralom puha kezébe jutottak a gyeplők, miket Nagy Péter vaskeze oly keményen összetartott, a nemesség is megszabadult minden kötelességétől, a nélkül, hogy egyetlenegy privilegiumáról is lemondott volna, a melyek között a legfontosabb a jobbágy-sorban levő paraszt munkája felett való rendelkezés volt. A 18. század palotaforradalmai, melyek mindig a gárda segítségével játszódtak le, csak fokozatai a fejlődésnek, a mely a nemességet minden szolgálati kötelezettségtől megszabadította. A gárda, a legénységet is beleértve, kizárólag nemesekből állott. A fejlődés II. Katalin korában véget ér: ez a hatalmas asszony, a ki trónját a nemesi

gárdatisztek segítségével foglalta el, remegve ült ingó szé-  
kében; a forradalom emelte azt fel és a forradalom ismét  
ledönthette. Ezért a nemesek, kik a szolgálati kötelezett-  
ségtől már előbb megszabadultak, mind több és több  
jogot szereztek: kivívták maguknak az önkormányzatot,  
valamint a választott hivatalnokokban és időnkinti gyűlé-  
sekben nyilvánuló törvényes szervezetet. E gyülekeze-  
teknek joguk volt közvetlenül a koronához petitiókat  
nyújtani be. A nemesség előtt valódi Eldorado nyílt meg,  
a mely egész a 19. század második harmadában történt  
gazdasági összeomlásig tartott. E korszakok fejlesztették  
ki azt a specifikus osztálypsychológiát, mely tárgyunknál  
figyelembe jön. Mert csakis ekkor jöhetett létre az a tár-  
sadalmi rend, melyben egyetlen osztály volt minden s a  
többi mind, sőt az egész ország, emellett semmi sem volt  
— s a melyben minden ez egyetlen osztálynak hasznára és  
gyönyörűségére szolgált. Valóban, a nemesség Oroszország-  
ban minden volt. A korlátlan uralom alatt álló határtalan  
birodalomban minden hivatali állás az ő rendelkezésére állt,  
kivéve olyan alacsonyakat, melyekhez nem volt hajlandó  
lebocsátkozni. Ellenőrzés nélkül, abszolút módon ural-  
kodott és természetesen saját Mammonja érdekében.  
A hatalom birtokához idegent sem bocsátott. A mező-  
gazdaság akkor még tisztán terménygazdaságban állott s e  
téren a nemesnek volt kizárólagos birtokjoga, a ki a paraszt-  
nak munkájából élt és senkivel sem kellett versenyeznie.  
Ipar még semmi, a kereskedés is legkezdetén, pénz is  
igen kevés volt forgalomban. A nemes mások ingyenmun-  
kájából nyerte táplálékát, ruházatát és lábbelijét s igényei  
kielégítésére mindig rendelkezésére állott a szolgálatkész  
ingyenes munkaerő. A szellemi műveltség egyedül az ő  
birtokában volt: csakis neki volt tehetsége tanulni és egye-  
dül ő juthatott be a szigorúan rendi szervezetű iskolákba.  
Mindenki meghajolt előtte: a hivatalnokok félték tőle, a  
bírákat letegezte, csak előszobájáig bocsátotta magához és  
gúnyt űzött velők. Így — s ez nem anekdota — sok nemesi  
birtokon meg volt tiltva a rendőr-hivatalnokoknak, hogy

kocsijuk rúdján csengőt tartsanak. Egyházi férfiak sem gondolhattak arra, hogy a nemessel versenyezzenek. Az orosz egyház mindig alázatos szolgálója és hódoló felesége volt a világi hatalomnak, ellentétben a hatalomra törekvő katolikus egyházzal. A papot az oltár táplálta, szerény kunyhója a hatalmas úri-ház szolgálépületei mellett feküdt s a nemesben táplálóját és urát látta, a kinek egyetlen szava elég volt, hogy az éhhalál árnya saját és mindig sok tagból álló családjá szeme előtt megjelenjék. Turgenjev beszéli, hogy egy pap minden egyes alkalommal tisztelettel megkérdezte a földbirtokosnőt, hány órára parancsolja az istentiszteletet. Vajon ez eset nem symbolikus jelentésű-e? A polgári osztályról beszélni sem lehet. Ez néhány teaivóból, nagyhasú ficzkókból állott, kiknek álmukban sem jutott eszükbe, hogy az úrhoz mérjék magukat, a kinek nem volt rájuk szüksége. A paraszt pedig, betűszerinti értelemben, a földesúrnak élt: annak földjét munkálta, annak házában és udvarán szolgált, a parasztlányok a nemesnek házi háremét népesítették. A paraszt alázatosan görbítette meg hátát. A legkisebb ellenállási kísérletre is szigorú büntetés következett, a melyet kikerülni lehetetlen volt, mivel az uralkodó hatalom a nemesség volt.

Az ily módon elkényeztetett és elpuhult nemes, a ki gyermekkorá óta nyugalomban, tekintélyben és jóllétben sütkérezett, maga is kezdte hinni, hogy ő különleges fajta lény. Neki fehér csontjai voltak, a többinek csak feketék; ő az előkelő származású Jafettől született, a papság miatta Semtől vezethette le származását, más mindenki azonban Hámnak, Noé átkozott fiának volt utódja. Ezek csak annyiban emberek, amennyiben képességeik vannak arra, hogy a földbirtokosnak szolgáljanak és az ő kívánságait kitalálják — különben pedig egyetlen kötelességük, hogy emberi voltukról megfélemedkezzenek. E felfogás még a szentírást is segítségül hívta: «Szolgák, hajoljatok meg uratok előtt nemcsak félelemből, hanem a lelkiismeretért is.» Ah! a kinek pedig lelkiismerete nem ilyen volt, az bűnbánattal verhette mellét, mert az ilyenre

elkövetkezett a félelem és borzadály uralma. Minden az úré, kivéve a fáradságot! Az úr halmozza fel a gabonát csűrjébe, nem szánt, nem vet és nem arat. E mellett, a mi az egész psychológiának alapja, mégsem rabló és erőszaktevő: a jog és igazságosság talaján állva gyűjti az élelmet. Az úr felfogása szerint gyönyörűség az úrnak adni; neki engedelmeskedni lelki megelégedést nyújt; nagy tisztesség, ha az ember az ő lakája vagy ágyasa lehet s az ő kezétől a verés is örömdetes esemény arra, a ki ez üdvös tanításban részesül. Ezt az alapot az élettapasztalat csak megerősítette s ebből fejlődött ki teljes virágpompában egy eddig páratlan egocentrismus, nemcsak az alacsonyabb osztályokkal, hanem az egész emberiséggel szemben: az uraságnak énje a mindenség középpontja. Létezési joga csak annak van, a mi az úrnak szolgál és minden mint káros és törvényellenes elsöprendő, a mi neki alkalmatlanul útjába áll. Az úr az élet pyramisának csúcspontja, az úr Isten a földön és a pópák csak azért imádkoznak a mennybéli Istenhez, hogy az úr bűneit megbocsássa.

E momentummal párhuzamosan halad egy másik, mely az első psychológiájának alapvető tanaiban csak megszilárdítja s ez a harczy, katonai momentum. Az orosz nemes katonatiszt volt. A napoleoni háborúk megnyitották előtte az egyetemes történet széles mezejét s kiragadták a hazai fészeknek sűrű és nyomasztó légköréből. Az erre következő kaukázusi hadjáratok gondoskodtak arról, hogy a hagyományos merészség és a vándorélet gyönyörűsége ki ne haljon, ellenkezőleg, csak erősebbé tették és gyarapították a harczy és úti benyomásokból élő költészetet. A katonatiszt egész életfelfogásában földbirtokos maradt. A paraszt származású újonczok feltétlen, ellenmondásnélküli engedelmeségnek voltak alávetve, a mi annál könnyebben ment, mivel a katonatiszt már hazulról magával hozta a hatalom gyakorlásának megszokását. A háború azonban hasznot hajtott a nemesnek: elvezette Nyugatra, a hol idegen berendezésekkel és szokásokkal jutott érintkezésbe, könyveket olvasott, idegen nyelveket tanult, legyűrhetetlen erejű szel-

lemi érdeklődés ébredt fel benne és így a költői erővel megáldott orosz nép képviselője, a nemes katonatiszt, megalkotja az orosz irodalmat. A jobbágyok munkájától kövér talajból nő ki ez a színes virág, melynek magvait a világ minden részéből hordta össze a szél a zsiros föld megtermékenyítésére.

Az akkori regényeknek és novelláknak hősei majdnem kivétel nélkül a csillogó katonatiszt és a fiatal nemes, maguk a költők is ebből a körből származnak. Batjuskoff, Davidoff, Marlinszky, Riljeff, Odojevszky, Gribojedoff, mindnyájan onnan valók és csak a körülmények mostohasága okozta, hogy Puskin távol maradt a katonai szolgálattól. Lermontov is ebbe a világba tartozott. Régi birtokos családnak nemes fia volt, huszártiszt lett s ezen köröknek világfelfogásából növe ki, egyedül ez a körülmény adja kezünkbe a kulcsot vakító költői alkotásai megértéséhez. Óvakodnunk kell itt az összehasonlító irodalomtörténet szakadékaitól: kétségtelen, hogy a Nyugatnak befolyása volt Oroszországra, ez azonban, hogy úgy mondjuk, a sokszínű általánosságban nyilvánult s az adott esetben, Lermontovnál, az ő belső magvában teljesen eredeti egyéniséggel találkozunk. Ámbár Lermontov jól ismerte és értette Byront, *Kain* értelmének mélységét felfogta, sőt *Daemon*jának feliratát is ebből a nagyszerű mysteriumból vette s ámbár korábbi munkáiban byroni motívumok könnyen felismerhetők és az angol költőnek nyolcz versét le is fordította: mindez tisztán külső utánzás, melyet a nagy mintakép felé haladó genius követett el. Byron csak a hangot adta, de a partitúra tartalma őseredeti orosz tulajdon volt. Lermontov maga legérettebb alkotási idejében is elismerte, hogy van valami külső hasonlatossága az angol költővel, a szellemi rokonság létezését azonban határozottan tagadta:

«Én nem vagyok Byron. Bár én is  
kiválasztott vagyok, de másik,  
félreismert, sorsüldözött vándor vagyok,  
kedélyben és érzékben orosz.»

Lermontov Goethét is ismerte és nagyszerűen fordította műveit s vajon kinek jutna eszébe, hogy őt ezért olympusi, antik görögnek tartsa; — Schillert is ismerte és fordított tőle s mégis mily nevetséges volna, ha benne akárcsak árnyékát is keresnők egy marquis Posanak; — Heinét nemcsak ismerte, de tisztelte is, mégis a beteg német költő keserű sorainak akasztófahumora teljes ellentétben van a kaukázusi száműzötnek kissé melodramatikus hangulatával. Lermontovot saját, eredeti világfelfogása vezette s ennek sarkpontja az embereknek, a tömegnek, a plebsnek, a hogy az embereket Puskin nevezte, végtelen megvetése volt. Nemcsak a nemességből kizártakat sujtotta ezzel a megvetéssel. A nemesi származású katonatisztben lakozó költő álmaiban és fogalmi világában saját társadalmi osztályán is felülemelkedett s így tragikus egyedüllétben élt. Ily módon Lermontov számára csak azok az érzések értékesek, melyeket ő maga érez, azok a képek, melyeket saját szemeivel lát; az emberek csak zavarják, az alacsony tömeg felriasztja isteni álmaiból:

«De mikor érzéseimről lehull a kedves kötelék,  
s hiú gyönyörök elűzik a varázslatos álmot,  
mint bálra jött hivatlan vendéget,  
boszúálló haraggal rontom meg az ünnepet,  
s arczába vágom érczversemet,  
mit izzó düh epéjébe itattam.»

S ezért átkozza el örökre az embereket:

«Porunkat úgyis meg fogja bántani az utókor  
jogos gúnnyal írt sírtelirattal,  
mint a megcsalt fiú haragjában,  
hogy átyja minden vagyonát elpazarolta.»

Hisz ezek ugyanazok az emberek, kik az Istentől küldött prófétát elűzték, a ki az Úr nevében jött hozzájuk, hirdetésén nekik a «szeretet és igazság tiszta tanát».

«S így köveztek meg engem az emberek,  
még rokonaim is, örültségükben.»

Ilyen emberek között kellett a nagy Puskinnak is, a

nemzet büszke virágának élnie! Őt is körülvette az érzéstelen bolondok álnok suttogása, azoké,

kik mások lelkének tiszta szépségét  
lábbal tapodták, s kik mohó vágytól  
tajtékozva tolongnak a csári trón körül,  
gyűlölve dicsőséget és szabadságot.

Ebben a tömegben élt még egy Puskinnál nagyobb alak is: a világ úra, Napoleon, a ki, «Bécsnek alázatosan hódoló falaitól a lángbaborult Moszkvába» sietett. A Caesar mindent meghódított magának, elsősorban pedig a nemes ifjú szívét, a ki benne a nagyságnak ideálját látta, a katonatiszt szívét, a ki érezte, hogy a legnagyobb hadvezérrel van dolga. A tömeg azonban ellenállott neki, az a tömeg, melyet «ő a dicsőségnek és nagyságnak fénylő mezébe öltöztetett» és a mely «a neki tett eskü hűségét asszony módra megsértette és őt rabszolgalelekkel elárulta».

Ettől az alacsony embertömegtől csak egy menekülés volt, az egyedülvalóság és ez a motívum, melyet fiatalságának egyoldalú és éretlen tapasztalása szilárdított meg, nála keserű, misanthropi mellékizzel jelentkezik:

«Azt a kínzást nem tűröm tovább, —  
ha te Isten ítélkezel felettem,  
legyen bár nagyobb is hibámnál a büntetés,  
ítélj bár a pokol kínjaira,  
bátran tűröm a legborzasztóbb büntetést is,  
csak távol, távol legyek az emberektől!»

Lermontov lelkére egész életében lidércnyomásként nehezedett az egyedüllét érzése. Természetes, hogy az alacsony tömeg megvetette a szerencsétlen vándort, kínjaihoz nem volt részvéttel, sőt még dalának isteni ajándékát sem fogadta be magához:

«Menj tovább, mondá a fa, a zivatartól  
fönnyadt és száraz vagy, nem olyan, mint többi levelem;  
bár sokfelé voltál, mit kezdjek én beszégeddel?  
elég nekem a madarak fecsegését tűrnöm,  
menj tovább idegen, nem akarlak ismerni.»

Ez az egyedülvalóság okozta Lermontov bukását is: Martinoff őrnagynak golyója csak véletlen volt, a Martinoffoknak légiói voltak s ezek mindnyájan gyűlölték őt, a ki pedig hús volt az ő húsukból és vér az ő vérükből és mégis oly mélyen megvetette őket. Ugyanaz a tömeg, mely az «alkotó» Puskint állati féltékenységnak piszkos zsákutczájába űzte, a honnan nem volt visszatérés, Lermontovot is nem egyszer állította közönséges verekedők pisztolya elé. A tömeg megéreztte, hogy a Lermontovban élő nemesúr és katonatiszt nem fognak kitérni a párbajrahívás elől és hogy az elkerülhetetlen szörnyű bűn magának az áldozatnak is helyeslésével fog találkozni. A vadászebek tévelygés nélkül üldözték a nemes vadat véres nyomain s a vad maga is érezte végét halálos küzdelmében.

Még tizenhét éves korában írta:

«Előre sejtem én sorsomat és végemet,  
véres a sír, mely reám várakozik.»

A korai halálnak gondolata évről-évre megjelenik nála, míg végre «*Álom*» című prófétai költeményében a korai végnek megdöbbenően világos, részletekben is hű képét adja:

«Keresztüllőtt mellel, mereven feküdtem  
a déli nap égésénél Daghestan völgyében,  
égő fájdalomban füstölgött sebem,  
s csöppenként szivárgott vérem.»

Lermontov segédje, Wasziltsikoff herceg, ugyanezen szavakkal él, mikor a párbajnak hajmeresztő, pontos leírását adja: «a jobboldalon füstölgött a seb, a baloldalon szivárgott a vér». Az emberek, a világ eltaszította magától a költőt és meggyilkolta, a nemes katonatiszt pedig, ki csakis magával törődött, megvetéssel fordult el és a tömeget átkozva halt meg.

A fiatal nemes gőgjét azonban nem törhette meg a kikerülhetetlen halál árnyéka. Mint orosz és mint katonatisztet hevítette az a tudat, hogy csak egyszer lehet meghalni. Életében saját lelki életét élte és akarata alá hajlított mindent



s kiküzdötte uralmának tiszteletét. A világ megsemmisíthette, de a míg élt, ő volt a teremtésnek büszke, hatalomhoz szokott koronája. Valóban *korának hőse* volt. Pecsorint mindazon tulajdonsággal felruházta, a mi csak a megvetett emberi nemből korlátlan és zsarnoki, álnok és kegyetlen vonásként él. A *hős* címnek ugyan ironikusan kellett volna hangzania, mint maga a költő mondja: «Ez itt, uraim, hű képe nem egyetlen embernek, hanem olyan alaknak, mely korunk minden bűnét tökéletes kifejlődésben egyesíti magában.» A valóságban azonban ez az előszó csak a még fiatal és együgyű közönségnek szólt, mivel a könyvpiacra is kénytelen az ember a farkasokkal ordítani; a következő sorokban már kitör a szerzőnek korlátlan gyűlölete és határtalan megvetése a közönség iránt: «És mondom nektek, hogy ti is mindnyájan ilyenek vagytok, néhányan talán jobbak, de igen sokan még sokkal rosszabbak.»

Az író nagy gyönyörűséget talált abban, hogy ilyenek fesse kortársait. Nem tudjuk, találó és hű-e a kép. Kétségtelen azonban, hogy «sokan vannak, kik mélyen Pecsorin alatt állanak és nem méltók arra, hogy neki mint lakájok és inasok szolgáljanak s vágyait és kedvtelését kiélégítsék». Pecsorin kicsapongó és gonosz ember ugyan, de maga is tudja, hogy környezetében senki se hasonlíthatja össze magát vele, az előkelő nemesi sarjjal, a győzelmes katonatiszttel. Okosabb és szebb, mint bárki más, vonzóbb és csábítóbb, merészebb és szerencsebb mindenkinél, még gazdagabb és műveltebb is. A szegény dr. Werner, a ki Sokrateshez hasonlít, semmivé válik az ő finom pszichológiája előtt. Grusnitszkij a hegyi lakók ellen tanúsított hősiességért a Szent György keresztet kapta, de mi az ő bátorsága Pecsorin mellett? «Ő közönséges verekedő; láttam őt a küzdelemben: kardját lóbálja, ordít és összehúzott szemmel rohan előre. Ez nem az igazi orosz bátorság.» Valóban, ez ugyancsak nem orosz. Pecsorin bátorsága az igazi: hanyagul áll Grusnitszkij pisztolya elé s a híres verekedőt véres tömegként taszítja a mélységbe. Vulics hadnagy is híres szépség, a kivel az ezredes felesége is

kaczérkodik, de mit akar ez a szegény ember Pecsorin mellett? Részeg kozák kardja darabokra vágja, mivel a *hőshőz* merte magát mérni, a *hős* pedig pusztá kézzel viszi a gyilkost fogságba s talán még ugyanazon éjjel zárja karjaiba az altiszt csinos leányát, Nasztját. A szegény Maxim Maximics a tartózkodó, félénk Belát saját leányaként szerette és simogatta, mikor a *hős* már megunta és elfojtotta magában a keserű gondolatot, hogy még asszony nem szerette őt úgy, mint Bela. Az öreg Maxim boldog volt, hogy végre van valakije, a kit kényeztethet és jámborságában azt hitte, hogy «Bela őt is megszerette». Keserűen meglizetett szemtelen kísérletéért, hogy a jóllakott nemesúr asztaláról lehullott morzsákból akart élni. «Belának utolsó óráiban egyetlen gondolata sem volt számomra, pedig úgy szerettem, mintha atyja lettem volna...» Szégyeld magad, ostoba öreg kapitány, bujjál el a ragyogó Pecsorin elől. Elmondhatod: «Mi vagyok én, hogy rám gondoljon valaki a halál órájában?» Ah! azt hiszitek, hogy én gonosztévő vagyok? hajlítsátok meg térdeteket e gonosztévő előtt, hulljatok az ő finoman formált lábai elé, de köszönetet ne várjatok tőle. S valóban mindnyájan térdre hullanak előtte hódoló elragadtatásban. A feketeszemű Bela, a kellemes Nasztja, a finom, törékeny Mary, a szenvedélyes, szerelmétől felemésztett Vera mindnyájan háremének odaliszkjai; Azamat elrabolja számára saját hugát s Pecsorin nem sajátjából fizeti ezt meg: az öreg rabló Kazbicsnak egyetlen szemefényét, szélgyors lovát ajándékozza neki. Maxim Maximics már öreg arra, hogy «egy vadkanon valami csodálatosat találjon» s mégis erdőkön és sziklákon át rohan az ostoba vaddisznók után fiatal alárendeltje kedvéért, a ki egész életében el volt kényeztetve; Pecsorin távollétében híven őrzi számára Belát, mégis jutalmul hideg kézszorítást kap a hőstől, mikor végre az öregnek hő vágya, a viszontlátás teljesezésbe megy, amiért pedig az öreg harczos főlebbvalójától kötelességmulasztásért megrovásban részesül. Vulics csak azért nyomja meg a halántékára illesztett pisztoly ravaszát, mert az unatkozó Pecsorinnak kártyázás közben eszébe

jutott fogadást ajánlani, van-e végzetszerűség vagy nincs. Pecsorin vállat von, mikor önzését szemére vetik: «fogadtam egy emberrel, a ki épen főbe akarta magát lőni, mintha bizony nem találhatott volna nélkülem is elég alkalmat erre!» Pecsorin egész környezete oly mindennapiasan realistikus s benne az erényhősök, még a jámbor Maxim Maximics is, annyira nyárspolgárok, hogy egyéb jogcímük nincs az élethez, minthogy Pecsorin fényes alakjához háttérül szolgáljanak. Mindennek különös módon az lett a következése, hogy Lermontovnak művésze e megvetett, gyászos statista-alakokba életet és mozgást lehel. E jelentéktelen személyek, mint a gyomorbajos Ligovszki hercegnő, a dragonyos-kapitány, kit Pecsorin oly gyöngédtelenül ütött főbe, vagy a vak gyermek, ki egyszerre csak oroszul is tud beszélni s a vénasszony, ki hasonlóképp váratlanul nyeri vissza hallását, nem is szólva Maxim Maximicsről, mindnyájan húsból és vérből való élő emberek. A nagyszerű *hős* ellenben mereven áll splendid isolationban és minden mozdulatánál láthatók a szálak, melyekkel a szerző fehérre és vörösre mázolt marionettjét irányítja. Sőt azon emberekben is, kik a hőshöz közel jutnak, mind gyengébben lüktet a vér. Így Verában és Belában. A hős művészietlen mozdulatlansága őket is megmereviti s talán ép ebben nyilvánul a Lermontov alkotóereje és élete ellentétéből származó tragikum. A valóságban a tömeg gyilkolta meg Lermontovot, a nemes huszártisztet, a költészetben pedig a költőtől alkotott realistikus alakok borították árnyékba Pecsorint, az elviselhetetlenül büszke nemes tisztet.

Saját szempontunkból csak örülhetünk ennek. Az orosz irodalom, olvasóival együtt, szerencsésnek tarthatja magát, hogy Lermontovnál a realista művészet legyőzte a romantikust, a mely a nemesi társaság hősi típusát akarta megalkotni. A Puskitól alapított orosz irodalom realistikus talajon született meg, ott nőtt fel és erősödött meg. Ma sem tért le erről az útról, mely kezdettől fogva helyesnek mutatkozott. Lermontov ebben az értelemben is teljesen

nemzeti költő, hús és vér saját népéből, nem pedig abból, melyből skót őse származott. Learmonth bárdnak utódja, Lermontov a név mellett lélekben is orosz volt, s hazáját mint édesanyját szerette. Katonatiszt korában gyakran szemébe nézett a halálnak a cserkesz határokon, s «nyaktörő rendeleteiért», a hogy ezt hivatalosan nevezték, aranyсарканыт kapott s néha még nagyhangú patriótaként is viselkedett. Épen Napoleon bámulója dicsőítette *Borodino*-ban az oroszok győzelmét. S hogy mennyire otthonos lett Kaukázusban a bevándorló, bizonyítja *A harc* cz. költemény, a hol mennydörgésként zúg az orosz lámadás győzelmi indulója:

Az Uráltól a Dunáig  
minő embertenger,  
villámló ezredek beláthatatlanúl  
hullámlóznak erre!»

Az ilyen patriotismus azonban csak külsőleges Lermontovnál, a ki a hivatalos hazaszeretetnek ellensége volt. Nem tudta elfelejteni a dekabristákra mért büntetést, őt magát is verseiért száműzték a Kaukázusba, miután tábornoka szigorúan rendreutasította, mert «a hadnagynak szolgálatával kell törődnie, nem pedig verseket írnia». Igen jól felfogta Puskin bukásának okát és értelmét: a Nikolajevski-féle uralom üldözte őt a halálba. Ily módon Lermontov nehezen viselte a fegyelem és kaszárnyai szolgálat nyűgét. A szabadság vonzotta őt is magához és mérgezett versekben átkozta azokat, kik «rabszolgahadként állnak a trón körül, hogy a szabadságot, lángészt és dicsőséget kivégezzék». Az absolutistikus kormányzati módnak véres zavarban való tönkrementése prófétai visióban jelent meg előtte:

«Közelg az év, az oroszok komor éve,  
mikor az önkényuralom szétesik,  
mikor az alacsony tömeg nem hízelg többé nektek,  
és a legtöbbször sorsa véres halál lesz.»

Alapjában véve azonban ilyen érzelmeiktől is idegen volt Lermontov. Ő Oroszországot mint aestheta szerette, a ki az ország természeti szépségét értette és méltányolta:

«Szeretem hazámat,  
de ez különös szerelem» stb.

Szerette az orosz énekeket, az orosz múltat, és az orosz nyelvet, s mindennek földöntúli szépségű emléke a «Kasznikoff kereskedőről szóló ének», a modern irodalmi epos mintája, a melyben egyetlen anachronismus és egyetlen szó sincs, mely a 16. században ne lett volna használatban. Mégis itt sem volt más, mint aesthetikai érdeklődése. Nem alaptalanul maradt egyedül ez a kísérlet, soha többé nem tért vissza hozzá. Az exotikus természet, különösen a Kaukázusban, nagyobb vonzóerőt gyakorolt reá, történeti emlékeivel és szokásaival együtt. Csak a «*Tamara*» cz. költeményre kell gondolnunk. Lermontov alkotásaiban a hegyvidéknek hasonlíthatatlanképeivel találkozunk lépten-nyomon. A kaukázusi természetnek benső, forró szerelme már a gyermek Lermontovban született, mikor nagyanyjával egy kaukázusi ásványfürdőben tartózkodott. Serdülő ifjú korában egy hymnust írt a színpompás délvidékről, mely — hogy mellékesen megjegyezzük — a ma divatos prózában írt költemények elérhetetlen mintája:

«Üdvözöllek, Kaukázus kék hegyei! Gyermekkorom gondviselői voltatok! Vadúl elhagyatott ormaitokon hordoztatok engemet! Felhőkbe burkoltatok és megtanítottatok az ének megértésére, azóta is csak rólatok és az égről álmodom. A természetnek királyi trónjai vagytok, melynek lépcsőin a zivatarfelhők léggé foszlanak szét. A ki valaha a ti csúcsaitokon imádkozott a teremtőhöz, az megveti az életet, s mégis ily pillanatokban büszke reá... Minden gyönyörű a ti egetek alatt.»

Ez a szeretet könnyen érthető. A költő, nemes és katonatiszt egy személyben, szabad elhatározásából, de hivatalból is — mint Pecsorin — «állami útlevéllel volt ellátva». Nyughatatlan és nem fáradó vándor volt, mozgékony és erős fogékonysága később volt új benyomások felvételére, mint gondolkozó, benső szemléletre, a mely egyedül tárja fel szülőhazájának végtelen, szegénylős szépségét. Turgenjev egyéniségének volt fentartva az orosz

vidéki élet szűzies bájának felfedezése. A hősiesség harcos tisztelőjére inkább hatott a természetnek festői, ragyogó oldala, s a franczia festővel, Delacroixval együtt Lermontov is szerette a kiáltó színeket. Mindez alapján véve csak lelkének nyugtalanságából, epedéséből származott s az egyedülvalóság lelki kínjainak elfedésére szolgált. Az önző nemesúr tulajdonképen csakis saját belső élményei világában volt otthon. Háborgó lelkétől minden megigazulás és kibékülés távol volt, reménytelenül kereste és nem találta a magából kivezető utat, mivel a nemesúrnak üdve egyedül önmagában, mint a világegyetem központjában, lehetett. Ily módon kellett a költőnek tudomásul vennie a nemesi lét csődjét.

A benne élő költő azonban, más költőkhöz hasonlóan, nemcsak fájdalomról és halálról énekelt, hanem mindenek felett a szépségről. Arról a szépségről, melyet Stendhal, kit nem hiába említ Lermontov *Tamanj* cz. elbeszélésében, a boldogság ígéretének nevezett. Ez a szépség Lermontov előtt a nőben nyilatkozott meg. A költészet világába tartozó fájdalom és halál kínjaihoz ellensúlyúl szolgál ez a szépség, melyre Lermontovnak komor halálsejtelmeiben ugyancsak szüksége volt. Ezt keresi mindenütt sóváran és fáradhatatlanul, annál kevesebb fáradsággal, mivel szenvedélyes temperamentuma igen korán megmutatta neki ez utat. Egyik kéziratában megható rajzát adja egy kilenczéves leányhoz való szerelmének, a mikor még maga is gyermek volt: «Emlékszem rá, egyszer bementem a szobába, a hol ő unokahugommal együtt babákkal játszott. Szívem dobogott, lábaim remegtek . . . Ez volt az igazi szenvedély . . . soha azóta így nem szerettem . . . Szőke haj, nevető kék szemek, ártatlan elfogulatlanság — nem; hasonlót soha sem láttam azóta, avagy csak képzelem, hogy nem láttam, mivel azóta nem szerettem másodszor ennyire. Azóta! tiz éves voltam akkor. Halálomig rejtélyként lebeg ez előttem, ez az elvesztett paradicsom.» Így írt a tizenhat éves fiú, a ki azóta is még gyakran vesztette el paradicsomát. Lopuchina Borbálát, kinek *Dæmon* cz. költeményét ajánlja, úgy látszik,

egész életén át szerette, a szép őrnagygyal való végzetes találkozásnak pedig valószínűleg Wersilina tábornokné leánya, Nadjenjka volt az oka. Feltűnő itt az a körülmény, hogy Lermontov költői műveiben egyetlenegy élő, jellemzően megrajzolt nőalakra se találunk. Bela, Mary, Tamara, Orsa bojár lánya, Vera s a többi is mind, báb a költő kezében. Annál feltűnőbb ez, mivel ép az orosz irodalom igen gazdag bájos nőalakokban: elég csak Turgenjev és Tolsztoj munkáira gondolnunk. Turgenjev azonban egész más álláspontot foglalt el a nőkkel szemben, mint Lermontov: akár győző, akár legyőzött volt is, mindenkép térdre hullott ez ősrégi hatalom előtt, mindig hálás és gyöngéd volt, fájdalomért, kinokért úgy, mint szerelemért. Az erős egyéniségű huszártiszt más viszonyban volt a szépséghez, Lermontovnak minden symboluma élénk mozgásban van, s mindegyik mögött valami hatalmas ellenfélre törekvő, fenyegető kihívás rejtőzik. A vitorla zivatart idéz elő, a Kazbek fenyegetőleg néz az emberekre, a cserkeszfiú párduczczal harcol. A szépség is ilyen kihívássá vált a vakmerő huszártiszt kezében. Az élet a szépségen keresztül így szólt hozzá: szakíts le, de tudd meg, hogy ez nehéz és veszélyes lesz. És ő felelt: igazad van, de mivel te régi ellenségem vagy, nem kell nekem az a gyönyör, a mit a te szépséged ígér. Nem boldogságra, csakis küzdelemre van szüksége. Ez a kihívás különösen *Taman*-ban lesz feltűnővé. A csikos ingben, kendővel övezett leány, kinek neve sincs, de ajkai csábító és ereje kígyószerű, nem azért van itt, hogy Pecsorin elcsábítsa, hanem hogy kicsi kezeinek ujjait szorításával megtörje, s azután egyik karjával derekán, másikkal torkon ragadja és a sötét hullámok közé dobja. Pecsorinnak Belára se volt szüksége, miután ez nyakába vetette magát. A vadkan is jobban érdekelte, mint a leány, a kinek meghódítása, elrablása azonban nagy gyönyörűséget szerzett neki, mivel egyúttal az öreg Kazbics boldogságát szét tépte, Azamatból tolvajt csinált és a szép leány atyját a hegyi lakók késének kiszolgáltatta. A gyöngéd, bájos Mary hercegnő önkényt megvallotta neki szerelmét és kezébe adta magát,

de ekkor már nem törődött vele és ez illatos virágtól kö-  
zömbös megvetéssel fordult el. Itt nem volt veszély és küz-  
delem, csak boldogság, erre pedig az «állami útlevéllal el-  
látott» vándor katonatisztnek nincs szüksége. Neki mindegy,  
akár a csikos ruhás lánynyal himbálózik a csónakban, akár  
Mary hercegnővel kel át a zúgó hegyipatakon, vagy Vera  
mellett ül a barlangkútnál, hideg éjjel az altiszt lánya,  
Nasztja kapujában, Belával a cserkesznyeregben, Tamarával  
a kolostorban vagy az utcán Dmitrijevna Aljenával. A kínál-  
kozó szépséget elvette, széttépte, összetaposta, s aztán to-  
vább ment új lombokat törni. A huszár megfedkezett  
áldozatairól, az önző, nemes úr azonban hideg psychologiá-  
val és gyönyörű nyelven írja le a női lélek megostromlá-  
sát: «Minő hasonlíthatatlan gyönyörűség a fiatal, most nyíló  
lélek telett való uralom! A bimbónak is legkellemesebb  
illata a nap legelső sugarára tör elő, ebben a pillanatban  
kell azt leszakítani. s illatát tele tüdővel beszívni; s azután  
kidobom az országútra, talán felszedi ott valaki. Legyőzhe-  
tetlen szenvedélylyel teszek magamévá mindent, mi útamba  
kerül. Mások öröme és fájdalma csak annyiban létezik szá-  
momra, a mennyiben ezek saját lelki erőm táplálékául szol-  
gálnak. Én magam nem tudom többé a szenvedélyben  
értelmemet elveszíteni. A körülmények kiölték belőlem a  
nagyravágyást, s ez más formában tért vissza hozzám: leg-  
nagyobb gyönyörűségemre az szolgál, ha mindent akaratom  
hatalma alá hajtok. S a hatalom legnagyobb diadala, mások-  
ban szerelmet, odaadást és félelmet kelteni. másoknak fájd-  
almat és örömet okozni, a nélkül, hogy ahhoz jogom volna.  
Van-e büszkeségemnek ennél édesebb tápláléka? S vajon  
mi más a boldogság, mint kielégített gőg?»

Ennél tovább nem lehet menni. Ez már a cynismuson  
is túl van: a cynismus örül aljasságának és meglegedetten  
dörzsöli kezeit. Ilyen cynikus Dosztojevszkij hőse, Karama-  
sov Pavlovics Fedor, a mint saját gyermekeinek dicsőíti a  
kiszáradt vénlány bájait. Lermontovnál a fiatal nemesnek  
öntudatos, meg nem rendíthető meggyőződése szólal meg:  
ellenmondás nélkülinek és természetesnek tartja, hogy min-



den kert virága neki nyílik, s különösen azoké, melyekhez semmi joga sincs. Ennek csak egyetlen correctivuma van: ha a nemesnek minden szabad, a nőnek sincs semmi megtiltva. Így dobhatja be Tamara császárnő a Terekbe a szerelmi éj után a pásztort, kereskedőt, harczost egyaránt, a nélkül, hogy ezzel költői báját elvesztené:

S hangja mint könyörgés csengett,  
oly vágyóan, gyöngén édesen,  
mintha szerelemmel teljes  
vizionlátást ígérne.»

C'est de bonne guerre! Ez a csikosruhás lánynak is a nézete, ki Pecsorint majdnem a tengerbe fojtotta. Igen természetes, hogy ebben a körben a törvényes házasságban élők tömegére semmiféle szerep sem vár. Az apostol ugyan megirta a mély értelmű szavakat, hogy a férfi ragaszkodjék feleségéhez és egy lélek legyenek két testben; Krisztus és az egyház nevében is fenségesnek jelentette ki ezt a titkot, a mi azonban csak a tömeg számára fenséges, a hősnek csak olyan, mint a gályarab lábán a láncz. «Bármily szenvedélylyel szeretek is egy asszonyt, — írja Pecsorin, — a mint legcsekélyebb módon is értésemre adja, hogy vegyem el, elfut a szerelem, s kővé lesz a szív» S így aztán a szerelem rabszolgáinak, a nőknek vonzódása csak időtöltésül szolgálhat a túlságosan jóllakott nagyravágyásnak. Ezután csak egyetlen lépés tehető még. A hős egyedül magát szereti, de az ábrándban, az álomért magáról is megelégedzik, az álomért lemond saját magáról, más emberré válik s Isten előtt megalázkodik. Az ilyen örvénynek mélysége csábítóan von magához, annál inkább, mivel a szivekettépő önzés, uralmának legmagasabb hegycsúcsain sem tudja a holdogságot megtalálni. Legutolsó, kétségbeesett kísérlet ez, melyhez emberfeletti erő és emberfeletti fájdalom kell s csak annak sikerül,

«kinek pillantásától  
meghal a remény, eltűnik az öröm,  
s kihez a csodás sors

mégis új és új áldozatokat sodor.  
Mindenki gyűlöl,  
fut tőlem és átkoz,  
s nem maradhat el tőlem,  
rám talál keresetlenül is.»

Egyedül a daemon szerelme méltó arra, hogy a fiatal nemes szívében lángra gyúljon. «A szerelem, szépség és jószág» szentélyét a valóságtól fekete örvény választja el, melyen egyedül a dæmont viszik keresztül szárnyai. Ler-montovot egész életében foglalkoztatta «Dæmon»-jának terve s halála után hagyatékában öt tervrajzot találtak hozzá. A színhely igen változó nála, hol Spanyolország, hol a Kaukázus, de a gondolat mindig ugyanaz: üdvöt vagy romlást hoz-e a szerelem? A dæmon mellét nagy kívánságok feszítik:

«Belép szerelemre készen,  
lelke nyitva a jószág előtt,  
s hiszi, hogy végre érett az idő  
jobb indulatú törekvésekre.»

Ez a daemon Isten képére teremtettt bukott angyal volt, a «teremtésnek boldog elsőszülöttje», a paradicsomból kiűzött, kit még emberi szem nem pillantott meg. Szerelmének választottja méltó hozzá:

«A paradicsom boldogságának  
e bűnös földről tűnése óta,  
nem virított ilyen virág  
a napfényes Keleten.»

A választottra óriási feladat vár. A tévelygő lelket Istenhez kell visszavezetnie, az angyaloknak visszaadni az eltaszított testvért, az átok foltját letörölni a büszke homlokról s a gonoszt kiirtani a világból. S mindezért a daemonnak féktelen, viharos átka méltó jutalmat ígér neki: «mindent, mindent, a mit a föld adhat», s e mellett:

«A csillagokhoz viszlek téged  
én, az éther szabad fia,  
s a föld királynéjaként lebegsz

az emberek felett,  
s menyedből részvétlenül nézesz le,  
örök felhőtlen ragyogásban  
a bolond földi tolongásra.»

A képzelet minden szépsége együtt van itt, hogy a paradicsom kapuit megnyissa. A daemon szerelme azonban «halálos mérég», nem pedig Krisztus megváltó vére. Szerelmes pillantása mindent eléget:

«Csókja elfojtja a lánynak  
lángoló ajkán az utolsó imát,  
sötét éj veszi őket körül.»

Az isteni bimbót, a képzelet és szépség alkotását elhervasztja égető csókja, s a testi elmúlás mellett lelki halált is hoz reá. A daemon szívében ismét feltámad a gyűlölet és gonoszság s választottjának szerelemre nyíló lelkét végtelen borzadály és rettegés fogja el. S ekkor jön aranszegélyű fehér ruhájában a conventionális, pálmaágot tartó angyal a mint azt kis iskolás leányok füzetekbe szokták ragasztani. Jól betanult szólásokban beszél a jó istenről, a gondos, szerető atyáról, s a büszke szellem választottja a fehér angyal karjaiba veti magát, s elfordul attól, ki «a kevély tudás örvényét» akarta előtte megnyitni. Az emberi lény nem mer a végtelen mélységbe tekinteni, s bűnbánóan tér vissza a kitaposott útra. A büszke szellem pedig, mely a megvetett tömeg húásával érintkezésbe jutott, vereségének és lealacsonyulásának keserű utóízeként érzi, hogy gonoszsága és gyűlölete százszorosan megnőtt. Az isteni szerelem ördögivé változott.

«S büszkén, mint eddig,  
egyedül áll a világűrben,  
remény és szerelem nélkül.»

Lermontov a költői teremtményének borzasztó alkotását hozta itt létre. Elegikus sóhajnak, érzelmösségnek nyoma sincs itt. Sátáni gúnnyal mutat a tátongó sirra, melyben az emberek legszebb álmai rothadnak. A fatalista orosz csak egyetlen úton menekülhet innen. A végzet előtt meghajlás, Isten

előtt megalázkodás ez. Lermontovis meghajtja térdét a lelki kín óráiban a «hideg világ meleg védője előtt» és szürkületi homályos szobájában a sarokban lévő képre szegzi szemét:

«Alkonyodik. Aranyos lámpafény  
remeg a kereszten és a glórián,  
s az Úr lehel békét  
körülötted és reád.»

Egy pillanatra mintha könnyebbülést érezne:

«Keblemből szégyennel  
surran ki a kétség,  
újra tudok sírni, újra tudok hinni,  
mily megkönnyebbülés!»

Csak hinni tudna valóban!

«S szentképet veszek  
neked az úton,  
s imádkozzál előtte  
jámboran.»

S egyidejűleg halljuk, hogy:

«Hiába a vágyódás a kínok közt  
baráti kéz után, szomorú egyedüllét,  
az értelem világánál az élet  
kínnal telt nyomorult és buta bohózat.»

Nem, a nemesfiú még Isten előtt sem alázza meg magát. Lermontov kihívóan áll a szépség és a teremtmény előtt is. Valóban volt benne valami daemoni, a mit Turgenjevnek finoman hangolt lelke titkos félelemmel ismert fel: «Külsejében volt valami végzetes és tragikus, barnára égett arczából és nagy, mozdulatlan, sötét szemeiből komor és gonosz hatalom tekintett ki. Egész alakja, — az alacsony termet, görbe lábak, a széles vállakon ülő nagy fej, — kellemetlen érzést keltett fel.» Az asszonyokat, kiknek a kíváncsiság eredendő bűnük, vonzotta magához, oda dobták neki magukat, mivel sejtették, hogy a «daemon» lakik benne, lelke mély-

ségeire azonban nem mertek tekinteni. Az egyik asszony megvallotta róla: «Szemének mágnesi ereje van. A kire egy darabig keményen ránézett, kénytelen volt a szobát elhagyni, mivel nem tudta pillantását elviselni.» Ugyanígy jártak vele a férfiak is, bár azok kevésbbé vannak ily hatásnak kitéve, különösen pedig fiatal diákok. «Bocsánat, Lermontov, miféle könyvet olvas ön? Félbeszakította az olvasást, villámként szikráztak szemei, a lélekbe törő pillantást alig lehetett elviselni. Mintha darázs csipett volna meg, elfordultam tőle.» Hangja is visszataszító és félelmet keltő volt, beszédje hasonlított «üvegdarabok serczegéséhez». Az emberek Lermontovban más fajtának nyomaira találtak, a mint az állatok is megszagolják az emberben a más fajtát. Emberi alak, mégsem volt egészen ember. «Legyőzhetetlen erőt érzek magamban», mondta Pecsorin s Lermontov is Istenhez hasonló erőt érez magában, s ezzel küzd minden ellen, emberek, szépség, hegylakók, kormány, Isten és szerelem ellen. Haraggal szól Istenhez, «miért akadályozza ez oly megátalkodva, hogy a fiatalság reménye teljesedjék?» Fensőbbséges daczczal beszél vele, mintha hozzá hasonló volna. «Annak haragja büntessen meg, a ki kinjaimat életre hívta». Gúnynyál és mély ironiával szól hozzá:

«Mindent, mindent neked köszönök, Atyám!  
az égő könyeket, a csók mérgét,  
a szenvedély kínját, a szerelem és gyűlölet,  
e két gonosz testvér uralmát,  
ellen boszúját, barát tolakodását,  
reménytelen reményt, elröppent vágyat,  
mindent, mivel az élet megcsalt,  
minden jó és gonosz képességet, mindent  
neked köszönök, csak add, Atyám, hogy már  
ne sokáig kelljen köszönetet mondanom.»

Természetesen semmi szüksége sincs a kereszténységre, s ennek alázatára; jellemző, hogy műveiben egyszer sem, értsük meg jól, egyetlen egyszer sem fordul elő Krisztus neve. A kereszténység paradicsomára, a paradicsom napjára és örökkévalóságára sincs szüksége, szívesen lemond róla

pár szabad pillanatért a meredek fekete hegyek között, a mint ezt *A cserkeszfiú*-ban megénekelte:

«Gyermekkoromban  
más képet alkottam magamnak az ördögről,  
Büszke pompában, fenséges,  
csodaszép képet gondoltam,  
s benne minden vadság kifejezését,  
csábítóan állott előttem sok éven át.»

*Ennek* szolgálatában tapodja a keresztet lábaival. A daemon kolostorban csábítja el Tamarát, a cserkeszfiú szent falak közül szökik meg, s szerzetesek mondják ki a halál-ítéletet a bojár lány szeretőjére. A szenthely csak újabb és újabb, szinte sportszerű vállalatokra izgatja a vakmerő tisztet. Byronként öltözik, daemoni természetet vesz fel, nemesi göggye sáláni istenkisértéssel zúz össze mindent, a mi szélyeinek útjában van.

Lermontov költészetének legfényesebb oldala a természet szeretete és ebben is ugyanaz az istenkáromlás, ugyanaz a mérhetetlen gög jelentkezik. Az anyaföldet Turgenjevnél és Tolsztojnál is jobban szereti. Turgenjev született író volt, neki a természet kedves thema, melyben az élettől kifáradt, finom lelke kipihente magát. Tolsztoj a természetben az ős paradicsomot látta, a melyben a hatalmas Nagy Állat élt. Lermontov számára a természet saját énjének egy része volt. A természet az egyetlen jó a földi életben, eredetét saját magában birja, önálló, független életet él, mely csakis a sajátmagától alkotott, a mindenségen uralkodó örök törvénynek van alávetve. A nemes úr egyedül ezen pantheistikus felfogást helyeselhette, mert ez nem sértette meg kevélységét, ellenkezőleg, növelte és izgatta azt. Ezért volt szerelmes a természetbe és szerelmesként viselkedett vele szemben. Vajon nem megalázó-e, hogy az ember ember marad, mikor az égen oly fényes csillagok ragyognak? «Kérdeznek emberek, mért vagy szerencsétlen? Azért, mert ég és csillagok, ég és csillagok maradnak, én azonban csak halandó ember vagyok.» Nem irigylésre méltó-e a rohanó felhők sorsa, melyek az élet sarával nem érintkeznek?

«Nem, gyümölcstelen föld felett repültök,  
szabadon kínos kötelékektől,  
szenvédélyek és vonzódás nélkül,  
otthon boldogsága, száműzetés fájdalma nélkül.»

S ha a nyomorult ember megsérti, megbántja a természetet, Lermontovnak ép úgy fáj, mintha személyes sértést szenvedne. Sajnálja a sziklákat. «A bányászkalapács a hegy keblébe, érczért és aranyért iszonyatos utat vág.» Sajnálja a büszke fákat:

«Az éj leszállván a földre,  
lezúg a bárd a pálmák törzsére,  
s a századok óta büszkén állók  
széthasadnak, s lobogó tűzben lassan  
hamuvá válnak az éjben  
s gyermekek tépik a lombkoronát.»

Sajnálja a vizet, a tenger fenségét: «Fehér kéz ás a homokpartban, különös szemrehányást suttog az ajk.» Az egész természet él, lélegzik és szeret, de nem az emberek izléstelen módján. Az óriás szikla sir a felette repülő felhőért, a magányos fenyő eleped a nagyszerű pálma után; a folyó hullámai, a vízi nymphák buja vágyakról sutognak:

«Az éjszaka sötét ölén  
fésüljük a selyem haját,  
a hűvös mélységben délben  
csókoljuk homlokát s ajakát.»

Az öreg Káspi-tenger karjaiba zárja a Tereknek hozzáfutó hullámain, s e hideg sir nem kelt szomorúságot: a természet nyugalmat ad, s benne van az igazi élet, nem az, mit az emberek nyája szürke, mindennapi fáradságban él.

A megszakítás nélküli magányosság, megvetés, ég és föld megátkozása, a saját alkotóerejében való kétség, istenkáromlás és istenhasonlóság — olyan feladatot róttak Lermontov lelkére, mely alatt az gyakran roskadozott. Epedő lelke végre nyugalom után áhitozott, s innen van, hogy időről időre megszólal benne a vágy, hogy ő is «olyan legyen

mint a többi ember», mint a legköznapibb ember, hogy egyszer már ő is betakarhassa magát az élet prózájával, meghentereghessen a piszokban, s elfeledkezzék az égi dalokról, melyek «hangjait a világ józan lármája eddig soha se tudta túlkiáltani» Ezen hangulat gyümölcse az a két borzasztó év, mikor «*Mongo*» és a «*Péterhofi ünnep*» cz. pornographikus verseit és az «*Ulánuslányt*» írta, mikor salonhős nevére tartott igényt, s ezt meg is szerezte egy tisztességes leány becsülete árán. Közbejátszott a fényes fogadtatás, melyben a salonok a divatba jutott fiatal költőt «*Puskin halála*» cz. forradalmi verséért részesítették, a hiú remény, hogy a gárdánál a legelső gavallér szerepét játszhatja, — mindez a most rajzolt felfogásból folyt: «*Bon Dieu! Si vous saviez la vie que je me propose de mener! Oh, cela sera charmant! D'abord des bizarreries, des folies de toute espèce et de la poésie, noyée dans du champagne!*»

A mocsárban mégse találta meg a keresett boldogságot. Épen társait, a többi salonhóst bélyegzi meg «*Szemlélet*» cz. különös versében:

«Nem hat ránk sem a rossz, sem a jó,  
csata előtt már le vagyunk győzve,  
fehér gyávaság kering vérünkben,  
zsarnokhatalom szolgálai vagyunk.»

Ez a fájdalom, melynek eredete a saját mérhetetlen felsőségenek tudatában és a földöntúli képességekkel való elégedetlenségben van, Lermontov sorsát valóban tragikussá teszi. Az orosz írók szinte kivétel nélkül nehéz útat tettek meg, de mindnyájuk közt Lermontov sorsa a legfeleltőbb. A többi mind, végtére is felismerte tehetetlenségét és a sorsban való megnyugvással szereztek maguknak kielégülést. A fiatal Puskin is vadul viselkedett eleinte, végre is azonban dalban dicsőítette az önuralmat, szép «*Madonnájának*» lábainál üldögélt, s haldokolva is szegény szolgaként esett térdre a győzhetetlen uralkodó előtt. Gogol is magasan repült egykor, gúnyt szórt a világba, megalkotta Chlestakoff gyermekeit, kiknek «gondolatai olyan szokatlan-



nul könnyűek voltak», felfedezte Csicsikoffot és ennek psychologikus vonzalmait; — később ő is magába tért, bűnbánó lett, Matvei atyának alávetette magát, szentelt kegyeret evett és betűszerint, éhezéssel vezekelt bűneiért. A «*Halott lelkek*» második részét maga vetette tűzbe. A «*Vadász mémoiresjai*»-nak szerzője, Turgenjev is magasba egyenesedve állott eleinte, míg meg nem tanulta, hogy megadással nézzen gyapotba burkolt dagadt lábaira, Platesa néni puha kezeivel ápoltassa magát. Dosztojevszkij a forradalmár Petrasevszkinnek volt híve, az ő kivégeztetése előtt a vérpadon megcsókolta a hideg keresztet, őt magát kényszermunkára ítélték, s Dolgorukij Makar és Sosim-barát dicsőségét énekelte; a Puskin-ünnepnél azonban felkiáltott: «Alázd meg magad, gögös ember!» Tolsztoj az anarchista zászlót tartotta kezében, végül is azonban a rosszban való megnyugvást hirdette, s megalkotta a dadogó Akim bátya és a három fogatlan öreg alakját. Csehov fiatalosan és vakmerően tört be az irodalmi pályára, — a tüdőbetegségtől megszelidítve abban a gondolatban talált megnyugvást, hogy Oroszország háromszáz év múlva holdog lesz! Gorkij Maxim, az új igazság hirdetője, az éjjeli menedékhely szennyének legalsóbb rétegeiből emelkedett ki, Konovalcot, a csavargót, s Artemet, a házalónő kitarlóját dicsőítette, a *Viharjóst* és a *Sólyomdalt* írta meg. — most pedig Capri szigetén melengeti hátát, s alázattal hajtja meg fejét a sociáldemokratia előtt. Mi oroszok valóban alázatos nép vagyunk. Irodalomban Pinkerton, színházban a kinematogramm, zenében grammophon! S most jön ezekhez az aviatika gyönyörűsége. Az ember azt hihetné, hogy már eléggé megalázkodtunk. Ez azonban tévedés. Az orosz birodalom egyik nagy prófétája, Solovieff, Lermontovot disznónak és mérges féregnek nevezi. Valóban ő, a daemon, az egyetlen, a ki nem hajtotta meg büszke fejét. «Inkább halál, mint szégyenteljes élet!» Sátáni kaczaja túlharsogja a tömeg vad zaját, «s büszkén, mint eddig, egyedül áll a világűrben, remény és szerelem nélkül». És ilyen is maradt. Ki tudja megmondani, az ujonnan alkotandó Oroszország melyiknek nevét fogja törvénytábláira vésni:

az alázatos Dosztojevszkijt, avagy az istenkáromló Lermontovot, a ki nem elégedett meg az emberek Istenhasonlóságával, hanem lucziferi szárnyakon Istennek emberhasonlóságához emelkedett? Talán nem is lehet őt ma még felfogni és megérteni, talán csak akkor, ha majd mi is ettünk a jó és rossz ismeretének fájáról, s ha mi is hozzá hasonlók leszünk! Ki tudja?

Szt.-Pétervár.

MITROFANOFF PÁL.\*

\* A szt.-pétervári egyetem tanárának nevét II. Józsefről írt munkája ismeretessé tette hazája határán túl is. E tanulmány, melyet a szerző Bécsben olvasott fel s első közlésre folyóiratunknak engedett át, érdekes kritikai módszerének sajátossága és a felfogás miatt, melylyel a szerző hazája multját és jelenét szemléli. Szerk.

## KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

### Egy német Gil Blas Magyarországon.

A német felvilágosodás bolygó kalandorainak egy része hazánkban is megkísérelte szerencsáját. Aristokrata, vagy nemes emberek voltak, a kik elszegényedve, vagy nyugtalan vérük miatt üldöztetve politikai terveket kovácsoltak, új positiókat kerestek. A két Trenck működéséről hű képet adnak Trenck Frigyes munkái, különösen emlékiratai, melyeket Ballagi Géza méltatott<sup>1</sup> és Jókai két regényében feldolgozott,<sup>2</sup> Báró Hompesch mesterkedéseit pedig Wertheimer Ede kutatásai világították meg.<sup>3</sup> A felvilágosodás egy harmadik ilyen kalandorának magyarországi dolgai is megérdemlik figyelmünket. Igen érdekes egyéniség, a ki mint satirikus humorista a múlt század elején a német közönség kedvelt írója volt: a híres «Hammelburger Reisen» és a «Birmanisches Strafgesetzbuch» szerzője.

Lang Károly Henrik lovag emlékiratai nemcsak német irodalmi szempontból érdekelnek: műveltségtörténeti értékük még jelentékenyebb.<sup>4</sup> Pillanatfelvételek ezek a XVIII. század minden rétegéből, melyeket szellemes író vet igazi realizmussal s mulatságos módon papírra. Egy-egy jellemző képben, mint megannyi villanásnál látjuk a német nevelési és tanítási rendszert, az egyetemi élet hohóságait, a miniature udvarok félszégeit, a vidéki nemes életét, a magyar főúri leány neveltetését, a magyar ügyvéd typusát, a német követségek francziáskodó könnyelműségét,

<sup>1</sup> *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* Budapest, 1888.

<sup>2</sup> *A két Trenck, Trenck Frigyes.*

<sup>3</sup> Báró Hompesch és II. József, *Budapesti Szemle*, 1896. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*. VI. Erg. Band. *Pester Lloyd* 1898 ápr. 24.

<sup>4</sup> Lang életrajza Fr. Munckertől: *Allg. Deutsche Biographie* 17, 606—613. 1.

sőt egy pillanatra éles világításnál bepillantathatunk Goethe intérierjébe is.<sup>1</sup> Mindenütt kiragadja a jellemző vonást sokszor torzító nagyítással. A satira éle vág még ma is: a német lexiconok nem mulasztják el odatenni Lang neve mellé: óvatosan olvasandó!<sup>2</sup> Pedig történetíróval van dolgunk, sőt levéltárossal, kutatóval, a kinek mindig gondja volt az adatok pontos összegyűjtésére. Mégis az emlékiratokban nyoma sincs a pedanteriának: vidám, valóságos gall szellem vezet végig e kalandos életrajzon, a melyen azonban keresztüllátszik a német józanság. Német Gil Blasnak nevezi magát s ez nem paradoxon: alapjában csakugyan német, de nem áll távol a santillanei kalandortól sem mozgalmas életét, a helyzetek furcsaságát az elbeszélés szellemességét illetőleg.<sup>3</sup>

Lang könyve a serenissimusok hazájának egy liliputi országába, Öttingen-Wallersteinba vezet. Ezeknek az országocskáknak uralkodói pompás udvart tartottak, utánozták a francia udvar szokásait. Az ország természetesen nem bírta el a fényűzés költségeit s a fejedelmek kénytelenek voltak új pénzforrásokat nyitni. Az öttingeni udvar is állandóan pénzzavarokkal küzdött; a bajon úgy segítettek, hogy a gazdag polgárokat udvari tisztségekre nevezték ki s addig tartották ott, míg «kölcsonképen» pénzükhez nem jutottak. Így járt hősünk nagyatyja is, a ki józanul nem fogadta el Fülöp Károly herczeg kinevezését; de a fejedelemmel nem lehetett ilyen könnyen végezni, mert mégis kinevezte Lang urat kamara igazgatójává «akár akarja, akár nem».

E sváb államocska Balgheim nevű helységében született hősünk 1764 július 7-én. A sok gyermekkel megáldott papi család a délnémet derült világnézettel szenvedte a nyomort és sohasem keseredett el úgy, mint a Lessingé, melyben a magas eszményekről lemondani kényszerült atya nem elégedett meg a saját életének keserítésével. A kis fiú az öttingeni gymnasiumba került, a

<sup>1</sup> *Memoiren des Karl Heinrich Ritters von Lang*. Skizzen aus meinem Leben und Wirken, meinen Reisen und meiner Zeit. Braunschweig 1842. — Új kiadása: *Aus der bösen alten Zeit*, Lebens-erinnerungen des Ritters Karl Heinrich von Lang. Stuttgart, 1911.

<sup>2</sup> Történeti szempontból szigorúan bírálja: K. Th. Heigel, *Aus drei Jahrhunderten*. Wien, 1881. 214—233. l.

<sup>3</sup> Lang műveinek bibliographiája: Goedeke, *Grundriss* IX. 169—173. l.

hol Rollius római történetének olvasásánál «a barbár tanítótól» 150 verést és 200 pofont kellett elszenvednie. Tizenötéves korában a rektornak állítólagos testi bántalmazása miatt kitiltják az iskolából. Hosszabb Odysseia után 1788-ban Bécsbe kerül. Itt egy Reismann nevű pozsonyi tanár, az éppen Bécsben tartózkodó Calisius (Kalisch) Prónay bárónőnek ajánlja nevelőül. Ez mindjárt elfogadja, különös súlyt vetve angol nyelvi tudására — mint-hogy francia tanár már volt a házban. «Csakhamar megegyeztünk: én talán túlságos könnyelműen, minthogy az udvarmester kötelességeiről tulajdonképen semmit sem tudtam, míg elődöm igen tapintatos férfi volt, Genersich úr Késmárkról, a ki utóbb tanár lett Bécsben.» A fizetést 200 bécsi conventiós forintban állapították meg, a mi akkor a szabad lakást és étkezést beleszámítva nem volt kevés. Érsekujvárt már várta őket (Langot és a Schmidt nevű új zenetanárt) a báró «főudvarmestere», Dominus Sztlanay de eadem, a ki folytonos latin nyelvű beszédével kényszerítette arra, hogy ő is elszántan megnyergelje a latin nyelvet, a mi napról-napra annál jobban ment, a mennyivel inkább neki bátorodott, hogy minden szabályt megtagadjon s csak azon legyen, hogy periodusokban beszéljen dallamos cadentiával. A kastélyban általános volt az öröm a vidám udvarmester megjöttén — a régit már régen megunták, mert parókat hordott és nem tudott keringőzni. Az összes női kezek siettek őt magyar ruhába bujtatni. A háziasszony igen derék, magas termetű, komoly, de fájdalmas lábbajban szenvedő úrnő szívesen látta maga körül, mert résztvevőleg érdeklődött baja iránt s vidám modorával vigasztalta. «Ritkán tölthettem egy órát szobámban anélkül, hogy az úrnő ne kéretett volna fel lakosztályába, hogy egy dalt énekeljek, tollat faragjak, levelet pecsételjek vagy valamit meséljek. Az alvó termekben a komornák jobbra-balra rángattak azon igyekezetükben, hogy dallamos anyanyelvükre, a tóra megtanítsanak. Hrd, Smst, Wlk és hasonlókat csacsogjanak nekem s aztán kiejtésemen kaczagjanak, a mi kergetőzéssel, csipkedéssel végződött, míg az öreg «Panna Kludschierka» (kulcsárnő) megszánt s egy cseh bibliával maga mellé ültetett a kályha mögé.»

«Az egész házban mindenki, az utolsó lakájig és szolgálóig jó magyar nemes volt. A bárói udvarnak még a tehénpásztora és juhásza is kardot viselt méltósága jeléül. A mágnás háznál olyan kevéssé feltűnő volt a nemes szolgál, mint nálunk a nemes apród.

Nem is volt szabad őket ütni s a törvényszék előtt bizony az utolsó cselédnek is széket kínáltak, mert nemes volt. — A ház rendkívül tágas és nemcsak egyes kényelmes szobákban, hanem nagy, ágyakkal berendezett termekben is gazdag volt; ezeket sokszor váratlanul 20—30 vendég foglalta el. Magyarországon ugyanis a valamirevaló utas nem vendéglőbe száll, hanem akadálytalanul a legközelebbi, útjában levő kastélyban jelentkezik, a hol ő maga, szolgálai és lovai a legvendégszeretőbb és legvidámabb fogadtatásban részesülnek. Egész estéket töltenek el a magas vendégekkel játékban és tánczban. Az étkezésnél nagy bőség uralkodott, az ételek rendszerint kissé zsírosak voltak; pompás szőlő, görögdinnye, sűrű méz, tokaji és galgóczi (burgundi fajta) borok fejezték be a lakomát. Az uraságok székei mögött hajdúk állottak nagy tollbokrétákkal, melyekkel friss levegőt legyeztek az asztalra. Az asztaltársaság viselkedése a háziúrral szemben kissé feszes és nagyon is alázatos. Rendesen lehajtott fővel felelnek neki, miközben egyik kezüket mellükre teszik. Titkon rendreutasítottak engem is, mikor eleinte a székhöz támaszkodtam, vagy egyik kezemet az asztalra tettem. Kisebb családokban, pl. hivatalnokok házánál maguk a fiúk állnak fel s asztalkendővel hónuk alatt a háziúr, vagy a háziasszony széke mögé állnak, míg ez aztán néhány fogás után hátranéz, a felszolgálónak kezét csókra nyújtja s megengedi, hogy ismét asztalhoz üljön, a mikor is egy másik áll fel s lép a háziúr széke mögé.»

A tanítvány a kit «Gissaschonk Marie»-nak (kisasszony) hívtak, mintegy kilencz éves rendkívül vidám, csinos és kedves gyermek volt, a kire egyedül várt a gazdag örökség. Ugyanaz a Mária, a ki később báró Zay Mária\* néven mint kedves és szellemes írónő «Feierstunden» cz. könyvével és elbeszéléseivel tette ismeretessé nevét s a ki Zay Ugróczon egész kis költői kört szervezett maga körül. Már akkor egészen folyékonyan beszélt magyarul, németül, tótul és francziául is meglehetősen tudott. Saját nevelőnője is volt, Kutzer nevű kisasszony, egy bukott bécsi nagykereskedő leánya. A tanítás, melyet Langnak adnia kellett, német nyelvből, írásgyakorlásból, történelemből és természetrajzból állott. «A mint gondolom eredményes is lehetett, mert rendszeren készültem előadásaimra. Ellenben az a tanítás, melyet a vallástanból adtam (az egész ház protestáns volt), meglehetősen

\* L. róla Wurzbach, *Biographisches Lexicon* 59. k. 227—229. l.

sovány volt, de jobbat adni abban a korban nem is lett volna czélszerű.»

Lang öndicsérete nem volt alaptalan, mert a kis bárónó valóban kiváló műveltségű egyéniséggé fejlődött. A nyugalmas élet azonban nem soká tartott. A báró nyugtalan, zsörtölődő természet volt. «Szép könyvtárában egy könyvhöz sem volt szabad nyúlnom, noha égtem a vágytól, hogy belőle főképen a magyar történelmet és diplomatikát tanulmányozhassam. Ha néha ki tudtam is vinni a bárónál, hogy egy könyvet kiadjon nekem, már félóra mulva visszakérte tőlem azon ürügy alatt, hogy megfájdul a feje, ha üres helyet lát a könyvszekrényben.» Míg egyrészt alkalma hiányzott történetírói munkásságának folytatására, másrészt a család minden tagja magának szerette volna idejét megnyerni. Csak egyszer tehetett nagyobb utazást, a mikor a felvidéki bányákat megtekintette. Télen, 1788 november 28-án Kőrmöczbányára érkezett. A város akkor, mivel több nagy tűzvész pusztított, a középületeket leszámítva csak 32 házból állott, de tízezer lakossal bírt. kiknek legnagyobb része a föld alatt, a külváros kunyhóiban s dolgozótermekben volt. Meglátogatta az aknákat is, melyeknek hatalmas méreteit feljegyzí: a Szent Máté akna 170 öl mélységű, az Ignác akna, a Király akna 84 ölnyi volt. Mindössze hét aknában dolgozott 250 munkás. «Fizetésük minden láb után hat forint volt. Több mint fél óra járásnyi folyosók kereszteződtek labirintszerűen a föld alatt; a víz vad zuhogása, az emelő vízművek recsegése s harangszóval összekötött földalatti lőpordurrogás hallatszott a ködös, nyirkos, fatörzsek egész erdejével alátámasztott folyosókban. Azelőtt ezer mázsányi kötömeg tíz lat színaranyat, vagy ezüstöt adott, ma már hat lat is gazdag nyereség; a hol azonban ismételt próbálgatás után sem találnak két latnál többet, ott megszüntetik a művelést. A zúzó és mosóműhelyben megtisztult fémeket az olvasztóban megszabadítják a többi nem nemes fémtől, lapokba öntik s így viszik a pénzverőbe, a hol az aranylemezeket K. B. jelzéssel (a. m. Kremnitzer Bergwerck) magyar aranyakká verik. 1779-ben 2429 márka aranyat és 92,267 márka ezüstöt dolgoztak fel, melyből 3.043,000 forintot vertek. Éppen akkor kezdték bevezetni a Born-féle utasítások szerint az amalgamatiót, vagyis az érczek elválasztását higany segítségével. Kőrmöczbánya különben csak pénzverője miatt áll első helyen, a bányák, különösen a rézbányák tekintetében Selmecbánya messze felülhaladja; ott állító-

lag 5000 bányamunkás dolgozik s az ottani Szélaknát Európa legmélyebb aknájának mondották.»

Ez újáról visszatárve végleg lemondott állásáról és Bécsbe indult, hogy ott folytassa történelmi kutatásait. A württembergi követnél, a kinek titkára lett, valóban jól is érezte magát s nem-sokára újra alkalma nyílt Magyarországra jönnie. Egy váltóügy elintézésére Szlavóniába indult. «A magyar főügyész Keresztúry József és Nemes György jelentésében 1789 decz. 6-án mint verus et legitimus plenipotentiarust engem bízott meg az ügy elintézésével. Külön gyorspostával Laxenburgon, Sopronon, Szombathelyen (az ottani püspökhöz ajánlólevéllel Kanizsán és Pécsen keresztül Keresztúry alispánhoz beajánlva), Eszékre igyekeztem: összesen 38 posta Béctől. Maga a kis város a Két Városnak nevezett külvárossal, víz- és mocsárerődjével, a Duna és Dráva mocsarai közé ékelődik, úgy hogy az ember lábát, kivéve a keskeny úti töltést a várostól egy órányi távolságban, nem teheti száraz talajra. A rothadt kigőzölgés, a köd, az örökös esők a várost oly egészségtelenné teszik, különösen idegenek számára, hogy a németek temetőjének is nevezik, mert ezek nem bírják ki tovább négy hétnél a nélkül, hogy a hideg láz el ne fogja őket. — Első ismerősöm dr. Kretskics úr volt, a kinek egész nap talpon kellett lennie, hogy az iderendelt tiszteknek, a kik legnagyobb részt már betegen értek ide, megírja az útlevelet a túlvilágra. A vendéglő asztalától minden ebéd alkalmával hirtelen felkelt egynehány, hogy hazasiessen s mihamar eltemettesse magát. Nem is lehetett távollévők után kérdezősködni anélkül, hogy a végzetes feleletet ne kapjuk: meghalt. S mégis minden nap volt játék, táncmulatság. A «Város» rácz és görög kereskedői elhozták csábító arcú feleségeiket, a kiknek fején, karján, keblén a sok czifraság csilingelt. Láthattam regényeket és szerelmi jeleneteket még háromnegyed órával a halál előtt.»

A mocsárláz leírása után, a mely sokszor emlékeztet a pestis híres leírására Boccacciónál, hivatalos ügyeinek elintézésére tér át. «A várost a két Jankovics testvér kormányozta; egyikük a politikai ügyekben, alispán jelleggel, a másik mint a tabula subalterna, vagyis a járáshíroság főnöke rendelkezett. Ez utóbbi írásbeli megbízatásomat a kétszázötvenezer forintnyi követelés ügyében kényelmesen a kezébe vette, azzal a felelettel, hogy előbb ex jure tripartito és secundum celeberrimum Werbőczium a debitort kell az ügyben kikérdezni, elismeri-e tartozását. Így tehát re-



ményem lehetett, hogy Eszék bűzhödt kigőzölgéseit még jó ideig szívhattam s tartózkodásomat még megédesítette, hogy házi-asszonyom, a ki fölöttem a bujakór legmagasabb fokát szenvedte, a nyitott szobacsövön át egész kengőzfürdőjét leárasztotta hozzám.»

A döntésig Belgrádba megy, a hol kukoriczakenyérrel, disznó-hússal és szilvapálinkával tönkreteszi gyomrát. «Útközben nem hagyott el a derék magyar vendégszeretet, még a török határon sem. Délben a postamesterek asztalukhoz erőltettek, este minden férfi és nő kimerítette rábeszélőtehetségét, hogy tovább ne engedjen és soha semmiért a legcsekélyebbet sem fogadták el. Két ló helyett, melyet kifizettem négyet, hatot fogtak kocsimba.»

Mivel Eszéken semmit sem intézett el, Budára ment, hogy a hét-személyes táblán *spolia* keresetet indítson. «Már előre álmodoztam a magyar főváros sokat emlegetett szépségeiről. Mindnyáján nemcsak megvigasztalódtunk, hanem vidámak is voltunk, hiszen a magyar nagyon szeret pörösködni. Budán nem sok időm volt a kóborlásra. Az ügyész (ha jól jegyeztem meg Horváthnak hívták) csakhamar kihasználta kezeimet nemcsak az összes iratok és mellékletek lemásolására, hanem azonkívül észrevéve latin nyelvi ügyességemet, egész napokon át tollba mondta nekem latin deductióit és saját szerkesztéseimre bízott több halasztási keresetet, megkeresést és más közléseket; nagyon meg volt velem elégedve s kívánságát fejezte ki, hogy nála maradjak, azzal a reménnyel biztatva, hogy idővel magyar ügyvéd lehetek. Valószínűleg ekkor is szokott könnyelműségemmel szerencsémeket dobtam el magamtól; a magyar ügyvéd-hernyók ugyanis rendszeren tekintélyes földbirtokosokká, mágnásokká nővik ki magukat; sőt hercegekké is, mint pl. a Grassalkovichok. Szabad óráimban üdülésül szívesebben kerestem fel a másik fővárost, Pestet. Az emberek nekem ott sokkal kedvesebbeknek, mozgékonyabbnak tetszettek, azonkívül ott elég sakkjátékost is találtam. Egyszer késői átkeléskor kis csónakom egy sebesen lehaladó tutajhoz vágódott. Kis híja, hogy oda nem veszttem.

Nem tudom, hogy a *tabula septemviralis*nál beadott per ma, mikor ezt írom\* befejeződött-e már. Akkor annyit mondtak nekem, hogy nem igen lehetséges, hogy csak az első decretumot is bevárjam.»

\* Negyven évvel később.

Lang visszatért Bécsbe s emelkedő pályája nem hozta többé hazánkba. Emlékirataiban is megnyilvánul Rabelais szellemén nevelkedett humora s az a csípős sarcasmus, a mely a szent Bureaucratiuss grotesk vaskalapossága, a szomorúan komikus serenissimus-gazdálkodás, a hazudozó álszenteskedés ellen intézi biztos nyilait. Előadásmódja által ez a rendkívül tanulságos könyv, az eltűnt idők fel nem jegyzett részleteinek megőrkítője, hol vidám, hol melancholikus humorával kiválóan élvezetes is.

GRAGGER RÓBERT.

## IRODALOM.

**Vatikanische Quellen zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung 1316—1378.** Herausgegeben von der Görres-Gesellschaft. I. Band. Emil Göller, Die Einnahmen der apostolischen Kammer unter Johann XXII. Paderborn. 1910 8° 134\*+782. l. II. Band. K. H. Schäfer, Die Ausgaben der apostolischen Kammer unter Johann XXII. nebst den Jahresbilanzen von 1316—1375. Paderborn 1911 8° 151\*+911 l.

A pápaság alkotta meg modern értelemben az első rendezett államot a közigazgatás burokratikus szervezetével és a pénzügyi fejlettségével. Csak újabb időkben kezd kibontakozni ez állam teljes szervezettségében, melynek számai a római császárság korába nyúlnak vissza. A vatikáni levéltárak 1881-ben történt megnyitása után az érdeklődés csaknem teljesen azon anyag felé fordult, melyből az egyes nemzetek saját történetükhöz merítettek forrásokat: a kancellária nagy tömegű — registrum kötetei felé. Csak az utolsó években kezdenek behatóbban foglalkozni azon hatalmas szervezettel, melyet a pápaság egész Európára kiterjedő adminisztrációja vezetésére teremtett.

Ezen kutatások nyomán lassan kialakul a pápai udvar képe. A 13. században már mind meg voltak azok a hivatalok, melyek az avignoni korban érték el teljes fejlettségüket. Maga az udvar nagy család, melynek tagjai, a familiares domini papae, természetben kapják ellátásukat. A főszakács, pincze-, pék-, istálló-mester stb. udvari főhivatalnokok voltak. Az egyes hivatalok magukban külön családok, melyek közös háztartásban élnek. E szervezet azonban már a 13. század folyamán bomladozik. A hivatalnok-sereg szaporodásával mind nehezebbé válik a természetben való ellátás, mely helyett a hivatalnokok érdeke is a pénzbeli fizetést kívánja meg. Ez a XIV. század elején létrejön, minek következtében a közös háztartások felbomolnak s az udvar a családi kép helyett burokratikus válik. 1310-ben a pápai alkal-

mazottaknak rendes fizetése már meg van állapítva, mely V. Kelemen alatt évi 44,000 frt-ot emészt fel.<sup>1</sup>

A 14. század elején a curiának már fejlett pénzügyi kormányzata van, melynek központja s egyuttal az adminisztrációnak legfontosabb szerve az apostoli kamara (camera apostolica). Nemcsak a curialis igazgatás története, hanem a pénzgazdaság történetének számos kérdése teszi indokolttá az érdeklődést, mely újabban legnagyobb mértékben ép a pénzügyi kormányzással szemben nyilvánul.

Az avignoni pápaság története nagy bank- vagy kereskedőház története. Az administratio legfőbb része a pénzügyi volt. A curia már a XIII. században élénk összeköttetésben állott az olasz pénzaristokrátiával s a Staufokkal szemben aratott győzelmét nem utolsó sorban köszönhetette ennek. Első bankárai a templariusok voltak, kik helyébe, mikor a 14. században az egész kereszténység bevonatott a pápai pénzügyi érdekkörébe, az olasz bankházak léptek.<sup>2</sup> Ezek közvetítették váltók útján a pénzt Rómába, melyet a collectorok távoli országok hívóitól gyűjtöttek. Az apostoli kamara, a kiátkozás hatalmas fegyverével, e bankházak legkedveltebb ügyfele volt. A kamarában folynak össze a curiai igazgatás számai s ép azért, ki azt megakarja ismerni, a kamara forrásaihoz kell folyamodnia.

Hálás feladatra vállalkozott tehát a Görres-társaság, midőn 1900-ban elhatározta, hogy az avignoni pápaság pénzügyi forrásait feldolgoztatja. E vállalkozás első eredményeként fekszik előttünk a fenti két kötet.

Göller régi munkás e téren s ép a kamara legrégebbi történetével már foglalkozott. Újabb tanulmányai nyomán megírja a bevezetésben a kamara bevételi forrásainak eredetét. Ha — különösen a collectoriai szervezetre vonatkozólag — hozzáveszszük az eddigi tanulmányokat,<sup>3</sup> úgy teljesen ismerjük azon forrásokat,

<sup>1</sup> L. Dehio, Der Übergang von Natural zu Geldbesoldung an der Kurie. Vierteljahresschr. der Social- und Wirtschaftsgesch. VIII., hol az irodalom is található.

<sup>2</sup> F. Schneider, Zur älteren päpstlichen Finanzgeschichte. Quellen u. Forsch. des preuss. hist. Instit. in Rom. 9 k.

<sup>3</sup> I. P. Kirsch, Die Finanzverwaltung des Kardinalkolleges Münster 1895. Samaran—Mollat, La fiscalité pontificale en France au XIV. siècle Paris. 1905.

melyekből a páratlan pénzügyi adminisztráció táplálkozott, melyek egy része ugyan jogosan megillette a curiát, de a velük való visszaélések már a 14. században nem egy tiltakozást szültek. A bevezetés e részét a történész és az egyházi jogász egyaránt örömmel üdvözölheti.

Míg az első kötet az egyházjognak szolgáltatott bő forrásokat és inkább a különböző egyházaknak a curiával való viszonyára vet világot, addig a második a pápai udvar szervezetének ismeretéhez használható fel, tekintve azt a nagy tömegű adatot, melyet mindkettő a cultura és főleg a pénz történetéhez szolgáltat. A kamarának több kisebb hivatal tartozott elszámolással, ú. m. a konyha, a kenyérhivatal, pincze, istálló, könyvtár, alalmaznaigazgatás stb., melyek külön-külön vezették számadásait, melyeket a kamarának nyújtottak be, hol azokat elkönyvelték. A XXII. János alatti anyagot a kiadó a hivatalok ágai szerint az egész uralkodásról csoportosítva közli. A kiadások — 4.191,446 frt. — 63·7%-a politikai és hadi kiadásokra, 12·7%-a hivatalnokok fizetésére, 7·6%-a jótékonyság, 2%-a konyha, 0·16%-a a könyvtár költségeire esik, a többi tizenegy egyéb tételre oszlik.

Az egyes kiadási ágakban roppant tömegű pénzügyi adat van felhalmozva. Teljes értékesítésük, különösen az ártörténet szempontjából csak akkor lesz lehetséges, ha több pápai uralom anyaga lesz közrebocsátva.

E kötet a fennmaradt mérlegeket is közli, melyek nem egy következtetést engednek meg. XII. Benedek alatt a bevételek felét sem teszik ki a XXII. János alattiaknak, mi e pápa gondolkodását világítja meg, ki nem tartotta megengedhetőnek a javadalmakkal elődje által követett visszaélést. Utódja a pompakedvelő VI. Kelemen alatt a kincstári maradvány lényegesen csökkent, VI. Incze pedig már adósságot volt kénytelen csinálni.

Mint hogy a curiának az egész kereszténység adózott, a számadásokban a legkülönbözőbb pénznemek szerepelnek s így összehasonlítás, következtetés, sőt semminemű felhasználás sem volna lehetséges a pénznemek bonyolult átszámítása nélkül. E bajon, melyet az eddigi gazdaságtörténeti tanulmányok általában éreztek, óhajt segíteni a bevezetés egy fejezete, mely e munkát nélkülözhetetlenné fogja tenni. Sch. derék munkát végzett akkor, mikor az összes fontosabb középkori arany-, ezüst- és váltópénzeket a florenczi arany forintra számította át, mint a mely legelterjedtebb volt és veretében mindig egyforma. Először

a veretlen nemesérczek arany és ezüst értékét állapítja meg hosszabb összeállításban florenczi forintokban kifejezve. Azután a pénznemek szerint csoportosítva nagyszámú adatban táblázatokban adja az arany-, ezüst- és váltópénzek cursusát különböző időkben a florenczi forinthez viszonyítva. Teljesen pontos a dolog természeténél fogva nem lehet, mert a váltás helye szerint más és más volt a pénz értéke. Az angol font Angliában beváltva többet ért, mint Itáliában. Végül a legfőbb pénznemekről cursus tabellákat közöl az 1260–1400 közti időből. Bár más forrásokat is felhasznált, főképen a vatikániakra támaszkodik.

Magának a szövegnek a kiadása nem esik oly túlzott rövidítésekbe, mint a francziák kancelláriai registrum kiadásai s így könnyebben használható. Mindkét kötetet lelkiismeretes bő indexek egészítik ki, melyekből látható, hogy magyar anyag is bőven található a kamara registrumaiban.

Nem érezzük magunkat hivatva a kiadvány megbírlására, mit az eredeti források nélkül meg sem tehetnénk, csak a figyelmet akartuk felhívni e vállalatra, melytől a história minden ága, különösen a gazdaságtörténet még igen sokat várhat.

ECKHART FERENCZ.

**A népoktatás története Magyarországon 1540-ig.** Budapest, 1906. Athenæum kny. 8—r. XXXVII, 558. l. **A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig.** Budapest, 1910. Hornyánszky Viktor kny. 8—r. XXIX, 598 l. Az Oltványi jutalommal kitüntetett pályaművek. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Irta Békefi Remig.

Az emberiség fejlődésének útja — bár sokszor letarolt reményeken és rombadőlt államokon át, — de szakadatlan visz a tökéletesedés felé. A haladás szüntelen, törvényei erősebbek a hódítók vasánál és aczéizmainál. A meghódított Görögország szellemi rabjává ejti a hódító Rómát; a frankok átveszik a legyőzött rómaiak vallását s ezzel a római katolicismus minden intézményét; őseink is belépnek a végigsarczott vagy meghódolt nyugati népek vallási közösségébe s a katolikus egyház a maga kulturfeladatát hazánkban is híven elvégezte. Békefi Remig két vaskos kötete a világtörténeti fejlődés keretében mutatja be, hogy a népoktatás és a káptalani iskolák mennyiben haladtak

nálunk is azon az úton, mint külföldön; illetve a nyugati cultura hatása ezen a téren hogyan mutatkozik.

A népoktatás helye nálunk is a templom és az iskola. Amott természetesen csak vallásoktatás folyik, még pedig mise közben, az evangélium eléneklése után. A prédikációk célja — amint ezt az egyetemes zsinati rendelkezések mellett a hazaiak is megszabják — a főbb hitágazatok és erkölcstani tételek magyarázata.

Az adatok bizonyossága szerint a XIV. és XV. században a falusi plébániai székhelyeken országszerte volt iskola; sőt olyan helyen is találunk iskolát, a hol plébános nincs, vagy legalább nem tudunk róla. E falusi iskolák tárgyai a vallás főbb tételein kívül az ének, olvasás és írás; tanítója vagy maga a plébános, esetleg valamely papja, vagy világi iskolamester, kit a hívek a plébános beleegyezésével választanak. A városi iskolák létrejötte előtt még nagyobb szükség volt a falusi iskolára, mint keletkezésük után: mert a mise és a szertartások kíséretéhez szükséges énekes fiúkat csak itt taníthatták. Igen valószínű tehát szerző következtetése, hogy a plébániai székhelyeken — ha nem is mindenütt — már az Árpádok korában is volt iskola.

Nem tudjuk okleveles adattal bizonyítani, hogy kolostori iskoláink fogadtak-e be világiakat, vagy tartottak-e fönnt külföldi minta szerint külső iskolát? De bizonyos, hogy a székesegyházi (káptalani) iskolákba az egyház klerikusain kívül szegény világi tanulók is járnak ép úgy mint külföldön, megfelelőleg a III. és IV. lateráni zsinat rendelkezéseinek («choro ligati», «choro et scholis deservientes»).

A keresztes hadjáratok nyomán fellendülő iparos- és kereskedő osztály a maga szükségleteinek megfelelőleg létrehozza a városi iskolát. A város mint iskolafentartó ragaszkodik az iskolamester kiszemelésének jogához s ennyiben súrolja a székesegyházi scholasticus érdekkörét, — egyébként azonban a városi iskola és az egyház a legjobb viszonyban voltak egymáshoz.

Az iskolamester («ludimagister, — moderator, — rector. — gubernator, — gymnasiarcha») többnyire pap, de találunk közöttük világiakat is, — nem ritkán egyetemet végzett egyéneket. Megválasztásuk egy évre szól, a mi az iskolamesternek sűrű váltakozására vezet; gyakran városi jegyzővé lépnek elő. Fizetésök a XIV. és XV. században 6—100 forint közt váltakozik; a hol a pénzbeli jövedelem csekélyebb, ott a plébános asztalánál kapnak

élelmezést. Egyházi szolgálatok révén külön jövedelmök is van az iskolamestereknek, a mihez a szülők is hozzájárulnak. Misesalapítványokban, végrendeletekben is megemlékeznek róluk.

Az iskolamester mellett működik a segédtanító (*locatus, socius, Geselle, Lehrer*); fizetését hol a várostól, hol az iskolamestertől kapja. Köztük is akad *baccalaureus*.

A városi iskola tárgyai a vallástan, írás, olvasás, számolás, ének és a latin nyelv elemei. A német iskolákban (*Schreibschule, Briefschule*) latin helyett a német nyelvet tanították, főszólyt helyezvén a fogalmazásra és a számolásra.

Az iskolamestertől már a XIV. században elvárják, hogy a rábízott gyermekek erkölcsi és értelmi nevelésére egyaránt gondot fordítson. A városi iskolák színvonalát az mutatja, hogy a külföldi egyetemekre került ifjak közül sokan itt szerezték meg a szükséges alapvető ismereteket.

Békefi Remig a népoktatásról szóló művének V. és VI. fejezete felsorolja azokat a helyeket, a hol 1540-ig falusi illetve városi iskolának hiteles emléke maradt ránk. Végül bemutatja az udvari és magánoktatást, valamint a nőnevelést, főleg az apácakolostorokban. Az előkelők külön nevelőt fogadnak gyermekeik mellé, a ki meg teheti, az a király, a királyné vagy valamely főpap udvari iskolájába küldi fiait.

A katolikus egyház védelme alatt keletkezett és fölvirágzott iskolákra 1530—1540 közt ráteszi kezét a protestantizmus s a maga céljai szerint szervezi és alakítja át. A népoktatás tehát nem a protestantizmus kezdeményezése, mert készen találja úgy a falusi, mint a városi iskolákban; sőt «föllépésekör a régi iskola nyugalmát és munkáját megzavarta s helyébe másikat nem mindjárt és nem mindig tudott állítani.» De az bizonyos, hogy a katolicizmus és protestantizmus élet-halálharcza a népoktatásnak az egész országban való gyors föllendülését eredményezte.

A *káptalani* iskolák főcélja a papnevelés. A tárgyalás széles alapon indul: a Bevezetés maga külön tanulmánynak tekinthető. Szól a papnevelésről a kereszténység megalapításától a magyarok megtéréseig; a káptalanok megalakulásáról szent Chrodegang szerint Európaszerte s különösen hazánkban; a káptalanok birtokviszonyairól, szervezetökről s hiteles helyi működésökről, végül a középkori papság kellékeiről és számáról.

A tárgyalás anyaga is rendkívül gazdag. Felsorol 15 kápta-



lani iskolát s a bennök működő tanférfiak: lectorok, cantorok, sublectorok, succentorok és scholasticusok hosszú sorát. A szerző kutatásainak arányait illusztrálja, hogy a 173 lapnyi fejezetnek («Káptalani iskolák Magyarországon 1540-ig») mintegy kétharmad részét az adatok levéltári lelőhelyeinek felsorolása foglalja el.

A káptalani iskola vezető tanítóját rector scholæ, magister, scholasticus névvel illették. E hivatalt nálunk eleinte az olvasó kanonok (lector) töltötte be, ezért egyértelmű a magistratus, lectoria, scholasteria még később is, a mikor a lector — valamint a cantor is — ritkán tanít személyesen, hanem csak mintegy igazgatója az iskolának, a tanítást pedig a sublector — illetve succentor — végzi.

Abban is egyezik iskolánk belső berendezése a külföldi káptalanok és kolostorok iskoláival, hogy a tanítást nálunk is az elemi ismereteken kezdték, a hová kezdő fokon a latin nyelv is értendő. Ezek után következett a középkori iskolák görög-római öröksége: a hét szabad mesterség. Beszámol Békefi Remig munkája a középkori latin nyelvtanítás legelterjedtebb segéd-eszközeinek: Donatus, Priscianus és Alexander de Villa Dei grammatikáinak összes ismert kiadásairól, melyeknek számát két, az esztergomi főegyházmegyei könyvtárban felfedezett példánnyal gyarapította is: az egyik Donatus Ars Minorának 1517-ben, a másik Alexander de Villa Dei Doctrinale-jának 1511-ben nyomtatott példánya. Mindkettő Kaym Orbán budai könyvtáros költségén készült Velenczében. Szerző több facsimilét is közöl belőlük, melyek az egykori tanárok és tanulók ruházkodásának szempontjából érdekesek. Egy kép az iskola belsejét tünteti föl tanárokkal és tanulókkal 1519-ből.

Csak kevés az, a mit az iskolák belső életéről tudunk. A triviumban a grammatika viszi a főszerepet: a cél az, hogy a növendék jól megtanuljon helyes latin accentussal olvasni és beszélni. Forrásaink szűkszavúsága kényszerít bennünket e részben a külföldi analógiák figyelembevételére. A grammatika formális képző erejét bizonyára nálunk is fölismerték; rhetorika és dialektika helyett pedig valószínűleg inkább a jogi és történeti ismeretek közlésére s a fogalmazásra fordítottak nálunk is gondot, mint a melyekre a levelek és okiratok szerkesztésében szükség van. A quadriviumban is főleg a papi pályán szükséges ismeretekre volt gondjuk: az énekre, zenére, az ünne-

pek kiszámítására, naptár szerkesztésre. Geometria helyett inkább földrajzot tanítottak némi természetrajzzal kapcsolatban.

Theológiával külön nem foglalkoztak. Ezt az erkölcstannal együtt a grammatikai oktatás keretébe utalták: olvasmányul a szentírás, a zsoltárok és a szentatyák iratai szolgáltak a classicusok mellett. Így érthető az 1309. budai zsinat, mely a IV. lateráninak kései hatásaként az egyháziak tudatlanságán azzal akar segíteni, hogy az érseki egyházaknál kánonjogban, a püspökieknél meg a grammatikai tanulmányokban jártas egyén alkalmazását sürgeti. Az iskolák színvonalára jellemző a papi fölszentelést megelőző vizsgálat követelménye, mely megelégszik azzal, ha a felszentelendő tud jól olvasni, énekelni és otthonos az elemi ismeretekben. A lekipásztorkodáshoz szükséges gyakorlati tudást mint klerikusok a plébániákon és megyeegyházaknál sajátították el.

Általában a papság szellemi színvonalán nagy egyenetlenségeket látunk. Egyetemi fokozattal bíró plébánosok mellett találunk olyanokat, kikről az 1397. can. vis. föltételezi, hogy még az átlényegülés szavait sem tudják, vagy nem értik. Nagytudományú és tiszteletreméltó erkölcsű főpapjaink mellett ott látjuk a protectió szellemi és erkölcsi szegényeit.

Beszédesebbek forrásaink a tanulók és tanárok magánviszonyait, a fegyelmet valamint az előadások rendjét illetőleg; ezek azonban inkább csak a korrajz, mintsem a belőlük vonható tanulságok szempontjából érdekesek.

Tanulásra kezdetben csak az adta fejét, a ki pap akart lenni, így tehát majdnem minden írástudó (litteratus) ember egyzersmind papi személy (klerikus). Az Anjouk jeles kormányja óta anyagi és szellemi téren egyaránt hatalmas fölemelkedést látunk. A belterjesebb gazdálkodás, nagyobb ipartelepek, szétágazóbb kereskedelmi összeköttetések sok írástudó embert követelnek, kik mint gazdatisztek, jegyzők és egyéb városi hivatalnokok szolgálnak, vagy a kereskedők üzleti levelezéseit intézik. A világi íródeákok tehát már nem a papi pályára indult, de erről lecsúszott egyénekből sorakoznak, hanem olyanokból, kik egyenesen ezt választották élethivatásuknak. Képzettségüket is nagyobbára világi (városi) iskolákban nyerik. Ezentúl tehát a litteratus fogalomköre jóval tágabb, mint a klerikusé.

A két hatalmas kötetből 1540-ig 15 káptalani, 275 falusi és városi és egy zsidó iskolát ismerünk meg feltűnésök időrendje

s földrajzi elhelyezkedésök szerint is. Legkevésebbé ismerjük az Alföld iskolás helyeit, mivel itt a török a levéltárakban is a legnagyobb pusztítást vitte véghez. Mindkét munka a legszélesebb körű tudományos kutatáson alapszik. Szerző «a kiadott forrásanyagot, emberileg szólva, teljesen áttanulmányozta». Búvárkodott a fővárosi nagy levéltárakon kívül mintegy 40 káptalani, rendi, városi és családi levéltárban. Hatalmas oklevéltár kíséri a különben is vaskos köteteket, melyekben 263 oklevél most jelenik meg először. Ezzel is kitűnő szolgálatot tett a tudományosságnak, mely oktatásügyi adatokban igen szegény. Az eligazodást bő név és tárgymutató könnyíti meg, külön-külön a mű feldolgozott részeihez és az oklevéltárhoz.

Három-négy század mezejéről, az ország különböző helyein került felszínre régi művelődési mozgalmak tanujaként ez az adathalmaz, Békefi Remig két hatalmas művének nyers anyaga. Bizonyára soványnak, hézagosnak látszik ahhoz a culturához képest, melyre belőle következtetni akarunk. De lehet-e ezen csodálkozni ott, hol a századok avara, az idők forgatagában a nemzeti munkának sokkal erősebben megalapozott építményeit is elso-dorta, elföldelte, — a hol egy kődarab sem maradt meg emlékül világraszóló alkotásokból, egy porszem sem a legszentebb ereklyékből? — Bizony romok ezek, nem teljesebbek régi nagyságunk egyéb emlékeinél; de nem kevésbé beszédesek is, mint azok. Kétségtelen bizonyossági annak, hogy a kereszténység a magyarság nemzeti erejét a cultura, az iskolázás terén is munkába fogta és egy színvonalra iparkodott emelni a nyugati művelődés életével.

Hogy romokból, levéltárak poros írásaiból ilyen vigasztaló visszatekintést kapunk régi művelődésünkre, csak újabb hálával kell gondolnunk Békefi Remigre, régi művelődésünk történetének buzgó, lelkesedésében fáradhatatlan munkására.

PEREPATITS ISTVÁN.

### **A német jogtudomány története a XIX. században.**

(E. Landsberg: Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft. III. Abt. 2. Halbband. 1910. München u. Berlin. Text I—XVI. 1008 l.; Noten. 414. l.)

A német jogtudomány történetének nagy munkáját, a melyet Stintzing kezdett meg 1880-ban, a jelen hatalmas kötet

befejezte Stintzingnek<sup>1</sup> a mű kezdetekor a tárgy- és névmutatók elkészítésével szorgoskodó akkor még ifjú segítőtársa: Landsberg. Ugyanő volt hivatva hirtelen elhunyt mesterének hagyatékából kiadni a jó részben már elkészített második részt,<sup>2</sup> míg a műnek megkezdője szellemében való folytatása és befejezése a harmadik rész,<sup>3</sup> teljesen Landsberg tolla alól került ki.

A most megjelent utolsó kötet már imponáló külső megjelenésével is kifejezésre juttatja azt a hatalmas lendületet, a mely a német jogtudományt a XIX. században fejlődésének oly magas fokára emelte, hogy hatását kétségen kívül az egész művelt világ jogtudománya megérezte és érezi ma is.

A német tudományosságnak ezen a téren való nagy hatását legújabbban igen szépen illusztrálja egy külsőleg szerény megjelenésű, de tartalmilag igen értékes francia munka, L. Tanon francia főbírónak: «L'évolution du droit et la conscience sociale» cz. műve.<sup>4</sup> Tanon munkája nemcsak jegyzeteivel, de szövegével is megmutatja, hogy írója Savignytől kezdve Stammlerig alaposan ismeri a XIX. század német jogi íróit és gondolkodóit nagyokat és kicsinyeket egyaránt. Igazi francia könnyűséggel, világossággal és szellemmel ismerteti az újkori német jogtudomány hatalmas áramlatait, nem marad a felületen, behatol a szövevényes gondolatok mélységeibe is és éles szemmel tudja megvilágítani az egymásután keletkező és egymással küzdő jogi elméletek fény- és árnyoldalait. És mindezt úgyszólván kizárólag a német irodalom területén és annak segítségével végzi el.

De vegyük kezünkbe Landsberg munkájának tartalommutatóját és vessünk egy pillantást bele: olyan nevek ötlenek szemünkbe, a melyek rögtön érthetővé teszik a német jogtudománynak újkori virágzását. Látjuk a század elején megjelenni Savigny classicus alakját, a «Történeti iskola» megalapítóját,

<sup>1</sup> R. Stintzing: *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*. I. Abt.; München u. Leipzig. 1880. I—XI. 780. l.

<sup>2</sup> R. Stintzing: *Geschichte d. deutschen R. W.* II. Abt. Ugyanott: 1884. I—XIV. 271. l.

<sup>3</sup> E. Landsberg: *Geschichte d. deutschen R. W.* III. Abt. I. Halbband. Ugyanott: 1898. Text. I—XII. 552. l. Noten I—VIII. 326. l. és a jelen ismertetés tárgyául szolgáló utolsó kötet.

<sup>4</sup> Paris, 1911. Félix Alcan. 3. kiadás. 204. l.

utána és mellette a második alapítót: Puchtát; majd a jogászok, úgy mint a történészek előtt egyaránt ismerős Grimm Jakabot; Eichhornt, a német jogtörténet megalapítóját; a század végén Iheringet, a ki a jogtudományt szinte eruptív jellegű gondolat-áramlatokkal vezeti be a XX. századba: és végül pillantásunk megnyugszik Mommsennek, a történet és a jogtudomány területei felé emelkedő óriás alakján.

Szempillantásunk pedig csak azokat a neveket érte, a melyek minden olvasó előtt ismereteseek. A jogász szeme szünetlen fedez fel új és új ismerőst: ime Hugo Gusztáv, a történeti empirismus bevezetője, a germanista Homeyer, Zöpfl, Stobbe, Ficker, Maurer Konrád, utóbbiak a történet művelője előtt is megszokott nevek; a közigazgatási jog rendszerének megteremtője Stein Lőrincz; a közös árja jogi elemek kutatója Leist; a pandekta jogi irodalom nagy összefoglalója és rendszerezője: Windscheid; a büntetőjogász Feuerbach, Mittermaier és így tovább hosszú sorban a civilistika (a magánjog), római és germán jog; kereskedelmi jog; egyházjog; közjog; perjog (törvénykezési jog) egymástól mind jobban elváló külön tudományágak teremtő munkásai.

A német jogtudomány erőteljes fejlődése az utolsó században valóban indokoltá tette az irodalomtörténeti feldolgozást. A német culturtörténet feladatává lett, a művelődésnek ezt az előbbrehaladását leírni, irányát meghatározni és ezután felderíteni a virágzás okait, tényezőit: egyszóval megmagyarázni az egész történeti folyamatot. Ilyen értelemben véve az irodalomtörténet célja nemcsak lexikonszerű feldolgozás és összefoglalás, hanem a fejlődés nagy tényeinek felderítése, beszámolás a mult-ról, tisztázása a jelennek, következtetés a jövőre. Nemcsak az írók életrajzának pontos megállapítása, nemcsak a bibliographiának részletes meghatározása a fontos, hanem az irodalmi fejlődés irányainak és szakainak, a különböző eszmeáramlatok keletkezésének és egymásra hatásának megvilágítása. Így lesz az írók biographiájából és műveik ismertetéséből történet.

Ha az irodalomtörténet ilyen mértékét alkalmazzuk Landsberg munkájára, mindjárt előrebocsáthatjuk azt a nézetünket, hogy feladatát felismerte és egészben véve jól is oldotta meg.

A Stintzing által megkezdett biographikus módszerrel igyekszik Landsberg is az írók egyéniségének megértésén át eljutni a munkáknak történetéhez. Az irodalomtörténeti kutatásnál az

egy-egy íróknak élő alakja adja az eszmék, a dogmák nagyon is légyes, ideologikus szerepléséhez a pozitív anyagot. A mű szerzőjének lelke magyarázza a művet. Landsbergnek meg van a képessége, élénk idézni a jogtudományok egy-egy kiválóságát.

Igaz, hogy aprólékos ez a munka és számtalan vonásával csak lassan és fáradtsággal tud egy teljes kép szemléletéhez vezetni, de végre mégis csak megjelenik a kép. És ez a kép elfogulatlan, gondos munkának az eredménye. Landsberget nem ijesztette meg Savignynek mindenekfelett uralkodó, csodálatosan harmonikus, befejezett írói alakja, nem vesztette meg Iheringnek végtelen fejlődésre képes és így soha befejezéshez nem jutó, eszméktől sziporkázó egyénisége. Az egyiknek olympusi nyugalomát, a másikkal szinte megdöbbenően előretörő nyugtalanságát megérti és megérteti velünk.

Igazságot tud szolgáltatni Savigny előzőjének, a történeti módszer bevezetőjének Hugo Gusztávnak; elemzi a Savigny alapította történeti iskola programját és reámutat azokra az empirikus-történeti elemekre, a melyek Hugohoz, azokra a romantikus elemekre, a melyek a kor nagy romantikusaihoz, különösen Herderhez vezetnek. Igazságot tud szolgáltatni a nagy iskolának is, a melynek uralma pedig elhat egészen hozzá, látja hanyatlását és megállapítja ennek okait is. Ki tudja mutatni, hogy az iskola nagy támadója, Ihering annak neveltje és hogy csakis általa tudott eljutni azokra a magaslatokra, a honnét már a jövő századba nyílt számára kilátás.

Landsberg azonban az írókon át eljut a tudomány-történeti fejlődéséhez is. Kimutatja a szellemi élet láthatatlan szálait, mint szövődnek egybe, mint alkotják meg az újkori német jogtudomány csodálatosan változatos és mégis egységes szövetét. A német jogtudomány történetének első részét, a melyet még Stintzing írt meg, a római jog receptiójának története foglalja el, a második rész, a mint már Landsberg leírja, a természetjog uralmának a kora, a harmadik előttünk fekvő rész a «historismus» jelszavával jellemezhető. Ezek az irodalmi fejlődés egymásután következő legáltalánosabban meghatározott nagy szakaszai.

A történelem százados nagy távlatában pedig a római jog befogadása és uralomra jutása a német területen még sem az a tragikus fordulat, a melynek a germanisták hirdetik. Nem is jelenti a nemzeti jognak elpusztulását és a kosmopolita, vagy legalább

is idegen jognak művelésével a jogtudománynak elszintelenedését. Rendkívül érdekes és tanulságos jelenség a történetíró számára, hogy a német jogtudomány újkori virágzása a történeti módszer megtermékenyítő hatása alatt jön létre és hogy ez a történeti módszer először és első sorban a római jog művelésénél érvényesül.

Nemcsak arra gondolunk, hogy Savignynak a római jog köréből vett birtoktanról szóló híres munkája<sup>1</sup> már a történeti módszer segítségével vezeti be az egész századon át Iheringig tartó nagy irodalmi vilát, hogy a történeti módszer kizárólagos alkalmazásával jön létre Savignynak korszakos műve: a római jog története a középkorban<sup>2</sup> és nemcsak a mester után írók római jogtörténeti munkáinak egész külön irodalmára utalunk itt. Sokkal mélyebben fekvő tanulságokat kínál nekünk a XIX. századbeli német jogtudomány irodalma. Az idegen római jog tanulmányozása vezette ki a német jogtudományt a természetjogi iskola terméketlen sivatagjából; a római joggal való tudományos foglalkozás tette lehetővé a jog tudományos művelését. A római jog művelése volt az iskola, a melyet elvégezve juthatott el a német jogtudomány önálló virágzásához.

A római jog befogadása tehát nem az idegen szellem beköltözését jelentette az ősi német házba, hanem a magas cultura fényének behatolását; ennek a világánál ismerték meg igazán saját szellemi erőiket és tudták azokat kifejleszteni. Ragyogó példa itt is a Ihering esete: ő is a római jog szellemének<sup>3</sup> fényénél indul el még maga előtt is ködbe vesző meredek utakon, neki is, a ki a római jogon túl akart menni, a római jogból kellett kiindulni. A század végének a történelmi módszer és a római jog ellen forduló nagy rombolója és építője is római jogász és a történeti módszer kezelője volt.

A természet- és észjogi okoskodások hatása alatt a jogtudomány lassankint jogászi mesterséggé sülyedt: scholastikus fogalommeghatározások, megkülönböztetések és felosztások kölcső-

<sup>1</sup> Das Recht des Besitzes. Giessen 1803.

<sup>2</sup> Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter. 1815—1831. I—VI. k.; 2. kiad. 1834—1851. I—VII. k.

<sup>3</sup> Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. 1852. I. Teil. 1854. II. Teil. I. Abt.; 1858. 2. Abt.; 1865. III. Teil. I. Abt.

nöztek neki ugyan némi tudományos szint, lényegében azonban mégis csak a gyakorlati fogások tanítása volt. A jogi jelenségek igazi tudományos tárgyalása ott kezdődik, midőn a történeti módszer segítségével lehetővé válik a jognak, mint a cultura egyik ágának vizsgálata. Így nyer pozitív alapot és anyagot a jogtudomány. Tudománynyálesz a szó nemesebb jelentése szerint, mert az inductiv módszer alkalmazásával a jelenségek belső összefüggéseit derítheti fel.

A történettudomány eszközei: a források szigorú vizsgálata, kritikai megállapítása és az azokra való támaszkodás visszaadták a jurisprudentiának tudományos életképességét. Ez az a nagy tanulság, a mire a német jogtudomány jelenkori virágzása megtanít. Landsberg munkája egyébként még azt is megmutatja, hogy a történelmi módszer különböző árnyalataival az egész XIX. század német jogtudományát vezeti: legegőbb jön a Hugo-féle empirikus-történeti irány, ezt követi a Savigny romantikus, majd a Puchta constructiv történeti iránya, míg egészen a mi korunkig vezet az újabb gyakorlati-történeti irányzat. A történeti módszer — úgy látszik — már nélkülözhetetlen a jog tudományos művelésénél.

A történeti iskola viszontagságainak történetéből az is kiténik, hogy milyen helyet foglalhat el a történeti módszer a jog tudományos művelésében.

Savigny felfogásából és az iskolának általa adott programjából világosan megállapítható, hogy ő nem akarta a jog tudományos tárgyalását pusztán a multa szorítani, ellenkezőleg a multa jogának tanulmányozását a jelen jogának, az élő jognak a szempontjából követelte. Mégis az iskola uralma alatt lassankint az a felfogás lép előtérbe, mintha csakis a történeti feldolgozás és önmagában véve csakis ez érdemelné meg a jogtudomány nevét. A jog tudományos szempontból be lett kebelezve a történeti tudományok közé. És ezzel közel állott a veszély, hogy a jurisprudentia ismét elveszítse önálló tudományos jelentőségét és a szabad mesterségek sorába süllyedjen vissza. Ime tehát a történeti módszernek egyoldalú alkalmazása oda vezetett volna, a hová az első századokban a bölcsészeti módszer vitt.

Ekkor jött a dogmatikus Puchta, hogy a történeti jogtudományt ismét vissza vezesse a jogászathoz. A történeti módszer mellé helyezze a jogászai módszert: az anyagnak a jog saját szempontjából (jogi constructiók révén) való feldolgozását. A tör-



téneti inductiv eljárás után alkalmazza a jogi deductiv eljárást is. Ezzel azonban csakhamar ismét túlsúlyra jutott az a logikai elem, a mely a constructiók eszközével eltávolította a jogot a tapasztalati világtól a fogalmak élettelen világába.

Más oldalról fenyegetett most újból a veszély, hogy a jogtudomány elsenyved a logikai schemák ürességei közt. Így érthetjük meg Ihering fellépését a «Begriffsjurisprudenz» ellen; maró satiráját a jogászat minden gyakorlati szükség és haszon nélkül való fogalomképzési elmejénekéről.

Ebből az irodalomtörténeti fejlődésből világos, hogy a történelmi módszer megalapította a jurisprudentia tudományos jellegét. túlhajtása azonban ép úgy veszélyeztette, mint elhagyása. Ihering akkor, a midőn a történeti jogtudomány helyébe, a céljogtudományt akarja helyezni: csapásait nem a történeti módszer ellen intézi, hanem első sorban és főként az ideologismus túlhajtásai ellen. Felfogásába beleillik a történelmi kutatás módszere ép úgy, mint az összehasonlításé: csak azt kívánja tőlük, hogy mindig a jogászat gyakorlati céljainak megvalósítására szolgáljanak. A Iheringnek irodalmi hagyatékából kiadott töredékek\* kétségtelenné teszik, hogy mennyire fontosnak tartotta a jog tudományos művelése végett a történeti fejlődés kutatását. A Ihering által megalapított jogpolitikai módszer épen nem teszi feleslegessé a történetet, a mint újabb időben éppen a történeti iskola túlzásaival szemben keletkezett visszahatás másoldalú túlhajtása hozta magával. Különösen a jog keletkezésének a tana idézte elő ezeket a hullámmzásokat.

Bizonyos az, hogy a történeti iskola már kezdettől fogva észrevehető hajlandóságot mutatott a jog keletkezésének feltüntetésénél illetőleg magyarázatánál arra, hogy minden jogalkotást a szokásjogra vezessen vissza, mint arra a forrásra, a melyben közvetlen érintetlenségében jelenik meg a népszellem jogi meggyőződése. Később, különösen Puchta felfogásában, a mely azután az iskola uralkodó dogmájává vált, a szokásjognak titkos, szinte metaphysikai jelentősége annyira fokozódik, hogy az egész jogfejlődést, az ősit úgy, mint a művelődés legmagasabb fokán állót, tehát a korabelit is, tisztán a szokásjogra vezeti vissza. Így a mai jogtörténeti felfogás nyelvén kifejezve, a jog öntudatlan

\* *Vorgeschichte der Indoeuropäer*, 1894. *Entwicklungsgeschichte des römischen Rechts*, 1894.

fejlődését a kezdetleges társadalmi életből átviszi a művelt és folyton előbbrehaladó társadalmi és állami életbe is. Kétségtelen, hogy a műveletlen társadalmak ősi joga a külső, természeti (földrajzi, gazdasági) viszonyok, a megélhetés kényszere alatt jött létre, innét a szokásjognak nagy, mondhatjuk feltétlen, jelentősége a társadalmi élet kezdeteinél; de kétségtelen az is, hogy a művelődéssel a jog keletkezésének más forrásai is kezdenek működni, ezek a jog öntudatos fejlesztését célozzák. A törvényhozás céltudatos jogalkotása éppen a fejlődő jogtudomány segítségével emelkedik mind nagyobb jelentőségre. A történeti iskola ezen a téren ellentétbe került a kor szükségleteivel, nem tudta méltányolni a törvényhozás jelentőségét, idegenkedéssel, sőt néha ellenséges szemmel nézte a XIX. század nagy codificationalis mozgalmait, de azt állítjuk, ellenkezésbe jött saját történeti felfogásával is, mert nem ismerte fel a fejlődést és ennek irányát ezen a téren.

Landsberg munkája vezet minket ezekre a megállapításokra, az ő megbízható kutatásai nyomán juthatunk ezekre a következtetésekre, a melyek nemcsak a jogászt, hanem a történetkutatót is érdekelhetik. A történet kutatóira nézve általában véve értékes Landsberg munkájának dogmatörténeti része. Hugo Gusztávtól kezdve egészen a mi korunkig, majdnem napjainkig megkapjuk a kiváló jogi írók irodalmi munkásságának kimerítő ismertetését. Landsberg, a jogász oldhatta csak meg ezt a történeti feladatot, mert csakis jogászi szakműveltséggel lehetett annak jól megfelelni.

Az előrebocsátott méltatás után itt van helyén, hogy beszámoljunk azokról a benyomásainkról is, a melyeket nem nyomhatott el a műnek valóban sok értékes tulajdonsága.

Igaza van Landsbergnek, a mint az előszóban maga is elismeri, hogy az anyag «unliebsam» megdagadt. Az ilyen irodalomtörténeti munka szélesebb olvasó közönségre joggal tarthat számot; nemcsak a szakemberek szűk körének szól, hanem az általános művelődés nagy célját is hivatott előmozdítani. Ezt érezte Landsberg már akkor, midőn a szöveg támogatására szolgáló jegyzeteket és kiegészítéseket külön kötetbe foglalta a kutatók és behatóbban érdeklődők számára. Ez mindenesetre a munka általános jelentőségének és hasznavehetőségének megfelelő eljárás volt. Ebben a szellemben kellett volna az egész munka megírásánál eljárni. A munka kétségtelen terjedelmén és nehéz-

kességén igen sokat enyhíthetett volna az író, ha plastikusan tudta volna kezelni az anyagot.

Meglehet különben, hogy az önfegyelmzés az anyag feldolgozásánál még nem segített volna, mert hiányzik az íróból az a művészi érzékkel párosult írói tehetség, a mely kevés vonással sokat tud kifejezni. Az egyes írók alakjait Landsberg is élénk tudja állítani, de milyen lassú, fáradságos és fárasztó munkával! Az egyes műveket megbízhatóan tudja ismertetni, de milyen hosszadalmasan, milyen körülményes módon! Meg vannak jelölve a nagy eszme áramlatok, azoknak iránya, mégis milyen nehezen és sokára nyerhet az olvasó áttekintést az egész anyag felett. A rengeteg anyag darabjai között eltéved az olvasó és elveszítheti türelmét, érdeklődését. A tárgyalás menetét meg kellett volna a szükséghez képest szakítani röviden visszapillantó és világosan összefoglaló részekkel. Az ellankadt figyelem így tartható ébren és a továbbiak iránt az érdeklődés így kelthető fel. Az anyag művészies kidolgozása, néha feldiszítése éppen nem árt a komoly tudományosságnak.

Úgy látszik, mintha Landsberget bizonyos idegenkedés vagy talán elfogultság is tartaná távol az írás művészetének a tudomány szempontjából való használatától. Úgy tetszik nekünk, mintha Savigny formaművészetének kiemelésénél a stílbeli kerekdedség, kicsiszoltság és befejezettség vonásait kissé az anyag rovására is írná fel; mintha a nagy író-művész Ihering jellemzésénél túlerősen hangsúlyozta volna az írói művészetnek néha elkápráztató, néha a tudóst tévútra vezető és az olvasót megtévesztő hatásait. Bizonyos, hogy a tudományos író ne áldozza fel az anyagot a formának sohasem és bizonyos az is, hogy az igazi írói temperamentum elragadhatja a tudóst, de mindebből még nem következik az, hogy a tudós író ne használja fel a stílus vonzóerejét a saját céljaira.

Ismét eszünkbe jut Tanonnak a francia főbírónak kis könyve, nem azért, hogy azt mint irodalomtörténeti munkát összevegyük Landsberg munkájával: hiszen Tanon nem irodalomtörténetet kutat és ír, ő saját elméletének bevezetéséhez használja fel ezt a történeti elmefuttatást. De milyen világosan és szépen, mindenki számára könnyen érthető és élvezhető nyelven, mintegy szemléltető reliefekben tudja megjeleníteni különösen Savignynak és Iheringnek felfogását; milyen kevés és mégis kifejező szóval, szellemesen, és az igazságnak megfelelően.

Sajátságos, de úgy tűnik fel előttünk, hogy Landsberg, a német jogtudomány irodalom történésze a saját művével mintha jellemezné a német jogi tudományos irodalmat, annak tipikus vonásaival: alaposság, megbízhatóság, részletesség, komolyság, tárgyilagosság, mindez meg van benne, de ezzel együtt jár a nehézkesség, terjengősség, néha homályosság és mindenekfelett vaskosság. A stílus művészetének fogyatékosága, mint uralkodó jellemvonás annál jobban érezhető, mert a XIX. század német jogtudományának classikusa, Savigny és a század végének forradalmára Ihering a stílusnak kiváló nagy mesterei voltak.

ILLÉS JÓZSEF.

**Metternich by G. A. C. Sandeman; with ten illustrations.** London (1911). — 8-r. XVI + 360 lap.

Az író — így kezdi bevezetését szerzőnk — ki Metternichnek életrajzát röviden akarja megírni, elkerülhetlenül két szék közt a padra kerül. Az eredmény nem elégséges ki sem az «omnivorous general readert», sem pedig a «serious historical student»-et. A mindent mohón felfaló általános olvasónak azt a bölcs tanácsot adja szerzőnk, hogy ha meg akar ismerkedni a történelmi háttérrel, melybe Metternich életrajza beilleszkedik, ám üsse föl a nemrég megjelent «Cambridge Modern History»-t. A kötetek, hol a bibliographiai részben megtalálhatja akárhány munkának a címét, mely a híres osztrák diplomatának korával foglalkozik. A komoly történelmi kutatónak pedig őszintén megvallja, már az első lapon, hogy új adatokat vagy eredeti elméleteket bizony nem igen fog találni könyvében. Tehát egyik rendbeli olvasója sem vetheti majd szerzőnek szemére, hogy hamis ürügy alatt olvastatta vele végig a munkáját.

S hogy szerző mégis megírta az előttünk fekvő kötetet, annak okául azt adja, hogy Metternichnek kellő részletességgel (adequate) vagy a tárgy fontosságához mérten megírt életrajza még nincsen az angol irodalomban. Malleson-nak munkácskája, mely a «Statesmen Series»-ben jelent meg, szerzőnk szerint csak kézikönyv (text-book); többre nem is tart igényt. Másrészt van szerinte számtalan munka az angol irodalomban, melyek az egyetemes európai történelemmel foglalkoznak ugyan, de mind ezeknek — még Alison Phillips-nek kitűnően megírt «Modern Europe»-ját sem véve ki — az a hátrányuk, hogy nem pontat-

lanságból, hanem csak térszűke miatt nem ereszkedhetnek kellőleg részletekbe s azért majdnem valamennyien oly benyomást keltenek Metternichről, melyet csakis «Machiavellian»-nek lehet jellemezni.

A fölhasznált forrásművek közt — szerzőnk szerint — első helyen áll a herceg saját önéletrajza, de erre nézve maga Sandeman is helyesen jegyzi meg, hogy nagy óvatossággal használandó. Ha ennek valami adata ellentmond más forrásnak, úgy szerinte, valószínűleg ez utóbbinak van igaza. Szerzőnk azonban úgy látszik nem olvasta el Bailleu Pálnak dolgozatát a Sybel-féle «Historische Zeitschrift» 44. kötetében s azért több esetben mégis csak vakon követte a herceg lidércztűzét a történeti valótlan-ságok hinárljába. Metternich nagyon pongyolán bánt dátumaival; sok dolgot csak évek után jegyzett föl, midőn emlékezőtehetsége már cserben hagyta. Emellett határtalan hiúsága és élénk képzelőtehetsége egészen eltorzították elméjében az eseményeket úgy, hogy sok esetben, bizonyára öntudatlanul, történelmet hamisított. Bailleu akárhány példájában mutatta ki, hogy a herceg önéletrajzi adatait már saját levelei is meghazudtolják.

Német forrásmunkái között szerzőnk idézi Binder, Schmidt-Weissenfels, Hormayr és Strobl von Ravelsberg műveit; a herceg külügyi politikáját illetőleg pedig Fedor von Demelitsch könyvét. Az 1848-iki eseményekre nézve «számtalan» (meg nem nevezett) német munkán kívül fölhasznált három angol munkát, köztük az amerikai Stiles-ét, melyről néhai Pulszky Ferencz nem igen hízegőleg nyilatkozott emlékirataiban, F. D. Mauricenak szintén jól ismert könyvét és egy fordítást. Végül egyes apróságokat «Talleyrand, Gentz, Wellington, Castlereagh stb.» és más számos, a herceggel egykorú diplomatáknak életrajzaiban és emlékirataiban talált.

A «Hungarian Policy» című fejezetben hiába keresünk magyar írókból átvett dolgokat. Kossuth Lajos «Pesti Hirlap»-ja (így a szövegben és a névmutatóban is) meg van röviden említve gróf Széchenyi István jellemzése csak Metternich nyomán (1825-ből) van adva és a herceg bukása is el van beszélve. Pedig ennek vagy külön fejezetet kellett volna szentelnie, vagy pedig a következő fejezetbe (Exile and Last Years) olvasztania azt.

Úgy látszik, az egyedüli magyar író, kinek munkáját szerzőnk forgatta, «Edward de Wertheimer», kit a Napoleon bukásáról szóló fejezetben idéz.

Több részlet, talán csak másodkézből, úgy látszik egy meg nem nevezett kis német munkából van átvéve, mely Weimarban jelent meg még 1849-ben, tehát közvetlenül az államkancellár bukása után, ily czím alatt *«Auszüge aus den geheimen Memoiren des Fürsten Metternich . . . Mitgetheilt (a herczeg meghatalmazása nélkül) von seinem Privatsecretär E . . . L . . .»* a bécsi Dr. F. Meinhardt kiadásában.

A mondottak után Sandeman munkájáról a legjobb akaratral sem állíthatjuk, hogy nyereség volna akár az angol, akár a nemzetközi történelmi irodalomban, ámbár az angol napi sajtóban nem egy dicsérő bírálat jelent meg róla, mint példának okáért Tighe Hopkinsté a *«Daily Chronicle»*-ben. Ez pedig kár, mert alig remélhetjük, hogy más angol író megbirkóznék a háládatlan földadattal a közel jövőben. Mert igaza van Sandemannak, hogy *«somehow Metternich leaves a bad taste in the mouth»*. A mi osztrák diplomatánk rossz utóíz hagy az ember szájában. Utolsó lehetéig a 18. század megmerevült példányképe maradt. Ha közvetlenül a bécsi congressus után halt volna meg, csak dicsérrel lehetett volna elhalmozni. De ámbár született diplomata volt és élethen maradt olyan korszakig, midőn éppen ügyes államférfiakra volt a világnak igen nagy szüksége, csökkönyösen vonakodott egy államférfiúnak szerepét magára vállalni. Ez Sandeman véleménye a híres osztrák államkancellárról.

A magyar közmondás szerint két dudás nem fér meg egy csárdában és úgy látszik két híres diplomata sem egy congressuson. G. Pailhès még tavaly (1910-ben) kiadta a Duchesse de Duras levelezését Chateaubriand-nal. Ebben megtalálhatjuk a híres francia diplomata véleményét osztrák kollegájáról. *«Le fait est — írja a veronai congressusról 1822 november 12-én — que M. de Metternich a peur de moi ; c'est un homme médiocre, sans fonds, sans vues, dont le talent consiste à amoindrir tout, à réduire à rien ce qui a l'apparence d'être quelque chose, et qui n'a d'empire que sur la faiblesse. Il est faux»* stb.

KROPF LAJOS.

## FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

(1909 és 1910.)

### Elmélet.

Kazinczy sokoldalú munkásságának egy eddig kevésbé méltatott oldalát helyezi kellő világításba Váczy János «Kazinczy történetírói működése» cz. tanulmánya (*Budapesti Szemle*, 144. köt. 1910. 370. l.). Rámutat azon forrásokra — családi mult, a szülőföld történeti emlékei, történetírói kortársakkal, mint Kovachich-csal való érintkezés, Schiller, Müller János, Voltaire műveinek tanulmánya stb., — melyekből Kazinczy élénk és egész életén át éber történeti érzéke fakadt. Önéletrajzán és kisebb-nagyobb kortörténeti művein, valamint Szirmay Antal munkáinak bírálatain és átdolgozásán kívül hazai folyóiratokba számos életrajzot ír történetünk nagy alakjairól (Zrinyi, Martinuzzi, Werbőczy, Mária Terézia, Ürményi stb.) és még élete alkonyán is több esztendőt szentel Zemplén vármegye levéltárának rendezésére. Mindezen munkáit és tanulmányait részletesen ismerteti és értékeli Váczy s azután Kazinczy általános történetírói jelentőségét két mozzanatban jelöli meg. Önéletrajzi munkáinak kor- és kultúrtörténeti becsét már eddig is elismerte történeti irodalmunk. Újabb megállapítás, hogy Kazinczy a történeti életrajz igazi úttörője, kinek idevágó művei főleg formális, előadásbeli kiválóságukkal a múlt század első felében élt historikusainkra s általában a történeti stíl kifejlődésére nem csekély hatást gyakoroltak.

Leckynek özvegye által megírt életrajza megjelenése alkalmából (*A Memoir of the Right Honble W. E. H. Lecky. By his wife. London. 1909.*) kisebb cikket szentel *Lady Blennerhassett* a *Deutsche Rundschau*-ban (1910: 473. l.) a kiváló író történettudós pályájának és tudományos egyénisége fejlődésének.

Köhler Jos. «*Der heil. Augustinus und die Willensfreiheit*» cz. rövidebb cikke (*Archiv f. Rechts- u. Wirtschaftswissenschaften*)

*philosophie* 1909/10. 254 l.) Mausbach, Die Ethik des heil. Augustinus 1909. cz. művéhez fűz néhány kiegészítő megjegyzést. Az egyházatya műveiből vett idézetekkel bizonyítja annak a nézetnek téves voltát, mely őt a deterministák közé sorolja. K. szerint Augustinus eleinte az abszolút, fejlődése későbbi fokán pedig a relativ indeterminismus híve.

Ugyane tárgyról bővebb felvilágosítást nyerünk dr. Trikál József *«Tanulmányok szent Ágoston bölcséletéről»* (M. Filológiai Társ. Közleményei, 1909. 4. és 1910. 1. sz.) cz. értekezéséből, mely egészen az akarat-tannak, mint az augustinusi philosophia központi elemének van szentelve. A tanulmány genetikus fejtegetésekkel kezdődik: a korviszonyok, az egyéni fejlődés, a görög-római philosophia és a keresztény világnézet hatását látjuk szent Ágoston gondolkodásának kialakulására. Következik az akarat fogalma szent Ágostonnál, a természetes és értelmes akarat megkülönböztetése, majd az akarat-szabadság problémája, melynél szerzőnk is hangsúlyozza a fejlődést szent Ágoston nézeteiben. A második rész szent Ágoston voluntarismusát lélektani és metaphysikai vonatkozásaiban tárgyalja.

*«Die Monumenta Germaniae historica»* czímen (Neue Jahrbücher f. d. klass. Altertum etc. 1910. 523. l.) Werninghoff A. a nagy vállalat történetéről, munkaszervezetéről és publicatióinak 1910-i állapotáról nyújt áttekintést. MADZSAR IMRE.

**Könyvek:** *Lánczi Jenő*, A fajok harca és az osztályharcz. Ludwig Gumplovitz. Külön leny. a XX. Századból. Bpest. 18 l. 50 fill. — *Lamprecht Karl*, Historische Methode und historisch-akademischer Unterricht. Berlin, Weidmann. 1910. 1 M. — *Wolf H.*, Angewandte Geschichte. Eine Erziehung zum politischen Denken und Wollen. Lipcse, Dieterich, 1910. 4 M 20 Pf. — *Herre P.*, Quellenkunde zur Weltgeschichte. Ein Handbuch. Hofmeister A. és Stübe R. közreműködésével. Lipcse. Dieterich, 1910. XII + 400 l. 4 M 80 Pf.

### Ókor.

A Boghazköi-nél napfényre került emlékek Elő-Ázsia történetét új adatokkal gazdagították. Az a tény, hogy a Kr. előtti XV. században Mitanni királylal kötött két szerződésen Mithra Varuma, Indra és Našatya árja istenekre történik hivatkozás az



eskünél, az árják és Elő-Ázsia lakosai viszonyára vonatkozó felfogásunkat jelentékenyen módosította. *Winckler Hugo*, ez emlékek szerencsés felfedezője «*Die Arier in den Urkunden von Boghazkői*» című tanulmányában (*Orient. Lit. Zeit.* 1910), annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a syr területen nemcsak erős indogermán befolyásnak kellett lennie, hanem az árja nép erős, egységes állami életet is alkotott és még mielőtt ind, perzsa és más ágakra szakadt volna, már régen a babyloni cultura közvetlen hatása alatt állott.

Figyelemreméltó *Manitius W.*-nek a «*Zeitschrift für Assyriologie*» 1910-ben megjelent «*Das stehende Heer der Assyrikerkönige und seine Organisation*» című culturtörténeti tanulmánya. A szerzőnek kutatásai alapjául szolgáltak a Brit. Museum és a párisi Louvre reliefjei, melyek az assyriaiak különböző hadjáratait tárják elénk. A szerző ezeket kronológiai egymásutánjuk szerint rendezte és összefüggő egészsze foglalta össze.

Sinacherib újabb obeliszkjének ismertetését nyújtja *Winckler H.* (*Orient. Lit. Zeit.* 1910. 145—150.) «*Ein neues Prisma Sancherib's im British Museum*» czímen. Ezen obeliszk becses adatokat szolgáltat Sinacherib hadjáratainak ismeretéhez, mert a Taylor-féle obeliszkről ismert öt háborúján kívül még két újabb hadjáratáról szerzünk belőle tudomást.

MAHLER EDE.

*Jacoby Felix* (*Ueber die Entwicklung der griechischen Historiographie und den Plan einer neuen Sammlung der griechischen Historikerfragmente.* Klio, 1909. 80—123. l.) a *Fragmenta Historicorum Græcorum*-nak új kiadását tervezi és ennek tervrajzát mutatja be.

*Issleib S.* (*Sind die Geburtsgeschichte Christi und die christliche Dreieinigkeitslehre von Aegypten beeinflusst.* Klio. 1909. 383—384. l.) arra figyelmeztet, hogy III. Amenophisnak Kr. e. 1400 körül épített luksori templomában domborművek találhatók, amelyek élénken emlékeztetnek Krisztus születésének történetére és a szentháromság tanára.

*Obst E.* (*Hat Miltiades am Skythenzug teilgenommen.* Klio. 1909. 413—415. l.) azt igyekszik bizonyítani, hogy Herodot előadása a skytha hadjáratban részt vett görög uralkodókra vonatkozólag egykorú listán alapul, melyben Miltiades neve nem fordult elő. Miltiades tehát a hadjáratban részt sem vett és

az ő szerepléséről szóló anekdota csak 493 után, első perének tárgyalásakor került forgalomba.

*Heinlein István (Histiaios von Milet. Klio. 1909. 341—351. l.)* azt igyekszik kimutatni, hogy Histiaios nem ingerelte lázadásra az ionokat. Ezt csak Artaphernes fogta rá, hogy ez által Dariusznak bizalmát Histiaios iránt megingassa. E gyanúsítás által sikerült is neki őt menekülésre készíteni és noha Histiaios ezután sem tett semmit a perzsa érdek ellen, mégis, miután kézrekerítette, mint árulót kivégeztette. Hogy azután a *Histiaios* árulásáról szóló mesét valószínűvé tegye, ő találta ki azt, hogy Histiaios meghívása a nagy király udvarába tulajdonképpen büntetés volt és Histiaios úgy akart onnan elszabadulni, hogy az ionokat Aristagoras által lázadásra ingereltette és azután magát békeközvetítőül kiküldette

*Whibley Leonard (The bronze trumpeter at Sparta and the earthquake of 464 b. C. The Classical Quarterly. 1909. 60—62. l.)* az Athena Chalkioikosnak spártai templomában talált bronz trombitásról azt hiszi, hogy azt a Kr. e. 464 iki földrengés emlékére ajánlották fel az istennőnek, a mikor Plutarch Cimon 16. szerint Archidamos a földrengést lázadásra felhasználni kívánó helóták mozgalmát olyképen fojtotta el, hogy a spártaiakat azonnal trombita hangjával fegyverbe szólíttatta. Egyszersmind azt vitatja, hogy a spártaiak a hadi jelzéseket nem furulyával, hanem csak úgy, mint a többi görögök, trombitával adták.

*Stern Ernő (Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres. Klio. 1909. 139—152. l.)* az ásatások eredményei nyomán a Fekete-tenger északi partján alapított görög gyarmatoknak politikai és kulturális történetéről összefoglaló áttekintést nyújt. A Berezan szigeten kiásott gyarmat tisztán tünteti fel az ion befolyást, mert akkor, mikor ez a vidék athéni befolyás alá került, a gyarmat már megszűnt. Perikles korában a gyarmatok athéni befolyás alatt állnak, de megtartották önkormányzatukat. Olbia igazi görög városállam képét nyújtja. Pantikapaionban a valószínűleg thrák eredetű Spartokidák uralkodnak, a kik Nymphaiont, Phanagoriát, Kimmeriont Hermonassat és Theodosiát meghódítván, a bosporusi birodalmat alapítják. A gyarmatok lakói egyes nagyon régi és akkoriban Görögországban már elavult szokásokat tartottak meg, így még kupolasírokból is temetkeztek. Más szokásokat a környék-

beli barbaroktól sajátítottak el; ilyenek a nyilazó versenyek Olbiában. A hellenistikus korszakban sok támadásnak voltak kitéve, de a római korszakban újból fellendültek. Ennek a második virágzásnak csak a római birodalom hanyatlásakor vetettek véget a barbarok.

HEINLEIN ISTVÁN.

**Könyvek.** *Giesebrecht Fr.*, Die Grundzüge der israelischen Religionsgeschichte. 2 kiad. Lipcse, Teubner, 1909. 128. l. 1 M. — *Thomsen Pet.*, Palästina und seine Kultur in 5 Jahrtausenden. Nach den neusten Ausgrabungen und Forschungen. Lipcse Teubner, 1909. 108. l. 36. ábra. 1. M. — *Kertész János*, A görög gyalogság taktikája. A bpesti I. ker. állami főgymnasium 1908—9. évi értesítőjében. 48 l. — *Nagy Balázs*, A régi fegyverek (physikai szempontból). Kőszegi főgymn. értes. 1908—9. 42 l. — *Károlyi Gábor*, Aiskhylos színháza. Nagyszombat, Winter. (Progr. érték.) 56 l. — *Fimmen D.*, Zeit und Dauer der kretisch-mykenischen Kultur. Freiburgi Diss. Lipcse, Teubner. 1909. 107 l. — *Hegarth David*, Ionia and the East. Six lectures delivered before the University of London. Oxford, Clarendon Press. 1909. 117 l. Sh. 3, 6 d. — *Gilliard Ch.*, Quelques réformes de Solon. Essai de critique historique. (Diss.) Lausanne. 1909. 324 l. — *Carcopino J.*, Histoire de l'Ostracisme athénien. [Mélanges d'hist. ancienne.] Paris, Alcan. 1909. 12 Fr. 50. — *Croiset M.*, Aristophanes and the political Parties at Athens. London, 1909. 212 p. 10 M. — *Grenfell and Hunt*, Hellenica Oxyrhynchia cum Theopompi et Cratippi Fragmentis. (Script. Class. Bibl. Oxon.) Oxford, Clarendon Press. 1909. VIII. 172 l. 4 Sh. — *Meyer Ed.*, Theopomps Hellenica. Halle. Niemeyer. 1909. X. 291 l. 8 M. — *Kaerst J.*, Geschichte des hellenistischen Zeitalters. II. köt. 1. fele; Das Wesen des Hellenismus. Lipcse. Teubner. 1909. XII. és 430 l. 12 M. (Az I. kötet megjelent 1901.) — *Soltan W.*, Die Anfänge der römischen Geschichtsschreibung. Lipcse. 1909. VI. 273 l. 6 M. — *Birt Th.*, Zur Kulturgeschichte Roms. Lipcse, Quelle-Meyer. 1909. 164 l. 1 M. — *Leuze O.*, Die römische Jahrzahlung. Ein Versuch, ihre geschichtliche Entwicklung zu vermitteln. Tübingen, Mohr 1909. XII. 392 l. 10 M. — *Cagnat R. & G. Lafaye*, Inscriptiones græcæ ad res romanas pertinentes. Tom. IV. Asia. Fasc. I. Paris, Leroux. 1909. 96 l. 2 M. 40. — *Hill G. F.*, Historical Roman Coins from the earliest times to the reign of Augustus. London, Constable.

1909. 18+191 l. Sh. 10. 6 d. — *Kubitschek W.*, Ausgewählte römische Medaillons der kaiserlichen Münzensammlung in Wien. Bécs, Scholl. 1909. 2°. VI. 50 l. 23 tábla. 18 M. — *Herrmann Paul*, Denkmäler der Malerei des Altertums. I. Serie. (füzetekben.) München, Brockmann 1909. 1 füzet (=10 tábla) 20. M. — *Kapdebo Gyula*, A szobrászat története. Budapest. Stephaneum, 1909. 178. l.

### Középkor a XIII. század közepéig.

K. Lübeck a *Historisches Jahrbuch* 1909. 30-ik kötetében (743—761. l.) sinopei Sz. Phokas személyével foglalkozik. Többen (E. Maasz, O. Kern, K. Jaisle) a szent tiszteletében régi görög istenségek cultusát látják megelevenedni. Lübeck értekezése ezekkel a nézetekkel, főképp Jaisleval polemizál. Tagadja, hogy alakja Priapus átalakítása volna. A hajózással csak éppen a *φάρις* (fóka) szó révén került össze. Alakja történeti, a hozzáfűződő monda azonban, Lübeck szerint, csak tengerész babona (*Der heilige Phokas von Sinope*).

1907-ben Claudius Frhr. von Schwerin könyvet írt «Die altgermanische Hundertschaft» czimen. Ugyanakkor jelent meg a *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*ben (Germ. Abt. 28. köt. 342. l.) S. Rietschel tanulmánya «*Untersuchungen zur germanischen Hundertschaft*», a mely Schweint arra indította, hogy Rietschel tanulmányát külön cikkben (*Zur Hundertschaftsfrage*, *Zeitschr. f. Rechtsgesch. Germ. Abt. 29. köt. 261. l.*) tegye szóvá. Erre válaszul Rietschel a *Zeitschrift für Rechtsgeschichte* 1909. évi folyamában (Germ. Abt. 30. köt. 193—223. l., *Zur Hundertschaftsfrage*.) Schwerin könyvét a germán századról fönnálló elméletek ösmertetésével és kritikájával kezdte, majd arra az eredményre jutott, hogy a régi elméletek nem állják meg a helyüket és a századon nem szabad valamely száz katonai, társadalmi vagy gazdasági egységből álló egészet érteni, mert a száz csak a határozatlan, meg nem számolt nagy tömeget jelenti. Ezzel szemben Rietschel, különösen az angolszász és skandináv hundertschaftra támaszkodva, azt a véleményét fejtegeti, hogy a század eredetileg tényleg száz nagytelket jelentett, a melyen azonban nemcsak egy, hanem több család telepedett le. Angolországban, a hol az egész földet fölosztották, a Domesday-book tanúsága szerint a tiszván angol kerületek mindig 100 nagytelekből (hide) állottak, a falvak

öt, vagy tíz telekből (esetleg 15—20). A dán telepeknél a falu beosztása rendszeren a hatos számrendszeren alapszik és 6, 12, 18 stb. lelket számol, míg Svédországban a falu mindig nyolcz telekre van osztva, a teleknek a neve is nyolczad (attungr) s a század tizenkét faluból állott. Ez utóbbiaknál természetesen a századbeosztás emlékei nem maradtak meg olyan tisztán, mint az angol-szászoknál, mert sok volt a fölösztatlan föld, a mi új terjeszkedésre, falvak alapítására már a legrégibb időben alkalmat adott. Figyelemre méltó Rietschel értekezése végén az a hypothesis, hogy a megtelepedő germán népek hogyan osztották föl és szállották meg az elfoglalt területeket. Schwerin azonban a Rietschel tárgyalt intézményekről azt állítja, hogy azok nem azonosak az ósgermán hundertschafttal.

A *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*ben (Germ. Abt., 30. köt. 1—17. l.) *Andreae Fockema*, a leideni egyetem tanára vizsgálat alá vette a különböző németalföldi jogokat, tekintettel különösen arra, hogy melyik nép jogszokásaiból fejlődtek (*Über den Ursprung der niederländischen Rechte mit Rücksicht auf ihre Stammeszugehörigkeit*). Véleménye szerint Friesland, Groningen, Drente, Holland, Zeeland és Utrecht nagyobbik részének jogai friz eredetűek, Overysse és Zulphen jogai szász, Brabant, Geldern és Limburg nagyobbik részének jogai pedig frank eredetűek.

A frizek ősi törvényének 22—23-ik pontja a bodtinghról és fimeltingről szól. Schwerin (*Die altgermanische Hundertschaft*. Mitteil. d. Inst. f. österr. Geschforsch. 28. köt. 165. l.) újabban ezt a két paragraphust, a melyet eddig mindig összetartozóknak magyaráztak, különválasztotta. Rietschel Schwerin magyarázatával, a mely a gróf birói jogkörét egészen másképen tünteti föl, határozottan szembeszáll. (*Zur friesichen Gerichtsverfassung*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1909. 30. köt. 136—142. l.).

H. Schreuer (*Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte der Böhmischen Sagenzeit*. Staats- und Sozialwissenschaftliche Forschungen. 20. k. 13. l.) azt a nézetét nyilvánította, hogy a monda Přemysl-je a frank Samoval azonos. Közte és Peisker közt — a ki Přemysl frank eredetét tagadja — ebben a kérdésben vita támadt (Peisker: Über die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung. Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. III.

187. l., Schreuer : Přemysl = Samo u. ott. V. 197. l. Peisker válasza V. 215. l.) a melyhez Goldmann is hozzászolt (*Přemysl = Samo. Mitteilungen d. Inst. f. österr. Geschforsch.* 1909. 30. köt. 327—337. l.). Goldmann különösen a Přemysl ránkmaradt háncsczipőit tartja fontosnak a kérdés eldöntésében. Peisker azt állítja, hogy akkor a háncsczipő és táska voltak a koronázási jelvények, mert a régi uralkodókat a csehek parasztruhában avatták föl. Goldmann szerint ez ferdtítés, Peisker különben is cothurnust fordít táskának. Szerinte ezt a czipőt Samo akkor kapta, a mikor fölvétette magát a törzsközösségbe s a monda azért csinált a frank kereskedőből cseh parasztot, mert akkor a háncsczipőt már nem az előkelők, hanem csak a parasztok hordták.

DOMANOVSKY SÁNDOR.

*A Telegraful Român* (Nagyszeben 1909 117—120.sz.) *Reprivire istorică asupra formărilor legii românești. Vlah și Cara-Vlah* című cikkben, a névtelen szerző a Vlah és Cara-Vlah elnevezések eredetét magyarázza; szerinte a II. században már az egész Balkán s a mai Magyarország egy része ellatinosodott és keresztyén volt. A beköltöző szlávok és germánok az oláhok szolgálai voltak s uraikat «vlach»-nak (=úr) nevezték, innen a név. A keresztyéniséget és culturát az oláhság terjesztette s az áttért szlávokat beolvasztotta. Mind beolvadt volna, ha a Cirill és Method fellépte, a glagolit betűk használata a szlávokat külön nem szervezi. Asszán bolgár czár leigazza az oláhokat, rájuk kényszeríti a keleti szertartást s a szláv nyelvet, s Erdélyen kívül most már az oláhok szlávósodnak el, de azért Szerbia lakosságának fele, Boszniának egy része maig is megmaradt oláhnak. A «caravlah» fekete oláhot jelent, a dákok — Herodot szerint — fekete gubát hordtak, ezt átvették az oláhok, ezektől később a velők keverve élő székelyek, úgy, hogy Erdély «Ungaria Nigra» nevet kapott. A magyar honfoglaláskor az oláhok egy része délre szorult, ezek a morlások. Beszél még Ahtumról (Marosvárt görög egyházat alapított, ezért Szt. István megtámadta és elfoglalta Erdélyt), Keán és Gyula fejedelemről s helyneveket magyaráz.

*A Convorbiri Literare* XI. számában *Popescu Sp. : Despre rostul bisericii române în trecut* cikke érdemtelenül lesújtó kritika a C. Cernăianu : «Biserica și Románismul» cz. könyvről, mely szerint a gör. keleti vallás nem kulturképes s állandóan

akadályozta a nép nemzeti kifejlődését: ez tette őket szlávává, göröggé, s szakította el a latinságtól. A bírálatra Cernăianu az 1910 januári számban felel egész értekezéssel: «*Răspuns unui recensent*» czímen.

GAGYI JENŐ.

**Könyvek.** *Gelzer H.*, Byzantinische Kulturgeschichte. Tübingen, Mohr 1909. VIII. 128. l. M. 3. — *Krumbacher K.*, Populäre Aufsätze. Lipcse, Teubner, 1909. XII. 338. l. — *Dieterich K.*, Byzantinische Charakterköpfe. Aus Natur und Geisteswelt. 244. köt. Lipcse, Teubner 1900. 146. l. 1. Justinian: 2. III. Leó; 3. II. Basilio; 4. Komnen Manuel; 12. Komnena Anna sat.) — *Dieterich K.*, Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur. II. jav. kiad. Lipcse, Amelang 1909. X. 242. l. — *Kutschera H.* báró, Die Chasaren. Historische Studie (Aus d. Nachlass.) Bécs, Holzhausen. 1909. 271. l. M. 5. — *Gelzer M.*, Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens. Lipcse, Quelle, Meyer 1909. 108. l. 3. M. 60. — *Hartmann M.*, Die arabische Frage mit einem Versuche der Archäologie Jemens. Lipcse, Haupt. XI: 685 l. 1909 8 M. — *Gayet Albert*, Le khalifat arabe. Paris. Plon-Nourrit. 1909 16°. — *Brockelmann C.*, Geschichte der arabischen Literatur. II. megtdoltott kiad. Lipcse, Amelang. VI. 265 l. 1909 9 M. 50. — *Hell J.*, Die Kultur der Araber (Wissenschaft und Bildung. 64. köt.). Lipcse, Quelle-Meyer. 1909 144 l. 1 M. 25. — *Sarre F.*, Erzeugnisse islamischer Kunst. II. köt. Seldschukische Kleinkunst. Lipcse, 4°. VIII. 53 l. (képes) 1909 20 M. — *Thiersch H.*, Pharos. Antike, Islam und Occident. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte. Lipcse, Teubner. 4°. VIII. 260 l., 9 tábla, 455 ábra, 1909 48 M. — *Varga Antal*, Hol állott Attila fővárosa Prizkusz rhetor idejében (449?). Gyoma. Kner. 1909 48 l. — *Herman Ottó*, A magyarok nagy ősfoglalkozása. Bpest, Hornyánszky. XXIII. 408 l. 1909. 43 ábra, 10 kor.

### Középkor a XIII. század közepétől az újkorig.

Az erfurti főiskolának iskolai szabályzatát 1282-ből közli *F. Cramer* (*Die Erfurter Schulordnung von 1282*. Hist. Jahrb. 1910. évf. 290–292) az erfurti dóm levéltárából, a mely a főiskola történetére kiváló fontosságú. Az oklevelet Cramer azonosnak tartja azzal, a melyről már Denifle is szól a középkori egyetemeket tárgyaló nagy munkájában, de a melyet eredetiben nem ismert és

a melyről azt hitte, hogy elveszett. A culturtörténeti szempontból rendkívül becses oklevelet, a mely az erfurti oktatásügy szervezésébe és viszonyaiba is betekintést enged és a mely az intéző körök és az iskolák közt az összeköttetést is megvilágítja, *H. Grauert* (Auf dem *Wege zur Universität Erfurt*, ugyanott 249—289.) méltatja bővebben. Az oklevél nyomán megismerkedünk a hallgatóság helyzetével, annak hármass tagozatával, ú. m. domicellares, scholares és pueri, valamint ezek viszonyával tanítóikhoz. Azt a kérdést azonban, hogy volt-e Erfurtban studium generale, mielőtt a pápa az erfurti egyetemet alapította, ez az oklevél szintén nem fejt meg, úgy, hogy az még továbbra is nyílt kérdésnek tekinthető.

A VI. Sándor pápát megválasztó konklavenak három szavazati lajstromát közli *V. Schweitzer* (Zur Wahl Alexanders VI. *Historisches Jahrbuch* 1909. évf. 809—814. ll.). A negyedik scrutinium lajstroma, a mely a döntő szavazást tartalmazza, eddig még nem került elő. A közölt három lajstromból kitűnik, hogy az első szavazás alkalmával Borgia bibornokra hét szavazat esett, a másodiknál nyolcz, a harmadiknál szintén nyolcz szavazatot kapott. A lajstromok érdekesen tüntetik fel a bibornoki testület csoportosulását és az egyes bibornokokra esett szavazatok számárányát.

*Max Jansen, Jakob Fugger der Reiche* értekezése (*Historisches Jahrbuch* 1909. évf. 491—537. ll.), szerzőnek ugyanazon évben Fugger Jakabról megjelent nagy monographiájának bemutatása, a mely első kötete a Fuggerekről szóló tanulmány-sorozatnak; ebből eddig három kötet látott napvilágot. Értekezésében Jansen Fugger Jakab kereskedői pályájának kezdetét és első üzleti vállalkozásait tárgyalja. Értekezése ép úgy, mint e vállalat kötetei a Fuggerek magyarországi szerepléséhez és vállalkozásaihoz sok ismeretlen adatot szolgáltatnak.

*W. Busch* az 1513-iki angolországi hadjáratokat tárgyalja nagyobb tanulmányban (*Historische Vierteljahrschrift* 1910. évf. 1—69, 332—363 és 459—494 ll.), t. i. a quinegatei és floddeni csatákat. Czikke nem tisztán kortörténelmi szempontból foglalkozik e csatákkal, hanem behatóbban tárgyalja a politikai viszonyokat is. VIII. Henriknek összeköttetéseit I. Miksa császárral, valamint az angol és skótországi belviszonyokat a floddeni csatát megelőző időben.

ÁLDÁSY ANTAL.



A kopasz *Prokopról*, a hírneves huszita vezérről, Neubauer Alfons a cseh történeti negyedéves folyóiratban *Český Časopis historický*, XVI. évf. 1910. alapos monographiát közöl ilyen címen Kněz Prokop Holý (Kopasz Prokop, a pap). Elbben a szerző tárgyalja a husziták 1427-iki magyarországi hadjáratát és az 1429-iki pozsonyi alkudozást Zsigmond és a husziták közt.

Prága.

KROFTA KÁMIL.

A Przegląd Historyczny. VIII. 1909 49—62, 154—166, 269—283. Antoni *Prochaska*. *Wyrok wrocławski* (A boroszlói döntés).

Prochaska Antal, Jagelló Ulászló korának legalaposabb ismerője és történetírója e dolgozatában az 1420-iki boroszlói döntéssel foglalkozik, melyben Zsigmond császár és király a bíró szerepét játszotta Lengyelország és a német lovagrend közt kitört viszály alkalmával. A viszályt némely lengyel területnek a lovagrend által való birtoklása okozta. Jagelló Ulászló bízva Zsigmond jóindulatában, őt kérte fel döntő bírónak, Zsigmond 1420 jan. 5-én érkezett meg Boroszlóba, hol már régóta várták az érdekelt felek. 6-án történt a döntés, mely a lengyelekre nézve kedvezőtlen volt és nagy elkeseredést idézett elő körükben. De sértette Litvánia érdekeit is, mert egy területet belőle Zsigmond oda ítélte a német lovagrendnek. A döntést a császár már a zsebében hozta és az egész nap tartó tárgyalás csak üres külsőség volt. A lengyelek rögtön felebbeztek a pápához ez ügyben. Ennek a döntésnek előzményeit, rejtett rugóit, Zsigmond csallóságát és ravaszságát tárgyalja részletesen a tudós szerző.

Kwartalnik Historyczny XXIII. 1909 1—77. Jan *Rutkowski*. *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*. A (lengyel pénzügy I. Sándor alatt.)

Sándor lengyel király (1501—1506) korának pénzügyi viszonyaival alig foglalkozott valaki. A szerző szól a pénz nemeiről, értékéről, a kincstári birtokokról és bányákról, az egyes kincstári bányavállalatok kezeléséről, azonkívül a különböző adónevekről, mint a *poradlne* nevű ekényi föld után fizetett 2 garasnyi adóról («*exactio duorum grossorum, que vulgariter Poradlne vocatur*»), melyet az 1374-iki kassai gyűlésen állapítottak meg, a «*stacio*» adóról, melyet egyes kolostorok és városok fizettek, de melynek nagysága kevésbé ismeretes. A zsidók az ú. n. *királyi adót* fizették (a krakói zsidók pl. 200 arany forintot); Danzig évi adója 2000 forint, Elbingé 200 frt volt. A kincstár jövedelmeihez tar-

toztak egyes *vámkamardk* bevételei ; ezeket királyi kamaráknak nevezték, melyeket a szerző egyenkint ismertet. Az országgyűlések ötféle adóról rendelkeztek.

A lengyel királyi jövedelmekhez tartozott a rosszabb pénz veréséből származó jövedelem is. Az 1501-ik évi koronázó országgyűlés meghatározza a pénz finomságát. E szerint 26 lat tiszta ezüsből és 20 lat rézből 140 széles garast kellett verni ; árfolyamuk 1½-szer volt nagyobb, mint az előbbieké. Egy magyar forintra 20 ily garas esett. Ezer márka tiszta ezüsből a királynak 1500 arany forint jövedelmet állapítottak meg. Az egyháztól szedett adók közé tartozott a *papság adója*, a *péterfillérek* és a *jubiläumok* után szedett adók. Mindeme jövedelmek nem voltak elegendők az állam szükségleteinek fedezésére és azért folytonosan *kölcsönökhöz* fordultak.

Kwartalnik Historyczny. XXIII. 1909 154—160. Wincenty Zakrzewski. *Projekt prymaza Łaskiego z r. 1516 przeniesienia z Prus do Włoch Zakonu niemieckiego.* (Łaski primás terve 1516-ban a német lovagrendnek Olaszországba való telepítését illetőleg.) Mióta a lengyeleknek nem sikerült a 13 éves háborúban a német lovagrendet megsemmisíteni és az 1466-iki thorni békében kénytelenek voltak a rendet meghagyni Kelet-Poroszország birtokában, azóta gyakran merült fel a terv, hogyan lehetne a rendtől megszabadulni. Zakrzewski Vincze nyug. krakói egyet. tanár és a Magyar Tudományos Akadémia tagja egy érdekes czikkben ismerteti Łaski János, gneseni érsekprimás erre vonatkozó tervét, mely I. Zsigmond király második házasságával volt kapcsolatban. A primás úgy tervezte, hogy Sforza Bona hozománya ne pénzből álljon, hanem a helyett adjanak a német lovagrendnek területet Olaszországban, hova őket a pápa majd áttelepíti. E tervet a primás a pápának is előterjesztette Wolski Miklós követ útján.

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

*A Gazeta Transilvaniei* (Brassó 227—236. sz.) Densuşianu N.: *Războiul din 1330.* A Róbert Károly és Baszaráb vajda közti harc és előzményei ; a vajda 1327-ben megveri a tatárokat, mire a pápa kegyeibe fogadja, belép a róm. kath. egyházba, felvéve a Tivadar nevet, de csakhamar visszatér régi hitére.

*A Revista pentru istorie, arheologie şi filologie* (Bucureşti-ben) Popescu : *Observaţiuni critice asupra Bisericii din Balleni !* u. a. : *Mănăstirile şi bisericile întemeiate de Ştefan cel Mare.*

Moldvai egyházak és kolostorok alapítása a XV. század második felében ; a gör. keleti egyház decentralizált szervezete miatt minden egyháza és kolostora magánjogi természetű családi alapítás.

GAGYI JENŐ.

**Könyvek.** *Zachornowski St.*, Lengyel és magyar telepítések a Szepességben a 14. század közepéig (lengyel nyelven). Krakó 1909. 93 l. — *Marczinkó Fer.*, Bertrandon de la Brocquière utazása Magyarországon át. (Diss.) Budapest, Löblowitz 1909. IV. 61 l. — *Chilian H.*, Barbara von Cilli. Lipcse 1909. 74. l. (Dissertáció.) — *Békefi Remig*, A pécsi egyetem. Akad. Székfoglaló. Budapest. 1909. 134. l. 3 kor. — *Holzapfel P. H.*, Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens. Freiburg i. B., Herder. 1909. XIX. 732. l. 9. M. 50. — *Jerrold M. F.*, Francesco Petrarca, Poet and Humanist. London, Dent. 1909, 362 l. 12 sh. 6 d. — *Nichi Lázár*, Ismerte-e Petrarca Silius' «Punica»-ját? (Diss.) 1909. Bpest. 27 l. — *Hutton E.*, Giov. Boccaccio. A biographical study. London, Lane. 1909. 454 l. sh. 16. — *Semerau A.*, Die Condottieri (Die Renaissance). Jena, Diederichs. 1909. 410 l. M. 8. — A három Villani (Giovanni, Matteo és Filippo) krónikája. Fordította és magyarázta *Rácz Miklós*. [Gombos Alb.: Középkori krónikások. VIII—IX.]. Bpest. Athenæum. 1909. 324 l. 10 kor. — *Doren Alfr.*, Studien aus der Florentiner Wirtschaftsgeschichte. II. köt. Das Florentiner Zunftwesen vom 14. bis 16. Jahrhundert. Stuttg., Cotta. 1909. 862 l. 16 M. — *Faraglia F.*, Storia della regina Giovanna II. d'Angio 1371–1435. Lanciano. 1909. XVI. 464 l. 8 M. — *Fischer Georg*, *Die Schlacht bei Novara am 6. Juni 1513*. Berlin, Nauck. 1909. 158 l. 3 M. — *Lea H. Ch.*, Geschichte der Inquisition im Mittelalter. Jogositott német ford. Wieck és Racheltól; átnézte és kiadta J. Hansen. II. köt. Bonn, Georgi. X. 666. l. 10. M.

### Reformatio és ellenreformatio.

A consistoriumok eredetét illetőleg az a nézet volt általános, hogy ezek a püspökök s püspöki hatóságok helyébe léptek, tehát működési körük magában foglalta a bíraskodást s a kormányzást. *Karl Müller* a *Historische Zeitschrift* 102. kötetét (1909. 1. füzet) bevezető tanulmányában (*Die Anfänge der Konsistorialverfassung im lutherischen Deutschland*) kimutatja,

hogy eleinte két különböző typust észlelhetünk s ezek csak lassan közeledtek egymáshoz és kombinálódtak. A superintendensi hivatalok csakhamar elégteleneknek bizonyulván, a szász vál. fejedelem 1539-ben felállít egy consistoriumot Wittenbergben, a mely tulajdonkép egyházi törvényszék volt. Hasonlókép csak, vagy legalább is elsősorban, törvényszékek voltak a többi közép- és északnémet területeken ez időtájt felállított consistoriumok is. Eltérő typus azonban a württembergi, a melynek a neve is más: t. i. Kirchenrat, s más a jellege is. Míg u. i. a fentieket az egyházi törvényszékeket sürgető szükség hozta létre, addig ez a régi visitatio-commissiókból keletkezett s tisztán kormányzó és felügyelő hatóság volt. Ez magyarázza meg, hogy miért tűnnek el Württembergben a nem állandó visitatio-commissiók, míg északon továbbra is megmaradnak a consistoriumok mellett. A w-i Kirchenrat szervezete nagy hatással volt az 1580-iki szász Kirchenordnungra.

A hollandi származású tudós Blotz Hugó, a ki 1575-ben bécsi császári udvari könyvtárnok lett, 1571—1574-ig Paduában volt, mint Liszthi János püspök fiának nevelője. A bécsi udvari könyvtárban őrzött levelei közül azokat, a melyeket paduai tartózkodása alatt erdélyi és magyarországi barátaival váltott, *Mencsik Ferdinand* közli az *Erdélyi Múzeum* 1910 márcziusi számában.

A censura történetéhez nyújt érdekes adatokat *Antonio Panellának* az *Archivio Storico Italiano*-ban (1909. évf. 1. füzet) megjelent cikke (*La censura sulla stampa e una questione giurisdizionale fra stato e chiesa in Firenze alla fine del secolo XVI.*). Bevezetésül röviden ismertetvén kezdetektől fogva az államhatalom s az egyház által gyakorolt censurát, rátér a firenzei áll. levéltár adatai alapján annak az ügynek ismertetésére, a melyből kifolyólag I. Ferdinánd toscanai nagyherceg 1591-ben kimondotta, hogy addig nem szabad kinyomtatni semmitéle könyvet, a míg át nem nézte Jacopo Dani, az «auditore delle Riformagioni». Az egyházi censor, az inquisitor, ebbe természetesen nem akart belenyugodni, hogy ő csak vallási szempontból s a világi censor előtt nézze át a kéziratokat. 1594-ben elrendelte a nagyherceg, hogy Dani tudja meg, mikép járnak el Velenczében, a mely az egyháztól függetlenül a legszigorúbban gyakorolta a censurát. Dani jelentette, hogy ott 1. az inquisitor végzi el az ellenőrzést vallási szempontból, 2. a lettore

publico a jó erkölcsöket, 3. a segretario del consiglio de' Pregadi pedig a fejedelem érdekeit illetőleg. Bár ugyanezt rendelte el Ferdinánd Firenzében is, itt nem lépett életbe ez a hármass vizsgálat, csak megerősítette 1591-iki rendeletét, a melynek értelmében a segretario delle Riformagioni-é lett az utolsó szó.

HOLUB JÓZSEF.

*A Przegląd Historyczny.* X. 1910. folyamában. Władysław Kierst. *Wielkorządy krakowskie w XIV—XVI. stuleciu* (A krakói főprocurátori hivatal a XIV—XVI. században) című cikkében szól a lengyel várendszerről, a vár tisztviselőiről a XI—XIII. évszázban, a «procurator ducis» tisztségről, annak eredetéről s a róla szóló különböző elméletekről. Tárgyalja a krakói főprocuratori hivatalt (Magna Procuratio Cracoviensis) Lokietek Ulászló és Nagy Kázmér alatt, továbbá a Jagellók idejében. Minden oldalról megvilágítja a főprocuratori hivatal intézményét, annak kötelességeit, közigazgatási és bírósági hatáskörét, a hivatal pénzügyi viszonyait, bevételeit, kiadásait, a jobbágyságok szolgáltatásait.

*A Przegląd Historyczny.* XI. 1910. folyamában Oskar Halecki, *Protestantyzm na Wawelu* (Halecki Oszkár, Protestantismus a Wawelen) című cikke jelent meg. Kis-Lengyelországban Boner János bieczi kapitány, a «modernus hæreticorum quasi antisignanus» — mint őt Zebrzydowski püspök nevezte — volt a protestantismus terjesztője. Előkelő állása és tisztségei következtében nagy szolgálatokat tett a reformationnak. Mint szepesi starosta elősegítette a Magyarországból jövő protestantismus terjedését az elzálogosított városokban. Előszeretettel alkalmazott protestánsokat a krakói városi hivatalokban, sőt a protestantismust még a királyi várba — a Wawelre — is bevitte. A Litvániában tartózkodó Zsigmond Ágost lengyel király erre dorgáló levelet írt neki, sőt a várból való kidobással is fenyegeti («eiiciamus»).

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

**Könyvek.** *Gyenge* János. Servet Mihály pöre és Kálvin János viszonya ahhoz. Bpest. 1909. Hornyánszky, VIII. 97 l. — *Kálvin* János. A keresztyén vallás rendszere. Fordították Czeglédi Sándor és Rábold Gusztáv. I. köt. Pápa. 1909. Kis. 696 l. 12 kor. — *Kálvin levelei a nőkhöz.* Ford. Pruzsinszky Pál. Bpest.

1900. Hornyánszky. 1909. 198 l. 2 kor. — *Kálvin János* válasza Pighius Albertnek a szabad akaratról. Magy. ford. *Czeglédi Sándor*. (Kálvin J. művei. IX.) Pápa, 1909. kis. 254 l. 3 kor. — *Kálvin János két levele* Ford. *Rábold Gusztáv*. U. ott 1909. 108 l. 1 kor. 40. fill. — *Szóts F.*, Antal G., Erdős I., Kún B., Nagy K., Pap I. és Pruzsinszky Pál. Emlékezés Kálvinról. Bpest, 1909. Hornyánszky. 331 l. — *Balogh F.*, Kálvin a történelemben. Beszéd. Debreczen 1909. — H. *Zwingli's sämtliche Werke*. (Corpus Reformatorum. Vol. LXXXIV.) Kiadj. E. *Egli*, *Finsler* és W. *Köhler*. VII. kötet: Levezés I. l. Lipcse. 1909 1—80 l. (füzetekint 3 M.). — *Kreutzer I.*, Zwingli's Lehre von der Obrigkeit. Stuttg., Enke XIV, 100 l. 4 M. — *Arndt E. M.*, Schwedische Geschichte. Új kiad. E. *Schirmer*-től. 2. köt. Magdeburg. 1909 6 M. — *Martin I.*, Gustave Vasa et la Reforme en Suède. Paris, Fontemoing 1909. — *Fritsche B.*, Die päpstliche Politik und die deutsche Kaiserwahl 1519. Halle. 1909. VI. 88 l. 1 M. 80. — *Evan's C.*, American Bibliography. A chronological dictionary of books, pamphlets and periodical publication printed in the United States of America, from 1639—1820. Vol. V. 1774—78. Chicago 1909. 8° 15, 455 l. 75 M. — *Pruzsinszky Pál*, Kálvin János. Életrajz. Pápa. Ref. főiskolai nyomda. 1909. XVI. 438 l. 6 kép. — *Walther A.*, Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. u. Karl V. Lipcse, Duncker-Humboldt. 1909. IX. 210 l. 5 50. — *Serbu Adolf*, *Götz von Berlichingen önéletrajza*. Forrás tanulmány. Kolozsvár. 1910. Gámán. 71. l. — *Herre Paul*, Barbara Blomberg, Geliebte Karls V. und Mutter Don Juans de Austria. Lipcse, Quelle-Meyer 1909. U. 160 S. 3 M. 60. — *Brieger Th.*, Der Speierer Reichstag von 1526 und die religiöse. Frage der Zeit. Lipcse, Edelmann 1909. 79. l. M. 2-25. — *Scheidt Franz*, *Denkmale und Erinnerungszeichen an die Türkenzeit in Wien. 1529. und 1683*. Bécs. Sallmayer, 1909. 103. l. 2 M. — *Westermann A.*, Die Türkenhülle und die politisch-kirchlichen Parteien auf dem Reichstag zu Regensburg 1532. Heidelberg, Winter 1909-10. VIII. 668 l. 6 M. 20. — *Nuntiaturreferichte aus Deutschland*. I. Abt. 1533—59. 5. u. 6. Bd. *Nuntiaturen Morones und Poggios Legationen Farneses u. Cervinis*. Kiadja *Cardauns L.* — Gesandtschaft Campeggios. Nuntiaturen Morones und Poggios. 1540—41. Kiadja *Cardauns*. Berlin, Bath. 1909. CI. 489 és 416 l. M. 40. — *Nuntiaturreferichte aus Deutschland*. 3. Abteil. 1572—85. V. Band: Die süddeutsche

*Nuntiatur des Grafen Bartholom v. Portia.* (Schlussjahre. 1575—76.) Bearbeitet von K. Schellhass. Berlin, Barth. 1909. CXVIII., 648 l. M. 36. — *Vernon H. M.* (Dorothen Ewart). Italy from 1494 to 1790. Cambridge, University Press 1909. 216 l. (Cambridge historical Series.) — *Riess L.*, Die Politik Pauls IV. und seiner Nepoten. Eine weltgeschichtliche Krisis des XVI. Jahrhunderts. Berlin, Ebering. 1909. XVI. 496. l. 12. M. 80. — *Susta J.*, Die römische Kurie und das Konzil von Trient unter Pius IV. (Aktenstücke zur Gesch. des Konzils von Trient.) Kiadja a bécsi akademia. U. ott Hölder 1909. II. köt. XXVII. és 605. l. 17. M. — *Sleumer A.*, Index Romanus. Verzeichniss sämtlicher auf dem römischen Index stehenden deutschen Bücher, desgleichen aller fremdsprachlichen Bücher seit dem J, 1875. Zusammengestellt auf Grund der neusten vatikanischen Ausgabe, mit Einleitung und Nachtrag. Negyedik bővít. kiadás. Osnabrück, Pilmeyer. 1909. 132. l. 1. M. 50.

### **Ujkori történet a harminczéves háború végétől 1789-ig.**

A *The English Historical Review* 1909. folyamában Rev. Alf, Beaven kimutatja, hogy a második államtanács (1650—51.) csak negyvenegy és nem — mint Gardiner állítja — 42 tagból állt, épúgy, mint az angol köztársaság többi négy államtanácsa is.

A *Revue des quest. historiques.* 1910. I.-ben Fortunat *Strowszki* ismerteti a Port Royalról és a jansenismusról újabban megjelent munkákat. Igen sokféle jansenista volt, kezdve azokon, a kik csak az «Augustinus»-ra esküsznek, egész azokig, a kik Jansenius iránt egészen közömbösek. Ez ép a gyengeségük. Hiányzott egy tan és egy ember, olyan, mint Luther vagy Szent Bernát, a ki egyesítette volna ezeknek az irányzatoknak és ezeknek az embereknek az erejét, akár az egyház ellen, akár az egyház kebelében. Nincs jansenismus, csak jansenisták vannak, nincs doctrina, csak szétszórt kísérletek, tendenciák.

A *Revue des questions historiques* 1909. I.-ben. R. de *Boisson* Sarlat guyennei város XIV. Lajos korában történt nemesítéséről ír. Teljes adómentességet kapott, évi 300 livres állandó összeget leszámítva, melyet ajándékkép kellett a bordeaux-i generalitásnál lefizetnie.

A *Revue des questions historiques* 1909. I.-ben. A. de

*Boislisle* két cikkben folytatja Bouillon herceg cardinális XIV. Lajossal való viszályának, szökésének, bosszuállási kísérleteinek és árulásainak történetét. A bűne az volt, hogy megtagadta az alattvalói hódolatot és souverainnek hirdette magát. Mikor felelősségre vonták, idegen, ellenséges (hollandi) hatalomhoz pártolt. Halála előtt Rómából többször igyekezett a királytól bocsánatot nyerni, de hiába. Csak a halála után és a király halála évében engedte el Lajos — a család könyörgésére — a confiscálás büntetését és törölte el a herceg bűnét («... nous éteignons, nous abolissons, nous remettons le crime...»), a mivel a családot újra rehabilitálta.

A *Revue des deux Mondes* 1909. folyamában, *D'Avenel* több cikkben értekezik a «gazdagok» életviszonyairól hét évszázad óta. (A ruházat, táplálkozás és szórakozások körébe vágó magánkiadásokról.) V. ö. Hauser szigorú kritikáját d'Avenel módszeréről a *Revue historique* 104. kötetében, 156—159. ll.

A *Revue des deux Mondes* 1909 nov.-dec. számában, *Sicard* abbé cikkei «a régi szerzetesi Franciaország» utolsó napjairól és lélekállapotáról szólnak. Előbb a szerzetesekről, azután az apáczákról ír kiadatlan okleveles anyag alapján.

A *Revue de synthèse historique*, 18. k. 1909. folyamában, *P. Lacombe* ismerteti C. Bloch könyvét: *L'assistance et l'État en France à la veille de la Révolution*. A mű nagy adatgyűjteményre támaszkodva, világos synthesisét adja a közjótékonyossági feladatok fejlődésének, amint ezek egyháziakból lassanként államiakká válnak. Egész a Conventig eljut, a mely a jótékony czélokra szánt javak és alapok kisajátításával végleg nationalizálja a közsegítséget.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

**Könyvek.** *A. de Gubernatis*, Galileo Galilei; corso di lezioni fatte nell' università di Roma nell' annò scolastico. 1908—9. Firenze, Le Monnier 1909. 426 l. l. 6. — *Wohlwill* Emil, Galilei und sein Kampf für die Copernikanische Lehre. I. köt. Hamburg. 1909. XX. 646 l. 14 M. — *Müller* A. (S. J.), Der Galilei-Prozess. 1632—33. Freiburg i B., Herder. VIII, 206 l. 3 M. 60. — *Funck-Brentano* F. La Régence. 1715—1723. Paris, Manzi. 4°. 225 l. 200 Fr. — *Bourgeois* E., Le secret du régent et la politique de l'abbé Dubois. Paris. Colin. 1909. XXXV. 420 l. 10 Fr. — *Barine* A. «Madame» Mère du régent. Paris. Hachette. 1909.



16°. 3 Fr. 50. — *Eames J. B.*, The English in China. Account of the intercourse and relations between England and China from the year 1600 to the year 1843. and a summary of later developments. London, Pitman. 1909. 640 l. Sh. 20. — *Wolff M. J.*, Molière. Der Dichter und sein Werk. München, Beck, 1910. VII. 632 l. 10 M. — *Hassall A.*, The great Rebellion 1603–60. London, Rivingtons 1910. 12°. 212 l. 4 Sh. 65. — *Mnémon* Stanislas, La conspiration du Cardinal Alberoni, la Francmaçonnerie et Stanislas Poniatowski. Cracovie, Impr. de l'Univers. 1909. 67. l. — *Helmolt Hans.*, Kritisches Verzeichniss der Briefe der Herzogin Elisabeth Charlotte von Orléans. Mit einen Versuch einer Liselotte-Bibliographie. Lipcse, Haupt. 1909. V. és 227 l. 12 M. — *Lavisse E.*, Histoire de France. Tome VIII, 2. Le règne de Louis XV. par *H. Carré*. Paris, Hachette. 1909. 427 l. — *Pichat H.*, La campagne du maréchal de Saxe dans les Flandres. 1745 46. Paris, Chapelot, 1909. XXIV. 462 l. 10 térkép. — *Lacour-Gayet G.*, La marine militaire de la France sous le règne de Louis XV. (II. jav. kiad.) Paris, Champion 1909. 578 l. Fr. 15.

### Legújabb kor.

*A. Mathiez* a *Revue historique* 1910-ben a XVIII. század philosophusainak és a forradalomnak magatartása alapján bizonyítja, hogy az egyház és állam elválasztásának eszméje még akkor is merőben idegen volt a kor lelkétől, mikor azt a forradalom kénytelenségből keresztülvitte. Annak egész irányzata egy új államegyház megalkotása felé haladt.

*H. Sée* a *Revue historique* 1910-ben kutatja azoknak a «cahier»-eknek hitelességét, a melyeket az 1789-iki elsőfokú választógyűlések szerkesztettek. Eredménye: a «cahier»-k objectiv tartalmukat tekintve hitelesebbek, mint a subjectiv tartalmat nézve. Vagyis hívebben tükrözik azokat a tényleges viszonyokat, a melyekről a választók nyilatkoztak, mint nézeteiket és kívánságaikat, mert ezek a harmadik rendből kikerült szervezők nézetein és kívánságain vannak keresztül szűrve.

*F. Müsebeck* a *Histor. Zeitschrift* 1910-ben *E. M. Arndt* című tanulmányában a kezdődő reactióval foglalkozik, a mely Poroszországban követte a Stein-Hardenberg reformjainak idejét. Épen Hardenberg juttatta a szabadság lelkes hirdetőjét a bonni egyetem történeti tanszékébe. De a porosz kormány, a conservativ

áramlás nyomása alatt csakhamar féljebb fordulatot tett és Arndt-ot is eltávolította tanszékéből és megfenyítette irodalmi működése miatt. Müsebeck a népies mozgalmak vezetőinek rövidlátását, az erőszakosságokat és merényleteket teszi felelőssé azért, hogy a régi absolutismus embereinek a táborába kergette azokat az államférfiakat, a kik a porosz államhatalom tekintélyét addig liberális-bureaukratikusszellemben akarták fenntartani és továbbfejleszteni.

*E. Spranger* a *Historische Zeitschrift* 1910 II. füzetében gyönyörű értekezésében a porosz reformkorszak bölcséleti és neveléstani alapszövedékét fejtegeti. 1804. és 1819. éveket tekintti ez időszak szélső határainak, vagyis Hardenberg hatalomra jutását és Wilhelm Humboldt visszalépését. Gyönyörűséggel vizsgálja azt az időt, a melyben «a szellem benső egysége uralkodik az életen és egy világnézet lelkesítő hatalma áll a politikai akarás mögött». Ő maga is e világnézet befolyása alá helyezkedik és a reformalkotásokat mint plastikussá vált eszméket fogja fel. Három korszak eszméi működnek együtt a kor bölcselő öntudatában: «Az elhaló fölvilágosodás humanitás eszméje felemelkedik a classikus idealismus magasztosabb felfogásához és végül egy romantikus vallásos, mystika gotikus boltívébe hajlik». Ezt az eszmesort keresi tehát a Stein, Hardenberg és Humboldt korának állami és oktatásügyi alkotásaiban.

*Nelson Gay*, *Deutsche Revue* 1910. IV.-ben Cavour szerepéről szól a marsalai 1000 támadásakor. Bár Cavour a francia és orosz tiltakozás miatt tagadta részvételét és Garibaldira hátrította a kezdeményezést, a turini diplomaták, mint az ujonnan publikált amerikai követjelentések mutatják tisztában voltak a piemonti kormány alig leplezett segédkezésével. Nelson Cavour leveleiből és angol jelentésekből kimutatja, hogy a piemonti kormány Angliára támaszkodott, mely a francia császárság itáliai befolyásától féltette földközi tengeri birtokait. Angol hajók jelenléte akadályozta a nápolyi flottát a sicíliai hősök partraszállásának meggátolásában.

*Mattjasovszky M.* a *Revue économique intern.* 1910. III. f. ismerteti 1894-iki parcellázási törvényünket s annak hatását. 10 év alatt 613 uradalmat 33,000 parcellára osztottak, összesen 562.000 hold terjedelemben. Szerinte ez a jelenség összefügg azzal az egyetemes európai mozgalommal, a melynek az a tendenciája, hogy a proletárság a városokban tömörüljön, míg a

vidéken a napszámos réteg rovására a törpe birtokos és bérlő jusson túlsúlyra.

*L. von Mises* U. ott 1910. IV. füzetében kedvezőtlen képét festi annak a pénzügyi politikának, a melyet az utolsó évtizedben követett az osztrák kormány és parlament. Ez a politika szerinte anticapitalistikus, részint az agráriusok, részint a kisiparosság javára. Hatása nemcsak az, hogy a capitalistákat megfosztja jogosulatlan osztalékaiktól, hanem megakasztja a *termelés* *tőkésítését* is.

GÖRÖG IMRE.

**Könyvek.** *D'Estrée* P. de, *Le Père Duchesne. Hébert et la Commune de Paris 1792—94.* Paris, 1909. Ambert 505. l. — *Robespierre*, Discours et rapports. Avec une introduction et des notes par *Ch. Vellay*. Paris, Charpentier-Fasquelle. 1908—9. XX. 430. l. 3 fr. 50. (1791 máj. 11. — 1794 júl. 26.) — *Warwick* C. Franklin, *Robespierre and the French Revolution.* Philadelphia 1909. 407. l. 15 M. — *Williams* M. H., *Le règne de Robespierre.* Traduit par *Funck-Brentano*. Paris, Fayard 1909. 1 fr. 50. — *De-france* E., *Charl. Corday et la mort de Marat.* Paris 1909 18° 3 M. 50. — *Cézac* F. de Dix ans d'émigration (1791—1801). Souvenirs de François de Cézac, hussard de *Berchény*, volontaire à l'armée de Condé, publiés par *A. de Maricourt*. Paris, Émile-Paul 1909. 18° XXVIII. és 291. l. 4 fr. — *Esterhazy* V.; *Nouvelles lettres à sa femme. 1792—95.* pub par *Ernest Daudet*. (La cour de Russie, Catherine II. et les émigrés; le prince de Nassau; la comtesse Esterhazy en Russie, la mort de Louis XVI. etc.) Paris, Plon-Nourrit 1909. I. 319. l. 7 fr. 50. — *Larivière* C. de, *La France et la Russie au XVIII<sup>e</sup> siècle.* Paris, Le Soudier 1909. 16° XIX. 343. l. 3 fr. 50. (Tartalma: Cathérine II. et d'Alembert; le Comte Esterházy à la cour de Russie; la jeunesse de Nicolas I.) — *Goltz* Colmar, *Kriegsgeschichte Deutschlands im Zeitalter Napoleons.* Berlin, Bondi. 1909. XXX. 516. l. 10 M. — *Hennequin* L., *La campagne de 1794 entre Rhin et Moselle.* Paris. 1909. (Képes.) 20 M. — *Colenbrander* H. T., *De Bataafsche republiek.* Amsterdam, 1909. 285. l. 9 M. 75 d. — *Vauflart* A. et *Bourin* H., *Les portraits de Marie-Antoinette. Étude d'iconographie critique.* I. 1755—70. Paris, Marty 1909. 4°. XXIV. 69. l. 20 táblázat. — *Perroud* Cl., *Roland et Marie Phlipon. Lettres d'amour de 1777 à 1780.* Paris, Picard et fils 1909. 410 l. Fr. 7.50. (Collection de mémoires et documents relatifs aux XVIII<sup>e</sup> et XIX<sup>e</sup> siècles I.) — *Delhaize* J., *La*

domination française en Belgique à la fin du 18 et au commencement du 19 siècle. Tome II. Bruxelles 1909. 12°. 376 l. 3 M. 50. — *Theal* G., Mac Call, History of South Africa since Sept. 1795. Vol. III. London. 1909. 522 l. 9 M. — *Longy*, La campagne de 1767 sur le Rhin. Paris 1909. 491. l. 9 Franc. — *Bourdeau* H., Les armées du Rhin. Paris. 1909. 384 l. 7 M. 50. — *Bucnarroti* Ph., Babeuf und die Verschwörung für die Gleichheit mit dem durch sie veranlassten Prozess und den Belegstücken. Übers. u. eingeleitet von A. u. W. Bloß, Stuttg., Dietz. 1909. 336. l. M. 2. — *Bourgin* G., La France et Rome de 1788 à 1797. Regeste des dépêches etc. Bibliothèque des écoles franç. d'Athènes et de Rome. I. sér. fasc. 102. Paris, Fontemoing, 1909. 251 l. fr. 10.

### Magyar történet idegen nyelvű folyóiratokban.

Az *Archiv des Vereins f. Siebenbürgische Landeskunde* (Bd. XXXVII.) 1909. 3. füz. dr. Müller Henrik hagyatékából közli a «*Zur Geschichte des Regner (Kőhalom) Stuhles*» című dolgozatot. Gazdag adattár, mely a vidék népesedési, gazdasági és kulturális történetére vonatkozik.

U. o. Bd. XXXVI. 1909. H. 1. Johannes Höchsmann hagyatékából folytatják a *Siebenbürgische Geschichte im Zeitalter der Reformation* című munka közlését. Ez a rész 1530—1538-ig terjed. A kiadott források alapos ismeretére támaszkodó dolgozat népszerűsíteni akarja a történetet. A forrásokat is gondosan bírálja, de bírálati, jellemrajzi és pathosa nem mindig szerencsések. Mindszenti naplóját például egészen hasznavehetetlen forrásnak mondja, a mi súlyos tévedés. Különben a dolgozat megérdemli a magyar történetíró figyelmét. A 2. füzet befejezi a munka közlését. E közlemény a nagyszebeni reformatió kezdetét tárgyalja meleg pathossal és igen tanulságosan. A. D.

A *Tribuna* 1909. 15. számában a *Patriarchul de Carlowitz* című cikk a horvátországi szerbek történetét tárgyalja, a XVII. századi bevándorlást s a katonai kormány későbbi telepítéseit, különös tekintettel a telepések egykori szervezetére.

Ugyancsak a *Tribuna* 1909. 28—29. számában a borosjenői püspökségről értekezvén, közli a Rákóczi Zsigmondtól Brankovics Száva püspök részére kiállított adománylevelet a borosjenői püspökségre.

GAGYI JENŐ.

Az *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* Bd. XXXVI. H. 2. M. Klein közli Johann Klein levelezését és jegyzeteit. A XVIII. századra vonatkoznak. II. Rákóczi Ferencz erdélyi háborújához szolgáltatnak adatokat s egy osztrák szolgálatban lévő erdélyi örmény kémnek jelentéseit közlik Moldvából a XVIII. század harminczas éveiből. Ezek a Rákóczi-emigratio történetére nézve sem érdektelenek.

A. D.

A Párisban megjelenő *Annales Romantiques* 1909-iki szeptember—deczemberi füzetében «La victoire de Wagram» címén közölve van Theremim szentanú egynémely levele Beugnothoz, melyekben néhány érdekes följegyzést találunk az akkor hazánkban táborozó francia csapatokról is.

KROPF LAJOS.

A *Gazeta Transilvaniei* (Brassó) 1909 214—8. számában *Sagunaról* ír. Az első gör. keleti oláh érsek születésének 100 éves fordulóján több önálló munka és számtalan újságközlemény foglalkozott e politikus főpappal, ki nemcsak diplomatai cselszövényekkel töltötte életét, hanem reformálta egyházát, rendes papi és tanítóképzést kezdett, nyomdát és lapot alapított, iskolákat állított. Brote a *Tribunában* (okt. 14—21.) foglalkozik vele. Sagunát Rajasich szerb patriarcha nevezte ki báró Jósika Samu erdélyi kancellárral erdélyi vikáriusnak, hogy a szerb érdekeket képviselje, minthogy oláhul nem is igen tudott, lévén miskolci születésű makedon, ki tanulmányait a pesti piaristák gymnasiumában («hungaricus»-nak van nevezve az anyakönyvben), majd a karlóczai szerb papnevelő-intézetben végezte.

GAGYI JENŐ.

A *Revue des deux mondes* (T. LII. 1909. *Les préliminaires de la paix 11. Juillet 1859.*) Napoleon herceg naplóját közli. Leírja I. Ferencz József találkozását III. Napoleonnal Villafrancában. III. Napoleon elmondotta a naplóírónak, hogy miről beszélgetett az osztrák császárral. A herceg gyors elhatározást sürgetett, vagy komoly készüléket a háború folytatására. Az utóbbi esetben — a herceg szerint — a magyar forradalom felizgatására is gondolnia kellene a francia császárnak. Azután elbeszélvén a további tárgyalásokat, a szövetségesek táborában szolgált magyar katonáknak adandó kegyelmet a másodrangú kérdések közé sorolja.

A *Revue d'histoire diplomatique*-ban (1909. 23. évf.) G. Troubetskoi ismerteti az 1870-iki helyzetet. (*Les préliminaires de la Conférence de Londres.*) Novikov jelentései alapján többször emlékszik meg Magyarországról és Andrássy Gyuláról is. Sőt Andrássynak egy beszélgetését is közli Novikovval, melyben a párisi szerződésre vonatkozó Gorcsakov-féle jegyzéket tárgyalják.

A. D.

A magyar jog- és alkotmánytörténet alapos kutatója, Kadlec K. tanár a *Pokroková Revue* (Haladó Szemle) V. évfolyamában (1908—9.) «Stará ústava uherská (dor. 1848)» címen (Magyarország régi alkotmánya 1848-ig) értekezést közöl, mely népszerűen, de szigorú tudományos kutatásra támaszkodva ismerteti a régi magyar alkotmány lényegesebb részeit és érdekesen hasonlítja össze a magyar fejlődést a cseh viszonyokkal. Egy másik értekezésében, mely az «*Osveta*» (Felvilágosodás) XXXIX. évfolyamban jelent meg «*O ústave chorvatské*» (a horvát alkotmányról) címen rövid áttekintésben ismerteti a horvát közelet fejlődését 1848-ig és a mai horvát alkotmányos viszonyokat is fejtegeti.

KROFTA KAMIL.

## KÜLÖNFÉLÉK.

### Az 1910—11. évi görögországi ásatások eredményei.

*Görögországban* néhány nevezetes ásatás fejeződött be és indult meg. Az angolok befejezték a *spártai* ásatásokat (eredményeit l. *British Schools Annuals*) és *Melos* szigetén hozzáfogtak az 1897—1900. évi ásatások kiegészítéséhez. Az előkerült agyagedények különösen a Krétával való vonatkozás megvilágítására fontosak. Phylakopiban egy új temetkezési típusra akadtak: az épületfalak közé építve 8—9 gyermeksírt találtak; a gyermekcsontok nagy vázákba voltak rakva és részint a sziklára, részint a szikla felszínére vágott lyukakba helyezve. Ugyancsak befejeződtek a németeknek *Miletosban* 11 éve folyó ásatásai is, melyeknek általános eredményeiről Wiegand az ő hetedik jelentésében számol be. A prähistorikus-kori telepítvényre egy archaikus görög város következik, mely nagyrészt a VII. században épült és az V. század elején a perzsa dúlás következtében pusztult el és nem is épült újra fel. A hellenistikus és római-kori város igen nagy kiterjedésű; a hellenistikus-kori körfalból mintegy 220 méternyi maradt meg; a legnevezetesebb ásatási terület a forum, oszlopcsarnokkal, templomaival, fürdőivel; a forum melletti Serapeion egy felirat tanúsága szerint a III. századból való; három hajójú szerkezete a korai keresztény bazilikáéval azonos. A *didymaei* ásatásokról szintén Wiegand számol be. A Miletostól Didymaeig vezető szent út egészen fel van tárva; a didymaei szent kapu mellett előkerült a Traján-készítette út utolsó mérföldköve is, melynek felirata a 101—2. Kr. u. évből való; mivel pedig az út elején, a miletosi szent kapu melletti mérföldkő a Kr. u. 100. évből való, tehát az út körülbelül másfél évig készülhetett. Nagy érdekű a Pausanias említette archaikus oltár felfedezése is, mely nem áldozati oltár, hanem az áldozatok elhamvasztására szolgáló, nagy bekerített hely, két egymással szembehelyezett kapuval. A templom olyan hatalmas méretű, hogy a Parthenonhoz körül-

belül úgy aránylik, mint 3:2-höz; belső pitvarából a nagy csarnokba vezető három bejárat elefántcsont-ajtókkal volt elzárva (egy felirat tanúsága szerint XIV. Ptolomeus 34 agyarral járult hozzá). *Samosban* Wiegand 1910-ben kezdte meg a Hera-templom kiásását, mely Herodotos szerint az ismert templomok legnagyobbika és ión-stilusban épült, a mi ilyen nagyobb méretű templomnál ritkaság; a felfedett épület a VI. század végéről vagy az V. század elejéről való, de egy régibb templom maradványai is bele vannak építve. *Tirynsben* a német archaeologiai intézet nevezetes mykenei-kori falléstményeket talált. A töredékekből két nagy kép állítható össze, melyek ugyanazon frízhez tartoznak. Az egyik életnagyságú harczosok felvonulását ábrázolja; a másik a sás között a folyam medrében folyó vaddisznó-vadászat, melyet kocsin ülő nők néznek végig; a compositio a mykenei művészet decadens korának legérdekesebb példánya. *Korfaban* a görögök Dörpfeld közreműködésével egy archaikus dór templom maradványait ásták ki. Egy hatalmas kőtalapzat reliefjei főleg az arányok sajátságos alkalmazásánál fogva érdekesek. Középen a két párducz közt álló kígyófürtös Gorgo a Gigantomachia részleteit ábrázoló két oldalcsoporthoz ugyanis jóval nagyobb, úgy hogy bizonyos távolságból ez a két mellécsoporthoz elenyészhetett és a Gorgo-alak a két párducczal mint az Artemis-ábrázolásokból ismeretes *πορνια θηρών* typus emelkedhetett ki. *Pagasaiban* Arvanitopullos újabb sír-steleket talált. A francziák *Delosban* az idegen, egyiptomi és syriai istenségek templomait ásták ki; *Thasos* szigetén az Akropolist keresték és sok Branchis-typusú terrakottára akadtak. A *delphii* kutatások főleg Herodotos történeti hitelének szempontjából fontosak. Pomtow ugyanis egy egy újabbban előkerült felirattöredék segítségével megállapította, hogy a delphii két híres archaikus férfiszobor az ismeretes testvérpárt, Kleobist és Bitont ábrázolja. Ezen eredmény rendkívüli archaeologiai fontossága, hogy t. i. névvel meg tudunk jelölni két ilyen régi, stílusuk után nyilván a VI. századból származó szobrot, szinte háttérbe szorul annak történelmi jelentősége előtt, mivel ezáltal Herodotos történeti hitelessége nyer megerősítést. Azon tényből, hogy sem Plutarchos, sem Pausanias nem említik a szobrokat, csak az következik, hogy azok az ő korukban már nem voltak láthatók, nem pedig az, hogy Herodotos korában sem voltak meg. Solonnak Kroisoszhoz intézett beszéde Herodotos



phantasiájának szüleménye ugyan; de az tény, hogy az ókor köz-tudata a testvérpárt Kroisos kortársának tartotta; az is nagyon valószínű, hogy szobraik Kroisos fogadalmi ajándékai mellett voltak Delphiben felállítva és tán ez a szomszédság indította Herodotost legendáik egybekapcsolására. Ez a fölfedezés érde-kesen világítja meg Herodotos történeti művének értékét, mely a hiteles adatok és írói fictio sajátságos vegyülete.

LÁNG MARGIT.

### Gabriel Monod †

Gabriel Monod, a francia Institut (Académie des sciences morales et politiques) tagja, a *Revue historique* alapítója és fő-szerkesztője, a magyar tud. Akadémia és a főbb európai tudós társaságok kültagja, április 10-én hosszabb szenvedés után meg-halt s a következő nap reggelén a legnagyobb csendben, csak családjától kísérve, a versailles-i temetőbe örök nyugalomra helyeztetett. Benne Franciaország nemcsak egyik nagy histo-rikusát és classikus íróját, de a tudomány egy mélyreható bú-várt, az emberiség egy nemes, életét és nyugalomát az igazságért feláldozó harczost veszített el. Monodban a tudós a közjóért küzdő állampolgárral egyesült. Nem annyira történeti művei révén ismerték nevét az egész országban, mint inkább ama szerepe után, melyet mindannyiszor játszott, midőn egy nagy nemzeti kérdés, egy lelkiismereti probléma állt előtérben.

Protestans családból származott, melynek sok tagja a kal-vinista hit igéit hirdették a szószéken. Ámbár ő maga szabad gondolkodó volt, lelkében megőrizte a hit nemes szózatát. A Havre melletti Ingouville-ben született 1844 márcz. 4-én. Havreban és Párisban végezte középiskoláit és 1862-ben lett tagja az École normale supérieurenek, a hol három évi tanul-mány után az agrégation d'histoire concursusán az első helyet nyerte el. Erre hosszabb tanulmányútnak indult Olasz- és Német-országba, a hol főleg a berlini és göttingai egyetemeken sajátította el a modern történetírás methodusát. Waitz nagy be-folyással volt rá. Ép midőn Göttingából visszajött, avatták fel az École pratique des hautes études nevű intézetet, melyet Victor Duruy alapított 1868-ban, hogy a francia egyetemeken akkor még hiányzó seminariumokat helyettesítse. Ebben az intézetben, melynek 1895 óta igazgatója volt és az École normalesupérieure-ön, a hol 1880 óta tanított, fejtette ki fényes működését, mint a

középkori történet tanára. A történeti methodologiáról és kritikáról tartott előadásai nevelték a jelenlegi francia történészek túlnyomórészét. Midőn hallgatói 1896-ban egy kötettel (*Études d'histoire du moyen âge*) fejezték ki hálájukat, midőn a *Revue historique* századik kötetének megjelenése alkalmával (1909) munkatársai körülötte csoportosultak, mindig azt hangoztatta, hogy az ő legjobb művei az ő tanítványai. Ezek működnek ma a francia egyetemek tanszékein s Európa egyéb intézeteiben.

Monod műveiben két csoportot kell megkülönböztetni. Az egyik, a mely főleg a *Bibliothèque de l'École des hautes études* gyűjteményében jelent meg a Merovingiak és Karolingiak korszakára vett új világot, (*Études critiques sur les sources de l'histoire mérovingienne, Études critiques sur les sources de l'histoire carolingienne, Histoire des rois francs Childeric et Clovis* etc.), a mennyiben a forrásanyagot tisztázzák. Ezek a tanulmányok, valamint a *Revue historique*-ban elszórt cikkei a nagy tudóst mutatják. De Monod-ban a szigorú bűvár mellett ott látjuk a művészi író. Faguet nekrolójában nagyon helyesen mutatott rá arra a dichotomiára, a mely a nagy tudós érzésében, vágyaiban jelentkezett. Míg egyrészt a kritikai forrástanulmányok híve, másrészt Michelet nagy bámulója. Itt ellentétben látszik állni a két történeti felfogás: az, a melyet soká a francia iránynak neveztek s a mely főleg formai szépségével tűnt ki, másrészt a német irány, melyet az École des hautes études képvisel, de melynek Franciaországban az utolsó években sok ellensége támadt, kik azt állítják, hogy a források egyoldalú kutatása a fiatal történészeket megfosztja legszebb francia tulajdonaiktól. Monod megmutatta, hogy lehet német módszert francia világossággal és kellemmel egyesíteni. Míg középkori kutatásaiban az elsőt szolgálja, addig *Les Maîtres de l'histoire: Renan, Taine, Michelet; Jules Michelet. Études sur sa vie et ses œuvres*, valamint több kisebb tanulmánya erről a nagy lángészről, kinek özvegye Monodra hagyta kéziratait, azt mutatják, hogy a német módszer nem árt a nagy stilistáknak.

Midőn 1902-ben az École normale-t a Sorbonne-nal egyesítették, Monod-t a Sorbonne rendes tanárának nevezték ki, de ő az egyetemen nem akart tanítani, mert egészsége sem engedte. Hogy azonban Micheletről egy kisebb számú közönség előtt szólhasson, Arconati-Visconti marquisé, a ki a nagy francia hírlapíró Alphonse Peyrat-nak a leánya, öt évre a Collège de

France-on alapított neki tanszéket: Histoire générale et méthode historique cz. alatt. Itt főleg kedvelt mintaképeről szólt, de a nagy munkát, melyet neki szentelni akart, nem végezhetette be. Nem adhatta a Dahlmann-Waitz mintájára készült: *Bibliographie de l'histoire de France* második kiadását sem, melynek a középkorra vonatkozó részét most Molinier kitűnő műve helyettesíti.

Ha mindezekhez a munkákhoz soroljuk a Revue critique és a Revue historique ezrekre menő könyvismertetéseit, a felsőbb tanügyi kérdésekről szóló cikkeit, jelentéseit mint a Jury d'agrégation d'histoire elnöke, a napi kérdéseknek szentelt elmefuttatásait, láthatjuk, hogy ebben a gyenge testben erős lélek és akarat lakott, melynek minden nyilvánulása a közjónak volt szentelve.

Midőn 1908-ban a magyar tud. Akadémia megválasztotta kültagnak, őszintén örült ennek a kitüntetésnek, mert ismerte a főbb magyar történetírókat. Neje révén, a ki a nagy orosz forradalmár Herzen leánya volt, az emigráció kiváló tagjaival is érintkezett. Folyóiratában, a nagyhírű Revue historique-ben, előbb Sayous, majd Lederer Béla és Marczali, 1900 óta pedig e sorok írója ismerteti a magyar történeti műveket és folyóiratokat. A románok ellenében mindig szóhoz juttatta a magyar írókat is, s ezért különös hálával tartozunk emlékének.

Paris.

KONT IGNÁCZ.

### Mika Sándor. †

A mikor ez a folyóirat megindult, szerkesztője Mika Sándort is fölkérte, hogy közleményeivel a Történeti Szemle tartalmát gazdagítsa. A szép reményeket megsemmisítette a halál. Pedig Mika Sándor nagy tudása, az egész egyetemes történetet átölelő olvasottsága, különösen pedig kiváló ismeretei a középkor és a XVIII. század irodalmában följogosítottak arra a reményre, hogy legkiválóbb munkatársaink egyikét lássuk benne. Betegsége következtében a megígért cikkek elmaradtak, de Mika Sándort élénk érdeklődése a Szemle iránt és tanítványainak közreműködése mégis szorosan hozzánk fűzték.

A mikor a magyar tudósok rögzös pályáján kitűnő képzettséggel és kiváló tehetséggel megindult, épen azokon a területeken tűnt föl, a melyeknek művelését folyóiratunk céljául tűzte

ki. Külföldi tárgyakat dolgozott föl, a melyeknek földolgozása a mi könyvtári viszonyaink közt a legnehezebb. Már doctori értekezése Richelieuról szólt,<sup>1</sup> majd a középkor elejével, főképp az investituraharczczal foglalkozott.<sup>2</sup> Érdeklődése azonban nem állott meg egy korszaknál. Bizonyos universalis hajlam volt benne. Nem szerette az eseményeket vagy a kisebb korszakokat az egyetemes fejlődés szerves folyamatából kiragadni. Nem az egyének és az egyéni vonatkozások érdekelték; az intézmények fejlődésével szeretett foglalkozni és magasabb, elvont szempontokból vizsgálta az eseményeket. Sokoldalú képzettségéről tanuskodnak könyvismertetései, a melyekkel a nyolczvanas és a kilenczvenes évek folyóirataiban sűrűn találkozunk.<sup>3</sup> Később, brassói tanársága idején önálló kutatásaiban a specialis erdélyi, különösen brassói történet felé fordult, a melynek egyik legkiválóbb ismerője volt.<sup>4</sup> Ennek a kornak a terméke Weiss Mihálynak, a híres brassói városhíró, Báthory Gábor fejedelem ellenfelének az életrajza is,<sup>5</sup> a melyben a szerző Weiss történetét valósággal korrajzzá szélesítette ki, jellegzetes vonásokkal festve Erdély és Brassó viszonyait. A mikor azonban Mika Sándor 1892-ben a fővárosba került, ismét universalis hajlamainak hódolt. Munkabírása akkor már nem volt a régi. Tanárkodása és tudományos működése testének gyöngye szervezetét megőrizték, de tanulmányaitól sok testi szenvedése, gyakori kínzó betegségei sem vonták el. A kik ilyenkor meglátogatták, a betegágyban is könyvek közt, olvasgatva találták. Akkor alkotta terjedelemre legnagyobb munkáját: A hűbéresség és a keresztes hadjáratok korát,<sup>6</sup> a melyben

<sup>1</sup> Richelieu bibornok-miniszter befolyása Franciaországra és Európára. 1879.

<sup>2</sup> A pápaság felemelkedése a XI. században. Budapesti Szemle 1883. — Ranke felfogása a középkor kezdetéről. U. ott 1884. — Az investitúra kérdése, Kolozsvár 1884.

<sup>3</sup> Egy nagyobb cikk is: A francia forradalom a legújabb világításban. Az Erdélyi Múzeum 1885. évfolyamában.

<sup>4</sup> Egy szász történetíró a mult századból: Hermann Mihály. A brassói főreáliskola 1888. évi értesítőjében. — Egy év Brassó és Erdély történetéből 1613. Az Erdélyi Múzeum 1891. folyamában. — I. Rákóczi György összeköttetése Brassóval. Történeti Tár 1893/4.

<sup>5</sup> Weiss Mihály. Egy szász államférfiú a XVII. századból. Budapest, 1893.

<sup>6</sup> Nagy Képes Világtörténet. V. kötet. Budapest, 1900.

régi kedvencz tárgyához tért vissza. Ez a kötet nem pusztán összefoglalása az irodalom eredményeinek, sok része eredetű kutatáson alapszik, magyar története értékes új gondolatokat tartalmaz.

Írói egyéniségére közvetve Ranke, közvetlenül, párisi tanulmányai idején, Monod volt legnagyobb hatással. Különösen a földolgozás módszerében a francziák világos, áttetsző csoportosításának hódolt. Munkáiban és előadásaiiban az anyagot a vezető eszmék körül logikusan és arányosan építette föl. Tanítványait a német kutatók pontos munkájára szoktatta, de emellett óva intette őket, hogy ne vesszenek el az adatok rengetegében.

1895-ben a tanárképző intézet gyakorló főgymnasiumának és a báró Eötvös József collegiumnak tanára lett; két évvel később a bölcsészeti kar az erdélyi történet magántanárává habilitálta. Kolozsvárott ugyan már 1883—1886-ban működött mint magántanár, de azután Kolozsvárról elkerülve, venia legendije megszűnt. Betegeskedésén kívül 1895 után új munkaköre is elvonta az irodalomtól. Működésének legszebb gyümölcsei ebben az időben a tanárképzés terén termettek. A gyakorló főgymnasiumban és az Eötvös-collegiumban 17 év alatt egy történet-tanári generáció került ki az ő kezei alól.

Ennek a folyóiratnak számos munkatársa is tanárát, mestereét gyászolja benne. Gyengéd lelkének minden rejtett kincsét föl kellene tárni, hogy megértse, a ki maga nem tapasztalta: milyen szeretettel viseltetett minden tisztességes törekvés, minden ébredő munkakedv iránt, hogy hogyan tudta buzdítani az elernyedőket, milyen szeretettel fedte meg a könnyelműeket, miként irányította a kezdő tanárjelölt első kutató és pædagogiai munkásságát, hogyan tűzött ki irányelveket azoknak, a kik maguk ilyeneket alkotni nem tudtak, hogyan adott új eszméket és terelte tanítványait a tehetségüknek megfelelő föladatok megoldására. Birájuk volt és barátjuk egy személyben; igazságos bíró és őszinte barát. Szétszórva az országban sokan, plántálják tovább azt a szellemi kincset, a melyet neki köszönhetnek és sokan messziről is eljöttek temetésére, hogy még egyszer lássák, mielőtt a gyászos szemfedő a koporsóban is szelid és jószágos arczát végkép letakarta. Tanítványai hálás tisztelettel őrzik meg emlékét.

DOMANOVSKY SÁNDOR.

### Borovszky Samu. †

A magyar történettudománynak nagyérdemű, ritka szorgalmú, odaadó buzgalmú munkása dőlt ki Borovszky Samunak, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának, a Magyar Történelmi Társulat titkárának személyében, ki f. évi április hó 24-én költözött el váratlanul az élők sorából. Hosszú éveken keresztül éjjelt nappalá tévő vasszorgalmú munkásságával becsületes és lelkiismeretes működést fejtett ki a hazai történettudomány szolgálatában. Munkásságának javarésze a magyar történelem terén mozgott, Csanád vármegye történetének kötetei, a Magyar Tudományos Akadémia történelmi értekezéseiben megjelent munkálatai a magyar történelemnek főleg XVII. századára szolgáltatnak értékes adatokat. Karácsonyi Jánossal együtt pontos kiadásban tette közzé a Váradí Registrumot. Mint a magyarországi vármegyei monographia-társulat főszerkesztője, nagy körültekintéssel, lelki ismeretesen vezette e vállalat ügyeit, s annak sikereiben őt illeti meg az oroszlanrész. Mint a Magyar Történelmi Társulat titkárát, főleg a társulat terjesztése, tagjai számának és anyagi erejének növelése foglalkoztatta. Életének utolsó éveiben Borsod vármegye történetének megírása foglalkoztatta, de e munkájában sajnos, az anyaggyűjtésen túl nem jutott.

A magyar történetnek szentelt munkássága mellett az egyetemes középkori történet terén is szép eredménynyel munkálkodott. E tárgyú tanulmányai főleg a korai középkor területén a népvándorlás korabeli népekre terjedtek ki. Első ilyenmű tanulmánya volt a dákokról szóló értekezése, a mely a múlt század 80-as éveinek elején jelent meg. Ezt követték tanulmányai a longobardokról, a hunokról és avarokról, utóbbiak a Holzwarth-féle világtörténelem magyar fordításában. Majd később megírta a régibb középkor történetét a Révai-féle Nagy Képes Világtörténet részére. Mind-e munkáit is, a melyekben összefoglalni igyekezett az újabb kutatások eredményeit, kellő figyelemmel mindenütt a magyar vonatkozásokra, az a lelkiismeretesség és szorgalom jellemzi, a mi irodalmi munkásságának általában fő jellemvonása volt. Alapos tudományú, becsületes és végtelen szerény férfit veszítettünk benne, kinek emlékét a hazai történettudomány kegyelettel fogja őrizni.

ÁLDÁSV ANTAL.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén (IV., Egyetem-utca 4. sz.)  
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BENEDEK MARCZELL  
VICTOR HUGO

A nagy francia író első eredeti magyar életrajza.

*Ara 5 korona.*

---

LUKÁCS GYÖRGY  
A MODERN DRÁMA FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE  
A Kisfaludy-Társaság Lukács Krisztina-díjával jutalmazott pályamű.

A vásárhelyi Wodianer Arthur alapítványból kiadja a Kisfaludy-Társaság.

*Két kötet.*

*Ara 16 kor., vászonba kötve 20 kor.*

---

ADORJÁN ANDOR  
SORSOK ÉS PÁLYÁK.

Irodalmi arcképek.

*Ara 3 korona.*

---

GYULAI PÁL  
KRITIKAI DOLGOZATOK

1854—1861.

*Ara 6 korona.*

---

ZICHY GÉZA GRÓF  
EMLÉKEIM

*Első kötet.*

*Ara 6 korona.*

# TÖRTÉNETI SZEMLE

## EGYETEMES TÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

Megjelenik négyszer évenként: január, márczius, junius és október hónapokban.

*Előfizetési ára egy évre 12 K., eggy-ez füzet 3 K.*

A különböző encyclopaedikus és szakfolyóiratok eddig csak mellékesen foglalkoztak az egyetemes történettel; e tudománynak folyóiratunk most első magyar nyelvű közlönye. Tájékoztatni akarjuk a *Történeti Szemlében* a magyar olvasót az egyetemes történet irodalmának új jelenségeiről. A politikai történet mellett kiterjed figyelmünk a cultura történetére s a történettudomány elméletére is. Továbbá figyelmeztetni akarjuk az olvasót arra, hogy mit írnak a magyar történetről idegen könyvek és folyóiratok. Nem elégszünk meg a tájékoztatással és ismeretterjesztéssel. A magyar történetírókat önálló kutatásra akarjuk ösztönözni az egyetemes történet terén. Külföldi történetíróknak is örömet adunk tért, ha itt kívánják először közölni dolgozataikat.

A magyar történet köréből felvesszük folyóiratunk tárgyai közé azokat a kérdéseket, melyek hazánknak az idegen nemzetekkel s a melléktartományokkal való politikai és kulturális érintkezésére vonatkoznak. A nemzetiségi kérdés története is feladataink közé tartozik. Közleményeinkkel megerősíteni akarjuk azt az érzést, hogy a hazai történetet nem foghatjuk fel helyesen az egyetemes történet ismerete nélkül. A nemzeti és az egyetemes történet kérdéseinek együttes tárgyalásával kedvezően akarunk hatni oly történeti érzék fejlesztésére, mely sokoldalúsága mellett is a nemzeti múlt iránt érzett kegyeletben gyökerezik.

Tért akarunk adni a legkülönbözőbb irányoknak. Mert ha igazságszerezéssel kutatunk, szolgálatokat tehetünk a történettudománynak, bármily szempontból indult ki vizsgálódásunk. Csak azt az irányt mellőzzük, mely előre megalkotott nézetekkel a történetben fegyvereket keresgél pártezőlok szolgálatára.

**Előfizetéseket elfogad a M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatala (M. T. Akadémia palotája) és a könyvkereskedők.**



MAGYAR MŰVELŐDÉS-  
TÖRTÉNETI INTÉZET  
Szeged.

L 100

u. l. 23.

VII/224

VII/684

1912.

4. füzet.

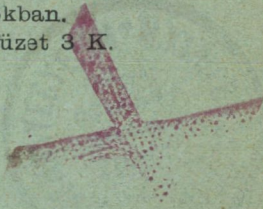
# TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,  
márczius, június és október hónapokban.  
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.



BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1912

## Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők

(II. k., Retek-utca 37.)

### TARTALOM.

|  | Lapsz. |
|--|--------|
| <i>Kornis Gyula</i> : Diltthey történetelmélete .....                            | 481    |
| <i>Heinlein István</i> : A marathoni csatáról .....                              | 528    |
| <i>Eckhart Ferencz</i> : A diplomatikai kritika és a hazai okleveles anyag ..... | 557    |

#### Kisebb közlemények.

|   |     |
|---|-----|
| Gróf <i>Andrássy Gyula</i> a pákozdi csatáról ..... | 587 |
|---|-----|

#### Irodalom.

|  |     |
|--|-----|
| Theodor Kluge : Der Mithrakult. — Georg Wolff: Über Mithrasdienst und Mithreen. Ism. <i>Révay József</i> ..... | 590 |
| Rudolf Lüttich : Ungarnzüge in Europa im X. Jahrhundert. Ism. <i>Hóman Bálint</i> .....                        | 592 |
| Kaposi József: Dante Magyarországon. Ism. <i>Császár Elemér</i> .....  | 595 |
| Comte F. de Sonis: Lettres du comte et de la comtesse de Ficquelmont. Ism. <i>Wertheimer Ede</i> .....         | 599 |

#### Folyóiratok és könyvek.

|   |                                   |
|---|-----------------------------------|
| <i>Elmélet</i> . Irtá <i>Madzsar Imre</i> .....   | 603                               |
| <i>Ókor</i> . Irták <i>Heinlein István</i> , <i>Mahler Ede</i> .....  | 604                               |
| <i>Középkor</i> . Irták <i>Áldásy Antal</i> , <i>Divéky Adorján</i> , <i>Domanovszky Sándor</i> , <i>Krofta Kamil</i> .....           | 607                               |
| <i>Újkor</i> . Irták <i>Divéky Adorján</i> , <i>Gagyi Jenő</i> , <i>Görög Imre</i> , <i>Holub József</i> , <i>Lukács Károly</i> ..... | 615                               |
| <i>Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban</i> . Irták <i>Angyal Dávid</i> , <i>Divéky Adorján</i> , <i>Gagyi Jenő</i> .....      | 629                               |
| <i>Mangold Lajos</i> : Könyvek jegyzéke .....   | 604, 605, 611, 615, 617, 622, 628 |

#### Különlélek.

|  |     |
|--|-----|
| Láng Margit : Olaszországi ásatások eredményei 1910—1911-ben ..... | 633 |
| Kont Ignác : Anatole Leroy-Beaulieu † .....                        | 634 |
| Kropf Lajos : Justin McCarthy † .....                              | 636 |
| Angyal Dávid : Mangold Lajos † .....                               | 639 |

## DILTHEY TÖRTÉNETELMÉLETE.\*

1. A szellemi tudományok fogalmának kialakulása és a naturalismus. — 2. Dilthey ellenhatása s viszonya a történetphilosophiához. — 3. A szellemi tudományok elhatárolása. — 4. Történeti tájékozódás. — 5. A szellemi tudományok alapvetésének föladatai. A tárgyi felfogás. — 6. Az élet és a szellemi tudományok. — 7. A szellemi világ, mint hatásösszefüggés. — 8. Történet és psychologia. — 9. A szellem termékeinek magyarázata. — 10. A typusfogalom a szellemi tudományokban, főkép a történetben. — 11. Dilthey philosophiatörténeti és æsthetikai munkássága.

### 1.

Számos tudományos fogalmunk és szavunk használata ma már oly természetesnek, magától értetődőnek tűnik fel, mintha mindig ugyanazt jelentette volna s a tudományos közhasználatban soha semmi küzdelmet sem kellett volna folytatnia; mintha e fogalmaknak nem is volna történetük. Ilyen természetű a *szellemi tudományok* (*Geisteswissenschaften*) fogalma is. Hume már a *natural philosophy*-val szembeállítja a *moral philosophy*-t, Bentham a *somatológiá*-val szembe a *pneumatológiát*, Ampère a *koszmológiá*-val szembe a *noológiát*, Hegel *Geisteslehre*-t, mások *Philosophie des Geistes*-t emlegetnek, Mill nagy logikájában külön módszertani fejezetet szentel a *moral sciences*-nek: de a szellemi tudományoknak mai értelemben vett nevét és fogalmát, területét és módszereit, alapvetését és kategóriáit, a természettudományoktól való következetes elválasztását s logikai önállóságát először *W. Dilthey* hangsúlyozza a meghatározottabb tudatossággal és tervszerűséggel. Azóta szá-

\* Felolvastatott a Történelmi Társaság 1912 januárius 11. ülésén.

mos kiváló gondolkodó próbálkozott meg a tudományok felosztásával s elnevezésével, de sem Windelbandnak az ismerés formális céljának alapján történő felosztása nomothetikus és idiographikus (természet- és történet-) tudományokra, sem Rickertnek bizonyos értékelméleti alapra helyezett osztályozása természet- és culturtudományokra, nem tudtak érvényesülni a szellemi tudományok azon fogalmazásával s elnevezésével szemben, melyet Dilthey kezdeményezett, a ki egyébként hatalmas segítőtársra akadt Wundt hasonló természetű felfogásában és terminológiájában.

Diltheynek a szellemi tudományok autonómiáját hangsúlyozó tudományelméleti törekvését akkor tudjuk csak igazán méltányolni s jelentőségében felfogni, ha azon kornak, melyben föllépett, tudományelméleti szellemét szemügyre vesszük. Ez a kor a nagy német idealismus megdőlése után következő, mindent a természettudományok kategóriáival a külső természet hasonlóságára felfogó, ú. n. *naturalistikus* korszak. Ez a szellem mindenütt, még a lelki élet terén is exact törvények után kutat, a lelki történést azonosítja a physikai történéssel s benne változatlan elemeket keres, melyeknek különféle combinációjából származtatja a rendkívül gazdag és bonyolult lelki valóságot. A naturalistikus szellem könnyen átlopódzhatott a szellemi tudományokba, mert ezeknél teljesen hiányzott a logikai alapvetés. A természettudományok egységes összetartozásának tudata mindig élt az egyes tudományokban. Minthogy ezeknek volt egy alapvető disciplinájuk, a mechanika, ennek alapján történtek kísérletek a physikai, chemiai s biológiai jelenségek egységes magyarázatára, eme jelenségek kutatási módszereinek exact kialakítására s a természeti ismerés legáltalánosabb feltételeinek vizsgálatára. Innen az egész XVIII. század s a XIX. háromnegyedrésszének ismeretelmélete majdnem kizáróan a természettudományok körül forog.

Ugyanekkor a szellemi tudományok is, mint *egyes* tudományok erősen fejlődésnek indulnak. Így a psychologia, a történettudomány, az állam- és jogtudomány, philologia, társadalmi gazdaságtan, sociologia stb. Mindezen tudományok

azonban nem alkottak egy magasabb egységet, szoros elvi összefüggésük nem volt annyira tudatos, mint a természettudományoké. A természettudományok nagy rendszeres fölfogásával szemben hiányzott a szellemi tudományok logikai rendje; különböző területeik egymásba nyúltak, nem lehetett látni kezdetüket s végüket, határaik elmosódottak voltak, közös ismerési feltételeik s kategóriáik, elkülönítésük logikai alapjai nem alkottak külön vizsgálódási területet.

J. St. Mill szerint a «moralis tudományok» ezen elmaradt állapotán csak azáltal lehet segíteni, hogy a természettudományok módszereit — kellően kiterjesztve és általánosítva — alkalmazzuk rájuk.<sup>1</sup> Meg is próbálja ez alkalmazást a lelki élet jelenségeire s azon eredményre jut, hogy a jellemalakulat (the formation of character) törvényeit nem lehet megfigyelés és kísérlet útján megállapítani, hanem ezek deductiv módon tanulmányozandók. Érdekes, hogy programjában a szellemi tudományok föllendülését a természettudományi módszerek alkalmazásától várja, mégis a *logic of the moral sciences* alig áll másból, mint ennek a tételnek czáfolatából. Kimutatja ugyanis, hogy a társadalmi tudományban lehetetlen a kísérletezés, alkalmazhatatlan a különbözőzési, megegyezési módszer s a párhuzamos változások s maradékok módszerei sem bizonyító erejűek. A geometriai vagy elvont módszer hasznavehetetlenségét e tudományokban a Bentham-iskola érdephilosophiáján mutatja ki. A mi positivum van a szellemi tudományok ez *első* logikájában, t. i. a fordított rend szerint haladó deductiv, vagy történelmi módszer: a gyakorlatban ennek is több a nehézsége, mint a haszna. Mill munkája egyáltalán nem tekinthető a szellemi tudományok logikai alapvetésének.

Ezt — történeti tanulmányokból kiindulva — *Dilthey*<sup>2</sup>

<sup>1</sup> J. St. Mill: *A System of Logic*. Book VI. Chapt. I. §. 1. London, 1905. G. Routledge edit. p. 503.

<sup>2</sup> W. Dilthey 1833. született Biebrichben. Heidelbergben, majd Berlinben főképp theológiát, philosophiát és történetet tanult. Első önálló írata Schleiermacher etikájának elveiről szól latinul. 1864-ben Berlinben magántanár, 1866-ban rendes tanár lett, de ezt a tanszéket

kezdte lerakni *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte. Erster Band. Leipzig) czimű, 1883. megjelent munkájában.

A szellemi tudományok közül a történetnek a metaphysikai elmélődések alól való emancipatiója az ú. n. «történeti iskola» által ment végbe, melyhez Winkelmanntól és Herdertől a romantikus iskolán keresztül Niebuhr, Jakob Grimm, Savigny, Böckh, továbbá Burke, Guizot és Tocqueville számítható. Ez irány képviselőiben megvolt a kellő empirikus érzék, de nem tudott bizonyos belső korlátokat keresztültörni: hiányzott vizsgálataikból a történeti jelenségeknek a tudattények elemzésével való összekapcsolása, vagyis nem vetődött fel náluk az ismeretelmélethez és a pszológiához való viszony kérdése, a történet philosophiai alapvetése. Ekkor jött a positivizmusnak, főkép J. St. Millnek és Bucklenek történetelmélete, melynek vastag naturalismusa ellen hiábavalónak látszott a finom lélek-elemzőnek, Carlyle-nak minden pszologiai ellenhatása.

## 2.

Ilyen körülmények között fog Dilthey a szellemi tudományok alapvetéséhez s válik a történeti iskola philosophusává. Milyen az összefüggés a tételek között, melyek egyaránt alapul szolgálnak a történetíró ítéleteinek, a nemzetgazdász következtetéseinek s a jogász fogalmainak? Visszanyulnak-e ezek a tételek a metaphysikába? Hol van a tételek összefüggése, mely az egyes tudományoknak bizonyosságot kölcsönöz? A positivistáknak e kérdésekre adott válaszai a történeti valóságot elnémitják, hogy ezt a természet-

1868-ban a kielivel cserélte föl. 1871—1882-ig Breslauban, 1882 óta mint Lotze utódja s E. Zeller tanártársa a berlini egyetemen működött egészen 1905-ig, a mikor nyugalmomba vonult. Meghalt 1911 okt. 3. Bozenben.

tudományok fogalmaihoz és módszereihez alkalmazzák. Pedig az egész természetről való képünk nem egyéb, mint pusztá árnyék, mely egy elrejtett valóságot takar; ellenben a tudatnak a belső tapasztalás által adott tényeiben igazi, közvetlen valóságot ragadunk meg. E tények elemzése a szellemi tudományok középpontja s ezen az alapon alkotnak a szellemi tudományok egy magában megálló autonóm rendszert. Nem a természetnek, hanem a történetnek kapuján jutunk a szellemi tudományok birodalmába. A természet-tudományokban a törvények, a szellemi tudományokban a célok és értékek uralkodnak elsősorban. A naturalistikus irányzatok különféle árnyalatai mind megegyeznek abban, hogy az embert teljesen a külső környezet productumának tekintik s a történetet nem *belülről*, hanem *kívülről* akarják megérteni.

Dilthey szellemi tudományoknak azokat nevezi, melyeknek tárgya a *történeti-társadalmi valóság* (die geschichtlich-gesellschaftliche Wirklichkeit). Maga a «szellemi tudomány» szó nem fűdi teljesen ez ismeretkörre, mert azon elmélet, mely a történeti-társadalmi tényeket leírja és elemzi, nem mellőzheti az emberi természet psychophysikai egységét. Mindenesetre azonban a «moralis-», «történeti-», «cultur-tudomány» elnevezésekkel szemben megvan az az előnye, hogy jobban utal azon centralis ténykörre, mely e tudományok egységét megadja s őket a *globus intellectualis* egyik hemisphérájává avatja.

Midőn azonban Dilthey a szellemi tudományok logikájának területét körvonalazza, mind a naturalismus, mind pedig a metaphysika ellen való küzdelmében túllő a célon, mert tagadja egyrészt a történetphilosophia, másrészt a sociologia jogosultságát; ezek nem igazi tudományok. (Philosophie der Geschichte und Sociologie sind keine wirklichen Wissenschaften. Einleit. S. 108.) Szerinte a történetphilosophia mindenkor a theologia viszhangja, csak hogy dogmák helyett abstract fogalmakról van benne szó, melyek a történet célját és folyamát meghatározzák, a milyen pl. a szabadság eszméje Hegelnél, a humanitásé Herdernél, a

természetet átható *Vernunft*-é Schleiermachernél. A történet legösszetettebb valósága azonban nem vezethető vissza valamely eszme, elv vagy formula egyetlen egységére; ilyen történetphilosophia voltakép a kör quadraturáján kinlódik. Ezek az eszmék és formulák csak arra valók, hogy az eleven különbségeket bő palástjuk ránczai közé rejtsek. A történeti iskolának volt egy sajátosan termékenyegyenítő eljárása, melyet Dilthey *geniale Anschauung*-nak nevez. A történetphilosophia e helyett a generalizáló módszert lépteti életbe, a történeti valóságra a *notiones universales* szürke hálóját veti. Dilthey különösen a korabeli francia és angol írók egyetemesítő dühe (Generalisationswuth) ellen kel ki. A történeti valóságnak, a mint van, semmiféle mediumtól meg nem változtatott ténylegességében kell a szellem előtt állania; a történeti világban más értelme van az egyszerűnek és singularisnak, mint a külső természetben. A singularis megragadása nem eszköz, hanem öncél. Dilthey e fejtegetéseiben (V. ö. Einleit. 113 ff.) találhatjuk meg csirájában vezetőgondolatát azon történetphilosophiai s tudományelméleti programnak, melyet később *Windelband* adott s a melytől kell számítanunk kétségkívül a történetphilosophiai kutatások föllendülését.

Dilthey helyesen bélyegzi hamisaknak azon sociologiai és történetphilosophiai elméleteket, melyek a singularis előadásában csupán csak abstractiók számára való durva anyagot látnak. Ez a babona, mely a történetíró munkáját egy titokzatos folyamatnak veti alá, hogy a singularis anyagot alchymiai úton az abstractio tiszta aranyává változtassa át s így a történetet kényszerítse végső titkának elárulására, annyira kalandos, mint a milyen bármely alchymista természetbölcsező álma volt, ki azt gondolta, hogy ki tudja csalni a természet nagy szavát. A történetnek épúgy nincsen ilyen végső és egyszerű szava, mely az ő értelmét kifejezné, a mint a természet sem tud ilyent elárulni.

A singularis és az egyetemes között fennálló köteléket, mely a történetíró genialis szemléletében rejlik, az analysis szakítja szét, mely ez egésznek egy alkotórészét elméleti



tekintetnek veti alá. A teljes összefüggésnek, melyet a történeti-társadalmi valóság mutat, elméleti vizsgálat tárgyának kell lennie, a mely vizsgálat ez összefüggésben a magyarázhatóra irányul.

Ez az elméleti vizsgálat azonban Dilthey szerint sem a történetphilosophia, sem a sociologia, hanem a *szellemi tudományok ismeretelmélete*. Diltheynek a részint metaphysikai természetű történetphilosophiák, részint a mindeütt exact törvényt kereső naturalismus ellen való küzdelme teljesen jogosult, több tekintetben kezdeményező s termékeny hatású, — paradoxonnal kifejezve: *teremtő kritika* volt. Mikor azonban a történetphilosophiát *általában* is elveti, de a mellett más czímen ugyanazon kérdéseket tárgyalni óhajtja, akkor fejtegetése voltakép az elnevezés körül forgó szóharcznak tekinthető. A «szellemi tudományok ismeretelmélete» ugyanis magában foglalja a történetphilosophiát is. Ma azt mondanók, hogy a történetphilosophia a szellemi tudományok logikájának egy fejezete. Dilthey azonfelül nem gondol arra, hogy a történetphilosophiának tudományos functiója más szögből is igazolható s ha az addigi és korabeli történetphilosophia téves úton járt, nem kell valamennyinek azon járnia.

Első pillanatra tényleg úgy látszik, mintha a történet és a philosophia két, egymást logikai természetüknél fogva kizáró fogalmak volnának. A történetíró tényeket szögez le, az egyszerihez s singularishoz tapad, semmi egyebet nem akar tudni, mint a mi valóban történt, mindent *sub specie temporis* ragad meg, mindent relativ módon kezel. Ellenben a philosophus mindig az egészet szemléli, az egységes egész értelméről akar ítéletet mondani, mindenben fogalmakat, egyetemes természetű eszméket keres, mindenben a közöst és általánost *sub specie aeternitatis* ragadja meg, mindenre absolut módon akar bánni. S mégis a világ történeti és philosophiai szemlélete nem áll oly kibékíthetetlen ellentmondásban egymással. Az egységes és egyetemes philosophiai világkép fogalmából következik a kettő egybekapcsolásának szükségessége. Ha a történet világát, az emberiség

cselekvésének, tapasztalatának és sorsának ezt a hatalmas arénáját kihagynók a valóság egységes világképéből, melynek megalkotása épen a philosophia feladata, akkor a valóságnak csak csonka, hideg és lelketlen, tisztán a térbeli folyamatokra szorítkozó szegényes fogalmát tudnánk megszerkeszteni, a mint ezt pl. történeti érzék hiányában a fölvilágosodás kora tette. Ezt a gondolatot épen Diltheynek, a ki annyira hangsúlyozta a tapasztalatok egységes struktúraösszefüggését, kellett volna észrevennie s méltányolnia. Egyébként is minden történetírás már eo ipso valamely, ha nem is tudatos, de a korszellemtől s a köztudattól megalkotott történetphilosophia alapján történik, azaz minden történetíró a történeti valóság elvi kérdéseire, ha nem is tervszerűen, de a közszellemtől meghatározva kutatói gyakorlatában önkénytelenül feleletet ad, valamely immanens philosophia alapján vizsgálódik.\* *The philosophy of history is not a something separate from the facts of history, but a something contained in them* (Flint). Ha a történeti kutatás az egyessel foglalkozik is (már akár individuummal, akár collectivummal), azért tagadhatatlan, hogy e kutatásnak megvannak a maga alapfogalmai és feltételei, továbbá a kutatás tárgyában specificus összefüggések, ismétlődő rhythmusok, típusok és tendenciák vehetők észre, szóval a történetnek is vannak bizonyos értelemben és fokig általános constansai. Ezeknek természetével pedig részint a történet elvtana, vagyis a történetphilosophia, részint pedig a társadalmi életről, mint olyanról szóló tudomány, a sociologia foglalkozik; a kettő egymást kiegészíti, területük síkjai sokszor egymásra tolnak.

Maga Dilthey elveti a történetphilosophiát s voltaképp ugyanakkor történetphilosophiát alkot: *se moquer de la philosophie, c'est justement philosopher*. Vajon nem történetphilosophiát űz-e az, a ki azon elmélkedik, hogy milyen szerepe van a történetben az egyesnek s az egyetemesnek, az individualisálásnak s generalisálásnak, milyen viszony

\* V. ö. R. Eucken: *Philosophie d. Geschichte. Kultur d. Gegenwart*: System. Philos. S. 249.

van a történet, az élet s a psychologia között, micsoda jelentősége van a typusfogalomnak a történetben, mi a történeti összefüggés, a cultursystema stb. fogalma?

A mikor Dilthey először hangsúlyozta erősebben, hogy a természettudományok tárgya fogalmi természetű, míg a szellemi tudományoké közvetlenül adott s érthető, nem pedig következtetett természetű, és hogy ennek a különbségnek megvannak a maga módszertani következményei is: a korabeli naturalismussal szemben teljesen jogos alapon állott. Az *élmény* fontosságának a szellemi tudományokra vonatkozó helyes és termékeny kiemelésénél azonban Dilthey meg nem állott. Általában kizárni óhajtotta az inductio, deductio, abstractio, determinatio stb. logikai eljárásokat a szellemi tudományokból, mintha bizony ezek nem valamennyi ismerésre vonatkoznának, tekintet nélkül tárgyukra. A szellemi tudományok tárgya elsősorban közvetlenül adott, élmény-természetű; ez azonban nem lehet ok arra, hogy körükből e gondolkodási eljárásokat, úgyszólván a discursiv gondolkodást kizárjuk; ebben az esetben nem lehetne szó a szellemi tudományokban semmiféle logikai igazolásról. A történetíró congenialis szemléletét s azt, hogy «összes kedélyerőit a tárgyba meritse» (alle Gemütskräfte in das Objekt zu versenken), a történeti felfogás ezen tagadhatatlan s mindenha fontos alkotó elemeit azonban nem akadályozza meg a tárgynak megelőző vagy követő logikai kezelése. A Diltheytől a historikus, a jogász s a nemzetgazdász számára követelt «*Nachempfinden*» is mi egyéb célra való, ha nem arra, hogy összehasonlítás és következtetés, tehát logikai műveletek alapjául szolgáljon? Dilthey élte végén, tehát nem a kritikai, hanem pozitív alkotó korszakában — távol a Comte, Mill és Spencer naturalismusával szemben érzett minden ellenszenvtől — már más-kép gondolkodott: a szellemi tudományok tárgyát, az «adottat» szerinte elemi logikai operatiók (vonatkoztatás, összehasonlítás) világítják meg.\*

\* Dilthey: *Der Aufbau d. geschichtl. Welt in den Geisteswissensch.* Berlin. 1910. S. 52. ff.

A mikor azonban még Einleitungját írta, akkor az inductióban s deductióban csak «természettudományos módszert» látott, mely jogtalanul tolakodik a szellem birodalmába. Ez a visszautasítás voltaképp a tudományos módszerről való lemondás volna általában. Vajon nem a megfigyelés, kísérlet, összehasonlítás, egyetemesítés a psychologia eljárás-módja? Avagy nem megfigyelő s egyetemesítő tudomány-e a társadalmi gazdaságtan? Vajon a szellem termékeinek philologiai elemzésénél és psychologiai interpretációjánál nem az összehasonlító módszer-e a legtermékenyebb eljárás? A szellemi tudományoknál is a természettudományi gondolkodásnál fellépő logikai operatiók érvényesülnek, csak hogy az utóbbinál a szellemi tudományokban szereplő közvetlen átélés, mint alap, hiányzik. Az élmény a logikummal szemben nem ellentétet, hanem csak többletet jelent. A természettudományok céljai bizonyos elvont fogalmak, a melyek symbolikusan a tények óriási számát fejezik ki s a melyek minél egyetemesebbek, annál kevésbbé szemléletesek, végre is tiszta quantitások. A psychológiának soha sem lehet a célja az, hogy ilyen fogalmi elemekből építse föl a végtelenül gazdag és színes lelki életet, hanem elemeinek is szemléleteseknek kell lenniök. Az utóbbi cél azonban nem ellenkezik a logikai eljárások természetével; sőt psychologia mint rendszeres tudomány, azaz mint igazolható tételek rendszere, ezek nélkül nem alkotható.

Diltheynek a naturalismus ellen való küzdelmében nem annyira a *módszerekre*, pláne a minden tudományos gondolkodással közös logikai eljárásokra kellett volna elsősorban súlyt vetnie, hanem inkább a tisztán csak a természet világában érvényes *fogalmakra*, a természettudományi kategóriákra, a milyenek a létért való küzdelem, a természetes kiválasztás, mozgás, energia stb.

### 3.

Sajátságos vonása Dilthey munkásságának, hogy majdnem minden munkája torso maradt. Schleiermacher és Hegel

életrajza mintegy derékba törik, a szellemi tudományokba való bevezetésének is csak az első kötete készült el, melyben egyes általános elvek hangsúlyozásán kívül csupán az egyes szellemi tudományok előleges áttekintését adja, majd azon történeti fejlődést, a míg a szellemi tudományok alapjául a metaphysika szolgált; de a tervezett második kötet, mely a szellemi tudományok saját ismeretelméletével foglalkozott volna, nem jelent meg. Az első kötet kiépítésének, ha nem is rendszeres folytatásának tekinthetjük azonban azon nagyobb értekezéseit, melyeket főképp a legutóbbi években a berlini porosz akadémiában olvasott fel.\* Főképp az utóbbiak alapján próbáljuk ismertetni a szellemi tudományok természetére vonatkozó positiv álláspontját és pedig kissé bővebben, mert Dilthey munkái nehezen hozzáférhetők. Dilthey igazi akadémikus gondolkodó a szónak nemcsak elméleti, hanem gyakorlati értelmében is; munkáinak nagyrésze csak a berlini Akadémia értesítőfoliansaiból ásható ki. Sok szó esik róluk, de kevesen ismerik. Mielőtt azonban ismertetnők őket, jeleznünk kell azon nehézségeket, melyek Dilthey gondolkodásának bemutatásával járnak. Complex elméje szinte souverain fönséggel nyilatkozik meg; hiányzik azonban belőle a rendszerezés nagyobb ereje, mintegy a szellem alkotó munkájának szigorúbb építészeti szabályzata. Munkái kellő szerkezet híján szétfolynak és sokszor ismétlésbe esnek; gyakran pedig csak általános kereteket nyújtanak minden concret tartalom nélkül. Nem kis nehézséget okoz sajátos terminológiája is; akárhány szaváról nem lehet megállapítanunk, vajon közönséges használatú-e, vagy pedig műszó-értékű? A következő fejtegetések a történeti ismerés természetétől, melynek tárgyalása egyedül látszik

\* *Studien zur Grundlegung der Geisteswissenschaften*. 1. Studie. I. *Aufgabe u. Anordnung der Grundlegung*. II. *Deskriptive Vorbegriffe*. Sitzungsber. d. K. Preuss. Akad. d. W. 1905. S. 322–342. — *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. Studien von W. Dilthey. Erste Hälfte. Abhandl. d. K. Preuss. Akademie d. W. Berlin. 1910.

jogosultnak e helyen. kissé távolállóknak tűnnek föl, voltaképp azonban a legszorosabban összefüggnék vele.

A szellemi tudományok tárgyát képező folyamatoknak physikai oldala csak a föltétel szerepét játszó megértési eszköz. A nyelvtudomány a beszélőszervek physiologiáját épen úgy magában foglalja, mint a szavak jelentéséről és a mondatok értelméről szóló elméletet. Egy modern háború fogalma a puskaapor chemiai hatását épen úgy tartalmazza, a mint a puskatűzben álló katona erkölcsi tulajdonságait. A történetben olvasunk gazdasági munkáról, településekről, háborúkról, államalapításokról. Ezek megtanítanak bennünket arra a történeti világra, mely körülvesz minket; de e jelentésekben főképp mégis csak az érdekel bennünket, a mi az érzékeknek hozzá nem férhető, hanem csak *átélhető*, a miből részben a külső folyamatok is származtak, a mi bennünk immanens. Ebben az átélhető mozzanatban van az élet minden értéke, e körül forog a történetnek egész külső nagy lármája. Itt, a szellem világában célok lépnek föl, a melyekről a természet mitsem tud. Ebben a teremő, bennünk souverain módon mozgó szellemi világban, és csakis ebben, rejlik az élet értéke, célja és jelentése.

Minden tudományos munkában két nagy tendentia jut érvényre. Először is az ember magát a természettől meghatározottnak tekinti; a természet veszi körül a szórványosan, itt-ott megjelenő psychikai folyamatokat. Úgy tűnnek fel ezek, mint a physikai világ nagy szövegének interpolációi. A physikai világ fölött az ő egyformaságainak, törvényeinek kikutatása útján diadalmaskodunk. Midőn ezeket a törvényeket fölfedezzük, a természetről való benyomásaink élményjellege háttérbe lép azoknak objektivált tér-, idő-, tömeg- és mozgásviszonyaival szemben. Az ember kikapcsolja magát, hogy benyomásaiból megalkossa a természetet, mint törvények szerint való rendet. Ekkor a természet a valóság centruma.

Az ember azonban maga felé is fordulhat. Az embernek visszafordulása saját élményébe, mely által a természet is lehető számára, visszafordulása az életbe, melyben egyedül

lehetséges jelentés, érték és cél, a másik tendentia, mely a tudományos munkát meghatározza. Így egy másik centrum keletkezik. Minden, a mit az emberiség cselekszik; a cél-rendszerek, a melyekben magát kiéli; a társadalom külső szervezetei, melyekben az egyes emberek összefüggnek — ez mind belső egységet mutat. Az emberi történetben érzéki-leg adott mozzanatoktól a megértés oda megy vissza, a mi soha sem esik az érzékek alá és mégis ez külsőben nyilvánul.

A történet és társadalom tényei «belülről» érthetők; saját lelkiállapotaink alapján egy bizonyos pontig utánképezhethetjük őket. A természet azonban néma. Csak képzeletünk hatalma vetíti bele az életnek és a belsőségnek csillámát. A természet előttünk idegen; nekünk mindig csak külső, sohasem belső. A szellemi élet a mi közvetlen világunk. Ebben van az itt tárgyalt tudománycsoport összefüggése megalapozva. Az egyes szellemi tudományoknak sajátos tárgya az emberi élet egy-egy vonatkozási dimenziója szerint keletkezik. Tévedés azt gondolni, hogy a szellemi tudományoknak mindig *maguk* a pszichológiai folyamatok a tárgyai. Vegyünk egy-egy példát a jogtudományból s az æsthetikából.

A jog történeti megértése a külső apparatusoktól (jogi codexek, bírák, ügyvédek stb.) a jogi szabályoknak az illető társadalom összakaratából kialakult szellemi systematikájához való visszamenetelben rejlik, melynek ama apparatusban csak külső léte nyilvánul. Ilyen értelemben szólt *Ihering* a római jog szelleméről. E szellem megértése, nem csupa pszichológiai ismerés. Ugyanígy áll a dolog az æsthetikával. Előtttem fekszik egy költői mű. Betükből áll, betűszedők rakták össze, gép nyomta. Az irodalomtörténet és a poétika azonban a szavak összefüggésére gondol, arra, a mit a betűk kifejeznek. Ez a kifejezett értelem nem a költő pszichológiai folyamataiból áll, hanem az ezekben megalkotott, de tőlük elválasztható összefüggésben. A költő lelki folyamataiban egy lelki összefüggés van megvalósítva, mely kilép az érzéki világba s melyet csakis ismét az ebből való visszavonulás után érthetünk meg. Ez a két példa mutatja Dilthey szerint

a szellemi tudományoknak és a természettudományoknak különbségét. Ez a különbség abból a tendenciából folyik, mely tárgyakat megalkotja. Amazoknál a megértés által keletkezik a szellemi tárgy, itt az ismerésben a physikai tárgy. Ilyen értelemben beszél Montesquieu a törvények szelleméről, Hegel objectiv szellemről, Ihering a római jog szelleméről.

A szellemi tudományoknak tárgya akkor keletkezik, ha lelkiállapotok élnek, életnyilvánulatokban kifejezésre jutnak s e kifejezések megértetnek. A *megértés* folyamata az, mely által az élet a maga mélységeiben megvilágosodik; csak annyiban értjük meg magunkat s értünk meg másokat, a mennyiben átélt életünket belevelítjük a saját és az idegen életmegnyilvánulásokba. Így mindenütt az *élmény, kifejezés és megértés összefüggése* az, a mi által az emberiség, mint a szellemi tudományok tárgya, előttünk áll. Egy tudomány Dilthey felfogásában csak akkor tartozik a szellemi tudományokhoz, ha tárgya azon eljárás által hozzáférhető, melynek az élmény, kifejezés és megértés összefüggésében van meg a maga alapja.

#### 4.

A mint a természettudományok a XVII. század első felében gyors fejlődéssel kialakultak, hasonlóképp lett alapvetővé a szellemi tudományok számára az a kor, melyben Wolf, Humboldt, Niebuhr, Eichhorn, Savigny, Hegel és Schleiermacher, Bopp és Jakob Grimm működtek. Dilthey mindig nagy súlyt vet ezen mozgalom belső összefüggésének jellemzésére, mert ennek nagy methodikai műve a szellemi tudományoknak a történeti-társadalmi tényekre való fölépítése volt. A szellemi tudományok a vallásban, jogban, erkölcsben, művészetben a fölvilágosodás korának értelmében egy barbár összeviSSzaságból észszerű célösszefüggéssé való fejlődést kezdtek látni, mely az emberi természetben gyökerzik. Az emberi természetben ugyanis bizonyos törvényszerű viszonyok rejlenek, melyek a gazdasági életnek, jog-



rendnek, erkölcsi codexnek, hitnek stb. ugyanazon formáját hozzák létre.

Az egyes szellemi tudományokba benyomul a *fejlődés* elve s nagy átalakulást okoz bennük. A másik fontos mozzanat a növények és állatok biológiájában már Aristoteles-től alkalmazott *összehasonlító módszernek* térhódítása a szellemi tudományokban. A történeti iskola általános igazságoknak abstract-constructiv módon való levezetését a szellemi tudományokban elvetette s az általánosabb igazságokhoz való emelkedés egyedül jogosult eljárásának az összehasonlító módszert tekintette. Ezt alkalmazta a nyelvre, a mythosra, nemzeti epikára stb. ; a római jognak a germán joggal való összehasonlítása volt e módszer más jogterületen való alkalmazásának is a kiindulópontja. A biológiai analogia feltűnő e korban. Cuvier az elpusztult állattypusokat néhány maradványból rekonstruálja. Hasonló eljárást követ Niebuhr, s Bopp és Grimm is ugyanezt a módszert használják a nyelvkutatásban, egészen a nagy biológus szellemében. Ehhez az irányhoz számítható az állami élet nagy francia elemzője, Tocqueville. Mintegy morphologiai szempont vonul végig e tudósok egyetemesítésein.

S ezek után következett *Hegel*, a legnagyobb történeti geniek egyike. A történeti világot mintegy kosmikus logikájával elintellektualizálja, a történeti iskolával szemben a rendszeres szellemi tudományok egyetemes érvényű fundamentumát az észrendszerben alapozza meg, melyet a szellem megvalósít s mindazt, amit a XVIII. század rationalismusa mint egyéni létet, az élet különös alakját, mint önkényt és véletlent az észbeli összefüggésből kizárt, Hegel egy magasabb logika segítségével az ész systematikájába sorozta be. *Ranke* fejezi ki határozottan azt a gondolatot, hogy minden történeti tudás alapja s legfőbb célja a történet singularis összefüggésének előadása. Ranke a történet tárgyi világában él, *Carlyle* történetírása a lelki élet problémáival való küzdelmen alapszik. Azt a küzdelmet, melyet Carlyle önmagával vívott, belevitte a történetbe is. Autobiographikus philosophiai regénye történetírásának igazi kulcsa.

Egyoldalú s egészen különös genialitása intuitív természetű. Aristoteles és Machiavelli után Dilthey szerint a politikai világ legnagyobb elemzője *Tocqueville*. Ranke s iskolája aggodalmas pontossággal kutatták ki a levéltárakat, hogy a modern világ diplomatiái mozgalmainak egész Európát behálózó szövedékét kibogozzák, Tocqueville mást keres a levéltárakban: a nemzetek belső politikai szerkezetének megértését.

Azáltal, hogy Hegel a fejlődés gondolatát a szellemi tudományok középpontjába tette, összekapcsolta a múltba való visszapillantást a jövőbe való tekintettel: az ideállal. A történet ezzel új méltóságot nyert. Az így átalakult történeti tudat mindig újabb területeket hódított meg s a társadalom tudományaira nagy befolyással lett. A német idealizmus a történet elméletét teljesen átformálta. *Kant* jelentősége e területen abban rejlik, hogy a transcendentális philosophiai álláspontot a történetre alkalmazta s ezzel egy tartós történeti felfogást inaugurált, melynek lényege egy abszolút, valójában az észben gyökerező mértéknek, mint értéknek föllállításában áll; alapkérdése: mikép vezethetők le a priori az erkölcsi törvényből, melynek minden cselekedet alá van rendelve, a történeti anyag felfogásának principiumai? Kant gondolata *Fr. Chr. Schlosser* történetírásában érvényesül, ki a történeti személyiségeket merev erkölcsi fogalom alá vetette s ezzel megsemmisítette a nagy személyiségek egyéni szépségét. *Fichte* szerint a történet egy teleologiai összefüggést mutat, melynek egyes tagjai szabadság által jönnek létre s melynek iránypontja az erkölcsi törvényben van. E sor minden tagja egyszeri és individuális.

Az egyszeri és egyéni a történetben új jelentést nyer, a mennyiben *Fichte* mint a teremtő erő s szabadság eredményét fogja fel.

A mint a philosophiai irányokat a történeti tanulmányok többször befolyásolták, hasonlóképp megfordítva Hegelnek és Schleiermachernek philosophiája rendkívüli hatással volt a történeti gondolkodókra. Így keletkezett a történeti

ideák fogalma Humboldt, Gervinus, Droysen stb. általános elmékedéseiben.

Általában három philosophiai irányzatot különböztet meg Dilthey e korszak szellemi tudományaiban, főkép történetelméletében. Az első Kantra és Fichtére támaszkodik. Kiindulópontja az egyetemes vagy hyperindividualis tudat, melyben a transcendentalis módszer valami föltétlent, mint normát, vagy értéket fedez fel. Ennek a föltétlennek s a történeti megértéshez való viszonyának meghatározása ez iskolában többféle. A másik irány Hegel metaphysikai iránya, melynek hatása ma is megvan. Megkísérelte a fogalmak összefüggését megalkotni, mely a történet szakadatlan folyamán uralkodik. A harmadik irány a szellemi világ megértéséből mind a transcendentalis, mind a metaphysikai elvet kizárni törekszik. Tagad minden feltétlen értékű ismeretet, egyetemes értékű normát, egy isteni tervben, vagy absolutumban gyökerező észbeli összefüggést. Egyedüli positiv feladatának tartja azt, hogy az adott anyagból a szellemi valóság objectiv ismeretét s a részek összefüggését állapítsa meg.

A szellemi tudományok az *élményen* és a *megértésen* nyugsznak. A megértés az idegen életnyilvánulatokba saját élményeink transpositiója által nyomul be. A történet megragadható világa elsősorban külső; az ércz, melybe a szobor öntve van, a vázon, melyre a kép festve van, a törvényszéki terem, melyben az ítéletet kimondják, a börtön, melyben a büntetést leülik: mind természeti külső tárgy. A szellemi tudományok azonban mindezek *értelmével, jelentésével* foglalkoznak, melyben a szellem munkája megnyilvánul; ezek mind a *megértést* szolgálják, mely a jelentést, az értelmet megragadja. A szellem bennük objectiválódott, a czélok bennük kifejezést nyertek, az értékek bennük megvalósultak s épen ezt a szellemit, mely bennük rejtőzik, ragadja meg a megértés. Egy életvonatkozás van köztem és köztük: az ő czélszerűségük az én célkitűzésemben, az én célrendszerebben, az ő szépségük az én értékelésemben, az ő megérthetőségük az én értelmemben van megalapozva. Objectiv érvényüket a mások élményével és megértésével való állandó

csere biztosítja. A physikai világ szolgál alapul a történeti világban megnyilatkozó cselekvés és szenvedés, *actio* és *reactio* számára, a physikai világ alkotja az anyagot azon világ számára, melyben a szellem az ő céljait, az ő értékeit — az ő lényegét kifejezi.

S ezzel a természeti s a szellemi tudományok különbségét is megadtuk. A külső természetben az összefüggés abstract fogalmak kapcsolatában van a jelenségek mögé helyezve. Ellenben a szellemi világban az összefüggést *át-éljük* és *megértjük*. A természet összefüggése *elvonó*, a lelki és történeti összefüggés pedig *eleven*.

## 5.

Dilthey a szellemi tudományok ismeretelméleti alapvetésének főképp három feladatot tűz ki. Először vizsgálja azon összefüggés általános természetét, a melyben ezen a területen egyetemes érvényű ismeret keletkezik; itt van szó a szellemi tudományok egyetemes logikai structurájáról. Az alapvetés második feladata, hogy az egyes területeken a szellemi világ szerkezetét földerítse. E kérdés megoldása által abstractio útján tény derül a szellemi tudományok módszertanára. Végül az a kérdés, vajon a szellemi tudományok eredményeinek milyen ismerésértéke van s ezek összehatása útján mily mértékben lehetséges objectiv szellemtudományi ismeret.

Az első kérdés megoldására Dilthey kiinduláspontja a tárgyi felfogás (*das gegenständliche Auffassen*) szerkezetana. Ugyanazon gondolkodásformák teszik lehetővé a természeti és a szellemi tudományokban a tudományos összefüggést. A gondolkodásformáknak a szellemi tudományok különös feladataira s föltételeire való alkalmazásában természetesen specifikus módszerek keletkeznek. S mivel a tudományok feladatai a megoldás számára követelnek módszereket, az egyes eljárásmodok egy belső, az ismerés céljától meghatározott összefüggést hoznak létre.

A szellemi tudományokban a megismerés első functiója az a folyamat, melyet Dilthey «tárgyi felfogásnak» nevez. A tárgyi felfogás egy vonatkozásrendszert alkot, mely szemléleteket, emlékképeket, ítéleteket, fogalmakat, következtetéseket s ezek között lévő összefüggéseket tartalmaz. A tárgyi felfogás valamennyi élménye teleologiai összefüggésben a valóságnak felfogására van irányozva, vagyis arra, a mi van. Az ismerés fokozatokat mutat: az adott az elemi gondolkodási műveletekben nyer megvilágítást, a képzetekben lemásolást s így válik a discursiv gondolkodás anyagává. Mindezen folyamatok arra valók, hogy az adott az elmében képviselve (repræsentrálva) legyen. Az idő s az emlékezés kiszabadítja a felfogást az adottól való függőségéből s megtörténik a felfogás számára jelentős mozzanatoknak kiválasztása. Az egyest az egészhez való vonatkozása s az egyetemes alá való rendelése által a valóságfelfogás céljainak vetjük alá. Az intuitive adottnak változékonyságát, fogalmak vonatkoztatása által egyetemes érvényű repræsentationa emeljük. A concretumot elvonás és elemző eljárás által egynemű sorokba rendezzük. A felfogás így mindig jobban kimeríti az adottban hozzáférhető mozzanatokot. A szellemi tudományokra nézve rendkívül fontos, hogy az élmény egész frissége és hatalma közvetlenül, vagy a megértéstől az élményhez való irányban, visszatérjen. A repræsentatio e viszonyában rejlik az, hogy bizonyos határig *az adott s a discursive gondolt fölcserélhető*.

Elemi functiókkal (hasonlítás, vonatkoztatás) való megvilágítás, képzetek útján történő lemásolás és a repræsentatio: ezek az adottra való vonatkozás fokai, melyben a tárgyi felfogás történik.

## 6.

A szellemi tudományok eljárás módjainak összefüggése már kiindulópontjában különbözik a természettudományokétól. A szellemi tudományok ugyanis — mint láttuk — az *élménynek, kifejezésnek s megértésnek* viszonyán alapszanak. Így

fejlődésük mind az élmények elmélyülésétől, mind tartalmuk kimerítésétől függ s meg van egyszersmind határozva a megértésnek a szellem egész objectivatiójára való kiterjesztésétől s a szelleminek a különböző életnyilvánulatokból való mindig teljesebb és methodikusabb kikutatásától.

Dilthey valamennyi vizsgálódásában rendkívüli szerepe van az *élet* fogalmának. Szerinte a philosophia nem egyéb, mint az életnek önmagára való eszmélése. Elmékedéseiben legtöbb szerepet a következő kifejezések játszanak: Erlebnis, Lebensgefühl, Lebensbezug, Lebenszusammenhang, Lebenserfahrung. Ezek a terminusok azonban nem biológiai, hanem pszichológiai értelemben veendőek, a tudat tényeinek és állapotainak közvetlen észrevételére, a belső tapasztalás önbizonyosságú tényeire utalnak. Dilthey felfogásában az élet, élettapasztalat s a szellemi tudományok állandó belső összefüggésben s kölcsönhatásban állanak egymással. Nem *fogalmi* eljárás a szellemi tudományok alapja, hanem egy pszichikai állapotnak az ő teljességében való *utánélése* (Nacherleben).

A kiindulópont az egyénnek élettapasztalata. Az önmagába való elmélyedés elérkezik bizonyos tökéletességi határhoz, a mely mögött még egy Carlyle is visszamaradhat s a mások megértése bizonyos feltételek közt oly virtuosításra juthat, melyet Ranke sem érhet el. Ott vannak a nagy vallásos természetek, Augustinus és Pascal, mint örök példái azon tapasztalásnak, mely saját élményeiből merít; s a mások megértésében a fejedelmi udvar s a politika oly művészetre nevelnek, mely minden látszat mögé be tud pillantani. A tettek olyan emberét, mint Bismarck, a ki előtt céljai minden levélnél, melyet írt, minden beszélgetésnél, melyet folytatott, mindig szem előtt lebegtek, abban a művészetben, hogy a kifejezések mögül mindig ki tudta olvasni a szándékot, a politikai acták semmiféle magyarázója s a történeti források semmiféle kritikusa utól nem éri.

Az életből való kiindulás s a vele való állandó össze-függés a szellemi tudományok structurájában az első vonás. A szellemi tudományoknak az élethez való e közvetlen

viszonya az élet s a tudományos cél tendenciái között való viszállyra vezet. A historicusok, nemzetgazdászok, államjogászok, valláskutatók stb. az életben állanak s az életre is akarnak hatni. A történeti személyeket, tömegmozgalmakat, irányzatokat alávetik ítéleteiknek, melyeket azután egyéniségük, nemzetiségük, koruk stb. határoz meg. Minden tudományban megvan azonban az egyetemesérvényűsége való törekvés. Ha a szellemi tudományok szoros értelemben tudományok akarnak lenni, mindig tudatosabban és kritikusabban kell e célt kitűzniök.

E két tendencia viszállyára kell visszavezetnünk azon tudományos ellentétek nagyrészét, melyek utóbbi időben a szellemi tudományok logikájában érvényesültek. Legjobban nyilvánul e viszály a történettudományban. Ezért Dilthey, midőn a szellemi tudományokat tárgyalja, e tárgyalás középpontjává a történetet teszi. Szerinte az élet és az élet-tapasztalat a társadalmi-történeti világ megértésének örökké frissen folyó forrása; a megértés az életből hatol mindig újabb mélységekbe; csak az életre s a társadalomra való visszahatásukban nyerik el e tudományok az ő legfőbb jelentőségüket. Azonban e hatáshoz vezető útnak a tudományos ismerés objectivitásán kell keresztül mennie. A szellemi tudományoknak ez objectivitást mindig előfeltételtől mentesebben, kritikusabban és szigorúbban kell kialakítaniok. Dilthey az előbb említett viszály megoldásának principiumát *a történeti világnak, mint hatásösszefüggésnek* megértésében találja meg; az egyes részösszefüggéseknek középpontja önmagukban van, valamennyi azonban szerkezetileg egy egészbe kapcsolódik, a melyben az egyes részek jelentősége szerint a társadalmi-történeti világ összefüggésének értelme kialakul: ebben a structuralis összefüggésben kell megalapozva lennie minden értékitételnek és minden cél-kitűzésnek. Ez az életösszefüggés nem különböző mozzanatok összege, hanem a részeket összekapcsoló vonatkozások által constituált egység.

Nagy gondja van Diltheynek az eljárásmodok vizsgálatára, a melyek által a szellemi világ adva van nekünk.

A társadalmi-történeti valóság életegységeinek közös természete a szellemi tudományokban az egyes és az egyetemes vonatkozásainak kiindulópontja. Ez előfeltétele a megértésnek. Minthogy az emberi természet nagyjában egyforma, a szellemi tudományokban is lehetségesek egyetemesebb jellegű tételek. A megértés methodikus bizonyosságának foka ez egyetemes igazságok fejlődésétől függ. Pl. egy Bismarck megértése nemcsak a levelek, acták s egyéb források óriási tömegének átkutatásától függ, hanem mivel Bismarck számos közösségnek (állam, vallás, jogrend) volt kereszteszópontja és mivel mint történeti személyt e közösségek egyike különösen mozgatta és meghatározta: világos, hogy a történetírónak e közösségekre vonatkozó általános tudásra is van szüksége. Szóval, a teljes és tökéletes megértés csak a szellemi tudományok összeségére való vonatkozás által érhető el. A megértés fölteszi az élményt s az élmény csak azáltal válik élettapasztalattá, hogy a megértés az élménynek subjectivitásából az egész és az egyetemes világába vezet. Az egyes személy megértése a maga teljességéhez megköveteli a systematikus tudást, a mint viszont a systematikus tudás függ az egyes életegységek eleven megragadásától. A szervetlen világ ismerete a tudományok olyan structurájában megy végbe, melyben valamely réteg mindig független attól, a mi alatta van: a szellemi tudományokban azonban a megértés folyamatától kezdve minden a *kölcsönös függőség viszonya által* van meghatározva.

Az élet és a szellemi tudományok vonatkozásainak vizsgálatában Dilthey egyik legfontosabb gondolata az *élet objectivatioja*. Ha — mondja Dilthey — a megértés folyamatának egészét megragadjuk, akkor ebben az élmény subjectivitásával szemben élénk tárul az élet objectiválódása is. Az élet objectivatiojáról, külső megnyilvánulásáról való szemlélet sokféle structuralis összefüggésben a szellemi tudományok tárgyává válik. Az egyén, a közösségek és azon művek, melyekbe az élet és szellem magukat belevetítették, alkotják a szellem külső birodalmát. Ez a szellemnek az érzéki világban való realisálódása a szárnyaló szótól kezdve egy



törvénykönyv százados uralmáig. Minden *egyed életnyilvánulat* ez objectív szellem birodalmában valami *közös képviselet*. Minden szó, minden mondat, minden taglejtés vagy udvariassági forma, minden műremek s minden történeti tett csak azért érthető, mivel valami közösség köti össze a bennünk megnyilatkozó szellemet a megértővel; az egyes mindig valamely közösség körében érez, gondolkodik és cselekszik s csakis ilyenben tud valamit *megérteni*.

Az élet objectivatiójának eszméje által nyerünk csak bepillantást a történetinek lényegébe. Itt minden szellemi működés által keletkezik s így a historicitas jellegét hordozza. A fának egy parkban való elosztásától, a háznak egy úton való elrendezésétől, a kézműves czélszerű szerzészámától egész a polgári törvénykönyv alapján a törvénytörvénykezési épületben kimondott ítéletig minden körülöttünk történetileg fejlődött valóság. A mit a szellem ma az ő természetéből életnyilvánulataiba belevetít, az holnap már történet.

A szellemi tudományok tárgya az élet objectivációja. Minthogy ez számunkra a *megértés* anyaga, a szellemi tudományok a külsőnek a belsőhöz való vonatkozását tárgyalják. Az objectivációt a megértésben mindenütt az élményre vonatkoztatjuk. A szellemi tudományok területe tehát addig ér, a meddig a megértés s a megértés egységes tárgya az élet objectivációja. Csak azt értjük meg, a mit a szellem alkotott. A természet, mint a természettudományok tárgya, a szellem munkájától függetlenül létrejött valóságot foglalja magában. Mindaz pedig, a mire az emberi szellem az ő bélyegét ütötte, általában a szellemi tudományok tárgya.

Az *«objectív szellem»* kifejezést mély értelemmel Hegel alkotta meg. Diltheynél e kifejezésnek mind a fogalom systematikus helyét, mind pedig czélját és körét illetőleg más értelme van. Hegel egyetemes északarattól alkotott közösségből indult ki, Dilthey az élet realitásából, mert csak az életben hatékony a lelki összefüggés totalitása. Hegel metaphysikailag construált; Dilthey az adottat analysálta. Hegel *allgemeine Vernunft*-ja helyébe az *élet* lép a maga totalitásában: élmény, megértés, történeti élet-összefüggés, az

irrationalis hatalma. S csakis így keletkezik a problema: mikép lehetséges történettudomány? Hegel számára ez nem volt kérdés. Az ő metaphysikája, melyben a világszellem; a természet mint az ő megnyilvánulása; az objectív szellem mint az ő megvalósulása s az abszolút szellem egészen a philosophiáig, mint a tudás realisálódásáig, azonosak, maga mögött hagyta ezt a kérdést. Ma azonban megvan a problema, a mennyiben fordítva, a történeti életnyilvánulatok adatait ismerjük el a történeti tudás igazi alapjának s módszer szerint keresünk annak megoldására, hogyan lehetséges az adott alapján a tudás a történeti világról?

## 7.

Dilthey egyik főgondolata a szellemi világnak, mint *hatásösszefüggésnek* (Wirkungszusammenhang) fölfogása. A szellemi világ az élet objectivatiójának útján az élményben s a megértésben tárul föl. Dilthey egyik legfőbb feladatának tartja, hogy a szellem e világát, vagyis a társadalmi és történeti világot, mint a szellemi tudományok tárgyát közelebbről megvizsgálja s meghatározza.

A hatásösszefüggés, a melylyel s a melynek eredményeivel a szellemi tudományok foglalkoznak, abban különbözik a természet oksági összefüggésétől (physikai causalitás), hogy a lelki élet a maga structurája szerint *értékeket* teremt s *célokat* valósít meg. Ez a szellemi hatásösszefüggések immanens-teleologiai természete. A történeti élet állandóan munkálkodik javaknak és értékeknek létrehozásán. S a szellemi világ ez állandóan teremtő működésének hordozói az egyének és a közösségek s a culturrendszerek, melyekben az egyének összehatnak.

A mint az individuumnak, hasonlóképp a többi szellemi egységeknek is (cultursystema, közösség) van egy önmagukban rejlő középpontjuk. Ez egységek nagyobb történeti-társadalmi összefüggésekbe (nemzetekbe, korokba, történeti periodusokba) szövődnek. A bennük fellépő értékeket és

célokat a történetírónak össze kell foglalnia, összehasonlítani, a közöset belőlük kiemelnie, a különféle hatásösszefüggéseket *synthesis*ekké összetennie. A mik egyidejűleg hatnak (pl. egyének, *cultursystemák* v. közösségek), állandó szellemi kölcsönhatásban vannak; egy-egy történeti periodus zárt horizontot alkot, egy korszak önmagában van centralizálva. Egy korszak társadalmának hatásösszefüggései hasonló vonásúak; az akarat hasonló célokat tűz ki, hasonló javakra törekszik, az érzésmód rokon természetű. A történeti *analysis* egyik feladata az, hogy a *concret* célokból, értékekből, gondolkodási módokban való megegyezést, mely valamely epochát kormányoz, kikutassa.

A történeti világ, mint egész; ez egész mint hatásösszefüggés; e hatásösszefüggés mint értékadó, célkitűző, szóval alkotó; azután ez egész önmagából való megértése; végül az értékeknek és céloknak korszakokban, epochákban, az egyetemes történetben való centralizálása — ezek azon szempontok, melyekből Dilthey a szellemi tudományok összefüggését tekinti.

Dilthey részletesen foglalkozik az egyes hatásösszefüggések megállapításának eljárásaival. A *complex* hatásösszefüggésekből ki kell emelnünk egyeseket, melyek az egészet megvilágítják. A hatásösszefüggésről való tudásunk kialakul *inductio* útján, mely a tényeket és az oksági tagokat megállapítja, *synthesis* útján, mely *inductio* segítségével oki összefüggéseket egymáshoz fűz, *analysis* útján, mely az egyes hatásösszefüggéseket kiválasztja. Az egyetemesítések összefüggések alkotására szolgálnak; az *universalis* összefüggésnek egyes összefüggésekre való elemzése a legtermékenyebb út egyetemes igazságok felfedezésére.

A hatásösszefüggéseknek a szellemi tudományokban való megállapítási módja azonban egészen elüt a természet-tudományokétól. Ezeknek alapja a jelenségek térbeli összefüggése. Megmérhetősége annak, a mi térbelileg kiterjed vagy a térben mozog, teszi lehetővé *exact* egyetemes törvények felfedezését. Ezzel szemben a lelki, belső hatásösszefüggés csak belevetített természetű, végső elemei soha-

sem mutathatók fel. A történeti világ végső elemei az *élményben és a megértésben* vannak adva. Egységjellegük azon structura-összefüggésben van megalapozva, melyben tárgyi felfogás, értékek és célok vannak egymásra vonatkoztatva.

Az ember mint életegység hatásösszefüggés. Minden egyes pszichikai állapot az egész életegység új állásfoglalása, totalitásának az emberekhez és dolgokhoz való új vonatkozása. Az egyén mint életegység belenyulhat a hatásösszefüggésbe; megnyilvánulásában mint *egész* működő. A természet az érzékek differentiatiója által, melyek mindegyike egy homogén természetű érzetterületet foglal magában, különböző rendszerekre van különítve. Ugyanazon tárgy, pl. egy harang kemény, bronzszínű, megütésre hangadó stb.; így minden egyes tulajdonságának megvan a maga helye az érzéki felfogás valamely rendszerében; e tulajdonságok belső összefüggése nekünk nincsen adva. Az élményben azonban magam, mint összefüggés állok magam előtt. Minden egyes életnyilvánulatban, melyet megértünk, mindig az egész élet munkál. E téren tehát homogén rendszerek, melyek lehetségessé teszik a változások törvényeinek felfedezését, sem az élményben, sem a megértésben nincsenek nekünk adva. Közösség, rokonság előfordul a megértés folyamatában, de ez másrészt a differentiálódás végtelen sok nuance-át engedi meg a raceok, törzsek és népek nagy különbségeitől kezdve az egyének határtalan sokféleségeig. Ezért uralkodik a természettudományokban a változások törvénye, a szellemi világban pedig az individualitás felfogása, kezdve az egyes személytől az emberiség individuumáig; innen az összehasonlító módszer túlnyomó jelentősége, mely ez egyéni sokféleséget fogalmilag rendezni törekszik. Innen van, hogy mind a psychologia, mind az egyes rendszeres szellemi tudományi disciplinák többnyire leíró és elemző természetűek.

Dilthey a történeti megértés fokait Herodotostól áttekintve, az itt tárgyalt szempontból főképp a XVIII. században állapít meg nagyobb változást. Két nagy elvet vezet be ez a század

a történetírásba. Egyrészt a concret hatásösszefüggését; ezt mint történeti tárgyat a történet nagy folyamából a historicus kiemeli, *egyes összefüggésekre* tagolja (jog, vallás, költészet stb.), ezeket pedig ismét egy korszak egységében fogjaföl. Ilyen eljárás természetesen föltételezte, hogy a történetíró szeme a politikai történetből kipillantott legyen a culturáéra is. A másik elv a *fejlődés elve* Winkelmanntól kezdve, mely azt mondja, hogy egy történeti hatásösszefüggésben van valami alapsajátság, hogy a változások oly során megy végig, melyek mindegyike csak az előző alapján lehetséges és érthető.

Dilthey a történeti hatásösszefüggések analtikus eljárás útján való elkülönítésének módjait is körvonalazza. A concret hatásösszefüggés ugyanis egyes elszigetelhető területekből áll, melyeken külön történeti folyamatok mennek végbe s ezek magukban egységes és homogén jellegűek. Ezen alapszik a fogalomalkotás, mely által a történettudományban egyemetesebb jellegű összefüggések ismerhetők fel. Az elemzés és elszigetelés, mely által ilyen összefüggéseket kiválasztunk, döntő eljárás, melyet a szellemi tudományok logikai tagolásának kell vizsgálnia. Ez elemzésnek rokonsága azzal, melylyel a psychikai életegység structúraösszefüggését találjuk meg, nyilvánvaló.

A legegyszerűbb és leghomogénebb hatásösszefüggések, melyek culturmunkát valósítanak meg: a nevelés, gazdasági élet, jog, politikai functiók, vallás, művészet, tudomány, philosophia.

A hatásösszefüggés részeinek az egészhez, mint az értékek és célok hordozójához való viszonyuk szerint van jelentőségük. A történeti események azáltal jelentősek, hogy egy hatásösszefüggés tagjai, a mennyiben az egész értékeinek és céljainak megvalósításához a részekkel együtt közreműködnek.

A történeti világ szerkezetének vizsgálatában Diltheynek egyik legfőbb érdeme a *korszakok és epochák* fogalmának általános elemzése.

Ila ugyanis bizonyos korszakban egyes hatásösszefü-

géseket analitikusan kiemeltünk s a bennük rejlő fejlődési mozzanatokat kimutattuk, továbbá azon vonatkozásokat, melyek ez egyes összefüggéseket structurális egészsze kapcsolják, meghatároztuk: akkor a történeti világ másik oldalát, az idők folyásának és változásainak vonalát megérthetjük a hatásösszefüggésre, mint continuumra s mégis korszakokra osztható egészre való visszapillantás által. A nemzedékeket, korszakokat, epochákat bizonyos nagy, átható, uralkodó tendenciák jellemzik. A tendentia voltaképp egy ilyen korszak egész culturájának önmagába való concentrációja, úgy hogy a kor értékelésében, célkitűzéseiben, élet-szabályaiban megvan a mérték a személyek és irányok megítélése és értékelése számára. Az egyes ember, valamely mozgalom s a közösség az ő jelentőségét a kor szelleméhez való belső viszonyától kapja. Minthogy pedig minden individuum valamely korszakba van besorozva, következik, hogy a történet számára való jelentősége a korhoz való vonatkozásában rejlik.

Ilyen értelemben beszélünk valamely kornak (pl. a középkornak, a felvilágosodás korának) szelleméről. Minden ilyen kor megtalálja a maga elhatárolását bizonyos *élet-horizontban*. Minden kornak megvan a maga viszonya az élethez, élettapasztalathoz, érzés- és gondolkodásmódhoz, mely az egyeseket bizonyos körön belül valamely életnézethez és célkitűzéshez köti.

A kornak ezen egységes jellegét megadó tendenciája mellett találunk vele ellentétes tendenciát is, mely a régít conserválni törekszik, a korszellem egyoldalúságát fölismeri s ellene fordul. A két tendentia küzdelméből új korszellem alakul ki.

Vajon hogyan lehet egy kor irányzataiból, mozgalmából s áramlataiból kiindulva, eljutni azon bonyolultabb problémához, hogy valamely korszak structuraösszefüggését analitikusan meghatározzuk: Dilthey főképp a XVII. század felvilágosodási korán mutatja be. Ez az elemzés egy kor lelkének ragyogó föltárása. Ez a példa azonban csak elméleti fejtegetései közé szűrve, csekély terjedelemben igazolja el-

méleti szempontjait. A fentebbiekben kifejtett theoriáját főképp a *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften* cz. munkálata alapján ismertettük, melyet 1910-ben olvasott fel a berlini akadémián, de a melyet a történetírásban már régen alkalmazott. Senki sem tudott oly mélyen behatolni a XV. és XVI. század emberének lelkébe, culturájának egységes összefüggésébe, mint Dilthey;<sup>1</sup> senki sem tudta kimutatni olyan történeti érzékkel s pszichológiai virtuositással mint ő, vajon hogyan egyesülnek a kor motívumai egy symphonikus egészszé, mely tovább hangzik a középkor századain keresztül mindig új polyphon összetételben.

## 8.

Az ember célkitűző lény, pszichológiája teleológiai természetű.<sup>2</sup> Természetesnek látszik, hogy az egyes ember lelki életének ezt a természetét átvitték az emberi történet nagy összefüggéseire is s a történet folyását egy magasabb lénynak, egy világkormányzó célkitűzésének tulajdonították. E történetphilosophia<sup>3</sup> főnehézsége mindig abban állott, vajon hogyan békithető ki az egyes ember individualis teleológiája az universalissal? Vajon hogyan rendelődik alá az egyes embernek látszólag szabad, pszichológiailag motivált cselekvése a világkormányzás nagy tervének? A történetnek, ez az egyrészről immanens, másrészről transcendens felfogása a metaphysika s a pszichologia nagy határkérdéséhez vezetett, mely végelemzésben a szabadság és a szükségképesség összeegyeztetésének problémája. W. Humboldt szerint a történet világkormányzás nélkül érthetetlen; Kant egy «Leitfaden a priori»-t vesz föl; Hegel a szabadságból metaphysikai elvet csinál, mely mellett a

<sup>1</sup> Dilthey: *Auffassung und Analyse des Menschen im 15. und 16. Jahrhundert*. Archiv f. Geschichte der Philosophie Bd. IV. 1891. S. 604—651. és Bd. V. 1892 S. 336—400.

<sup>2</sup> V. ö. Kornis Gyula: *Okosság és törvényszerűség a pszichológiában*. 1911. 89—98. l.

psychologiai szabadságfogalom eltűnik; végre Ranke próbálja meg a történelem tendenciáit tapasztalati elemzés útján megállapítani. Lassankint a metaphysikai körből kilépve utat tör a belátás, hogy a psychologyai elemzés voltaképp a szellemi tudományok sajátlag tudományos alapvetése. E belátás kiépítésében legnagyobb érdeme Diltheynek, Sigwartnak és Wundtnak van, s korunkban a történetírás psychologyai alapra való állításában talán Lamprechtnek, habár «socialpsychologyai módszere» több tekintetben kihívja a kritikát.

Dilthey a szellemi tudományok alaptudományát a psychologyában kereste és pedig nem abban a psychologyában, mely a lelki életet atomok módjára gondolt elemekből construálja, hanem abban, mely a lelki élet concret összefüggéséből, a tudatélet egészéből indul ki. A kik a természet-tudományokból jutnak a psychologyába, elsősorban a lelki elemek után kutatnak, hogy ezekből állítsák össze a lelki életet; a kik pedig a szellemi tudományokból indulnak ki s jutnak a psychologyába, mint pl. Dilthey is a történetből, azok, minthogy többnyire a lelki élet reconstitúcióján fáradoznak, a lelki élet összefüggését tartják elsősorban fontosnak. A történetírónak ugyanis csak töredékesen a *res gestae* vannak adva s ezeket interpolálnia kell a lelki összefüggések alapján psychikai tényekkel: gondolatokkal, érzelmekkel, elhatározásokkal, akarásokkal, célkitűzésekkel. Dilthey azonban olyan psychologyának methodikus megalkotásán fáradozott, mely a történeti ismerés logikai igényeinek is meg tud felelni.

Idevágó nézeteit nagyobb műben foglalta össze: *Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie*.<sup>\*</sup> A természettudományokban csak következtetések, hypothetikus kapcsolatok közvetítésével van a természet összefüggése adva (ill. megalkotva), a szellemi tudományok alapjául pedig a lelki élet összefüggése, mint eredetileg *közvetlenül* adott, szolgál. A természetet *magyarázzuk*, a lelki életet

<sup>\*</sup>*Sitzungsberichte d. Königl. Preuss. Akad. d. Wiss. zu Berlin.* 1894. S. 1309—1407.



*megértjük.* Az átélt összefüggés itt az első (primär), az összefüggés egyes tagjainak megkülönböztetése pedig csak azután következik. Ez az eltérés határozza meg továbbá azon *módszerek* nagy különbségét is, melyek segítségével egyrészt a lelki életet, történetet és társadalmat tanulmányozzuk, másrészt pedig a természetet törekszünk megismerni. Ugyancsak ezért a hypothesisok nem ugyanazon szerepűek a psychológiában, mint a természettudományokban. Az utóbbiakban minden összefüggést hypothesis közelít, a lelki élet ismerésében azonban az összefüggés eredeti s mindig az *élményben* van adva: minden egyes folyamatot az élményben a lelki élet egész totalitása hordozza. Ez határozza meg egyszersmind a magunk és mások *megértésének* természetét is. A megértésben mindig az egész eleven összefüggéséből indulunk ki, hogy ebből az egyest megragadhatóvá tegyük. Épen az, hogy mi az *egész* összefüggésének tudatából élünk, teszi lehetővé, hogy megértsünk egyetlen egy mondatot, egyetlen egy taglejtést vagy cselekvést. Minden psychologiai gondolkodásnak megvan ez az alapvonása, hogy az egésznek fölfogása teszi lehetővé és határozza meg az egyesnek interpretációját. A lelki élet belsőleg tapasztalt összefüggésének kell a psychologia átélt, szilárd s közvetlenül biztos alapjának lennie. Továbbá, a mint a cultursystemák (gazdaság, jog, vallás, művészet, tudomány) s a társadalom külső szervezetei (család, község, egyház, állam) az emberi lélek eleven összefüggéséből keletkeztek, hasonlóképp csakis ebből érthetők.

Dilthey élesen szembeállítja a *leíró* és a *magyarázó* psychológiát. Az előbbin a kifejlődött lelki életben mindenütt egyformán megtalálható összefüggések és alkotórészek előadását érti, a mint azok egy egyetlen egységes összefüggésben vannak adva, melyet nem belegondolunk a lelki életbe vagy kikövetkeztetünk belőle, hanem a melyet átélünk; magyarázó psychológián pedig a belső tapasztalásban, más emberek tanulmányozásában és a történeti valóságban adott tényeknek analitikus úton talált elemek bizonyos számából való levezetését érti. A psychológiának azon út fordítottján kell

járnia, a melyet a constructiv módszer képviselői tapostak. Útunknak analitikusnak s nem constructivnak kell lennie; a kifejlődött lelki életből kell kiindulniok, nem pedig ezt elemi folyamatokból levezetniök.

Dilthey egy kissé elkésett az associatiós-psychologia ellen való harczában. Mikor azonban ezt Ebbinghaus Dilthey szemére hányja,<sup>1</sup> hogy t. i. ma már nincsen valamire való psychologus, a ki a térbeli kiterjedést, időbeli folyást, mozgást, számot associativ aggregatumnak vagy valamiféle chemiai kapcsolatnak, nem pedig eredeti lelki tartalomnak tartaná: akkor helyesen jelzi ugyan a psychologusok theoretikus álláspontját, de nem veszi figyelembe a gyakorlati, főkép az egyirányú kísérleti módszer alkalmazásában előforduló atomizáló tendenciákat, melyek ellen Dilthey egészen jogosan küzd. A mit Dilthey a magyarázó psychológiáról állít, nemcsak Herbartra vonatkoztatható, a mint ezt Ebbinghaus szeretné föltüntetni,<sup>2</sup> hanem minden, a tudat egészét figyelmen kívül hagyó lélekbúvárra. Viszont igaza van Ebbinghausnak abban, hogy a psychologia bizonytalanságát nem lehet tisztán a magyarázatokra és hypothetikus constructiókra hárítani, mint Dilthey teszi, mert a psychologia bizonytalansága már a tényálladék egyszerű megállapításánál kezdődik: maga a leírás és elemzés, melyre Dilthey minden súlyt vet, már kétség és ellentétes eredmények forrása. A minden hypothesisit kerülő, tisztán leíró psychologia sem teljes és végleges bizonyosságú. Ebbinghaus gáncsolja Diltheyt, hogy az ő «leíró és elemző» psychológiája is sok tekintetben constructiv és hypothetikus természetű. Mindenesetre Dilthey programjából sem hiányzanak teljesen a hypothetikus elemek, de ezeknek nála más a helyük és szerepük; az analitikus eredmények közeit nem töltik ki önálló érzetegységekről, psychophysikai parallelismusról, determi-

<sup>1</sup> *Zeitschr. f. Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane.* Ebbinghaus: *Über erklärende und beschreibende Psychologie.* Bd. IX. 1896 S. 177.

<sup>2</sup> U. o. S. 179.

nismusról, tudattalan képzetekről való hypothesisok s nem ezekből van fölépítve a lelki élet egésze. Az a psychologia, — a mint programját Dilthey vázolta, — a mely a lelki élet eleven hatásösszefüggését nyomozza s ez eljárásban elemzést és leírást alkalmaz, melyek bizonytalansága más megfigyelőktől mindenkor ellenőrizhető s tovább vizsgálható, nem a bizonyosság *fokát*, hanem *természetét* illetőleg különbözik annak a psychológiának hypothetikus jellegétől, mely az előbb említett föltevésekkel egészíti ki a tapasztalást.

Minthogy a Diltheytől tervezett psychologiai iránynak főkép a lelki jelenségek leírására szorítókozó természete nagyban megegyezik *Husserl* korszakalkotó *Logische Untersuchungen*-ének phænomenologiai irányzatával, Dilthey örömmel üdvözölte ezt s szívesen vallotta, hogy sokat köszön elmélete végiggondolásában *Husserl* elemzéseinek és leírásainak.\* Ugyancsak szembeszökő Dilthey psychologiai fölfogásának rokonsága *Jamesnek* a *stream of thoughts*-ból, *Bergsonnak* pedig a *durée*-ből kiinduló, a lelki élet egész összefüggését mindig szem előtt tartó elméletével.

A magyarázó psychológiának a szellemi tudományokra való káros hatását Dilthey különösen a történetírásban és a büntető jog modern deterministikus irányában keresi. *Grote*, *Bucke* és *Taine* történetírását főkép abból származtatja, hogy ezek előtt elégtelennek tűnt fel az élettapasztalatnak, a mindennapi psychikai technikának, értékesítése a történeti okságbeli összefüggés mélyebb megértésére a psychológiának abban az időben Angol- és Franciaországban való nagy lendületét akarták a történetben is érvényesíteni. Dilthey szerint azonban épen e kutatók munkái mutatják, hogy a történetíró objectivitása jobban megőriztetik akkor, ha az élettapasztalataiból leszűrt természetes psychológiának engedi át magát, semmini ha a magyarázó psychologia egyoldalú elméleteit törekszik értékesíteni. Ez

\* Dilthey: *Studien zur Grundlegung der Geisteswissenschaften*. Sitzungsab. d. kön. Preuss. Akad. d. Wiss. 1905. S. 329, 333.

azonban nem nagyon erős érv a magyarázó psychologia ellen, mert mit tehet arról egy psychologiai elmélet, hogy más tudományterületen rosszul és illetéktelenül használják. Vajon a physikának az energiáról szóló fejezeteit felelőssé tehetjük-e azért, hogy ma Ostwald a lelki és társadalmi jelenségeket is az energiának különféle configurációjából származtatja?

A psychologia az alapjában hasonló emberi lélek természetrajza. Azonban emberraceok, nemzetek, társadalmi osztályok, történeti fokozatok, individualitások szerint az egyforma emberi természet nagyban különbözik. Ha Dilthey szerint a leíró psychologia az emberi természet e különös sajátságait vizsgálja, akkor egy közbülső tagot találunk közte s a szellemi tudományok között. A természettudományokban az egyforma az uralkodó ismeréscél: a történeti világban egészen az individuumig való különösítés (*Besonderung*). A történettudomány élete a különösbe való mind nagyobb elmélyülés; benne az egyforma és az individualis birodalma között eleven vonatkozás rejlik. A *singularis* nem magában, hanem épen ezen vonatkozás által túlnyomó benne. Ennek a gondolatnak kifejezése az, hogy egy egész kornak szellemi természete egy egyénben reprezentálható. Így lehet szó reprezentatív személyiségekről.

A mit Dessoir psychognosisnak,<sup>1</sup> W. Stern differentialis psychológiának<sup>2</sup> nevez, Dilthey előbb *összehasonlító psychológiának* nevezte.<sup>3</sup> Ennek a tudományágnak célja az, hogy az egyéni különbségeket, a különbségek fokozatait s rokonságaikat, az egyéni vonások szabályszerű kapcsolatát, mintegy

<sup>1</sup> M. Dessoir: *Seelenkunst und Psychognosis*. Arch. f. syst. Philos. Bd. III. S. 374—388.

<sup>2</sup> L. W. Stern: *Über Psychologie der individuellen Differenzen*. Leipzig, 1900. S. 3. ff. *Die differentielle Psychologie* 1911. Ismertetését v. ö. Kornis Gyulától. M. Filoz. Társ. Közleményei 1912. 42—8. lap.

<sup>3</sup> W. Dilthey: *Beiträge zum Studium der Individualität*. Sitzungsberichte d. königl. Preuss. Akad. d. Wiss. zu Berlin, 1896. 295—335.

az egyéniségek tipikus alapformáit megállapítsa. Ilyen alapformák a két nem, a raceok, a nemzetiségek, a vidéki sajátságok, a temperamentumok, továbbá azon sokrétű különbségek, melyek pl. a költőt a vallásos embertől, a tudomány emberét a gyakorlati élet emberétől, a Perikles-korabeli görögöt a renaissance itáliai szülöttétől elválasztják. Ennek a pszichológiának az individualitás megértése szempontjából nagy jelentősége van. A szellemi tudományok eszménye ugyanis az egész emberi-történeti individuatiónak a minden lelki életben meglevő összefüggésből és közösségből való megértése. Ha a lelki élet belső összefüggését a tapasztalatok kapcsolata útján gondolkodásban megragadjuk, elemezzük és leírjuk; ha a minden lelki életben előforduló egyes összefüggésekben feltűnő egyformaságokat megállapítjuk: akkor előttünk áll azon feladat, a mely a különösnek, a történeti világ egész individuatiójának a közösségbe és összefüggésbe való besorozására vonatkozik.

Ilyen összehasonlító karakterológiát tartott Bacon a politika és történelem előiskolájának;<sup>1</sup> ez lebegett J. St. Mill előtt is, a midőn ethologia néven egy szigorúan deductiv. az egyest mindig az egyetemes pszichológiai törvényekből levezető tudományágat tervezett.<sup>2</sup> Manapság egy általános characterologia alapvonalai vannak kialakulóban.<sup>3</sup> A Diltheytől tervezett *összehasonlító pszichológiának* tárgyát (az elnevezés nem szerencsés, mert már egyéb fogalomra van lefoglalva) az egyénnek az általános pszichológiától elhanyagolt sajátságai alkotnák s így e disciplina inkább az emberismeret művészetéhez, az idegen individualitásokba való intuitív s művészi beleérzéshez közelednék, csakhogy ezt a művészi ábrázolásnál s történeti utánérzésnél úgysis szereplő psychognosist megfinomítaná s methodikusabbá

<sup>1</sup> Bacon: *De dignitate et augmentis scientiarum*. VII. 3.

<sup>2</sup> J. St. Mill: *A System of Logic*. Book VI., Chapt. V. (of ethology, or the science of the formation of character.)

<sup>3</sup> V. ö. A. Huther: *Grundzüge der allgemeinen Charakterologie*. Leipzig, 1910 (Pädagogische Monographien. X. B.).

szervezné. Dilthey e disciplinája nem az egyes lelki működések különbségeit kutatja, mint pl. W. Stern differentialis pszichológiája, hanem az individualításoknak, mint egységes jelenségeknek különbségeit emeli problémájává: valamely lelki élet egész structuraösszefüggése, vagyis az, a mi az egyént épen ezen egyénné, épen ezen singularis ténynyé avatja, érdekli őt. Igaz, hogy ugyanez érdekelte mindenha a biographust, a történetírót s a művészt, úgy hogy nem lehet itt a szó szoros értelmében vett új tudományára gondolnunk. Nagyon nehéz, szinte lehetetlen a Diltheytől tárgyalt «összehasonlító» psychologia és a gyakorlati emberismerés, a művészetben s történetírásban eddig is érvényesült psychognostika között a határvonalat megállapítani. Az utóbbi megvonásában mégis segít Dilthey többszörös hivatkozása arra, hogy az egyén tanulmányozását az általános psychológiára kell vonatkoztatni, az egyéni vonásokat lehetőleg egyetemes lelki tények alapján megérteni.

E ponton is az egyes és az egyetemes nagy antinomiája küzd Diltheyben. Nem akarja racionalizálni az élményt, meg akarja őrizni az élmény érintetlenségét, fél az objectiv, intellectualis s épen a *sentiment intérieur*-t megtárgyasító, de egyszersmind eltorzító elvont gondolkodási eszközöktől, a fogalmaknak a belső universum finomságait csak sejtető durva vonalaitól: a lelki élet a maga határtalanul bonyolult gazdaságában soha sem vetíthető a pusztá fogalmi gondolkodás síkjára.

## 9.

A történetnek, de általában a szellemi tudományoknak bizonyossági foka attól függ, vajon a singularis megértése *általános érvényűségre* emelkedhetik-e? Másnak lelki élete ugyanis mindig csak érzéki tényekben, taglejtésekben, hangokban és cselekvésekben van számunkra adva. Ezeket kiegészítjük a mi belsőnkől. Mindent: e kiegészítés anyagát, szerkezetét, egyéni vonásait a saját lelki eleven-ségünkől kell átszármasztatnunk. Már most az a kérdés,

vajon egy egyéni tudat ilyen kiegészítés által hogyan alkothat *objectiv ismeretet* egy idegen s egészen más természetű egyéniségről? Azt a folyamatot, mely által érzéki jelekből tartalmat, jelentést, belsőt megismerünk, *megértésnek* neveztük. Megérteni csak szellemit lehet; a természet megértése, az *interpretatio naturae* csak képes kifejezés. A megértés a gyermek gagyogásának fölfogásától egészen Hamletnek vagy a Tiszta Ész Kritikájának magyarázatáig terjed. Ugyanazon emberi szellem szól hozzánk kövekből, márványból, zeneileg formált hangokból, gestusokból, szavakból és írásokból, cselekvésekből, gazdasági rendekből és alkotmányokból. Hasonlókép a megértés folyamatának is közös ismertetőjelekkel kell bírnia, a mennyiben ez ismerésmód közös föltételeitől és eszközeitől van meghatározva.

A megértésnek különféle fokai vannak; ezek főkép érdeklődésüinktől s figyelmünktől függenek. De a legfeszültebb figyelem is csak akkor válik oly folyamattá, melyben az objectivitás ellenőrizhető fokát elérjük, ha az életnyilvánulatot rögzíteni tudjuk s hozzá mindig visszatérhetünk. Tartósan rögzített életnyilvánulatok művészi (künstlerisch) megértését nevezi Dilthey *magyarázatnak* (*interpretationnak*). Ilyen értelemben van *magyarázó művészet* is, melynek tárgyai az emberi szellem termékei.

Dilthey jól látja, hogy a művészi tényező a pszichológiából s az interpretációból soha sem tüntethető el. A sajátlag közvetlen folyamat egyáltalán nem elemezhető. A történetíró «újraélése», «kapcsolóképesége» egy rangban van a legitimizatosabb művészi intuitióval. Az interpretációnál egy fölvetett összefüggés belső szükségképsége tényleg soha sem bizonyítható; mások lelki totalitását saját énünk totalitása alapján töltjük ki, tehát a mi subjectiv meghatározottságunk mindig döntő az adott fölfogásában. Ez az, a mit Simmel *relative a priori*-nak nevez. Épen ezért minden megértés mindig asymptotikus jellegű, a mi kizárja azt, hogy a történetírás szigorúan positiv és exact természetű legyen. Ha sikerülne az, hogy az élményt magát teljesen rationalizáljuk, azaz hogy a benne összeszövődött teleologiai élet-

vonatkozásokat kibogozzuk s valamennyit tudatos czélokká teljesen átalakítsuk: ezzel meg volna oldva a történet-philosophia problémája. A míg azonban ezt nem tudjuk elérni, egyes czélok tudatosságátételénél, a pszichologiai elemzésnél és a művészeti intuiciónál kell maradnunk.<sup>1</sup> A történet sohasem közömbös tudás, hanem személyes birtok, énünknek egy darabja.

Az irodalomnak a szellemi élet s a történet megértésére nézve azért van oly mérhetetlen jelentősége, mert egyedül a nyelvben nyeri meg az emberi belső természet a maga teljes, kimerítő és objective érthető kifejezését. Ezért a megértés művészetének középpontja az ember írásba foglalt maradványainak magyarázata. Ez volt kiinduló pontja a philológiának. A magyarázat különféle szabályainak küzdelméből keletkezett a *hermeneutika*, vagyis az írásbeli emlékek magyarázatának művészettana; ennek czélja az egyetemes érvényű magyarázat lehetőségének feltételeit megállapítani. Dilthey a hermeneutikának kitűnő történeti összefoglalását adja a Homeros-magyarázóktól kezdve egész Schleiermacherig.<sup>2</sup> A hermeneutika fő nehézségét abban a circulus vitiosusban látja, hogy az egyes szavakból s ezek kapcsolataiból kell a mű egészét megértenünk, viszont az egyesnek teljes megértése már az egészét föltételezi. Elméletileg itt jutunk el a magyarázat határához; minden magyarázat csak bizonyos fokig teljesítheti föladatát: minden megértés csak relativ és sohasem fejezhető be. *Individuum est ineffabile*. Dilthey a hermeneutika főfeladatát abban látja, hogy a romantikus önkény és skeptikus subjectivitas állandó beavatkozásával szemben a történet területén elméletileg megalapozza a magyarázat lehető egyetemes érvényűségét, melyen a történet minden bizonyossága nyug-

<sup>1</sup> V. ö. E. Spranger: *Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*. Berlin, 1905. S. 83, 132.

<sup>2</sup> *Philosophische Abhandlungen*. Chr. Sigwart zu seinem siebzigsten Geburtstage gewidmet. Tübingen, 1900 (Dilthey: *Die Entstehung der Hermeneutik*. S. 184—203.).



szik. Minden hermeneutika célja azon szilárd lelki structuralis vonatkozások kiderítése, melyek szabályszerűen minden szellemi életnyilvánulatban föllépnek. Psychikai structurán Dilthey azon rendet érti, mely szerint fejlett lelki életben különböző természetű psychikai tények szabályszerűen belső átélhető vonatkozásban egymással össze vannak kapcsolva. Főkép ennek ismeretén alapszik a hermeneutika. A szellemi tudományok ismeretelméletének, logikájának és módszertanának összefüggésébe bevonatva, a hermeneutika fontos kapcsoló láncszem lehet a philosophia s a történeti tudományok között s fő alkotórészévé válik a szellemi tudományok alapvetésének.

## 10.

A szellemi tudományok súlypontja az egyetemes ismertétől az individuatio nagy problémájába szökken át. Itt a tudomány az egyéni élet lehető teljes megismerésére törekszik. Legegyszerűbben a biographiában nyilvánul e tudományok individualisáló sajátsága. A szellemi egységektől (egyénektől) kezdve egészen a cultursystemáig a társadalom minden szervezetében az egyformaságok egybe vannak kötve az individuatióval. Minden szellemi tudományban megnyilvánul ez a kapcsolat. Ez a szellemi tudományok legsajátosabb problémája. Ezekben mindenütt arról van szó, vajon mily mértékben határozzák meg az egyformaságok, a törvények az egyest s mely ponton lép föl a történeti, a singularis? Nagy érdeme Diltheynek, hogy elég behatóan vizsgálta meg e tekintetben a szellemi tudományok logikájának egyik törzsfogalmát: a *typus* principiumát. Az egyéni vonások variációinak bizonyos alapformái ugyanis visszatérnek. Ez alapformákban (typusokban) bizonyos jegyek, részek, functiók szabályszerűen kapcsolatban, kölcsönös viszonyban állanak, úgy hogy az egyik vonás jelenlétéből a másakra lehet következtetni. S a jegyek e tipikus kapcsolata az életformák fölfelé menő sorában fokozódik s az organikus, de különösen a lelki életben tetőpontját éri el. A typus ez

elve tette lehetővé Cuvier biológiai, Wolf és Niebuhr történeti reconstitúcióit.

A történet több, mint az egyszeri történet előadása s több, mint általános tételeknek inductív úton való megállapítása; mindkettőt magában foglalja: a singularisból az örök-emberi ragyog felénk. A történetek egyszer folynak le: de az emberi természet a maga egészében relativ egyformaságot mutat. Innen a történeti típus egyetemest fejez ki ugyan, de megfelelő elemzéssel individualisálható. Viszont ennek ellentétéképpen összehasonlítás és abstractio útján egyetemesebb típusokat alkothatunk, de a történeti típusnak mindig szemléletinek kell maradnia, mert élményen alapszik, így voltaképp pszichológiai típus. A pszichológiában pedig a teljesen abstract és szemlélet nélküli fogalomalkotás czéltalan és értelmetlen.

Érdekesen és tanulságosan alkalmazza Dilthey a típusfogalmat a philosophia történetére egyik, halála előtt megjelent munkájában.\* Az alapvető philosophiai felfogások, ú. n. világnézetek száma, mely történetileg megállapítható, viszonylag nem nagy és állandó. Vannak *világnézettípusok*. Dilthey három ilyent különböztet meg történeti összehasonlító módszer segítségével: a *naturalismusnak*, a *szabadság idealismusának* s az *objectiv idealismusnak* világnézet-típusait.

Az első típusú világfelfogásban az ember a természettől, a külső tapasztalásban adott physikai valóságtól magát teljesen meghatározva érzi. A természet az egyedüli s igaz valóság. E világnézet structurája Demokritostól Hobbesig s töle a *Système de la nature*-ig, s innen Feuerbachig, Moleschottig és Büchnerig egyforma: sensualismus mint ismeretelmélet, materialismus mint metaphysika és hedonismus mint ethika. Ezt a világfelfogást a physikai természet két

\* Dilthey: *Die Typen der Weltanschauung und ihre Ausbildung in den metaphysischen Systemen*. Megjelent a *Fröscheisen-Köhler*-től szerkesztett *Weltanschauung* című kötetben. 1911 Berlin, 1—51. lap.

alapsajátsága igazolni látszik: egyrészt a természet, mint mérhetetlen és folytonosságban elterülő tünemény fogja körül a csak elszórtan jelentkező szellemi jelenségeket, melyek úgy tűnnek fel, mintha a physikai világrend nagy szövegében csak interpolatiók lennének; másrészt a természet pontos egyformaságokat, törvényszerű, változatlan összefüggéseket mutat. A naturalismus dialektikáját azonban mindig nyugtalanítja egy circulus örök nehézsége: ugyanabból, a mi csak mint tünemény áll a tudat előtt, akarja a tudatot magát levezetni. A naturalismus életeszménye kettős a természeti folyamathoz való kettős viszonya szerint: az ember szenvedélyei által a természet rabja, — s mégis a gondolkodás hatalma által a természet fölött áll.

A szabadság idealismusa az athéni szellem terméke. Ez idealismus alakító energiája Anaxagorasban, Sokratesben, Platonban s Aristotelesben válik a világmegértés principiumává. Ez a gondolkodásmód köti össze Cicerot, a keresztény apologétákat, a skót iskolát, Kantot, Jacobit, Fichtét, Maine de Birant, Hamiltont és az élő Bergsont; Schiller a költőjük, Carlyle a prófétájuk és történetírójuk. Az a kötelék, mely a világnézetet ezek rendszereiben egyforma típusúvá teszi, voltakép azon viselkedés, mely souverain módon szembehelyezkedik minden adottsággal, büszke a szellemnek ezektől való függetlenségére; a szellem a maga lényegét minden physikai okságtól különbözőnek ismeri. Innen a szabadság idealismusának képviselői éles harczot folytatnak a naturalistikus rendszerek ellen. A szabadság idealismusa a tudatból indul ki s ebben spontaneitást, egységet, erkölcsi felelősséget, szabadságot, mint a lelki élet tovább nem bontható alapvonásait törekszik kimutatni.

A philosophiai rendszerek nagy része azonban e két típus egyikébe sem sorozható, hanem külön rokonságot alkot, melyet a rendszeralkotók maguk is éreztek. A stoa tudatában volt Herakleitosztól való függésének; Giordano Bruno a stoikus alapfogalmakat használta; Spinozát is ez a gondolkör befolyásolta. Spinoza merev monismu-

sával szemben Leibnizben nyer legtökéletesebb kifejezést a renaissance alapgondolata: a világ az isten explicatiója, határtalan sokféleségben való megnyilvánulása, minden egyes dolog az egész universumot visszatükrözi. Valójában ez Leibniz alapgondolata: az universumnak, mint singularis egésznek felfogása, melyben minden rész az egésznek ideális összefüggése által van meghatározva. Legközelebbi szellemi rokona Shaftesbury; a nagy német objectív idealisták mind Leibniz hatalmi körében élnek Goethén és Herderen át zárt történeti összefüggésben. A világ megismerése a mindenség odaadó szemléletének alapján keletkezik.

A világnézetek e fölosztása kétségkívül csak legáltalánosabb módon van fogalmazva, csak főtypusok szerint rendezve. A philosophiai rendszerek e történeti tipikája Dilthey azon intuitiójából fakad, melyre a metafizikai rendszerekkel való beható foglalkozás útján jutott; épen ezért többé-kevésbé subjectív jellege tagadhatatlan. Mindazonáltal e provizórius természetű typusalkotás is mélyebben enged bepillantani a történetbe, a mennyiben megóv azon egyoldalúan intellectualistikus állásponttól, mely a világnézetekben a fogalmi munka, a theoretikus belátás eredményét látja s nem veszi észre a világfelfogásoknak a szív mélységeiből táplálkozó gyökereit.

## 11.

Alig van a philosophiának területe, melyet Dilthey, ha nem is nagyobb munkával, de legalább termékeny indítással ne gyarapított volna. A történet elméletében, a szellemi tudományok logikájában s a psychológiában kifejtett tudományos munkásságát már vázoltuk. Nem csekély jelentőségűek azonban még philosophiatörténeti és æsthetikai alkotásai is.

Dilthey történetírói irányzatát nagy történeti érzéken kívül A. Trendelenburgnak köszönhetette, a kinek a *Das Leben Schleiermachers* cz. munkáját ajánlotta. Trendelenburg módszere, mely fővonásaiban *Schleiermacherével* meg-

egyezett, döntő befolyást gyakorolt Diltheyre: a philosophia-történeti részletekbe való gondos elmélyülés s aprólékos kutatgatás arra a célra, hogy alapul szolgáljon valamely rendszer kiépítésére, teremtő synthesisre. Schleiermacher nagy átfogó szelleme egész életén keresztül foglalkoztatja Diltheyt. A berlini egyetemen történt promóciójára írta a «De principiis Ethices Schleiermacheri»-t (1864); a «Das Leben Schleiermachers» (1870) az életrajzok mintája, melynek befejezésével hosszú életében adós maradt. Ebben Schleiermacher fejlődéstörténetét törekedett pszichológiai alapon bemutatni. Megismerni akarta, vajon a kultúra szétszórt elemei egy ilyen szellemi műhelyében hogyan alakulnak össze egy egészszé, mely azután ismét visszahat az életbe. E tanulmányai vezették azon vállalkozására, hogy a társadalmi és történeti tudományok philosophiai alapvetésébe fogjon.

Hegel eddig legkevésbé ismert korszakára fényt derített s a most fellendülő Hegel-kutatásnak új lökést adott Diltheynek «Die Jugendgeschichte Hegels» cz. akadémiai értekezése.<sup>1</sup> Sem K. Rosenkranz, sem Hayn,<sup>2</sup> a kik a berlini királyi könyvtárban lévő Hegel-iratokat életrajzaikban felhasználták, nem foglalkoztak mélyebben Hegel ifjúkorával. Dilthey e munkájának főcélja az volt, hogy fényt derítsen Hegel rendszerének csiráira (Anfänge des Systems), a nagy gondolkodó első korszakának mystikus pantheismusára. A munkájának alapul szolgáló hegeli kéziratokat azóta kiadta H. Nohl «Hegels theologische Jugendschriften» czimen (1907.) Dilthey életrajzaiban hőseit többnyire csak rendszeresen alkotó korszakukig kíséri. Így mintegy azt a felfogást képviseli, hogy a biographia sajátos feladatát a fejlődés bemutatása kimeríti.

Dilthey az ókor és a középkor nagy gondolkodóinak elemzését Einleitung-jában fényesen kísérelte meg. Idevágó

<sup>1</sup> *Abhandlungen d. Königl. Preuss. Akad. d. Wiss.* 1905.

<sup>2</sup> K. Rosenkranz: *G. W. Fr. Hegels Leben*. Berlin, 1844 és R. Hayn: *Hegel und seine Zeit. Vorlesungen über Entstehung, Wesen und Werth der hegelischen Philosophie*, Berlin, 1857.

egyéb műveiben a fejlődéstörténeti pantheizmusnak a régebbi pantheistikus rendszerekkel való történeti összefüggéséről; a szellemi tudományoknak a XVII. században kialakult természetes rendszeréről; a XV. és XVI. századbeli ember fölfogásáról és elemzéséről; a gondolkodás autonómiájáról, a constructiv rationalismusról és a pantheista monismusról a XVII. században; Giordano Brunóról és Spinozáról; Goethe természetphilosophiájáról; Kant rostocki kéziratairól értekezik. Mindezen munkái az Archiv für Geschichte der Philosophie-ban jelentek meg, melynek alapításától fogva (1887) főmunkatársa volt. Ebben jelent meg kiváló Carlyle-monographiája is (Arch. 1891. Bd. IV.), melyet I. A. Froude munkájának \* kritikája alkalmából írt. Érdekesen mutatja ki, miként történt Carlyle *Sartor Resartus*-ának közvetítésével a német transcendentalis idealizmusnak azon alakváltozása, mely az angol jellemnek s a realistikus philosophia módszerének megfelelőbb volt. A német idealizmus nem valamely philosophiai iskola, hanem Carlyle útján jutott Amerikába s ment bele az életbe az oceánon túl is. Mesteri kézzel rajzolja Dilthey, miként hat Carlyle-ra először az angol-francia materialistikus-utilitaristikus philosophia, majd Kant, Fichte és Schelling; miként jut Novalis és Goethe közvetítésével az istennek minden nagy hatású személyiségben való immanentiájára. Úgy látszik Dilthey azért szeretett Carlyle-lal foglalkozni oly odaadóan, mert congeniális volt vele. Ugyanakkor, a midőn a francia történetírók a gazdasági viszonyokat ismerik fel a nagy politikai változások alapjainak, ugyanakkor, midőn Ranke iskolája aggodalmas pontossággal kutatja Európa levéltárait a diplomáciai viszonyok szálainak fölfedezésére: Carlyle genialitása abban állott, hogy az emberi akarást, a hőst, a módot, a hogyan az akarat adott időben eszmék közvetítésével kialakul. *intuitiójával* megragadta. Ez természetesen Dilthey előtt, ki mindent a

\* I. A. Froude: *Thomas Carlyle, a history of the first forty years of his life 1795—1835*. 2. Vol. A history of his life in London, 2. Vol. 1834—1881.

psychologiai *megértés* alapjára állít a történetben, rendkívül rokonszenves. Mindketten a történetírásban nemcsak tudományt, hanem művészetet is látnak, melynek irrationalis a tárgya s intuitív az eszköze. Ezért sympathikus Dilthey előtt a történetnek Carlyle-i meghatározása is: a történet az a folyamat, melyben az emberiséget hit, szeretet s munka organisálják.

Dilthey nevéhez fűződik Kant műveinek teljes kritikai kiadása is, melyet a kir. porosz tud. akadémia adott ki. A mint a francziák legnagyobb gondolkodójuknak, Descartesnak műveiből nemzeti kiadást rendeztek, hasonlókép a berlini Kant-kiadás a német nép nemzeti ajándéka Kant szellemének. A kiadó-bizottság feje Dilthey volt; hasonlóképen élénk részt vett az akadémiák nemzetközi szövetsége által rendezett Leibniz-kiadás munkájában is.

Dilthey complex szelleme a pädagogia tudományelméleti kérdéseit sem kerülte ki; értékes munkálata van egy egyetemes érvényű pädagogiai tudomány lehetőségéről.\* Ebben alapkérdése: vajon lehet-e a nevelés célját, a tanulmányok értékét s a tanítás módszerét egyetemes érvényességgel meghatározni? Egy általános érvényű pädagogia lehetőségének alapját a lelki élet teleológiájában találja meg.

Dilthey nevét szélesebb körökben, nem az akadémiai értesítőkből s philosophiai folyóiratokban rejtve maradt értekezései, hanem *aesthetikai*, főkép a költői műveket elemző munkái tették ismeretessé. «Die Einbildungskraft des Dichters» (megjelent a Zeller-Festschrift-ben 1887) és a «Die drei Epochen der modernen Aesthetik und ihre heutige Aufgabe» (Deutsche Rundschau, 1892) cz. munkái a modern poetika valóságos útjelzői. Legértékesebb a «Das Erlebnis und die Dichtung» (3. Aufl. 1910. Leipzig, Teubner) czimű essay-gyűjteménye, melynek bevezetőjeként az európai újabb irodalom élményrendszerének folytonosságát rajzolja a tör-

\* *Sitzungsberichte d. Königl. Preuss. Akad. d. Wiss.* 1888 S. 808. ff. Über die Möglichkeit einer allgemeingiltigen pädagogischen Wissenschaft.

téneti érzék s a mélyenjáró psychologisálás legfinomabb eszközeivel. Majd Lessingről, Goethe phantasiájáról, Novalis-ról és Hölderlinről értekeznek; alakjait azonban mindig általánosabb elmélgedések széles távlatába állítja. A költészet szerinte valamely kor életmegértésének legfőbb organuma. Mint általában a szellemi tudományokat, a költészetet is pszichologiai alapra állítja s így kutatja a költészet és életmény, a költészet és élet viszonyát, a költészetnek a társadalom életében kifejtett functióját. Az igazi költő munkáiban az élet olyan magja nyilatkozik, mely minden időre érvényes marad: «daher haben die grossen Dichter etwas Ewiges.» A különösnek az egyetemessel, az individualisnak az universalissal való sajátos kapcsolata, melynek — mint láttuk — Dilthey oly nagy fontosságot tulajdonít a szellemi tudományok ismeretelméletében, a legfényesebben nyilatkozik meg a nagy költői egyéniségekben. Épen ezért Dilthey minden ilyen költőben látnokot, örökkévalót magyarázó profétát lát. Minden költői munka egy élménytörténés kifejezése; de mindegyik valami újat vesz észre az életben, mindegyik az életnek oly vonását emeli ki, melyet *úgy* azelőtt sohasem láttak. Így a költészetben mindig az élet megértése rejlik; a nagy költő szemével észreveszszük az emberi dolgok összefüggését és értékét.

Dilthey, midőn Carlylet, Lessinget, Goethet, Shakespearet, Novalist stb. elemzi, hihetetlen módon át tud alakulni a költő egyénisége szerint; a szó legszorosabb értelmében beleéli magát az analysált lélekbe, szétárad ennek minden szögletébe, mintegy teljesen áthatolja az idegen psychét. Sok idegen lelki életet átélt és átértett, gyakran intensívebben és mélyebben, mint azok, a kik az élményeket eredetileg átélték. Ennek a kulcsa pedig egyedül az ő finom introspectív tehetsége: *to know a man well, were to know himself* (Hamlet IV., 2.).\*

★

\* V. ö. magának Diltheynek gondolatával: «Jede Formel, in der wir den Sinn der Geschichte ausdrücken, ist nur ein Reflex unseres eigenen belebten Innern.» *Einleitung in d. Geisteswiss.* S. 122.



A szellemi tudományok ismeretelméletét megalkotni: ez volt Dilthey törekvéseinek középpontja, a hová nagy tudományos egyéniségének és működésének minden szála összefutott. Kiváló érdeme van abban, hogy tudatossá lenni segített a történetírás rendkívüli logikai nehézségeit, tárgyának irrationalis, módszerének részben intuitív természetét. Bár programjának végső célja a szellemi tudományok logikájának megalkotása volt, azon methodikai kérdések, melyek ma a történetlogikai kutatások homlokterében állanak, nem elsősorban érdekelték őt. Az ő nagy feladatát inkább a szellemi világ, mint sajátos valóság szerkezetének és összefüggésének vizsgálatában kereste; azon eleven s mégis állandó lelki összefüggéseket akarta megállapítani, melyek a történet életét hordozzák, mert csak e tipikus összefüggések ismerete szolgáltathatja a társadalom vezetésének és haladásának elveit. A szellemi tények universumának, mint egy magában összefüggő s a természettel szemben elhatárolt egésznek leírása, vagyis a történeti élet elmélete volt Dilthey munkásságának nagy messzeségben kiszögezett célja. Ezt azonban töredékes műveiben csak megközelítette, az utat hozzá nagy vonásokban kijelölte, de ki nem építette. Philosophiája nem a csak fogalmilag construált physikai, hanem a közvetlen tapasztalásban adott szellemi kosmosból indult ki: idealistikus természetű. Ez az idealismus méltán kötötte őt össze berlini katedráján nagy elődjének, Fichtének és Hegelnek szellemével.

KORNIS GYULA.

## A MARATHONI CSATÁRÓL.

Valamely esemény jelentősége nemcsak következményeitől függ, hanem attól a hatástól is, melyet annak emléke az emberiség gondolat- és érzelemvilágára gyakorol, a marathoni csatát tehát a világtörténet eseményei között mindenkor előkelő hely fogja megilletni. Az ilyen általános érdeklődés tárgyát alkotó esemény a történetkutatókat is fokozott mértékben ösztönzi az igazság keresésére. De bármennyi szellemességet és képzelőtehetséget is pazaroltak történetbuváraink és philologusaink a marathoni csata lefolyásának, előzményeinek, következményeinek és jelentőségének megállapítására, még a főbb mozzanatok tekintetében sem tudtak megegyezésre jutni. A marathoni csata története még mai nap is probléma és minden újabb észrevétel, amely a forrásainkban megtalált vagy az azokból következtetett adatokat megerősíti, egyszersmind hozzájárul a probléma megoldásához.

A legrégebbi forrás, a mely összefüggően mondja el a marathoni csata történetét, tudvalevőleg Herodotos munkája. Bár a modern kritika kimutatta, hogy a későbbi leírások mind többé-kevésbbé Herodotosén alapulnak, mindamellettt meghagyta annak lehetőségét, hogy a csatáról egy a Herodotosban közölt hagyománytól eltérő, független hagyomány is élt, hogy tehát a későbbi forrásokba e független hagyományból származó adatok is kerülhettek és így ezek a későbbi források is tekintetbe vehetők a herodotosi előadás ellenőrzésére. A modern kritika továbbá kimutatta, hogy Herodotos előadása néhány önmagában valószínűtlen és egymással is ellentétben álló adatot tartalmaz. Ez által meggingatja bizalmunkat az egész előadás hitelessége

íránt és kétséssé teszi, vajon egyáltalán megtudhatunk-e valami biztosat a csata lefolyásáról. Végül a modern kritika a combinációnak is tág teret nyitott, mert kiderült, hogy a herodotosi előadás, különösen ha annak kifogásolt részeit mellőzzük, a csata lényegéről alkotott legellentétesebb fölfogásokkal is többé-kevésbbé összeegyeztethető. Így tulajdonképpen még ma is meg nem czáfolva állanak egymás mellett, hogy csak a legfontosabbakat említem: Curtius Ernőnek,<sup>1</sup> Devaux Pálnak,<sup>2</sup> Delbrück Jánosnak<sup>3</sup> és G. B. Grundynak<sup>4</sup> teljesen ellentétes nézetei.

A kutatások e meddőségének oka véleményem szerint abban a körülményben rejlik, hogy noha a kritika szellemes is, mélyreható is volt: a legfontosabb szempont benne kellőképpen érvényre nem jutott. Mert bármennyire is vizsgálták a herodotosi előadást és annak egyes részleteit, az előadás alapját képező hagyományt mint hagyományt alaposan megvizsgálni elmulasztották. Már pedig ha valamely eseményt egy szóhagyomány alapján írt feljegyzésből ismerünk, főfeladatunk e hagyománynak természetét, keletkezését, fejlődését és tendenciáját kutatni és az így nyert eredmények alapján megállapítani, hogy a hagyomány és a hagyomány egyes adatai között melyik mekkora mértékben érdemel hitelt, hogy hol és minő irányban eszközölhető változtatás: mert ennek ismerete nélkül legfeljebb azt tudhatjuk meg, hogy miképpen történthetett, nem pedig azt, hogy miképpen történt az illető esemény. A herodotosi elbeszélés vizsgálata közben sikerült néhány megfigyelést tennem, melyek a jelzett irányban mozogva, talán hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a herodotosi előadás alapjául szolgáló mondának és különösen e monda

<sup>1</sup> Először Vischer «Erinnerungen aus Griechenland» recensiójában. Götting. Gelehrte Anzeigen. 1859. 2013—2015. l.

<sup>2</sup> Mémoire sur les guerres Médiques. Mémoires de l'Académie Royale. Bruxelles, 1876. Delbrück őt következőzetesen Devaux-nek nevezi.

<sup>3</sup> Die Perserkriege und die Burgunder Kriege. Berlin, 1887.

<sup>4</sup> The great Persian War. 1901.

néhány részletének hitelessége megvilágíttassék és ezáltal e nevezetes napok történetét fedő homály némileg eloszlatlассék.

### I. A herodotosi előadás hitelessége.

A marathoni csatának egyik legvitatottabb pontja a pajzsfelmutatás históriája. Herodotosból tudjuk, hogy az Alkmeonidákat az ő korában azzal vádolták, hogy a marathoni csata idejében Hippiassal és a perzsákkal czimboráltak és a csata után, mikor a perzsák már hajókon voltak, egy pajzs felmutatása által nekik Attika körülhajózására és a védtelen városnak a győzelmes hadsereg visszatérle előtt a támadásra jelt adtak. Herodotos ezzel a váddal szemben megvédelmezi őket; azt vitatja, hogy az árulás megtörtént ugyan, de azt nem az Alkmeonidák követték el. A modern kritikusok arra szorítkoztak, hogy hol az Alkmeonidák ártatlanságát, hol bűnösségét vitatták, míg aztán Delbrück azt igyekezett kimutatni, hogy a pajzsfelmutatás csak rémlátás volt, valóságban pedig meg sem történt. Pedig az, vajon a pajzsfelmutatás megtörtént-e vagy sem, egészen alárendelt jelentőségű a mellett a tény mellett, hogy az Alkmeonidákat árulással vádolták, hogy Herodotos e vád megemléztését szükségesnek tartotta és hogy aztán hosszadalmasan bizonyítgatja az ő ártatlanságukat.

Ennek a ténynek a jelentősége nagyban emelkedik, ha belőle kiindulva vizsgáljuk a marathoni legendát. Herodotos elbeszélésében ugyanis még két helyen van burkoltan olyanokról szó, a kik Athént a perzsáknak és Hippiasnak átadni akarták. Az egyik hely az, midőn a perzsák arra számítanak, hogy az athéniek éppen úgy fognak cselekedni, mint az eretriaiak,\* vagyis más szóval, hogy akadnak köztük árulók, a kik nekik a kapukat kinyitják. A másik, midőn Miltiades a haditanácsban így ijesztgeti Kallimachost: ἤν μὲν νυν μὴ συνβάλωμεν, ἔλπομαι τινα στάσιν μεγάλην διασείσειν ἐμπεσοῦσαν

\* δοκέοντες ταῦτὰ τοὺς Ἀθηναίους ποιήσειν τὰ καὶ τοὺς Ἐρετριεὺς ἐποίησαν.  
Hdt. VI. 102.

τὰ Ἀθηναίων φρονήματα, ὥστε μηδίσαι. ἣν δὲ συμβάλωμεν πρὶν τι καὶ σαθρὸν Ἀθηναίων μετεξετέροισι ἐγγενέσθαι. θεῶν τὰ ἴσα νεμόντων, οἳοὶ τε εἰμὲν περιγενέσθαι τῇ συμβόλῃ.»\* Hogy kikre számítottak a perzsák, hogy kiket tartott Miltiades arra képeseknek, hogy az athénieknek átpártolását a médekhez kiesszközlük, nincs ugyan megmondva, de alig lehet kétséges, hogy azok, a kik a pajzs felmutatásával az Alkmeonidákat vádolták, itt is őreájuk célloztak, mint azokra, a kik a perzsáknak és Hippiasnak Athént át akarták adni.

Abban a mondában tehát, melyet Herodotosnál találunk, eredetileg három helyen volt szó az Alkmeonidák áruló magatartásáról és ez a magatartás döntő fontosságú volt a háború lefolyására. Ő rájuk számítottak a perzsák, midőn Marathonnál partra szálltak; ő velük ijesztgette Miltiades Kallimachost, hogy a csatát siettesse; végül ők akarták a marathoni csata után a várost az ellenség kezére játszani. Tehát a herodotosi monda eredetijében az Alkmeonidák áruló magatartása nem egyszerű, ellenséges forrásból származó, beleszótt epizód volt, hanem az egész mondával szorosán összefüggött, úgyszólván annak alapját képezte. Tehát az egész monda eredetileg Alkmeonida-ellenes forrásból származik.

Már most miért mondja el Herodotos Datis hadjáratának történetét egy olyan monda alapján, a mely egészen az Alkmeonidák árulására van alapítva, noha őket ártatlannoknak tartja? Erre csak az lehet a felelet: azért, mert ő az Alkmeonidák szereplését mellőzve ezt a mondát tökéletesen hitelesnek tartja. Ebből következtetjük, hogy Herodotos korában ezt a mondát oly tekintélyes forrásból származottnak, oly hitelesnek tudták, hogy a mellett más, az Alkmeonidák szerepét kedvezőbb színben feltüntető monda vagy nem élt, vagy legalább hitelre egyáltalában nem számított. Mert ha létezett volna egy más, Alkmeonida-párti monda, akkor Herodotos bizonyára csak ezt, vagy legalább ezt is megemlítette volna. Tehát a Justin- és Cornelius

\* Hdt. VI. 109.

Nepos-féle előadások teljesen későbbi eredetűek, semmi régebbi mondán nem alapulnak, hanem a mint az különben is az analysisekből nyilvánvaló, a herodotosi monda alapján teljesen önkényes combinatio által létrejött változatok.

Hogy a monda tekintélyes, Miltiadeshez közel álló, az ő terveibe és intentióiba beavatott forrásból származik, nyilvánvalóvá lesz, ha meggondoljuk, hogy a stratégiában általában járatlan, ebben a különös esetben pedig éppen e járatlansága miatt forrását meg nem értő és ezért azt hibásan visszaadó Herodotos olyan csataleírást nyújt, mely e meg nem értésből származó hiányai ellenére is az athéniek győzelmének okait teljesen megvilágítja. Három körülmény volt az, a mely a perzsák vereségét okozta: 1. az, hogy a perzsa lovasság legfeljebb elenyésző csekély számban vett részt a csatában; 2. hogy az athéniek a futva-támadás által a rájuk zúdított nyílzáport hatástalanná tették; 3. hogy Miltiades, ellentétben az ellenséggel, az athéniek csatasorának szárnyait erősítette meg, ez által lehetővé tette e szárnyak győzelmét, de aztán meghagyta nekik, hogy a perzsák menekülő szárnyait ne üldözzék, hanem a helyett a perzsáknak az athéniekénél erősebb és azért valószínűleg győzelmesen előrenyomuló centruma ellen forduljanak és azt hátba támadják. A mi az első körülményt illeti, Herodotos azt egyáltalában nem említi meg; sőt Macannek egy helyes megjegyzése szerint ő úgy képzelte, mintha a perzsa lovasság teljes számban vett volna részt a csatában. Hogy ez nem így volt, ezt mi csak következtetjük, de következtették már az ókorban is, a mint azt a *χωρίς ίππεις* szóláshoz magyarázatul fűzött anekdota mutatja. Valószínűtlen, hogy az eredeti forrás, a mely, mint még látni fogjuk, Miltiades taktikáját alaposan ismerte, nem tudta azt, hogy a perzsa lovasság csak csekély mértékben vett részt a csatában és hogy ez a körülmény jelentékenyen járult hozzá az athéniek győzelmének előmozdításához; ellenben, ha ez a forrás Miltiades körében keresendő, nagyon érthető, hogy ezt a körülményt elhallgatta. Ha Miltiades győzelmének ez az oka

a nagyközönség előtt is ismeretes lett volna, akkor azt Herodotos, mint a Miltiadesszel ellenséges viszonyban levő Alkmeonidák szószólója, alighanem megemlítette volna. Valószínű tehát, hogy csak a beavatottak tudták ennek jelentőségét, azok pedig azt saját érdekükben agyonhallgatták, úgy hogy a dolog a nagyközönségnek és így Herodotosnak tudomására sem jutott. A futva-támadás célját Herodotos, illetőleg közvetlen forrása egyáltalán nem ismerte, azért nem is említette meg, hanem ebben csak az athéniek vakmerőségének jelét látta. Hogy ő ezt a célzt még csak nem is gyanította, azt legjobban mutatja egy megjegyzés, mely szerint a perzsák azon csodálkoztak, hogy az athéniek azt lovasság és íjászok hiányában merték megtenni;<sup>1</sup> már pedig világos, hogy a futva-támadás éppen az íjászok hiánya miatt történt. A cél nem ismerését mutatja még az is, hogy Herodotos nyilvánvalóan úgy képzelte, mintha az athéniek az egész nyolcz stadiumnyi távolságot, mely őket a perzsáktól elválasztotta, futva tették volna meg,<sup>2</sup> a mi pedig nem lehetséges, mert először is czéltalan lett volna, másodszor meg okvetlenül az athéniek csatasorának felbomlásához vezetett volna. Már ebből is kitűnik, hogy Herodotos vagy közvetlen forrása katonai dolgokhoz nem értett és így Miltiades taktikájának megértésére is képtelen volt. Annál csodálatosabb tehát, hogy a perzsák vereségét okozó harmadik körülmény előadása, a mely pedig a legtöbb szakértelmet követeli, nemcsak mély belátásra, hanem Miltiades taktikájának tökéletes ismeretére vall. El sem képzelhető, hogy az, a kitől ez az elbeszélés származik, a futva-támadás célját nem tudta, sőt katonai szempontból lehetetlen hadműveletet szőtt volna elbeszélésébe. A futva-támadás ismeretére vall az is, hogy maga a herodotosi elbeszélés is hangsúlyozza annak kor-

<sup>1</sup> μανίην τε τοῖσι Ἀθηναίοισι ἐπέφερον ... ὁρέοντες αὐτοὺς... ὁρόμῳ ἐπειγόμενους, οὔτε ἵππου ὑπαρχούσης ψι οὔτε τοξοματών. Hdt. VI. 112.

<sup>2</sup> ἐνθαῦτα ὥς ἀπείρησαν οἱ Ἀθηναῖοι, ὁρόμῳ ἦεντο εἰς τοὺς βαρβάρους. ἦσαν δὲ στάδιοι οὐκ ἑλάσσονες τῷ μεταίχμιον αὐτῶν ἦν ὀκτώ. Hdt. u. o.

szakalkotó jelentőségét.<sup>1</sup> Hogy pedig az eredeti mese nem szólt nyolcz stadiumnyi futásról, ezt Herodotosnak az a megjegyzése mutatja, hogy az atheneiek tömött sorokban jutottak az ellenséghez,<sup>2</sup> a mit csak egy katonai dolgokban járatlan ember tarthatott nyolcz stadiumnyi futás után lehetségesnek. A hiba tehát csak ott lehet, hogy Herodotos, vagy az, a kitől ő a mondát hallotta, az eredeti forrást nem értette meg és azért annak állításait hibásan adta vissza. Az eredeti forrás valószínűleg csak annyit mondott, hogy a perzsák csodálkoztak az athéniek vakmerőségén, a kik őket lovasság és íjászok nélkül megtámadni merték és hogy a távolság a két ellenség között nyolcz stadium volt, de az athéniek csak annak utolsó részét, mikor az ellenség nyílzápora már kárt tehetett volna bennök, tették meg futólépésben. Az eredeti forrás tehát minden valószínűség szerint a perzsák vereségét okozó második körülményt éppen oly jól tudta, mint a harmadikat; ámde Herodotos vagy közvetlen forrása az előbbi hibásan, az utóbbit pedig helyesen adta vissza. Így tehát az egész csataleírás, de különösen a Miltiades taktikájára vonatkozó részlet olyan beavatottságra vall, hogy az eredeti forrás Miltiades legközvetlenebb környezetében keresendő, sőt végeredményben valószínűleg magának Miltiadesnek elbeszélésén alapul. Akkor érthetővé is válik, hogy miért tett szert ez az elbeszélés akkora tekintélyre, hogy senkisé is kísérte meg az eseményt másképen előadni. Miltiadesre, vagy legalább közvetlen környezetére, mint forrásra vall az eredeti mondából kiérezhető Alkmeonidagyűlölet is, hiszen az Alkmeonida-pártnak feje, Xanthippos, Perikles atyja, volt Miltiades vádlója a parosi hadjárat miatt indított perben. Ugyanerre vall Miltiadesnek Kallimachoszhoz intézett beszéde is, a melyben alighanem Herodotostól észrevétlenül bennmaradt egy részlet, a mely Harmodioszt

<sup>1</sup> πρῶτοι μὲν γὰρ Ἕλληνων πάντων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν δρόμῳ ἐς πολέμους ἐχρήσαντο. Hdt. u. o.

<sup>2</sup> Ἀθηναῖοι δὲ ἐπειτε ἀσπίοι προσέμειζαν τοῖς βαρβάροισι. Hdt. u. o.



és Aristogeitont látszik Athén felszabadítóinak feltüntetni,<sup>1</sup> noha Athén felszabadítása a tyrannis alól az Alkmeonidapárti monda és ennek értelmében Herodotos szerint is az Alkmeonidáknak érdeme volt.<sup>2</sup> A herodotosi monda tehát végeredményben Alkmeonida-ellenes forrásból származik és valószínűleg magának Miltiadesnek, vagy legalább is egy hozzá nagyon közel álló, gondolataiba és szándékaiba teljesen beavatott egyénnek elbeszélésén alapul.

Ha már most megfigyeljük, hogy miként bánt el Herodotos a mondának Alkmeonida-ellenes részleteivel, sajátos eltérést észlelhetünk. Az első két esetben az árulókat egyáltalán nem nevezi meg, sőt az árulás tényén is lehetőleg gyorsan átsiklik; a harmadik esetben ugyan megnevezi az Alkmeonidákat, de rá nyomban megczáfolja azt, hogy az árulók ők voltak, sőt az egész olybá tűnik fel, mintha őket csak azért nevezné meg, hogy a czáfolatot alkalmazhassa. Ha a czáfolat szükségét nem érzi, a harmadik helyen is elmulasztotta volna az árulókat megnevezni és akkor mi egyáltalán nem tudnók, kikben keressük őket. Ha nekünk írt volna, bizonyára ezt a módot választotta volna. Csakhogy ő kortársainak írt, a kikkel szemben az Alkmeonidákat védelmezni kellett, mert különben a meg nem nevezett árulókban rájuk ismertek volna. Tehát az Alkmeonidák megnevezése a harmadik helyen csak betoldás abba a mondába, a melyet Herodotos hitelesnek elfogadott. A betoldás pedig abból a célból történt, hogy a czáfolatot elhelyezni lehessen. Ha pedig ezt a betoldást elhagyjuk, azt látjuk, hogy Herodotos tulajdonképen az Alkmeonidapárti versiót közli, hogy tehát az Alkmeonidák az Alkmeonida-ellenes mondát nagyjában úgy

<sup>1</sup> ἐν σοὶ νῦν Καλλίμαχος ἐστὶ... μνημόσυνα ληΐεσθαι ἐς τὸν ἅπαντα ἀνθρώπων βίον οἷα οὐδὲ Ἀρμόδιός τε καὶ Ἀριστογείτων [λείπουσι]. Hdt. VI. 109.

<sup>2</sup> καὶ οὕτω τὰς Ἀθήνας οὗτοι (i. i. az Alkmeonidák) ἤσαν οἱ ἐλευθερώσαντες πολλῶν μᾶλλον ἢ περ Ἀρμόδιός τε καὶ Ἀριστογείτων. οἱ μὲν γὰρ ἐξηγρίωσαν τοὺς ὑπολοίπους Πεισιστρατιδῶν Ἱππαρχὸν ἀποκτείναντες, οὐδὲ τι μᾶλλον ἐπαυσαν [τοὺς λοιποὺς] τυραννεύοντας. Ἀλκμεωνίδαι δὲ ἐμφανέως ἠλευθέρωσαν. Hdt. VI. 123. ἐπεὶ Ἱππαρχὸν... κτείνουσι Ἀριστογείτων καὶ Ἀρμόδιος... μετὰ ταῦτα ἐτυραννεύοντο Ἀθηναῖοι ἐπ' ἕτερα τέσσαρα οὐδὲν ἥσσον ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ἢ πρὸ τοῦ. Hdt. V. 55.

vették át, a mint az volt, lényegén nem változtattak, átvették az árulás históriáját is, csak az árulók neveit hagyták el, illetőleg azt mondták, hogy nem lehet tudni, kik voltak az árulók. Viszont abból a körülményből, hogy az Alkmeonidák kénytelenek voltak egy ellenséges mondával ilyen csinján bánni, következtethetjük, hogy ez a monda teljes hitelt érdemel, nagyobb hitelt, mint bármelyik más monda Herodotosban és hogy különösen az, a mit mások e mondatól eltérőleg beszélnek el, mint független hagyomány tekintetbe nem jöhet. Abból a körülményből pedig, hogy Herodotosban az eredetileg Miltiades köréből származó mondának már Alkmeonida-párti átdolgozását olvassuk, következik, hogy a herodotosi elbeszélés Miltiades érdemeit nem nagyítja, sőt valószínűleg inkább azon van, hogy azokat lehetőleg leszállítsa.

## II. Az Alkmeonidák árulása.

Láttuk, hogy a Herodotosnál Alkmeonida-párti átdolgozásban közölt monda eredetijében minő fontos szerepet játszott az Alkmeonidák árulása. Láttuk, hogy ez a monda beavatott, tekintélyes forrásból származott és hogy azt az Alkmeonidák is a rájuk vonatkozó megjegyzéseket mellőzve, hitelt érdemlőnek tartották. Alig hihető, hogy a monda akkora tekintélyre tett volna szert, ha az Alkmeonidák magatartása a marathoni csata idejében az árulás vádját legalább látszólag nem igazolta volna. Hozzájárul, hogy az Alkmeonida-párti átdolgozás is elismerte az árulás megtörténtét, az árulók létezését, és csak azt vitatta, hogy az árulók nem az Alkmeonidák voltak, de arra a kérdésre, hogy hát voltaképen kik is voltak az árulók, a felelettel adós maradt. sőt még meg sem kísérelte a mások megmeggyanúsítását. Mindez a mellett szól, hogy a vád nem volt alaptalan rágalom, hogy az Alkmeonidák a perzsákkal és Peisistratidákkal csakugyan czimboráltak. Megerősíthet ebben bennünket még a Herodotosban található elbeszélés két más esetről is, mely igazolja, hogy az Alkmeonidák

valamikor perzsabarát külpolitikát folytattak. Az egyik eset Athén meghódolása Perzsiának Isagoras és Kleomenes támadása idejében, a másik az Alkmeonidák szövetsége Demaratossal és az utóbbinak beavatkozása Kleomenes aiginai actiójába.

A mi az athéniak meghódolását illeti, tény, hogy Herodotos szerint azt a segítséget kérő követek maguk határozták el; mindamellett alig hihető, hogy ők ezt megteszik, ha legalább is nem lettek volna róla meggyőződve, hogy a vezető államférfiak intentiói szerint cselekesznek; aztán meg Herodotos nem is mondja, hogy az athéniak eljárásukat érvénytelennek nyilvánították, hanem csak azt, hogy rosszalták;<sup>1</sup> különben maga a segítségkérés is perzsabarát politikára vall. Igaz az is, hogy Herodotos az Alkmeonidákat nem említi meg, ámde világos, hogy azok, a kik Isagoras és Kleomenes ellen segítséget kerestek, elsősorban csakis ők lehettek. Tehát nevük elhallgatása itt ugyanabból a célból történt, mint a marathoni monda első két Alkmeonida-ellenes részleténél.

A másik eset még kellő figyelemre nem méltatott, a mint maga Herodotos sem volt annak tudatában, hogy az compromittálja az Alkmeonidákat. Herodotosból ugyanis megtudjuk, hogy Demaratos Kleomenesnek Isagoras érdekében az Alkmeonidák által kormányzott Athen ellen indított hadjáratát egyszer közbelépése által lehetetlenné tette,<sup>2</sup> később pedig beavatkozása által megakadályozta ugyancsak Kleomenesnek az athéniak kérésére az aiginai perzsabarátok ellen indított actióját<sup>3</sup> és, mikor őt Kleomenes letétette, Perzsiába menekült<sup>4</sup> és részt vett Xerxesnek a görögök elleni háborújában. Az összefüggés nyilvánvaló. Kleomenes az Isagoras és Kleisthenes között kitört viszály óta az Alkmeonidák ellenségévé lett. Mi sem természetesebb, mint hogy vetélytársa, Demaratos, éppen az ő barátjuk volt. A marathoni csatát közvetlenül megelőző időben

<sup>1</sup> αἰτίας μεγάλας εἶχον. Hdt. V. 74. — <sup>2</sup> Hdt. V. 75. 76. — <sup>3</sup> Hdt. VI. 50. 73.— <sup>4</sup> Hdt. VI. 67.

aztán az Alkmeonidák ellenségei, kiknek spártai protectora Kleomenes volt, kerültek hatalomra. Ők szólították aztán fel Kleomenest az aiginai perzsabarátok elleni actióra, az Alkmeonidákkal rokonszenvező Demaratos pedig azt meg akarta hiúsítani. Az Alkmeonidák sympathiája Demaratos iránt azután sem szűnt meg és erre vezetendő vissza a Herodotos előadásában is nyilvánuló rokonszenv a nyíltan árulóvá lett egykori spártai uralkodó iránt. Ez a rokonszenv készteti Herodotost arra, hogy megemlítse a Demaratosnak olympiai győzelmével szülővárosának szerzett dicsőséget,<sup>1</sup> származására való büszkeségét,<sup>2</sup> a honfitársainak küldött értesítésről szóló mesét,<sup>3</sup> és a neki tulajdonított bosszantó szándék csak arra való, hogy a mesének hitelét emelje. Sőt egy sajátságos elhallgatás is talán erre vezetendő vissza. Herodotos ugyanis ötféle mesét mond el Kleomenes öngyilkosságának okáról,<sup>4</sup> csak annak lehetőségét nem említi meg, hogy Kleomenesnek egy egyetlen ör jelenlétében, ennek az örnek kardja által bekövetkezett halála esetleg mégsem volt öngyilkosság, hanem ahhoz Demaratos párthíveinek valami köze lett volna, noha alig hihető, hogy ennek legalább a gyanuja fel nem merült. Tehát valószínű, hogy az Alkmeonidák az aiginai háború idejében is a perzsákhoz hajló Demaratossal és az általa pártolt perzsabarátokkal valami összeköttetésben voltak és így már a marathoni csatát közvetlenül megelőző korban is perzsabarát politikát folytattak.

Reginald Walter Macan az Alkmeonidák hazafiatlan magatartásának bizonyítékául felhossa Pindarosnak a szövege épp úgy, mint Boeckh szerint 490-ben írt VII-ik pythiai ódáját,<sup>5</sup> de nem említi meg, hogy Wilamowitz-Möllerndorf<sup>6</sup> és Pomtow<sup>7</sup> szerint a XXV-ik pythia, a mikor a

<sup>1</sup> Hdt. VI. 70. — <sup>2</sup> Hdt. VII. 101—104; 209. — <sup>3</sup> Hdt. VII. 230. és e szerint Polyæn. II. 20. — <sup>4</sup> Hdt. VI. 75. 84. — <sup>5</sup> The fourth, fifth and sixth books of Herodotus. II. 175. — <sup>6</sup> Aristoteles und Athen. II. 323—328. — <sup>7</sup> Delphische Beilagen II. Rhein. Museum. N. F. 51. (1896.) 577—588. 1.

scholiasta szerint azt Pindaros írta, 486-ban volt és így, ha utóbbiaknak igazuk van, az óda a marathoni csata idejében uralkodó állapotokra természetesen semmiféle célzást nem foglalhat magában. Ha ezt a bizonyítékot tehát legalább egyelőre mellőznünk kell, annál fontosabb bizonyítékot találunk a Kenyon-féle Athenaion politeiának abban az adatában, hogy Kleisthenes testvérének, Hippokratesnek, fia, Megakles, a marathoni csata után 487 6-ban, mint a tyrannosoknak barátja, száműzetett.<sup>1</sup> Ez az adat azért fontos, mert éppen azt czáfolja meg, a mivel Herodotos az Alkmeonidák és perzsák közt kötött szövetség lehetetlenségét bizonyítja, t. i. azt, hogy ők mindig halálos ellenségei voltak a Peisistratidáknak, a kiket Artaphernes visszavezetni kívánt. Növeli ennek az adatnak jelentőségét még az a körülmény, hogy az Atheneion politeia szerzője is úgy tudja, hogy az Alkmeonidák kezdetben gyűlölték a tyrannospártiakat és Kleisthenes az ostrakismosról szóló törvényt éppen azért hozta, hogy vezérüket,<sup>2</sup> a Peisistratidákkal rokon kollytosi Hipparchost, a városból eltávolítsa;<sup>3</sup> tehát ő bizonyára úgy képzelte, hogy az egykor köztük uralkodó gyűlölet akkor már szünőfélben volt, úgy hogy a családnak egy előkelő tagja már határozottan a tyrannospárthoz csatlakozott. Az egyik Megaklesre leadott ostrakon különös véletlenből megmaradt és az Athenaion politeia jól értesült-ségéről tanuskodik. Igaz, hogy itt csak Megaklesről van szó és már sógoráról, Perikles atyjáról, Xanthipposról, a ki pártvezér szerepét játszotta és ugyancsak száműzetett, az Athenaion politeia határozottan kiemeli, hogy nem volt tyrannospárti;<sup>4</sup> ámde ő is legalább a perzsák elleni háborút hirdető párt kérlelhetetlen ellenségének mutatkozott, mikor a parosi hadjárat után e párt vezérével, a marathoni

<sup>1</sup> Ath. pol. 22. 5. 6.

<sup>2</sup> ἡγεμῶν καὶ προστάτης.

<sup>3</sup> καὶ πρῶτος ὠστρακίσθη τῶν ἐκείνου (t. i. Peisistratos) συγγενῶν Ἱππαρχος; Χάρμου Κολλυτεύς, δι' ὃν καὶ μάλιστα τὸν νόμον ἐβίβηκεν ὁ Κλεισθένης, ἐξελάσαι βουλόμενος αὐτόν. Ath. pol. 22. 4.

<sup>4</sup> πρῶτος ὠστρακίσθη τῶν ἄπωθεν τῆς τυραννίδος Ξάνθιππος ὁ Ἀρίφρωνος. Ath. pol. 22. 6.

győzővel szemben vádlóként szerepelt.<sup>1</sup> Mindenesetre sajátos, hogy a marathoni és salamisi csata közt lefolyt időben tudomásunk szerint csakis tyrannospártiakat, Alkmeonidákat<sup>2</sup> és Alkmeonida-pártiakat száműzték.<sup>3</sup> Aristeides is az Alkmeonidák barátja volt.<sup>4</sup> Aristeidest Themistokles száműztette, mert flottatervének ellene szegült. Ez a flottaterv Aigina ellen irányult, ugyanazon Aigina ellen, a mely ellen Miltiades pártjának felhívására Kleomenes járt el. Mintha tehát ebben a tekintetben Themistokles külpolitikája némileg hasonlítana Miltiadeséhez. A kapcsolatot megerősíti, a mennyiben igaz, a Themistokles archonságáról szóló adat.<sup>5</sup> De Themistokles még más tekintetben is Miltiades nyomába lépett. Miltiades Aiginával szemben is, a perzsákkal szemben is a spártaiak szövetségében lépett fel. Themistokles is mindent elkövet, hogy Athén és Spárta együttesen küzdjenek a perzsák ellen. Tehát úgy látszik, hogy Themistokles, legalább kezdetben, Miltiades külpolitikáját folytatta. Csak egy lényeges különbség van köztük. Themistokles az által, hogy megteremtette az athéni flottát, szülővárosát Spártával egyenrangúvá tette és arra képesítette, hogy Xerxes hadjáratának lezajlása után a spártaitól független, sőt vele szemben ellenséges külpolitikát kezdjen. Ha tehát Themistokles kezdetben a külpolitikában Miltiades nyomaiba lépett, valószínű, hogy ellensége, Aristeides, az Alkmeoni-

<sup>1</sup> Hdt. VI. 136.

<sup>2</sup> Carcopino Lysiasnak (κατὰ Ἀλκιβιάδου λειποταξίου. 39.), pseudo-Andocidesnek (κατὰ Ἀλκιβιάδου. 34.) és az Athenaion politeianak adatai alapján nagyon ügyesen igyekszik kimutatni, hogy az Alkmeonidák családjához tartozó idősebb Alkibiadest is a Megakles száműztetését követő évben ugyancsak mint a tyrannosok barátját száműzték. Histoire de l'ostracisme athénien. Mélanges d'histoire ancienne. Bibliothèque de la Faculté des lettres. XXV. Paris. 1909. 188—189. l.

<sup>3</sup> Talán már az ókorban is feltűnt, hogy az Alkmeonidák által behozott ostrakismost éppen ő ellenők alkalmazták és ezen az alapon keletkezett az az Aeliannál V. H. XXIII. 24. található mese, hogy az e törvényt hozó Kleisthenes volt saját törvényének első áldozata.

<sup>4</sup> Plutarch. Aristides. 2.

<sup>5</sup> Dion. Hal. VI. 34.

dák külpolitikáját folytatta, és azért is szegült ellene Themistokles terveinek. Tehát nincsen kizárva, hogy ő is az Alkmeonidákhoz hasonlóan az ellenállást Perzsiával szemben hiábavalónak tartotta és hogy részben ez is volt oka annak, hogy őt ép úgy, mint az Alkmeonidákat, száműzték. Csak a salamisi csatát közvetlenül megelőző időben, midőn Themistoklesnek sikerült a görög államok egy részét Perzsia ellen egyesíteni, midőn az ellenállás már sikeresnek ígérkezett, változott meg Aristeidesnek és az Alkmeonidáknak felfogása és ők akkor bátran harcoltak a görögök ellensége ellen, a győzelem hatása alatt pedig végleg feladták régi politikájukat, melyre a feledés fátylát borítani igyekeztek.

Tehát ezek az adatok is azt mutatják, hogy a Herodotos által visszautasított vád nem volt alaptalan. Mindezekkel a terhelő momentumokkal szemben Herodotos védelme nagyon gyengének tűnik fel. Herodotos ugyanis az Alkmeonidák védelmére semmiféle direct bizonyítékot nem hoz fel, hanem csak azt vitatja, hogy ők a tyrannosokat annyira gyűlölték, hogy a míg a Peisistratidák Athenben uralkodtak, mindig száműzetésben éltek, sőt Hippias elűzetése is az ő művük volt,<sup>1</sup> tehát ők nem akarhatták Hippias uralmát visszaállítani, különben sem volt okuk az athénei demosra haragudni, mert senkinek sem volt az övékhez fogható tekintélye és tisztelete.<sup>2</sup> A mi azt illeti, hogy az Alkmeonidák annyira gyűlölték a tyrannosokat, hogy a Peisistratidák uralma alatt mindig száműzetésben éltek, ennek az állításnak maga Herodotos mond ellen, mikor elmeséli, hogy egyszer ők eszközölték ki Peisistratos visszatérését.<sup>3</sup> Hogy az Alkmeonidák részt vettek Hippias kiűzetésében, azt nem akarjuk tagadni; de hogy ebbeli érde-

<sup>1</sup> οἵτινες ἔφευγόν τε τὸν πάντα χρόνον τοὺς τυράννους, ἐκ μηχανῆς τε τῆς τούτων ἐξέλιπον Πεισιστρατίδαι τὴν τυραννίδα. Hdt. VI. 123.

<sup>2</sup> ἀλλὰ γὰρ ἴσως τι ἐπιμεμνόμενοι Ἀθηναίων τῷ δήμῳ προσέδωσαν τὴν πατρίδα οὐ μὲν ὦν ἦσαν σφεων ἄλλου δοκιμώτεροι ἔν γε Ἀθηναίοισι ἀνδρες, οὐδ' οἱ μάλλον ἐτετιμέατο. Hdt. VI. 124.

<sup>3</sup> Hdt. I. 60.

meiket nagyították, legalább is valószínű. Későbbi időkben a felszabadítás minden érdemét az Alkmeonidák egyedül maguknak foglalták le, a mint az Pomtownak az ő delphii építkezéseikről írt cikkéből<sup>1</sup> kitűnik. Így Isokrates már 396-ban írt beszédjében a spártaiakról megfélemedezik és azt vitatja, hogy Hippiast Kleisthenes és az idősebb Alkibiades üzték ki,<sup>2</sup> 353-ban pedig már azt mondja, hogy még a felszabadításhoz szükséges pénzt is ők teremtettk elő úgy, hogy Delphitől pénzt kölcsönöztek,<sup>3</sup> a mire Demosthenes is 349-ből való<sup>4</sup> egyik beszédjében<sup>4</sup> hivatkozik. A Kr. e. 3-ik század első felében élt Philochoros<sup>5</sup> szerint az Alkmeonidák buzgósága akkora volt, hogy a pénz előteremtése céljából még a sikkasztástól sem riadtak vissza. Ezzel szemben még Thukydides<sup>6</sup> korában az athenei nép a spártaiakat tekintette felszabadítóinak. Herodotos szerint<sup>7</sup> is Athen felszabadítása tulajdonképen a spártaiak érdeme, a kik erre hivatkoztak is,<sup>8</sup> az Alkmeonidák csak a közvetítők szerepét játszották. Sőt ha még alaposabban vizsgáljuk a történetet, az is kétségesse válik, vajon a spártai beavatkozás kieszközlése valóban egyedül az Alkmeonidák érdeme volt-e. Ismeretes Herodotosnak az a meséje, hogy a Pythia az Alkmeonidák által megvesztegetve a spártaiakat, valahányszor jóslatért hozzá fordultak, arra szólította fel, hogy szabadítsák fel Athént.<sup>9</sup> A história így valószínűtlen. Amióta a delphii papság Demaratos letételénél megvesztegetni engedte magát, annyira magára vonta a megvesztegethetőség vádját, hogy az ilyen vád hangoztatása mindig gyanus lehet előttünk. Már pedig tudjuk, hogy az említett esetben a megvesztegetettek megbűnhődtek; Kibon menekülni volt kénytelen, Periklész pedig méltóságától megfosztották.<sup>10</sup> Hogyha már most a Pythia a mi esetünkben

<sup>1</sup> Delphische Beilagen. III. Rhein. Museum. N. F. 52. (1897.) 105—125. l. — <sup>2</sup> περὶ τοῦ ζεύγους 25. — <sup>3</sup> περὶ ἀντιδόσεως 232. — <sup>4</sup> κατὰ Μειδίου περὶ τοῦ κονδύλου. 144. — <sup>5</sup> Fragm. 70. — <sup>6</sup> Thuk. VI. 53. — <sup>7</sup> Ἀλκμεωνίδαι δὲ ἐμψανέως ἐλευθέρωσαν ἐὶ δὴ οὗτοι γε ἀληθῶς ᾗσαν οἱ τὴν Πυθίην ἀναπεύσαντες προσημαίνειν Λακεδαιμονίοισι ἐλευθεροῦν τὰς Ἀθήνας. Hdt. VI. 123. — <sup>8</sup> Hdt. V. 91. — <sup>9</sup> Hdt. V. 63. — <sup>10</sup> Hdt. VI. 66.



a spártaiakat oly buzgón ösztönözte volna Athen felszabadítására, tekintettel arra, hogy az Alkmeonidák viszonya Delphihez ismeretes volt, eljárása a spártaiakban alighanem gyanut keltett volna és akkor vizsgálat is indult volna meg. Különben is a Pythia csak a hozzá intézett kérdésekre szokott feleletet adni. Az egész meséből tehát valószínűleg csak annyi igaz, hogy midőn a spártaiak Delphiben kérdezősködtek, vajon a Peisistratidák ellen indítsanak-e háborút, az Alkmeonidák befolyása alatt álló Pythia igenlő választ adott. Már most az a kérdés merül fel, vajon mikor intézték a spártaiak ezt a kérdést a Pythiához: Anchimolios hadjárata előtt, vagy után-e? Már Macannek feltűnt, hogy ebben a hadjáratban nem a király vezette a spártai hadsereget. Ő ezt azzal magyarázta, hogy a hadsereg hajókon jutott Attikába és itt arra utalt, hogy a salamisi ütközetben sem a király volt a spártai flotta parancsnoka, hanem Eurybiades nauarchos. Ezzel szemben megemlítendő, hogy Salamisnál tengeri ütközetről volt szó, a mi esetünkben ellenben csak egy szárazföldi seregnek hajókon a harctérre szállításáról, már pedig egy ezzel analog esetben, t. i. az Argos elleni hadjáratban, maga Kleomenes vezette a hadsereget.<sup>1</sup> Én tehát a király távollétének okát inkább abban látom,<sup>2</sup> hogy Spárta akkoriban még nem üzent, hivatalosan háborút a Peisistratidáknak, hanem csak megengedte a polgároknak, hogy az athéni emigránsoknak segítsenek. Hasonló eset történt Aigina és Athén háborújában, midőn 1000 argosi Eurybates vezérlete alatt az aiginaiakat segítette, noha Argos hivatalosan a segítséget egyenesen megtagadta<sup>3</sup> Aiginának. Hasonló viszony lehetett az argosiak és a Peisistratidák között, mert azt az 1000 argosit, a kik Peisistratos hadseregében Pallenénél harcoltak,<sup>4</sup> Hero-

<sup>1</sup> Hdt. VI. 76.

<sup>2</sup> A mint azt már régebben kifejtettem: «Kritikai jegyzetek Herodotos V-ik könyvéhez» cz. értekezésemben Egyet. Phil. Közlöny 31. (1907.) 485/6. l.

<sup>3</sup> Hdt. VI. 92.

<sup>4</sup> Athenaion pol. 17.

dotos zsoldosoknak nevezi.<sup>1</sup> Anchimolios hadseregében tehát valószínűleg csak zsoldosok, az emigránsok barátai és esetleg kalandorok voltak. Ezzel magyarázható az is, hogy a hadsereg hajókon volt kénytelen Athen elé vonulni, minthogy valószínűleg az egyik állam hivatkozással arra, hogy a hadsereg nem hivatalos hadserege Spártának, a keresztülvonulás engedélyét megtagadta. Csak mikor ezt a hadsereget a Peisistratidák megverték és Spárta tekintélye ez által csorbát szenvedett, vetődött fel a kérdés, vajon most már hivatalosan indítsanak-e háborút Hippias ellen és Spárta ekkor valószínűleg, mint ilyen esetben rendesen, Delphiben kérdezősködött és az Alkmeonida befolyás alatt álló Pythiától igenlő választ kapott. Vajon Anchimolios hadjáratára befolyással voltak-e az Alkmeonidák, nagyon kétséges. A Kleomenes és az Alkmeonidák között csakhamar kitört viszály mindenestre óva int arra, hogy ne tulajdonítsunk nekik túlságosan fontos szerepet és itt inkább a többi, Kleomenesnek sympathikusabb emigránsokra gondoljunk. Ebben az esetben az Alkmeonidák főérdeme csak az volt, hogy a Pythia a tekintélyén esett sérelmet megboszulni kívánó Spártának az ő befolyásuk alatt tanácsolta a háborút. Sőt elképzelhető volna még az az eshetőség is, hogy a Pythia nem is rájuk való tekintetből adta a jóslatot és csak a köztük és Delphi közt fennálló viszony ismerete szolgált alapul annak a mondának, hogy ők eszközölték ki a segítséget. Ezért maga Herodotos is kételyét fejezi ki azon, hogy valóban ők idézték-e elő a spártai beavatkozást.<sup>2</sup> Azt persze, hogy az Alkmeonidák részt vettek Athen felszabadításában, ezzel nem akarjuk tagadni. Ez a részvétel azonban, különösen ha az actio nem tőlük indult ki, nem tartotta vissza őket a kibéküléstől. Hiszen a mint láttuk, magából Herodotusból tudjuk, hogy az Alkmeonidák Peisistratost is egyszer elűzték és nemsokára rá maguk vissza-

<sup>1</sup> Hdt. II. 61.

<sup>2</sup> Ezt mutatják a 42-ik jegyzetben idézett helyen előforduló következő szavak: «ἐὶ δὲ οὗτοι γε ἀληθῶς ἔσαν οἱ τὴν Περσὶν ἀναπεύσαντες κτλ.»

hozták. Sőt még a tyrannisgyűlöletnek, ha ugyan ez benők valóban meglett volna, sem kellett őket okvetlenül a kibéküléstől visszatartania, mert nem szükséges, hogy a perzsák Hippias visszavezetésével a tyrannis restitúcióját akarták elérni, miután maga Mardonios néhány év előtt az ion városállamokban a tyrannist eltörölte<sup>1</sup> és így lehetséges, hogy a perzsák Hippiasban csak bizalmi férfit akartak a kormányon látni, a ki nekik köszönhette a visszatérést. Tehát az a körülmény, hogy az Alkmeonidák részt vettek Hippias kiűzésében, nem elegendő az Alkmeonida-ellenes monda vádjának czáfolatára. Herodotosnak az a kijelentése pedig, hogy az Alkmeonidáknak nem volt okuk az atheneiekre haragudni, egyáltalán nem jöhet tekintetbe, először mert Miltiades befolyásának növekedése az ő hatalmuknak csökkentését mutatja, másodszor mert nem szükséges, hogy politikájuknak rúgója a harag volt, hanem lehetséges, hogy ők a meghódolást egyszerűen tanácsosnak, vagy legalább kikerülhetetlennek tartották.

A modern kutatók közül, a kik az Alkmeonidák ártatlanságát bizonyítják, tulajdonképen csak a norvég Raeder jön tekintetbe.<sup>2</sup> Raeder is azt vallja, hogy az Alkmeonidák valamikor a Peisistratidákkal versenyezve keresték a perzsa király kegyét és Athén meghódolása is az ő kormányzatuk alatt, esetleg az ő intentióiknak megfelelően történt. De politikájuk csakhamar megváltozott. Herodotos szerint ugyanis Hippias, miután a spártaiaktól nem kapott segítséget, Artaphernest kérte meg, hogy őt restituálja. Az athéniek ekkor követeket küldtek Sardisba, de Artaphernes Hippias visszahívását követelte. E miatt haragudtak meg az athéniek annyira a perzsákra, hogy az ellenök támadó ionokat segítették.<sup>3</sup> Raeder Herodotosnak ezt az adatát az Alkmeonidapolitika irányváltozásának magyarázatára használja fel. Sze-

<sup>1</sup> Hdt. VI. 143.

<sup>2</sup> Athens politiske udvikling i tiden fra Kleisthenes til Aristides's reform. Christiania Videnskabs Selskabs Forhandler for 1892. No. 2.

<sup>3</sup> Hdt. V. 96. 97.

rinte ugyanis Herodotos meséje azt mutatja, hogy az Alkmeonidák, miután a perzsák kegyéért folyó versenyben alul maradtak és Artaphernes Hippias visszafogadását követelte, a perzsák ellenségeivé lettek és boszúból az ionok megsegítését eszközölték ki. A hajók visszahívása aztán a tyranosoknak athéni barátai által történt, a kiknek vezére a kollytosi Hipparchos volt. Hogy pedig a Peisistratida párt az ion lázadás idejében kormányra jutott Athénben, annak megerősítését Raeder abban látja, hogy Hipparchos ebben a korban az első archon méltóságát töltötte be.\*

Az Alkmeonida-politika irányváltozása így csakugyan érthetővé válik. Csakhogy Herodotosnak az az adata, hogy Artaphernes már az ion lázadást megelőzőleg követelte Hippias restitúcióját és az athéniak e miatt haragjukban segítették a lázadókat, nem nagyon bizalomkeltő. Az olvasóban önkénytelenül is az a gyanu támad, hogy itt ditto-graphiával van dolga és Artaphernesnek a marathoni csata idejében felállított követelése van egyszerűen az athéniaknak az ionokkal szemben tanúsított magatartásának indokául felhozva. Miért is állított volna fel Artaphernes akkoriban olyan követelést, a melynek teljesítését kierőszakolni nem akarta? Már pedig hogy Artaphernesnek már akkoriban lettek volna tervei Athén ellen, valószínűtlen. De feltéve, hogy Artaphernes már akkor követelte a restitúciót és hogy ez a követelés indította az athéniakat az ionok megsegítésére: még sem bizonyos, hogy a segítség megszavaztatása az Alkmeonidák részéről indult ki. Hiszen ezt még csak Herodotos sem mondja és Raeder e suppositiójának alapja ismét csak a Herodotos által hangoztatott engesztelhetetlen gyűlölet a két család között, vagyis az, a mit az Alkmeonida-ellenes monda tagadott. Ha tehát ez Alkmeonida-ellenes monda álláspontjára helyezkedünk, az Artaphernes követeléséről szóló mese, még ha igaz is, legfeljebb arra indíthat bennünket, hogy a kibékülést már az ion lázadás elé tegyük, úgy hogy az athéni

\* Dion. Hal. VI. 1.

ekklezia állásfoglalása nem az ő intentióiknak felelt meg. De még hogyha az Alkmeonidák akkor ellenségei is voltak a Peisistratidáknak és bosszúból az ionok megsegítését szavaztatták meg, még akkor sincs kizárva annak lehetősége, hogy már a következő évben, mikor belátták az ionok vállalatának sikertelenségét, mert a hozzájuk oly közel álló delphii jósda állásfoglalása következtében a többi görög államok nekik segítséget nem nyújtottak, ők is a hajók visszahívása mellett voltak, sőt a perzsák kedvéért akkor esetleg a Peisistratidákkal is kibékültek. Raeder ugyan a Hipparchos archonságáról szóló hírt annak igazolására használja fel, hogy a hajók visszahívása a Peisistratida-párt által történt, a mely akkor többségre jutott. De ha többségre jutott, miért nem szüntette meg a Hippiasra vonatkozó határozatot? Hipparchos archonsága e határozat érvénytelenítése nélkül inkább compromissum eredményének látszik. Mint hogyha az Alkmeonidák beleegyeztek volna az archonságba és a hajók visszahívásába, egykori ellenfeleik pedig ennek fejében lemondtak volna Hippias visszahelyezéséről. Sőt lehetséges, hogy az Alkmeonidák épen e kibékülés miatt nem alkalmaztatták az ostrakismost Hipparchos ellen, a ki miatt azt Kleisthenes behozta

Tehát azt, hogy mi volt az Alkmeonidák politikája az ion lázadás idejében, teljes biztossággal nem állapíthatjuk meg; ámde bárminő is legyen erre nézve felfogásunk, az a legcsekélyebb mértékben sem kényszeríthet bennünket arra, hogy abból a marathoni csata idejében követelt politikájukra következtessünk. Meglehet, hogy a hajók kiküldetése nem volt az ő művük, hanem ellenkezőleg, az első vereség, a mely politikájukat az ekklesiában érte és Herodotos csak az ő felfogásukat tükrözteti vissza, mikor ezt a görögöket és barbarokat egyaránt sújtó szenvedések kezdetének nevezi.\* Talán éppen e vereség bírta őket arra, hogy a Peisistratidákkal kibéküljenek és e kibékülés eredménye volt a

\* αὗται δὲ αἱ νέες ἀρχὴ κακῶν ἐγένοντο Ἑλλήσι τε καὶ βαρβάροις. Hdt. V. 97.

hajók visszahívása. De meglehet az is, hogy ők kezdetben a segítségadás mellett foglaltak állást és csak később változtatták meg politikájukat és a Peisistratidákkal kibékülvén, a hajókat visszahívták. Ellenben hogy ők csak akkor kezdtek perzsabarát politikát folytatni, mikor az athéniek a hajók visszahívását már megbánni kezdték, valószínűtlen. Sőt éppen az athéni közvéleménynek ez a változása magyarázhatja meg a legjobban az Alkmeonidáknak háttérbe szorulását, mely őket aztán teljesen a Peisistratidák és a perzsák karjaiba kergette. Az Alkmeonidák bukása nem belügyi okokból történhetett, mert Kleisthenes alkotmánya ép-ségben maradt, a bukás tehát külügyi okokból történt. Már pedig ha a hajók visszahívása az ő művük volt, külügyi politikájuk csakugyan nem vált be. Az ionoknak nem segítettek, sympathiájukat eljátszották a nélkül, hogy a perzsák részéről fenyegető veszélyt elhárították volna. Nem csoda, ha ilyen körülmények között az athéni nép bizalma elfordult tőlük és ama párt felé fordult, mely Athen ellenálló képességében bízva a kérlelhetetlen harcot hirdette és a melynek élén később valószínűleg Miltiades állott. Már a Phrynichos drámájának előadásakor történtek mutatják a hangulat megváltozását.<sup>1</sup> Erre következett Miltiades felmentése<sup>2</sup> és a mennyiben igaz, Themistokles archonsága. Az Alkmeonidáknak kormányra jutott ellenfelei aztán kieszközlik Spárta eljárását Aigina ellen<sup>3</sup> és a marathoni csata idejében is a spártaiak hű szövetségeseiként szerepelnek.<sup>4</sup> Ennek a pártnak legnagyobb győzelme az, mikor Miltiadest korlátlan hatalommal ruházzák fel a parosi hadjáratban. Csak Miltiades kudarcza után nyerték vissza az Alkmeonidák hatalmukat, de csak rövid időre, hogy aztán azt Themistoklessel szemben ismét elveszítsék.

Az Alkmeonida-ellenes mondának tehát minden valószínűség szerint igaza volt akkor, midőn azt állította, hogy az Alkmeonidák a marathoni csata idejében Athént a per-

<sup>1</sup> Hdt. VI. 21. — <sup>2</sup> Hdt. VI. 104. — <sup>3</sup> Hdt. VI. 49. 50. 73. —

<sup>4</sup> Hdt. VI. 105. 106. 120.

zsáknak és Hippiasnak át akarták adni. Mindamellett lehetséges, hogy a pajzsfelmutatás csak rémlátás volt. Az Alkmeonidák a perzsák megérkezése előtt, sőt a táborozás idején is nyíltan hirdethették az ellenállás hiábavalóságát és ösztönözhatték az athénieket a megbódolásra, a nélkül, hogy a győzelem után is még Athént árulás által akarták volna az ellenség kezére játszani; de Miltiades őket erre képeseknek tartotta és mikor a perzsa flotta a Sunium-hegy fokát megkerülve Phaleronnak tartott, gyanuját igazoltaknak látta.

### III. A perzsa lovasság szereplése.

Miért kötöttek ki a perzsák Marathonnál? Herodotos szerint azért, mert Marathon közel feküdt Eretriához és mert alkalmas volt a lovasság mozdulataira.<sup>1</sup> A közelség Eretriához alig jöhetett tekintetbe, mert Eretria nem szolgált operációs bázisul, minthogy az egész perzsa haderő Marathonhoz vezetett: a lovasság mozdulataira pedig a phaleroni síkság, a hol a Hippias segítségére sietett thessaliai lovasság Anchimolios seregét megverte, legalább éppen olyan alkalmas volt, mint a marathoni.<sup>2</sup>

A mi a perzsákra nézve Marathont kedvezőbbé tette Phaleronnál, az a nagyobb távolság Athéntől, a mely azt a reményt önthette beléjük, hogy ott majd akadálytalanul kiköthetnek és seregüket partra szállíthatják. Ha ugyanis az athéniek azonnal, mihelyt a kikötésről értesültek, ide küldtek volna csapatokat, ezek a csapatok csak órákkal később érkeztek volna meg, mikor az ellenségnek már tetemes része parton volt. Egész haderejükkel az athéniek meg éppenséggel csak akkor vonulhattak ki, mikor már megtudták, hogy az ellenségnek túlnyomó része elhagyta a hajókat és így már nem kellett attól tartaniok, hogy a perzsa hajók egy részét mégis csak Phaleronba dirigálják. A per-

<sup>1</sup> καὶ ἦν γὰρ ὁ Μαραθῶν ἐπιτηδεύτατον χωρίον τῆς Ἀττικῆς ἐνιππεύσαι καὶ ἀγχοτάτω τῆς Ἐρετρικῆς, ἐς τοῦτο σφι κατηγέετο Ἰππίης ὁ Πεισιστράτου. Hdt. VI. 102.

<sup>2</sup> Hdt. V. 63.

zsák tehát joggal remélhették, hogy a partraszállás Marathonnál akadálytalanul fog végbemenni és Herodotos előadásából kitűnik, hogy ebben a reményükben nem is csalatkoztak. A kikötést Phaleronnál ezenfelül valószínűleg a saroni öbölben tartózkodó athéni hajóraj is megnehezíthette.

Arra, hogy az ütközet Marathonnál lesz, a perzsák a kikötéskor még egyáltalán nem számíthattak, mert még ha ők ott akartak volna is megütközni, nem volt módjukban az athénieket arra kényszeríteni, hogy oda kivonuljanak. Sőt, hogyha ők, a mint Herodotos állítja, azt várták, hogy az athéniek között épp úgy, mint az eretriaiak között, árulók akadnak, a kik nekik a kapukat kinyitják: akkor inkább abban bíztak, hogy az athéniek egyáltalán nem fognak kivonulni és hogy ők így akadálytalanul fognak a városig eljutni és azt körüljárni. Azért bízhattak ebben, mert joggal gondolhatták, hogy az athéneiek kockázottnak fogják tartani a várost védtelenül olyan messze maguk mögött hagyni. A mennyiben ők esetleg Hippiastól megtudták, hogy a marathoni síkság nekik, tekintettel lovasságukra, kedvező harczytérül kínálkozik, ez őket legföljebb megerősíthette abban a hitben, hogy az athéniek majd nem merik őket ott felkeresni. Az athéniek megjelenése tehát inkább meglepetésszerűen hatott rájuk.

Különben az, hogy a perzsák Marathont a lovasságra való tekintetből szemelték ki, amúgy is csak combinatio, mert az athéniek a perzsák indokait nem ismerhették. De ez a combinatio, miként az egész monda, tekintélyes, a stratégiai viszonyokkal ismerős forrásból származik. Erre vall az a körülmény is, hogy a perzsák főereje tényleg a lovasságban rejlett és ők ebben a hadjáratban is, miként az előkészületekből kitűnik,\* a lovasságnak nagy szerepet szántak és a marathoni síkság csakugyan kedvező a lovasságnak. Újabban sikerült megállapítani az athéniek táborának helyét. Az nem volt magán a síkságon, hanem alhoz közel

\* Hdt. VI. 95.



olyan helyen, mely míg egyfelől az Athénbe vezető utakon uralkodott, másfelől a lovassággal szemben védve volt. Ez tehát azt mutatja, hogy az athéniek már a kivonuláskor tekintetbe vették azt, hogy a marathoni síkság mint csatater a lovasságra való tekintettel a perzsáknak kedvez és így valószínű, hogy viszont a perzsák ugyanabból a tekintetből éppen Marathonnál akartak megütközni. Csakhogy ez a kívánságuk természetesen csak akkor támadhatott, mikor az athéniek már kivonultak és a szorosokat megszállták. Ekkor csakugyan az volt érdekük, hogy őket védett pozíciójukból kicsalják. Az eredeti forrás, a mely mint fentebb kifejtettük, a viszonyokat tökéletesen ismerte, ezt alkalmasint így is mondta el; csak Herodotos, vagy közvetlen forrása a stratégiában való járatlansága miatt félreértette ezt és a perzsák szándékát antedatálta.

Láttuk, hogy a perzsák általában és ebben a hadjáratban különösen nagy szerepet tulajdonítottak a lovasságnak. Láttuk, hogy erre való tekintettel akartak Marathonnál megütközni. Láttuk, hogy az athéniek azért ütötték fel táborukat a szorosokban, mert féltek a perzsa lovasságtól. Tehát méltán tűnt fel már régóta, hogy Herodotos csataleírásában a perzsa lovasságról nem emlékszik meg. Macan ugyan helyesen jegyzi meg, hogy Herodotos úgy képzelte, mintha a lovasság teljes számban vett volna részt, mert távollétét még csak nem is gyaníttatja;<sup>1</sup> mindamellett mégis sajátságos, hogy külön meg nem említi a lovasságot. Ha ugyanis a lovasságnak ebben a csatában az a szerep jut, a melyet a perzsák neki szántak: Miltiades főérdeme az lett volna, hogy a lovasságnak ezt a szereplését lehetetlenné tette és akkor azt várnók, hogy a monda ezt elsősorban megemlítse. A sardisi csatában ugyanez volt a helyzet és akkor a monda meg is említi, hogy miképpen akarták a lydiaiak a perzsa lovasság szereplését lehetetlenné tenni, noha ez nekik nem sikerült.<sup>2</sup> Mennyivel

<sup>1</sup> Erre vall különösen a 7-ik jegyzetben idézett helyen ez a kifejezés: «οὐτε ἵππου ὑπαρχούσης.»

<sup>2</sup> Hdt. I. 80.

inkább említette volna meg az athéni monda, ha saját honfitársainak sikerült volna az, a mi a lydiaiaknak nem sikerült! Megkísérelték ugyan erre a híres futvatámadást felhasználni. Ámde mindenekelőtt jellemző, hogy ennek illetően célja és eredménye nincs megemlítve, már pedig, ha ez lett volna a hatása, akkor a monda, mely a perzsa lovasságra akkora súlyt helyez, ennek megemlítését alig mulasztotta volna el. Aztán meg a futvatámadás analysiséből sikerült annak célját és eredményét megállapítani. Nem a lovasság, hanem a nyilzápor hatásának ellensúlyozására szolgált. Végül, hogy maguk a görögök sem képzelték, hogy a futvatámadásnak ilyen hatása lehetett volna, azt mutatja, hogy ők maguk is a lovasság meg nem említésének okát másban keresték. Meg is találták az egyetlen helyes magyarázatot abban, hogy a lovasság vagy egyáltalán nem vett részt a csatában, vagy legfeljebb olyan jelentéktelen számban, hogy neki döntő szerep nem juthatott. Ez a «χωρίς ἵππους» szóláshoz fűződő anekdotának igazi veleje. Combinatio ez is, de helyes. A további combinatio, hogy akkor a lovasság már hajókon volt és ezt az ionok adták az athénieknek tudtára, természetesen mint combinatio hitelt nem érdemel. Ezt ugyanis combinatio által nem lehetett megtudni, hanem csak hagyományból. Már pedig ha ilyenféle hagyomány Herodotos korában él, ennek nyomát a Miltiades dicsőségét bizonyára nagyobbítani nem akaró Alkmeonidák szellemében író Herodotosban is megtalálhatnók. Tehát ténynek csak annyit tekinthetünk, hogy a perzsa lovasság a csatában nem vett oly mértékben részt, hogy döntő szerepet játszhatott volna, ezt az athéni dicsőséget csorbitó körülményt azonban a monda elhallgatta, úgy hogy az Herodotos korában már feledésbe ment.

#### IV. A stratégia átengedése.

Herodotos szerint\* Miltiades a strategosi tanácsban fellép azok ellen, a kik az ütközetet kikerülni óhajtják és

\* Hdt. VI. 109. 110.

azt kívánja, hogy az ütközet megtörténjék «πρὶν τε καὶ σαθρὸν Ἀθηναίων μετεξέτεροισι ἐγγενέσθαι» «ὥστε μηδίσαι». A strategosi tanács elfogadja Miltiades nézetét. «μετὰ δὲ οἱ στρατηγοὶ τῶν ἢ γνώμη ἔφερε συμβάλλειν ὡς ἐκάστου αὐτῶν ἐγίνετο πρωτανηγί τῆς ἡμέρης Μιλτιάδῃ παρεδίδοσαν· ὁ δὲ δεκόμενος οὕτι καὶ συμβολὴν ἐποιέετο, πρὶν γε δὴ αὐτοῦ πρωτανηγί ἐγίνετο.» Az idézett utolsó mondatból nyilvánvaló, hogy Miltiadesnek a saját pártjabeli strategosok jóvoltából módjában volt a csatát elrendelni, még mielőtt reákerült a sor a vezérletben. Miért várt tehát addig, míg a vezérlet sorrend szerint is őt illette? Nem tehető fel, hogy ha a helyzet a támadás elrendelésére kedvező volt ő annak felhasználását csak azért mulasztotta volna el, mert már előre el volt tökéelve, hogy csak a saját jogos napján támad. Tehát annak, hogy Miltiades csak a saját napján rendelte el a támadást, oka az volt, hogy akkor merült föl először oly körülmény, mely az athénieknek kedvezett; de Herodotos ennek a körülménynek megnevezését elmulasztotta.

Így felvetődik az a kérdés, hogy mi volt az a körülmény, mely a monda szerint Miltiadest a csata elrendelésére indította. Itt elsősorban a lovasság távollétére gondolhatnánk. Lehetséges, hogy ez a körülmény csakugyan hozzájárult Miltiades elhatározásához, de alig hihető, hogyha ezt a monda valamikor mint motivumot említette volna, annak a herodotosi elbeszélésben ne találnók nyomát, sőt ez elbeszélés szerint úgy kellene elképzelnünk, mint hogyha a lovasság a csatában részt vett volna. Tehát a motivumot másutt kell keresnünk. Ha ezt tesszük, feltűnik Herodotos előadása a spártai segítségről. Sajátságos ugyanis, hogy a spártai segédc csapatok elküldésének hatása Herodotosban nincsen megemlítve. Később azt hitték, hogy e segédc csapatok készítették az athénieket a csata siettetésére.\* Világos, hogy ennek éppen ellenkezője áll. A segédc csapatok elküldése után az athéniek érdeke volt a várakozás, a perzsáké pedig vagy a csata siettetése, vagy pedig teljes elkerülése. Tehát az a külső körülmény, mely Mil-

\* Isokrates : Panegyrikos. 86. 87.

tiadest a csata elrendelésére indította, vagy az volt, hogy a perzsák hajóra szállni és elevezni próbáltak, vagy pedig az, hogy a perzsák a várakozó álláspontot elfoglaló athénieket mindenképen csatára ingerelni akarták és ezért nekik kedvezőtlen positiót foglaltak el. Mindkét eset megmagyarázhatná a lovasság távollétét, illetőleg azt, hogy neki döntő szerep nem jutott, a nélkül, hogy ezt a mondának külön hangsúlyoznia kellett volna. Minden valószínűség a mellett szól, hogy az utóbbi eset felel meg a valóságnak. Alig hihető, hogy ha némi emléke is élt volna annak, hogy a marathoni csata csak az elvonuló perzsa hadsereg bántalmazása volt, a Miltiades dicsőségére féltékeny Alkmeonidák erre némi célzást nem tettek volna. Alig hihető, hogy a perzsák tanácsosabbnak tartották az ellenség szemeláttára a hajóra szállást, mint egy akár kedvezőtlen positióban vívandó ütközetet, miután Marathont éppen az akadálytalan partraszállás miatt választották. De ha már annyira féltek az athéniektől, miért nem szálltak az éj leple alatt hajókra? Arra, hogy az athéniek fel fogják használni a kedvező pillanatot, csak el lehettek készülve. Végül e mellett szól az is, hogy Herodotos szerint a támadó athéniek csatasora ugyanakkora volt, mint a megtámadott perzsáké,\* vagyis hogy a perzsák csatára készen várták az athénieket. Így bátran mondhatjuk, hogy ők voltak azok, a kik a csatát provocálták. Miltiadesnek érdeme csak az volt, hogy a provocatiót elfogadta, mert felismerte a kedvező helyzetet. Valaki ugyan feltűnő véletlennek tarthatja, hogy ez a kedvező helyzet éppen Miltiades napján állott elő, de ha ilyen véletlenben hinni nem akarunk, feltehetjük, hogy a perzsák már az előző napon is felkinálták az ütközetet, de az akkor soron levő strategos azt nem fogadta el, mire másnap kísérletüket megújították.

Sokkal feltűnőbb az inconsequentia Miltiades eljárásában. A strategosi tanácsban tartott beszédjéből ugyanis azt kellene következtelnünk, hogy ő az összeütközést olyan sürgősnek tartja, hogy az első napon, mikor módjában áll,

\* τὸ στρατόπεδον ἐξισούμενον τῷ Μηδικῷ στρατοπέδῳ. Hdt. VI. 111.

a támadásra jelt fog adni. Már pedig a stratégia átengedéséről szóló meséből világosan kitűnik, hogy ő ezt nem tette. Így hajlandók lehetnének ebben a mesében egyszerű jellemző anekdotát látni, a mely az elbeszélés egyöntetűségét megbontja. Ha ugyanis ezt a részletet elhagyjuk, az inconsequentia is eltűnik, mert akkor Miltiades csakugyan első adott alkalommal támadt, minthogy a többi strategos a támadást elrendelni vonakodott, ellenfelei nyilvánvalóan azért, mert a támadást általában ellenezték, pártbívei meg azért, mert bár az ütközetet sürgősnek tartották, a kimeneteleért a felelősséget magukra vállalni nem merték. Csakhogy mint jellemző anekdota a mese céltalan, mert az, a minek jellemzésére szolgál, hogy t. i. a saját pártjabeli strategosok sem bíztak magukban, hanem csak őbenne, ezen anekdota nélkül is kitűnik abból a tényből, hogy a támadást egyedül ő merte elrendelni. Azután még ha a stratégia átengedéséről szóló mese nem is volna egyéb, mint üres anekdota: akkor, a mikor ez az anekdota keletkezett, nyilvánvalóan az volt a meggyőződés, hogy Miltiades nem tartotta olyan föltétlenül sürgősnek az ütközetet, mint a hogyan azt a strategosi tanácsban tartott beszédjéből következtetnők. Tehát akkor is ebben a beszédben nagyítást kell keresnünk. Így lehetséges, hogy Miltiades már a strategosi tanácsban sem sürgette föltétlenül a perzsák megtámadását, hanem csak azt akarta megakadályozni, hogy az athéniek visszavonuljanak, vagy pedig a perzsákat Marathontól elvonulni engedjék, mert a míg a két ellenség Marathonnál egymással szemben farkasszemét nézett, nem kellett attól tartania, hogy az Alkmeonidák a kapukat megnyitják. De lehetséges az is, hogy Miltiades a tanácskozás idejében még sürgette a támadást, mert attól félt, hogy a perzsák csapatokat küldenek a védtelen város ellen, de később, mikor arról meggyőződött, hogy ettől nincs mit tartania, maga is a halasztás és a kedvező helyzet bevétele mellett foglalt állást. Az a körülmény, hogy Miltiades kezdettől fogva kívánta a csatát, és hogy az tényleg az első napon, mikor a vezérlet sorrend szerint is őt illette, megtörtént, nagyban hozzájárulhatott annak a véleménynek kiala-

kulásához, hogy ő kezdettől fogva mindig a mellett volt, hogy a perzsákat minél előbb föltétlenül meg kell támadni, a mely vélemény kialakulása következtében az őt csatára készítő külső körülmény is feledésbe ment.

Ujabban az a vélemény terjed, hogy nem Miltiades volt a hadvezér, hanem Kallimachos polemarchos. Ha feltesszük, hogy a csata oka nem az volt, hogy Miltiadesen volt a sor a vezérletben, hanem, hogy a perzsák azt provocálták, akkor ennek lehetősége nincsen kizárva. Csakhogy a felhozott bizonyítékok e vélemény mellett nem elég erősek arra, hogy a herodotosi monda határozott állítását megdönthetnék. A mi különösen az Athenaion politeia tanúságát illeti, Macan szépen mutatta ki, hogy az nem hagyományon, hanem csak combinatió alapul.<sup>1</sup> Ellene pedig az szól, hogy az Alkmeonidák erre bizonyára célzást tettek volna és hogy a perzsa forrásokból szóló Ktesias is úgy tudta, hogy Miltiades volt a hadvezér.<sup>2</sup> De legyen bármiképen, a marathoni győzelem dicsősége egyedül Miltiadest illeti. Későbbi íróknál található mesékből azt lehetne következtetni, hogy az akkori athéniek nagyon óvakodtak azt egyedül neki tulajdonítani. Így Plutarch<sup>3</sup> szerint, mikor Miltiades olajág-koszorút kért, a dekeleai Socharos neki azt felelte, hogy ez a kitüntetés csak akkor illetné meg, ha egyedül győzött volna. Aischines<sup>4</sup> szerint még csak koszorút sem mert kérni, hanem csak azt kérte, hogy a Stoa Poikilében az ő képe alá nevét írják, de az athéniek még ezt sem tették meg. Macan helyesen jegyzi meg, hogy ez csak anekdota, a mely abból eredt, hogy a képen a portrait alá a név nem volt odairva. Éppen ezek az anekdoták mutatják, hogy azok, a kik azokat kitalálták és tovább mesélték, teljesen és egyedül Miltiades kizárólagos érdemének tartották a marathoni győzelmet. A polgári önérték tiltakozott ugyan az ellen, hogy a dicsőség egyedül neki jusson; de éppen ezzel a tiltakozással elismerte, hogy vele abban senki sem osztozkodott.

HEINLEIN ISTVÁN.

<sup>1</sup> Macan i. h. II. 199. 200. — <sup>2</sup> Ktesias. Pers. 18. — <sup>3</sup> Plut. Kimon. 8. Macan szerint ez az anekdota Stesimbrotostól ered. —

<sup>4</sup> Aisch. c. Ctesiphon. §. 181—186.

## A DIPLOMATIKAI KRITIKA ÉS A HAZAI OKLEVELES ANYAG.

A XIX. század történetírásának legnagyobb vívmánya a forráskritika kifejlesztése. A Monumenta Germaniae kiadványai állapították meg a kritikai elveket, melyek elbeszélő források kiadásánál ma már mindenütt érvényesek. Sokáig csaknem kizárólag ezeken alapult a felvirágzó történeti irodalom. De épen az elbeszélő források ellenőrzése végett el kellett ahhoz a belátáshoz jutni, hogy szükséges az elbeszélőknél sokkal közvetlenebb források, az oklevelek felhasználása is. Az oklevél közvetlen historiai emlék. Abban a korban keletkezik, melyről szól, míg az elbeszélő források gyakran később íródnak. Semmiféle tendentia nem juthat benne kifejezésre, hiszen csaknem egészen az író egyénisége kizárásával készül.

Mit értünk oklevél alatt? A magyar szó nem felel meg teljesen a német *Urkunde*-nak, mely bővebb jelentést nyert. Lényeges az oklevél fogalmában a jogi hatás, vagyis az, hogy az oklevél jogi változást idéz elő vagy szándékozik előidézni, akár az oklevél kiállítójától, akár egy harmadik személytől eredjen az.\* De nemcsak a szűk fogalmi keretek közé szorított oklevél a diplomatika tárgya, az oklevéltan nem pusztán a *diplomata vera et falsa discernendi* tudománya. Az oklevél oly hosszabb folyamat eredménye, annak végső productuma, melyet a maga egészében figyelemmel kell kísérnie a diplomatikának. Figyelembe kell venni nem-

\* Paul Kehr, *Nachrichten v. d. königl. Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen* 1896. Geschäftl. Mitteil. 85. 1. A pápai oklevelek kritikai kiadásáról tartott előadásban.

csak a jogi értelemben teljes okleveleket, hanem a fogalmazványokat, a kiadványok, illetőleg a fogalmazványok gyűjteményeit, a registratura könyveit, melyek fokozott kritikai eljárást kívánnak. Egy-egy el nem küldött, vagy végleges alakjában másként elküldött fogalmazványból sokszor többet tudunk meg, mint a kiállító hatóság valamennyi forumán keresztülment oklevélből. Hogy csak egy példát említsünk, mennyivel fontosabb a római curia politikájának ismeretére a diplomatiái ügyekben kiállított *litterae secretae* fogalmazványainak gyűjteménye, mint ugyanazon oklevelek könnyebben olvasható, rendezettebb és teljesebb gyűjteménye kiállított formájukban.\* A fogalmazványok gyakran feltűntetik az igazi politikai szándékot, melyet egyik vagy másik hatóság a kiállítási eljárás folyamán kifejezésében módosított, vagy egészen törölt. De magának a kiállító intézményeknek szervezetébe is mélyebb bepillantást engednek a nem kész, mint a kiállított termékek.

Az intézmények közül sem csupán az oklevélkiállító hatósággal, a kancelláriával foglalkozik az oklevéltan. A közigazgatás fejlődésével mindenütt több oly hatóság fejlődik ki, mely közelebbi vagy távolabbi vonatkozásban állott a kancelláriával. Egy a pápai oklevelekkel foglalkozó munkának nem csekély részét foglalja el oly pénzügyi és igazságszolgáltatási szervek története, melyek a fejlődés folyamán kerültek a kancelláriával vonatkozásba. A királyi és pápai okleveleken kívül, mily tág tere nyílik a diplomatikának a kisebb fejedelmek és egyéb oklevéladó hatóságok kiadványainak kutatásában. Felöleli ma már a legkülönbözőbb fajtájú városi és fejedelmi könyveket: számadás- és telekkönyveket, urbáriumokat stb., kutatva azok keletkezési módját és a vezető hatóságok szervezetét. Ha hozzáveszszük a gazdasági élet fellendülésével megjelenő adós- és hitelleveleket, a váltót stb., oly gazdag működési kört nyer az oklevéltudomány,

\* Donabaum, *Beiträge zur Kenntniss der Kladdenbände des XIV. Jahrhunderts im vatikanischen Archiv*. Mitt. des Inst. für österr. Gesch. 11. k. 101. 1.



minőre megalapítója, Mabillon vagy évszázadokon át utódai nem gondolhattak.\*

Így válik az oklevéltan a közigazgatás-, gazdaság- és pénzügytörténet segédtudományává, nem tekintve általános történeti felhasználását, mely nélkül értelemnélküli terminológiákban és száraz sématisztázásban merülne ki, minő a maurinusok óta Sickel fellépéseig volt.

Az oklevéltan, mint már utaltunk rá, nem volt mindig ily tágkörű. Évszázadokon át a királyi oklevelek voltak úgyszólván egyedüli tárgyai. Rajtuk állapotodott meg a diplomatikai módszer. Ezekhez járultak utóbb a pápaiak, melyekkel foglalkozni sokkal nehezebb, mivel nagyobb területen vannak szétszórva s egyesítésük tudományos feldolgozás czéljából sokkal nehezebb, mint az előbbieké. Egyéb oklevelekre csak Sickel és Ficker iskolája fordított figyelmet. E téren Brunneré, a hírneves jogtörténészé a legfőbb érdem. A felsorolt rendben oszlott a diplomatika a ma általánosan elfogadott három disciplinára: a királyi, pápai és az ú. n. magánoklevelek tanára. A pápai oklevelek tanát el kell választanunk a királyiakétól, mert bár ennek módszerét, mint több tanulmány mutatja, arra alkalmazhatjuk, a határvonalat, melyen túl e módszerrel célt nem érünk, sokkal korábban kell meg vonnunk, mint a királyi okleveleknél. De magyarázható e szétválasztás a pápaság universális állásával és az egész középkoron át tartó nagy fontosságával. Nem képzelhető sem egyházi, sem világi személy vagy testület, mely e hatalommal vonatkozásban nem állott volna. Jog- és kiváltságadó, biráskodó és kegyosztó, nyugtató és pénzügyi levelei ép úgy adattak ki kolostoroknak, egyházaknak és egyes hívőknek, mint bank- és kereskedőházaknak. Oklevéladó hivatalai forgalmához semminő más hatalomé sem hasonlítható. Természetes, hogy a nagy ügyforgalmú hatóságokból a hivatalok egész sora fejlődött ki, melyek ismerete talán ép oly fontos feladata az oklevéltan ez ágának, mint a

\* Ezekről bővebben: O. Redlich: *Die Privaturkunden des Mittelalters*. München—Berlin 1911.

hamisítványok felderítése, melyeket a bennük foglalt nagy-jelentőségű jogok miatt nagy mennyiségben gyártottak.

Mindazon okleveleket, melyekkel a két említett disciplina nem foglalkozik általánosan, *magánokleveleknek* (Privaturkunden) szokták nevezni s ezek az oklevéltan harmadik ágának tárgyai. Az elnevezés a régi *cartae regales* és *cartae pagenses* közti megkülönböztetésből ered, melyet Markulf formuláiban találunk először.<sup>1</sup> A legkülönbözőbb fajtájú oklevelek tartoznak ide: a salzburgi érsek kegyosztó levele épúgy, mint az osztrák herczeg donatiója, vagy a bécsi polgár forintos adóslevele. Hazai viszonyainkra alkalmazva a felosztást, a nádor ítélőlevelét épúgy ide kellene számítanunk, mint egy hiteles hely előtt kötött szerződést vagy egy plébános tizednyugtáját.

A névből kiindulva azt kell hinnünk, hogy a magán-oklevelek ellentéte a nyilvános (öffentlich) oklevelek, vagyis azok, melyeknek bíróság előtt bizonyító erejük van. A magán-oklevelek közt azonban épúgy találunk fejedelmieket (landesfürstlich), mint kétségtelenül bizonyító erejű közjegyzőieket. Megkisérelték csupán diplomatikai szempontot venni fel a megkülönböztetés alapjául, mely az oklevelek keletkezésének körülményeiben rejlik. Vannak oklevelek, melyek szervezett kancelláriákban készültek, mint a királyiak és a pápaiak. Ezekkel ellentétben állnak a nem szervezett módon létrejött magánoklevelek.<sup>2</sup> E megkülönböztetés is használhatatlan, — bár diplomatikai szempontból a legelőnyösebb volna, — ha meggondoljuk, hogy a fejedelmi, egyházi oklevelek nagy része rendezett kancelláriákban jött létre. Marad az utolsó: a praktikus szempont, mely azonban semmi methodikai vagy elvi különbségre nem támaszkodhatik. Magán-oklevél mindaz, ami nem királyi és pápai oklevél. «A név egyike azon szigorúan véve nem találó, de kényelmes technicus

<sup>1</sup> Uhlirz, Histor. Zeitschr. 101. k. 364. 1.

<sup>2</sup> Steinacker. *Die Lehre von den nicht königlichen Urkunden*. Meister, Grundriss der Geschichtswiss. I. 1. 231. s. köv. 1.

terminusoknak, melyeket a tudomány nem nélkülözhet.»<sup>1</sup> Nem jelez tehát ellentétet a nyilvános oklevelekkel, mert egész csoportjait öleli fel oly okleveleknek, melyek nyilvánosak, bizonyító hitelességűek.

Annak, hogy a fogalmak e téren nem tisztázódhatnak, legfőbb oka, hogy a heterogen anyag különböző érdeklődést és különböző módszert kíván. Felmerült már az a vélemény, hogy e disciplinában választó falat kell vonni a korai és késői középkor között.<sup>2</sup> Ennek annyiban van jogosultsága, hogy a korai középkor anyaga nagy részénél, a fejedelmi és püspöki okleveleknél ugyanaz a diplomatiko-historikus érdeklődés és mint számos értekezés mutatja, ugyanaz a módszer, írás és stylus-összehasonlítás, érvényesül, mint a királyiaknál. De ez nem áll az egész anyagról, melynél a diplomatikai érdeklődés más irányú, inkább jogtörténeti.

Hazai okleveles anyagunk felosztása korántsem oly nehéz. Legbiztosabb és a feldolgozás szempontjából legalkalmasabb a kiállító hatóságok rokonsága szerinti csoportosítás. Egyesekről, oklevélkiállító személyekről nálunk alig lehet szó, hanem csak testületekről és bizonyos méltóságot, hivatalt betöltőkről, kiknek ily minőségükben van joguk bizonyító erejű oklevelek kiadására. Egész oklevélanyagunk kanczelláriákban keletkezett. Hogy ennek methodikai szempontból minő következményei vannak, alább látni fogjuk. A különböző kanczelláriák között az oklevelek tárgya és formulái is létesítenek összefüggést. Így a királyi okleveleken kívül, melyeket fejlettségüknél és a többiekre gyakorolt hatásuknál, de kiállítójuk állásánál fogva is külön kell választanunk, legheylesebb három csoportot megkülönböztetnünk: a hiteles helyieket, a bírói és megyei okleveleket és a városok okleveles anyagát, mely teljesen azonos természetű a külföldi megfelelő anyaggal. E csoportokon belül az egyes oklevél-

<sup>1</sup> Erben, Schmitz-Kallenberg, Redlich. *Urkundenlehre I.* 1907. 20. l.

<sup>2</sup> Uhlirz, *Histor. Zeitschr.* i. h.

adó forumok közt oly sok rokonság van hatáskörüknél, vagy okleveleik tárgyánál és formájánál fogva, hogy e felosztás sokkal elfogadhatóbb a királyi és magánokleveleknél, mely utóbbi fogalom nálunk számos oklevélcsoport természetével ellenkeznek.

\*

Az oklevél, mint történelmi forrás három szempontból veendő figyelembe: «Adat a kiállító, adat az oklevelet nyerő fél és a kettő közti jogi viszony történetéhez.»<sup>1</sup> Lehetne a történelmi értékesítésnél az oklevélnek nemcsak tartalmi, hanem formális részeire is gondolni. Tekinethetnők az oklevelet, mint kulturhistóriai emléket s ez esetben az írás és formulák egymásra hatásáról, kulturális kölcsönhatásról lehetne szó. De már Steinacker rámutatott, hogy ez érdeklődés csak másodrendű s csak akkor érvényesülhet, ha az oklevél valódisága meg van állapítva, vagyis az, hogy az oklevél, mint történelmi forrás, mint hármasszög megfelelő az igazságnak. Szerinte írás és formulák nem oly önálló és könnyen felismerhető kulturtermékek,<sup>2</sup> mint nyelv, irodalom és művészet s éppen azért kulturhistóriai kölcsönhatások megvilágításánál sem annyira értékesíthetők.<sup>2</sup>

A történelmi felhasználás szülte az oklevelekkel szemben a történelmi kritikát, mely pusztán a tartalomtól indul ki, összevetvén azt más forrásokból ismert tényekkel s nem egyszer igen fontos megállapodásokra jut. E kritikánál az oklevél formális részei, vagyis azok, melyek tényeket nem közölnek, mint az arenga, promulgatio stb., nem részesülnek figyelemben a tényközlő részekkel, narratio- és dispositióval szemben.<sup>3</sup>

Már a középkorból ismerünk eseteket, melyekben más-ként jártak el. II. Venczel cseh király egy állítólag Bran-

<sup>1</sup> Kehr. i. h.

<sup>2</sup> *Hist. Zeitschr.* 100. 368. s köv. 1. Az ebből fejlődött polémia: Brandt, *Archiv für Urkundenf.* 2.

<sup>3</sup> A történelmi kritika több szép példája Paulernél a két kötet jegyzeteiben található.

denburgi Ottótól való oklevelet papi bizottsággal megvizsgáltatott. Alaposan szemügyre vették a pecsétet — a középkori oklevélvizsgálatoknál a legfontosabb kritikai eszköz — továbbá az oklevél stylusát, formuláit, keltezését, tartalmát, összehasonlították Ottó egyéb okleveleivel s ez eljárás folyamán meggyőződtek hamisságáról.<sup>1</sup> Sőt már III. Sándor pápa, mindön peres eljárás alkalmával egyik fél igaza bizonyítására IX. Leó egy privilegiumát mutatta be, hogy valódiságáról meggyőződjek, ugyanazon pápa több privilegiumával hasonlította össze. Az oklevél alakjában és írásában teljesen megegyezett ezekkel, az ólombullák összehasonlítása azonban balul ütött ki, miért is az oklevelet, mint hamisat elvetették.<sup>2</sup> A váradi káptalan 1347. előtt egy régebbi oklevelét átírná, összehasonlítja annak írását ugyanazon hiteles helyi jegyzőtől kiállított más oklevelek írásával.<sup>3</sup>

A diplomatikai kritika, melynek megalapítója Sickel, továbbfejlesztője az ő iskolája, az oklevél azelőtt elhanyagolt formális részeit veszi alapul s a kancelláriaszerűség (Kanzleimässigkeit) fogalmából indul ki. Szervezett kancellária okleveles termékeinek bizonyos időben vannak bizonyos külső és belső jegyei, kritériumai. Külsők alatt értjük azokat, melyek csak az eredeti okleveleken tanulmányozhatók, minők az írás, pecsét, az oklevél anyaga, a belsők pedig, melyek tanulmányozására másolat is elegendő. E jegyek összességének fogalma a kancelláriaszerűség s oly oklevél, melyeken mindazon jegyek megtalálhatók, melyek bizonyos időben egy kancellária termékeit jellemzik, kancelláriaszerű (kanzleimässig).<sup>4</sup>

A külső és belső jegyek megállapítására, vagyis valamely kancellária praxisának ismeretére bizonyos időben, csak több, lehetőleg valamennyi termékének összehasonlításával juthatunk. A külső jegyek közt legfontosabb

<sup>1</sup> Erben i. m. — Az apostoli rota egy érdekes oklevélvizsgálata. *Mitt. d. Inst. f. öst. Gesch.* 6. *Ergänzb.* 320. 1.

<sup>2</sup> Bresslau. *Handbuch der Urkundenlehre* 16. 1.

<sup>3</sup> Fejér. *Cod. Dipl.* IX. 1. 523.

<sup>4</sup> Erben i. m. 21. 1.

az írás, a belsők közt a formulák, az oklevél szövege, dictatuma. Az írás- és stylusösszehasonlítás a diplomatikai kritika főeszközei.

Mivel a kancelláriaszerűség megállapításánál szükséges a részletekbe való elmerülés, lévén az okleveleknél apró tényekről szó, melyek ismerete visz egyedül a helyes kritikai útra, az igazi diplomatikai kutatás egyedül a speciális lehet. A maurinusok, Gatterer, Schönemann és általában az egész diplomatikai kutatás iránya Sickel fellépése előtt általános volt. Általános törvényekbe foglalható szabályokat iparkodtak felállítani az oklevelek valódiságának felismerésére. Sickel a Karolingok okleveleiről írt első munkájában megmutatta, hogy biztos eredményeket csak a kutatás kereteinek időben és térben való összeszorítása mellett érhetünk el. A pápai oklevelek általános kutatásával például nyerhetünk szempontokat, melyekből a legdurvább hamisítványokat felismerhetjük, de hogy például IX. Leo pápa oklevelei közül az összes hamisítványokat kiválaszthassuk, e pápa okleveleinek legrészletesebb ismerete szükséges. Csak az ily korlátozott keretek közt végzett írás és stylusösszehasonlítás vezethet biztos eredményre, a mennyiben — s ezt hangsúlyoznunk kell, — az oklevelek rendes kancelláriai működés mellett jöttek létre.

Az írásösszehasonlítás elvégzésére a középkori írás fejlődésének legapróbb részleteiben való ismerete szükséges. A ki csak néhány középkori oklevelet, vagy codexet látott, tudja, hogy az írás nem volt oly egyéni, mint ma, mikor írásszakértők néhány szó összevetéséből felismerhetik ugyanazon kéz írását.

Az írástudás — különösen a kora középkori századokban — csaknem kizárólag az egyháziakra szorítkozott, kik azt valamely káptalani vagy kolostori iskolában sajátították el. Egy-egy tanító körül íróiskola képződött, melynek tagjai ugyanazon mestertől tanulták az írás mesterségét. Természetes, hogy írásukban vannak közös vonások, melyek a közös mesterre vezethetők vissza. Ily közös vonásokból állapítható meg, hogy két vagy több írástermék, ha vannak

is bennük eltérések, rokonkezek írásai.\* Ily eseteket különösen kisebb kancelláriákban találunk, hol pl. egy püspök kancelláriája alkalmazottait mindig egy és ugyanazon káptalan tagjai sorából veszi, kik egy mestertől tanultak írni.

E közös vonásokon kívül marad még elég individualis, melyről ugyanazon kéz munkája felismerhető. A rokonság valamely iskolánál rendszeren csak a gyakrabban használt betűkre és betűkapcsolatokra, azok külső formájára terjed ki. Individualisok a ritkábban használt betűk: *k*, *y*, *z*, a nagybetűk, a ritkább betűkapcsolatok, rövidítési jel, hosszabbított írás s nem egyszer az orthographia. Igen alkalmasak az összehasonlításra oly hosszabb kifejezések, vagy mondatok, melyek két vagy több oklevélben szószerint előfordulnak. Ilyeneket többnyire az oklevelek bevezető és befejező soraiban találunk.

Nem annyira a betűk alakja, mint inkább írásmódja, *ductusa* mérvadó. A középkori írás rajzoló mesterség. Ha valaki csinját-binját elsajátította, erősen ragaszkodik a megtanult vonásokhoz. Főképen az figyelendő meg, hogyan vezeti valaki a tollat, hányszor emeli fel és helyezi a papírra, hány vonásból rajzolja betűit s mily irányban húzza azokat. Végeredményben lehetnek a betűk egyformák, de ha képzési módjuk nem egyforma, nem szabad őket ugyanazon kéz munkájának tulajdonítanunk.

Számos apróság jöhet az írásösszehasonlításnál figyelembe, melyeket felsorolni nem is lehet. Gyakran ezek a legfontosabbak. Ha valamely író kisebb, mondjuk püspöki kancelláriából, melynek írása közel áll a könyvíráshoz, nagyobb, mondjuk császári kancelláriába kerül s annak írásához kell alkalmazkodnia, lassan más betűformákat sajátíthat ugyan el, de mindig megtart oly jellemző apróságokat ductusában, melyek felismerhetővé teszik keze munkáját. Kevéssé gyakorlott szem, mint tapasztalásból tudom, hajlandóbb különböző kezek munkáját felvenni, mint ugyan-

\* Tanulságos példák találhatók: Posse, *Die Lehre von den Privaturkunden* Leipzig, 1887. — Schubert, *Eine Lütticher Schrift-provinz*. Marburg, 1908.

azét, mert szigorúan vizsgálja a betűk alakját, nem alkotási módjukat s a végleges formában a legkisebb eltérést más kéztől eredőnek tart.

Mindazok az apróságok, melyek ugyancsak türelmes megfigyelést kívánnak, jellemzik egy író *kezeit*, teszik *ismertté* — palæographiai értelemben. Ha két vagy több különböző, egymástól távol álló fél részére kiállított oklevelet ugyanazon kéz írt, azok egészen bizonyosan a kiállító kancelláriájából kerültek ki. Ha már most valamely kancellárián belül sikerült az okleveleket íróik szerint csoportosítanom, ismerem a kancellária személyzetét többnyire anélkül, hogy egyet is megtudnék nevezni közülük.

Tulajdonképen ez alsó személyzet ismerete a kancellária igazi története, melyből gyakran a legváltozatosabb kép tárul elénk. Látjuk, mint lépnek be új alkalmazottak a kancellária vezető állásaiban történő változásokkal vagy egyéb politikai eseményekkel. A német-római császárok olaszországi útjaival kapcsolatban rendszeren egy-két új scriptor lép a kancelláriába. Rendkívül érdekes a kancelláriai személyzet számának megállapítása, melyből a kormányzás szervezettségére következtethetünk.\* A kritika szempontjából azonban legfontosabb az, a mi az ismert kéz fogalmában rejlik, mert ha kimutattuk valamely oklevélről, hogy kancelláriai alkalmazott írta, a legfőbb érvet nyertük valódisága bizonyítására.

A másik fontos érvet a kritikai eljárásnál a dictatum, vagyis az oklevelek szövegének összehasonlítása nyújtja. A stylus, a fogalmazás tanítása a középkori iskolák egyik fő feladata volt. A tanulmány forrásai mindenütt ugyanazok: a szentírás, néhány keresztény költő s a classicusok közül egy kevés, főképen Vergilius. Egy-egy iskolából kikerült egyházi embernek ugyanazon műveltségi köre volt, ugyanazon forrásai, melyből stylusa sajátosságait merítette. Bizonyos előképzettséggel léptek tehát az alkalmazottak a kancelláriába. Itt kellett azután igazán tanulniok. Szinte látjuk, mint saját

\* A császári kancelláriáról Erben-i. m. 97. s köv. l.



tította el lassanként az új alkalmazott a kancellária stylusát. A kancelláriában gyakrabban ismétlődő jogesetekben az oklevelek kiállításánál formulák voltak használatban, melyeket könyvekben gyűjtöttek össze. Úgy képzelhetjük, hogy e formulás könyveket átadták az ujonczoknak tanulmányozás végett. Ily eljárással a tanítvány, az új alkalmazott, örököse lett az eddigi kancelláriai hagyománynak, el sajátította a kancellária egész gondolat- és szókészletét, latinságát, melyet hivatalos működésén kívül nem használhatott.\*

A stylusösszehasonlítást ép a nyelv- és stylusbeli gyámoltalanság, a formulához való ragaszkodás teszi lehetővé. A nyelvbeli gyámoltalanság megakadályozza a szabad stylus kifejlődését, melyet nehezen lehetne egyénekhez fűzni, mert a szabad stilizálás még mindig messze van a modern értelemben vett egyéni stylustól. A formulákhoz való ragaszkodás feljogosít arra, hogy mindazt, a mi eltér a formulák rendes alkalmazásától akár néhány szó megváltoztatásában, akár a rendestől eltérő szórendben, akár egyes kifejezések hozzátételében vagy kihagyásában, az oklevelet szövegező egyéniségének, stylusa individualitásának kell tulajdonítanunk. Ha két, egymástól távol álló fél részére kiállított oklevélben ugyanazon stylusbeli változások vannak, ha előszeretettel használják ugyanazon kifejezéseket, ekkor miként az írásnál, egy személy munkájának tulajdoníthatjuk a két oklevél szövegét.

Összehasonlításra legalkalmasabbak azon oklevélrészek, melyek az általános formulák mellett is bizonyos fokú szabadságot engednek meg a stylusban: arenga, a biztosító formulák, sőt gyakran a narratio is. Egy-egy a szentírásból vagy az egyházatyákból vett képhez, gondolathoz, bizonyos stylusbeli fordulathoz, kifejezéshez állhatatosan ragaszkodik az oklevélszövegező. Egyik ezt a mondatszerkezetet szereti használni, másik azon participiális kifejezés híve szövegeiben.

\* L. Sickel: *Programm und Instructionen der Diplomaten-Abteilung*. Neues Archiv I. 1876. 475. s köv. 1.

Ily eszközökkel lehetővé válik megállapítanunk, hogy valamely kancelláriában kik szövegezték az okleveleket, újból anélkül, hogy nevüket vagy életkörülményeiket megismerhetnők. Gyakran az oklevél írója szövegezte is azt. Az oklevél valódiságáról a legbiztosabbak azon esetben lehetünk, ha az írás és stylusösszehasonlítás eredményei megegyezők. Ez azonban nem szükséges. Az esetek nagyobb számában azt tapasztaljuk, hogy egy-egy ügyesebben fogalmazó vagy a kancelláriában régebben alkalmazott s így annak praxisával ismerős személy oly okleveleket is fogalmazott, melyeket más írt le. Ezek az ú. n. *dictatorok*, kik rendszeren a hosszabb ideig működő scriptorok sorából kerülnek ki.

Az írásösszehasonlítás megelőzi a stylusösszehasonlítást, mert az írás individualizálása sokkal könnyebb, mint a stylusé s mivel technikai eszközökkel dolgozik, biztosabb is. Az írásösszehasonlítás adja meg sokszor a dictatumösszehasonlításra a biztos alapot.

Ne gondoljuk azonban, hogy a diplomatikai kritika e két eszközzel, ugyanazon kiállító részéről különböző feleknek adott oklevelek-, írás- és stylus összehasonlításával beéri. Figyelembe veszi a megelőző okleveleket (Vorurkunde) is. A középkori gyakorlatban általános szokás volt, midőn arról volt szó, hogy a jogutód elődje valamely intézkedésében újra intézkedjék, a megelőző oklevél vagy oklevelek benyújtása akár a régi jogok megerősítése, akár kibővítése céljából. A kancelláriai személyzet épen a már említett nyelvbeli gyámoltalanságnál fogva, ha nem is írta le szó szerint a benyújtott oklevelet, az új oklevél szövegezésénél felhasználta, néha hosszabb, máskor rövidebb részeket írván ki belőle. Nem is kell, hogy a minta ugyanazon jogi személy részére szóljon, sőt nem is mindig a kiállító jogelődjétől eredt. Azok után, miket a stylusösszehasonlításról mondtunk, könnyen érthető, hogy — a tartalmat nem tekintve — a kritikának e mintákat sem szabad mellőznie.

Ép így lehet a követő oklevél (Nachurkunde) is fontos bizonyítási eszköz, inkább negatív, mint pozitív értelemben.

Ismerni kell valamely kor okleveleinek kritikájánál az oklevelet nyerő félnek, mint kiállítónak, okleveleit is. Gyakran tapasztalhatjuk oklevelek összehasonlításánál, hogy bizonyos kéz csak egy jogi személy vagy több egymáshoz közelálló fél — mondjuk egy helyen levő vagy bizonyos összeköttetésben álló két kolostor — részére írt okleveleket. A mennyire biztos az eredmény, ha különböző felek részére kiállított okleveleken ismerjük fel ugyanazon kéz munkáját, ép oly kevéssé szabad két *ily* oklevelet meggyanusítanunk, ha egyéb okunk nem volna rá. A legjobban szervezett középkori kancelláriákban, mint a császáriban is, szokás volt a feleknek, többnyire egyháziaknak, részt engedni az oklevelek készítésében. Egy-egy nagyobb egyházi testület igen jól író és fogalmazó egyénekkel rendelkezett. Ha ezeket valamely ügyben a kancelláriába küldték, természetes, hogy felhasználták az illetőt az oklevél kiállításánál, melynek egyes adatait úgyis neki kellett megállapítania. A részvétel kisebb-nagyobb lehetett, szorítkozhatott a szöveg fogalmazására, vagy a leírásra is, úgy, hogy tisztán a megpecsételés volt a kancellária műve.<sup>1</sup> E szokás a XII. század második felében és a XIII. elején még a császári kancelláriában is erősen divott, kisebb oklevéladóknál, kiknek volt szervezett kancelláriájuk, mondhatjuk, szabályszerű volt.<sup>2</sup> Ezért kell a kiállító kancelláriájának, írása és stylusa ismeretéhez az oklevelet nyerő fél kancelláriája ismeretének járulnia.<sup>3</sup>

Ha oly szervezett kancellária, mint a császári termékeinek feldolgozása, a felek tényleges befolyása miatt a felek oklevelei szerint történik, kisebb oklevélkiállítók oklevelei csakis ily módon vehetők kritika alá. Írás- és stylusösszehasonlítás így bonyolódik össze újabb írás- és stylusössze-

<sup>1</sup> Erben 101 s köv. l.

<sup>2</sup> Redlich, *Die Privaturkunde des Mittelalters*. München 1911. 124 s köv., hol az erre vonatkozó irodalmat is megtaláljuk.

<sup>3</sup> Diplomatikai szempontból rendkívül érdekeseeknek ígérkeznek a *Monumenta Germ. Diplomata* osztályának a Staufokra vonatkozó kötetei, melyek munkálata a bécsi osztály szerkesztésében már előrehaladt.

hasonlítással s könnyen érthető, hogy ily kutatások alkalmával anyag hiányában gyakran elháríthatatlan akadályokba ütközünk s oly eredményre jutunk, hogy oklevelünk eredete meghatározhatatlan, különösen ha a sokszor igénybe vett alkalmi írókra gondolunk. De ép e bonyolult feladatok adják meg a diplomatikai kutatás ingerét.

Természetes, hogy a diplomatikai kritika sem támaszkodhatik pusztán formális eszközökre s nem nélkülözheti az oklevelek tartalmából nyerhető bizonyító eszközöket, melyeket a történelem, jogtörténet és a nyelvtudomány adnak kezébe.<sup>1</sup> Ismerni kell úgy az oklevélkiállító, mint az oklevelet nyerő fél történetét. Oklevélkritika és történelem mindig a legszorosabb összefüggésben állanak egymással. Ne feledjük, hogy a legkiválóbb diplomatikusok: Mabillon, Sickel, Ficker és Brunner történészek, illetőleg jogtörténészek voltak.

★

Mivel az oklevél jogi változásokat idéz elő s azok bizonyítására szolgál, mindig hamisították. Oklevéladás és oklevélhamisítás egykorúak s hogy az oklevéltan tudomány lett, elsősorban a hamisítványoknak köszönhető. Minthogy az oklevél történeti forrás, a hamisítványok felderítése az oklevéltani kutatásoknak ma is főcélja s ép ezen a téren ért el a diplomatikai kritika, melynek titka lehetőleg az összes egyenlő származású oklevelek és ismertető jegyeik legterjedelmesebb és legbehatóbb összehasonlítása,<sup>2</sup> meglepő eredményeket. A Sickel által lerakott alapokon továbbfinomodott módszer a legrejtettebb és legkörmönfontabb hamisításokról rántja le a leplet. Itt nem lehet szabályokat adni, legfeljebb gyakorlati eseteket felsorolni. Mindig az egyes eset adja meg az eljárás közelebbi módját s ad alkalmat önálló kritikai tevékenység kifejtésére.

<sup>1</sup> Arra nézve, hogy a nyelvtudomány minő segítségére lehet a diplomatikának, érdekes olvasmány. E. Schröder, *Urkundenstudien eines Germanisten*. MIOG. 18. és 20. k.

<sup>2</sup> Kehr. i. h.

A hamisítványokat általában két csoportba sorozhatjuk: diplomatikaiak és jogiak. Előbbiek alatt olyanokat értünk, amelyekben a vázolt jogi állapot megfelelt a tényeknek akkor, midőn az oklevelet készítették, sőt esetleg még azon kornak is, melyekre az oklevelet keltezték. Céljuk nem jogi változást előidézni, hanem már meglevő, igazságosan szerzett jogok hiányzó bizonyítékait pótolni. Rendesen oly kornak köszönik eredetüket, melyben az írásos bizonyítás válik kötelezővé s az emberek felismerik a pecsétés oklevél értékét.

A római jogszokásból átvett s a frank birodalom területén divatba jött oklevél a X—XI. században mindinkább vesztett tekintélyéből s csaknem teljesen eltűnt, kivéve a legnagyobb hatalmak, a pápa és a császár okleveleit. E két század az oklevél elleni reakció kora. A germán népjellem előtt idegen volt az írás alkalmazása. Az oklevél nem bizonyíthatott semmit, mert nem volt látható bizonyító jegye. Szerződés-kötések, ingatlanátruházások tanuk előtt történtek, kik kétség esetén bizonyítottak. Hogy a tanuk bizonyítás esetében ismertek legyenek, a jogesetet kicsiny pergamenczédulákra jegyezték fel, melyeknek csak addig volt értékük, míg a tanuk életben voltak. Ha a jogcselekménynél jelen volt tanuk halála után került bizonyításra a sor, a szomszédok bizonyítottak. Ép a feljegyzések ideiglenes értékének kell tulajdonítanunk, hogy ilyenek csak csekély számban maradtak ránk. A nagybirtokosokat, elsősorban az egyházakat több körülmény ösztönözte arra, hogy e czédulák adatait összegyűjtsék. Az alapító és jótevők emlékének megörökítése, a kolostor történetének ismerete, a gazdasági igazgatás, mind kíváncsossá tették ezt, de fő a jogi cél volt: a birtokok biztosítása megtámadtatás esetén. E körülmények hozták létre az ú. n. traditiokönyveket, melyeket gyakran jegyzőkönyvszerűen az egyes felmerülő jogcselekvények nyomán vezettek. E könyveknek bizonyító erejük is volt a tanuk vallomásainak megerősítésére s nagy számban maradtak ránk. A X—XI. század főképp Dél-Németországban, tehát azon a

részen, melylyel hazánk közvetlenül érintkezett, a traditio-könyvek, az oklevéltelenség kora.<sup>1</sup>

Történtek ezek szerint kolostoralapítások, gazdagodtak egyházak a hívők adományaiból a nélkül, hogy a későbbi kor fogalmai szerint erről hiteles, bizonyító erejű emlékük lett volna. Mikor a XII. században a királyi oklevelek mintájára elterjedt a pecsét és a pecsétes oklevéllel való bizonyítás, fellépnek a diplomatikai hamisítások, mint pl. hozzánk legközelebb: a melki Ernestinum, a lambachi<sup>2</sup> és seitenstetteni alapítólevél,<sup>3</sup> stb. Valamennyi ily oklevél azon kegyes óhajtással készült, hogy az alapító hiteles oklevelének birtokában legyenek, nem rossz szándékból, nem akarnak jogtalan igényekhez alapot szolgáltatni.<sup>4</sup>

A XII. század Németországra nézve a jogi hamisítások classicus kora is. E csaknem kizárólag kolostorok részéről történt hamisításoknak közös céljuk azonkívül, hogy birtokaikra régebbi jogcímet szerezzenek, immunitásuk biztosítása és a jogvédők (Vogt) túlkapásai ellen való védelem. A *Vogtei*, melynek betöltését eleinte az apátok eszközölték, vagy arra legalább befolytak, utóbb hűbéressé, örökössé lett s ugyancsak zsarnoki hatalmat gyakorolt a kolostorok felett, magukhoz ragadván azok birtokait. Miután az investitura-harczban az egyház győzelmet aratott, tekintélyében megnövekedvén, nem tűrhette tovább az eddig kénytelen-kelletlen elviselt visszaéléseket. Az immunitás is, mely eleinte védelem volt a hivatalnokok ellen, most egészen más értelmet nyert: önálló ítélkező joghatóság gyanánt magyarázták. Ez az alapja annak a hamisítványtömegnek, melybe a fuldai, reichenauai, sanct-maximini (Trier), hohenbergi és niedermün-

<sup>1</sup> Ezekről bőven: Mitis, *Studien zum älteren österreichischen Urkundenwesen*. Wien 1906. 3. és köv. II. Redlich i. m. 68. s köv. II.

<sup>2</sup> Mitis 168. és 203. s köv. II.

<sup>3</sup> Gross, *Über das Urkundenwesen der Bischöfe von Passau*. MJÖG. VIII. Ergänzungsbd. 611 s köv.

<sup>4</sup> Erről még: Steinacker, *Diplomatik und Landeskunde* MJÖG. 32. 395. I.

steri, ebersheimi stb. hamisítványcsoportok tartoznak s melyeket az összehasonlító oklevélkritika leplezett le.<sup>1</sup>

A kutatások meggyőznek arról, hogy e hamisítványok sokszor a legnagyobb ügyességgel és körültekintéssel készültek. Csaknem mindig valamely régebbi, sokszor a hamisítandóval egykorú oklevél szolgált alapul, melyet főképen írásában, de stílusában is iparkodtak utánozni. Valóságos művészettel tudtak okleveleket utánrajzolni s a kritika nem egyszer megállapította a mintát is, melynek írását a hamisító utánozta.<sup>2</sup> Sőt az is megtörténik, hogy a hamisító oly ügyesen végezte munkáját, hogy megállapítható, mely írásáról ismert oklevélíró esetleg elveszett, vagy szándékosan megsemmisített oklevele szolgált mintául.<sup>3</sup> Ez utánzásokban rendesen épen az egyéni vonások hiányoznak, melyek az írást individualizálják s e hiány az írást merevvé, mesterkeltté teszi.

Az oklevél szövegezése gyakran több régi minta nyomán történt. Itt megkönnyíti a kritika munkáját, hogy a hamisító a középkori viszonyok mellett nem vehette messziről a mintát, hanem vagy ugyanazon, vagy hozzá közelálló jogi személy régebbi oklevelei közül, a kinek javára történt a hamisítás.

Ha ilyen valódinak látszó íráshoz és szöveghez valódi pecsét is járul, a megtévesztés igen könnyű. Hangsúlyoznunk kell, hogy a pecsét egyedül nem bizonyít semmit, mert igen ügyesen tudtak az oklevélre állítólagos korával egykorú, más oklevélről levágott pecsétet függeszteni. Másrészt a hamis pecsét sem vonja maga után az oklevél hamiságát. Mivel a középkorban a pecsét adta meg az oklevél hitelességét és kétség esetén azt vizsgálták, ha valamely fontos jogokat érintő oklevél pecsétje elveszett, levágták egy másik kevésbé fontos oklevél pecsétjét s ráfüggesztet-

<sup>1</sup> Dopsch: *Die falschen Karolinger-Urkunden für St. Maximin*, ki az előző kutatásokat is összefoglalja. MJÖG. 17. k. s köv. II.

<sup>2</sup> Számos példa a *Monumenita Germ.* kötetiben.

<sup>3</sup> *Neues Archiv* 32. k. 328. s köv. II.

ték, avagy készítettek új pecsétet, hogy bizonyítás esetén semmi kifogás se legyen felhozható.<sup>1</sup>

Általában elfogadható a középkor korábbi századaira nézve a Bresslau által szabályba foglalt elv: «Ha írásösszehasonlítással megállapítottuk, hogy egy oklevélkiállító két vagy több eredeti oklevele különböző felek részére egy és ugyanazon kéz írása, mindkettőnek valódinak kell lennie és a kiállító kancelláriája egy alkalmazottjától származnia, mert a középkori viszonyok közt általában kizárt dolog, hogy egy hamisító két fél számára dolgozott volna.»<sup>2</sup>

Ez alól is van kivétel. Legújabban oly eset derült ki, melyben egy turini pap négy egymástól távolálló jogi személy: a turini és a modenai püspök, a bergamoi egyház és a tollai kolostor számára hamisított a XI. században egymáshoz korban közelálló okleveleket. Négy oly oklevélről van itt szó, melyet ugyanazon kéz írt, egy ember fogalmazott oly felek részére, kik közt semmiféle jogi vagy egyéb összeköttetés el nem képzelhető.<sup>3</sup> A legteljesebb pontossággal végrehajtott összehasonlítás után a fentiekre támaszkodva, az okleveleket feltétlenül valódiaknak kellene tartanunk.

Az ilyen és rokon esetek tanulságos példák arra, hogy oklevelek kritikájánál bizonyos körülmények közt csak úgy érünk célzt, ha kutatásainkat a legnagyobb mértékben kiterjesztjük egyrészt a kiállító és elődjei összes okleveleire, bárki nyerte is azokat, másrészt a szóban levő fél és elődjei összes okleveleire, bárki legyen is a kiállító.<sup>4</sup>

Nem egyszer a kancelláriai alkalmazott elhagyván hivatalát, vagy még hivatalos szolgálata alatt hamisítványok készítésével hasznosította a kancelláriában szerzett ismereteit. Azon időben, mikor szokásban volt, hogy a felek írták

<sup>1</sup> Pl. Gross i. m. 581. l.

<sup>2</sup> *Rektoratsrede*. Strassburg 1904.

<sup>3</sup> H. Wibel, *Ein Turiner Urkundenfälscher des 11. Jahrhunderts*. *Neues Archiv* 32. k.

<sup>4</sup> H. Bresslau, *Exkurse zu den Diplomen Konrads II.* *Neues Archiv* 34. 107. l.



az okleveleket, valamely fél ily módon szerzett praxisát hamisítványok készítésére is felhasználhatta. Így egy werdeni szerzetes, ki II. Henrik kancelláriájába hitelesítés céljából egy önmaga írta oklevelet nyújtott be, mely kétségtelenül valódi. előbb vagy utóbb a császári okleveleknek egész sorát hamisította, korábbi uralkodók nevére, meglevő eredeti oklevelek ügyes felhasználásával.<sup>1</sup>

A hamisítást teljesen csak akkor derítettük fel, ha ismerjük célját, korát és a hamisító személyét. Az első teszi rendesen gyanússá az oklevelet a kutató előtt s a jogi tartalomból meríthető. A másodikat az írás-, de még inkább a dictatum-összehasonlítás adja meg, ha a jogi téren végzett kutatás nem ad erre is biztos támaszpontot. Csak néha lehetséges, de a kritikához nem is feltétlenül szükséges a hamisító személyének megállapítása. Itt megint a fél okleveleinek ismerete lép előtérbe, a kinek javára történt a hamisítás. Az ezekkel való összehasonlítás teszi lehetővé oly hamisító felismerését, ki a fél kancelláriájában is működött. Könnyebb megállapítani a hamisítás célját, körülményeit s főképen a hamisító személyét, ha több oklevelet hamisított ugyanazon fél számára, legyenek bár különböző keltezésűek. Ily különböző korból eredő oklevelekben felismerhetők ugyanazon egyén stylusfordulatai, ki egységes terv alapján hamisított.<sup>2</sup> Nem szabad azonban közszavak vagy szólásmódok előfordulásából a szerző azonosságára következtetnünk. Név megállapítása csak ritkán lehetséges, a mint a legritkább esetekben nevezhetjük valódi oklevelek íróit nevükön.

A középkori hamisítványok felderítésénél talán meglepőbbek a diplomatikai kritika eredményei az ú. n. tudóshamisítások leleplezése terén. Régóta tudott dolog, hogy elbeszélő forrásokat tudós-hiúságból, felfedező-büszkeségből, minden anyagi haszon nélkül hamisítottak, vagy meghamisítottak.<sup>3</sup> Classicus példája ennek Hanthaler Chry-

<sup>1</sup> *Archiv für Urkundenforschung* III. 83. s. köv. II.

<sup>2</sup> Lásd H. Hirsch, *Die Urkundenfälschungen des Klosters Prüfening*. MJÖG. 29. k.

<sup>3</sup> Összeállította őket Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen* II. 6. kiad. 489.

sosthomos eljárása, ki a mellett, hogy genealogiai tanulmányainál egyéb források hiányában az oklevélhamisítást sem vetette meg, a lilienfeldi ciszstercezi kolostor részére krónikát hamisított. Tette ezt részint tudós-büszkeségből, hogy ő mily kitűnő forrást fedezett fel, részint, hogy pótolja rendházának hasonló történeti forrásokban való hiányát, minők Melk és Zwettl birtokában voltak. «Ortilo krónikája» igen érdekes új dolgokat tudott hozni a legrégibb korból is és sokáig, mint megbízható történeti forrás szerepelt.\*

Az elbeszélő forrásoknál sokkal gazdagabb és eredményesebb működést lejtettek ki a tudósok az oklevelek hamisítása terén. A XVII. és különösen a XVIII. század gazdag volt hangyaszorgalmú gyűjtőkben, kik — mint tudjuk, nálunk is — hihetetlen munkabírással és buzgalommal halmozták össze az oklevelek nagy tömegét részint eredetiekből, részint korábbi másolatokból. Így keletkeztek hatalmas kéziratgyűjtemények, melyek ma a levéltárak és könyvtárak becses részei, mivel igen sok abból, a mi akkor még megvolt, a XVIII. század végén és a XIX. elején a nagy forradalom és az annak nyomán keletkezett háborúk alatt elpusztult. A rajnai levéltárak, a középkori história e kincsesházai, például anyaguk legbecsesebb részeit veszítették el a háborúk pusztításaiban. Igen sok esetben az említett kéziratgyűjtemények nyujtanak kárpótlást a veszteségért.

Ha több egymással összefüggésben nem levő gyűjteményben van meg egy-egy elveszett oklevél, kevésbbé óvatosan járhatunk el, egy gyűjteményben, vagy gyűjteménycsoportban levőkkel szemben azonban a legnagyobb körültekintés kívánatos, mert e tudós gyűjtők közül többen csupa hiúságból a legnagyobb lelkiismeretlenséggel hamisítottak okleveleket, hogy kiadandó oklevéltáraikban, vagy feldolgozásaikban még fel nem használt, ismeretlen anyagot hozzanak. A kritika ha csak némi ügyességgel készült, védtelenebb ezekkel, mint a középkori hamisítványokkal szemben, holott felderítésük sokkal fontosabb. Míg ugyanis a

\* Tangl. MJÖG. 19. k.

középkori hamisítványoknak legtöbbször valami történeti magva van, mely a hamisítás kiderítése után felhasználható, e tudós-hamisítások egészen alaptalanok.

A kritika nehézségei ép az ily hamisítás egyszerűségével magyarázhatók. Középkori hamisító az akkori viszonyok mellett csak egy, vagy több egymáshoz közelálló fél okleveleit használhatta fel alapul hamisítványai készítésénél, azokat, melyek levéltárában voltak; az újkori hamisítónak azonban kéziratgyűjteményekben, de főleg nyomtatott munkákban az oklevelek egész tömege áll rendelkezésére. Nem kell egy jogiszemély okleveleit használnia, hanem átvehet egyes részeket teljesen távolállók okleveleiből s ha vigyáz, hogy anachronismust ne kövessen el s hamisítványa korával egykorú oklevelek részeiből olvaszt össze új okleveleket, alattomosága csaknem felderíthetetlen.<sup>1</sup>

A kritika feladata az alapul vett oklevelek felismerése. A hamisítók ezeket csaknem mindig régebbi nyomtatott kiadásokból vették. Ezek azonban nem adják híven az eredetét, rendszeren bővelkednek olvasási hibákban. Ha sikerült a nyomtatott forrást és a belőle felhasznált oklevelek hibáit a hamisított oklevélben is megtalálni, a hamisítónak leléptük álarczát.<sup>2</sup>

Másik eszköz a diplomatikai kritika itt egyedül alkalmazható módszerének, a stylusösszehasonlításnak alkalmazása. A XVIII. századi hamisítók — maguk is diplomatikusok — a XIX. századi oklevélkritika e vívmányával nem voltak ismerősek s e tekintetben nem voltak eléggé óvatosak. Több évszázadra terjedő hamisítványaikban gyakran ugyanazon stylusfordulatokat használják az alapul vett oklevélrészek összekapcsolására és a köztük támadó stylusbeli hézagok kitöltésére s ennek következtében anachronismusba esnek. Így több évszázadra szétszórt okleveleikben egyéni stylus állapít-

<sup>1</sup> Hans Wibel: *Die Urkundenfälschungen Georg Friedrich Schotts*. Neues Archiv. 29. k.

<sup>2</sup> Bresslau, *Rektoratsrede* 1904. 29. l. — H. Wibel, *Fünf Urkundenfälschungen Franz Joseph Bodmanns*. Neues Archiv 30.

ható meg, mely a hamisítóé és vagy az ő korával, vagy a hamisítványok egyikének, de természetesen egy későbbinek korával rokon. Így ismerte fel Wibel Schott Frigyesnek, a salm-kyrburgi levéltárosnak nagyszámú hamisítványát.

Legérdekesebbek az eddig felderítettek közül a nagy-hirű elsassi tudósnak, Grandidiernek, a *Histoire d'Alsace* szerzőjének hamisításai, kinek akkora volt a tekintélye, hogy leleplezése után is akadtak szószólói, míg teljes rossz-hiszeműsége napfényre nem jutván, minden védelem el nem hallgatott. Nem hamisított egyetlenegy oklevelet sem, mely-lyel valakinek jogokat szerzett volna, hisz Strassburgnak, a strassburgi és ebersheimi kolostoroknak, melyek nevére hamisított, azon jogokról ma is meg vannak az eredeti okleveleik. Hamisításai célja az volt, hogy mesterét, Schöpflint, ki nagy oklevélgyűjteményeket szerkesztett, felülmulja azzal, hogy ő oly okleveleket fedezett fel, melyeket az nem ismert. Hamisításait eredeti oklevelekből bizonyos említések, fragmentumok alapján oly ügyesen állította össze, hogy még Sickelt is megtévesztette s több gyártmánya a Monumenta Germaniae első köteteibe valódiak gyanánt került be. De őt is, ki maga óva int a hamisítványoktól és számos hamisító munkáját leplezte le, ki többször hangoztatja elvét: «Quid verum... curo et rogo et omnis in hoc sum» s figyelmeztet arra, hogy óvatossága árulja el a hamisítót, leleplezték Schöpflin nyomtatási hibái s megadták a fonalat, mely egy élesesű kritikus leleplezésére vezetett.<sup>1</sup>

Ha még megemlítjük, hogy hazánk történeti irodalmában is ismerünk ily tudós-hamisítót, gr. Kemény Józsefet,<sup>2</sup> eléggé rámutattunk arra, hogy régi gyűjtemények és oklevélkiadások mily óvatossággal használandók.

★

<sup>1</sup> Herm. Bloch, *Die Urkundenfälschungen Grandidiers. Zeitschr. für die Gesch. d. Oberrheins* XII. k. U. o. Bresslau későbbi cikke.

<sup>2</sup> L. Tagányi Károly, *Századok* 1894. 510. 1.

A diplomatikai kritika főeszköze, mint láttuk, az írás- és stylusösszehasonlítás, alkalmazhatósága tehát addig terjed, a meddig az írás- és stylusösszehasonlítás végrehajthatók. Mivel ezek határai nem esnek össze, fontosságuk a korok, de az oklevés anyag szerint is változó.

Írásösszehasonlítás természetesen csak bizonyos számú eredeti oklevélen végezhető. Egy-egy kancelláriai alkalmazotttól több oklevelünknek kell lenni, hogy egyéni írását megállapíthassuk. Mivel azonban több alkalmazottról van szó, ugyanazon időből, mondjuk egy uralkodó idejéből nagyobb számú — legalább évi egy-két — oklevelünknek kell lenni, hogy a kancelláriai személyzetet megismerhessük, az oklevélírókat identificálhassuk. Írásösszehasonlítás csak ott kezdődhetik, hol nagyobb mennyiségben maradtak ránk eredeti oklevelek. Nem így a stylus összehasonlítása, melynek elvégzéséhez nem szükségesek az eredeti oklevelek, hanem másolatokkal is beérhetjük. Tudjuk, hogy későbbi oklevelek nagyszámban őriztek meg — a XIII. századtól kezdve szóserinti szövegükben — oly okleveleket, melyekről ez átirásokon kívül nincs tudomásunk. Ily módon a stylusösszehasonlítás gyakran már ott megkezdhető, hol írásösszehasonlításról vagy egyáltalán nem, vagy csak igen csekély eredménnyel lehet szó. Lefelé viszont a határ az írás javára tolódik ki. Szövegösszehasonlítás már régen nem lehetséges, mikor az író keze még mindig határozottan felismerhető.

A XIII. század második felében cursiv írás terjed el, mely korántsem ad annyi támaszt az összehasonlításra, nem juttatja annyira érvényre az egyéni kezet, mint a XI—XII. század oklevélírása, mely a betűk szárainak diszítésével és egész karakterével sokkal több helyet enged az egyéni érvényesülésnek. Ez új írás megnehezíti, de lehetetlenné nem teszi a kancelláriai kezek felismerését. A másik nagy nehézséget az anyagnak a XIV. században fellépő nagy tömege okozza. A stylusösszehasonlítás már a XIII. század közepétől általában lehetetlenné válik. Az összehasonlításra legalkalmasabb oklevélrészek vagy megszűnnek, vagy állandó alakot

ölnének fel, melytől nincs eltérés. Egyfelől az ismétlődő jogesetekben formulák állandósulnak, másfelől a XIV. században bizonyos készség fejlődik ki a fogalmazásban, szabadabb stylus, mely lehetetlenné teszi az egyes munkájának felismerését.

Mindeddig nem történt kísérlet valamely XIV. századi kanczellária történetének oly módon való megírására, mint az a IX–XIII. századokra nézve megtörtént. A *Monumenta Germaniæ* még nagyon távol van attól, hogy a XIII. század feldolgozására gondolhasson, mi már az anyag óriási tömegénél fogva is lehetetlennek látszik. A modern kritikai elvek alapján készülő *Codex Dipl. regni Bohemiae*<sup>1</sup> csak 1310-ig fog terjedni. Jaksch, a *Monumenta Hist. Ducatus Carinthiæ* szerkesztője, ki az első kötetben oly mintaszerűen adta ki a gurki okleveleket írás és stylusösszehasonlítás alapján 1233-ig,<sup>2</sup> az 1269-ig terjedő második kötetben kénytelen az előszóban megvallani, hogy az írás- és stylusösszehasonlítás fáradságos munkája biztos eredményre nem vezetett s azzal vigasztalódik ez eszközök csődöt mondasán, melyek oly fontos hamisítványok felismerésére vezettek az előbbi kötetben, hogy a közölt oklevelek valóságában úgy sincs alapos okunk kételkedni. Legújabbban meg Gross, ki kisebb területen, a passai püspökség oklevelein gyakorolt szakértő kritikát, állapítja meg, hogy a XIII. század közepén fellépő és általánosan elterjedő cursiv írás eltünteti az individualis vonásokat s megnehezíti az egyes kezek felismerését. Eredményei ez időtől kezdve bizonytalanok, nem is szólva arról, hogy a szövegösszehasonlítással már jóval előbb fel kellett hagynia.<sup>3</sup>

A diplomatikai kritika igazi kora nyugaton a IX–XII. századok, melyekben egyrészt az oklevelek száma, másrészt minősége nem teszi lehetetlenné keresztülvitelét. Nem sza-

<sup>1</sup> Szerkeszti Friedrich Gusztáv, I. köt. 1907. Birálata Erben MJÖG. 32. 641. l.

<sup>2</sup> Megjelent Klagenfurt, 1896, illetőleg 1898.

<sup>3</sup> MJÖG. 8. Ergbd. 562 s köv. 11.

bad azonban elfelejtenünk, hogy a mily mértékben csökken a diplomatikai kritika alkalmazhatósága, ép oly mértékben fogy az egyes oklevél, mint történeti forrás értéke, hogy helyét összefoglaló okleveles forrásoknak engedje át, melyek másnemű feldolgozást kívánnak. A diplomatikai kritika a históriát szolgálja, a historiographia meg egyáltalán nem kívánja meg a késői századok okleveleinek oly irányú feldolgozását, mint a korai középkor e legfontosabb emlékeinél szükséges.

Az eddig mondottakból következik, hogy mik az ideális követelmények valamely összefüggő oklevéltömeg, mondjuk egy nemzet okleveleinek kritikai feldolgozásánál.<sup>1</sup> Minthogy mint láttuk az egész kritika az oklevelek genesisének megállapítására irányul, a feldolgozás nem földrajzilag alkotott csoportok, hanem az oklevelek provenientiája, a kancelláriák szerint történhetik a felek kiállításának (Empfänger-ausstellung) figyelembe vételével. Egyazon provenientiájú oklevelek csoportján belül végzendő el az írás- és stylus-összehasonlítás. Ily módon nemcsak az oklevelek valódisága felett tudunk ítéletet mondani, hanem csonka oklevelek reconstitúciója, keltezése- és értelmezéséhez is fontos segéd-esszöveget nyerünk. A munka megosztásánál egy provenientiájú oklevelek feldolgozását egy munkaerőnek kell végeznie.

Az oklevelek kritikai feldolgozása ma még csak igen kis kört ölel fel. Tettek már javaslatokat és közöltek terveket egy-egy nagy terület egész középkori okleveles anyagának feldolgozására. Lamprecht a 10. német történeti congressuson azt az indítványt tette, hogy az egész német okleveles anyagot 1150-ig a kritikai feldolgozás lehetővé tétele céljából a német akadémiák és történeti egyesületek a német és osztrák kormány anyagi támogatásával fényképeztessék le és a tudományos centrumokban gyűjtsék össze.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Erről, midőn a byzanci oklevelek kiadásáról volt szó, K. Brandi, *Die Frage der Disposition des byzant. Urkundenwesens. Byzant. Zeitschr.* 13. k. 690 l. Ugyanott Jireček és Lampros ellenvetései.

<sup>2</sup> 10. Bericht der Versammlung deutscher Historiker in Dresden, 1908. Az indítvány megvalósítása egyik számítás szerint 420.000,



Újabban Steinacker Harold tett közé hasonló tervet az osztrák okleveles anyag feldolgozására, mely a centrális gyűjtés előnyei mellett az egyes osztrák-német tartományok szerinti külön munkát is igénybe akarja venni.\* Mindezek azonban csak tervek, melyek megvalósítása még sokáig fog késni. A diplomatikai kritika, tekintve a feldolgozásra váró óriási anyagot, ma még csak munkája kezdetén áll.

Hazai okleveles anyagunk kritikai feldolgozása terén, ha néhány utmutató értekezést mellőzünk, eddig semmisem történt, pedig oklevélgyűjteményeink, melyek épen a legbecsesebb anyagot, legfontosabb történeti emlékeinket, az Árpádkori okleveleket ölelik fel, elavultak s kétségtelenül a maguk idejében sem feleltek meg a követelményeknek. Történetírásunk minduntalan oly akadályokba botlik, melyeket e rossz oklevélkiadások támasztanak, a mi annyiival is érezhetőbb, mert még egy regesta-gyűjtemény sem áll rendelkezésünkre. Önkénytelenül felmerül a kérdés, hogy új feldolgozás esetén, melyről történetírásunk, de a rokon tudományok, nyelvészet, jogtörténet stb. sem mondhat le és a mely tudományos köreink legelső teendője volna, mily mértékben volnának érvényesíthetők a diplomatikai kritika eszközei.

Ha hazai okleveleinket áttekintjük és a külföldiekkel összehasonlítjuk, nagy különbség ötlük szemünkbe, és pedig okleveles anyagunknak a külföldivel szemben nagyobb egységessége, egyöntetűsége, tárgyi és formális szempontból. E különbség feltűnőbb, ha meggondoljuk, hogy a külföldi XI—XIV. századi anyag — összehasonlításnál csak ez jöhet figyelembe — szintén nincs hijával nagyfokú egyöntetűségnek. Mégis mily különbség van egy e korbeli külföldi okmánytár és egy hazai, akár családi, akár területi vagy általános oklevélcodex között. A mienk szinte farsztóan egyhangú amazzal szemben.

másik szerint csak 120.000 márkába kerülne. A 11. gyűlés (Strassburg) kimondotta, hogy az indítvány megvalósítását 1200-ig kívánatosnak tartja.

\* *Diplomatik und Landeskunde* MJÖG. 32 k.



Tárgyi tekintetben nem mutatnak okleveleink a külföldiekéhez hasonló változatosságot az egyesnek a közhöz való viszonyában azért, mert az ország nem oszlik hűbéres territoriumokra, minek következtében hiányoznak a területiális fejedelmek és az uralkodó, valamint az alattvalók közti viszonyra vonatkozók. A patrimonialis királyság mellett a rendi tagozottság kisebb, a bíráskodás egyszerűbb, nem területenként változó, az egyház és állam viszonya áttekinthetőbb.<sup>1</sup>

A magánjogi viszonylatban szintén a hűbéres társadalom tagoltságának hiánya teszi egyszerűbbé a jogviszonyokat. Örökösödési és házassági jog nem nyújtanak oly sokféle szerződésre alkalmat. Nincs meg a sokféle felajánlási viszony úr és szolga között. A későbbi századokban a gazdasági élet hátramaradottsága hoz létre egyszerűbb jogviszonyokat, egyszerűbb jogcselekményeket s ezek kifejezőit: egyöntetűbb okleveleket.<sup>2</sup>

Még nagyobb a különbség formális szempontból. Kétféle diplomatikai formulaszerűséget különböztethetünk meg: általánosat és ismétlődő jogesetekben visszatérőt. Az általános formulák, minők az oklevelek bevezető és befejező formulái, már a Karoling-korszakban kifejlődtek s a két universalis hatalom, császár és pápa, oklevelei útján mindenütt polgárjogot nyertek. E formulaszerűség teszi lehetővé, hogy beszélhetünk az oklevél részeiről, melyek nem egyebek, mint állandó formulák schematizálása, hogy alkothatunk általános diplomatikát, mely a kutatás haladásával mind nagyobb és nagyobb területet ölel fel az európai culturkörből, melynek alapja e téren is, mint annyi más, a görög-római cultura.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Összehasonlításul: Altmann u. Bernheim, *Ausgewählte Urkunden zur Erläuterung der Verfassungsgeschichte Deutschlands im Mittelalter*. Berlin, 1895.

<sup>2</sup> A német magánjogi élet áttekintésére igen tanulságosak Loersch—Schröder oklevélszemelvényei: *Urkunden zur Geschichte des deutschen Privatrechts*. Bonn, 1881. Hasonló kézikönyv nálunk is bizonyára hasznára válnék a jogtörténeti oktatásnak és hozzájárulhatna Werbőczy helyes megítéléséhez.

<sup>3</sup> Lásd Brandt tanulságos értekezését: *Der byzantinische Kaiserbrief aus St. Denis. Archiv für Urkundenf.* T. 21 s köv. II.

Az általános formulákon kívül, melyek a *par excellence* formalis részekben, hogy diplomatikai műszóval éljünk, az oklevelek *protocollum*ában nyernek kifejezést, vannak formulák, melyek csak ismétlődő jogesetekben térnek vissza, melyek az oklevél jogi vonatkozásait tartalmazó részben a *contextus*ban s ott is főleg a *dispositiō*ban s annak *clausulái*-ban jutnak érvényre. Míg az előbbi formalismus csaknem valamennyi kancellária termékeiben érvényesül, az utóbbi kiterjedhet egy vagy több kancelláriára, egy vagy több oklevéladó személy vagy testület okleveleire.

E formulákat bizonyos területre kiterjedő közös szokás hozza létre, mely egyforma esetekben egyforma eljárást s az azokat kifejező oklevelekben egyforma értelmű, ha épen nem is szó szerint megegyező formulákat követel. Ha valamely kancelláriai alkalmazott a hivatalos eljárás megkönnyítése céljából a különböző előrelátott jogesetekre formulagyűjteményt állít össze s azt használatba veszik, — avagy egyszerű *traditio* alapján is — a kancellária termékeiben állandó, hosszú ideig tartó formulaszerűség jön létre. Ha más oklevéladók, akár az előbbi tekintélyéből kifolyólag, akár kényelemszeretetből átveszik a formulákat, nagy, ugyanazon jog szerint élő területre kiterjedő formulaszerűség keletkezik.

Az utóbbi eset áll hazánkban — s hozzá tehetjük másutt seholsem oly nagy mértékben, mint nálunk, — hoi a pozsonyi káptalan már a XIII. században oly formulák szerint ad ki adás-vevési oklevelet, mint az erdélyi, hol a turóczi konvent szószerint megegyező módon tesz jelentést valamely iktatásról vagy vizsgálatról, mint a császmái káptalan, hol nádor, országbíró, vajda megegyező formulákat használnak egy-egy bíráskodási okmányban.

E nagyfokú formulaszerűség okai, elterjedésének módja még nincs kiderítve, de lelkiismeretes kutatással bizonyára kideríthetők. Forrása, úgy látszik, a királyi kancellária.

Bizonyos, hogy ily egységességet csak oly aránylag csekély számú oklevélkiadásra jogosított forum őrizhetett meg, minő hazánkban volt. Nyugaton a pecséthasználat

elterjedésével mind több és több lett az oklevélkiállítók száma, hisz a középkor utolsó századaiban mindenkinek, még nőknek és jobbágyoknak is lehetett pecsétje. Nem állhatott nálunk sem bizonyos pecsétjog érvényben. Az eddig kellő figyelemre nem méltatott nagy különbség a magyar és a nyugati fejlődés közt abban áll, hogy nyugaton mindenki, a kinek pecsétje volt, állíthatott ki saját ügyében bizonyító erejű oklevelet, míg nálunk még azok is, kiknek jogukban állott más ügyében (in fremder Sache) oklevelet kiadni, saját ügyeikben ezt nem teszik, hanem más hasonló joggal felruházott forumhoz folyamodnak. A késői századokban még a legfőbb oklevéladó forum, a király képviselői is idegen hatósághoz fordulnak a király magánjogi ügyeiben oklevélkiállítás végett. Szóval, a mi a nyugati országokban uralkodó, a saját ügyben kiadott oklevél, nálunk úgyszólván hiányzik. Ép ez a körülmény magyarázza meg legjobban az ellentétet a hazai és a külföldi okleveles anyag között.

Okleveleink vázolt természetének diplomatikai szempontból fontos következményei vannak. A diplomatikai feldolgozás nálunk könnyebb, mert az egész okleveles anyag, mint már említettük, kancelláriákban jött létre, értve e szót legtágabb értelmében. Minden oklevél ismert kéztől ered, vagy a kiállítótól, vagy a féltől, sőt valószínű, hogy az ismert kéz harmadik fajtájával, harmadik személy közreműködésével sem lesz dolga okleveleink kritikai feldolgozójának.

Hogy mennyiben lesz az írás- és szövegösszehasonlítás keresztülvihető, azt praktikus munkák fogják megmutatni. Néhány általános megjegyzést azonban eleve is tehetünk. Ismeretes, hogy történetünk első századaiból mily csekély számban maradtak ránk oklevelek s azok is legnagyobb részt későbbi átírásokban. Nem rójjuk ezt fel, mint rendesen szokták, csupán a tatárjárás és a későbbi századok pusztításainak, hanem inkább annak tulajdonítjuk, hogy az írásbeliség meglehetősen későn terjedt el hazánkban. A poroszlók intézménye, későbbi birtokösszeírások világosan bizonyítják,

hogy miként Nyugaton, nálunk is sokáig idegen volt a bizonyítás a nemzeti jellem előtt. Alighanem egyházi befolyásnak tulajdoníthatjuk túlsúlyra jutását. Azokból, a miket a diplomatikai kritika alkalmazhatóságának határaitól mondtunk, következik, hogy csak későn, a XII. század végén lehet róla okleveleink feldolgozásánál beszélni. Régebbi okleveleink kritikájához a követő oklevelekből nyerhető tartalmi érvek, a jogtörténet s főképen a nyelvészet nyújthatnak hathatós támogatást.

A korán kifejlődött szigorú formulaszerűség a kritika fontos részének a stylusösszehasonlításnak alkalmazását már a XIII. század közepén csaknem lehetetlenné teszi. Okleveleink, különösen privilegiumaink írása, viszont a másik eszközt, az írásösszehasonlítást mélyen a XIV. századba megengedik. E megfigyeléseket ugyan, különösen az utóbbi pontban, későbbi munkálatok módosíthatják, annyi azonban csaknem bizonyos, hogy a diplomatikai kritika a maga egészében alig ölelhetne fel egy évszázadot.

Kétségtelen, hogy a felek által való kiállítás nálunk is nagy szerepet játszott, mint arra már Fejérpataky rámutatott,\* hogy mily mértékben, diplomatikai kutatásunk egyik fontos kérdése. A felek szerinti csoportosítás nálunk annyival is inkább ajánlatos, mert nagy részük, káptalanok és kolostorok, saját kancelláriai praxisuknak is nagy tömegét őrizték meg.

Ha a nemzetiségi viszályoktól dult cseh tartománygyűlés Palacky születésének 100-ik évfordulóját 1898-ban úgy vélte legszebben megünnepekelhetni, hogy bőkezű adományával lehetővé tette modern alapokra fektetett Codex kiadását, remélhető, hogy nálunk is előbb-utóbb be fogják látni az illetékes körök e munka szükségességét, melyen a fiatal munkakerők egész sora sajátíthatná el az igazi kritikai eljárást, a történetíró legfontosabb kellékét.

ECKHART FERENCZ.

\* MJÖG. Ergbd. 6. 220 s. köv. II. Hivatkozik rá Redlich i. m. 127 l.

## KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

### Gróf Andrássy Gyula a pákozdi csatáról.

Gróf Andrássy Gyula országgyűlési képviselő úr szívességből közölhetjük e becses történelmi emléket folyóiratunkban. Becses ez emlék egyrészt, mert igen élénken írja le a pákozdi csatát, mely megmentette a magyar fővárost Jellasics csapataitól és különben is nagy jelentőségű, mint első győzelme, az új honvéd seregnek a császári hadseregen; másrészt becses azért is, mert érdekes adalék a nagy államférfiú honvéd pályájának ismeretéhez. A magyar sereg vezérének, Móga altábornagynak jelentéséből tudjuk, hogy gróf Andrássy Gyula báró Luzsinszky Ottóval és gróf Almásy Dénessel együtt a pesti nemzetőrség részéről mint sebes lovasok rendeltettek a vezér mellé. Móga e három úrról kijelenti, hogy «parancsainak köröztetése által az ütközet alatt a dicséretre magukat érdemesekké tették». Ezért a képviselőházi határozat október 1-én egyebek közt Andrássy Gyula nevét is kitüntetéssel említi. Az itt közölt leírás, mint futólagos vázlat, bizonyára közvetlenül a csata után keletkezett. Érezni minden sorából azt a lelkesedést, melyet az ifjú katonában a szerencsés esemény szemlélete keltett. Talán nem csalódunk, ha azt hiszszük, hogy az a segédtsízt, ki «szerencsés véletlenből» egy honvédtüggyel idején jelent meg a helyszínen — maga gróf Andrássy Gyula volt. Ha más lett volna, Andrássy aligha hallgatja el nevét.

Andrássy leírása így hangzik:

Szeptember 29-én reggel.

A kisdud magyar sereg Móga tábornok alatt a Sukoro és Pákozdi közti völgyben csatarendben foglalt védő állást. Egy tekintet a seregre mutatá, hogy a tömeget, melyet itt együtt látunk, nem forradalmi elvek, hanem a honszeretet legtisztább érzése gyűjté össze. Nem lehete itt látni azon baljóslatú arczokat, melyeket a nagy városok lebujjai okádnak ki a forradalmi csataterre, nem Marsnak azon torzképeit, azon léleknélküli buta képeket, melyeket az erőszakos újonczozás rendszere a birodalom külön tartományai-  
ból

szokott öszvegyűjteni. Egy tekintet a sorokra mutatá, hogy itt nem egyes, hanem a hazának minden osztályai gyűltek a nemzet zászlói alá.

A legelső családok ivadékai mint közvitézek léptek az első tiz honvédzászlók alá. Fénymázos csizmák, melyekből a lábujak kin és sárga saloni keztyük, melyek még nemrég hagyták el Pest legékesebb termeit — a közvitézek soraiban tanuskodtak szomorú állapotok által arról, hogy sem ők, sem tulajdonos...

Az ujon alakult és naponta érkező honvédütegekben dél-czeg paripák nyugtalan ugráندozásaikkal mutaták, hogy még nem rég cserélték fel szép hölgyek díszkocsijait a zörgő ágyúkkal. Reggeli 9<sup>1/2</sup> órakor a jobb szárnyon kezdődött a csatározás, 2 zászlóally szemben — három folytonos csatározás közben mászott — más pedig oldalban és illetőleg hátban támadá meg a Milbeck ezredes parancsa alatt állott jobb szárnyat... Szemben azon hegyről, mely a pátkai tó és a fehérvári országút közt emelkedik egy ágyúúteg kezdí tüzelését. Három más ezek közt a veres köpenyeges Serezsának a Lovasberényi utról kerúlte meg azon partot, melyet jobb szárnyunk tartott Milbeck ezredes alatt. Mind az önkéntesek, mind a Vasa ezred két zászlóallya bátran viszonzák az ellenség tüztét. De a bátorság egészen különbözö nemével. Míg az utóbbiak a legrendesebb négy szegű tömegben az első sorok térdelve, szobornyugodtsággal viszonzák az ellenség tüztét. Az alatt Ivánka zászlóallya előtt lovagolva, az ellenség elébe vezeté zászlóallyait, az első sikeres lövései az ellenségnek egy bizonyos zavart mutattak a fiatal önkéntesek soraiban; a négyszög ovál tétovázó alakot vön. A fegyelem hiánya mutatkozott itten. Hol ez nincs csak kitünö lelkesedés segíthet, de csak egy perczig tartott, mert valódi lelkesedés, de csak valódi a fegyelmet is kipótolya E percznyi habozás után «éljen a haza» kiáltás hallatszott, mintegy mutatva, hogy a hol fegyelem nincs, csak a lelkesedés segíthet és szurony szegezve rohant a fiatal sereg ezredese után, az ellenség felé, kik a szuronyt be nem várva, harmincz lépésnyi távolságban érkezvén, hátatfordítva rohantak le a parton.

Ugyan ez időben néhány száz, a három említett horvát zászlóallynak sikerült majd nem észrevétlenül megkerülni szélső jobb szárnyunkat, melly itt támasz és rezerva nélkül állott. Ezen csapatok tüzelése, melly míg csapataink nagy része a már leírt front támadással volt elfoglalva, nem csak oldalban, hanem hátban vevé felállításunkat, igen veszedelmes hatással leendett, főképp ha az ellenség határozottabban nyomul elő, a nap kimentére. Midőn egy szerencsés véletlenből egy segéd-tiszt már előbb látván a veszedelmet, egy, a centrumból elvett honvédüteggel jelent meg a helyszínen. Néhány jól célzott kartácslövés és két század Miklós huszár rohama több volt, mint a mit a Horváthok... rögtöni visszafordulásra bírta a Horvátokat, melly az utánuk nyomult üteg még néhány lövéseire vad futásba fajult ki.

Ekkor egy oly jelenet adá magát elé, mellynél érdekebbet alig találunk az egész hadjárat folyamában. A sukorói part alatt és a Pátkai tó közt egy kis térség nyúlik el, melly a Lovasberényi völgyben találja megszükülт folytatását. Ezen térségen most 10—12 ezer ember a legmegfoghatatlanabb zavarban látszott tolongani, — lovasság, gyalogság — összevissza zavarva, egy alakatlan tömeget képezének, melly felülről nézve inkább egy szétvert Zsibvásárhoz hasonlita. Időnként egyes lovasok látszottak, körülnyargalva az idomtalan tömeget, ismét osztályokra akarták azt választani, de siker nélkül. Jelasich serege — egy megrémült nyájhoz hasonlóan — egyenesen a tónak rohant vad futásában, és csak akkor állott meg, midőn az elsők a hátulsók által tolatva, már fél testig a vízben voltak. A part, mellyen a mi legszélső balszárnyunk állott, meredek lejtősséggel végződik a lovasberényi völgy és a pátkai tó felett, lovasságunk csak czen lejtősségig üldözé az ellenséget, gyalogságunk a part tetején maradt, csak a már említett ágyúüteg néhány tiszt kíséretében nyomult egész a part széléig, honnan néhány lövés még növelte a zavart, melly a horvátok táborában uralkodott, és csak azon kevés tiszt, ki oda jutott volt szerencsés látni azon babyloni zavart, melly a pátkai tó partján ez alatt uralkodott.

---

## IRODALOM.

**Theodor Kluge: Der Mithrakult.** Seine Anfänge, Entwicklungsgeschichte und seine Denkmäler. Mit 7 Abbildungen. Leipzig, Hinrichs, 1911 8-r. 32 l. M. 0.60. (Der alte Orient, 12. Jahrg. 3 Heft.)

**Georg Wolff: Über Mithrasdienst und Mithreen.** Frankfurt a. M. 1909 4-r. 24 l. (Wiss. Beilage zum Jahresber. des kgl. Kaiser Friedrichs-Gymnasiums.)

Azon tényezők között, melyek a hanyatló római világbirodalom utolsó századaiban hatalmas szerephez jutottak s a kétség és remény közt hánykódó lelkeket elemi erővel vonták karjaikba, kétségkívül legbefolyásosabb volt a Mithra-cultus. Ez a keletről származó cultus ott hosszú ideig alárendelt jelentőségű volt, Görögországban sohasem jutott számbavehető befolyásra, ellenben a római imperiumot teljesen meghódította. Terjesztői a katonák, a kereskedők, a rabszolgák, de nagyon fontos, hogy maguk a császárok is melegen érdeklődnek iránta s többen közülök híveivé is szegődnek. E cultus mystikus szertartásait — sajnos — még ma sem ismerjük kellően; *Alb. Dieterich*-nek sikerült ugyan egy párisi varázspapyrusból a liturgia főbb vonásait kihámozni (Eine Mithrasliturgie. Leipzig, 1910). de ez is legfeljebb csak tájékoztat. Az egyházatyák egyes elejtett nyilatkozatai is becsesek, de ezek inkább a hierarchiára, a hét fokozatra nézve nyújtanak felvilágosítást. E hét fokozatot ismerve, látjuk, mily nagy szerepet játszik e cultusban az astrologikus elem, a mi ugyan félreismérhetetlen jele a keleti eredetnek, de azért nem értek egyet Klugeval, a ki ebből s a dualismusból assyr-babiloniai eredetűnek akarja a Mithra-cultust feltüntetni. Különösen a dualismus nem kíván ilyen messzefekvő magyarázatot: Zoroaster vallása is erre van alapítva s így én e cultus eredetét illetőleg inkább Cumont-



nal tartok s a perzsa eredetet védem. Így kénytelen vagyok Kluge ezen ügyes kis összefoglalásának egyetlen eredeti gondolatát elvetni.

Ellenben örömmel látom, hogy a kérdés irodalmát jól ismeri s tárgyát minden oldalról jól megvilágítja. Jó rajzban adja az aquincumi mithreum alaprajzát, melynek magyarázatánál csak a spelæum négy oltárkövét s a Mithra-relief mellett álló két (ill. ma már csak egy) szobrot mondja tévedésből egyszerűen csak «oszlopok»-nak. A saarburgi mithreum alaprajza gyenge s az aquincuminak szép rajza után fölösleges. Futólag említi a többi Mithra-szentélyeket is. A Mithra-reliefek legendáját helyesen magyarázza s a bikával való küzdelem symbolikus vonatkozásait, a bika sebéből növények sarjadzását, véréből bor keletkezését adott helyeken említi, de sajnosan nélkülöztem mindenütt a kézenfekvő vallástörténeti vonatkozások pár szóval való jelzését. Így szívesen olvastam volna néhány sort a vallásos étkezésekről és tisztulásokról vér és víz által (Isis, Cybele-cultus, kereszténység stb.). Helyesen veszi észre a Mithra-cultus befolyását a keresztény művészetre, de elfelejti megmondani, hogy e befolyás súlypontja a symbolikus és allegorikus képek, szobrok alkalmazásában van.

Sokkal szerencsésebb a mithraismus és a kereszténység conflictusának rajzában. Tényleg úgy van, hogy éppen a Mithra-cultus és a kereszténység szertartásainak és tanainak (dæmonologia, túlvilági jutalmazás és büntetés, a bűnöktől való megtisztulás) nagyfokú egyezése tette lehetetlenné azt, hogy a két vallás egymás mellett fennmaradhasson. Ellenséges indulatra hangolta a kereszténységet a Mithra-cultus iránt az is, hogy ez nem támadt a hivatalos római államvallás (császárcultus!) ellen, míg a kereszténység főképp erre alapította létjogosultságát. A kereszténység győzelmével a Mithra-cultusnak bealkonyodott; a hanyatlás ugyan már 275-ben megindult, midőn Daciát, a Mithra-cultus egyik főfészékét a rómaiak elvesztették. A Julianus alatti ephemer fellendülés után csakhamar letehetett e cultus a fennmaradás minden reményéről; bukását Theodosius döntő győzelme (394) pecsételte meg.

Azonban tanainak nagy része beleolvadt a kereszténység tanaiba, rítusainak egy része szintén legyőzőjére maradt örökségképen. A keresztény egyházi írók hamar észrevették, hogy a Mithra-cultus tanai veszedelmes concurrentiát teremthetnek az

egyház számára: innen a különös harczi kedv, lehet mondani: elkeseredés, melylyel e cultus ellen fordulnak (Commodianus, Firmicus Maternus).

Wolff füzete, melyet a heddernheimi harmadik mithreum relieffjének sikerült képe díszít, I. részében szintén csak összefoglaló tájékoztatás és épp oly ügyes és eleven, mint Kluge dolgozata. Igaz, hogy még 1909-ben jelent meg s hogy itt mégis szóba hozom, annak oka az, hogy Wolff a Mithra-cultus kutatása terén önálló eredményekre is tekinthet vissza. Ezeket adja a füzet II. része, mely a mithreumokról s a Mithra-reliefekről szól. Wolff itt teljesen önálló és erre az a szerencsés körülmény adott neki alkalmat, hogy ő fedezte fel a Grosskrotzenburg mellett talált mithreumot s ő vizsgálta át először a heddernheimi harmadik Mithra-szentélyt, mely kutatásairól már külön füzetekben is beszámolt (Das Römerkastell u. das Mithrasheiligtum zu Grosskrotzenburg am Main. Kassel, 1882 és Das dritte Mithräum von Heddernheim und seine Skulpturen, Trier, 1894, ez utóbbit Cumont-nal együtt írta meg). Teljes joggal hivatkozik arra, hogy kutatásai a Mithra-szentélyek architektikus vizsgálatát illetőleg alapvetőknek tekintendők. Megjegyzem itt, hogy E. Roese értekezése: Über Mithrasdienst (stralsundi reálgymn. progr. 1905) nem hoz tudományos novumot, a mi Cumont kutatásai után alig is képzelhető.

Végül csak annyit, hogy a «mithreum» írásmódot (az eddigi «mithræum» helyett) Domaszewski érvelése alapján fogadja el és használja a szerző.

Késmárk.

RÉVAY JÓZSEF.

### **Rudolf Lüttich: Ungarnzüge in Europa im X. Jahrhundert.** (Historische Studien. 84.) Berlin, 1910. Ebering.

A magyar olvasóközönség mindig nagy érdeklődéssel kíséri külföldi írók magyar tárgyú munkáit. Fokozottabb ez az érdeklődés a történeti művek iránt, mert, fájdalom, a magyar történet még mindig terra incognita, vagy, ami még rosszabb, teljesen ismert a külföld előtt. Épen ezért, talán indokolatlanul, sokkal kisebb igényeket támasztunk velük, mint hazai íróinkkal szemben. Szigorúan tudományos, forrástanulmányokon alapuló kutatások, új eredmények feltárása helyett megelégszünk a kér-

dés irodalmának ismeretével, lelkiismeretes felhasználásával és a magyar történet külföldi vonatkozásainak alapos vizsgálatával.

Ily mérsékelt igényekkel olvastuk Lüttichnek, — egy német kritikusa (*Mitteilungen aus d. historischen Litteratur*. 1911. 268. l.) szerint alapos forrástanulmányon épült, — dicséretes munkáját. Köpke, Dümmler, Dussieux, Huber, Szabó, Pauler és Marczali kutatásai után újat várunk nem igen lehet, de az ő vizsgálataik ismeretét mindenesetre megkövetelhetjük a magyarok X. századi történetével foglalkozó íróktól.

A bevezető fejezetekben szerző a magyarok 896 előtti hazáiról szól és általános jellemzésüket adja. Külön fejezeteket szentel a Német- és Franciaországba 900—954 közt vezetett hadjáratoknak, az itáliai és byzánczi kalandoknak, Bajorország egykorú kül- és belpolitikájának és végül a nyugati kalandozásokat befejező lechmezei ütközetnek.

A bevezető részek és a byzánczi kalandozások mellőzésével a mű dicséretre méltó része lehetne a X. századi Németország történetének. A források, értve a nyugati írókat, lelkiismeretes felhasználását és a német történeti irodalom ismeretét bizonyító jegyzetei alaposságra, elbeszélése tárgyilagos és elfogulatlan ítéletre vallanak. A magyar kalandozásokat ügyesen illeszti be a német belpolitikai állapotokról festett keretbe s e tekintetben a mű igen sikerültnek mondható, bár új dolgot, különösen előtünk magyarok előtt újat, nem tudunk meg belőle.

A nyugati kalandozások elbeszélése megegyezik a magyar írókéval s ha nem tudnók, hogy Lüttich azt nem ismerte, hajlandók volnánk Pauler munkája (*A magyar nemzet története Szent Istvánig*. 1900.) kibővítésének tartani. Lényeges eltérés alig van köztük. Egyik ezek közül a lechmezei csata színhelyére vonatkozik, melyet Lüttich másokkal együtt sváb földön keres, de — Schäfer véleményéhez csatlakozva, — Augsburgtól északnyugatra fekvőnek tart. Bővebben foglalkozik a magyaroknak az arabokkal vívott burgundiai harcaival, miben Szabó Károllyal találkozik. Végül feleleveníti a Widukindnak Aquilejáról és a Ticinus átúszásáról szóló értesítése félreértésén alapuló régi, Szabó és Marczali által megczáfolt német véleményt, mintha Henrik bajor herceg 950-ben a Tiszántúlra vezetett volna hadjáratot (!). Tárgyilagosságára jellemző, hogy elismeri I. Henriknek és a bajor hercegnek adófizetési kötelezettségét a magyarok iránt 924 ill. 926 óta, a mit más német írók tagadnak.

Ennyi jó oldala mellett nagy és menthetetlen hibája, hogy bár tárgyával nem mint Németország történetének részével, hanem mint szigorúan magyar történeti tárggyal foglalkozik, mégsem tartotta szükségesnek magyarul megtanulni, legalább annyira, hogy a magyar műveket megértse. A nagy angol történétíró, Freeman szerint, ha egy nemzet történelmét az illető nép nyelvének ismerete nélkül tanulmányozzuk, tárgyunk egyik szeme hiányzik. (*The methods of historical study*. 1886, 67. l.). Jól tudják ezt a német tudósok is és igyekeznek megtanulni francziául, angolul, dánul, szerbül, arabul. sőt kínaiul is, ha azon népek történelmével foglalkoznak. A régebbi történettudósok, mint Huber, Büdinger s mások, magyarul is megtanultak, ha hazánkról írtak, az újabb generáció azonban teljesen szükségtelen és hiábaváló fáradságnak tartja nemcsak ezt, hanem még a virágzó magyar történeti irodalomról való tudomásvételt is. Ennek eredményeképpen megszületnek a botlásokkal és tévedésekkel teli munkák, melyek teljesen hamis világításba helyezik a magyar történetet s melyeknek classicus mintái Kaindl ismeretes és szerzőnk által is felhasznált forrástanulmányai. Lüttich a magyar irodalomból Marczalinak németül is megjelent forrástanulmányán, Vámbéry és Csuday német és Kuun Géza latin nyelven írt művein kívül csak Munkácsi és Gyomlay egy-egy értekezését ismeri kivonatban, minek következtében a magyarok ősházáiról és jellemzéséről szóló harmincz lapon egyik botlás követi a másikat.\*

Összefoglaló történeti munkát csak egyet, Csudaynak nem nagy értékű népszerű könyvét ismervén, azt a kijelentést teszi, hogy: «*a legmodernebb magyar történészek Vámbéry török-tatár eredet theoriáját vallják*» (!) (14. lap). Nem tudja, hogy már a fejedelemválasztás előtt megvolt a hét törzset összekapcsoló fővezéri és bírói méltóság, ellenkezőleg, szerinte «*a magyarság csak Etelközben tömörült hét törzsszé*» (21. l.). Az ősházák megállapításában — Lebediát a Don és Kuban közére helyezve, Etelköz keleti és nyugati részét különböző időben megszálltnak véelve — az általa is óvatossággal használandónak mondott Marquart után indul (12. l.). A magyarok elődeinek tartja nemcsak a hunugurokat, hanem Jordanes *akatzirjait* is (14. l.), kik tudvalevőleg a kazárok voltak. Ha olvasta volna a 862-diki németor-

\* A *Histor. Vierteljahrschrift* XV. Jg. 1. füzetében egy bíráló a mienkhez hasonló kifogásokkal illeti Lüttich művét.

szági hadjárat irodalmát, különösen Mátyás Flórián értekezését, bizonyára kevesebb határozottsággal szólna arról (19—20., 25. l.). A magyarok jellemzésében a keleti írókat mellőzve, túlságosan a német és olasz írók ijesztő szörnyetegeket festő leírásának hatása alatt áll (38. s köv. l.). A X. századvégi Magyarország politikai képét Kaindl helytelen felfogása alapján rajzolja (167. s köv. l.). A megtelepedett, földmives életmódra való áttérést a német szomszédság kulturhatása következtében nagyon gyorsan végbe mentnek gondolja (168—9. l.). Végül Szent István királyi méltóságát nem a pápa, hanem III. Ottó császár és a pápa adományából származtatja. (169. l.).

A német folyóiratoknak a magyar történeti irodalmat ismerető lapjait sűrűbben forgatva, kétségkívül maga Lüttich is belátta volna, hogy magyar történet írásához majdnem oly szükséges a magyar nyelv, mint a matematikához az egyszeregy ismerete.

HÓMAN BÁLINT.

**Kaposi József: Dante Magyarországon.** Budapest (szerző sajátja, Révai és Salamon könyvnyomdája) 1911. N. 8 r. 4, 373, 3 l.

Annak kimutatása, milyen hatást tett valamilyen külföldi remekíró irodalmunkra, nem pusztán irodalomtörténeti érdekességű, van culturtörténeti jelentősége is. Szellemi életünkre nagyon jellemző, milyen nyomai vannak a külföldi lángelméknek — nevüknek, egyéniségüknek, műveiknek — nálunk, mikor ismerte meg népünk alkotásaikat s milyen terjedelemben tette magáévá. Hogy Shakespeare hatása után most Dantéét teszi egy magyar kutató vizsgálata tárgyává s rövid értekezés helyett 24 íves kötetben felel meg reá. azt bizonyítja, hogy a német tudományos módszer irodalmunkban mind otthonosabbá válik.

Kaposi József is a német kutatók alaposágával és lelkiismeretességével oldotta meg föladatát. Fölkutatta és összeállította irodalmunknak, tudományunknak, művészeteinknek mindazon alkotásait, melyek Dantéhez fűződnek vagy legalább vele érintkeznek. Teljes-e a sorozat, melyet elénk terjeszt, nem tudjuk, de megvalljuk, hogy hamarjában nem merül föl emlékezetünkben név vagy mű, a mely elkerülte volna a szerző figyelmét. Ez a teljesség a műnek legnagyobb, maradandó érdeme. Másik nagy érdeme a pontosság. A számoknak, adatoknak, könyvczímeknek egész tömegét írja le, s a mennyiben ellenőriztem, sem tévedést,

sem sajtóhibát nem találtam köztük. Így Kaposi könyve Dantéra vonatkozólag igazi «standard work», a Dante magyarországi szereplésére vonatkozó ismereteknek gazdag bányája. Culturtörténész és dantista egyaránt kénytelen kezébe venni s a pontos, minden névre kiterjedő index segítségével könnyen megtalálja a keresett adatot.

Maga Kaposi azonban nem culturbistorikus, hanem irodalomtörténetíró, pontosabban szólva philologus és bibliographus. Gyűjti és rendezi az adatokat, néha értékel is, ez adatokból azonban nem vonja le a következtetéseket nemzetünk szellemi életére. Nem hibáztatásként mondom, csak megemlítem mint tény: Kaposi a munkának egyik — jóval fáradságosabb és alapvető — felét végezte el, úgy azonban, hogy a másik felét, Dante hatásának kulturális következményeit műve alapján minden további kutatás nélkül ki lehet fejteni. S ez a művelet majd elvégzi a selejtezést is. Kaposi céljának megfelelően minden adatot összehordott, fontosat, mellékeset egyaránt s a legutolsót is megbecsülte. A ki utána következik, fontossága szerint becsüli majd meg őket.

Az adatok csoportosítása, a könyv szerkezete, nem kifogástalan. A 24 fejezet tarka egymásutánban követi egymást. Miután három fejezetben megalapozta munkáját (a III. arról szól, milyen ismeretei voltak az olasz költőnek hazánkról) rátér a tárgyalásra, a magyar embereknek és magyar munkáknak kapcsolására Dantéval. Nagyjában időrendben halad, de ez az időrend többször fölbomlik s nem a történeti egymásután, hanem a tartalmi összetartozás lesz a döntő. Jogosult mind a két szempont — én inkább a tartalmi adnék előnyt — de baj, hogy egyiket sem juttatja teljes érvényre, megbontja az egyiket a másik kedvéért, anélkül, hogy czélt érne: az összetartozó adatok egymástól mégis távol esnek. Fokozza a zavart, hogy culturtörténetileg megokolható, de irodalomtörténeti szempontból nem helyeselhető csoportokat különböztet meg a magyar dantisták között, mikor egy-egy fejezetben a Dantéval foglalkozó katolikus papokról s nőkről emlékezik meg. Mivel inkább csak Dante műveinek külső életéről akar képet adni, ez nem lényegbe vágó, csak szépség-hiba: megnehezíti az áttekintést, a fejlődés nyomon követését. Elmondom, hogyan szerettem volna tagolva látni a munkát,\*

\* Kaposi könyvéről szóló német nyelvű cikkemben (megjelent az *Ungarische Rundschau* 1912. évf. I. számában), melylyel tulajdon-

mert így egyuttal beszámolok a könyv gazdag és becses tartalmáról.

A tárgy természetszerűleg két részre bontaná a művet. Az egyik a philologiai rész, a másik a szorosabb értelemben vett történeti. A philologiai, mely Kaposi művében a III. (*Dante ismeretének első nyomai hazánkban*) és IV. fejezetben (*Magyarországi Dante-codexek*) két részre van szakítva, a legnagyobb exactsággal számol be három Dante-codexünkről, származásukról, külsejükről, tartalmukról s jelentőségükről, ez utóbbiról kissé szűkszavúan. Igazi philologus munka, a szónak jó értelmében, nem pusztá adathalmaz, hanem a töredékes adatokat merész, de megokolt föltevésekkel egymáshoz fűzi.

Az irodalomtörténeti részben először arról kell számot adni, mióta és hogyan ismerjük Dantet. Kezdve a legrégebbi nyomokon, történeti rendben lehetett volna haladni, mert természetszerűleg, minél közelebb jutunk a mi időnkhez, annál jobban kiterjednek és elmélyülnek Dante-ismereteink. Láthattuk volna, hogy a mi kezdetben pusztá név, majd fogalom, lassanként átalakul tartalmas valósággá. Míg az első magyar ember, a ki leírta Dante nevét, egy dömés apácza, valószínűleg semmiféle képzetet nem fűzött ez őt betűhöz, a későbbiek már ismerték mint a *Divina Commedia* szerzőjét, a XIX. század elején olvasták is s a század második felében végre megértették és méltányolták, megtalálta helyét a magyar tudományban is.

Majd a fordítások ismertetése következett volna, a legrégebbi próbálkozásoktól kezdve időrendben a legújabbakig s talán kissé behatóbb bírálattal és méltatással kísérve. Kaposi nem mulasztja el ugyan, hogy a fordításokat hűség és költőiség szempontjából értékelje, de műve céljához képest nem mélyed el a föladatba. Ha ez egyrészt fogyatkozás, másrészt érdem: műve homogénebb, egységesebb szellemű és irányú.

Utoljára maradt volna annak a hatásnak a kimutatása, a mit Dante szelleme művészeinkre — képzírók, képfaragók, zeneszerzők — tett. Aránylag igen sok nyomra mutat rá e fejezetben Kaposi. Mint mindenütt, itt is bámulva látjuk páratlan tájékozottságát. Igazságtalanok volnánk, ha méhekhöz hasonlítanók. Sokkal

képen nem céloztam egyebet, mint hogy e könyv nagybecsű adatait ismertetés keretében hozzáférhetővé tegyem a német közönségnek, megkísértettem érvényre juttatni az alábbi szempontokat.

nagyobb és változatosabb területeket járt be, elrejtett, tőlünk alig ismert helyekről fődözött föl Dante-illustratiokat és zeneműveket.

E pár sor talán ad némi fogalmat a kötet gazdagságáról, a szerző széleskörű ismereteiről azonban csak a munka áttanulmányozása győzheti meg az olvasót. S Kaposi ismeretei nem maradnak a magyar irodalom határán belül. Mint élő dantistáink között a legnagyobb, áttanulmányozta a külföldi tudományos irodalmat, s a hol a magyar Dante-irodalom érintkezik a külföldivel s a világhistoriával (főképen Dante-codexeinknél), ott segítségül hívja világirodalmi és történelmi tájékozottságát, pontosan rámutat e kapcsolatokra is.

Egy pár apróbb, egészen jelentéktelen kifogásunkat csak épen megemlítjük. Így a *Commediának* hazánkra vonatkozó helyéből (*Paradiso*, XIX: 142—149), véleményünk szerint, többet magyaráz ki, mint a mennyi benne van. Az a mélabús hang, mely e fölkiáltásban megcsendül: «O beata Ungheria, se non si lascia piu malmenare», úgy hiszszük, nem annyira nekünk, mint inkább Martell Károly családjának szólt. — Serravalle latin *Commedia*-fordításának ajánló levelében az a kitétel, hogy Dante művét az olaszul nem tudó németek, francziák, angolok, csehek, magyarok, szlávok, lengyelek, spanyolok, portugálok, castiliaiak kedvéért fordította latinra, általános szólam, s nem lehet belőle azt következtetni, hogy a XV. század magyarjai érdeklődéssel, izgatottan várták volna az epost. Az a dőmés apácza, a ki 1521-ben *A szent apostoloknak méltóságokról* szóló codexben Dante nevét leírta s három sorát prózába áttette, a *Commediát* sem eredetiben, sem latin fordításban nem ismerte — mint a hogy Kaposi gondolja — hanem egyszerűen egy kész magyar szöveget másolt, a melynek latin eredetijében bizonyára szintén megvolt már a Dante-idézet. Mondja, de nem igazolja, hogy a régi magyarok kíváncsi érdeklődéssel lapozgatták Reusner *Icones* című arcképgyűjteményét (1591.)

A kötetet a magyar Dante-irodalom lehetőségig teljes bibliographiája rekeszti be, vagy 400, Dantéval foglalkozó tanulmány, cikk és fordítás jegyzéke. Kétségkívül igen értékes része a munkának; kár, hogy a legkülsőbb, legesetlegesebb elv, az abc rendje szerint vannak a dantescák (és nem dantesek, mint Kaposi írja hybrid orthographiával) csoportosítva. Vagy műfaj szerint kellett volna őket rendezni, vagy ha ezt a beosztást követte volna maga a könyv, időrendben. Ez azonban legfeljebb könnyű hasz-



nálhatóságának] árt, értékéből nem von le semmit. Valamint maga az egész könyv is a szorgalomnak, a lelkiismeretességnek és tárgyszeretnek igen becses alkotása. külsőleg szépen, hibátlanul, belsőleg tudományosan kiállított munka, irodalomtörténet-írásunknak igen értékes nyeresége.

CSISZÁR ELEMÉR.

**Comte F. de Sonis, Lettres du comte et de la comtesse de Ficquelmont à la comtesse Tiesenhausen, Paris Plon-Nourrit et Cie, 1911.**

Az államférfiaknak hátrahagyott levelezése mindig az érdekes olvasmányok közé tartozik, még akkor is, ha az illetők nem voltak elsőrangú emberek. Annál nagyobb várakozással vehetjük kezünkbe a jelen esetben gróf Ficquelmont leveleit, a ki életében sokat látott és tapasztalt s a nagyvilágban igen előkelő szerepet játszott. Az orosz udvar I. Miklós cár korában, a ki annyira szeretett Európa felett gyámkodni, a diplomatáknak legkitünőbb iskolája volt. Ficquelmont egy egész évtizeden keresztül, 1829—1839. volt itt Ausztriának képviselője. Az I. Miklós személye iránt való tiszteletet Bécsbe is magával vitte, mikor a beteg Metternich herczeg mellé kisegítő gyanánt visszahívták Szentpétervárról. Meg volt győződve az Oroszországgal való legszorosabb összeköttetés szükségéről s nem riadt vissza e meggyőződésének merev, dogmatikus hangoztatásától. Szerencsét nem hozott neki ez a dogma. Metternich bukása után átvévén a külügyek vezetését, a Bécsben akkoriban uralkodó demokraták szemében igen sokat ártott neki az a híre, hogy a gyűlölt autokrata Oroszországnak barátja. Ez volt az oka 1848 májusában elkövetkezett bukásának is.

A kezünkben lévő levelezésnek különös sajátsága, hogy jellemét nem Ficquelmont egyénisége, hanem felesége, a ki született orosz, Tiesenhausen grófnő volt, adja meg s ez utóbbtól származik a levelek nagy része is. Ebben a levelezésben az asszony a férfi, olyan lelki tulajdonságokkal, a minőket sok férfi irigyelhetne tőle: éles ítélet, finom megfigyelés és a gondolatok kifejezésének változatossága igen kedvezően jellemzik. A nagyműveltségű Ficquelmont Dolly (Dorottya) grófné szenvedélyes politikus volt. Élénk figyelemmel kísérte a közélet minden ese-

ményét, ítéletet alkotott magának mindenről s szerette nézeteit másokkal is közölni. E közlékenységnek köszönhetjük Szentpétervárott élő, hajadon nővéréhez, Tiesenhausen Katalin grófnőhöz írt nagyszámú levelét. E választékos francziasággal írt levelek nemcsak az 1840—1855. évek történetének értékes kútfői, hanem egyúttal érdekes, lebilincselő olvasmányok is. A «Vormärz» iránt érdeklődők az 1848-ig terjedő levelekben a kor szak vonzó képét találják. Sokkal fontosabbak azonban történeti szempontból a következő évek levelei. A grófné leveleiből látható, hogyan fogta fel az aristokratia az 1848-iki vihartól létrehozott új viszonyokat. A magas körök teljes tönkrejutásától félt, a születési előjogoktól való teljes megfosztástól. «Remegve gondolok — írja a grófné — gyermekeim jövőjére ; mi már bevégeztük az életet, ők csak most kezdik.» Érthető az örömujjongás, melylyel a forradalom legyőzését üdvözli, a mikor az aristokrátiának különállását ismét biztosítva látja. Nem kerüli ki azonban figyelmét, hogy a keresztülszáguldó vihar mégis nagy károkat okozott. «A demokratikus formák — írja egyik levelében 1848 december 30-án — nem egyeztethetők össze az elegáns társasélettel. A cercle-k legjobb esetben is szűkebbé válnak s ha marad is néhány kellemes cotéria, a hol a jó társaságnak szent tüze továbbra is megőriztetik, a nagy és szép társas világnak örökre vége van. Egyedül nálatok (Oroszországban) és Angliában marad meg valami hasonló. Lassankint hozzá fogunk szokni az új szokásokhoz, de az elvesztett régieket mindig sajnálni fogjuk.»

Magyarországnak viszonyaira nézve a szabadságharcz alatt s a rája következő korban érdekes adatokat tartalmaz a levelezés. A grófné többi közt azt állítja, hogy a Habsburg-háznak trónfosztása és a köztársaságnak Kossuthtól való megalapítása után igen sok fiatal magyar aristokrata állt be az osztrák hadseregbe, hogy ezzel a «rebellisek» ellen nyilvánosan tüntessen. Igen természetes, hogy a grófné szerint gróf Batthyány Lajos sorsát teljesen megérdemelte s a magas körök gondolkodásmódjára jellemző, a mit ehhez 1849 október 14-én ír : «A nemesség Magyarországon megérdemli büntetését s szükséges volt értésére adni, hogy privilegiumai még sem használhatók fel a felségárulás szépítésére. Az aradi kivégzések egész más természetűek. mert ott lázadó katonákat hű katonák ítélték el.» Gróf Ficquelmont egy leveléből értesülünk arról, hogy a szentpétervári udvar az aradi kivégzéseket igen szigorúan elítélte. Az orosz hadseregnek nem tetszett

a büntetés, mely azokat sújtotta, kik neki adták meg magukat. «De vajon honnan tudják, — teszi hozzá a gróf — hogy nem sajnálkoznak-e nálunk is igen sokan e kivégzéseken? Az ilyen szerencsétlenség azonban vele jár a polgárháborúval, különösen olyan bonyolult viszonyok között, a minők Magyarországon vannak.»

A született orosz grófné férjéhez hasonlóan rajong az orosz-osztrák egyetértésért. «Nagyobb szükségünk van most — írja egyik levelében — e szövetségre, mint bármikor, mivel a jövő még viharokat hordoz méhében» Lelkére nyomasztólag hat, a mint észreveszi, hogy a két államnak érdekei a keleten összeközlésbe kerülnek. Lord Palmerston személye iránt a legnagyobb haraggal és gyűlölettel viseltetik, *le mauvais génie de l'Europe*-nak hívja, a ki remélhetőleg talán nemsokára le fog tűnni a színről. Elismeri azonban, hogy Palmerston is, a rossz szellemek módjára, sebezhetetlen és a köznek kárára fenn fogja magát tartani. Palmerstonnal ellentétben, Lajos Napoleon herceg, mint Franciaország elnöke, a grófné teljes rokonérzésével találkozik. Állandó sikert kíván neki. Csak az a körülmény teszi őt gyanakodóvá, hogy a herceg Palmerstonnak védelme alatt áll, a honnan Európa számára semmi jó nem jöhet. «Adjon Isten, — kiált föl egyszer — Lajos Napoleonnak elég kitartást, hogy szigorú uralmát továbbra is fentartsa, míg a forradalmat teljesen tönkre nem tette.» A francia legitimistákat azonban nem szerette. «Ezek a jó emberek 1830 óta abban a hitben vannak, hogy ha évenként egyszer a bordeauxi hercegnél Velenczében vagy Frohsdorfban ebédelnek, ha párisi palotáikat bezárják, szitkozódhatnak, durczáskodhatnak és rosszat beszélnek, ez elég arra, hogy V. Henriket a trónra ültessék.» Ficquelmont grófné jól tudta, hogy a legitimisták sohase fognak a Bourbonoknak trónt szerezni s ezért kívánt szerencsét Lajos Napoleonnak. Csak a köztársaságról ne kelljen hallania. Ez az egy szó elég arra, hogy borzongást érezzen hátában. Ezért ajándékozza meg Napoleon császár unokaöccsét szeretetével, mikor észreveszi, hogy ez kezével a császári korona felé nyúl. Nem képes megérteni és nem tartja okos dolognak, hogy a koronás fők nem segítik Napoleont ebben a törekvésében. A monarchikus elvnek inkább megfelel, ha egy Napoleon ül a trónon, mintha az a nagy ország egy köztársasági elnök uralma alatt állana. A grófné finomabb politikai érzéket tanusított, mint az akkori osztrák államférfiak. Igaza

volt, mikor az osztrák politikát hibásnak tartotta, mivel az Lajos Napoleonban parvenut látott. Napoleon ezt soha sem bocsátotta meg Ausztriának és megboszulta magát, persze végső eredményben saját kárára, az olasz csatatereken.

Igen érdekesek a levelezésnek I. Ferencz József császárt és királyt illető részei is. Az első uralkodói évekből annyi személyi vonatkozást tartalmaz a Ficquelmont-féle levelezés, a mennyit másutt alig találhatunk. A grófné előadása szerint a fiatal uralkodó trónralépése, a kinek multja nem, de jövője volt, minden szívet és lelket új, éltető levegővel töltött be. Legmélyebbre ható ténynek ismerte fel a grófné azt a körülményt, hogy végre ismét olyan uralkodó lép a trónra, a ki a souverainitás elvét erőlesen képviseli, a mitől az emberek Ausztriában már egészen elszoktak. «Egyénisége elbájoló s nem lehet meghatottság nélkül nézni erre a fiatal főre, a melyen annyi remény nyugszik s a melyet annyi nehézség és fájdalom övezett körül a trónralépéskor.» «Mindenki dicséri őt, — mondja másutt a grófné — magukkal ragadnak és elbájolnak rendkívüli tehetségei, melyekkel Isten mindnyájunk javára megajándékozta.» A csodálat hangján szól a grófné I. Ferencz József feleségéről, a császár unokatestvérééről, a bajor Erzsébetéről. A legelragadóbb színekkel festi a császárnét, a kinek pillantásában a szépségtől sugárzó testben lakozó erős lélek tükröződik.

Gróf Sonis iránt valóban nagy köszönettel tartozunk, hogy e levelezést közzétette, a mely az említetteken kívül még igen sok érdekes kortörténeti adatot foglal magában. Nem ártott volna azonban, ha valamivel komolyabban vette volna a kiadó tisztjét. Néhol megmondja ugyan a jegyzetekben, kicsoda ez és az a személyiség, a kit a levelek említenek, de ezt sem mindig helyesen. Így csinál a Londonban látogatóban levő Haynauból az angol udvarnál lévő osztrák nagykövetet, a mi pedig Haynau sohasem volt. A szövegben előforduló személy és helynevek is gyakran hibásan vannak lenyomatva. Nem lett volna szabad Széchenyi István gróf nevét Seczeny-nek, Hauslab tábornagy nevét Hausllapnak, a költő Bauernfeldet Bauenfeldnek nevezni. Az ősrégi Thun és Liechtenstein-családok is megkívánhatják, hogy nevüket helyesen írják s ne Thunn és Lichtenstein formában. Amsig valószínűleg Aussig, Guzernsdorf Guntramsdorf akar lenni. Mindez csak pár példa a sok hasonló hibából, a mit a kiadó könnyen kikerülhetett volna — könyvének nem csekély előnyére.

WERTHEIMER EDE.

## FOLYÓÍRATOK ÉS KÖNYVEK.

(1909 és 1910.)

### Elmélet.

Minden tisztelete mellett *Ostwald* genie-je iránt lesújtó kritikát mond *Weber M.* a hírneves szerző *«Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft»* (Philos.-sociologische Bücherei Band XVI.) cz. művéről az *Archiv für Socialwissenschaft u. Socialpolitik* XXIX. (1909.) 2. füzetében. A bírálat-éle a honi példákból is jól ismert dilettáns-naturalismus ellen irányul.

Teljes részletességgel világít be *Suphan B.* abba a szellemi műhelybe, melyben *Herder* *«Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit»* cz. classicus műve keletkezett. (*Aus Herder's Ideen-Werkstatt, Deutsche Rundschau* XXXV. 1909. 6. Heft.). Megismerjük *Herder* dolgozási módját, tanulmányait, forrásait, a munka egész genesisét. A cikk különben a *Suphan*-féle *Herder*-kiadás egyik fejezete.

A 19. századi német történettudomány fejlődésének, főleg a módszeres és collectiv munka megindulásának egyik fejezetéről nyújt képet *Ritter M.* ünnepi beszéde a bajor akadémia történelmi bizottságának ötven esztendő múltjáról. (*Historische Zeitschrift* 103. köt. 1909. 274. l.: *Über die Gründung, Leistungen und Aufgaben der Historischen Kommission.*) Az eszme teremője, sokáig a bizottság vezére *Ranke*, megvalósítója *II. Miksa* bajor király volt. Sorra veszi *Ritter* a bizottság nagyszabású tudományos publicatióit, úgy a már bevezetetteket, mint a befejezésre váró forráskiadványokat, melyekben a főleg újkori anyag természetéből a forráseditionak új, a hagyományostól némileg eltérő szempontjai kezdenek kialakulni.

*Bihari Ferencz* *«A nagy lélek»* címen (*Katholikus Szemle*, 1910. 293. l.) egy újabb német munka (*Fischer E. L., Der Grossgeist das höchste Menschenideal. Grundlinien zu einer Philosophie des Ganzgenies. Berlin, 1908.*) nyomán népszerű modorban jel-

lemzi, a nagy emberek tulajdonságait értelmi, érzelmi és akaratilag megnyilvánulásaikban. MADZSAR IMRE.

**Könyvek.** *Stragantz M.*, Fischer P. u. *Felten W.*, Illustrierte Weltgeschichte in 4 Bänden. (II. [Középkor] és III. köt. [Újkor 1789-ig] 1910.) Bécs, Leo-társulat 528. és 568. l. à 14 M. — *Prutz Hans* u. G. F. *Hertzberg*, Allgemeine Weltgeschichte. II. átdolg. kiadás. 20 kötetben. I. köt. (Ókor.) Berlin, Baumgärtel, 1910. 448 l. 10 M.

### Ókor.

Fölötte érdekes tanulmány jelent meg Weil R.-tól a *«Journal Asiatique»*-ben (1910.) *«Les Hyksos et la restauration nationale dans la tradition égyptienne et dans l'histoire»* címen. Egyiptom történetének nagy korszakát tárgyalja, a mely a középső birodalom bukásától a Ramessidák korszakáig terjed, az emlékfeliratok és Manetho tudósítása alapján.

A Ramessidák korabeli népmozgalmakhoz érdekes adalékot nyújt Wiedemann Alfrednek az *«Orient. Lit. Zeit.»*-ben (1910.) megjelent *«Zur Kefti-Frage»* című dolgozata. Döntő érvekkel bizonyítja, hogy az egyiptomi Kefti a bibliai Kaftorral és Phöniziával egy és ugyanaz, nem pedig — mint archæologusok biztosra veszik — Krétával. Ugyanezen kérdéssel foglalkozik — bár más szempontból — Müller W. Max *«Die altägyptischen Namen für Kreta und Zypern»* című cikke. (*Orient. Lit. Zeit.* 1910.)

A Ptolemæusok uralmának történetéhez adalék Schubert W. *«Spuren politischer Autonomie in Aegypten unter den Ptolemäern»* című cikke (*Klio*, 1910.). A görög kereskedelmi telepek elszaporodása óta a VI. században Kr. előtt Egyiptomban a hellenismus hatalma egyre nőtt, mígnem 332-ben Egyiptom a makedóniaiak királyának, Nagy Sándornak, hatalma alá került. Ő alapította a kis birodalom fővárosául Alexandriát, melyet az egyiptomi és a görög világhatalom összekötő kapcsául szánt, s mely néhány decennium után valóban a hellenista keletnek élén tündökölt. Schubert bebizonyítja, hogy a görög hatalom előre nyomulása ellenére, mely a Ptolemæusok idejében folyton növekedő arányokat öltött, Egyiptomban mégis feltalálhatók a politikai autonomia nyomai.

MAHLER EDE.

*Reuss Frigyes.* (*Das makedonische Königtum des Seleukos Nikator.* *Klio*, 1909. 76—79. l.) Lehmann-Haupttal szemben azt fejtegeti, hogy Seleukos Nikator a kurupedioni ütközet után magát ugyan Makedonia királyának tartotta, de tisztán a győző joga alapján. Csakis gyilkosa, Ptolemaios Keraunos, ismertetett el a hadsereg által is annak. Különben még a hadsereg elismerése sem volt elegendő ahhoz, hogy valaki joggal Makedonia királyának neveztesse.

*Lehmann-Haupt C. F.* (*Nochmals Seleukos Nikators makedonisches Königtum.* *Klio*, 1909. 248—251. l.) Reuss-szel szemben megmarad a mellett, hogy a hadsereg Seleukos Nikatort tényleg királynak ismerte el és hogy ez az elismerés jogot is adott neki a cím viselésére, noha Makedonia birtokába nem lépett. Az a körülmény, hogy a Seleukidák birodalma makedon országnak tekintetett, sohasem adta meg uralkodóinak azt a jogot, hogy magukat Makedonia királyainak címezzék.

*Lehmann Konrád* (*Zur Geschichte der Barkiden.* *Klio*, 1909. 274—290. l.) Hannibal útvonalát az Alpokon keresztül igyekszik megállapítani. Hannibal szerint az Isère völgyén, a kis Szent Bernát-hágón és a Dora Baltea völgyén keresztül jutott felső Itáliába.

*Holleaux Móríc* (*Études d'histoire hellénistique.* *Klio*, 1909. 450—460. l.) V. Fülöpnek Kr. e. 201-ben viselt hadjáratáról értekezik. Fülöp megszállta Samost, hol az ott állomásozó egyiptomi hajókat hatalmába kerítette. Ezután Chioszt kezdte ostromolni. Ostrom közben őt a pergamosi és rhodosi hajóhad Attalos és Theophiliskos vezetése alatt megtámadta és a Chioszt Kis-Ázsiától elválasztó tengerszorosban az úgynevezett chiosi csatában legyőzte. Csak ezt követte a ladei csata.

HEINLEIN ISTVÁN.

**Könyvek.** *Völter D.*, Aegypten und die Bibel, Die Urgeschichte Israels sat. Leiden, Brill. 4. kiad. 1909. VIII. 135. l. — *Caspari M.*, Aufkommen und Krise des israelitischen Königtums unter David. Ursachen u. Verlauf des Absalonischen Aufstandes. Berlin, Trowitzsch 1909. VII. 138 l. 4 M. 60. — *Alt A.*, Israel und Ägypten. Die politischen Beziehungen der Könige von Israel und Juda zu den Pharaonen. Nach den Quellen. Lipsce. Heinrichs, 1909. 104 l. 2 M. 40. — *Cheyne T. K.*, The decline and fall of the kingdom of Judah. London, Black 1909. 242 l. Sh 7, 6 d. —

*Westberg* Fr. Die biblische Chronologie nach Flavius Josephus und das Todesjahr Jesu. Lipcse, Deichert, 1909--10. V. 202 l. 4 M. 50. — *Tolman* H. C., Ancient Persian Lexikon and the text of the Achæmenidan Inscriptions transliterated and translated. New-York, American Book Company. 1909. (Lipcse, Harrasowitz) M. 5. — *Hirschy* Noah Calvin, Artaxerxes III. Ochus and his reign with special consideration of the Old Testament sources bearing upon the period. Chicago, University-Press, 1909. III. és 85. l. — *Nagy* Géza, A skythák. Akadém. székfoglaló Bpest. (Akadémia). 1909. 96. l. 1 kor. 40. (12 ábrával). — *Kluge* Th., Die Lykier. Ihre Geschichte u. ihre Inschriften. Lipcse, Hinrichs. 1909. Mo. 60. — *Schirmeisen* K., Die arischen Göttergestalten. Brünn, Winnicker. 1909. VII. 336. l. 7 M. 50. — *Winternitz* M., Gesch. der indischen Literatur. I. köt. 2. kiad. Lipcse, Amelang. 1909. 505 l. 9 M. — *Smith* V. A., The early history of India from 600 B. C. to the Muhammedan Conquest. 2 ed. revised. Oxford, Clarendon Press XII. 462 l. Sh. 14. — *Louis de La Vallée Poussin*, Bouddhisme. Opinions sur l'histoire de la dogmatique. Paris, Beauchesne. 1909. VII. 421 l. Fr. 4. — *Schütz* Ludw Harald, Die hohe Lehre des Confucius: Die Kunst, weise zu regieren. Mit chines. Text etc. Frankfurt a M. Goar. 1909. 64 l. és 8 tábla. 3 M. — *Fick* A., Die Entstehung der Odyssee sat. Göttingen, 1910. XII. 214 l. 7 M. — *Winter* Franz, Das Alexandermosaik aus Pompeji. Strassburg, Schlesier-Schweickhardt. 1909. 9 l. és 3 tábla. 48 M. — *Mahaffy* J. P., What have the Greeks done for modern Civilisation. London, 1909. 276 l. 14 M. — *Zielinski* Th., Die Antike und wir. Vorlesungen. Németre ford. *Schoeler* E. II. kiad. Lipcse, Dietrich, 1909. IV. 126 l. 2 M. 40. — *Seraphin* Fr. W., Die Bedeutung der Antike für die Gegenwart. Brassó. Honterus-gymnas. ért. 1909. 26. l. — *Birt* Th., Eine römische Literaturgeschichte in 5 Vorträgen. II. kiad. Marburg. Elwert, 1909. 207 l. 3 M. — *Pazár* Béla, A római nemzeti irod. története. Bpest, Franklin, 1909. 123 l. 1 K 60. — *Domaszewski* A. von, Abhandlungen zur römischen Religion. Lipcse, Teubner, 1909. VIII. 240 l. 6 M. — *Bruns* C. G., Fontes iuris romani antiqui. Post curas Th. Mommseni editionibus V. et VI. adhibitæ septimum edidit O. Gradenwitz. 2 partes. Tübingen, Mohr, 1909. 9 M. 80. — *Helle* Károly, A római jog forrásainak története. I. füz. Bpest, Eggenberger, 1909. 362 l. 10 kor.



### Középkor a XIII-ik század közepéig.

Azok a tanulmányok, a melyek az utóbbi időben pénzügytörténeti szempontból vizsgálták a Lex Salicát, gondolatokban igen termékeny vitát indítottak meg. Már megemlékeztünk arról a vitáról, a mely a *Revue Historique* hasábjain a törvény bírságainak értelmezéséről indult meg (*Történeti Szemle* I. 137. l.). Ennél azonban eredményeiben sokkal fontosabb a német tudósok polemája a Lex Salica keletkezésének idejéről és körülményeiről. A jogtörténészek hagyományos fölfogása szerint a törvény Chlodwig († 511) idejéből származik. Első szerkezete nem keletkezhetett a nyugati gót birodalom meghódítása, tehát 507 előtt. A jogtörténészek azonban azon a véleményen voltak, hogy fennmaradt szövege már átdolgozás. Brunner mai alakjában is Chlodwigtól származtatja, úgy hogy az ő okoskodása szerint az eredeti *codificatio* és az átdolgozás négy évi időközben történt volna. — A numismaták vizsgálódásai az utóbbi években ezzel homlokegyenest ellenkező eredményekre vezettek. A Lex adatai a Merovingok korának pénzviszonyaival, különösen a kiásott érmékkel ellentétben állanak. A Lex ugyanis a *solidust* nem 60, hanem 40 denárjával számította. Babelon (*La siliqua, le sou et le denier. Journal des Savants* 1901. évf. 105. l.) ezt úgy magyarázta, hogy a Lex *solidusa* a római aureus, dénára a római félsiliqua; a könnyű aransolidust pedig azzal a könnyebb arannyal azonosította, a mely a frank birodalomban a VI. század folyamán lép föl. Eszerint azonban a Lex csak Chlodwig kora után keletkezhetett. Még tovább ment Hilliger (*Der Schilling der Volksrechte und das Wergeld. Hist. Vierteljahrschrift.* 1902. évf. 194. és 453. l.; *Denar der Lex Salica.* U. ott. 1906. évf. 266. l.). Szerinte a törvény nem lehet korábbi, mint a VII. század második feléből való. A Lex *solidus*át ő is a későbbi könnyű arannyal azonosította, a dénár értékét azonban a byzanci rézpénzszámításból magyarázta. — A numismaták közlései a jogtörténészeket is megszólaltatták. Még jobban összebonyolította azonban a helyzetet, hogy Hilligerrel egy időben Rietschel új véleményt állított föl a *Pactus pro tenore pacis* alapján és a VI. század végére tette a törvény szerkesztését. (*Der Pactus pro tenore pacis und die Entstehungszeit der Lex Salica. Zeitschr. f. Rechtsgesch.*, Germ. Abt. 27. köt. 1906., 253. l.) Ez megszólaltatta Brunnert, a ki a *Zeitschr. f. Rechtsgeschichte* germanis-

तिकai részében (*Über das Alter der Lex Salica und des Pactus pro tenore pacis*. Bd. 29. 136—179. l.) olyan sikerrel szállt szembe ellenfeleivel, hogy Rietschel visszavonta nézetét és Brunner mellé állt Hilliger ellen. A jogtörténészek a szerkesztés idejének megállapításában a Lex prologusára és epilógusára hivatkoznak. A prologus csak arról szól, hogy a törvényt keresztény szellemben átdolgozták; az epilógus szerint az 1—62. szakaszt (liber I.) a «primus rex Francorum», a 63—78. szakaszt (lib. II.) «post modo (!) autem tempus» ugyanő hozta, míg a hátralévő részt (lib. III. vagy Pactus pro tenore pacis) Childebert és Chlothar léptették életbe. Rietschel eredetileg Childebert és Chlothar alatt II. Childebertet és II. Chlothart értette és csak Brunner érvelésére vonta vissza nézetét. A Lex Salicára vonatkozólag véleményükben csak az a különbség maradt fenn, hogy Brunner az epilógusból indul ki és a primus rex Francorumot Chlodwigra magyarázza, Rietschel ellenben a szerkesztést I. Childebert és Chlothar idejére, az 524—555 évekre teszi. Ő az epilógust későbbi betoldásnak tekinti, a mely csak azért nevezte meg a törvény szerzőjeül Chlodwigot, mert tudta, hogy a Pactust fiaik függesztették hozzá, a Lexet pedig két részre osztja, mert két könyvből állott. A keresztény szellemű átdolgozás azonban nem származhatott Chlodwigtól. A Lex Baiuvariorum tanúsága is Childebert és Chlothar szerzősége mellett szól, sőt Rietschel erre a törvényben is lát belső bizonyítékokat. (*Entstehungszeit der Lex Salica. Zeitschrift f. Rechtsgesch.*, Germ. Abt., Bd. 30. 117—141. l.) — Kevésbé volt szerencsés a jogtörténészek érvelése, a mikor a numismatikai okfejtéseket kellett megcáfolniok. Azzal a nehézséggel, hogy a Merovingok csak a VII. században kezdtek dénárokat verni, s hogy a korábbi kis ezüstpénzeket nem lehet dénároknak tekinteni, nem tudtak megküzdeni. Hilliger tehát felelt Brunnernek, (*Alter und Münzrechnung der Lex Salica. Historische Vierteljahrschrift*. Bd. 12., 161—211. l.). Ebben kissé erőltetett módon azt bizonyítgatta, hogy azon adatok, a melyekben a dénár előfordul, mind a VII. századból valók, vagy akkor kerültek a korábbi szövegbe; hogy a Lex Salica kifejezés nem a nép, hanem egy rend szokásjogát jelenti. Okoskodásaiban azonban különös, hogy adatait csak annak a hypothesisnek a segítségével tudta összegegyeztetni, hogy a solidus eredetileg 36 dénárt tartalmazott, de azután, ismét a görög pénzrendszerhez közeledve, súlyosabb lett és 40 dénárra oszlott. Bizonyítása ellen minden-

felől tiltakoztak, de ismét igen különböző eredményre jutottak. Rietschel (*Entstehungszeit der Lex Salica*) nem is Hilliger, hanem Babelon okoskodásában látta a nehézséget, a melyet azzal a különös föltevessel akart megoldani, hogy a könnyebb aransolidus verése nem a törvény szerkesztése előtt kezdődött, hanem épen a Lex Salica számításai kényszerítették a fejedelmeket már a VI. század közepén a könnyebb solidusok verésére. H. Jaekel (*Chunnas und twalepti. Zeitschr. f. Rechtsgesch.*, Germ. Abt. Bd. 30., 251—264. l.) a Meroving kor régibb és újabb pénzrendszere közt az ellentétet régi metrologiai tabellák adatainak segítségével próbálta megoldani. A Lex Salica némely kéziratának végén egy külön átszámítási táblázat van, a chunnas-táblázat. Fölteszi tehát, hogy a Lexnek volt egy régibb szerkezete, a melyekben chunnas szerint történt a számítás. Chunnas  $10 \times 12$ -öt, twalepti  $12 \times 12$ -öt jelent. Ezt a mértéket a Lex birságaira alkalmazva, Jaekel szerint az tűnik ki, hogy a chunnas meghatározása régi friz dénárra vonatkozik, a Lexben előforduló dénár azonban az  $\frac{1}{6}$  részszel nagyobb kelta dénár. Ezt a változást az okozhatta, hogy a friz dénárok a forgalomból kimentek és így régi kelta dénárokat hoztak forgalomba. Ez azonban szerinte csak olyan időben történhetett, a mikor a Merovingok még nem vertek pénzt. A dénár elnevezés pedig, a melyet a frizek is használtak, onnan származhatott, hogy a Julianus-féle rézdénárt használták érme-súlynak. — Legalaposabban Luschin von Ebengreuth szolt hozzá a vitához, a kit nem az a kérdés érdekelt, hogy a változás milyen hatás alatt ment végbe, hanem hogy pontosan milyen időben történt? Luschin von Ebengreuth (*Der Denar der Lex Salica. Sitzungsberichte der Kais. Akad. d. W. in Wien. Phil.-Hist. Kl. Bd. 163. Abh. 4., 1—90. l.*) a Meroving kor leleteinek legaprólékosabb numismatikai tanulmányából kiindulva, kimutatta, hogy a 40 dénáros solidus-rendszert a frankok birodalmuk alapítása idejében még nem ismerték, a rómaiaktól sem vehették, mert azokon a területeken, a hol letelepedtek, ilyen pénz nem volt forgalomban. Aranyat 544—548 közt kezdtek verni római mintára; de sok volt a verőhely, ellenőrzést nem gyakoroltak, az arany súlya fogyott, s az akkori érméket nem lehet egy egységes pénzrendszerbe sorozni. Az ezüst dénárok a VIII. században már tömegesek; az elsőt II. Charibert (629—631) idejéből bírjuk. Behozatalát II. Chlotar (639—657) idejére teszi, a ki alatt az arany súlya is elérte a megfelelő 20 siliquás

alsó határt. Az addig forgalomban volt ezüstpénzt sem lehet semmiféle pénzrendszerbe sorozni. Luschin von Ebengreuth tehát — ámbár Hilliger érveléseit elvetette — alapjában mégis hasonló eredményre jutott, a melyet azonban másként formulázott. Szerinte a Lex Salica szövegének mai alakja nem lehetett a II. Chlotar előtti időből. A reform idejében az átszámításra először a chunnas-tabellát szerkesztették, később azonban a szövegbe is beírták a solidusok mellé a megfelelő dénárértéket. — Az ő eredményei lényegében el is döntötték a vitát. Luschin von Ebengreuth teljes mértékben számolt azzal a körülménnyel, hogy az első szövegezés és a későbbi átalakítások közt szorosan distingválni kell. A numismatikai bizonyítékok, ha a Lexben előforduló birságpénzek későbbi időre is vonatkoznak, még nem döntenek meg azt a tényt, hogy a szokásjog codificálása röviddel a kereszténység fölvétele után történt, talán Chlodwig idejében, a mint Brunner gondolja, talán fiai alatt, ahogy Rietschel vélekedik. Később azután a szükség szerint pótlások járultak hozzá, s a birságpénzek kifejezései azt árulják el, hogy a szöveg mai alakja a VII. század közepéről való. — Hilliger ugyan még szükségesnek tartotta, hogy véleményét még egyszer kifejtse és Rietschel. Jaekel és Luschin v. Ebengreuth érvelésére válaszoljon (*Schilling und Denar der Lex Salica. Hist. Vierteljahrschrift. Bd. 13. 281—331. l.*), de conclusiója már lényegesen különbözik attól, a mit eleinte hangoztatott, a mennyiben ő is elismeri, hogy a szöveg hosszú fejlődés eredménye. Kormeghatározását tehát csak az utolsó átdolgozásra vonatkoztatja. DOMANOVSKY SÁNDOR.

A *Kwartalnik Historyczny*. XXIV. 1910-ben Tadeusz Wojciechowski. *Plemię Kadłubka*. (Kadlubek nemzetsége.) című czikke.

Wojciechowski lwówi (lemburgi) egyetemi tanár 1907-ben nagy feltűnést keltő művet adott ki (Történeti vázlatok a XI. századból), melyben tanulmányt közölt Szent Szaniszló és Merész Boleszláv esetéről. Eltérőleg az eddigi felfogástól azt állította, hogy Szent Szaniszló részt vett abban az összeesküvésben, mely Boleszláv ellen irányult s melynek Wladiszláv Herman, a király testvére volt a szervezője. Ezért bűnhődött Szent Szaniszló. A szöveg, melyre Wojciechowski állítását alapítja, a névtelen Gallus krónikájának néhány sora, mely azonban nagyon homályos. E felfogás ellen lépett fel a *Przegląd Powszechny* folyóirat,

mely «*Szent Szaniszló ügyében*» gyűjtőcím alatt több tanulmányt közölt történetírók és philologusok tollából, megtámadva Wojciechowskit állításáért. Ezek igyekeznek megcáfolni őt, mondva, hogy Gallus kérdéses helye nem Szent Szaniszlóra vonatkozik. E támadásra felel Wojciechowski a főt idézett cikkében s polemizálva támadóival, részletebben kifejti álláspontját s azt mondja, hogy a kérdéses szövegben a «christianus» szó föl-kentet jelent és Szent Szaniszló püspökre vonatkozik. Azt állítja továbbá, hogy az eredeti szövegben «christianum» vagy «christum» volt s a kiadók hibásan olvasták «christianos»-nak.

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

**Könyvek:** *Riemann* Hugó, Die byzantinische Notenschrift im 10—15. Jahrhundert. Paläographische Studie mit Übertragung von 70 Gesängen des Andreas v. Kreta, Johannes Damascenus, Kosmas v. Majuma u. Johannes Monachus aus Handschriften des 10—13. Jhdts. Leipzig, 1909. VIII. 98 l. 5 M. — *Bousquet* G. Histoire du peuple bulgare jusqu'à nos jours. Paris, 1909. 435 l. 3.50 M. — *Pose* O., Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1806. I. Bd. 751—1347. Dresden, Bensch. 1909. 53 táblázattal. 37 l. 60 M. — *Altmann* W. und E. *Bernheim*, Ausgewählte Urkunden zur Erläuterung der Verfassungsgeschichte Deutschlands im Mittelalter. Für Juristen und Historiker. 4. verb. Aufl. Berlin Weidmann 1909. XIV. 463 l. 7.40 M. — *Hadank* K., Einige Bemerkungen über die Ungarschlacht im J. 955. (Gesammelte Aufsätze. Prof. H. Delbrück. Von Freunden u. Schülern.) Berlin, Stilke 1908/9. 4°. 388 l. (A lechmezei csatáról *Cohn* W. is tett közzé tanulmányt a Forschungen zur bairischen Gesch. 16. kötetében, 283—6. l. és a Münchener Neueste Nachrichtenban. 1909. 64. sz.) — *Parisot* R., Les origines de la Haute-Lorraine et sa première maison ducale. 959—1033. Paris, Picard 1909. 614 l. fr. 10 — *Hampe* K., Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer. Leipzig, Quelle-Meyer, 1909. VIII. 269 l. 4 M. — *Die Urkunden Konrads II.* Unter Mitwirkung von H. Wibel u. A. Hessel, von Harry Bresslau. Hannover, Hahn. 1909. 4° M. 25. 5 Mon. Germ. Diplom. Tom. IV. — *Kohlmann*, Adam von Bremen, Lipcse. Quelle-Meyer 1909. 3 M. 50. — *Fischer* E., Das Patriziat Heinrichs III. und Heinrichs IV. Tübingen, Mohr. 1909. 63 l. — *Meyer von Knonau* G., Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich

V. VII. köt. 1116—1125. Lipcse, Duncker-Humblot 1909. XIII. 413 l. 11 M. — *Krammer M.*, Der Reichsgedanke des staufischen Kaiserhauses. (Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte. 95. köt.) Breslau, Marcus 1909. VI. 84 l. 2 M. 60. — *Hugelmann K. G.*, Die deutsche Königswahl im corpus iuris canonici. Boroszló, Marcus, 1909. XVI. 221 l. 7 M. 20. — *Peters U.*, Charakteristik der inneren Kirchenpolitik Friedrich Barbarossas. (Diss.) Greifswald Herold, 1909. VIII. 87 l. 1 M. 50. — *Güterbock F.*, Der Prozess Heinrichs des Löwen. Berlin, Reimer 1909. XI. 210 l. 5 M. — *Groh Fr.*, Der Zusammenbruch des Reiches Jerusalem 1187—89. (Diss.) Jena Vopelius 1909. 79 l. — *Helbig Adolf*, Al-Ouādi al-Fadil, der Wezir Saladins. Eine Biographie. Berlin, Calvary. 1909. III. 75 l. 4 M. — *Stieve F.*, Ezzelino von Romano, Lipcse, Quelle-Meyer. 1909. V. 133 l. 4 M. 50.

### Középkor a XIII. század közepétől az ujkorig.

*P. M. Baumgarten* (*Beiträge zur Liste der Vizekanzler. Römische Quartalschrift*, 1910. évf. 40—48. ll.) adalékokat közöl a *szentszék vicekancellárjainak* és azok helyetteseinek névsorához, melyet Von der apostolischen Kanzlei cz. művében állított össze. Az adalékok az 1216—1447. közti évekre vonatkoznak. A vicekancellár működése szabály szerint a pápa halálával megszűnt volna, de azért gyakorlatban ezt nem tartották meg szorosan, csak azokra a speciális fölhatalmazásokra vonatkozólag, melyeket a vicekancellár az őt kinevező jogából kapott.

*Vöth* (*Zur Frage der Urkundenfälschungen in Ober- und Niedermünster zu Regensburg. Hist. Jahrbuch*. 1910. évf. 39—56. l.) Fr. Wilhelmnek egy 1908 09-ben megjelent tanulmányával polemizál, mely a Regensburgi Berthold minorita atya által elkövetett hamisításokról szól. 1246-ban Fülöp ferrarai püspök, pápai legatus ugyanis egy bizottságot küldött ki, melynek feladata volt a regensburgi ober- és niedermünsteri apátságokban fennálló consuetudines-ek átvizsgálása. Ennek a bizottságnak tagja volt Berthold minorita atya is. A bizottság működéséről egy jelentésben számolt be, a melynek alapján a legatus 1246 december 31-én az alsómünsteri apátság részére a consuetudines-eket megerősítette. Ennek az oklevélnek hitelességét támadta meg Wilhelm (*Der Minoritenpater Berthold von Regensburg*

*und die Fälschungen in den beiden Reichsabteien Ober- und Niedermünster.* Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, 1908 09. 34. kötet) és kimutatni igyekezett, hogy Berthold atya meghamisította a legatus oklevelét, mintán az az apátság szabadalmai ellen irányult. Mindkét oklevél eredetije fennmaradt; *Vöth*, a ki a legatus által kiállított oklevelet A-val, az állítólag koholtat pedig B-vel jelöli, kimutatja, hogy Wilhelm felfogása tarthatatlan, a legatus által kiállított A oklevél nem irányul az apátság szabadsága ellen, sőt némi tekintetben ezt nagyobb joggal mondhatnók a B. alakról, úgy hogy Wilhelm vádja a hamisításra nézve tarthatatlan.

A kérdés, vajon *II. Frigyes halálát* egy ideig titokban tartották-e vagy sem, régóta vitás. Matthæus Parisiensis és Fra Salimbene krónikái igennel felelnek e kérdésre, az újabb kutatók közül Fischer, noha óvatosan foglalkozik a kérdéssel, szintén az igenlő válasz felé látszik hajolni. Újabban Davidsohn foglalkozott e tárggyal (*Forschungen zur Geschichte von Florenz* IV. 98 s kk. és *Geschichte von Florenz*. II. k. I. r. 380.) és tagadólag válaszol. Vele szemben *F. Schneider a Toskanische Studien* V. fejezetében ((*Quellen und Forschungen aus ital. Archiven und Bibliotheken* 1910. évf.) azt vitatta, hogy II. Frigyes halálát — legalább Toskanában — egy ideig titokban tartották. Argumentumait *Davidsohn* megcáfolni igyekezett (idézett folyóirat 1910. évf. 245—254 ll.) és megmarad azon nézet mellett, hogy II. Frigyes halálát nem tartották, de nem is tarthatták titokban, mert annak híre azonnal elterjedt. Viszonzásában *F. Schneider* is megmarad a maga állítása mellett (ugyanott 255—272. ll.) és ezt Toskanára nézve, hol Galvano Sanzia volt a főkapitány, kétféleképen véli megmagyarázhatónak, vagy úgy hogy Galvano Sanzia Manfréd egyenes utasítására járt el a császár halálának titokban-tartásával, vagy Manfréd érdekében saját felelősségére titkolta el a halálesetet. Azt azonban Schneider sem tagadja, hogy a haláleset titokban tartása nem sikerült, mert Firenzében csakhamar elterjedt a halálhír, a mi aztán magával vonta a birodalmi kormányzat összeomlását.

ÁLDÁSY ANTAL.

*A Przegląd Historyczny.* XI. 1910-ben. Kazimierz Karczmarczyk. Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XV. w. A német joggal élő falusi és városi nép terhei Lengyelországban a XIII. és XV. év-

százban című cikke szerint a lengyelországi telepítések Sziléziában kezdődnek a XII-ik század második felében s lassan-lassan húzódnak kelet felé. A szerző becses tanulmányában részletesen tárgyalja, milyen terhek nehezettek a német jogon élő lakosságra, mit kellett fizetniök a nemesi udvarnak, az egyháznak és az államnak. Tárgyalja az adók, a tized s egyéb fizetések beszolgáltatásának módját. Szól azonkívül az engedményekről is, melyeket a települők az első években élveztek (adóengedmény stb.). Végül méltatja a német telepítések jelentőségét.

A *Przegląd Historyczny*. XI. 1910.-ben Wladyslaw Semkowicz. *Zyndram z Maszkowic*. (Maszkowici Zyndram.) című cikke.

A szerző ismerteti a Słońce nemzetségből származó Maszkowici Zyndram grunwaldi hős származását és tevékenységét. Ő volt a vezetője a lengyel-litván hadsereg bal szárnyának, hol vítézségével kitüntette magát.

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

A cseh országos levéltárnok Novák János Frigyes a *Český časopis historický* (Cseh történeti folyóirat) XV. évfolyamában (1909.) terjedelmes értekezést közöl ily címen: *Strědověká diktamina v souvislosti s antikou a renaissancí (A középkori diktamina kapcsolatban az ó-korral és renaissance-szal.)* Novák, ki ismertté tette nevét a XIII. század cseh formula könyvekről írt becses tanulmányaival, ez értekezésben a középkori művészi levél fejlődését nyomonza. Az ilyen levél ellentétben a közönséges tényekről tudósító és bizonyos címre küldött levéllel, vagy stilistikai gyakorlatnak, vagy irodalmi műnek tekinthető és ily szempontból kell azt, mint történeti forrást megbirálnunk. Őt, egészen önálló forrástanulmányokon alapuló fejezetben mutatja ki a fejlődést a régi Róma rhetori iskoláitól egészen a humanista levélírókig. E fejezetek tárgyai: 1. A középkori ars dictandi ókori alapja (Seneca, Plinius). 2. Átmenet a középkorra (Cassiodor). 3. A rhetori levelek Nagy Károly birodalmában. (Alkuin). 4. Az ars dictandi Olaszországban (Petrus de Vineia) és 5. Petrarca epistolographiája. Különös érdeklődésre tarthat számot a Petrarcáról szóló fejezet, a melyben sokféle mozzanat van megmagyarázva irodalmi működésének a középkori ars dictandihoz fűződő és eddig figyelembe nem vett kapcsolatából.

Prága.

KROFTA KAMIL.



**Könyvek.** *Bergmann A.*, König Manfred von Sizilien. Seine Geschichte vom Tode Urbans IV. bis zur Schlacht von Benevent. 1264—66. Heidelberg, Winter. 1909. IX. 112 l. 3 M. — *Lohmeyer Karl*, Geschichte von Ost- und Westpreussen. I. köt. 3. kiad. Gotha, Perthes. 1909. VIII. és 380 l. 6 M. — *Wolfsgruber C.*, (O. S. B.), Kirchengeschichte Österreich-Ungarns. Bécs. Kirsch. 1909. 215 l. 4 M. 80. — *Meyer Th.*, Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter. Innsbruck, Wagner, 1909. X. 200 l. M. 7. (Forschungen zur inneren Gesch. Österreichs. 6. köt.) — *Luschin von Ehengreuth A.*, Umriss einer Münzgeschichte der altösterreichischen Lande im Mittelalter. Bécs és Grác., Leuschner-Lubensky 1909. 54 l. M. 2. Táblázattal 3 M. — *Jordan E.*, Les origines de la domination angevine en Italie, Paris, Picard 1909. CLIII. — *Histoire de France illustrée*. I. Des origines à 1610. Paris, Larousse 1909. 4° 412 l. 24 táblázattal és 44 térképpel. (Füzetenként fr. 080.) — *Jorga N.*, Geschichte des osmanischen Reiches. II. Bd. Von 1451 bis 1538. Gotha, Perthes 1909. XVII. 453 l. M. 9. (Gesch. der europ. Staaten 37. Werk). — *Thallóczy Lajos*, Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok. Bpest. 1909. XII. és 559 l. 15 kor. — *Trapesnikoff T.*, Die Portraitdarstellungen der Mediceer des 15. Jahrhunderts. Strassburg. Heitz. 1909. 35 tábla, 84 l. M. 8. — *Galamb Ödön*, Cesare Borgia. Szekszárd, Molnár 1909. 39 l. — *Vogel M.* és *V. Gardthausen*, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance. Lipcse, Harrassowitz 1909. XII. 508 l. 24 M.

### Reformatio és ellenreformatio.

A *Mitt. des Instituts für österr. Geschichtsforschung* 1909. évi 2. füzetében *Hans Aukwicz* Cuspinianus naplóját közli. (*Das Tagebuch Cuspinians.*) A napló szövege nem volt ismeretlen idáig sem, Th. v. Karajan kiadta a *Fontes rer. Austr. Script.* I. kötetében XVIII. század közepéről való másolatról, mert az eredetijét akkor elveszettnek hitték. Aukwicz Denis nagy munkájának egy utalása nyomán talált rá az egyetemi könyvtár birtokában levő Stöffler-Pflaumen-féle Almanach 1499—1531-ig terjedő példányában a naplóbejegyzésekre, s mivel Karajan több feljegyzést elhagyott, szükségesnek látta újra közreadni.

A *Revue Historique* 1909. évi márcz.—ápr.-i füzetében Henri Hauser X. Leonak két brevét közli a simancasi levéltárból Ferdinánd aragon királyhoz. Bevezetésében érdekesen vázolja azt a fontos változást, a melyet az 1515—16. év jelent a pápa politikájában. Semlegessége, majd a ligához való csatlakozása mellett is óvakodik minden conflictustól Franciaországgal, Marignan után pedig nyíltan I. Ferencz mellé áll. Az első levélben, amely 1515 okt. 1-én kelt, mentegeti eljárását s kifejti, hogy ez volt a legelőnyösebb szövetséges társaira nézve is. Míg ebben Ferenczről alig tesz említést, második levelében (1515 decz. 14.) már nagy dicséretekkel halmozza el, mint akit az Ég küldött s Európa uralkodóinak, első sorban pedig Ferdinándnak vele együtt kell a török ellen vonulniok Magyarország és Horvátország megmentésére. Megemlíti ez utóbbi levelében, hogy nemrég mily súlyos csapást mért a török Magyar- és Horvátországra, nagy részüket elpusztította és sok keresztényt hurezolt rabságba. (*Deux brefs inédits de Léon X. à Ferdinand au lendemain de Marignan.*)

Ferdinand toscanai nagyherczeg 1598 novemberében Giovanni de' Medicit küldte III. Fülöphöz, hogy részvétét fejezzé ki II. Fülöp elhunytá fölött s jó kívánatait tolmácsolja Fülöp király, valamint Izabella nővérének házassága alkalmával. A rendkívül gazdag ajándékokat vivő követségről ír a firenzei állami levéltár actái alapján *Ida Masetti-Bencini Archivio Storico Italiano* 1909. évf. 3. füzetében. (*Omaggi e doni di Ferdinando I. di Toscana alla famiglia reale di Spagna.*) Giovanni de' Medici Ferdinand természetes testvére volt, amiben nagy akadályt látott a spanyol udvar s alig tudták Ferdinánd jó emberei fogadtatását kieszközölni. Toscana számára rég óhajlott eredmény volt Siena investitúrája, a mit ekkor megigért III. Fülöp, de az csak hat évi huza-vona után ment végbe.

A *Budapesti Szemle* 1910 júliusi számában *Pethő Sándor* rámutat azon szellemi rokonság általánosabb jelenségeire, amelyek Zrinyi és Machiavelli eszméi és céljai hasonlóságának alapelveiül szolgáltak, valamint feltűnteti a két államférfiú egyéniségének különbözőségét is. (*Zrinyi és Machiavelli.*) HOLUB JÓZSEF.

A *Concorbiri Literare* 1909. évfolyamában Donciul *La 24 Ianuarie* című czikke áttekintés az oláh fejedelemségek egész történetén. A szerző kutatja az egyesülés eszméjének multját.

Az első egyesítési kísérlet Heraklides János moldvai vajdától származik 1560-ban a második Mihály vajdától 1600-ban, ki Erdélynek is gubernatora lett, a harmadik Vaszile Lupu moldvai vajdától. Cantacuzino Serbántól kezdve legalább rokon az uralkodó család a két országban. A fanarioták közül is (46), a többség (31) mind a két állam uralkodói székén ült, ha nem is egyszerre. Részletes leírása az egyesülés létrejöttének (1859 január 5 és 24.).

A *Convorbiri Literare* 1909-iki folyamában D. Onciul *Ideea dinastică în desvoltarea statului român* címen Havasalföld és Moldva egyes fejedelmi családjait (Bassarab, Musat, Danesti, Draculesti, Cantacuzino) és a nép dynastikus érzületét ismerteti.

A *Revista pentru istoria* 1909-iki folyamában Năsturel tábornok *Originea boerilor Năstureli* címen családja történetét írta meg 1560-ig, nem annyira feldolgozás, mint csak adatközlés; a nemzedékrendi leszarmazási táblákat ugyanazon évkönyv 1910. I. és II. kötetében adja, valamint a családtörténeti adatok folytatását is 1655-ig: «*Genealogia Năsturelilor*» címen.

Ugyanez évkönyv 1909-iki folyamában Dumitrescu A. T. *Legăturile de vasalitate dintre Principatele Române și Imperiul otoman* címen az oláh fejedelemségeknek a Portához való hűbéri viszonyáról szól. Kevés kritikával írt elfogult tanulmány, mely a fejedelemségek önálló állami létét akarja bizonyítani.

GAGYI JENŐ.

**Könyvek.** *Seidlitz* W. v., Leonardo da Vinci, Der Wendepunkt der Renaissance. 2 köt. Berlin, Bard. 1909. 454+339 l. és 63 táblázat. 30 M. — *Fuchs* Ed., Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. I. Renaissance és pótkötet (füzetekben). München 1909 á 1 M. A teljes kötet (336 l.) ára 25 M. — *Springer* Ant., Handbuch der Kunstgeschichte. IV. köt. 8. kiad. F. *Beckert*ől: Die Renaissance im Norden sat. Lipcse, Seemann. VIII. 407 l. 24 tábla. M. 8. — *Berzeviczy* Albert, A cinquecento festészete, szobrászata és művészi ipara. A Velencéről szóló fejezetekkel (XV—XVI. század) kiegészítette *Divald Kornél*. Bpest. Franklin-Társ. 1909. 554 l. 208 képpel. [Utóbbi külön is megjelent. 407—510 l. 59 kép.] — *Justi* Carl, Michelangelo. Neue Beiträge zur Erklärung seiner Werke. Berlin, Grote 1909. VII. 448 l. 41 tábla 18 M. — *Brockhaus* H., Michelangelo und die

Medici-Kapelle. Lipcse, Brockhaus 1909. VIII. 118 l. 6 M. — Das Leben des *Benvenuto Cellini*, von ihm selbst geschrieben. Deutsch von H. Conrad. 2 köt. Stuttgart, Lutz, 1909. 319 és 377 l. 10 M. — *Nüchter* Fr., Albrecht Dürer. Sein Leben u. ein Auswahl seiner Werke. Ansbach, Seybold 1909. 81 l. 3-60 M. — *Heidrich* E., Dürer und die Reformation. Lipcse, Klinckhardt-Biermann. 1909. XI. 82 l. 2 M. — *Hauser* H., François I. et Henry II. 1515—59. Paris, Picard et fils. 1909. XVI. 201 l. fr. 5. [Les sources de l'histoire de France. P. II. Le XVI<sup>e</sup> siècle. 1494—1610. Vol. 2.] — *Rozet* A. et J. F. *Lembey*, L'invasion de la France et le siège de Saint-Dizier par Charles V. en 1544. Paris, Plon—Nourrit 1909. 15 fr. — *Ursu* J., La politique orientale de François. I. Paris, Champion. 1909. 204 l. — *Kerekes* Abris. François Rabelais. (Diss.). Győr 1909. 74. l. — *Thompson* J. W., The wars of religion in France. 1559—1576. The Huguenots, Catherine de Medici and Philip II. London, Unwin. 1909. 652 l. Sh. 21. — *Lettres de Catherine de Médicis*. Publiés par le comte *Baguenault de Puchesse*. Tome X.: Supplément 1537—87. Paris, Leroux 1909. XV. 664 l. — *Merki* C., L'Amiral de Coligny. [La maison de Châtillon et la révolte protestante. 1519—72.]. Paris, Plon-Nourrit. 1909. XII. 491. 7-50 fr.

### Ujkori történet a harminczéves háború végétől 1789-ig.

A *Historische Zeitschrift*, 1910. 104. kötetében W. Michael : szól *Walpolenak*, mint *miniszterelnöknek viszonyáról a királyhoz* (kinek kegyét hajhászsa), helyzetéről a kabinetben (csak kipróbált whigek veszik körül; — a collectiv ministeri felelősség kezdetei), politikájáról a parlamentben (a számok embere, pénzügyi és külügyi szaktekintély, kiváló debatter, a képviselőket megvesztegette, a közvéleményt szemfényvesztő kedvezésekkel irányította). De minden hibáját menti az, hogy mindig nagy nemzeti szempontok vezették és a világbéke fentartása volt a főgondja. Különben ő volt az első, akit a vulgáris, ma is használatos Prime Minister névvel jelöltek és ő reá vezethető vissza ez a ma már szinte törvényszerű szokás, hogy a kincstár első lordja mindig a miniszterelnök.

A *Historische Zeitschrift* 1910. 105. kötetében. K. Bornhausen tanulmányozza: *A vallási problémát a francia forra-*

*dalom előtt Baylenél, Voltairenél és Rousseaunál.* Bayle, épúgy mint német földön az ő nagy ellenfele, Leibnitz, az utolsó universalis fő. Az 1685-iki edictum (a nantesi ed. visszavonása) adta meg Baylenek az alkalmat, hogy az egyéni szabadságra és a vallási türelemre vonatkozó gondolatait közrebocsássa. A tudás, a megismerés független a hittől, valamint az erkölcs is független a vallástól; bizonyosság, hogy az erkölcs mindenütt egyforma, a vallások pedig versengenek egymással. Az erkölcs egyedül az észről nyeri méltóságát és parancsainak kötelező erejét. A vallásnak értéke épen irrationalismusában van. Az ész sohasem fogja fel a vallás lényegét, hanem csak a hit. Nem értették meg őt: csak a rationalismus győzelmét látták nála a vallás felett, pedig ő tulajdonképen méltányolja a vallási érzés értékét. *Voltaire* Bayle erősen hatott. Csak népszerűsítette Baylet, a kinek a türelemre vonatkozó nézeteit a szellemi élet minden körébe belevitte. Voltaire tiszta deista: a vallástalanságot elítéli. De még jobban az egyházakat az ő ritusaikkal és dogmáikkal. Bayle interconfessionalismusa Voltairenél vak anticonfessionalismussá lesz. Voltaire nem értette meg elődje mély gondolatát a vallás irrationalis mivoltáról. Voltaire szerint a vallásnak csak addig van értelme, míg észszerű, észszerű pedig csak a természeti theismus, amely Isten szükségességét a természetből olvassa ki. És ez az észvallás az erkölcs vehiculuma. Minden társadalomnak szüksége van igazságosságra, tehát hirdeti az igazságos Istent. Amíg Baylenél éles, elvi választóvonalat látunk vallás és tudás, vallás és erkölcs között, Voltairenél a vallás alapja a tudás, a vallás célja az erkölcs. A forradalom megmutatta, hogy Voltaire észvallása sem tudott Franciaországnak belső támaszt nyújtani. Az ellentét kiegyenlítése *Rousseau* műve. Ő eleinte Voltaire híve, de a lissaboni katasztrófa eltérítette tőle, mert ez nem változtatta meg az ő optimismusát, míg Voltaireét pessimismussá keserítette. Rousseaunál a modern individualismus érzelmivé, hangulatívá lesz és a vallásban keres teret a megnyilatkozásra. Nála a szív, nem pedig az ész individualismusa szól a vallás érdekében. De egyelőre az államnak kell ezt intézménynyé emelnie, ha másképp nem, erőszakkal. A «Társadalmi szerződés» így állapítja meg a «religion bourgeoise» feladatait: elismerése egy istenségnek, mint gondviselésnek — a lélek halhatatlanságának — a jók jutalmának, a gonoszok bűnhődésének; a társadalmi szerződés és a törvények szentsége; a türelem parancsa. Tehát Rousseaunak nem kell

semmiféle felekezeti. A vallástörténet ép úgy értéktelen előtte, mint minden történet és hagyomány. Ész és kinyilatkoztatás között ő az *érzésnek* adja a döntés hatalmát. Az erkölcs nem folyik ebből az érzelmi vallásból, de erre való az állam ereje. Ez itt ellenmondás ugyan, de Rousseaunál ez nem ritka és nem csodálatos. Különbén ez maradt utána a főfeladat: egybefoglalni, összeegyeztetni az érület subjectiv vallását az erkölcs objectiv vallásával. Még ma sincs megoldva. Kant és Schleiermacher is próbálkoztak vele, de nem nagy sikerrel.

A *Historische Zeitschrift* 1910. 105. kötetében. H. v. *Volte-lini*: *A természeti jog tanításai és a XVIII. század reformjai* című cikket közöl. II. Frigyesre és II. Józsefre nem annyira a francia felvilágosodás irodalma, mint inkább a természeti jog bölcsellete volt hatás-al. Németországban Pufendorf, Thomasius, Chr. Wolff és Kant, Ausztriában főleg Martini tanítottak ily irányban. Az utóbbi egyenesen mestere volt a császárnak. (De lege naturali positiones et exercitationes. 1767. 177 l.) Tehát az angol eredetű népjóléti eszméket a német tudomány átvette és tovább fejlesztette és így neki tulajdonítandók azok a gondolatok, melyeket a felvilágosodott absolutismus tettekre váltott. Ezért túl is éltek a természeti jog és az absolutismus bukását és alapjai lettek a modern jogállamnak.

A *Vierteljahrsschrift für Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte* 1909. évf.-ában P. *Masson*: *A kereskedelmi rendszabályozás egy típusáról a XVIII. században* értekezik. (A levantei francia keresk.) A XVII. század első felében a levantei kereskedelem nem volt se szabályozva, se monopolizálva. Colbert sem akart monopoliumot, de egy nagy levantei társaságnak adott kedvezményekkel mégis kormánybefolyás alá vetette a kereskedelmet. De a levantei társaságok nem boldogultak. A XVIII. század elején, a központosító és absolutistikus irányzatnak megfelelően, úgy akartak segíteni a bajon, hogy az összes kereskedőket, hajósokat és gyárosokat aprólékos rendszabályoknak vetették alá. 1730 és 1750 közt, főleg Maurepas alatt, még tudatosabban folytatják a reglementatio munkáját, úgy hogy a lev. kereskedelem valóságos közszolgálatná alakul. Korlátozzák a kereskedői házakat (numerus clausus), csak meghatározott árúkkal, meghatározott mennyiségben és fix árak mellett volt szabad kereskedni. Hiába protestált a marseillesi keresk. kamara a szabadság érdekében: minden továbbra is a minister kezén maradt. De az új

theóriák (Montesquieu, Quesnay, Gournay) mégis utat nyitottak a szabadságnak. 1751-től kezdve mind sűrűbben tanácskoznak és 1766-ból való a nagy reform, mely eltörli az árakra és cikkekre vonatkozó szabályokat. De azért Maurepas művét nem törlik el teljesen: mert sokféle ellenőrzés és a numerus clausus továbbra is fennmaradt. A teljes szabadságot csak a forradalom adta meg Marseillenek.

A *Revue de synthèse historique* 1909. és 1910. (19, 20 kk.) folyamaiban P. Lacombe két újabb, kevésbé érdekes cikkben vitatkozik a föld magánjogi kisajátítása kérdésében először P. Lefeuve: «A földközösségek (les comununs) Bretagneban az Ancien Régime végén» című, majd Brutails: «A roussilloni falusi lakosság helyzetéről» című művei alkalmából.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

A Przegląd Historyczny X. 1910-ben S. Gorialnow. *Pierwsze lata rządów Stanisława Augusta w świetle własnych jego pamiątek*. (Szaniszló Ágost uralmának első éveit saját emlékiratai alapján) című cikket közöl. Az orosz külügyminisztérium moszkvai főlevéltárában őrzik a «volt lengyel királyság» iratait. E kéziratokat Szaniszló Ágost dolgozószobájában találták, a «márvány palotában» Szentpétervárott, 1798-ban történt halálakor és legfelsőbb parancsra a külügyminiszteri levéltárba küldték. Állanak pedig ezek fogalmazványokból, különböző tervezetekből, megjegyzésekből, jegyzetektől, a király sajátkezű számadásaiból, másokhoz írt levelek kivonataiból, kiáltványok másolataiból, intézkedésekből, kérvényekből, a királynak II. Katalinhoz intézett kérvényéből és még oly fontos kéziratból is, mint Szaniszló Ágostnak a trónról való lemondásából. Az első köteg címe ez: «Történelmi megjegyzések Lengyelországnak a szomszéd hatalmakkal való viszonyáról 1763-ban». Ezeket a kéziratokat ismerteti röviden Gorialnov, az orosz külügyminisztérium levéltárának igazgatója.

A *Kwartalnik Historyczny* 1910. XXIV-ben. Wł. Konopczyński. *Do charakterystyki biskupa Sołtyka*. (Sołtyk püspök jellemzéséhez) nyújt adalékot. A szerző értekezésében polemizálva Rudnickinek és Skalkowskinak Sołtyk püspökről írt műveivel, élesen bírálja a püspök életét és szereplését s azt mondja, hogy nem érdemli meg azt a nagy tiszteletet, melyben őt a lengyel nemzet részesíti azért, mert az oroszokkal szemben tanúsított ellentállásáért.

1767-ben erőszakkal elhurczolták Varsóból és Kalugába száműzték. Konopczyński egykorúak tudósításai és nyilatkozatai alapján azt állítja róla, hogy nem volt benne semmi őszinteség, hazug volt vallásossága, erkölce és politikája. Monet jezsuita diplomata szerint: «C'est un intrigant de la première classe». gróf Broglie azt írja róla 1755-ben: «C'est un homme dangereux».

A *Przegląd Historyczny* X. 1910-ben dr. Ignacy Tadeusz Baranowski. *Próby oganizacji w Polsce drobnego kredytu wiejskiego za czasów Stanisława Augusta*. (Apró falusi hitel szervezésének kísérletei Lengyelországban Szaniszló Ágost idejében) című cikket közöl. A szerző, ki jeles lengyel közgazdasági író. érdekesen tárgyalja, mikép igyekeztek Szaniszló Ágost idejében egyes lengyel főurak könnyíteni a jobbágyság sanyarú helyzetén. Így pl. a Czartoryski hercegek és Jabłonowska Anna hercegnő gabonát raktároznak ú. n. falusi raktárakba és azt olcsó áron adják a parasztoknak. Azonkívül takarékpénztárakat létesítenek, melyek igen alacsony kamat (3-3%) mellett kölcsönöznek pénzt a parasztoknak.

A *Przegląd Historyczny*. X. 1910-ben W. M. Kozłowski. *Kościuszko w West Point*. (Kościuszko West-Pointben) című cikket közöl.

Kościuszko minden nép szabadságáért lelkesedett és midőn kitört az amerikai szabadságharcz, felajánlotta szolgálatát az amerikaiaknak az angolok ellen való küzdelemben. Ez amerikai tartózkodásának West-Pointban töltött részét ismerteti a szerző, hol a nagy szabadsághős mint amerikai tiszt, nagy erődítményt épített.

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

**Könyvek.** *Masson* P. M., *Madame de Tencin*. 1682—1749. Paris, Hachette 1909. 3-50 Fr.. — *Bloch* C., *L'assistance et l'état en France à la veille de la Révolution*. 1764—1790. Paris. Picard et fils 1909. 504. és LXIV l. fr. 10. — *Saint-André* C., *Madame Du Barry. d'après des documents authentiques*. Paris, Émile-Paul 1909. XVIII, 487 l. fr. 5. — *Du Bled*, *La société française du 16<sup>e</sup> au 20<sup>e</sup> siècle*. VII<sup>e</sup> sér. 18<sup>e</sup>. Siècle. Paris, Perrin. 1909. 3-50 fr. — *Dedieu* J., *Montesquieu et la tradition politique anglaise en France. Les sources anglaises de «l'Esprit des lois»*. Paris, Gabalda et Cie. 1909. 400 l. — *Buffenoir* H., *Le prestige de J. J. Rousseau. Souvenirs, Documents*. Paris,



E. Paul. 1909. XV, 466 l. 7-50. [Études sur le XVIII<sup>e</sup> siècle]. — Girardet F., La mort de Jean Jacques Rousseau. (Thèse). Lyon. Reg. 1909. VII. 265 l. — *Kaiserin Maria Theresia und Kurfürstin Maria Antonia von Sachsen. Ihr Briefwechsel.* 1747—1772. Kiadja W. Lippert. Lipcse, Teubner 1908/9. CCL, 595 l. 32 M. — Gürtler Alfr., Die Volkszählungen Maria Theresias und Josefs II. 1753—1790. Innsbruck, Wagner 1909. XV, 152 l. 6 M. — Quandt Franz, Die Schlacht bei Lobositz. 1. Okt. 1756. Charlottenburg, Pfeiffer 1909. VI, 124 l. 2-50 M. — Miessler J., Die Wahl Josefs II. zum römischen Könige. Aussig, Becker. 1909. M. 0-50. — Kušej J. R., Joseph II. und die äussere Kirchenverfassung Innerösterreichs. Stuttgart. Enke 1909. XVIII. 358 l. 13-60 M. [Stutz, Kirchenrechtliche Abhandlungen 49—50. köt.] — Hintze Otto, *Der preussische Militär- und Beamtenstaat des XVIII. Jahrhunderts.* [A «Historisch-politische Aufsätze» egyik fejezete]. Berlin. 1909. — *Die Kriege Friedrichs des Grossen.* Herausgegeb. vom grossen Generalstab Abteil. 2. 3-ter Teil. *Der 7-jährige Krieg.* Bd. 7. Olmütz u. Crefeld. Berlin, Mittler VII. 234 l. 10 térkép. 12-50 M. — Wiegand W., Friedrich der Grosse. (II. jav. kiad.) Bielefeld, Velhagen-Klasing 1909. 171 l. 4 M. [Monogr. zur Weltgeschichte 15. köt.]. — Thiebault D., Friedrich der Grosse und sein Hof. Persönliche Erinnerungen an einen 20-jährigen Aufenthalt in Berlin. I. deutsche Bearbeitung von H. Conrad. 2 köt. 3. kiad. Stuttgart, Lutz 1909. 343 és 368 l. 9 M.

### Legújabb kor.

*G. Saint-Joes* a *Revue des quest. histor.* 1910-ben ismerteti azokat a küzdelmeket, a melyek Bonaparte egyiptomi vállalatát India földjén kísérték. A francia köztársaság legnagyobb hadvezére — Bonaparte — és legjobb diplomatája — Talleyrand — megegyeztek abban, hogy Franciaország Egyiptom megszerzése és az indiai brit hatalom megtörése által döntő csapást mér a szigetországra, hogy visszatérítheti a keleti kereskedelem útját arra az útvonalra, a melyen Vasco de Gama előtt haladt és ezzel épenúgy elvágja Angolország életerét, mint a hogy elvágta az eltérülés annak idején Velenczéét és Génuaét. A haiderabadi nizam és a mysorei szultán készségesen várta a francia segítséget a brit hódítás ellen. Az előbbinek szolgálatában Raymond francia

tiszt szervezte a bennszülött csapatokat francia társaival. A mysorei fejedelem, Tipu Saib, fia a hatalmas Haider Alinak, a kit India Nagy Frigyesének neveztek el a francziák — az Ile de France gyarmatosaitól kért és kapott francia tiszteket. 2021 ágyú-lövessel üdvözölte a köztársasági trikolorot. Ebben a válságos helyzetben *Wellesley-re* volt bízva a brit érdek Indiában. Mornington báró idősebbik fia viselte ezt a nevet, míg az ifjabb, ki a Wellington nevet tette híressé bátyjának kormánya alatt első katonai babérait aratta itt a messze Keleten. Mire Bonaparte urrá lett Egyiptom fölött, Wellesley már kicsikarta a nizamtól a francia tisztek eltávolítását és leverette a szipoj csapatok lázadását. Nehezebb feladata volt a mysorei szultán ellen. Bár az abukiri győzelem tönkretette ennek reményeit és ő meg is tagadta francia barátait, az angol kormány gyökeresen ki akarta irtani e veszedelmet. A szultáni csapatok száma és vitézsége, Tipu elszántsága nem tartóztathatta fel sokáig az Indiai társaság haderejét. Seringapatam a regényes főváros is kezükbe került, falai alatt esett el a szultán is, ki utolsó csatájára teljes keleti díszbe öltözött. Wellesley a mohamedán uralkodó bukása után hindu hűbéres fejedelemnek adta tartományai egy részét, másikat maga vette birtokába. Így kapcsolatot teremtett a keleti és nyugati parti birtokai között és legyezgette az ősi hindu hagyományokat. A finom vonásokban gazdag előadás adatait részint francia és angol monographiákból meríti, részint a kiadott diplomatiai jelentésekből.

*J. Ziekursch* a *Hist. Vierteljahrschr.* 1909. folyamában tökéletesen meggyőz arról, hogy a porosz reformidők egyik publicistáját, *Fr. v. Cöllnt* igaztalanul bélyegezte a német történetírás és irodalomtörténet hazaáruló revolver-firkálóvá, ki tán még a francia császár zsoldjában is gyalázta nemzetét. Cölln ügyes porosz hivatalnok, hű porosz polgár volt, a kit még a Tugendbund is soraiba fogadott. Epés természetű, rágalomra hajló ember, kit beteg physikuma, világgyűlölete is zaklatott. De nem kevés tehetséggel forgatta tollát azért a czélért, hogy a megrokkant porosz államot a francia forradalom eszméi szerint a harmadik rend uralmával szervezzék újjá. Brochurái, könyvei, lapjai becsmérelték a porosz nemességet, önbizalommal töltötték el a nyárspolgárokat és felfedték a porosz kormányzatnak olyan visszaéléseit, a melyekről addig a nagyközönségnek sejtelve sem volt. Ezt nem tudta neki megbocsátani a hivatalos közvéle-

mény — akkor az ellenség színe előtt — és ezért bélyegezte azzá a gazemberré, a ki sohasem volt.

Váczy János a *Századok* 1910. folyamába Kazinczy levelezése és Széchenyi István feljegyzései alapján megrajzolja *br. Weaselényi Miklós életének* azt az évtizedét, a melyben ifjúból férfivá fejlődik, 1815—1827 között. Kapunk egy pár érdekes vonást Döbrentei, Kazinczy hatásáról, az ifjú államférfi vallási meggyőződéséről, Széchenyihez való viszonyáról, első közéleti szerepléséről.

Viszota Gy. *«Gr. Széchenyi István és a pesti hengermalom»* cz. tanulmánya u. o. főként Széchenyi levelezése és feljegyzései alapján munkás-zubbonyban mutatja be a nagy államférfiút körütekintő, fáradságos gazdasági tevékenységében. 1832—42-ig tart, míg az első felmerülő ötlet a megvalósulásig küzdi fel magát, míg létrejön a német Holzhammer-czég részvételével az első gőzhengermalom. Négy esztendő múlva ezzel kapcsolatban létrehozza az első gépgyárat is. 1863-ban már 147, 1906-ban 2040 gőzmalom működött.

Alföldi a *Huszdik Század* 1910. folyamában a *poroszországi lengyelelleanes politikával* foglalkozik. Főforrása Bernhard: *Die Polenfrage* és személyes tapasztalatai. A lengyelek elnémetesítését nyíltan hirdető porosz politika az 1873.-i kormányrendelettel kezdődik, a mely a lengyel nyelv használatát az iskolákból majdnem teljesen kizárta. A vallástannál is csak a privát-tanításban tűrték meg az anyanyelv használatát, a középiskolában pedig mint facultativ tárgy marad meg a lengyel nyelv. Az iskola németesítő munkáját követte a telepítés eszméje, melyet Friedmann brombergi kormányzó vetett fel és Bismarck vitt keresztül 100 Márka megszavaztatásával. Harmadik mozzanata e politikának a kényszerkiszajátítás, melyet az 1907. törv. inaugurált. Eddig valamennyi eszköze e politikának a lengyelség megerősödésére vezetett. A «Marcinko» egyesület, melynek alapítása még a 40-es évekre megy vissza, az elnémetesített iskola lengyel diákjait segítette és tartotta össze állítólag minden politikai cél nélkül. A telepítési akciót ellensúlyozta a parasztgazdasági egyesületek és hitelszövetkezetek működése. Alapítói Jackovsky, Kamarzewsky és főként Wawrzinak prépost. Ez egyesületek a 60-as és 70-es években jöttek létre, alapítóik jórészen az 1863.-i mozgalom résztvevői. De igazi virágzásuk és jelentőségük csak a porosz nyelvrendelet, illetőleg telepítési és kényszerki-

sajátítási törekvés óta van. 1906-ig a lengyelség 100,000 hárral több földet szerzett mint az Ansiedlungs kommission. A lengyel paraszt nemzeti közömbössége megszűnt, a nemesség tékozló elemei elvesztették földjeiket, de a szívós lengyel paraszt annál többet szerzett. A nem nemes értelmiség kifejlődött és a földjéből kiforgatott birtokosok gazdasági érzékkel és képzettséggel vetik magukat iparra és kereskedelemre. GÖRÖG IMRE.

*A Przegląd Historyczny.* XI. 1910. évben Wladyslaw Smoleński. *Emigracya polska w latach 1795—1797.* (A lengyel emigráció 1795—97-ben) című cikkében anyagot szolgáltat a lengyelek párisi és olaszországi emigrációjához.

*A Przegląd Historyczny.* X. 1910-ben dr. Marcell *Handelsman.* *Sejm roku 1809 w oświeczeni urzędowym francuzkim.* (Az 1809-ik évi országgyűlés hivatalos francia világításban.) című cikkében néhány francia kéziratot közöl a varsói nagyhercegség idejéből, midőn 1809-ben országgyűlésre gyűltek össze a lengyel rendek. Ezekből látható, hogy Napoleonnak minden törekvése oda irányult, hogy a varsói nagyhercegség minél nagyobb fegyveres erőt állítson ki, melyet ő aztán Ausztria ellen akart felhasználni.

*A Przegląd Historyczny.* X. 1910-ben Ks. dr. Michał Godlewski. *Preliminarya konkordatu z. r. 1847.* (Az 1847-ik évi konkordátum előzményei.) I. Miklós czárnak 1845-ben Rómába való utazása különös esemény volt. Legkevesebb sem várták akkor, midőn a curia és a czári udvar közt nagyon feszült volt a viszony, midőn még élénk emlékezetében voltak a pápai udvarnak a szerencsétlen görög katolikus kérdések az 1841., 1842., 1844-iki stb. évi ukázok és XVI. Gergely emlékezetes allocutiója. Ezért nem tudták a curiában mit gondoljanak az orosz czár látogatásáról. Ha azért jött, mint a hivatalos lapok hirdették, hogy Alekszandra czárnő egészségét megmentse, elkerülhetett volna Rómát; mihelyt ünnepélyesen, mint orosz czár jelent meg, valami okának kellett lennie.

A pápa fényesen fogadta, hogy miről folyt köztök a beszélgetés nem tudni, csak annyit vettek észre, hogy a czár kissé dült arczzal hagyta el a Vatikánt. E látogatás következménye az volt, hogy gróf Nesselrode akkori orosz külügyminiszter 1846-ban emlékiratot nyújtott át I. Miklósnak a pápai udvarral való diplomatai viszonyról. Ebből megtudjuk, hogy Miklós

czár megígérte, hogy a pápa kívánságait teljesíteni fogja és megvizsgálja az ügyeket visszatérése után. Ezt azonban nem tette, a miben hibásak tanácsosai Bludonov Nesselrode és mások, kik a czárt erről lebeszélték.

Nesselrode a czár elutazása után még Rómában maradt, hogy tárgyaljon a curiával. Itt előadták panaszait és kívánságait, de Nesselrode nem igen engedett. 1846-ban visszatérve Szt. Pétervárra előterjesztette jelentését, de ebben alig volt engedmény a katolikusokra nézve. Épen a legfontosabb kérdések nem voltak tárgyalva, mint pl. a vegyes házasságok, szerzetesi iskolák, az áttérés az orthodox vallásról a catholicismusra, a mit a curia annyiszor felemlített.

Nesselrode oly konkordátumot akart kötni, mint Napoleon 1801-ben. Bludovot küldték ki Rómába tárgyalás végett, de közben híre ment, hogy XVI. Gergely meghalt, a mi egy időre visszatartotta őt az úttól és csak akkor indult el, midőn halották, hogy IX. Pius «jóindulattal van Oroszország iránt». A tárgyalások 1847-ben fejeződtek be, túlnyomóan az oroszok kívánsága szerint; az egyház csak jelentéktelen dolgokban kapott némi engedményt.

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

A *Convorbiri Literare* 1909. és 1910. folyamaiban V. I. Ghika *Cartea ce ne priveşte şi omul ce ne interesează* című cikkében Edv. Grenier «In Moldva 1855—6.» című nagybecsű korrajzát ismerteti. Grenier évekig tartózkodott Moldvában, mint francia ügynök és módjában volt a Ghika uralmát közvetlen tapasztalatból ismerni.

A *Viaţa Românească* 1909. folyamában Sadoveanu: *Cuza Voda* című cikket közöl. Az oláh fejedelemségek egyesülésének felszázados évfordulója lévén 1909-ben, számtalan «emlékezés» jelenik meg az első közös fejedelemre: Cuza Sándorra. A tróntól való megfosztását az egész ország örömmel fogadta, de a botrányos magánélete és kitartottjai zsarolása miatt ellene támadt elkeseredés nagyon hamar lecsillapodott s már a következő évi országgyűlés egyharmada az ő párthíve volt, a nép pedig máig is áldja felszabadítóját, ki a főurakkal nem bírván alkotmányos úton megküzdeni, államcsinnyel vitte végbe a jobbágy felszabadítást és parcellázást.

Az *Arhiva* 1909-iki folyamában Xenopol A. D. *Unirea* cz. cikkében tárgyalja az *oláh fejedelemségek egyesítését* 1857—1859-ben. Napoleon minden fáradozása sem tudta a párisi confentián kieszközölni, hogy a porta megengedje az oláh vajdaságok egyesülését. Külön-külön azonban alkotmányt adott nekik; megengedte, hogy saját országgyűlésök válaszsza élethossziglan a fejedelmet az eddig Konstantinápolyból hét évre kinevezett kajmakám helyett. Az egyesülés aztán úgy jött létre, hogy Oláhország is Cuza ezredest választotta meg, a kit pár nappal előbb Moldva. Így kezdetnek meg lett a personal unio.

A *Gazetta Transilvaniei* 1909-iki folyamában (141—5. szám) Čogălniceanu C. (*Improprietărilorile țărânești în România 1864—81.*) czímű cikkében a romániai úrbéri kártalanítás történetét tárgyalja. Cuza fejedelem nem bírván az önző főnemességgel, miniszterelnökével Čogălniceanuval véghezvitte az 1864. április 27-iki államesinyt, s mint diktator ugyanez év augusztus 14-én rendeleti úton felszabadította a jobbágyságot. A földesúr birtokának kétharmadát kihasították a felszabadítottaknak s ennek értékét ezek kötelesek voltak 15 év alatt állami adó alakjában megtéríteni, a földesurakat az állam 10 %-os úrbéri kötvényekkel fizette ki. Ugyanígy osztottak ki állami földet is, s az előző évben sæcularizált kolostori javakat is, összesen 26 ezer km<sup>2</sup> földet kapott az eddig Európában legelnyomottabb rabszolga inkább, mint jobbágy oláh paraszt.

GAGYI JENŐ.

**Könyvek.** *Carrano Fr.*, L'Italia dal 1789 al 1870. Opera inedita. Publicata a cure del generale E. Carrano. Vol. I. 1789—1799. Napoli, Pierro 1910. 16. 559. l. L. 7. — *Hardman W.*, A history of Malta during the period of the French and British occupation 1798—1815. London, Longmans 1909. 21 sh. — *Davois G.*, Bibliographie napoléonienne française jusqu'en 1908. T. I. A—F. Paris, L'Édition bibliographie. 1909. 231. l. fr. 30. — *Kircheisen Friedrich*, *Bibliographie des Napoleonischen Zeitalters*. I. köt. Berlin. 1908—9. 412. l. 12:50 M. — *Schuermans A.*, Itinéraire général de Napoléon I. (Bibliothèque de la Société des Études historiques, *Houssaye H.* előszavával.) Páris, Picard. 1909. 390 l. 15 fr. — *Napoleons I. Briefe* in 3 Bänden, Auswahl aus der gesamten Korrespondenz des Kaisers, herausgegeben von F. M. Kircheisen. I. és II. köt. Stuttgart, Lutz. 1909. XXIV,

281. és 284. l. à M. 5-50. — *Keller A.*, Correspondance. Bulletins et ordres du jour de Napoléon. I. De Brienne au 13. Vendémiaire. II. Bonaparte et le Directoire. Paris, Méricant 1909. 300 és 319 l. à 3 M. 50. — *Lenz Max*, Napoleon. (Monographien zur Weltgeschichte, 24. köt.) 2. kiad. Bielefeld, Welhagen — Klasing. 1909. 208. l. 4. M. (Képes díszmű.) — *Masson F.*, Sur Napoléon. Huit conférences. Paris, Ollendorf, 1909. 18°. X. 295. l. fr. 3-50. — *Klein-Hattingen*. Napoleon I. 5. és 6. köt. Berlin, Dümmler. 1909. 13 M. — *Fodor Sándor*, Napoleon. Életkép. Dr. *Marczali* Henrik előszavával, 15 képmelléklettel. Budapest, 1909. Singer és Wolfner. 250 l. 8 K. — *Szende A.* Napoleon. Fodor prælatus hasonlító cz. művének bírálata. Budapest. Pallas. 1909. 112 l. — *Brachvogel C.*, Madame Mère. (Lätitia Bonaparte.) Bielefeld, Velhagen—Klasing. 1909. 173 l. M. 4. — *Turquan J.*, Les sœurs de Napoléon. Paris, Tallandier. 1909. fr. 3. — *Billard M.*, Kaiserin Marie Louise und ihre Gatten. Nach unveröffentlichten Dokumenten. Aus dem Französischen übers. von Freiherrn von *Cramm*. Berlin, Siegismund. 1909. VIII. 232 l. 4 M. — *Fournier A.*, Historische Studien und Skizzen. II. Reihe. Bécs. 1909. 361 l. 6 M. (Többször I. Napoléon, Mária Luiza és Gentz-ről szóló tanulmányok.) — *Lavalette* Graf von, Im Dienste Napoleons. Erinnerungen. (2 köt.) Neue deutsche Bearbeitung von G. *Kuntze*, Stuttgart, Lutz. 1909. XXXII. 259 és 306 l. 10 M. (Memoiren-Bibliothek. III. Serie. 4—5 Band.) — Tagebuch des Grafen P. L. *Röderer*, Ministers und Staatsrats unter Napoleon I. Mit Einleitung von M. *Vitrac*. Aus dem Französis. übers. von *Pfaff*. Berlin. Siegismund 1909. XVI. 376 l. 5 M. — *York von Wartenburg, Graf, Napoleon als Feldherr*. 2 köt. 5. és 4. kiadás. Berlin, Mittler 1909. IX. 331. és V. 398 l. 17 M. 50. — *Freytag=Loringhoven* ezredes. *Die Heerführung Napoleons*. Mit 8 Textskizzen u. 52 Skizzen. Berlin. Mittler, 1909. XX. és 470 l. 14 M. — *Driault E.*, Napoléon et l'Europe. La politique extérieure du premier Consul. 1800—1803. Paris, Alcan. 1909. 481 l. fr. 7. — *Maxwell H.*, A Century of Empire. 1801—1900. Vol. I, 1801—1832. London. 1909. 372 l. 19 M.

### Magyar történet idegen nyelvű folyóiratokban.

A *Kwartalnik Historyczny*. XXIV. 1910 évfolyamában  
 Maryasz *Lodyński* *Węgry lennem Stolicy Apostolskiej*.

(Magyarország a Szentszék hűbérese.) című cikket közöl. Lodynski, a középkori lengyel történelem szorgalmas munkása alapos dolgozatában kimutatja, hogy Szent István, midőn a koronát II. Szilveszter pápától kérte nem ismert el iránta semmiféle hűbéri kötelezettséget s Magyarország nem lett «*proprietas sancti Petri*», mint azt egyes történétírók állítják. Érdekesen tárgyalja, hogy miért a magyar s nem a lengyel követség kapta meg a koronát. Ez Asztrik Anasztász kalocsai érsek munkája volt, a ki azelőtt lengyel apát volt, de mellőztése miatt Magyarországba ment s itt érsekké lett, majd mint a Rómába menő küldöttség vezetője boszúból keresztülvitte, hogy a pápa nem a lengyel, hanem a magyar küldöttségnek adta a koronát. Semmi nyoma sincs annak, hogy az ország a korona fejében hűbéresévé lett volna a Szentszéknek. Csak VII. Gergely pápának jutott először eszébe, hogy Salamon királyhoz intézett levelében Magyarországot «*Romanæ ecclesiæ proprium*»-nak jelentse ki, de nincs semmi nyoma, hogy Salamon ezt elismerte volna. Sem a XI. évszázad végén, sem a XII. első felében nincs szó e hűbéres viszonyról csak ez évszázad végén beálló zavarok közepette sikerült a Szentszéknek a hűbérességet elismertetnie.

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

A *Convorbiri Literare* 1909-iki évfolyamában *Episcopul Joan Popașu* című cikket közöl. Popas János karánsebesi püspök, volt brassai pap, kinek főrésze volt az ottani gör. kel. iskolák felállításában; író is volt, emlékiratai nagyon becsesek az 1848 előtti ifjúsági mozgalmak történetére Erdélyben.

U. o. jelent meg *Muresianu Aurél* beszéde, melyet Balázsfalván mondott el 1865 május 15-én. Történeti visszapillantás ez az 1848-iki erdélyi oláh mozgalmakra, a két balázsfalvi népgyűlésre s az ott megállapított programra. Május 15-én volt a nagy népgyűlés a *Câmpul Libertății*nek (Szabadságmező) nevezett mezőn, s az oláh frók innen számítják az oláh jobbszabadság felszabadítását.

A *Convorbiri Literare* 1909-iki folyamában *N. Bnescu*: *O misiune a lui Miron Pompiliu* című cikket közöl. Kubinszky egri kanonok 1868-ban beutazta a moldvai csángó vidékeket; ellenőrzésére és kémül a magyarországi oláh politikusok egy Miron Pompiliu nevű erdélyi oláh klerikust küldöttek utána. Ennek Barițiuhoz írt jelentéseit adja ki Bănescu. GAGYI JENŐ.



A *Revista politică și literară*, valamint az egész oláh nyelvű időszakai sajtó 1909-iki folyamában Bunca Ágostról nekrologok jelentek meg. A tudós kanonok főképp egyháztörténelemmel foglalkozott, egész könyvtárra menő sorozatban dolgozta ki a görög keleti és görög kath. egyházak történetét. Művei nagy tollharczra adtak alkalmat, mert tagadta, hogy a gör. kel. egyháznak rendes szervezete és püspöksége lett volna a középkorban Erdélyben.

GAGYI JENŐ.

A *Literarisches Centralblatt* (1909. foly. 1231 l.) ismerteti Fournier August: *Wie wir zu Bosnien kamen* Wien 1809. című könyvét. Az ismertető felemlíti az 1688-iki annexiós tervet és Radetzky 1856-iki emlékiratát, melyben az annexiót ajánlotta. U. o. a 386. l. ismerteti Friedrich Teutsch: *Georg Daniel Teutsch. Geschichte seines Lebens*. Hermannstadt 1909. című munkáját. Az ismertető providentialis embernek nevezi az életrajz hősét, magát a könyvet pedig művészi biographiának. Természetes, hogy «a magyarosító állami mindenhatóság túlkapásait» is felemlíti a bizonyítás minden kísérlete nélkül.

A *Literarisches Centralblatt für Deutschland* 1909. folyamában (319 l.) Jónás János ismerteti Berzeviczy Albert *Beatrix királynéját*, méltányolja a levéltári kutatás eredményeinek gazdagságát, a pszichologiai rajz szépségét és a nagy értékű culturtörténeti hátteret.

A *The Atheneum* 1909. évf. (I., 588 l.) rövid nekrologot olvasunk R. Nisbet Bainről, a British Museum segédkönyvtárnokáról. Az író szerint Bain a skandináv és szláv történet alapos kutatója volt (Magyar történettel is foglalkozott. Szerk.). Idegen költőket is fordított, Jókai regényeit is és ezek legismertebb fordításai.

A *Deutsche Rundschau* 1909. évfolyamában (141. K.) dr. Busch feljegyzéseit közli a konstantinápolyi nagyköveti konferenciáról és az 1878-iki török-orosz háborúról. Busch 1877 márcziusában előadója lett a keleti politikának Bismarck alatt. Naplójegyzetei az orosz-török háború befejezésére s a berlini congressusra nézve igen érdekesek. Többször nyilatkozik gr. Andrássy Gyula politikájáról is, de nem elfogulatlanul. Határozatlannak nevezi e politikát, a mi nem találó jellemzés.

René Pinon a *Revue des deux Mondes* 1909. folyamában

(T. LI.) elbeszéli, hogy gróf Andrassy Gyula, mint magyar miniszerelnök 1869-ben Kállay által Belgrádban felajánlotta Szerbiának Bosznia és Hercegovina felosztását szerb és osztrák-magyar birtokra. Pinon elbeszélésébe sok tévedés vegyül. Az igazságot gr. Andrassy feltűnő tervéről kiderítette Wertheimer : Andrassy Gyula élete és kora I. 554 s. kk.

A *Revue des deux Mondes* 1909. folyamában (T. L.) Émile Ollivier fejtegetve a politikai állapotokat a porosz-francia háború kitörése előtt (*Les Préliminaires de la Guerre*), azt állítja, hogy Ausztriával semmikép sem akart szövetséget kötni. Hiábavaló lett volna Sadováért boszut kínálni Ausztriának. A magyarok örömmel gondoltak Sadovára. Általában az alkotmányos osztrák-magyar monarchia gyöngye szerkezet volt, melynek barátságára vagy segítségére támaszkodni rossz számítás lett volna. Gramont ellenben többet várt Ausztria-Magyarországtól, mint Oroszországtól. Az orosz szövetséget már azért is veszélyesnek tartotta, mert az orosz hajlandóság legcsekélyebb jele elidegenítené Magyarországot, melynek hozzájárulása nélkül Ausztria nem köthet szövetséget Franciaországgal. És Ausztria óhajtja velünk a szövetséget — mondá Gramont — szép hadserege felkészült. Gramont kijelentése meglepte a francia minisztereket. Ollivier félénken kételkedett, de III. Napoleon megmutatta I. Ferencz József 1869-iki leveleit minisztereinek. «E levelek — úgymond Ollivier — tulajdonkép szerződésnek nem voltak nevezhetők», de bizonyos fokig erkölcsi szövetség jeleinek tekinthetők azokat. Napoleon és miniszterei tehát számítottak Ausztria-Magyarország támadó és védelmi szövetségére. A. D.

## KÜLÖNFÉLÉK.

### Olaszországi ásatások eredményei 1910—1911-ben.

*Pompejiben* az ásatások elszórtan, nagyjából részben a kapuk előtt folytak. A város belsejében a Casa delle Nozze d'Argento mellett utcát ástak ki: az itt talált kisebb leletek közül legérdekesebb két hegyi kristályra festett portrét, melyek egyike — egy férfi fej — egészen jó állapotban került elő. A nola kapu előtt két síremléket ástak ki: az egyik tuffból készült ion stílusú oszlop, előtte félköralakú paddal, tetején szép márvány-amphorával, melyet bronz villák védenek meg a megsérüléstől; a másik hasonló síremlék talapzatán a Dionysos cultushoz tartozó «cista mystica» van kifaragva. A herculanaeumi kapu előtti a sírok útján egyik ház ergastulumában egy rabszolga csontvázát találták meg, lábán vasbilincscsel. A Vesuv-kapu előtt érdekes síremlékeket hoztak napvilágra; az egyik főleg falfestményeiről nevezetes, melyek a halott életének különböző jeleneit, foglalkozását, kedvteléseit, az ó-kori magánéletnek sok érdekes mozzanatát ábrázolják. Élénk vita folyik a herculanaeumi kapu előtt néhány éve kiásott Villa Garguglio falképei fölött. Ez a villa, mint az antik mezei lakás tipikus példánya, két részre: az urasági és gazdasági részre oszlik. Az udvar körül csoportosulnak a különböző rendeltetésű gazdasági épületek; az udvarban van a kemence, néhány oltár és házi kápolna; a kemence mellett a falon kissé falusias ízű, de jellemző «dipinti» felirat érdekelhet főleg. Az urasági rész tricliniumában van a sokat vitatott kép-cyklus, mely valószínűleg Dionysos cultusát szolgáló nőket, pontosabban: a felavatás mozzanatát ábrázolja; némelyek magyarázata szerint nem a valóságos életet tünteti fel, hanem a Pantomimosból vett drámai jelenetek sorozata, melyet valamely házi ünnepély alkalmával adtak elő, úgy mint az Xenophon

Symposionjában olvasható. A képek művészi értéke a pompejii falfestmények niveauján áll és nyilván valamely eredeti görög compositio halvány, elváltoztatott másolata. A másoló rajzbeli járatlansága nemcsak azon eltérésekben nyilvánul, melyekkel művének rovására, az eredeti compositiotól céljának megfelelően eltér, nemcsak az alakok elhelyezésében és mozdulataiban, hanem kisebb részletekben is ügyetlenséget árul el. A bájos női alakoknak keze többnyire el van rajzolva; a szemek nagyon is közel- vagy szétállók; a fül és száj elhelyezése is sajátságos. A színharmonia szintén bizonytalan izlésre vall; az összhátás kissé monoton, a színfoltok közt sem qualitas, sem intensitás tekintetében nincs elég különbség és nem olvadnak egységes harmoniába. Az eredeti compositio bája azonban e fogyatékos-ságok ellenére is felismerhető és a képsorozat nemcsak a Dionysos-cultusra vonatkozólag, hanem a görög festészet történetére nézve is sok értékes adatot szolgáltat.

LÁNG MARGIT.

### Anatole Leroy-Beaulieu †

Junius 16-án hunyt el Párisban Anatole Leroy-Beaulieu, az Institut de France, Académie des Sciences morales et politiques osztályának rendes tagja, az Ecole libre des sciences politiques igazgatója. Benne a tudományos világ egy elsőrendű író, a liberalizmus egyik zászlóvivőjét gyászolja. 1842-ben született Liseuxben s fiatal korában költői ihletű lelkének első gyümölcseit egy *Heures de solitude* cz. kötetben tette közzé (1865), a melyben a Lengyelország utolsó felkelésének szentelt költemények valóban meghatók. Ezt követte egy tanulmánya a francia műemlékek fentartásáról (*La restauration de nos monuments historiques devant l'art et devant le budget*, 1875). Ezentúl irodalmi munkássága két irányban fejlődött. Egy hosszabb oroszországi utazás arról győzte meg, hogy Franciaországban még mindig nem ismerik eléggé a csárok birodalmát. Ott tartózkodása alatt szerzett tapasztalatait a *Revue des deux mondes* több cikkében ismertette, melyek bővítve 1882 és 1889 közt három vaskos kötetben *L'Empire des Tzars et les Russes* cz. alatt jelentek meg. Az első kötet az országot és lakóit ismerteti, a második az állami intézményeket, a közigazgatást, a tartományi

gyűléseket és az igazságszolgáltatást, a harmadik a vallást és a különféle sectákat írja le oly behatóan, mint előtte senki Franciaországban. Bátran állíthatjuk, hogy míg egyrészt Melchior de Vogüé korszakalkotó műve: *Le roman russe* az orosz irodalom felé terelte akkoriban a francziák figyelmét, Leroy-Beaulieu műve az orosz politikai és társadalmi kérdések irodalmát indította meg. Oroszország ezután is foglalkoztatta s mint a nevezett École modernkori történettanára (1881 óta) hallgatói figyelmét erre az országra terelte. *Un homme d'Etat russe* cz. műve (1884) Milutine kiadatlan levelezésén alapszik és II. Sándor uralkodásának két főkérdésére — Lengyelország felkelésére és a jobbágytság felszabadítására — vet új világot. *La France, la Russie et l'Europe* (1888) már a jelenkori politikai alakulásra vonatkozik, *Études russes et européennes* (1897) kisebb történeti és politikai czikkeket adja, melyek a Revue bleue-ben vagy a Journal des Débats-ban jelentek meg.

Leroy-Beaulieu-t azonban nemcsak Oroszország és a keleti kérdés érdekelték. Hazájának politikai és socialis áramlatai is mélyen kutató elmére találtak benne. *Un Empereur, un Roi, un Pape, une Restauration* (1879) a második császárság kritikája, de e munkában Victor Emanuel, IX. Pius és Spanyolország politikáját is megvilágítja. Mint a liberalismus egyik harczosa azon iskolához tartozott, melyet La Mennais, Montalembert és mások a «libéralisme classique» neve alatt tettek híressé. *Les catholiques libéraux, l'Eglise et le libéralisme de 1830 à nos jours* (1885) cz. munkájában ennek az iránynak nagyon beható ismertetését adja. Hívó katolikus volt, de ép azért, mert meg volt győződve arról, hogy egy országnak a vallás szükséges, arra törekedett, hogy a mai kor aspirációit összhangzásba hozza a katolikus egyház tanaival. Gyűlölte a türelmetlenséget, bármely-résről jelentkezett is. Az antisemitismus, antipatriotismus, anticlericalismus kinövéseit *Les doctrines de haine* cz. munkájában ostromozta. Az antisemitismus betegségére többször tért vissza. *Israel chez les nations* (1893) a maga nemében páratlan munka, a mely történeti és ethnologiai felfogásával a zsidó kérdést minden oldalról megvilágítja. Persze, ellenfelei ráfogták, hogy Rothschildék megvesztegették, de a ki ezt az egyszerű, önzetlen férfit ismerte, csak mosolygott e rágalmon. A socialismus Leroy-Beaulieuben nagy ellenfélre talált. *La Révolution et le libéralisme* (1893), *La Papauté, le Socialisme et la Démocratie* (1892) *Pourquoi nous*

*ne sommes pas socialistes* (1895) ebből a felfogásból magyarázhatók. Boutmy halála után az École libre des sciences politiques\* igazgatója lett. E minőségben, főleg az osztrák és magyar monarchiára terelte a fiatalabb munkások figyelmét. Ez magyarázza azt a számos előszót, melyet egyes tanítványainak munkáihoz írt. Az intézet folyóiratában az utolsó években számos cikk jelent meg Magyarországról is; René Henry, Gabriel Jaray ott missiókban is jártak. Maga Leroy-Beaulieu hazánkat jól ismerte. Utolsó utazása alkalmával az államférfiak és tudósok nagy kitüntetéssel fogadták. Cikkében, melyet a *Revue des deux mondes*-ben (1909, ápr. 15.) közölt, ismertette azokat a törekvéseket, melyeket Magyarország a francia szellem és nyelv terjesztésében kifejt. Benne Franciaország egy fényes tehetségű író, Európa a valódi szabadelvűség egyik legderékabb harcosát veszítette el.

Páris.

KONT IGNÁCZ.

### Justin McCarthy.

(1830—1912).

Midón «A History of our own Times from the Accession of Queen Victoria» című munkának első két kötete 1879 elején megjelent, szerzője egyszerre világhírré emelkedett, ámbár addig legalább, mint történetíró, teljesen ismeretlen volt, még a saját hazájában is. A könyv megírására egy angol kiadó adott volt neki megbízást, de midőn az író a kézirat első részével megjelent, a kiadó már megbánta volt a megrendelést, vagy mint beszélik, nem sok hasznot remélt a könyv kiadásától, sőt félt, hogy kárát fogja vallani az üzletnek, mert időközben McCarthy írországi home-rulernek csapott volt fel nyilvánosan s azért a kiadó véleménye szerint már előre is kegyvesztett volt az angol-skót közönség előtt.

Mint beszélik továbbá, a könyvkiadó savanyú arcczal csinos kárpótlással elégitette ki az író, ez pedig hóna alá vágta a vissza-

\* Az államtól függetlenül alapított főiskola, mely az állam- és társadalomtudományokat műveli; 1870 után a jogi facultások kiegészítésére alakult, mert e tudományágakat az egyetemek akkoriban elhanyagolták.

utasított kéziratot, — elment és átadta azt a Chatto and Windus cégnek, mely sokkal kedvezőbb föltételeket ajánlott neki. Az első kiadó tudniillik csak egy bizonyos meghatározott összeget alkudott volt ki vele, míg ellenben Chatto and Windus a tiszta nyereség felét ígérte neki.

A könyv megjelent és az angol sajtó nemzetiségi és politikai véleménykülönbség nélkül nagyon megdicsérte; az olvasóközönség pedig kapott rajta, megvette a munkát és élvezettel olvasta a gördülékeny sima nyelven és kellemes modorban megírt elbeszélést. A szerző egyszerre meggazdagodott és még nagyobb hasznot is húzott volna munkájából, ha az írói tiszteletdíj fizetésére kényszeríthette volna az észak-amerikai kalózsajtót, mely számos nagyobb terjedelmű kiadásban nycmtatta ki és árusította el munkáját. Abban az időben ugyanis a yankee felfogás szerint a Bering-szorostól le a California csücskéig a nyílt tengeren csatangoló fókák az északamerikaiak házi állatainak voltak tekintendők, az angol szerzők könyvei pedig Csáky szalmájának.

A «History of our own Times» első két kötetét a következő évben két további kötet követte és a mint megjelentek, lefordították külföldi nyelvekre, francziara, németre, de még magyarra is; három első kötete (több nem) «Anglia története korunkban» cím alatt Szász Béla fordításában jelent meg az akadémia könyvkiadó vállalatában. A német fordítás első kötetét Katscher L. rendezte sajtó alá. Angolul összesen hét kötet jelent meg belőle, az utolsó 1907-ben, melyben a szerző a mai Anglia történelmét VII. Edwárd király trónraléptéig mesélte el. Időközben azonban a megvénült írónak anyagi helyzete rosszabbult, már nem forgatta oly könnyen a tollat, mint forgatta volt előbb; egyszerűen a mindennapi kenyeréért írt és számos hitelezőjének javára. Éjjelnappal dolgozott a testileg-lelkileg meggyötört vén ember és még mielőtt befejezhette volna a kefelevonatok javítását, hirtelen összerogyott a munka terhe alatt, ágyba dőlt és napokig egészen vagy félig eszméletlenül küzködött, látszólag a halállal. Fölocsu-dott ugyan végre bajából és még valami öt évig élte túl az utolsó kötet megjelenését, de homály borult lelkére. Összes készpénze ekkor már csak 360 koronából állt, de megtudták szűk anyagi helyzetét ismerősei, jó barátai és pénzadományokkal segélyére siettek, úgy hogy tisztességesen élhetett meg leányával, a ki önzetlen odaadással ápolta édes apját utolsó éveiben.

Összesen valami nyolcz. vagy még több kisebb-nagyobb történeti munkát írt McCarthy, de talán csak három munka fogja a hervadástól megóvni a történelmi irodalom terén szerzett babérait; tudniillik a már említett hét kötet, továbbá a «Négy György és IV. Vilmos királyok története» négy kötetben<sup>1</sup> és «Anna királynő története» két kötetben, melyek már számos drágább és olcsóbb kiadásban jelentek meg.

Írt még McCarthy valami húsz regényt is, az utolsót 79 éves korában, kisebb-nagyobb sikerrel és azonkívül még valami négyet egy jó hírnevű regényírónő, Mrs. Campbell Praed közreműködésével.<sup>2</sup>

Tulajdonképen ujságíró volt még pedig már 1848 óta. előbb szülővárosában Corkban, később pedig Liverpoolban és Londonban, hol 1864-től négy évig, az azóta megszűnt «Morning Star»-nak volt főszerkesztője; 1870 óta pedig a «Daily News»-ba irogatott vezércikkeket. Szerkesztő korában meghitt barátja lett a híres John Bright-nek, kivel sokszor több órahosszat beszélte meg «Mr. Gladstonenak a szónoklat terén viselt dolgait, vagy azt az izét, a mi Mr. Disraelinél lelkiismeret számba ment, vagy pedig Shakespeare és Milton viszonylagos érdemeit.» A «Westminster Gazette»-be írt néhány cikke révén pedig megismerkedett John Stuart Mill-lel. Egyszer, valamikor ifjabb korában bekopogtatott a köpenyegforgatásáról hírhedt «Times»-nál is, e politikai szélkakasnál a régi jó időkben, de előre-látható balsikerrel.

Midőn április vége felé McCarthy örökre lehunyta fáradt szemét, majdnem minden angol lap pártkülönbség nélkül meleg sorokban emlékezett meg a veterán író érdemeiről, hosszú tevékeny életéről; a protestáns Ulster irányadó lapja, a «Belfast New-Letter» azonban csak egészen röviden emlékezett meg a világhírű író, de politikai ellenfél elhunytáról. Oka ennek az, hogy McCarthy római katolikus volt és szűkebb értelemben vett hazájának, Írországnak több kerületét vagy városát, mint home-ruler képviselte az angol alsó házban (Longford grófságot 1879-ben, Derry városát 1886-tól 1892-ig és North Longfordot 1892-től 1900-ig). 1890-ben pártfelei az ir

<sup>1</sup> E munkának harmadik és negyedik kötetét már fiával együtt írta.

<sup>2</sup> Magyarra azonban, úgy tudom, egyetlen egyet sem fordítottak eddig.



parlamentí párt elnökének választották meg, mely tisztségről azonban testi erejének fogyatkozása és bokros teendői miatt 1896-ban lemondani volt kénytelen. Minden ízében kérlelhetetlen home-ruler volt; még mint fiatal ember, 1849-ben, Corkban a híres Joe Brennan vezérlete alatt mint «forradalmár» szerepelt. Írország felszabadulásáért rajongott egész életében és ha fegyverre került volna a dolog, minden bizonynyal kész volt volna életét föláldozni a szabadságért. Ámbár rendkívül szende természetű ember volt, «the gentle Justin» bátran megállta helyét még a legnagyobb veszély idején is; teljes lelki nyugalommal nézett farkasszemet saját földühösödött pártfeleivel, úgy hogy egyik életírója jellemzően kifakadt: «Ejnye, majdnem kár, hogy fölségárulásért (high treason) nem lehet őt fölakasztani, legalább megmutathatná, mily nyugodtan tud egy csöndes ember Írországért meghalni!»

Fia, Justin Huntley McCarty szintén jó nevet szerzett már magának az irodalomban, mint történet- és drámaíró.

London.

KROPF LAJOS.

### Mangold Lajos †

Bibliographiai rovatunk szerkesztője ez év július 8-án halt meg Reichenhallban 63-ik évében. A földrajzot és a történetet tanította az aradi gymnasiumban, majd pályája nagyobb részén a budapesti V. kerületi állami reáliskolában. Az egyetemen az ókori történet magántanára volt. A budapesti egyetem körülbelül harmincz évvel ezelőtt e tanszak nyilvános tanárának ajánlotta, de a kormány nem nevezte ki. 1911 novemberében a király az egyetem ajánlatára nyilvános rendkívüli tanár czímével tüntette ki. Tagja volt a magyar történeti társulat választmányának és a berlini történeti társaságnak.

Mangold igen lelkiismeretes és alaposan képzett tanár volt, kitől tanítványai sokat tanultak. A középiskolák alsó és felső osztályai számára általánosan kedvelt tankönyveket írt. Nyolczadik osztálybeli magyar története oly nagy bibliographiai apparatussal van ellátva, hogy a tudományos kutatás elősegítésére is jól használható. Szenvedélyes bibliographus volt. Folyóirataink az ő alapos kimutatásait mindig örömmel közölték. A Jastrow-féle *Jahres-berichten*ben és több más külföldi vállalatban éveken át ritka szeretettel és lelkiismeretességgel ismertette a magyar történet irodalmát az őskortól kezdve a legújabb korig. A *Jahres-*

*berichtekben* egy ideig az angol történetről is referált. Németországban jól ismerték, megbíztak jelentéseiben s könyvismertetések is szívesen közöltek tőle a német folyóiratok. E sokféle munkásságával nehezen pótolható szolgálatokat tett a magyar tanügynek s a magyar tudománynak. Kevesen ismerték és sokan félreismerték. Az a mellőztetés, mely fiatal korában érte, nagyon bántotta érzékeny szívét. Ingerlékeny lett és visszavonult az emberektől. «Nem voltam én mindig az a fásult fatalista és bennem is pezsgett élet- és munkakedv» — írja élete végén — «az utóbbiból maradt valamicske, az előbbi elpárolgott.» Vidám szeszélyű és még halálos betegségében is fel-felcsillámló humorba burkolta csalódásainak keserű érzését. Gyöngéd melegséggel ragaszkodott azokhoz, kik iránta jóindulatot mutattak, de ha támadták, nem bírta elfelejteni a sértést. Támadták néha nem egészen magyaros *stylusa* miatt is, mert e Pozsonyban született s külföldi egyetemet végzett tudós német környezetben nevelkedett, németül jobban írt, mint magyarul; de oly tüzes és néha nem is türelmes magyar hazafi volt, mintha az alföldön született volna. Most ott nyugszik Pozsonyban, imádott szülővárosa földjében. A magyar történettudomány művelői nem felejtetik el kiváló érdemeit.

A. D.



**A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben (IV., Egyetem-utca 4. sz.)  
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:**

---

**MÓRICZ ZSIGMOND**  
**A GALAMB PAPNÉ**

Regény

*Ára 4 korona.*

**CHOLNOKY VIKTOR**  
AZ  
**ALERION-MADÁR VÉRE**

Elbeszélések

*Ára 4 korona.*

---

**MIKSZÁTH KÁLMÁN**

utolsó könyve:

**TÖVISKES LÁTOGATÓBAN**

Elbeszélések

(Az író könyvalakban még meg nem jelent, utolsó elbeszélései és regénytörödéke.)

*Ára füzve 5 korona.*

*Vászonkötésben 7 korona.*

---

**RUSKIN JOHN**

**SZEZÁMOK ÉS LILIOMOK**

Fordította:

**FARKAS KLÁRA.**

Felülvizsgálta:

**HEGEDÜS ISTVÁN.**

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

*Ára 3 korona, vászonba kötve 4 korona 50 fill.*

---

**ZICHY GÉZA GRÓF**

**EMLÉKEIM**

*Első kötet.*

*Ára 6 korona.*

# TÖRTÉNETI SZEMLE

EGYETEMES TÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

Megjelenik négyszer évenként: január, márczius, június és október hónapokban.

*Előfizetési ára egy évre 12 K., egy-egy füzet 3 K.*

A különböző encyclopaedikus és szakfolyóiratok eddig csak mellékesen foglalkoztak az egyetemes történettel; e tudománynak folyóiratunk most első magyar nyelvű közlönye. Tájékoztatni akarjuk a *Történeti Szemlében* a magyar olvasót az egyetemes történet irodalmának új jelenségeiről. A politikai történet mellett kiterjed figyelmünk a cultura történetére s a történettudomány elméletére is. Továbbá figyelmeztetni akarjuk az olvasót arra, hogy mit írnak a magyar történetről idegen könyvek és folyóiratok. Nem elégszünk meg a tájékoztatással és ismeretterjesztéssel. A magyar történetírókat önálló kutatásra akarjuk ösztönözni az egyetemes történet terén. Külföldi történetíróknak is örömet adunk tért, ha itt kívánják először közölni dolgozataikat.

A magyar történet köréből felvesszük folyóiratunk tárgyai közé azokat a kérdéseket, melyek hazánknak az idegen nemzetekkel s a melléktartományokkal való politikai és kulturális érintkezésére vonatkoznak. A nemzetiségi kérdés története is feladataink közé tartozik. Közleményeinkkel megerősíteni akarjuk azt az érzést, hogy a hazai történetet nem foghatjuk fel helyesen az egyetemes történet ismerete nélkül. A nemzeti és az egyetemes történet kérdéseinek együttes tárgyalásával kedvezően akarunk hatni oly történeti érzék fejlesztésére, mely sokoldalúsága mellett is a nemzeti múlt iránt érzett kegyeletben gyökerezik.

Tért akarunk adni a legkülönbözőbb irányoknak. Mert ha igazságszeretettel kutatunk, szolgálatokat tehetünk a történettudománynak, bármily szempontból indult ki vizsgálódásunk. Csak azt az irányt mellőzzük, mely előre megalkotott nézetekkel a történetben fegyvereket keresgél pártczélok szolgálatára.

**Előfizetéseket elfogad a M. T. Akadémia könyvkiadóhivatala (M. T. Akadémia palotája) és a könyvkereskedők.**